Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie

W.Gs Hellinga

bron

W.Gs Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf / Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen / Noord-Hollandsche Uitgevers Mij, Amsterdam 1962

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hell014kopi01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Ten geleide

De gedachte, een werk uit te geven waarin de betekenis van de drukkunst der Lage Landen in verleden en heden is vastgelegd, werd geboren in de kring van de Dr P.A. Tiele-Stichting en is uitgewerkt door de Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf en de Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen, die in 1959 en 1961 haar gouden jubileum vierden.

Door van de uitgave van dit werk een bijzondere prestatie te maken hebben deze organisaties willen tonen dat ook op dit ogenblik de Nederlandse drukkers en chemigrafen er naar streven de verworven reputatie te handhaven.

Voor de verleende medewerking zijn zij het Prins Bernhard Fonds erkentelijk.

Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf
JOS. A.M. CLEERDIN, *voorzitter*
Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen
J.W. ROMMERTS, *voorzitter*

Dankbetuiging

De Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf en de Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen brengen hier gaarne dank aan de volgende firma's die hebben meegewerkt aan de totstandkoming van dit boek en door hun toewijding en opofferingen de eer van het vak hoog hebben gehouden:

Joh. Enschedé en Zonen, Grafische Inrichting NV, Haarlem, voor het zetten, opmaken en drukken van de tekst;
Algemene Cliché Industrie Van Tijn & Zack NV, Amsterdam,
A.N.P. Cliché 'De Phoenix', Amsterdam,
NV Drukkerij en Uitgeversmij 'De Arbeiderspers', Amsterdam,
Clichéfabriek 'Chemigrafia', Amsterdam,
L. van Leer & Co NV, Amsterdam,
NV Nauta & Haagen, Amsterdam,
Clichéfabriek 'Nederland', Amsterdam,
Cliché- en Stereotypie-Inrichting Jos. Neve NV, Amsterdam,
NV Chemigrafische Kunstinrichting vh Dirk Schnabel, Amsterdam,
Reproductiebedrijf Schuts NV, Amsterdam,
NV Chemigrafische Kunstinrichting 'Union', Amsterdam,
Bredase Reproductie Inrichting, Breda,
Clichéfabriek L. Th. Boelaars & Zonen NV, 's-Gravenhage,
Clichéfabriek 'Gravura' NV, 's-Gravenhage,
Cliché-Inrichting 'Illustratia', 's-Gravenhage,
Koningsveld & Zoon NV, 's-Gravenhage,
Clichéfabriek 'Chemez', Haarlem,
Chemigrafische Kunstinrichting 'Polygraph' NV, Haarlem,
NV Clichéfabriek 'Centraal', Rotterdam,
Grafische Inrichting Van Kooten & Simons, Rotterdam,
Grafische Kunstinrichting 'De Reproductie Compagnie' NV, Rotterdam,
Clichéfabriek 'Rotterdam' NV, Rotterdam,
Drukkerij J. van Boekhoven, Utrecht,
NV Grafische Kunstinrichting vh Biegelaar & Jansen, Utrecht,
NV Clichéfabriek 'Utrecht', Rommerts & Van Santen, Utrecht,
Clichéfabriek 'Photogravure', Utrecht,
NV Uitgeversmij 'Neerlandia', Utrecht,
Chemigrafische Inrichting Rogge & Co NV, Velp, voor het vervaardigen van de cliché's;
NV Boek- en Steendrukkerij 'De IJsel' vh R. Borst & Co, Deventer,
NV Zuid-Nederlandsche Drukkerij, 's-Hertogenbosch,
NV Drukkerij 'Reclame', Rotterdam,
NV Drukkerij vh L.E. Bosch & Zn, Utrecht,

NV Gebr. Zomer & Keuning Drukkerij 'Vada', Binderij en Uitgeversmij, Wageningen,
Drukkerij Meijer NV, Wormerveer, voor het drukken van de afbeeldingen in boekdruk;
Drukkerij Meijer NV, Wormerveer, voor het drukken van de onderschriften bij deze afbeeldingen;
Joh. Enschedé en Zonen, Grafische Inrichting NV, Haarlem, voor het drukken van de afbeeldingen in diepdruk en de onderschriften bij deze afbeeldingen;
NV Drukinktfabriek 'Farbianca', Amsterdam, die de inkt voor de afbeeldingen in boekdruk ter beschikking stelde;
G.H. Bührmann's Papiergroothandel NV, Amsterdam,
Proost & Brandt NV, Amsterdam, die gezamenlijk het papier schonken;
Proost & Brandt NV, Amsterdam, die het bindwerk en de band vervaardigde.

Colofon

Voor de afbeeldingen, met uitzondering van 182-185, 210, 212-214, 217-219, *werd gebruik gemaakt van foto's vervaardigd door de volgende personen en instellingen*:

P.D. van der Poel, Amsterdam, 1, 2, 4-8, 11-16, 43, 44, 49, 61, 62, 72-78, 81-83, 85, 87, 90, 92-94, 97, 100-102, 108, 114-119, 122, 125, 127, 129, 132, 135-139, 144-155, 158, 161, 162, 164-181, 186-192, 196-207, 209, 211, 215, 216

J. Cussac, Brussel, 3, 51-54, 59, 60, 64-66, 68, 71, 79, 98, 99, 156, 157, 163, 193-195

Mr F.E. de Wilde, Oegstgeest, 9, 10, 17-23, 25-42, 45-48, 55-58, 63, 80, 84, 86, 88, 89, 91, 103-107, 109-113, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 140-143, 159, 160, 208

Stedelijk Museum, Amsterdam, 130, 131, 133, 134

British Museum, Londen, 67

Bodleian Library, Oxford, 24, 70, 95, 96

Bibliothèque Nationale, Parijs, 50, 69

Kopij en druk in de Nederlanden

Verantwoording

Een uitgave als deze kan alleen tot stand komen door bereidheid tot samenwerken en door begrip voor de doelstelling en voor het belang ervan bij velen. Dat dit het geval was in de kring der boek- en diepdrukkers en der chemigrafen mag men niet als vanzelfsprekend beschouwen, al maakten zij in menig opzicht hun eigen boek. Bij de voorbereiding moesten dikwijls zeer verstrekkende eisen gesteld worden, die aanvankelijk niet waren voorzien. Door aan het verzoek om geduld, volharding en opoffering steeds te voldoen hebben deze technische medewerkers het fundament gelegd en de voltooiing mogelijk gemaakt. Zij allen zijn genoemd in de Dankbetuiging die aan deze Verantwoording voorafgaat.

Kwam aldus de vorm tot stand, de inhoud vroeg niet minder medewerking, begrip en welwillendheid van velen. Allereerst dienen zij echter vermeld te worden die de onmisbare verbinding waren tussen vorm en inhoud.

De secretaresse van de Federatie, mejuffrouw R.A. de Die, verdient de hulde van allen die verheugd zijn over het tot stand komen van dit werk. Wie haar in deze taak hebben meegemaakt en dan dikwijls door haar zijn geleid of zelfs geregeerd, zullen zeker de bewondering delen voor een uniek samengaan van organisatietalent, doorzettingsvermogen en gevoel voor humor. Niet minder werd de verbinding mogelijk gemaakt door de ontwerper Alexander Verberne in een zeer eigen functie. Als boekkunst en boekwetenschap zich hebben verenigd is het te danken aan zijn begrip voor de eisen der bibliologie en zijn vermogen om de mogelijkheden van ontwerp en techniek aan anderen duidelijk te maken. Ook moet hier de heer P. Verbeke van Unigra, Brussel, worden genoemd; door zijn bemiddeling kon een aantal stukken in België worden bereikt. In het bijzonder dient nog vermeld te worden, dat de opnamen meestal konden worden gemaakt door gespecialiseerde fotografen, voor Nederland de heren P.D. van der Poel, Amsterdam, en Mr F.E. de Wilde, Oegstgeest; voor België de heer J. Cussac, Brussel, die allen de finesses van de fotografische techniek uit lange ervaring kennen. Tenslotte had ook de bibliologie haar eigen verbindingsman in mijn assistent Ernst Braches, kandidaat in de Nederlandse letteren. In zijn enthousiasme en taaie moed om honderd-en-één opdrachten, liefst alle tegelijkertijd, uit te voeren, herleefden de student-filoloog en leerling-typograaf uit de vijf eeuwen van het boek en de drukkunst.

Begrip en bereidheid tot medewerken ontbraken nimmer wanneer er een beroep gedaan werd om, soms zeer kostbare, stukken voor onderzoek, beschrijving en dikwijls ook reproductie ter beschikking te stellen. In verschillende gevallen werd het gevraagde voor die doelstellingen tijdelijk afgestaan. Liet gewoonte of reglement zulk een overdracht niet toe, dan kwam men toch steeds zoveel mogelijk aan de wensen tegemoet. Wij noemen thans allen, personen en instellingen, die materiaal en gegevens ter beschikking stelden:

Mevrouw A.T.A. van Royen-Saltet, 's-Gravenhage; Mr A. Staring, Vorden; Stedelijk Museum, Alkmaar; Bibliotheek der Universiteit, Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, Rijksprentenkabinet, Stedelijk Museum, Typografische Bibliotheek van de NV Lettergieterij 'Amsterdam' vh N. Tetterode, Vondelmuseum, Amsterdam; Hoofdbibliotheek, Museum Plantin-Moretus, Antwerpen; Gemeentearchief, Bergen op Zoom; Bibliotheek van het Stadsarchief, Brugge; Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel; University Library, Cambridge; Library of Harvard University (The Houghton Library), Cambridge (Mass.); Athenaeum-Bibliotheek, Deventer; Bibliotheek der Universiteit, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent; Koninklijke Bibliotheek, Oud Synodaal Archief, 's-Gravenhage; Archief der Gemeente, Frans Halsmuseum, Stichting 'Museum Enschedé', Haarlem; Norbertijner Abdij van Berne, Heeswijk; Bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 's-Hertogenbosch; Bibliotheek van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, Leeuwarden; Bibliotheek van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Gemeente-Archief, Leiden; British Museum, St. Bride Institute Printing Library, Londen; Rijksarchief, Maastricht; Columbia University Libraries, New York; Bodleian Library, Oxford; Bibliothèque Nationale, Parijs; Kungelige Bibliothek, Stockholm; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Utrecht; Folger Shakespeare Library, Washington.

In elke bibliotheek, in elk archief of enige andere onpersoonlijke instelling is het toch steeds de mens op wiens deskundigheid en hulpvaardigheid een beroep moet worden gedaan. Ik hoop allen in de wijde kring waarin wij werkten, van onze dankbaarheid blijk te geven door in het bijzonder enkelen te noemen, die, uit eigen beweging of op verzoek, veel meer gaven dan uit hoofde van hun functie mocht worden verwacht.

In de eerste plaats noem ik mejuffrouw Dr M.E. Kluit, conservator der handschriften van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam; Dr P.J.H. Vermeeren, conservator der handschriften van de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage; en Dr L. Voet, directeur-conservator van het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen. In de meer dan tien jaren waarin ik als gevolg van de voorbereiding van de P.C. Hooft-uitgave mij inwerkte op het gebied van bibliologie en manuscriptologie was het, soms dagelijks, contact met hen, bij het uitwisselen van boeken, documenten, vragen of ervaringen, voorwaarde en stimulans voor de onderzoeker. In de aantekeningen en de materiaalverzameling voor deze atlas zijn zij met hun hulpvaardigheid, kennis en belangstelling voortdurend aanwezig.

Bij de onmiddellijke voorbereiding van het werk zelf raakten enkelen betrokken wier bijdrage een bijzondere verrijking betekent, zowel door toevoegingen die alleen door hun deskundigheid mogelijk waren, als door hun kritische beoordeling van het reeds bereikte.

Allereerst noem ik mejuffrouw N. Hoeflake, Beheerster van de Stichting 'Museum Enschedé', en de heer H.G. Carter, Assistant Printer to the University, Uni-

versity Press, Oxford; beiden zeldzame kenners van de geschiedenis der druktechniek en tevens specialisten op het bij uitstek moeilijke gebied van de letter. De opgave van letterproeven is door hun aanvullingen en hun bewerking een kostbaar hoofdstuk geworden, dat uitsluitend op hun naam mag worden gesteld. Van de velen die hierbij inlichtingen en opgaven verstrekten noem ik in het bijzonder Mme J. Veyrin-Forrer van het Département des Imprimés van de Bibliothèque Nationale, Parijs, die vele opgaven controleerde en een aantal nieuwe nummers aan de lijst toevoegde; Dr H.D.L. Vervliet die uitvoerige inlichtingen verstrekte over de collectie in het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen; en de heer S.G. Lindberg der Kungelige Bibliothek, Stockholm, voor zijn inlichtingen en toevoegingen.

De kennis van mejuffrouw Hoeflake en van de heer Carter heeft de tekst van de inleidingen op zeer veel punten beïnvloed. De eerste heeft verder het Nederlandse taalgebruik - met succes - aan een kritische beschouwing onderworpen, de tweede heeft in samenwerking met de vertaler de heer D.A.S. Reid speciaal vakterminologie in de Engelse uitgave gecontroleerd. Menige aanvulling en verbetering danken wij ook aan de bereidheid, kritiek te geven en verschillende proeven mee te lezen, van de heren S.L. Hartz van Joh. Enschedé en Zonen Grafische Inrichting NV, Haarlem, G.J. Brouwer, Bibliothecaris van de Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, Amsterdam, Dr H.D.L. Vervliet van het Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, en Dr Franz Schauwers van de Koninklijke Bibliotheek, Brussel. In dit verband moet ook de heer Ernst Braches opnieuw genoemd worden. Bij de controle en het uitwerken van het vooronderzoek haalde hij nog menig kostelijk stuk uit bibliotheek en archief te voorschijn en zijn gretig lezen van bibliografische vakliteratuur zorgde in verschillende gevallen voor noodzakelijke correctie en welkome aanvullingen. De beschrijving van de stukken werd bovendien door hem verzorgd, en is, na eerste controle, op zijn verantwoording voltooid. De kritische zin van de heer D.A.S. Reid leidde ten slotte bij het vertalen tot scherper formulering op menig punt, ook in de Nederlandse tekst.

Zo werd dan dit boek, met beeld en tekst, door de toewijding van velen, genoemd en ongenoemd, tot stand gebracht. Moge dat wat getoond en verzameld is, opwegen tegen het vele dat achterwege moest blijven omdat zulk een werk dwingt tot een keuze en bovendien de grenzen toont van kennis en inzicht.

juni 1959
W. Gs H.

Inleiding

De lezer, dat is de gebruiker van het boek, kent het boek in zijn hand en onder zijn oog als datgene wat hem op een eigen, specifieke wijze informatie verschaft - of hij daarvan geniet dan wel walgt, of het hem vermaakt, prikkelt tot tegenspraak, zijn kennis vermeerdert, hem verwart, verveelt of wat dan ook. Voor hem is het boek in de allereerste plaats *inhoud*. Overdracht van inhoud is dan ook de functie van het boek.

Toch kent de gebruiker het boek ook als *materiële vorm*. Hij kan een boek te groot vinden, of te zwaar, of prettig in de hand. Hij beoordeelt het papier: te dik, te dun, waarom zo geel, waarom zo grauw, het is mooi, het is licht, het is prettig onder de aanraking van de hand. Hij kent, zonder bibliofiel te zijn, in de praktijk van het gebruik de kwaliteit van de letter, een kriebelige, een die mooi is, raar is, prettig is voor het oog. Hij kent, die gebruiker, kortom vele materiële aspecten van het boek. Hij heeft een uitgesproken verhouding tot het resultaat van het boekenmaken dat geen einde neemt.

Deze platenatlas nu brengt de taak, de doelstelling, de idealen en de problemen, het bedrijf dus, van hen die het boek maken wanneer de kopij geleverd is. De afbeeldingen geven daarvan althans allerlei aspecten. Bij nauwkeuriger beschouwing zal inderdaad duidelijk worden dat hetgeen zij geven behoort tot wat aangeduid wordt in de titel van dit werk. Het is de weg van kopij tot druk.

Die lange en gecompliceerde weg wordt echter geenszins in alle opzichten weerspiegeld in de afbeeldingen van deze platenatlas, noch wordt de gang van zaken volledig geanalyseerd en behandeld in de tekst die aan de afbeeldingen werd toegevoegd. De keuze van het papier bij voorbeeld komt nauwelijks en dan nog vrijwel indirect tot uitdrukking. En van welk een eminent belang is toch papier voor het drukresultaat! De gebruiker van dit werk kan het constateren aan die gevallen waarin mindere kwaliteit van papier in het verleden oorzaak was van doorslag. Verschillende afbeeldingen tonen hem dat. Verkeerde keuze, zuinigheid in het ergste geval, leidde dan tot vermindering van de esthetische waarde, beïnvloedde soms zelfs de leesbaarheid, de bruikbaarheid van het boek derhalve, in kwalijke zin. Al evenzeer geldt dit voor een andere, niet minder invloedrijke factor in het drukkersbedrijf, dat is de keuze van de inkt. Natuurlijk geven de afbeeldingen de gevolgen daarvan in letterlijke zin te zien. Toch presenteert en behandelt dit werk ook zulk een aspect niet expliciet.

De beschouwer, de lezer, de gebruiker van deze platenatlas met tekst zal kunnen vaststellen, dat het werk in genen dele pretendeert een handboek voor de drukgeschiedenis te zijn. Het wil dit zelfs niet zijn. Wat is dit boek dan wel in zijn eigen, geenszins toevallige bedoeling?

Als alle boeken heeft ook dit werk zijn geschiedenis. Kent men die, dan zal men de structuur van atlas en tekst en hun bedoeling beter begrijpen. Die geschiedenis

is trouwens kort. Deze platenatlas is als plan eenmaal ontstaan uit de ontmoeting tussen filologie en bibliologie. Dat is de ontmoeting tussen de wetenschap die het boek conserveert terwille van de cultuurwaarden van zijn inhoud, en de wetenschap van de geschiedenis van het boek als drager van die inhoud, de boekgeschiedenis dus die nagaat hoe het produkt op de pers ontstond en hoe het tenslotte zijn functie ging vervullen in de handen van zijn lezers, in hun gemeenschap en in het hoekje waar men zich met het boek in de hand terugtrok. De atlas is dus ontstaan door de ontmoeting van twee gebieden van kennis, welke steeds inniger op elkaar betrokken geraken, dank zij het recente hoofdstuk uit de wetenschapsgeschiedenis dat in Engeland *New Bibliography* wordt genoemd.

In Engeland was die ontmoeting, nu al driekwart eeuw geleden, in de allereerste plaats te danken aan de Shakespeare-filologie. In Nederland was het de Rijksopdracht voor de uitgave van het *Verzameld Werk* van Pieter Corneliszoon Hooft, nu reeds meer dan tien jaren geleden verleend, waardoor ook voor de Nederlandse filologie noodzakelijkerwijze die *New Bibliography* tot ontwikkeling moest worden gebracht. De filoloog *moet* namelijk voor de beoordeling van een gedrukte tekst weten hoe deze tot stand kwam, hoe dus de verhouding is tussen kopij en druk - en in voorkomende gevallen tussen de kopij en de autograaf van een auteur, wanneer die namelijk niet identiek zijn, of niet samenvallen. Maar die laatste vraag behoort dan niet meer tot het gebied van de bibliologie. Daar gaat de tekstgeschiedenis, meer in het bijzonder de tekstkritiek, weer een eigen, uitsluitend filologische weg.

In deze platenatlas reikt de bibliologie die andere kenner van het boek, de filologie, de hand. Zij doet dat onder het aspect van de geschiedenis der typografie, en daardoor geeft zij natuurlijk tevens de typografie een werk op eigen terrein. Evenzeer echter richt hier de filologie op haar beurt zich tot haar bibliologische zuster, namelijk door de keuze van de gedemonstreerde problemen in hoge mate te leiden. En ook zij geeft daarbij tevens inlichtingen in eigen kring, in de eerste plaats aan de tekstkritiek. Zulk een ideale samenwerking kon gerealiseerd worden door het gouden jubileum van de Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf in 1959, terwijl de uitgave mede geschiedt ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan der Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen in 1961. De daad is echter in de eerste plaats te danken aan de omstandigheid dat het zakelijk gevoerd bedrijf van de boekenmakers, hoe intens het ook evolueerde na de achttiende eeuw, nog steeds op dezelfde wijze als in de periode van het pionierschap van vijfhonderd jaar geleden toch onmiddellijk een eigen plaats inneemt in de geestescultuur, en zich daarvan ten volle bewust is.

Het werk brengt ons in de werkplaats van de boekenmakers, in de letterkamer, de zetterij, de drukkerij en in de correctiekamer. Het brengt ons echter niet in het studeervertrek waar de teksten ontstaan die straks ter perse zullen worden gebracht. Het brengt ons ook niet daarheen waar de boekenmakers, in gerechtvaardigde trots op de beste resultaten van hun kundigheid en kunst, ons wellicht

zouden willen voeren: naar het voltooide boek in zijn beste, fraaiste vormen, een schoonheid die aan zuiver esthetische factoren van stijl en harmonie haar kenmerken ontleent èn aan volmaakte oplossing van moeilijke en soms welhaast onoplosbaar lijkende technische problemen. Anders gezegd, dit werk presenteert niet de toppunten van het drukkersbedrijf, het is niet gericht op het *book beautiful*.

Integendeel, zou men kunnen zeggen na een eerste kennismaking. Zelden is er zoveel zorg en zijn er zoveel kosten besteed aan het bestendigen en demonstreren van drukresultaten die men binnenskamers pleegt te houden, werd tijdens de voorbereiding zelfs door een der belangstellende en belanghebbende typografen opgemerkt. Het boek biedt de kladden van een bedrijf in werking, de vuile vingers van werkers in actie, de scheuren en ezelsoren van papier waarmee snel en voorbijgaand wordt gehandeld op weg naar een doel dat zij slechts in een ephemeer bestaan bescheiden hebben te dienen. Dit boek geeft van zulk een bedrijf bovendien vooral het beeld van de moeilijkheden die er moesten - en die er moeten - worden opgelost voordat lezers een resultaat kunnen gebruiken en beoordelen. Dit boek wil namelijk in een reeks beelden iets vertellen uit de geschiedenis van het experiment dat ‘drukken’ heet, een experiment dat eenmaal in de eerste helft van de vijftiende eeuw werd begonnen en voortduurt tot op de dag van vandaag, dat acuut wordt telkens als kundige werkers en experts hun aandacht richten op enig typografisch probleem dat zij wensen op te lossen.

De patroons en hun medewerkers, die dit boek op tafel brachten, vinden hierin de geschiedenis van vele van hun dagelijkse zorgen. Zij vinden er een stuk traditie èn een stuk ontwikkeling. De boekgebruikers worden hier in de loop van vijf eeuwen achter de schermen van een fascinerend bedrijf gevoerd. De filoloog vindt een bijdrage tot de tekstgeschiedenis, vindt er aanwijzingen en materiaal voor zijn onderzoek en oordeel, en vindt er, met de bibliograaf-biblioloog, een documentatie die de studie van dit aspect voor het Nederlandse boek te hulp wil komen. Allen tezamen vinden er het boek en wel het Nederlandse boek in wording.

Juist ook dat laatste, het Nederlandse boek en boekbedrijf, wil deze atlas brengen. Daarvoor is inderdaad alle reden. De typografie als uitvinding en technische onderneming heeft van het begin af aan een opvallend internationaal karakter gehad. Men zou het beruchte Coster-Gutenberg-vraagstuk ook wel als symbool daarvan kunnen zien, en dan niet als twistpunt. Na het vraagstuk van de oorsprong kan men de eerste ondernemers volgen op de lange wegen van het oude Europa, waarlangs zij trekken op zoek naar werk en succes in steeds een ander land. En één, twee eeuwen later zien wij steeds nieuwe ondernemers trekken naar een internationale markt, kunnen wij de geschiedenis volgen van export, niet alleen van boeken, maar ook van letter.

In de bewegelijke en veel bewogen wereld van het boekmaken nemen de Nederlanden, Noord en Zuid, een duidelijke en telkens weer vooraanstaande plaats in. Zij nemen er vaak een leidende plaats in. De grote namen in deze atlas, in de aantekeningen en in de documentatie, getuigen daarvan. Onbekend zijn zulke namen

in de kringen van bibliografen en filologen buiten de Nederlanden in verschillende gevallen allerminst. Men schrijft niet de geschiedenis van het boek in Europa zonder Plantijn, Elzevier, Enschedé. Maar wie de bibliologie bestudeert met kennis van de Nederlandse boekgeschiedenis wordt in de vakliteratuur van niet-Nederlanders toch voortdurend getroffen door het isolement van die enkele groten, die door allen worden gekend en erkend. De historiografie van het zo internationale drukkersbedrijf wordt namelijk opvallend nationaal, om niet te zeggen nationalistisch, bedreven!

Deze atlas nu wil tevens een beeld geven van het Nederlandse boek in het algemeen. De wens was, het gewone dagelijkse bedrijf te demonstreren. Niet de kwaliteit van bijzondere prestaties of van erkend kundige ondernemers heeft de keuze bepaald. De keuze werd geleid door de aard der historisch-typografische problemen van vooral technische aard, en beslissend waren de mogelijkheden die de documenten boden om één of meer aspecten daarvan te laten zien. De afbeeldingen willen, met andere woorden, geen officiële onderscheidingen zijn, geen prijzen voor het beste drukwerk. Zij zijn functionele middelen ten behoeve van technologische boekgeschiedenis. Pas hierna golden andere factoren om te beslissen wat zou worden gereproduceerd of wat alleen vermeld behoefde te worden in de documentatie.

Tot die factoren behoort in de allereerste plaats een overweging die de deskundige in kwestie dient te maken, en wel of iets met meer of minder succes gereproduceerd kan worden. Weliswaar kent de techniek der reproductie nauwelijks meer grenzen, maar aan de eisen van de bibliografie kan daarom nog niet altijd worden voldaan. Die vraagt namelijk strikt ware weergave en toch optimale duidelijkheid. Dat legt beperkingen op. Men zet op een afbeelding nu eenmaal niet met succes een loupe of enig ander hulpmiddel om een zwakke moet, een licht krasje, een heel vaag deukje duidelijker hun geheimtaal te doen spreken!

Nimmer leidde de naam van een beroemd drukker of de curiositeit van een stuk om andere dan typografische redenen, tot opneming. Een onbekende drukker van een kalender-werkje kreeg in beginsel evenveel kans om verkozen te worden als Blaeu op zijn best. Elk voorbeeld van een correctie-exemplaar uit de incunabelperiode zou welkom zijn geweest. Nu ontbreekt dit helaas tengevolge van het toeval der historische overlevering. En zo is de aanwezigheid van Ketelaer en De Leempt alleen een gevolg van de omstandigheid dat zij de oudste kopij die werd gevonden, hebben gebruikt.

De Nederlandse typografie wordt dus voor een belangrijk deel getoond door het morsige beeld van makulatuur heen, in proefdrukken, in correctie-exemplaren. Het kunnen der drukkers spreekt daar in eerste instantie meestal niet duidelijk, niet duidelijker althans dan in voltooide drukken. Toch spreekt het juist daar bij nadere beschouwing op een zeer bijzondere en zelfs pertinente wijze. Wie aandacht voor de afbeeldingen heeft, zal namelijk door de bestudering van niet gemakkelijk toegankelijke voorbeelden de kwaliteiten van compositie, de lay-out èn als geheel

èn in de talloze details, langzaam en daardoor pregnant naar voren zien treden. Deze atlas wil, tenslotte, bestudeerd worden! Het oordeel over het gewone drukwerk in de Nederlanden kan daardoor alleen maar winnen. Vergelijking met het werk uit andere landen had evenzeer daartoe kunnen bijdragen en dat in tweeërlei opzicht. Het Nederlandse drukwerk heeft, juist ook waar het een gemiddelde betreft, in internationaal verband opvallende kwaliteit; tevens dwingt echter de kennis van wat elders bereikt werd tot bescheidenheid. Deze atlas brengt voor zulk een vergelijking echter geen materiaal.

Het internationale karakter der typografie treedt intussen toch naar voren: vele problemen van het drukken kunnen ook uitsluitend aan de hand van *Nederlands* drukwerk gedemonstreerd worden. Bovendien wordt de plaats die de Nederlandse typografie thans inneemt in de internationale wereld van het boek, gedemonstreerd door de uitgave van deze atlas. Immers voor dat boek moesten op het gebied van typografie en illustratiedruk zeer vele problemen opgelost worden. Het resultaat kan elkeen thans beoordelen en men mag het beschouwen als een voorbeeld van wat de erfgenamen der Nederlandse boekenmakers thans presteren. De wijze waarop zulks geschiedt in een modern drukkersbedrijf wordt behandeld in een inleiding van Prof. Dr G.W. Ovink. Hij sluit dus de historie af.

Deze atlas wil, tenslotte, bestudeerd worden, werd zojuist gezegd. Inderdaad vraagt typografie veel aandacht. Zij vereist liefde voor het detail, hoeveel vreugde ook het aanschouwen van een evenwichtig gedrukte bladzijde of een wel gecomponeerd titelblad als geheel kan brengen. De minnaar van het boek als materiële vorm kent, evenals de onderzoekende filoloog, de hartstocht van het minutieuze speurwerk. Toch zal ook bij meer globale beschouwing de reeks afbeeldingen reeds een indruk geven van enkele zeer belangrijke aspecten van het drukkersbedrijf, de mogelijkheden daarvan en de vraagstukken, de fasen vooral ook die voeren van kopij tot druk.

Voor de typografisch georiënteerde beschouwer kan dat bij het langzaam doorbladeren, als een wandeling door een museum, de vreugde geven welke inzicht en verdiepen in het eigen bedrijf en het verleden daarvan altijd brengen. Voor de filoloog ligt er dan gemakkelijk bereikbaar het zo gewenste illustratie-materiaal bij het onmisbare handboek van Ronald B. McKerrow: *An introduction to bibliography for literary students*. Aan de wensen van hen die verder willen gaan, die dit boek willen bestuderen, komen vooral de registers tegemoet, terwijl de documentatie verder strekkend onderzoek mogelijk wil maken. De literatuuropgave is bescheiden gehouden. Zij is vooral gericht op Nederlandse bijdragen omdat men deze meestal niet in buitenlandse vakliteratuur aantreft. Zij wil dus voornamelijk een aanvulling geven bij de studie die tot intensief gebruik van deze atlas kan leiden die uit de kennismaking hiermee kan voortkomen. Het had geen zin de vele publicaties op dit gebied, buiten Nederland verschenen, ook maar bij benadering bijeen te brengen. Deze atlas kan geen inleiding tot de bibliografie van de *New Bibliography* zijn, en de Nederlandse boekenwereld heeft voor de studie van de typografie reeds

een kostelijk apparaat beschikbaar gesteld in de *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*.

Wie nu van letter tot letter is gegaan, van puzzle tot probleempje en probleem, wie vormen heeft vergeleken, typografische oplossingen heeft nagerekend en nagemeten, zal de geboorte van het boek vanuit het beschreven en soms bekrabbelde papier, de kopij hebben meegemaakt. Langs welke wegen het resultaat, het 'boek op tafel', daarna ging, welke bijdrage het leverde tot de cultuur, hoeveel kennis, hoeveel schoonheid, hoeveel ontspanning het kon brengen in vijf eeuwen boekgeschiedenis, daarover handelt het essay van Prof. Mr H. de la Fontaine Verwey. Zijn studie is de inleiding tot deze demonstratie van het boekenmaken en het typografisch studiemateriaal. Zij omsluit de details van de beeldenreeks als het ware en zij verduidelijkt voor lezers, buiten de kring van typografen, bibliologen en filologen, de zin van de vele uren van gespannen aandacht der specialisten die telkens weer terugkeren naar de kleinste details die typografische vormen kunnen bieden. Binnen de cultuurgeschiedenis van de mens en zijn boeken ligt die liefde voor krasjes en vlekjes, letters en letterconstructie, voor de pagina's en de katernen in hun structuur. De atlas brengt die details en wil dat grote verband intenser doen beleven. Slagen beeld en tekst daarin, dan heeft dit werk de vreugde gebracht van de liefde en de aandacht voor het kleinste en de ver strekkende consequenties daarvan.

W. Gs H.

Verklaring van afkortingen

aant. - aantekening(en)
afb. - afbeelding(en)
Ak. - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Alblas-Van Someren - *Incunabelen* (*in de*) *bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht; beschreven door J. Alblas en uitgegeven met toelichtende aanteekeningen, platen en facsimiles door J.F. van Someren*, Utrecht 1922
Ao.-Anno
Arch.-Archief, Archives
Bibliotheca Belgica - Bibliotheca Belgica; bibliographie générale des Pays-Bas fondée par Ferd. van der Haeghen et publiée sous sa direction, Gand, La Haye 1880-, 3 séries
BN - Bibliothèque Nationale
BR - Bibliothèque Royale
Burger 2 - C.P. Burger Jr, *De incunabelen en de Nederlandsche uitgaven tot 1540 in de bibliotheek der universiteit van Amsterdam*, tweede deel met een aanhangsel, 's-Gravenhage 1923
(c.) achter een jaartal - circa
c. - circa
ca - circa
CA, CA(I), CA(II), CA(III), CA(IV)-M.-F.-A.-G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle*, La Haye 1874, 4 supplementen 1878-90
Caillet - A.L. Caillet, *Manuel bibliographique des sciences psychiques ou occultes*, Paris 1912, 3 delen
Cat. - Catalogus
Cat. Hss. - Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae, Trajecti ad Rhenum & Hagae Comitis 1887-1909, 2 delen
Cat. Hss. 2 - M.B. Mendes da Costa, *De handschriften der stedelijke bibliotheek met de latere aanwinsten*, Amsterdam 1902. (*Catalogus der handschriften van de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* 2)
Cat. Hss. 7 - M.B. Mendes da Costa, *De handschriften, krachtens bruikleencontract in de universiteitsbibliotheek berustende*, Amsterdam 1923. (*Catalogus der handschriften van de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* 7)
Cat. Kronenberg - M.E. Kronenberg, *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, Deventer 1917
cod. - codex
Coll. - Collection
dl - deel
dln - delen
doss. - dossier
ed. - editie
e.v. - en volgende(n)
f. - folium
Federatie - Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf
ff. - folia
facs. - facsimile
fasc. - fascicule

GW - *Gesamtkatalog der Wiegendrucke, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig 1925-38, 7 delen
Haebler, *Einblattdrucke* - (K. Haebler), *Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts; ein bibliografisches Verzeichnis herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Halle a.S. 1914. (*Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten begründet von Karl Dziatzko, fortgeführt und herausgegeben von Konrad Haebler*, 35-36. Heft, 2. Serie, 18-19. Heft)
Haebler, *Typenrepertorium* - K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke; Abt. 2, Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England*, Leipzig & New York 1908. (*Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten begründet von Karl Dziatzko, fortgeführt und herausgegeben von Konrad Haebler*, 22-23.Heft, 2.Serie, 5-6.Heft)
handex. - handexemplaar
Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels - N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels; verzeld van bylagen hiertoe betreklijk, waer onder de resolutien van de overzetters en overzieners aengaende de Duitsche tale*, Leyden 1777
Hs. - handschrift
Hss. - handschriften
KB - Koninklijke Bibliotheek
kol. - kolom
Koninklijke Akademie van Wetenschappen - Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Kronenberg, *Contributions* - M.E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle; contributions to a new edition*, The Hague 1956
Leendertz, *Bibliographie* - P. Leendertsz Jr, *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*, 's-Gravenhage 1931. (*Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie, uitgegeven door het Frederik Muller-Fonds* 5)
lit. - literatuur
MPM - Museum Plantin-Moretus, Antwerpen
Ms. - manuscri(p)t
Nat. Bibl. - Nationale Bibliotheek
NK - W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923-61, 3 delen
Nieuwe corrector - *De nieuwe corrector, onderrigtende, hoe, op eene gemakkelijke en voor mingeoefende vatbare manier, drukproeven te corrigeren; aanwijzende al de teekens, daarbij noodig zijnde; benevens: I, Onderscheiding in de drukletteren; II, Verscheidenheid der zinteekenen; III, Woorden van gelijken klank, doch van onderscheidene beteekenis; IV, Lijst van eenige termen, in de boekdrukkunst gebruikelijk en V, De wijze hoe men drukvormen moet overslaan*, Rotterdam (1819)
overgesl. - overgeslagen
p. - pagina
Polain - M.-L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Bruxelles 1932, 4 delen
pp. - pagina's
r. - regel
rr. - regels
Rés. - Réserve
s.d. - sine dato
s.l. - sine loco
St. Bride - The Printing Library, St. Bride Institute

str. - strofe
Ter Meulen & Diermanse - J. ter Meulen & P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*, La Haye 1950
TNO - Stichting Instituut voor Grafische Techniek Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek

UB - Universiteitsbibliotheek
UL - University Library
Unger, *Bibliographie* - J.H.W. Unger, *Bibliographie van Vondels werken*, Amsterdam 1888. (*Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie, uitgegeven door het Frederik Muller-Fonds* 2)
Unger, *Bibliographie Brederoo* - J.H.W. Unger, *G. Az. Brederoo; eene bibliographie*, Haarlem 1884
Van Cleef - P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, 's-Gravenhage 1844. (Titeluitgave Hilversum na 1849)
Vdl. - Vondel
Vereeniging van de Boekhandel - Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, Amsterdam
vlgg. - volgende(n)
VNCI - Vereniging van Nederlandse Chemigrafische Inrichtingen
vol. - volume
vs. - vers
VU - Vrije Universiteit, Amsterdam
Willems - A. Willems, *Les Elzevier; histoire et annales typographiques*, Bruxelles, Paris, La Haye 1880

Verklaring van diacritische tekens

In COLLATIE
Geraadpleegd werd: F. Bowers, *Principles of bibliographical description*, Princeton, New Jersey 1949.

Voorbeeld	*Verklaring*
A-Z	katernen A tot en met Z volgens het Latijnse alfabet (zonder J, U en W; soms wordt V in plaats van U weggelaten)
A^4	katern A bestaande uit vier folia
A-D^4	katernen A tot en met D elk bestaande uit vier folia
A-D^{6-8}	katernen A tot en met D; katern A bestaande uit zes, katern B uit acht, katern C uit zes, katern D uit acht folia
2A	verkorte vorm voor AA of Aa
A-3D^4	verkorte vorm voor A-Z^4, 2A-Z^4, 3A-D^4
A2	tweede folium van katern A
A2*r*	recto van het tweede folium van katern A
A2*v*	verso van het tweede folium van katern A
^{2}A	signatuur A komt voor de tweede keer in dit werk voor
π	ongesigneerd vóór het eerste gesigneerde katern ingevoegd folium of aantal folia
χ	ongesigneerd ingevoegd folium of aantal folia
A^4(A2+χ^2)	achter het tweede folium van het uit vier folia bestaande katern A is een ongesigneerd diploma ingevoegd
A^4(-A3)	het derde folium van het uit vier folia bestaande katern A is uitgesneden
$2	folium 2 van alle in het werk voorkomende katernen
[*4*]5-90	van een reeks pagina's begint de paginering op pagina 5
[4]1-90	van een reeks pagina's, voorafgegaan door vier ongepagineerde bladzijden, begint de paginering op bladzijde 1

In Titel, Inhoud, Translitteratie, Aantekeningen

Voorbeeld	*Verklaring*
|	regelovergang
‖	regelovergang waarna horizontale lijn
(A)	initiaal of lombarde A, gedrukt
[A]	open plaats waarin initiaal of lombarde A ingetekend is of kan worden
[*a*]	*a* ontbreekt
[-*a*]	*a* doorgestreept
[~]	onleesbaar
[-~]	doorgestreept en onleesbaar
[<~>]	toegevoegd en onleesbaar
[*a*+] <*b*>	*b* over *a* heen geschreven
<*b*>	*b* toegevoegd
≤*b*≥	*b* interlineair toegevoegd
≦*b*≧	*b* in margine toegevoegd

Addenda en corrigenda

p.12
Over Colard Mansion: L.A. Sheppard, ‘A new light on Caxton and Colard Mansion’, in: *Signature* 15, new series, 1952, p. 28-39.

p.89 vlgg.
Om de ononderbroken geschiedenis van het Huis Plantijn te Antwerpen duidelijk te demonstreren werden alle in tekst en afbeeldingen besproken en getoonde stukken uit deze drukkerij, ook na Plantijn, aangeduid als resp. van Plantijn *en* OFFICINA PLANTINIANA *afkomstig*.

p.90
11. Opnieuw uitgegeven in: Max Rooses, *Le musée Plantin Moretus; contenant la vie et l'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs les Moretus ainsi que la description du musée et des collections qu'il renferme*, Antwerpen 1914. Inmiddels verscheen: Colin Clair, *Christopher Plantin*, London 1960, dat onder meer door H. Carter werd besproken (*The Library*, fifth series, vol. 15, 1960, p.210-214). De jaargangen 36-38 van *De Gulden Passer* bevatten veel gegevens over Plantijn. Over Plantiniana schreef L. Voet: ‘Plantiniana 1943-1958; bibliografie betreffende Plantin, de Moretussen en het Museum Plantin-Moretus verschenen tussen 1943-1958’ (*De Gulden Passer* 36, 1958, p. 19-42; 37, 1959, p. 21-73).
13. Verdere literatuur over Blaeu en een analyse van de door Joan Blaeu in 1659 uitgegeven boekwinkelcatalogus wordt gegeven in: H. de la Fontaine Verwey & W. Gs Hellinga, *In officina Ioannis Blaev; twee inleidende studies bij een kleine tentoonstelling van de Dr. P.A. Tiele-Stichting*, Amsterdam 1961.

p.104
1591. B. ADRIAENSZ, Amsterdam. (Melis Stoke), *Hollandtsche riim-kroniik; inhoudende de gheschiedenissen der Graven van Hollandt tot het iaer 1305; met een voorrede des Edelen E. Ionkh. Jan vander Does ... hier is noch by gevoeght de moort van Graef Floris, ende Gherrit van Velsens wedervaren, zangs gewijs*. Den Haag KB, Hs. 128E5. Kopij voor bladzijden 1 tot 100. Rode krijtstrepen geven de overgang van de kolommen aan. In de kopij staan ook tekens en getallen die betrekking hebben op voorberekening. Afdruk van het zetsel voor p.11, kol.b, r.8-13 komt voor op fol.16 verso van het handschrift. Dit moet in katernen gesplitst als kopij gebruikt zijn. Daar de afdruk in de tekst niet in spiegelschrift is, moet de kopij direct in aanraking zijn geweest met het zetsel.

p.121
7. Het artikel ‘Typographica Plantiniana II’ is opgenomen in *De Gulden Passer* 38, 1960, p. 1-139. De auteurs zijn M. Parker, K. Melis en H.D.L. Vervliet. De laatste publiceerde eveneens: ‘Typographica Plantiniana; I, ter inleiding: de studie van het zestiende-eeuwse letterbeeld en het geval van *La théologie germanique* (Plantin, 1558)’, in: *De Gulden Passer* 37, 1959, p. 170-178.
10. Zie ook: H. Carter, ‘Johannes Enschedé & Zonen’, in: *Signature* 4, new series, 1947, p. 28-50, en een bijdrage ‘A short history of the firm’ van dezelfde auteur in *The House of Enschedé 1703-1953; I, Seven generations of printers*

and typefounders; II, A short history of the firm by Harry Carter; III, A six-century anthology of the types, Haarlem 1953.

p.122
16. C.van den Borren, 'Manuscrits et impressions', in: *La musique en Belgique du Moyen Age à nos jours*, Bruxelles 1950, p. 475-476.

p.124
1713. *A. Elzevier*, Leiden.
Kwarto.
Ook in Londen Victoria & Albert Museum 311.D.24;
Londen St. Bride.

p.125
1700 (c.). *Veufve de Dirk Voskens & Fies*, Amsterdam. *Inplaats van: 1700* (c.) *leze men: 1707* (na).

p.126
1744. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. *Epreuve des caracteres*.
Ook in Londen St. Bride.
1748. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. *Tweede vermeerderde Uytgave*.
Ook in Londen St. Bride.

p.127
1757. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Octavo. *Derde Uytgave*.
Ook in Londen St. Bride.
1768. J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto.
Ook in Londen St. Bride.
1768. J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Franse uitgave van de voorgaande proef.
Ook in Londen St. Bride.
1761. J.F. Rosart, Brussel.
Kwarto. *Epreuve de caracteres*.
Ook in Londen St. Bride.
1768. J.F. Rosart, Brussel.
Kwarto. *Deuxième Edition augmentée*.
Ook in Londen St. Bride.

p.129
1767. Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo.
Ook in Londen St. Bride.
1792 of later. *Gebroeders Ploos van Amstel*, Amsterdam.
Sedecimo.
Ook in Londen St. Bride.

p.137
1500 (c.). (CHRISTIAEN SNELLAERT, Delft, of HENRICK ECKERT VAN HOMBERCH, Delft). Kronenberg, *Contributions* 986a. 's-Gravenhage, Museum Meermanno Westreenianum 39c10(13). Fragment.

p.138
2. Ook het tijdschrift *Laurens Coster; tijdschrift voor beoefenaren en voorstanders der boekdrukkunst*, dat onder deze titel onder redactie van C. Mommaas in 1859 en 1860, en onder de naam *Lourens Coster; tijdschrift voor beoefenaren en voorstanders der boekdrukkunst; orgaan en eigendom der Nederlandsche typografische hoofd-vereeniging* en daarna als *Laurens Coster; tijdschrift toegewijd aan de belangen der boekdrukkunst en aanverwante vakken* tot 1865 verscheen, bevat dikwijls tot in details gaande informatie over negentiende-eeuwse druktechniek.

p.139
5. Een aanvulling hierop geeft H.D.L. Vervliet in *Gutenberg-Jahrbuch* 34, 1959, p.89-103.

1
2
(8) Er is geen reden om met De Flou en De Vreese het fragment zo laat te stellen. In het einde van de vijftiende eeuw kunnen wij een boek van deze aard en in deze vorm moeilijk meer op perkament verwachten. Ook in paleografisch opzicht verzet niets zich er tegen deze productie te plaatsen aan het einde van de veertiende of in het begin van de vijftiende eeuw. Het is zeer wel mogelijk dat De Vreese op grond van de omstandigheid dat hij hier vier pagina's op plano aantrof, gemeend heeft het fragment in de periode van het gedrukte boek te moeten plaatsen.

23
24
(3) De voor deze titelpagina's gebruikte lettertypen 6 en 7 van Gerard Leeu zijn eigenlijk lettertypen 3 en 2 van Dirk Martens.

24
(3) Bij de beschrijving van het stuk dient het volgende te worden aangetekend. ^{2}2b1*r*: *termi*n*os* is gedrukt als *termo*n*os*. 2i1*r*: *sexagesima* is gedrukt als *septuagesima*; *septua* is met de pen doorgehaald en boven de regel is *sexa* geschreven. (Aantekening van H.G. Carter)

66

Inplaats van: Rechtsboven: ... [-Dirigatur | domine oratio mea.] sicut | incensum in conspectu tuo. *leze men: Rechtsboven*: ... [-Dirigatur | oratio mea etc.] <sicut | incensum in conspectu tuo.>

115

116

(1) Men neemt gewoonlijk aan, dat de Amsterdamse drukker Dominicus van der Stichel de uitgave van de *Maria Stuart* heeft verzorgd voor Abraham de Wees. Het typografisch materiaal wijst echter naar Joan Blaeu. Aanvankelijk is in de atlas aan deze toeschrijving dan ook de voorkeur gegeven. Toch blijkt het bij verdere overweging noodzakelijk een nauwkeurig onderzoek in te stellen. Daarom is besloten de nieuwe toeschrijving vragenderwijs op te nemen. Aan de literatuur over *Maria Stuart* kan worden toegevoegd: W.A.P. Smit, *Van Pascha tot Noah; een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur; deel I: Het Pascha-Leeuwendalers*, Zwolle 1956 (*Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies* 5A), p. 412-445.

Het Nederlandse boek
Een cultuurhistorische schets
door
Mr. H. de La Fontaine Verwey

Bijzonder Hoogleraar in de Wetenschap van het Boek en de Bibliografie vanwege de Dr P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit van Amsterdam

*De getallen in de marge zijn nummers van afbeeldingen die betrekking hebben op in de tekst met * gemarkeerde onderwerpen.*

Inleiding

DE taak der cultuurgeschiedenis omvat, volgens de klassieke omschrijving van de grootmeester dier historie, Huizinga, het verzamelen van kennis omtrent de aard en het verloop van beschavingsverschijnselen in het algemeen. Tot de onderwerpen, waar deze wetenschap zich mee bezig dient te houden, behoort de geschiedenis van universele thema's, zoals sentimenten en symbolen, van godsdiensthistorische en etnologische fenomenen, zoals spelen en heilige handelingen, en tenslotte de historie van motieven, die niet louter van geestelijke aard zijn, maar tevens een materieel substraat bezitten, zoals de mode, het huis, de tuin, de herberg enz. Het boek behoort tot deze laatste groep. Al deze beschavingsverschijnselen zal de cultuurhistoricus moeten volgen op hun wisselvallige zwerftocht door de historie, waarbij het niet aankomt op de eigen lotgevallen dier fenomenen, maar op de plaats die zij gedurende de verschillende cultuurperioden innemen in het geestelijk bestel, op de invloed die andere krachten op hen uitoefenen, en de uitstraling, die zij zelf teweeg brengen. Bij het onderzoek van de laatstvermelde groep, de motieven met een materiële verschijning, wacht de onderzoeker een dubbele opgave, omdat hij zich tevens zal hebben te verdiepen in de materiële vormen, waarin deze motieven in de loop der tijden zich hullen. Het hoe en het waarom van die uiterlijke verschijning dient nagegaan te worden, evenals de relatie tot andere vormen uit dezelfde omgeving. Het ene noch het andere onderzoek, de geschiedenis van het geestelijk motief noch die van de uiterlijke vorm, kan aangepakt worden tenzij men tevens let op de verbindingsschakel tussen beide: de mensen, die er zich mee bezig houden. Immers, menselijk vernuft schept het stoffelijk voorwerp opdat het geestelijk oogmerk bereikt kan worden, en de maatschappelijke en economische positie van het bedrijf, dat deze menselijke groep uitoefent, werkt in op het product, dat zij voortbrengt.

Wie de cultuurgeschiedenis van het boek wil schrijven, zal dus achtereenvolgens drie gezichtspunten in het oog moeten vatten: de betekenis van het boek in de cultuur, de plaats van het boekenbedrijf in het maatschappelijk bestel, en de uiterlijke verschijning van het boek in zijn verhouding tot andere, verwante cultuurvormen. Werken wij deze drie richtingen waarin het onderzoek zich bewegen moet, nog iets nader uit.

Aan de geschiedenis van het gedrukte boek, die amper een half millennium beslaat, gaat een voorspel van duizenden jaren vooraf. Het schrift is geen uitvinding in strikte zin, maar een verschijnsel, dat zich voordoet als een cultuur een bepaalde hoogte bereikt heeft. De meeste ontwikkelde beschavingen zijn, op enkele uitzonderingen na, schrijfculturen. De inscriptie of het manuscript schept een middel tot geestelijk verkeer binnen de kring van hen die het schrift machtig zijn. ‘Alles wat eerst onbeweeglijk was, wordt nu beweeglijk’, zegt Plato van het schrift. Het schrift dwingt tot nauwkeurig woordgebruik en strikte, algemeen geldende formulering

van gedachten. Buiten de kring der ‘schriftgeleerden’ vindt het geestelijk verkeer plaats door mondelinge overlevering, waarin het persoonlijke, gevoelsmatige element een grotere rol zal kunnen spelen en de continuïteit niet gewaarborgd is.

Plotseling, omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, gaat het preludium van het handschrift over in de symfonie van het gedrukte boek. 't Is (om twee kernachtige vergelijkingen van Huizinga aan te halen) alsof de mensheid over een nieuw verworven zintuig beschikken kan, alsof de beschaving een dimensie meer gekregen heeft. Door de uitvinding van de boekdrukkunst wordt er een andere beschavingsvorm mogelijk, een nieuw type van cultuur, waaraan een intellectueel rasterwerk ten grondslag ligt, een samenleving, die beschikt over een arsenaal van algemeen gangbare woorden en begrippen, waaraan niet alleen een klasse van ‘schriftgeleerden’, maar iedereen zijn geestelijk wapentuig ontlenen kan. De cultuur van het boek (Lucien Febvre heeft gesproken van ‘la civilisation du livre’) is de wereld waarin wij leven.

In de cultuurgeschiedenis van het boek valt de nadruk niet op de ontwikkelingsgang van de typografie en zijn producten, maar op het boek als verschijnsel in de wisselwerking der culturen, als instrument van beschaving, als wapen in de strijd der meningen. Afwisselend dient het als verkondiger van de hoogste wijsheid en van de meest abjecte waan, als schrijn ter bewaring van het verheven dichterwoord en als vergaarbak van menselijke dwaasheid, als schenkster van heldere denkbeelden en van bedwelmende dromen... Kortom, het boek is de goede en de kwade geest van de mens, zijn vriend en vijand, meester en dienaar, steeds zijn begeleider.

Om de even brede als diepe werking van het boek te begrijpen, kan men er niet mee volstaan zijn functie in het algemeen te bestuderen. Daarvoor moeten we ons ook op de hoogte stellen van wat zoëven genoemd werd: de verbindingsschakel tussen geestelijk motief en materiële vorm, in dit geval dus: het boekenbedrijf. Dit bedrijf moeten wij kennen om antwoord te kunnen geven op vragen als de volgende: hoe komt in de verschillende cultuurperioden het gedrukte boek tot stand, hoe verloopt de samenwerking tussen de onderscheidene daarbij betrokken personen, hoe ligt de verhouding tussen auteur en drukker, hoe vindt het boek zijn weg naar de lezer, welke plaats vervult het boekenbedrijf binnen het maatschappelijk en economisch bestel, welke houding nemen de wereldlijke en geestelijke overheden ten opzichte van het boek aan, in welke relatie staat het tot de instellingen van wetenschap en onderwijs, enz.

De cultuurhistoricus komt nu tot de derde groep vragen. Hem interesseert tenslotte de ontwikkeling van het boek in zijn physieke vorm, als resultaat van technische en artistieke werkzaamheden. Merkwaardige historie! Ontstaan als slaafse navolging van het manuscript, gaat het boek zich al spoedig van zijn voorbeeld emanciperen; zonder zijn oorsprong geheel te verloochenen, verkrijgt het een eigen vorm, schept zich een vormgeving met eigen wetten, die echter veelal verband houdt met de gelijktijdige kunstvormen en tevens voortdurend de invloed ondergaat van economische en technische factoren.

Volgens dit drievoudig schema: het boek als cultuurverschijnsel, de plaats van het boekenbedrijf in de cultuur, en de ontwikkeling van de uiterlijke vorm van het boek temidden van andere vormen, zal in het volgende getracht worden een schets te geven van de cultuurgeschiedenis van het Nederlandse boek. Onder ‘Nederlands’ zal daarbij voor de periode vóór de scheiding van Noord en Zuid in 1579, het gehele gebied der Zeventien Nederlanden verstaan worden, terwijl na de genoemde datum de aandacht voornamelijk op het Noorden valt. Wat de periodisering betreft zullen we ons niet naar, overigens moeilijk hanteerbare, typografische criteria richten en evenmin, zoals in de geschiedenis van het boek veelal ten onrechte geschiedt, naar kunsthistorische begrippen en schema's. Een kleurloze rangschikking naar eeuwen lijkt het beste middel om aan de vele, zeer verschillende gezichtspunten, die in onze geschiedenis ter sprake komen, enig recht te doen wedervaren. De schrijver is er zich overigens terdege van bewust, dat wat hier als ‘cultuurgeschiedenis’ wordt aangediend, door het ontbreken van voorstudies soms nauwelijks meer is dan een serie van losse, min of meer toevallige opmerkingen. Dat aan de eerste eeuwen, toen het boek zijn weg nog vinden moest, meer aandacht geschonken wordt dan aan de latere periode, waarin het een integrerend deel van de cultuur geworden is, ligt voor de hand.

De vijftiende eeuw

Het boek in de cultuur

Hoe zag de Nederlandse cultuur er uit, toen het gedrukte boek er zijn intrede deed? Wie die vraag beantwoorden wil, moet beginnen zich voor ogen te stellen, dat de Nederlanden in deze periode, even voorbij de helft van de vijftiende eeuw, nauwelijks meer dan een geografische eenheid vormen, waarin dank zij de politiek der Bourgondische vorsten de eerste zwakke tekenen zich beginnen te vertonen van een nationaliteitsbesef, dat eerst later door gemeenschappelijk lotgeval een hechter grondslag zal krijgen. Van een tegenstelling tussen Noord en Zuid is geen sprake, of het moest zijn dat door de grote voorspoed van hun internationale handelsteden de Zuidelijke gewesten in rijkdom en beschaving ver uitsteken boven het boerse Noorden. Eerder kan men van een scheiding tussen het Westen en het Oosten spreken, waar Gelderland wel relaties onderhoudt met het Franse koningshuis, maar overigens in sterke mate de uitstraling ondervindt van Keulen en zijn universiteit.

Zoals het hier moeilijk is te onderscheiden wat wèl en wat niet Nederlands is, zo is het eigenlijk ook in de belendende culturen. Een duidelijke tegenstelling levert alleen de wereld benoorden en bezuiden de Alpen. In Italië staat de Renaissance reeds in volle bloei. Het moge paradoxaal klinken wanneer men zich die baaierd van met passie beoefende kunst en wetenschap voor ogen stelt, toch kan men volhouden, dat de cultuur in het Zuiden een statisch karakter bezit vergeleken met de wereld van het Noorden, die een overgangstijd beleeft met scherpe contrasten en grote spanningen. Van de Noordelijke cultuur, waarin men vroeger ijverig speurde naar de voorboden van de Renaissance, hebben wij een duidelijker beeld gekregen door Huizinga's *Herfsttij der middeleeuwen*, dat ons leerde deze periode te zien als het laatste bedrijf van de middeleeuwse wereld die sterven gaat. Dit verschil spreekt duidelijk, als wij het effect van de verschijning van het gedrukte boek in Italië en benoorden de Alpen vergelijken. In het Zuiden nestelt de uit het Noorden gekomen boekdrukkunst zich in een cultuur, die een rustpunt bereikt had. Daardoor heeft zij er hoogstens toe bijgedragen, dat de denkbeelden der Renaissance sneller verspreid zijn, vooral naar het buitenland, dan zonder haar het geval geweest zou zijn, maar verder heeft zij aan de cultuur niets toe- of afgedaan. In het Noorden daarentegen verschijnt de boekdrukkunst in een cultuur, die in een overgangsperiode verkeert. Daardoor wordt zij mettertijd het vehikel, waardoor al het nieuwe dat uit het Zuiden instroomt, ingang vindt.

De beide grote krachten, die sinds de vijftiende eeuw een ommekeer in de middeleeuwse cultuur verwekt hebben, de steden en de universiteit, werken ook in de Nederlanden. In de vijftiende eeuw kunnen de Vlaamse steden in omvang en welvaart met de Italiaanse wedijveren. Teneinde de onweerstaanbare aantrekkings-

kracht van de Parijse universiteit te verminderen wordt in 1425 op instigatie van de hertog van Bourgondië de universiteit van Leuven gesticht. Het hoger onderwijs brengt een sterk gestegen behoefte aan handschriften met studieteksten teweeg. De grotere geletterdheid, die dientengevolge ontstaat, prikkelt ook de adel en de opkomende koopmansstand tot lezen. Hun lectuur vinden zij vooral in ridderromans, in moralisatiën en andere stichtelijke lectuur, die door lekeschrijvers gecalligrafeerd en door miniaturisten verlucht wordt. De Bourgondische hertogen willen voor het Franse koningshuis, waar de bibliofilie een traditie geworden is, niet onderdoen en de hofadel volgt het gegeven voorbeeld. Reeds omstreeks het midden van de vijftiende eeuw verenigen de schrijvers en verluchters in Brugge en Gent zich in het gilde der librariërs.

Maar ook in het Noorden, waar de steden kleiner zijn en minder welvaart heerst, ontstaat een stroming, die het geschreven boek in het brandpunt van de belangstelling plaatst. Als het kloosterleven gaat vervallen en de grote orden verlopen, brengt de Moderne devotie een vernieuwing van het religieuze leven. De Deventenaar Geert Groote, die de orde der Augustijnen hervormt, stelt het boek in dienst van de nieuwe geestelijke beweging: niet door het oor, maar door het oog moet deze doordringen. Na zijn dood ontstaat de congregatie van Windesheim, welker kloosterlingen zich vooral toeleggen op het afschrijven van boeken voor de eigen bibliotheek, waarbij de voorkeur uitgaat, niet naar de scholastiek, maar naar korte tractaten en eenvoudige preken in de landstaal, die men gaarne in de handen van eenvoudigen ziet. ‘In angello cum libello’ is het ideaal van de grootste der Windesheimers, Thomas à Kempis, van wie ook de uitspraak stamt, dat een klooster zonder boekerij is als een tafel zonder spijzen, een bron zonder water, een tuin zonder bloemen en een beurs zonder geld.

Eveneens volgens de idealen van Geert Groote, leven de Broeders des gemenen levens, een vrije vereniging naar eigen regels zonder kloostergeloften, van wereldheren en leken, wier voornaamste activiteit bestaat in de verzorging van arme scholieren en de opvoeding van het volk door het boek. De ‘Broeders van de penne’, zoals zij ook genoemd worden, voorzien in hun onderhoud door het afschrijven van boeken, die zij op bestelling vervaardigen. Vol zorg voor een verantwoorde tekst en een goede calligrafiestellen zij nauwkeurige reglementen op voor hetschrijfwezen en ontwikkelen een eigen stijl, die gaandeweg de gebruikelijke schrijfhand in de Nederlanden wordt. Van Deventer uit verspreidt deze beweging zich over de ganse Nederlanden, ook naar het Zuiden en tot diep in Duitsland. Voor de ontwikkeling van het boekwezen in deze gewesten is de Moderne devotie van eminente betekenis. Vooral aan de Broeders is het te danken, dat in de Nederlanden de algemene geletterdheid belangrijk groter is dan elders. Tegen het einde van de eeuw bestaat er in ieder dorp van enige betekenis een schrijfschool. Een halve eeuw later prijst de Italiaan Guicciardini de Nederlanden, waar ook het lagere volk behoorlijk lezen en schrijven kan. Zo zien we dus, dat in de Nederlandse cultuur van de vijftiende eeuw het geschreven boek gaandeweg een steeds groter plaats inneemt. Bij meer

maatschappelijke groepen ontstaat behoefte aan handschriften: voor het groeiend aantal leerlingen van de Leuvense universiteit en de scholen van de Broeders des gemenen levens zijn studieboeken onontbeerlijk; de adel en de rijke burgerij krijgen smaak in rijkversierde ridderromans en andere ontspanningslectuur; een gestaag breder wordende stroom van stichtelijke geschriften vindt zijn weg naar de eenvoudige geletterden.

Kennelijk voor deze laatste categorie en voor de lagere geestelijkheid bestemd zijn de merkwaardige drukwerken die men blokboeken noemt, waarvan zowel de afbeeldingen als de tekst geheel in hout gesneden zijn. Hier vindt men voor 't eerst een kunstmiddel toegepast voor het vermenigvuldigen van teksten. Deze techniek, evenals de papiermakerij tenslotte uit China afkomstig, begint omstreeks het derde kwart van de veertiende eeuw in Europa gebezigd te worden, aanvankelijk voor het bedrukken van stoffen, het maken van heiligenportretten die als talisman dienen, e.d. Chronologisch gaan de blokboeken aan de incunabelen vooraf, maar men blijft deze primitieve techniek beoefenen, ook als de typografie reeds in bloei staat. In ieder geval is het belangrijk, dat er sinds het eerste kwart van de vijftiende eeuw een aantal blokboeken in de Nederlanden, eerst in 't Zuiden, daarna vooral in 't Noorden, ontstaan zijn. Deze moraliserende prentenboeken waren hier blijkbaar zeer geliefd. De vroeger veel verbreide opvatting, dat de typografie - het drukken met losse gegoten letters - ontstaan zou zijn uit de blokdruk - het drukken met vaste vormen - heeft tot veel misverstand geleid. Het gaat om twee geheel verschillende technieken: de blokdruk berust op het snijden in hout; de typografie is een ingewikkelde metaaltechniek.

Hoewel de typografie, het drukken met losse letters, evenals de blokdruk, reeds door de Chinezen toegepast is, ontbreekt iedere aanwijzing, dat ook de laatstgenoemde techniek van buiten af in Europa binnengedrongen zou zijn. De veel, misschien al te veel besproken kwestie, waar en wanneer de boekdrukkunst uitgevonden is, kan hier gevoeglijk ter zijde gelaten worden. Zeker is, dat wij te doen hebben met een middeleeuwse uitvinding, die in het Noorden tot stand gekomen is, en evenzeer, dat deze techniek reeds spoedig de vorm verkregen heeft, die eeuwen lang vrijwel onveranderd toegepast zal worden. Een middeleeuwse uitvinding... maar, zal men zeggen, is niet juist het feit van deze uitvinding een onbedrieglijk teken, dat er een nieuwe tijd aanbreekt, dat de middeleeuwen, die op technisch gebied immers niets nieuws hadden gebracht, voorbij zijn? Vergis u niet! Naar de grote mediëvist Marc Bloch aangetoond heeft, zijn er tijdens de middeleeuwen vele belangrijke uitvindingen gedaan. Dat steevast alle concrete gegevens over de persoon en de tijd van de uitvinding ons ontbreken, ligt aan de middeleeuwse mens, die het vermelden van dergelijke bijzonderheden niet de moeite waard vond. De geheimzinnigheid, waarmee de uitvinding van de boekdrukkunst omgeven is, past goed in deze mediëvale sfeer.

Belangrijker dan de vraag naar het waar en het wanneer van de uitvinding is het na te gaan welke weerslag de komst van de typografie op de cultuur gehad heeft.

Tot dusver is er veel meer tijd en moeite besteed aan de typografische geschiedenis der incunabelen dan aan hun letterkundige historie. Zó boeide de uiterlijke vorm van deze merkwaardige boeken de geesten, dat men hun inhoud veelal verwaarloosde. Wat de cultuurhistoricus vooral belang inboezemt, is te weten op welke genres van boeken de eerste drukkers zich geworpen hebben. In hoeverre vormen de incunabelen een volledige afspiegeling van de middeleeuwse cultuur? Is de telkens weer herhaalde bewering juist, dat de boekdrukkunst in de donkere nacht het licht ontstoken heeft en daardoor een eind gemaakt aan de middeleeuwse duisternis? Teneinde een poging te wagen op deze vragen een antwoord te geven, willen wij een vluchtig overzicht geven van de inhoud der Nederlandse incunabelen.

Tot en met 1500 zijn er in Europa ruim 40 000 verschillende uitgaven (herdrukken van dezelfde tekst meegerekend) gedrukt, waarvan 2000 in de Nederlanden. Van de Nederlandse incunabelen is ongeveer de helft in het Latijn, de andere helft in de landstaal, waarbij nog komt een klein aantal boeken met Franse en Engelse teksten, voor export bestemd. Omgekeerd zijn er buiten Nederland, met name te Parijs enkele liturgische werken met Nederlandse tekst gedrukt. Bijna de helft van deze incunabelen bestaat uit werken op theologisch gebied. Daaronder is slechts weinig liturgiek: omdat de Nederlanders voor het drukken van deze gecompliceerde teksten niet voldoende uitgerust zijn, worden deze boeken uit het buitenland betrokken. Evenmin heeft men het aangekund om zeer grote teksten te drukken, zoals de Bijbel. De enige Nederlandse Bijbeldruk, de *Bijbel van Delft* (1477), geeft slechts het Oude Testament zonder de Psalmen. De *Keulse Bijbel* van c. 1478 heeft hier een grote verspreiding gevonden. Wèl zien er een twintigtal uitgaven van de *Epistelen en Evangeliën*[*] het licht, die 't gehele jaar onder de mis gelezen worden. Zeer geliefd zijn, blijkens de talrijke drukken, de heiligenlevens, vooral het *Passionaal*[*] (Legenda aurea) van Jacobus de Voragine, het *Leven ons liefs Heren*[*] van Ludolphus de Saxonia, de geschriften van de Pseudo-Bonaventura[*] en andere werken, die ook gebruikt worden voor de enscenering van mysteriespelen, en de Marialegenden - alles lectuur voor brede kringen. Tot dezelfde groep van lezers richten zich de moraliserende geschriften, waarin het schaakspel of het bijenleven als exempel genomen worden, de prekenbundels en de zeer vele verhandelingen, waarin de kunst geleerd wordt om wèl te leven, en vooral die om wèl te sterven, een onderwerp, dat in deze tijd vol doodsgedachten in 't middelpunt staat. Dan zijn er de troostboeken, de verhandelingen over de duivel en de mystieke geschriften (maar de werken van Ruusbroec worden eerst in de zestiende eeuw gedrukt). Bij de eigenlijke theologie valt het op dat er, behalve enkele kleinere werken van Augustinus, weinig van de kerkvaders gedrukt is, maar wel veel scholastiek, waarbij het leeuwenaandeel toekomt aan Thomas van Aquino.[*] De Nederlandse theologen zijn bijzonder slecht vertegenwoordigd. Een uitzondering vormt Thomas à Kempis, wiens werk echter eerst na zijn dood gedrukt wordt.

[*]19 34 35

[*]20

[*]25 26

[*]32

[*]13 14 15 16

Na de theologie komt een aantal groepen van ongeveer dezelfde omvang, ieder hoogstens een tiende van het totaal. Beginnen we met de schoolboeken: de Latijnse

grammatica's gaan voorop, de *Ars minor*[*] van Donatus voor de lagere school, het *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei voor de ‘grote’ school, met de commentaren op deze boeken. Van de ‘moderne’, door humanisten geschreven schoolboeken zijn er vóór 1500 slechts enkele gedrukt. Voorts zijn er enige woordenboeken[*] en eenvoudige wiskundeboeken. Van de klassieke schrijvers vinden we vrijwel alleen te Deventer gedrukte schooluitgaven, bestaande uit bloemlezingen met korte teksten van Latijnse schrijvers, een enkele maal ook van Griekse auteurs, maar dan in Latijnse vertaling.[*] Werk van Humanisten is er weinig in ons land gedrukt en dat weinige is meest van Italianen: Petrarca, Poggio en Valla zijn met enkele werken vertegenwoordigd. De letterkunde in de landstaal vormt slechts een kleine groep: werken van Jacob van Maerlant, de historie van Reynaert de Vos, Karel en Elegast, Lanseloet en Sanderijn, Elckerlijck enz. Daarbij sluit aan een lange reeks van volksboeken, prozabewerkingen van oude ridderromans en klassieke stoffen, zoals de geschiedenis van Jason, Paris en Alexander. In de rubriek geschiedenis vinden we een aantal kronieken: de *Fasciculus temporum* van Werner Rolevinck, de kronieken van Holland en Brabant, verder kleine geschriften over actuele kwesties, zoals de strijd tegen de Turken en andere nieuwsberichten. Tot de actualiteiten behoren ook de gedrukte aflaten.

[*]7 8 9

[*]21

[*]36

Gezien de middeleeuwse belangstelling voor juristerij is het niet verwonderlijk, dat er heel wat boeken over recht verschenen zijn. De standaardwerken, zoals het *Corpus juris*, werden hier echter niet gedrukt; deze betrekt men uit Venetië en Lyon. Van Nederlandse persen komen alleen juridische werken van locale strekking, zoals de *Saksenspiegel* en het *Friese landrecht*. De ingewikkelde verhoudingen op monetair gebied maken boekjes over munt-evaluatie met afbeeldingen noodzakelijk. Onder de reisverhalen nemen de avonturen van Marco Polo op zijn tocht naar China een ereplaats in; daarnaast verschijnen er verschillende reizen naar het Heilige Land en het land van de geheimzinnige priester Johannes (Abessynië). De sterrenkundige werken hebben vooral betrekking op astrologie en voorspellingen. Geneeskundige geschriften zijn goed vertegenwoordigd. 't Gaat daarbij vooral om verhandelingen over middelen tegen de pest en de pokken, die gesels der middeleeuwen. Ook enige kruidboeken zien het licht.

Wat overblijft zijn boeken over uiterst gevariëerde onderwerpen, zoals een kookboek, een verhandeling over tafelmanieren, handleidingen voor de jacht en voor de omgang met vrouwen, verzamelingen van spreekwoorden, komische gedichten en dergelijke zaken, die de burger belang inboezemen, hem in het dagelijks leven te pas komen of dienen om hem te vermaken.

Overziet men dit panorama, dan wordt het duidelijk, dat de eerste drukkers vooral teksten gekozen hebben, die hun een ruim debiet verzekerden. Dit betekent, dat men bij voorkeur ‘oude’ teksten nam en zich niet waagde aan ‘nieuwe’. Werken van contemporaine auteurs vindt men onder de incunabelen niet of nauwelijks. Het ontdekken van jonge talenten lag nog niet op de weg van de middeleeuwse uitgevers. De werken van de Nederlanders wier namen aan het eind van de vijf-

tiende eeuw ver buiten de grenzen beroemd waren, zoals Rudolf Agricola en Wessel Gansfort, werden niet door de druk vermenigvuldigd. De manuscripten van hun boeken gingen in kleine kringen van geestverwanten van hand tot hand, maar geen drukker durfde het aan ze op de pers te leggen.

Zo zien we dus (en deze conclusie geldt voor alle landen in 't Noorden), dat de incunabelen slechts een onvolledig beeld geven van de cultuur van de tijd, waarin ze gedrukt werden. Juist datgene wat ons in die periode het belangrijkst voorkomt, blijkt meestal te ontbreken. Hiermee vervalt alle grond voor de zoëven aangehaalde bewering, dat de boekdrukkunst door het nieuwe te brengen terstond het oude heeft weggevaagd. Eerder is het tegendeel waar. Men zou kunnen beweren, dat de typografie door zich in de eerste decennia te beperken tot ‘conventionele’ litteratuur, er juist toe bijgedragen heeft om het leven van de stervende middeleeuwse cultuur kunstmatig te verlengen. Dit verklaart tevens, waarom de geweldige omwenteling, die deze uitvinding in zich borg, zich zo stil voltrokken heeft. Eerst in de zestiende eeuw zou de boekdrukkunst de stormram worden, die de poorten opende. Maar toen had het gedrukte boek inmiddels een veel wijder arbeidsveld gevonden en zich in de menselijke samenleving een vaste, onbestreden plaats verworven. De geboorte van het gedrukte boek valt niet samen met zijn aanvaarding als cultuurinstrument door een breed publiek. Dat kon eerst geschieden, toen het boek zich geëmancipeerd had van zijn voorbeeld, het handschrift, toen het ‘volwassen’ geworden en aan de periode der incunabelen een eind gekomen was. Is het gedrukte boek in de vijftiende eeuw geboren, de ‘cultuur van het boek’ is in de zestiende eeuw ontstaan.

Het boekenbedrijf

Richten wij thans de blik naar de omgeving, waar de Nederlandse incunabelen uit voortkomen, naar de mensen, die er zich mee bezighouden, en naar het bedrijf, waarin ze vervaardigd worden. 't Eerste wat opvalt is, dat er aanvankelijk in het Noorden meer drukkerijen zijn en meer boeken gedrukt worden dan in het Zuiden. Is dit enkel te verklaren uit de grotere welstand in het Zuiden, waar men meer geld overheeft voor kostbare manuscripten en derhalve minder behoefte bestaat aan het gedrukte boek, dat surrogaat van het handschrift? Daar komt stellig bij, dat dank zij het werk van de Broeders des gemenen levens, wier vestigingen in het Noorden talrijker zijn dan in het Zuiden, de algemene ontwikkeling boven de rivieren groter is, vooral onder de burgerij.

In welke stad is men hier te lande 't eerst gaan drukken? Op deze vraag, misschien nauw samenhangend met het mysterie van de uitvinding, zullen wij niet pogen te antwoorden. Zeker is het, dat er in het Noorden een drukkerij bestaan heeft, die reeds omstreeks 1460 aan 't werk is en tot in het begin van de zeventiger jaren actief blijft. Van deze drukkerij stammen de boeken en boekjes die men

vroeger ‘Costeriana’ noemde - een bedenkelijke naam, omdat niets bewijst, dat ze te maken hebben met de Haarlemmer Laurens Jansz Coster. Op grond van de productie van deze drukkerij (het *Speculum humanae salvationis*[*] met de tekst in typografie, een aantal Latijnse schoolboeken,[*] een Franse grammatica,[*] alsmede enkele verzamelingen van teksten voor universitair gebruik) heeft Pater Kruitwagen deze drukkerij te Utrecht gezocht, waar destijds een humanistische bisschop regeerde die een Franse hofhouding had, en men in 1470 rondliep met plannen om een universiteit te stichten. Men zou zich ook kunnen afvragen of een deel van deze boeken niet eerder voor export bestemd was. [*]4 5 6 [*]7 8 9 [*]7 8 9

Hoe dit ook zij, de eerste drukkers die hun uitgaven dateren en hun namen noemen, vinden we in 1473 te Utrecht en (na een kort voorspel in Aalst) te Leuven. Dat in deze steden de nieuwe kunst beoefend wordt, verbaast ons niet: de Leuvense universiteit staat in volle bloei; Utrecht is een centrum van geestelijk leven. Maar terwijl de drukkerij te Leuven vaste voet verkrijgt, kan het nieuwe bedrijf zich in Utrecht moeilijk handhaven: de eerste drukkers, Ketelaer & De Leempt,[*] die het in het Latijnse, geleerde boek zoeken, ruimen al spoedig het veld; de Duitser Johan Veldener,[*] uit Leuven verdreven door een concurrent, legt zich toe op teksten in de landstaal, maar kan het evenmin volhouden. Politieke onrust is hier niet vreemd aan. Meer belooft de drukkerij in Deventer, beroemd door haar scholen en jaarmarkten. Hier vestigt zich de Duitser Richard Pafraet,[*] die begint met de uitgave van theologische werken. Ook in andere steden waar scholen zijn, zien wij drukkers aan het werk gaan, zoals Zwolle,[*] Nijmegen en 's-Hertogenbosch. [*]11 12 13 14 15 16 [*]10 [*]37

Een andere richting kiezen de drukkers, die hun geluk beproeven in de handelssteden. Hun is het vooral te doen om het drukken van lectuur, die de adel en rijke koopman belang inboezemt, zoals ridderromans, moralisatiën en kronieken in de landstaal. Deze genres zijn in ere bij de drukkers van Brugge, Gouda, Delft en Haarlem. Maar ook in kleinere steden treft men drukkers aan, zoals te Hasselt in Overijssel en te Sint Maartensdijk op het eiland Tholen. De bescherming van een prelaat of een edelman geeft bij deze vestigingen, die dikwijls slechts van korte duur zijn, meestal de doorslag. Overigens zijn er nog vele raadsels op te lossen. Zo zoekt men nog steeds naar de plaats van de geheimzinnige drukkerij, waar het Friese landrecht ter perse gelegd is. Merkwaardig is het ook erop te letten in welke steden in de vijftiende eeuw nog niet gedrukt wordt. Dat Amsterdam daarbij behoort, wekt minder verwondering dan het feit, dat in de grootste stad van Holland, Dordrecht, eerst omstreeks 1571 een drukkerij gesticht wordt. [*]33 34 35

Uit welke maatschappelijke groepen komen de eerste drukkers voort? Zoals in ieder nieuw vak, vindt men onder hen vogels van diverse pluimage. In ons land zijn het, naast enkele Duitsers, meestal Nederlanders. De eerste Utrechtse drukkers zijn academici, de eerste drukker van Delft, Jacob Jacobsz van der Meer, stamt uit een burgemeestersfamilie. Ook vindt men onder de drukkers beoefenaars van ‘bedreigde’ beroepen. Een goed voorbeeld daarvan is de calligraaf Colard Mansion, die in Brugge gaat drukken, misschien reeds in 1473-74, als leerling van de grote Engelse

koopman William Caxton die in Keulen het nieuwe bedrijf had leren kennen. Men heeft zich wel eens afgevraagd, hoe de Broeders des gemenen levens, die immers hun levensonderhoud in het afschrijven van boeken vonden, tegenover de boekdruk gestaan hebben. 't Is bekend, dat zij in verschillende plaatsen het roer omgegooid en zich op de nieuwe kunst geworpen hebben. Dit geschiedde te Brussel en op verschillende plaatsen in Duitsland. In het Noorden hebben de Broeders zich eerst tegen het eind van de eeuw actief met het drukken bemoeid. Men kan zich echter niet aan de indruk onttrekken, dat zij ook in de eerste periode in plaatsen als Utrecht, Deventer en Zwolle achter de schermen een rol speelden en het drukkersbedrijf bevorderden.

In die kinderjaren van de drukkunst is het boekenbedrijf nog een eenheid. Alle bezigheden zijn in één bedrijf geconcentreerd: het snijden en gieten van de letters geschiedt door vaklieden, doch volgens aanwijzingen van de drukker, die niet alleen als typograaf, doch tevens als uitgever en boekhandelaar optreedt. De drukker (of zijn adviseur) kiest zelf zijn teksten. Met auteurs heeft hij niet te maken, want, zoals we reeds zagen, contemporaine werken worden practisch niet gedrukt. Het jonge bedrijf, dat zijn weg nog moet vinden, is veelal afhankelijk van vorstengunst, bescherming van universiteiten en scholen, en van de steun van geldschieters. Hier en daar bespeuren wij tekenen van samenwerking tussen verschillende drukkers, die dezelfde teksten drukken of elkaar houtblokken lenen. Zo maakt het Haarlemse bedrijf van Bellaert de indruk een filiaal te zijn van de drukkerij van Gerard Leeu in Gouda. Vergeten wij vooral niet, dat het boekenbedrijf in die dagen internationaal is en geen landsgrenzen kent. Zoals wij Nederlandse drukkers tot in Italië en Spanje aan 't werk vinden, zo dringen ook onze boeken overal door. Worden bepaalde genres, zoals liturgische werken en bijbels, uit het buitenland geïmporteerd, de Nederlandse bedrijven drukken talrijke werken voor de buitenlandse markt. De drukkers verkopen hun boeken op jaarmarkten en drijven onderling ruilhandel. De boeken worden dikwijls in vellen verzonden en gebonden ter plaatse, waar zij verkocht worden.

Het jonge bedrijf moet de markt nog verkennen en blijkt derhalve uiterst gevoelig voor tegenslagen. Vele drukkers zien wij van plaats tot plaats trekken om met wisselend succes hun geluk te beproeven. Omstreeks 1485 breekt er een crisis uit in het drukkersvak, die Europese afmetingen aanneemt en ook in ons land waarneembaar is. De Deventer drukker Pafraet moet zijn bedrijf tijdelijk sluiten. Als hij weer begint, legt hij zich toe op gemakkelijker verkoopbare schoolboeken in kleiner formaat, die ook geëxporteerd worden naar Keulen en naar Engeland. Gerard Leeu* krijgt het in Gouda te benauwd en verhuist naar de grote stad Antwerpen. Tegen het einde van de eeuw worden er steeds meer etablissementen in kleinere steden opgeheven en gaan de drukkers zich concentreren in de grote handelssteden waar de mogelijkheden voor transport beter zijn en het geldverkeer gemakkelijker is. Antwerpen, de grootste handelsstad ter wereld, trekt als een magneet ook de drukkers aan.

*19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

De vorm van het boek

De vijftiende-eeuwse boeken noemt men incunabelen, omdat bij hun verschijning de boekdrukkunst nog in de wieg (‘in cunabilis’) lag. Deze beeldspraak houdt niet in dat wiegedrukken steeds primitieve, op gebrekkige wijze gedrukte boeken zouden zijn. Hoewel deze laatste niet ontbreken, zijn er onder de incunabelen vele, die nog heden ten dage als voorbeelden van schone typografie gelden en ons met bewondering voor de kunst der boekdrukkers vervullen. Waardoor de vijftiende-eeuwse boeken zich sterk van het drukwerk uit later eeuwen onderscheiden, is, dat zij zich in hun vormgeving zo dicht mogelijk bij de geschreven boeken trachten aan te sluiten: de incunabelen zijn bewuste imitaties van handschriften. Immers, zij zijn vervaardigd van hetzelfde materiaal als de manuscripten: papier voor ‘gewone’ boeken, perkament voor bijzondere exemplaren, maar ook voor onverslijtbare schoolboeken. Zij hebben dezelfde formaten en zijn op 't oog op dezelfde wijze gebonden. Slechts de ingewijde ziet, dat voor de kleine formaten de vellen gevouwen worden op de wijze die de druktechniek meebrengt, een systeem dat intussen ook wel eens bij de handschriften voorkomt.* De dispositie van de tekst is dezelfde als bij manuscripten: er is geen titel, maar een ‘incipit’ (beginwoord),* dat aan 't eind herhaald wordt (‘explicit’). In het gedrukte boek worden in het ‘colophon’ of ‘impressum’ aan het slot van de tekst soms, maar lang niet altijd, de plaats en het jaar van uitgave* en de naam van de drukker* vermeld. Commentaren worden, evenals in de handschriften, niet onder de tekst geplaatst, maar er omheen gedrukt.

*12
*13 14 19 31 32
*20 37
*20 37

De drukletter imiteert de geschreven letter in al zijn eigenaardigheden, zoals dubbele vormen (letters, die een andere vorm hebben naarmate ze aan 't begin, in 't midden en aan 't eind van een woord staan), ligaturen (onderling verbonden letters) en abbreviaturen (afkortingen; ons teken & is hiervan een overblijfsel)-eigenaardigheden, die voor de schrijver wèl, maar voor de drukker geen zin hebben en de taak van lettersnijder en zetter onnodig verzwaren. Initialen* (hoofdletters) en rubrieken* (onderverdelingen), die groter zijn en meestal van een andere kleur, worden aanvankelijk niet gedrukt, maar met de hand aangebracht. De afhankelijkheid van de handschriften spreekt 't sterkst bij de verbazingwekkende rijkdom van lettertypen, die de incunabeldrukkers gebruiken. Deze weerspiegelt de grote variëteit van nationale en locale schrijfhanden destijds in zwang, waarbij nog komen die van bepaalde kloosterorden en geestelijke gemeenschappen. Bovendien wordt telkens de schriftsoort gekozen die bij de aard van de tekst past.

*12 14 19
*19 25 26 27 29 37 38

In het Noorden domineert begrijpelijkerwijze de zg. gothische letter. Gewoonlijk (over de terminologie bestaat veel meningsverschil) onderscheidt men de volgende hoofdtypen: (*a*) de ‘textura’, ‘fractura’ of ‘lettre de forme’, de grote strenge letter, die vooral voor liturgische werken gebruikt wordt; (*b*) de ‘brevitura’ of ‘bastarda’, de cursieve letter, gebezigd voor teksten in de landstaal; (*c*) ‘halfgothisch’, ‘gothicoantiqua’ of ‘lettre de somme’, een mengvorm van Karolingisch en gothisch schrift,

vooral in gebruik voor theologische en scholastische geschriften (‘lettre de somme’ slaat op de *Summa* van Thomas van Aquino); (*d*) het ‘rondgothisch’ of ‘rotunda’, een Noord-Italiaanse vorm van het gothisch, die vooral na 1480 ook in het Noorden in zwang komt. De Antiqua of Romeinse letter, voor 't eerst gebruikt in Italië in 1465, dringt eerst langzaam naar het Noorden door en wordt uitsluitend gebezigd voor klassieke teksten. In tegenstelling tot de gothische typen vertoont deze rationeelgeconstrueerde letter van meet af aan een grote eenvormigheid.

De lettertypen van de Nederlandse incunabelen geven de sporen van allerlei invloeden te zien, toevallige en niet-toevallige. Dat een drukker te Hasselt een type van een uitgesproken Italiaans karakter gebruikt, is te verklaren uit de toevallige omstandigheid, dat de man tevoren een drukkerij in Napels had. Niet toevallig is echter, dat vele drukkers hun typen snijden naar het model van het handschrift der Broeders des gemenen levens: geen schriftsoort was in deze streken zo goed bekend. Dit type van boekletter krijgt zijn geijkte vorm in het werk van Henric Pietersz die Lettersnider,* een Rotterdammer, die zich omstreeks 1490 als drukker te Antwerpen vestigde. Zijn, naar het voorbeeld van het Fratersschrift gesneden, typen komen al spoedig bij het grootste deel van de Nederlandse drukkerijen in gebruik. Vooral in het Noorden wordt dit het algemeen gebruikelijke gothische lettertype, dat zich tot in onze dagen heeft kunnen handhaven voor bijbeldruk. *43

Niet alleen de letters, ook de versiering en de illustratie der incunabelen sluiten zich zo nauw mogelijk bij de handschriften aan. Voor de versiering* blijft men nog lang een beroep doen op de miniaturist. Daarnevens komen ook gesneden randlijsten* in gebruik, die aanvankelijk met de hand gekleurd en verfraaid worden. Al deze versieringen vertonen nog de gothische stijl. Aan liturgisch drukwerk, waarbij veel technische kunststukken, kleurendruk e.d. te pas komen, hebben onze drukkers (we zagen het reeds) zich zelden gewaagd. *12 14 19 *31

De illustratie* der incunabelen vormt een belangrijk element. Omdat de handschriften veelal met afbeeldingen versierd waren, moeten de gedrukte boeken eveneens geïllustreerd worden. Hiervoor gebruikt men de houtsnede, die zich gemakkelijk paart aan de typografie. Voor illustratieve doeleinden werd de houtsnede reeds toegepast bij de blokboeken, die, zoals we reeds zagen, na het tweede kwart van de vijftiende eeuw begonnen te verschijnen en een populair karakter droegen. Gaandeweg wordt nu de techniek van de houtsnede verbeterd en verfijnd, zodat zij een peil bereikt, waarop zij kan gaan wedijveren met de kunst van de verluchter. Aan wie zijn de houtsneden, die als boekillustratie dienen, te danken? Dat de ontwerper en de houtsnijder verschillende personen zijn is, althans voor de beginperiode, niet onwaarschijnlijk. Aan de andere kant heeft kunsthistorisch onderzoek het aannemelijk gemaakt, dat het schilders en miniaturisten zijn, die de tekeningen maken, waar de houtblokken naar gesneden worden. Dit ligt te meer voor de hand, als we zien, dat in het Noorden, waar de meeste geïllustreerde incunabelen ontstaan zijn, de miniatuurkunst vrijwel tot stilstand komt, als de gedrukte boeken beginnen te verschijnen. *24 25 26 27 28 29 30 31 34 36 39

Van de blokboeken, waarvan men tegenwoordig aanneemt, dat zij uit het Noorden afkomstig zijn, noemen wij de *Apocalyps*, vermoedelijk omstreeks 1440 vervaardigd, waaraan misschien tekeningen van een te Utrecht gevestigde miniaturist, de 'meester van Catharina van Kleef', ten grondslag liggen; de *Biblia pauperum* (c. 1460), het *Canticum canticorum* (c. 1465) en het *Speculum humanae salvationis*[*] (1460-70). Van dit laatste werk bestaan behalve twee Latijnse uitgaven, twee uitgaven met een Nederlandse tekst, die in boekdruk uitgevoerd is. Wij staan hier dus bij de overgang van blokdruk naar typografie. Waar zijn deze boeken ontstaan? Ondanks alle aandacht, zowel van bibliografische als van kunsthistorische zijde aan dit probleem besteed, is het mysterie niet opgelost. Dacht men vroeger aan Haarlem, in verband met de Costeriaanse traditie en de Haarlemse schilderschool, tegenwoordig wordt meestal Utrecht genoemd, waar enige belangrijke miniaturisten en beeldhouwers gevestigd waren. Meer dan enkele vage aanwijzingen zijn er voor deze opvatting echter niet aan te voeren. [*]6 7 8

Vaster grond krijgen we onder de voeten als het gaat om de latere geïllustreerde incunabelen. Deze verschijnen vooral in het Noorden en men kan zeggen, dat de daar gebruikelijk geworden stijl van illustreren ook elders in Europa invloed gekregen heeft. Terecht beroemd zijn de houtsneden in de boeken die Gerard Leeu te Gouda drukt, bv. de bekende humoristische afbeeldingen van dieren in de *Dialogus creaturarum* (1480), een reeks gesprekken van dieren, met een moraliserende strekking. Typisch Hollands is het werk van de meester, die de ontwerpen maakt voor de houtsneden, waarmee de Haarlemse drukker Jacob Bellaert (1484-86) zijn boeken siert. Vertonen zijn figuren weinig expressie, de compositie is knap en aan de achtergronden is veel aandacht geschonken. Deze kunstenaar heeft men geïdentificeerd met de schilder, die aangeduid wordt als de 'meester van de Tiburtijnse sibylle'. In de stille, innerlijk bewogen figuren met hun droevige gelaatsuitdrukking, die men ziet in de houtsneden van een aantal Delftse incunabelen, heeft Friedländer de hand herkend van de 'meester van de Virgo inter virgines', die dientengevolge in Delft gelocaliseerd kan worden.

Een hoogtepunt bereikt de Nederlandse illustratiekunst in een boek, dat omstreeks 1486 te Gouda gedrukt is, de *Chevalier délibéré*, het allegorisch gedicht van Olivier de La Marche ter ere van de nagedachtenis van Karel de Stoute. In hoge mate schilderachtig, vol leven en beweging, zijn deze prenten, die men toeschrijft aan de 'meester van de Johannes-panelen', misschien dezelfde als Hugo Jacobsz, de vader van Lucas van Leyden. Aan deze meester zijn ook te danken de bekende houtsneden in het *Leven van de heilige Lydwina*, beschreven door pater Brugman en gedrukt in Schiedam in 1498 door de priester Otger Nachtegael, van wiens pers waarschijnlijk ook de *Chevalier délibéré* gekomen is.

De zestiende eeuw

Het boek in de cultuur

De zestiende eeuw verdient de eeuw van het boek genoemd te worden. Alle nieuwe krachten, die zich in deze roerige eeuw laten gelden, alle veranderingen, die zich voltrekken, bedienen zich van het boek als instrument, ja als wapen. Zonder het boek zouden deze bewegingen minder hevig, minder vèrstrekkend geweest, en in ieder geval minder snel doorgedrongen zijn. Welke zijn die krachten?

Daar is in de eerste plaats dat veelzijdig, gecompliceerd verschijnsel, de Renaissance, die na in de vijftiende eeuw in Italië haar schoonste bloei bereikt te hebben, nu in de zestiende eeuw vrijwel geheel Europa verovert. Een van de grondslagen van de Renaissance, volgens velen dè grondslag, is het Humanisme, dat zich toelegt op de studie van de Oudheid en deze ten voorbeeld stelt voor een betere samenleving op ieder gebied. Was gedurende de middeleeuwen de kennis van de klassieke auteurs niet verloren gegaan, het Humanisme ziet voor 't eerst de antieke beschaving als een historische eenheid en tevens als een ideaal. De Oudheid, beschouwd als een voorbereiding van het Christendom, moet tegelijkertijd dienen om het Christendom te regenereren. Aan de herleving van het klassieke Latijn, dat het barbaars Latijn van de scholastiek verdringt, voegt het Humanisme nu de studie van het Grieks toe, dat de middeleeuwers amper gekend hadden. Een waarlijk internationale gemeenschap vormt het Humanisme: de wereld is één, de taal, het Latijn, is één, de wetenschap is één. En deze gemeenschap is gebouwd op het boek, het gedrukte boek, het instrument dat de blijde boodschap van de ‘bonae litterae’, de goede letteren, tot in de verste uithoeken moet verbreiden.

De term ‘letteren’ bestrijkt in deze periode het ganse gebied der geesteswetenschappen. Niet alleen de studie van de klassieke auteurs, de oude geschiedenis en de archeologie houdt de geesten bezig, maar er ontstaat ook een nieuwe letterkunde in antieke stijl. De neo-latijnse dichtkunst trekt talloze beoefenaars, waaronder vele poëtasters, maar ook enkele echte dichters. Belangrijker is, dat de Renaissance tevens de stoot geeft tot de vernieuwing van de letterkunde in de landstalen. Ondanks alle goede bedoelingen maakte het Humanisme door zijn ijverige navolging van de klassieken het Latijn tot wat het in de Middeleeuwen niet geweest was: een dode taal. Juist de bestudering van de klassieke voorbeelden lokt uit tot het pogen de antieke gedachten te kleden in de nationale talen. Ook hier geeft Italië het voorbeeld, dat in geheel Europa navolging vindt. Al spoedig geeft Frankrijk de toon aan met de ‘Pléiade’, de groep van Ronsard, Du Bellay en hun vrienden. Dank zij het gedrukte boek vinden deze jonge dichters direct gehoor bij een groot publiek.

De tweede kracht, die de Renaissance bezielt, is de kunst. De geheimen der klassieke kunst tracht men te doorgronden en haar eenvoudige vormen na te volgen. De kunst wordt ‘geleerd’ en de scheiding tussen de kunstenaar en de ambachtsman

voltrekt zich. Ook de kunstenaar heeft boeken nodig: werken over algemene theoretische vraagstukken, zoals de leer der proporties en het perspectief, architectuurboeken met nauwkeurige afbeeldingen, voorbeeldenboeken voor decoratie, penningkunst, calligrafie, enz.

De wetenschap verkrijgt in de zestiende eeuw een volkomen nieuwe oriëntatie. De ontdekking van de nieuwe wereld, het hernieuwde contact met het Oosten openen ongekende perspectieven. Naast degenen, die zich blind staren op wat de antieke wetenschap gepresteerd heeft, staan zij, die uit eigen ogen willen kijken en zelf aan het experimenteren slaan, anatomen, botanici, fysici. Als geheel biedt de wetenschap nog een verward beeld, omdat een eigenlijke methode ontbreekt en allerlei schijnwetenschappen, zoals astrologie, alchemie en demonologie, al te veel belangstelling trekken. Hoe dit ook zij, al deze echte en valse wetenschap heeft boeken nodig en uit zich door boeken. Reisverhalen en kaarten maken de nieuwe ontdekkingen bekend. De zeevaarders hebben behoefte aan werken over stuurmanskunst en nautische instrumenten. Er verschijnen boeken met op eigen waarneming berustende anatomische afbeeldingen, met tekeningen van planten en dieren enz. De boekillustratie krijgt hier een nieuwe taak, die de grootste kunstenaars tot medewerking verlokt.

De belangrijkste preoccupatie van de Renaissance ligt misschien op religieus gebied. Zoals men in de kunst en de letterkunde naar eenvoudige, zuivere vormen streeft, zo wil men ook het Christendom zuiveren en herstellen in zijn eenvoudige vorm. Erasmus, de centrale figuur in de Noordelijke Renaissance, is overtuigd, dat door gezette studie van de Bijbel in de oorspronkelijke talen de ingeslopen misbruiken vanzelf zullen verdwijnen en de ‘philosophia Christi’, het eenvoudige, ondogmatische Christendom, zal zegevieren. Deze leer weet de beste geesten voor zich te winnen. Ondanks sterke weerstanden van dogmatische zijde lijkt zij overal te triomferen, zelfs in Rome, zelfs in Spanje, totdat zij verdacht gemaakt en opzij gedrongen wordt door de onweerstaanbare beweging, door Luther ontketend en door Calvijn voortgezet.

't Is hier niet de plaats in te gaan op oorzaak en werking van de Reformatie, de tweede grote R in de zestiende eeuw. Eén ding staat vast: zonder de boekdrukkunst zou de Hervorming nimmer zo spoedig zulk een grote omvang gekregen hebben en zich niet hebben kunnen handhaven. Immers, de drukpers bood de mogelijkheid om de nieuwe denkbeelden op snelle wijze tot in de verste uithoeken bekend te maken. Opeens werd het publiek onmetelijk groot, want het ging hier om vragen, die niemand onverschillig konden laten. Zowel Reformatie als Contrareformatie hebben zich van de drukkunst bediend als hun machtigste wapen. De typografie, in de vijftiende eeuw geboren, openbaarde zich nu eerst in haar volle kracht en de mensheid ging beseffen wat zij betekende.

Tezelfdertijd vinden ook op staatkundig gebied ingrijpende veranderingen plaats. De middeleeuwse standenstaat met zijn wankelbaar evenwicht en zijn sterke verbondenheid met de Kerk, maakt plaats voor de machtsstaat, de gecentraliseerde,

hecht georganiseerde monarchie. Deze problematiek leidt tot een scheiding der geesten, die een vloedgolf van theoretische geschriften en polemische litteratuur veroorzaakt. Zoals de geestelijke overheden zich met het boekenbedrijf gaan bemoeien om de ketterij te bestrijden, zo doen het ook de wereldlijke machthebbers: het machtige wapen van de drukpers willen zij ten eigen bate hanteren en het de tegenstanders uit de hand slaan.

Alles wat de zestiende eeuw beweegt en bezielt, is gegrondvest op het woord en bedient zich van het boek om het woord te propageren. Wat men in de vorige eeuw zelden uitgesproken vindt, wordt nu haast een gemeenplaats: de boekdrukkunst wordt gevierd als een wonderbaarlijke uitvinding, als, zoals Erasmus het uitdrukt, een bijna goddelijk werktuig. Spreekt Luther, die meer dan iemand anders ervaren heeft hoever het gedrukte woord reiken kan, zelfs niet van een tweede openbaring? Zoals de zestiende eeuw zich losmaakt van de middeleeuwse cultuur, zo emancipeert het gedrukte boek zich meer en meer van het voorbeeld, waarvan het gedurende de eerste decennia van zijn bestaan de getrouwe navolging had willen zijn: het handschrift. Volwassen geworden leidt het boek nu zijn eigen leven en verwerft zich een eigen vorm. Is er duidelijker bewijs van die emancipatie mogelijk dan het feit, dat de typografie het boek nu geheel opeist voor de letter, voor de zesentwintig loden soldaten, waarmee het de wereld veroveren wil? De alleenheerser wordt nu de tekst met zijn in slagorde opgestelde letters. De illustratie, in de incunabel even belangrijk als de tekst, wordt nu verbannen of ten hoogste geduld waar het voor het begrip van de tekst noodzakelijk is. Een nieuwe periode in de geschiedenis van de menselijke geest breekt aan, een cultuur wier kracht, maar ook wier zwakheid in het intellectualisme gelegen is en die men het best karakteriseren kan als: de cultuur van het boek.

Alle krachten, die werken en woelen in de zestiende eeuw, doen dat ook in de Nederlanden. De veelheid van stromingen maakt het moeilijk de Nederlandse beschavingsverschijnselen uit deze periode onder één noemer te brengen. Daarvoor is het tafereel te kleurrijk en te wisselend. De term Renaissance deugt nauwelijks voor ons land. Er is wel eens voorgesteld te spreken van de tijd der rederijkerij, om daarmee aan te geven, dat alle genoemde krachten zich doen gelden in de poëtische of quasi-poëtische activiteiten van de gezeten burgerij, die zo karakteristiek zijn voor de zestiende-eeuwse Nederlanden. Alles heeft hier een andere kleur en smaak, en de overgangen zijn vloeiender dan in Italië en Frankrijk. Zeker is, dat het overwicht van het Zuiden in de eerste helft van de eeuw nog steeds toeneemt. Niet, dat het Noorden achteruit gaat: integendeel, dank zij de handel nemen de Noord-Nederlandse steden voortdurend in bloei toe. De glans van Antwerpen, dat de grootste handelsstad ter wereld wordt, gaat echter alles overschaduwen. Deze stad wordt ook de metropool van de drukkunst, zoals Venetië het in de vorige eeuw geweest was.

De nieuwe denkbeelden dringen de Moderne devotie naar de achtergrond, al blijft de geest van deze beweging leven. De werken van de wegbereiders uit de voor-

gaande periode, zoals Rudolf Agricola en Wessel Gansfort, worden nu gedrukt. 't Is in overeenstemming met het Nederlandse volkskarakter, dat het Humanisme hier een uitgesproken bijbelse strekking vertoont. Eveneens in tegenstelling met de Italianen vinden de Nederlandse humanisten hun voornaamste taak in het onderwijs. Onder leiding van bekwame mannen als Johannes Murmellius en anderen wordt het onderwijs in humanistische zin hervormd. De cosmopoliet Erasmus, wiens naam de betekenis krijgt van een programma, wijdt ondanks zijn afkeer van het lesgeven enkele jaren van zijn leven aan het Collegium Trilingue te Leuven, de moderne school voor de drie bijbelse grondtalen, een van de voorbeelden voor het Collège de France, de stichting van Frans I. Hoewel zij zich nog niet kunnen meten met hun collega's van Parijs, Straatsburg en Bazel, blijven de Nederlandse drukkers niet achter, als 't er om gaat Erasmus' werken te drukken. Reeds spoedig verschijnen er vertalingen in de landstaal, die vooral in rederijkerskringen veel gelezen worden. Het werk van de andere grote Nederlander uit deze periode, de jonggestorven neo-latijnse dichter Janus Secundus, veel bewonderd en nagevolgd, wordt ook hier te lande gedrukt. In de Nederlandse letterkunde beleeft de rederijkerspoëzie haar bloeitijd, minder belangrijk om haar litterair gehalte dan als spiegel van de religieuze en politieke stromingen die onder de burgerij leven. De glorie van de Franse ‘Pléiade’ prikkelt tot pogingen om hetzelfde ideaal in onze taal te verwezenlijken: de Antwerpse dichter Jan van der Noot wijst hier de weg.

In de architectuur, de decoratie en de schilderkunst dringt de Renaissance door en wordt op eigen wijze verwerkt. Dit is niet alleen te danken aan de kunstenaars, die de reis maken naar het beloofde land, naar Italië, maar ook aan de theoretische werken en de voorbeeldenboeken, die over de Alpen komen en ijverig bestudeerd worden. Een aantal van deze werken wordt vertaald en uitgegeven op een wijze, die niet onderdoet voor het prachtige werk van de Italiaanse en Franse drukkers. Deze uitgaven worden op de voet gevolgd door oorspronkelijk werk van Nederlanders: Mercator's verhandeling over het kanselarijschrift gaat zelfs vooraf aan de Antwerpse uitgaven van Italiaanse schrijfboeken; op de vertaling van het architectuurwerk van Serlio volgt het boek van Vredeman de Vries; de muntenboeken van Strada e.a. worden overtroffen door de weidse verzamelwerken, die Hubert Goltzius samenstelt voor de Brugse bibliofiel Marcus Laurinus.

Op 't gebied van de natuurwetenschappen verwerven verschillende Nederlanders zich een Europese naam, zoals de kruidkundige Dodonaeus, de anatoom Vesalius en de astronoom Gemma Frisius. Antwerpen wordt het centrum van de cartografie, waar bekwame geografen, die het werk der Italianen voortzetten, de nieuwste ontdekkingen in kaart brengen. De atlas, in de zin van een zo volledig mogelijk, systematisch geordende kaartenverzameling, ontstaat in de Nederlanden: de Vlamingen Abraham Ortelius en Gerard Mercator verrichten pionierswerk op dit gebied.

't Grootste deel van de algemene aandacht wordt in beslag genomen door religieuze lectuur. De brede stroom van stichtelijke en mystieke geschriften uit de

Middeleeuwen afkomstig, vloeit gestaag door en blijft grote scharen van lezers boeien. Maar op de grondslag van het bijbels humanisme en de leringen van Erasmus groeit hier een evangelische richting met een eigen nationaal karakter, die grote weerklank vindt. Daarnaast worden geschriften van Luther hier spoedig vertaald en leiden tot heftige polemieken. De overheid grijpt in door strenge plakkaten. In het drukkersgilde vallen de eerste martelaars.

De opgang der Renaissance in de Nederlanden, hoe veelbelovend ook, wordt gestuit door het uitbreken van de opstand tegen de koning van Spanje, een vrijheidsoorlog, die tevens een godsdienstoorlog is. Evenals in Frankrijk volgt er op de eerste, lichte helft van de eeuw (betrekkelijk licht, ondanks de oorlog met Frankrijk, ondanks de onrust veroorzaakt door Lutheranisme en wederdoperij) een tweede, donkere helft, waarin het land in vuur en vlam staat en wetenschap en poëzie in de verdrukking raken. In geen oorlog heeft de drukpers zulk een beslissende rol gespeeld. Het gehele volk wordt in deze boekenveldslag betrokken. De talloze godsdienstige en staatkundige pamfletten, apologieën, remonstranties, confessies enz. blijken geduchter wapenen dan de artillerie. De lange reeks bijbels, psalmboeken, liedboeken en stichtelijke geschriften hebben de vervolgden en verdrukten bemoedigd. Deze litteratuur, onder het kruis gedrukt, vormt in onze cultuurgeschiedenis een uniek hoofdstuk, welks betekenis onze generatie, die de bezetting onderging en de kracht der clandestiene drukken ondervond, beter begrijpen kan dan vorige geslachten. Niemand heeft de macht van het boek beter begrepen dan Willem van Oranje, die dit geduchte wapen in dienst van de menselijke geest op virtuoze wijze hanteert. Ook de tegenpartij en de vele krachten, die tezamen de machtige beweging van de Contra-reformatie vormen, concentreren alle energie en vernuft op de strijd en de propaganda door middel van het boek.

In het laatste kwart van de eeuw blijkt tegen alle verwachting de opstand te zullen slagen; de jonge republiek krijgt vaste voet in het Noorden. De bezegeling van dit aanvankelijke, later nog menigmaal bedreigde welslagen kan men de stichting van de Leidse universiteit in 1575 noemen, bolwerk van het Calvinisme, maar tevens van het Humanisme. De wetenschap krijgt nu in het Noorden een belangrijk steunpunt. De oprichting van de Friese academie te Franeker en andere inrichtingen van hoger onderwijs zullen volgen. Dat hierdoor tevens belangrijke centra van boekdruk en uitgeverij ontstaan, zullen wij later bespreken. De wetenschap die hier bedreven wordt, is internationaal en heeft de studie van de Oudheid als middelpunt. Figuren als de jonge Scaliger en Justus Lipsius, de tweede Erasmus, zijn Europeanen in de volle zin van het woord. Hetzelfde geldt van de medici, de botanici en andere geleerden, die in Leiden en elders werken. Figuren voortgekomen uit de kringen der rederijkers, zoals de moralist Dirck Volckertsz Coornhert en de dichter Hendrik Laurensz Spiegel, werpen zich op de studie van de Nederlandse taal, die zij in grammaticale regels trachten te plooien.

Na de val van Antwerpen gaat de sterk opbloeiende stad Amsterdam de plaats van 's werelds grootste koopstad innemen. Het geestelijk leven, dat zich hier ont-

wikkelt, is meer op de practijk gericht. De ontdekkingsreizen der Hollanders brengen mee, dat men zich toelegt op de cartografie en op de studie van zeevaartkunde en stuurmanskunst. Hier wordt de basis gelegd voor de bloei, die in de Gouden Eeuw tot volle wasdom zal komen.

Het boekenbedrijf

Was de drukkerij in de vijftiende eeuw steeds min of meer een avontuur geweest (sprak Gutenberg niet van ‘Affentur und Kunst’?), in de zestiende eeuw krijgt het bedrijf een hechtere grondslag en een steviger organisatie. Het internationaal verkeer krijgt een vaste vorm door de Frankforter mis, een halfjaarlijkse boekenbeurs, waar niet alleen gekocht, maar ook veel geruild wordt. Er ontstaat hier en daar een zekere taakverdeling onder de vakgenoten.

In 't begin van de eeuw verschijnt er een merkwaardig type in de wereld van het boek: de humanistische drukker, die èn geleerde èn typograaf is. Het ongeëvenaarde voorbeeld is de beroemde Venetiaan Aldus Manutius, die zich onsterfelijke verdiensten verwerft voor de studie van het Grieks en tevens de typografie op verschillende punten moderniseert. In de Nederlanden vindt men dit type terug bij Dirk Martens van Aelst. Deze verdienstelijke man, de eerste drukker in 't Zuiden, slaagt erin te Leuven een wetenschappelijk drukkersbedrijf te stichten. Persoonlijk bevriend met Erasmus en Thomas Morus, heeft hij van eerstgenoemde een aantal belangrijke werken en van de laatste de *Utopia* gedrukt. Hij is de eerste in ons land, die Griekse teksten uitgeeft. Ondanks de steun die hij geniet, blijft de positie van zijn bedrijf, het enige van dien aard in de Nederlanden, vrij hachelijk. Dit hangt ten nauwste samen met de ongeordende toestanden, die op de internationale boekenmarkt heersten en waarvan de nadruk het ergste euvel is.

Wie een indruk wil krijgen hoe het er in deze periode in de wereld van het boek uitziet, leze de brieven van Erasmus. De grote Rotterdammer is de vermaardste auteur van zijn tijd: de drukkers achtervolgen hem en hij staat in direct contact met zijn publiek, dat alle geletterden in Europa omvat. Hoe is de verhouding tussen schrijver en uitgever? Van een honorarium is nog geen sprake. Slechts in een enkel geval krijgt een gevierd auteur als Erasmus een kleine vergoeding. Van de uitgever ontvangt de schrijver een aantal exemplaren van zijn werk, die hij wegschenkt of verhandelt. Door zijn boek aan een aanzienlijk persoon op te dragen zorgt hij er voor een beloning te ontvangen. De oplagen wisselen naar het te verwachten debiet. Van Erasmus' *Lof der zotheid* worden in enkele maanden 1800 exemplaren verkocht. Zodra een boek succes blijkt te hebben, wordt het door een andere drukker, meestal in een ander land, nagedrukt. Van auteursrecht is nog geen sprake. Wel trachten de drukkers zich tegen nadruk te beschermen door van verschillende autoriteiten (vorsten, universiteiten of geestelijke instanties) privileges voor een aantal jaren te vragen, maar deze hebben hoogstens een lokale werking.

Zo blijft het drukken van veelgevraagde werken een waagstuk. Ja, zelfs zien we, dat een minder kapitaalkrachtige uitgever als Dirk Martens de oplage van werken van Erasmus, die tot de ‘bestsellers’ behoren, opzettelijk laag houdt om zijn risico te beperken. De auteurs werken zelf de nadruk in de hand door, lang voordat de eerste uitgave uitverkocht is, aan een andere drukker de kopij van een iets gewijzigde herdruk toe te vertrouwen met een nieuwe opdracht, die natuurlijk niet onbeloond blijft. In deze periode zien we ook, dat bepaalde drukkers of groepen van drukkers practisch het monopolie verwerven voor zekere categorieën van boeken, die een internationaal karakter dragen. Zo leggen Italiaanse drukkers zich toe op liturgische werken, Parijse drukkers op versierde ‘livres d'heures’. Venetië moet het debiet van het *Corpus juris* nu delen met Lyon. Voorlopig komen de Nederlanders nog niet aan deze winstgevende specialiteiten te pas.

Als een magneet trekt Antwerpen de drukkers aan. Van de ruim honderdvijftig drukkerijen, die er tussen 1500 en 1540 in de Nederlanden werken, zijn er zestig in Antwerpen gevestigd. In verschillende steden in het Noorden, waar gedurende de incunabeltijd drukkers aan 't werk waren, komen deze bedrijven in het begin van de zestiende eeuw tot stilstand. De Deventer schoolboekendrukkerij van de Pafraets blijft nog lang bloeien, maar als de scholen in deze stad gaan kwijnen, verliest zij haar betekenis. Daartegenover staat de opkomst van de typografie in Amsterdam. Na een aarzelend begin treedt hier een energiek drukker op, Doen Pietersz, die werk maakt van geïllustreerde religieuze lectuur en ook Bijbels uitgeeft in Lutherse geest.

In plaats van de kleine ondernemer uit de eerste tijden en van de humanistische drukker die tevens geleerde was, treedt nu een nieuw type naar voren: de drukkerkoopman, die geheel past in de sfeer van de zestiende eeuw, waarin de ondernemende kooplieden op ieder gebied vooraan staan en de toon aangeven. Ook in ons land zien we nu grote, zeer actief geleide bedrijven opkomen. De bekendste vertegenwoordiger van dit nieuwe type is de Fransman Christophe Plantin,[*] die in 1554 te Antwerpen een kleine drukkerij opent. Door zijn onverzettelijke energie slaagt hij er in, ondanks de ernstigste moeilijkheden, het grootste drukkersbedrijf ter wereld te vestigen. In het fonds van Plantin zijn alle genres van boeken vertegenwoordigd; zijn ondernemingsgeest kent geen grenzen. Zijn levenswerk is de *Biblia regia*, de grote polyglotbijbel. Wat Aldus niet aandurfde, ondanks de aansporing van Erasmus, dat waagt Plantin. Als deze gigantische onderneming hem door het uitblijven van de door Philips II toegezegde steun aan de rand van het faillissement brengt, lukt het hem zijn bedrijf te redden door het verkrijgen van monopolies voor de invoer van liturgische werken in Spanje.

[*] 50 51 52 53 54 56 58 59 60 69 70 71 78 79 98 99 156 157 163 195

Het voorspel van de Nederlandse opstand en de daarop volgende oorlogsperiode brengt de drukkerswereld in rep en roer. De plakkaten tegen verboden boeken worden vernieuwd en verscherpt. In de strijd die beginnen gaat, wordt het gehele drukkersbedrijf gesommeerd partij te kiezen. Wederom vallen er slachtoffers. Slechts een enkeling, zoals Plantin, gelukt het door handig manoeuvreren beide partijen beurtelings te vriend te houden.

Tijdens het begin van de troebelen komt de drukkerij in het ontredderde Noorden vrijwel tot stilstand, behalve in de vrije stad Vianen, waar zich onder bescherming van de machtige heer van Brederode enige drukkers vestigen. Drukkers uit het Zuiden die de nieuwe religie toegedaan zijn, vinden een toevlucht op veilige plaatsen in het buitenland, eerst in Londen, daarna vooral in Emden, maar ook in Rouaan, Sedan, Aken, Wezel en Frankfort. Daar worden de politieke en godsdienstige geschriften gedrukt, die op grote schaal het land binnengesmokkeld worden.

't Is belangwekkend na te gaan hoe de organisatie van dit boekenbedrijf ‘onder het kruis’ werkt. In de processtukken wordt nu en dan een tipje van de sluier opgelicht. We zien, hoe de politieke pamfletten geredigeerd worden door van hoger hand geleide propagandabureaus en vervolgens gegeven aan vertrouwde drukkers. Voor de verspreiding zorgen colporteurs, die als hun voorraad uitgeput raakt, onderweg een nieuwe oplaag laten drukken. Zij brengen ook liederen aan de man: schriftuurlijke liedekens, psalmen, geuzenliederen, die op vliegende bladen gedrukt op de markt te krijgen zijn. Meer voorbereiding en veel kosten vordert het drukken van bijbelvertalingen in de landstaal, zoals te Emden geschiedt. Er zijn geleerden nodig voor de vertaling, kerkelijke instanties die toezicht houden, bekwame typografen voor het drukken, geldschieters die aanzienlijke bedragen moeten fourneren en tenslotte een netwerk van colporteurs en bijbelschippers om de boeken in het land te brengen. In Emden werken twee dergelijke organisaties van verschillende godsdienstige signatuur naast elkaar.

Als voor 't eerst na het begin van de opstand een protestantse bijbel in 't Noorden verschijnt, de *Deux-aes bijbel*, die in 1571 door Jan Canin te Dordrecht gedrukt wordt, is dit een teken, dat de kans gaat keren. In 1577 wordt Willem Silvius, drukker van de koning van Spanje te Antwerpen, benoemd tot drukker van de Staten van Holland en de Universiteit van Leiden, in welke stad hij zich twee jaren later vestigt. Als hij kort daarna sterft en zijn zoon zich niet staande kan houden, volgt zijn oude rivaal Plantin hem op, die, benoemd tot drukker van de Staten-Generaal, inmiddels eveneens naar het Noorden getrokken is. In de enkele jaren dat hij in Leiden werkt, weet Plantin deze stad tot een belangrijk centrum van uitgeverij te maken. Hij drukt zowel de werken van de hoogleraren als de geschriften van de groep, die zich toelegt op de studie van de Nederlandse taal. Hoewel Plantin na de val van Antwerpen naar deze stad terugkeert, blijft het Leidse bedrijf bestaan onder leiding van zijn schoonzoon, de geleerde Raphelengius.[*] Een andere Antwerpse drukker, Gillis van den Rade, vestigt zich te Franeker en sticht daar als academiedrukker [*]58 62 een uitgeverij op wetenschappelijk gebied.

Onderwijl wordt Amsterdam meer en meer het middelpunt voor de uitgave van kaarten, atlassen, reisverhalen, werken over stuurmanskunst, enz. De ziel van het Amsterdamse boekenbedrijf is Cornelis Claesz, een zeer ondernemend uitgever, die zelf geen drukkerij heeft, maar verschillende drukkers voor zich laat werken. Het Leidse bedrijf van Plantin drukt bv. voor hem de beroemde zee-atlas van Lucas Jansz Waghenaer, de eerste atlas van dien aard. Cornelis Claesz geeft alle soorten

van boeken uit, behalve humanistische. Ook in andere steden komt de typografie tot bloei o.a. te Delft, waar het grootste bedrijf van het Noorden gevestigd is, de bijbeldrukkerij van Albrecht Heyndriksz, drukker van de Staten-Generaal en de Staten van Holland. In 1591 wordt deze drukkerij verplaatst naar 's-Gravenhage.

De vorm van het boek

Als men met het einde der vijftiende eeuw de periode der incunabelen afsluit, is dit natuurlijk een vrij willekeurige grensbepaling. De groei van het ‘kinderlijke’ tot het ‘volwassen’ boek heeft zich niet plotseling voltrokken. Daartussen ligt een overgangstijd. De boeken uit deze tussenperiode noemt men postincunabelen - een term, die van Nederland uit zijn weg gevonden heeft. Begrijpelijkerwijze liggen de tijdslimieten van deze vage onderscheidingen in ieder land anders. In Venetië is de incunabelperiode reeds omstreeks 1480 afgelopen, in de rest van Italië tien jaar later, in Frankrijk omstreeks 1510, in Duitsland tegen 1520, in de Nederlanden in de buurt van 1540. De bekende bibliografie van Nijhoff-Kronenberg, die in aansluiting op de bibliografie der incunabelen van Campbell, het tijdvak van 1500 tot 1540 beschrijft, behandelt dus een afgerond onderwerp: de Nederlandse postincunabelen.

Waarin onderscheidt zich het volwassen boek van de incunabel? We zagen het reeds: het boek emancipeert zich van zijn voorbeeld, het handschrift; in het boek krijgt de typografie, de tekst, de alleenheerschappij; decoratie en illustratie worden bijzaak. Deze verandering gaat gepaard met een radicale wijziging in de productie: terwijl de incunabel geheel het persoonlijk werkstuk is van de drukker, die soms zelf zijn typografisch materiaal vervaardigt, gaan nu steeds groter groepen van drukkers hun letters betrekken van gieterijen, zoals men die in Parijs en Antwerpen aantreft. Van een persoonlijk werkstuk wordt het boek, overigens in nog zeer betrekkelijke zin, massaproduct. De uiterlijke tekenen van deze grondige wijziging zijn de nieuwe lettertypen en formaten, die in de zestiende eeuw gebruikelijk worden.

De emancipatie van het boek, de zegepraal van de typografie, betekent tevens de overwinning van de humanistische drukletter, de zg. romein, op de gothische drukletter. Die overwinning is niet te danken aan technische of aesthetische qualiteiten, maar enkel een gevolg van het feit, dat het Humanisme nu in geheel Europa vaste voet verkrijgt. 't Is regel, dat men teksten die op de ‘moderne’ wetenschap betrekking hebben, zoals uitgaven van de klassieken, geschriften van humanisten enz., met de romeinse letter drukt, terwijl de gothische gebruikt wordt voor alles wat met de ‘oude’ wetenschap te maken heeft, zoals scholastiek, juridische en medische werken, en voorts voor geschriften in de landstaal. Naarmate de ‘moderne’ wetenschap nu veld wint en de middeleeuwse disciplines gemoderniseerd worden, komt de romein steeds meer in zwang en verkrijgt gaandeweg in Italië en daarna in Frankrijk vrijwel de alleenheerschappij. In Duitsland komt door de Hervorming

dit proces tot staan - een stilstand die tot de huidige dag voortduurt, omdat men de gothische letter, volkomen ten onrechte, als nationale letter is gaan beschouwen. In de Nederlanden, waar de Renaissance, vooral in het Noorden, door Reformatie en vrijheidsoorlog gestuit wordt, treedt een vertraging in. Tot diep in de zeventiende eeuw blijven de beide lettersoorten naast elkaar in gebruik. Voor bijbeldruk is de gothische letter, in zijn typisch Nederlandse vorm, het Lettersnider-type, tot in onze dagen blijven leven.

De romein heeft in de loop van de zestiende eeuw niet alleen overwonnen, maar ook de geijkte, klassieke vorm gekregen, die tot het eind van de achttiende eeuw behouden en in onze tijd weer herleefd is. Deze is te danken aan Aldus Manutius, die in de laatste jaren van de vijftiende eeuw door Francesco Griffo een nieuw type liet snijden, dat omstreeks 1530 nagevolgd en verbeterd is door Franse stempelsnijders, vooral door Claude Garamont. Al spoedig vond dit materiaal zijn weg naar de Antwerpse drukkers, die sinds het midden van de eeuw de in Franse stijl gensneden lettertypen van hun stadgenoot François Guyot gingen gebruiken.

Een tweede gewichtige nieuwigheid dankt eveneens aan Aldus Manutius haar ontstaan: de cursieve boekletter. Voor zijn serie goedkope tekstuitgaven in klein formaat had Aldus een smalle letter nodig, die minder plaats innam dan de romein. Daarom liet hij in 1500, eveneens door Francesco Griffo, een nieuw type snijden naar het model van het cursieve boekschrift der humanisten. Deze letter bleek een groot succes en werd spoedig in Lyon en Bazel nagevolgd. Erasmus was er verrukt van. 't Is dan ook geen toeval, dat zijn vriend Dirk Martens van Aelst de eerste was, die de cursief in ons land gebruikte. Ook de cursief kreeg zijn klassieke vorm in Frankrijk, vooral door de stempelsnijder Robert Granjon, die veel voor Plantin werkte. Gedurende de zestiende eeuw hebben de romein en de cursief geruime tijd tegenover elkaar gestaan als zelfstandige letterfamilies, die elkaar de voorrang betwistten. Tenslotte is deze broederstrijd beslecht ten gunste van de romein. De cursief is sindsdien een bij-letter geworden, die men gebruikt voor voorreden, citaten, enz.

Een merkwaardig typografisch experiment uit deze periode speelt zich grotendeels op Nederlandse bodem af, de zg. civilité-letter.[*] Aangezien de destijds gebezigde nationale schrijfhanden alle op het gothisch teruggingen, hadden velen, vooral [*]54
schoolkinderen, moeite met het lezen van uit romeinse letters gezette teksten. Daarom kwam men ertoe om drukletters te snijden naar het model van de nationale schrijfhanden. 't Ging dus niet om een imitatie van cursief, humanistisch *boek*schrift, zoals bij Aldus' cursieve drukletters, maar van cursief gothisch *hand*schrift. Begrijpelijkerwijze ontstonden er nu verschillende typen, al naar men het Franse handschrift tot voorbeeld nam, zoals Robert Granjon deed, dan wel het daarvan verschillende Nederlandse, zoals het geval was met de ‘geschreven letters’ van Ameet Tavernier en Hendrik van den Keere. Deze nieuwe drukletter werd vooral gebezigd voor schoolboekjes (de naam ‘civilité’ stamt van de Franse vertaling van Erasmus' boekje over goede manieren, *La civilité puérile*) en voor populaire litteratuur.

Veel succes heeft deze letter echter nooit gehad, ook al omdat de zetters wegens de onduidelijkheid van de tekens er grote moeite mee hadden. Toen in de loop van de zeventiende eeuw de cursieve humanistische schrijfhand, het zg. Italiaanse schrift, de gothische verdrong, werd de civilité overbodig.

Aldus had zijn cursieve letter ontworpen om goedkope tekstuitgaven in klein formaat te drukken. Hij begreep, dat de humanistische wereld vóór alles behoefte had aan goedkope boeken. Dit bleek een van de gelukkigste initiatieven, die ooit in de boekenwereld genomen zijn. De Aldijnse drukken in klein octavoformaat begonnen een ware zegetocht door Europa en werden overal nagevolgd. In de Nederlanden gingen al spoedig de Leuvense drukkers in hetzelfde formaat drukken. Ook kwamen er nog kleinere formaten* in gebruik (in 16°, in 24° en in 32°) voor gebedenboekjes ten behoeve van reizende kooplieden, voor filosofische teksten, die men graag *51
op zak wilde hebben, en voor hand- of gezangboekjes van geheime secten, die verborgen moesten blijven. Voor muziek- en liedboeken, een Antwerpse specialiteit, bezigde men het oblong-formaat, ook geschikt voor boeken met langwerpige illustraties.*

De titelpagina is in de zestiende eeuw algemeen gebruikelijk. Verschillende *60
stijlen en invloeden doorkruisen elkaar. Hier te lande vindt men nog lange tijd titels met grote, sterk versierde gothische kapitalen, die later onder Duitse invloed monstrueuze afmetingen gaan aannemen. Uit Bazel neemt men over de titelpagina's met architectonische omlijstingen en putti, zoals Hans Holbein ze ontworpen heeft. De strenge Franse stijl met zijn zuiver typografische titels heeft hier eveneens navolgers. Plantin lanceert de mode van gegraveerde titels met mythologische voorstellingen in de geest van het Barok.

Dat de decoratie en de illustratie van het boek, die een integrerend deel van de incunabelen uitmaken, in de zestiende eeuw op de achtergrond kwamen, zagen wij reeds. Dit ging ongemerkt, omdat de litteraire genres die men in de Middeleeuwen placht te illustreren, gaandeweg verdwenen. Die middeleeuwse afbeeldingen waren nuttig, omdat velen nog moeite hadden met het lezen. Het Humanisme, dat alles wat zweemde naar ongeletterdheid verafschuwde, duldde geen illustratie van werken in klassieke geest. Natuurlijk kwam deze verandering niet ineens. De oude genres hadden een taai leven: gedurende de gehele zestiende eeuw werden de ridderromans, vooral *Amadis de Gaule* en zijn talrijke vervolgen, verslonden, ook in ons land, totdat de *Don Quichote* hun de genadeslag toebracht; de heiligenlevens, eindeloos herdrukt met de oude, sinds lang versleten houtsneden, verdwenen in het Noorden met de Hervorming. Maar de volksboeken, het populaire nakroost van de ridderromans, bleven tot in de negentiende eeuw hier nog steeds in hun oude kleed verschijnen.

In de eerste decennia van de zestiende eeuw, als we in het Noorden nog in de periode van de postincunabelen leven, werken er hier enkele belangrijke kunstenaars, die zich met boekillustratie bezig houden. De Amsterdamse schilder Jacob Cornelisz van Oostsanen is een geboren illustrator, die zich gemakkelijk aan ver-

schillende genres weet aan te passen. Zijn passieprenten vinden bewonderaars tot in Scandinavië. De geest der Renaissance wordt vaardig over de beroemde Lucas van Leyden, die in zijn jonge jaren ook houtsneden voor boekillustratie geleverd heeft. Een boeiende figuur is de Amsterdammer Cornelis Anthonisz, schilder, graveur en tevens cartograaf. Door zijn stadsgezichten, plattegronden en kaartboeken is hij een voorloper van de grote Amsterdamse cartografen van de zeventiende eeuw.

Terwijl het veldwinnen van de Renaissance in deze streken enerzijds het terrein van de boekillustratie inkrimpt, schept het aan de andere kant nieuwe genres van boeken die om illustratie vragen. Dit vloeit voort uit de impuls die de wetenschap ontvangt. Nu gaat het niet meer om prenten om de weinig geletterde lezer op weg te helpen, maar om afbeeldingen die noodzakelijk zijn voor het begrijpen van de tekst. Reeds kwamen ter sprake de talrijke werken in verband met de herleving van de antieke kunst: repertoria van antieke monumenten, inscripties en munten, architectuurboeken, verzamelingen van modellen voor decoratie, schrijfboeken, enz. Daarnaast komen geschriften over medicijnen en biologie, die rijkelijk met afbeeldingen worden voorzien, dikwijls van voortreffelijke kwaliteit en getuigend van de smaak en de vindingrijkheid van kunstenaars en drukkers.

Ook de schijnwetenschap leidt tot een nieuw soort van geïllustreerde boeken, dat in hoge mate kenmerkend is voor de geest van de zestiende eeuw. Quasi-wetenschappelijke verklaringen van de hiëroglyfen geven de stoot tot het ontstaan van de emblemata,* verzamelingen van zinnebeeldige voorstellingen, met begeleidende tekst. De eerste verzameling van deze aard, bijeengebracht door *60
de Italiaanse jurist Alciati, verschijnt in 1531 in Augsburg. Zelden heeft een boek zulk een opgang gemaakt: herdruk na herdruk verschijnt, vooral in Frankrijk, waar veel zorg aan de illustraties besteed wordt. Vernuftige geesten gaan dergelijke bundels samenstellen. In ons land doet dit genre zijn intrede in 1556, als er in Antwerpen een vertaling verschijnt van de emblemata van La Perrière. In 1561 begint Plantin zijn lange reeks van emblemata-uitgaven met een herdruk van de verzameling van Paradin en Simeoni, die in 1563 door zijn concurrent Willem Silvius in 't Nederlands vertaald wordt. Nieuwe bundels volgen aldra, o.a. die van de Hoornse geneesheer Hadrianus Junius. Voor zijn talrijke geïllustreerde boeken weet Plantin zich de medewerking te verzekeren van verschillende bekwame grafici, zoals Pieter van der Borcht, Arnold Nicolai e.a. Meer en meer gaat de kopergravure de houtsnede verdringen. Als Plantin naar Leiden verhuist, betekent dit, dat er nu ook grote geïllustreerde werken in het Noorden gaan verschijnen, zoals bv. de botanische werken van Dodonaeus, Lobelius en Clusius. De eerste emblemata-bundel in de Republiek is Coornherts vertaling van *De rerum usu et abusu* van Furmerius (1585). Cornelis Claesz en de andere Amsterdamse uitgevers tegen het eind van de eeuw onderhouden nauwe betrekkingen met bekwame geografen zoals de Van Langrens en de Van Doetecums. Hier werken ook bekwame graveurs, zoals Harmen Jansz Muller en zijn zoon Jan.

De zeventiende eeuw

Het boek in de cultuur

Men heeft eens uitgerekend, dat tijdens de zeventiende eeuw in de Republiek meer boeken gedrukt zijn dan in alle andere landen tezamen - een merkwaardig feit, dat verbluffend wordt, als men bedenkt, dat het Noorden in de voorafgaande eeuw op dit gebied nog vrij achterlijk geweest was. Hetzelfde verschijnsel, dat de gehele Nederlandse cultuur van de Gouden eeuw tot een unieke periode maakt, zien wij ook hier: een weergaloos snelle opbloei, die reeds binnen enkele decennia zijn toppunt bereikt. Hoe valt dit ‘miracle hollandais’ op boekengebied te verklaren? De positie van ons land als centrum van de internationale handel was uiteraard gunstig voor het boekenbedrijf, dat immers vóór alles behoefte heeft aan goede mogelijkheden van transport en geldverkeer. Zoals de Nederlanders de vrachtvaarders van Europa waren, zo werden zij ook de drukkers van dit werelddeel. Belangrijker nog was het geestelijk klimaat, dat hier heerste. Het boekenbedrijf heeft vrijheid nodig en die was hier in ruimer mate te vinden dan elders. Zowel de afwezigheid van een sterke centrale overheid als het ontbreken van een machtige geestelijkheid (de calvinistische kerk is ondanks haar sterke positie nooit staatskerk geweest) brachten mee, dat van een strenge censuur, zoals die elders te duchten viel, nooit sprake geweest is. En tenslotte: ook de Nederlandse drukkers en uitgevers toonden de durf en de energie, die zo typerend is voor onze Gouden eeuw, het tijdvak toen onze voorvaderen, naar het kernachtig woord van Bakhuizen van den Brink, ‘de roem overrompelden’.

Tracht men de Nederlandse boekenproductie van de zeventiende eeuw te overzien, dan wordt het al spoedig duidelijk, dat het grootste gedeelte daarvan voor de internationale markt bestemd is. Wat drukken de onvermoeibare Nederlandse persen voor het buitenland? Kort gezegd: alles wat elders, om welke reden dan ook, niet verschijnen kan. Geheel Europa weet de Nederlandse uitgever te vinden als 't er om gaat boeken of pamfletten te drukken, die de overheid niet welgevallig zijn of godsdienstige opvattingen verkondigen, die als ketters gelden. Alle politieke scheurmakers, alle stiefkinderen van het Christendom, van de Engelse puriteinen, de Poolse Socinianen tot de Franse Jansenisten, hebben van de diensten van de Nederlandse drukkers geprofiteerd evenals Joden, Armeniërs, Georgiërs enz. Dan is er de nadruk, die weliger tiert dan ooit: alle buitenlandse ‘bestsellers’ worden hier vlijtig nagedrukt. Van de Franse klassieken van de ‘grand siècle’ verschijnen Amsterdamse edities, die grif verkocht worden, want onze drukkers werken beter en goedkoper dan hun Franse collega's. Engelse bijbels naar Geneefse vertalingen worden bij duizenden gedrukt en geëxporteerd.

Op wetenschappelijk gebied staat het in de Republiek gedrukte boek vooraan: men maakt geen onderscheid tussen het werk van de eigen geleerden en dat van de talrijke

buitenlanders, die hier wonen dan wel hier hun uitgever hebben. In de eerste helft van de eeuw neemt de klassieke filologie onder de wetenschappen nog steeds de ereplaats in. De Leidse school van Scaliger en Lipsius wordt voortgezet door Daniel Heinsius, die als 'directeur littéraire' van het huis Elzevier optreedt. Zowel de kleine tekstuitgaven van klassieke auteurs in duodecimo-formaat als de edities 'cum notis variorum' in octavo-formaat, genieten een uitstekende naam en vinden hun weg over de gehele wereld. Aangezien het classicisme blijft gelden als het beste middel om het leven te verfraaien, garneert ieder beschaafd man zijn boekenkast met de klassieke series van de Elzeviers en hun talrijke Hollandse mededingers. Van Leidens betekenis voor de studie der Oosterse talen getuigen de Arabische werken,* 't eerst door Raphelengius, daarna door Erpenius, de laatste hoogleraar-drukker, *62 ter perse gelegd. De universiteit verenigt echter slechts een gedeelte van de intellectuele krachten die in de Republiek werken. Grote geleerden als Simon Stevin en Hugo de Groot blijven buiten haar kring.

Evenals in de zestiende eeuw behoudt de gehele wetenschap voorlopig een humanistisch karakter: wat men wil is nieuwe wijsheid staven aan oude voorbeelden; minder op kritisch schiften komt het aan dan op zorgvuldig opstapelen van wat sinds de Ouden beweerd is. Toch worden de tekenen steeds talrijker, dat de vernieuwing, in de Renaissance reeds aangekondigd, op komst is. Wordt er aan de Leidse universiteit niet een school voor ingenieurs verbonden, waar men 'Duytsche mathematiek' onderwijst? Geldt het leger van Maurits niet als de internationale academie voor officieren en technici? In Amsterdam zien we Samuel Coster, in navolging van het Italiaanse voorbeeld, een academie stichten, waar college gegeven wordt in de landstaal en o.a. Hebreeuws en zeevaartkunde worden onderwezen. Als daar in 1632 een inrichting voor hoger onderwijs gesticht wordt, het Athenaeum Illustre, geschiedt dit niet alleen met de onuitgesproken bedoeling een vrijzinnig tegenwicht te scheppen tegen het Contra-remonstrantse Leiden, maar ook om meer aandacht te schenken aan de 'jonge' wetenschappen. Dat men pogingen onderneemt om Galilei aan deze jonge instelling te verbinden, is veelzeggend. Over Amsterdam als centrum van de cartografie komen wij nog te spreken.

De grote geest, die gelden mag als de wegbereider van de 'nieuwe' wetenschap, de man die breken wil met alle traditie en 'tabula rasa' maken om met een schone lei te beginnen, René Descartes, vindt in de Republiek het geestelijk klimaat, waarin zijn genie gedijen kan. Hij treft er vele vrienden, nog meer vijanden, maar ook de uitgevers die het aandurven zijn werk in het licht te geven, Jean Maire te Leiden en Daniel Elzevier te Amsterdam. Zo snel groeien de natuurwetenschappen, zo moeilijk wordt het 'bij' te blijven, dat Descartes plannen maakt om een tijdschrift op te richten voor wetenschappelijke referaten. Het eerste periodiek van dien aard, het *Journal des sçavans*, verschijnt in Frankrijk in 1665. Het voorbeeld wordt hier in 1684 gevolgd door de *Nouvelles de la république des lettres*, onder redactie van Pierre Bayle, en verschillende andere tijdschriften. Als omstreeks het laatste kwart van de eeuw de grote wending in de menselijke geest doorzet, de wending naar de nieuwe tijd, die

wij, sinds het klassieke boek van Paul Hazard, de ‘crisis van het Europese bewustzijn’ noemen, kan men zeggen, dat de Nederlandse drukkers en uitgevers meegeholpen hebben deze ommekeer teweeg te brengen.

Met deze schets van de betekenis van het ‘internationale’, in de Republiek gedrukte boek hebben wij echter nog geen beeld gegeven van de plaats die het boek binnen de eigen cultuur innam. Vergeten wij niet, dat de kenmerken van onze beschaving in deze eeuw slechts ten dele samenvallen met het algemene cultuurpatroon, dat men met de term ‘barok’ pleegt aan te duiden. Hoe dikwijls is er niet gewezen op de onvermoeibare belangstelling der burgers van de Gouden Eeuw voor schilderijen en, meer nog, voor prenten! Uit die prenten kan men niet slechts het dagelijks leven, het uiterlijk van stad en land, maar de gehele geschiedenis van dit tijdvak aflezen. Niet minder hevig echter dan die ‘honger en dorst naar de afbeelding’, waarvan Huizinga spreekt, is de leeslust geweest. Daarvan getuigen de duizenden pamfletten of blauwboekjes, waarin de politieke gebeurtenissen in binnen- en buitenland, de theologische krakelen, de schandalen en tumulten, maar ook de ontdekkingsreizen, de heldendaden ter zee en te land, kortom heel het veelbewogen en kleurrijke leven van die dagen is neergelegd. Geen volk beschikt over zulke rijkelijk vloeiende bronnen voor zijn historie. 't Is geen wonder dat het begin van de geregelde nieuwsvoorziening in Holland te zoeken is in de ‘couranten’ van Broer Jansz en Casper van Hilten, die omstreeks 1618 gaan verschijnen. Voeg daarbij de stroom van populaire geschriften, zoals almanakken en prognosticaties, volksboeken, sprookjes en raadsels, verhalen van deugdzame en minder deugdzame vrouwen en, niet te vergeten, die eindeloze reeks van moraliserende geschriften, brievenboeken en handleidingen voor ‘savoir vivre’ - en men gaat begrijpen, dat er geen tijdvak is, waarin ons volk zoveel en zo gaarne gelezen heeft als in de zeventiende eeuw.

Maar dit is slechts de onderstroming, de a-litteratuur, niet minder belangrijk, maar altijd minder bekend dan de ‘officiële’ letterkunde. Deze boekjes las iedereen, maar wat las daarenboven nog de ontwikkelde koopman, die in stad en staat de toon aangaf? De boekencultuur heeft hier niet, zoals in Frankrijk, geschitterd door luxueuze prachtwerken, al ontbreken deze niet geheel. Een vorstelijk hof is hier immers niet; de Oranjes hebben nooit grote bibliotheken bezeten en bibliofielen, wie het om uitgelezen kostbaarheden te doen is, vinden we eerst als de achttiende eeuw in 't zicht komt. Het Nederlandse boek van die dagen is royaal, maar burgerlijk; het heeft een kloek formaat, is voortreffelijk, maar eenvoudig gedrukt op uitstekend papier met brede marges; het wordt gebonden in stevig perkament of eenvoudig kalfsleer. Maar als een enkele maal een rijke regent zijn boek een staatsiekleed wil schenken en het binden laat in kostelijk marokijn met vergulde stempeltjes naar Franse smaak (de Amsterdamse meester Albert Magnus verstaat deze kunst), dan zijn het steevast dezelfde werken, die deze eer waardig gekeurd worden: de Bijbel, de gezangen van Camphuysen, de gedichten van Jacob Cats en de Blaeu-atlas. Die keuze is karakteristiek.

Bijbels heeft men hier te lande in ontelbare quantiteiten gedrukt. Mag men zeggen, dat bij alle onzekerheid, die het wankel staatsbestel van de Unie van Utrecht meebracht, de duurzaamste prestatie waartoe de Staten-Generaal in staat bleken, de Statenbijbel* was, het typografisch meesterwerk van Paulus Aertsz van Ravensteyn (de Statendrukker Van Wouw, die als uitgever optrad, had dit werk niet aangekund)? Later kwamen daarnaast de grote foliobijbels van de Elzeviers en de Keurs. Dan waren er de bijbeluitgaven van de Doopsgezinden, Lutheranen en andere gezindten. Wat de psalmen betreft, verdient vermelding, dat de berijming van Marnix geen kans kreeg ingevoerd te worden wegens het verzet van de drukkers van Dathenus' vertaling. Dan is er die eindeloze stroom van theologische litteratuur, teveel polemiek, te weinig ireniek, die getuigt van de onverzadigbaarheid van onze voorouders, een volk van theologanten. Met het tweede boek, dat Magnus mocht binden, Camphuysens gezangen, is het een curieus geval. Dat de eenvoudige poëzie, opwekkend en berustend tevens, van de Remonstrant, allerminst zuiver in de leer, zo geliefd was, bewijst dat de zin voor een gematigd, ondogmatisch Christendom, zoals Erasmus en Coornhert het geleerd hadden, in brede kringen levend bleef. *106

Dat Cats het marokijn waardig geacht werd, zal niemand verbazen. Groter dichters dan hij, Vondel en Hooft, hebben in hun tijd ongetwijfeld een trouwe lezerskring gevonden. 't Is verrassend om het aantal uitgaven van hun werken in de zeventiende eeuw te vergelijken met de bibliografie van Corneille en Racine, exponenten van een veel verder reikende cultuur. Maar bij de populariteit van Cats kan geen Nederlands dichter halen. Zijn werken heeft men uitgegeven op alle wijzen, in alle formaten. Een Cats-collectie geeft u een volledige samenvatting van het boek uit de Gouden Eeuw in al zijn variëteit. De verklaring van die populariteit? Nog meer dan het theologiseren, zat het moraliseren onze voorvaders in het bloed. Dit verklaart ook, waarom de emblemata, dat typisch zestiende-eeuwse genre over heel Europa verspreid, in de zeventiende-eeuwse Republiek zijn hoogtepunt bereikte. Onze beste kunstenaars en dichters voelden er zich toe aangetrokken, totdat vader Cats het mysterieuze en precieuze symbolenspel neerhaalde tot platvloerse allemanswijsheid. Maar niet alleen theologiseren en moraliseren konden de zeventiende-eeuwse Nederlanders, op het litteraire minnespel waren zij even verzot. Daarvan getuigen de talrijke liedboeken, die beurtelings religieus, zedekundig en amoureus zijn en waarin echte dichters als Bredero* en Starter zich doen horen.

De Hollandse koopman mocht zich dan niet te buiten gaan aan het kopen van kostbare boeken, alle zuinigheid zette hij opzij als het ging om het bezit van ‘de’ atlas, het meesterwerk van de Blaeu's,* de samenvatting van de cartografische arbeid van twee generaties in een periode toen door Hollandse energie menige witte plek van de kaart verdween. Blaeu's atlas is het symbool van de welvaart en de ondernemingsgeest van ons gemenebest. Niet tevreden met wat de twaalf foliodelen boden, gingen sommige verzamelaars hun exemplaar aanvullen met kaarten in handschrift, topografische tekeningen en prenten, stadsplattegronden enz., een liefhebberij, die leidde tot collecties van honderden delen. Voor de wijdheid van de *63 81 *82

wereld vergat men niet de intieme schoonheid van het eigen land en de eigen stad, die afgebeeld werden in de topografische werken, die ons heimwee bezorgen naar Oud-Holland.

Van onze Gouden eeuw heeft Huizinga gezegd, dat hout en staal, pik en touw, verf en inkt die tijd beter karakteriseren dan goud. Mogen wij eraan toevoegen, dat papier en drukinkt ook een belangrijk aandeel hadden in de cultuur van die glorieuze eeuw?

Het boekenbedrijf

Het Nederlandse boekenbedrijf van de zeventiende eeuw maakt een welvarende indruk. 't Is een belangrijke tak van nijverheid, die economisch een sterke positie inneemt en zich internationaal laat gelden: de grote bedrijven beschikken over een uitgebreide buitenlandse clientèle en bezitten eigen filialen en agenten over de gehele wereld. Op de Frankforter mis kunnen de Nederlanders hun wil doordrijven. De grote geldruimte in de Republiek maakt dat ambitieuze plannen ondernomen en uitgevoerd kunnen worden. Naast enkele grote bedrijven staan zeer vele kleine vestigingen. De oude trits drukkerij-uitgeverij-boekhandel komt nog veel voor, niet alleen bij de kleine bedrijven, maar ook bij de grote. In tegenstelling tot Frankrijk, waar kapitaalkrachtige uitgevers de arme drukkers overheersen, zien wij hier, dat bedrijven met eigen drukkerijen de machtigste zijn. Er zijn echter ook grote uitgevers zonder drukkerij en eveneens belangrijke 'jobbing-printers', zoals de reeds genoemde Paulus Aertsz van Ravensteyn, de drukker van de Statenbijbel.

Kenmerkend is de grote spreiding van de drukkerijen over het gehele land. De universiteiten en athenaea geven werk aan vele 'gezworen' drukkers, maar behalve Leiden waar de Elzeviers,* de Paetsen en Jean Maire e.a. belangrijke etablissementen hebben, en Franeker, waar in 't begin van de eeuw de Antwerpenaar Van den Rade gevestigd is, blijven deze bedrijven van betrekkelijk bescheiden omvang. In 's-Gravenhage werkt de grote drukkerij van de Statendrukker Van Wouw, opvolger van Albrecht Heyndriksz te Delft, en de Grote Zaal (de Ridderzaal) is een belangrijk centrum voor de boekhandel. In de provinciale hoofdsteden vindt men hier en daar actieve drukkers, zoals in Arnhem Johannes Janssonius, die belangen heeft bij Veluwse papiermolens, en in Middelburg de uit Londen overgekomen Richard Schilders. Maar vooral is het boekenbedrijf geconcentreerd in Amsterdam, dat ook op dit gebied de rol van Antwerpen grotendeels overgenomen heeft. In Rotterdam is de vroeger in Antwerpen gevestigde firma Van Waesberge* werkzaam met verschillende vertakkingen elders, en tegen het eind van de eeuw het bedrijf van Leers, dat de werken van Pierre Bayle en andere Franse emigranten drukt.

*108 114

*81

't Is te betreuren, dat er vrijwel geen archieven van zeventiende-eeuwse drukkers en uitgevers bewaard zijn gebleven, zodat wij over de bedrijfsvoering, de relaties met de auteurs (in deze eeuw beginnen honoraria voor de schrijvers gebruikelijk

te worden) en andere punten die ons interesseren, slechts gebrekkig ingelicht zijn. Een indruk van de omvang, de ontwikkeling en de wisselvalligheden van het Nederlandse boekenbedrijf in de Gouden eeuw kan men krijgen, als men de geschiedenis van de huizen Elzevier en Blaeu in hoofdlijnen volgt.

Hoewel er in deze periode meer drukkers en uitgevers voorkomen die even belangrijk zijn, is de naam van de familie Elzevier door verschillende omstandigheden 't bekendst gebleven. De stamvader van dit geslacht is een uit Leuven afkomstige bediende van Plantin, die zich in 1580 met steun van zijn oude patroon in Leiden vestigt. Enkele jaren later wordt hij pedel van de universiteit en krijgt verlof een boekwinkel te openen op het terrein van de academie. Langzamerhand neemt het bedrijf van hem en zijn beide zoons, Matthijs en Bonaventura, de plaats in, die opengekomen was door het verdwijnen van de bedrijven van de Raphelengii, de afstammelingen van Plantin, en van hun opvolgers als academiedrukkers, de Paetsen. De Elzeviers worden nu academiedrukkers en nemen de Oosterse drukkerij van prof. Erpenius over. Daniel Heinsius, de vermaarde classicus, treedt op als hun raadsman. Onder zijn toezicht verschijnen de reeds genoemde klassieke series. Daarnaast leggen de Elzeviers zich toe op Franse uitgaven, zowel originele teksten als nadrukken. Bekend wordt ook de serie ‘Republieken’, beschrijvingen van de verschillende landen door de beste geleerden. Als in 1652 Abraham, zoon van Matthijs, en zijn oom Bonaventura* beiden overlijden, volgen hun beider zoons Jan en Daniel hen op. Ondertussen zijn er te Leiden ernstige concurrenten opgekomen, die de Elzeviers dreigen te overvleugelen. De voornaamste is de energieke Jean Maire, die in 1637 het *Discours de la méthode* van Descartes uitgeeft. In 1665 treedt Daniel uit en vertrekt naar Amsterdam. Het Leidse bedrijf gaat nu een kwijnend bestaan leiden. De eigenaars, die tot de regentenklasse zijn gaan behoren, bemoeien zich weinig met de zaken. In 1712 wordt het eens zo vermaarde huis geliquideerd. *108 114

Inmiddels hadden leden van de familie Elzevier zich in verschillende andere plaatsen als boekhandelaar gevestigd: Den Haag, Utrecht en Amsterdam. Het enige bedrijf dat het Leidse huis zou evenaren en zelfs overtreffen, is het Amsterdamse, in 1638 door Lodewijk Elzevier gesticht. Deze vestiging stond in verband met de oprichting van het Athenaeum Illustre. Lodewijk, die Remonstrantse sympathieën heeft, zoekt als uitgever nieuwe wegen: de meeste werken van Descartes, toen bij de officiële wetenschap nog niet in tel, verschijnen bij hem. Daniel, zoon van Bonaventura, wordt zijn medewerker en, als Lodewijk zich in 1664 terugtrekt, zijn opvolger. Zijn raadsman wordt Nicolaas Heinsius,* zoon van Daniel, filoloog als zijn vader, maar met hoger aspiraties: hij is adviseur van Christina van Zweden en diplomaat. Daniel Elzevier drijft zijn zaak in grote stijl, breidt zijn buitenlandse relaties voortdurend uit, maar maakt zich vijanden door zijn eigenzinnig karakter. Voor grote uitgaven schrikt hij niet terug: zijn foliobijbels zijn vermaard en worden door Albert Magnus gebonden; zijn uitgave van het *Corpus juris*, door Blaeu gedrukt, wordt beroemd, omdat er slechts één zetfout in voorkomt. Ook is hij de uitgever van Franse Jansenisten. Als Daniel in 1680 plotseling overlijdt, schrijft de *142 143

Engelse filosoof John Locke: ‘La mort de monsieur Elzevier est une perte publique.’ Al spoedig blijkt echter, dat de zaken danig in de war zijn. Na de dood van Daniels weduwe, die kort na haar man sterft, moet het bedrijf geliquideerd worden.

De leden van deze familie zou men kunnen zien als vertegenwoordigers van de verschillende typen van kooplieden uit deze periode: de oude Lodewijk, de om het geloof uitgeweken Brabander, is de pionier, die zich een bestaan schept in het Noorden; Bonaventura en Abraham zijn de organisatoren van het grote bedrijf onder de aegis van de calvinistische universiteit van Leiden; Lodewijk Jr. is de vooruitstrevende Amsterdammer met sympathie voor nieuwere stromingen; de rij wordt gesloten door de trotse Daniel, wiens positie ondergraven blijkt te zijn, zoals dat met de Republiek tegen de achttiende eeuw ook het geval was.

Een merkwaardige parallel met de geschiedenis van de Elzeviers biedt de historie van het niet minder vermaarde huis Blaeu. De stichter Willem Jansz (1571-1638) was een leerling van de grote Deense astronoom Tycho Brahe. In Amsterdam teruggekeerd begint hij in 1599 een handel in globes, kaarten en zeevaartkundige instrumenten. Zijn kaarten,* waarop de nieuwste ontdekkingen bekend gemaakt worden, tekent hij zelf; verder schrijft hij zeemansgidsen en andere theoretische werken en wordt belast met het examineren van de stuurlieden. Ook op andere gebieden ontwikkelt hij een grote activiteit. Zo treedt hij op als uitgever van de jonge dichters Pieter Cornelisz Hooft,* zijn neef, Roemer Visscher en Joost van den Vondel.* *82 .

*75 94

Omstreeks 1620 gaat Willem Jansz de oude toenaam van zijn familie, Blaeu, als achternaam voeren. Dit staat in verband met de felle concurrentiestrijd,* die hij te voeren heeft tegen Johannes Janssonius. Deze was van Arnhem naar Amsterdam verhuisd en heeft nu zijn winkel naast die van Blaeu op het Water (Damrak). Janssonius gaat zich eveneens toeleggen op het uitgeven van kaarten en atlassen en ontziet zich niet de werken van Willem Jansz (die zich in 't Latijn Guilelmus Janssonius noemt) onder zijn eigen naam na te drukken. Men vraagt zich af hoe het mogelijk is, dat een energiek man als Blaeu geen mogelijkheid ziet om deze oneerlijke concurrentie van zijn buurman, die zich tot al zijn uitgaven uitstrekte, tegen te gaan. Desondanks neemt het bedrijf van Blaeu steeds in omvang toe, vooral als hij over een eigen drukkerij beschikken kan. Met een serie tekstuigaven* van klassieke auteurs in klein formaat begint hij eerder dan de Leidse Elzeviers; hij drukt Grieks en Arabisch. De opening van het Athenaeum Illustre in 1632 betekent een belangrijke uitbreiding van zijn activiteit. Blaeu heeft Remonstrantse sympathieën en is persoonlijk bevriend met de eerste hoogleraren Vossius en Barlaeus. De meeste werken van deze geleerden verschijnen bij hem, evenals vele geschriften van Hugo de Groot, voor wie hij een grote bewondering koestert. Ook wordt hij benoemd tot kaartenmaker van de Oost-Indische Compagnie, een belangrijke betrekking in wetenschappelijk opzicht en tevens een vertrouwenspositie, omdat de Compagnie de kaarten van de door haar beheerde gebieden geheim houdt.

*115 116

*74 75 76 77

*100 101

Blaeu's naam is onverbrekelijk verbonden met de befaamde atlas. Deze had een lange voorgeschiedenis. De oude atlas van Mercator werd sinds 1606 te Amsterdam

uitgegeven door de graveur Jodocus Hondius en zijn opvolgers. In 1629 begint Blaeu met het publiceren van verzamelingen van nieuwe kaarten, die bedoeld zijn als aanvullingen op de atlas van Mercator-Hondius. In 1634 geeft hij met zijn zoon Joan voor 't eerst een volledige eigen, tweedelige atlas* in 't licht. Inmiddels had de uitgever van de Mercator-atlas, Hendrik Hondius, zich geassocieerd met zijn *82
zwager Johannes Janssonius, die weldra de leiding kreeg. In 1638 publiceert Janssonius een nieuwe atlas in twee delen onder zijn eigen naam.

Een jaar tevoren hadden de Blaeu's, na overwinning van grote financiële moeilijkheden, een nieuwe drukkerij geopend op de Bloemgracht. Deze, de modernste van Europa, werd met haar negen persen van nieuw model en zes platenpersen een bezienswaardigheid. Een van de eerste werken die hier gedrukt worden, is Vondels *Gysbreght van Aemstel*, geschreven voor de opening van de nieuwe schouwburg. In het volgend jaar 1638 overlijdt Willem Jansz Blaeu, die opgevolgd wordt door zijn zoon dr. Joan Blaeu,* niet minder begaafd en energiek dan zijn vader. Hij voert de titel van drukker van het Zweedse koningshuis en is *118 119
de eerste boekhandelaar die lid van de vroedschap en schepen wordt. Hoewel hij als uitgever op vele andere gebieden actief blijft, concentreert Joan zijn aandacht meer en meer op de voortzetting van het levenswerk van zijn vader: de atlas. Dit werk was bij iedere druk vermeerderd en bestond in 1655 reeds uit zes delen. Geprikkeld door zijn concurrent Janssonius, die in 1662 zijn atlas tot elf delen had uitgebreid, begint Blaeu in hetzelfde jaar de uitgave van zijn *Grote atlas*, de grootste en schoonste die ooit verschenen is. Zonder kosten of moeiten te sparen wordt deze geweldige onderneming aangepakt en tot een goed einde gebracht. Achtereenvolgens verschijnen er een Nederlandse, Latijnse, Franse, Duitse en Spaanse uitgave. Deze laatste blijft onvoltooid, omdat de drukkerij in de Gravenstraat (Blaeu bezat later twee drukkerijen) in 1672 door brand verwoest wordt.

De *Grote atlas* vormde slechts een onderdeel van het grandioze plan, dat Blaeu verwezenlijken wilde. Zijn ideaal was: een beschrijving van het heelal te geven, bestaande uit een hemelatlas, een zeeatlas en een geïllustreerde beschrijving van de aarde. Slechts een klein deel van deze laatste serie zag het licht: het beroemde stedenboek der Nederlanden en de vier delen over Italië, het land dat Joan Blaeu's voorliefde genoot en waar hij vele relaties had in de geleerde wereld.

Men kan zich afvragen hoe Blaeu dit werk kon financieren. De verklaring is vermoedelijk, dat de Blaeu's, vader en zoon, ruime inkomsten trokken uit het drukken van missalen, devotieboeken, geschriften van Jezuïeten en andere werken bestemd voor het katholieke buitenland, die onder de naam van Keulse uitgevers in de handel gebracht werden. Het eerste deel van de *Acta sanctorum* lag ter perse toen de brand uitbrak. Het volk zag hierin een straf des hemels, omdat er katholieke boeken gedrukt werden. Van deze slag (de schade werd op 335 000 gulden begroot) heeft het bedrijf zich niet kunnen herstellen. Joan Blaeu overleed in het volgend jaar.* Zijn zoons zetten de zaak voort, maar interesseerden zich in andere bedrijven. Hoewel er *132
nog enkele belangrijke werken het licht zagen, werd het bedrijf geleidelijk ge-

liquideerd. In 1712, hetzelfde jaar, dat het Leidse huis der Elzeviers verdween, werd ook het huis Blaeu opgeheven. Zoals het met de handel en scheepvaart gegaan was, zo ging het ook met de cartografie. De Nederlanders hadden zich laten verdringen door de Fransen en wat in ons land nadien nog aan atlassen verscheen, was slechts navolging.

Niet alleen in de drukkerij en uitgeverij staat de Republiek vooraan, ook de assortimentsboekhandel is een belangrijk, sterk internationaal gericht bedrijf. Daarvan getuigen de catalogi van nieuwe boeken, die de Elzeviers, de Blaeu's, de Janssoniussen en vele anderen uitgeven. De in 1659 verschenen magazijncatalogus van Joan Blaeu beslaat niet minder dan 12 000 nummers.

Een nieuwe activiteit op boekengebied die van Nederlandse oorsprong is, vormt het veilingwezen. Boekenaucties zijn 't eerst in de Republiek gehouden. De oudste waarvan de catalogus bewaard is, betreft de bibliotheek nagelaten door Marnix van Sint Aldegonde, die in 1599 te Leiden onder leiding van Lodewijk Elzevier verkocht is. Sindsdien heeft het auctiewezen een grote vlucht genomen, eerst te Leiden, daarna ook in andere plaatsen. Zo was de Republiek in de zeventiende eeuw niet alleen het land, waar de meeste boeken gedrukt en uitgegeven werden, maar mocht terecht de intellectuele voorraadschuur van de wereld genoemd worden.

De vorm van het boek

Wat op zo menig ander gebied het geval is, zien wij ook bij de typografie: de zeventiende eeuw bouwt voort op het werk van haar voorgangster, de zestiende eeuw. Er heerst een algemene Europese stijl, regelrecht afstammend van de Franse typografie uit de vorige eeuw, maar minder sober, minder beheerst. Het Nederlandse drukwerk is toonaangevend voor de zeventiende eeuw. Niet door radicale vernieuwingen of gewaagde experimenten tonen de Nederlanders hun leiderschap, maar door hun technische bekwaamheid, de degelijkheid van hun werk en de gepaste royaliteit, waarmee zij hun boeken uitgeven. Natuurlijk staat de techniek niet stil en komen er verbeteringen, maar daarover zijn we helaas slecht ingelicht. 't Is bekend, dat Joan Blaeu een nieuwe pers* geconstrueerd heeft, maar geen tijdgenoot heeft het nuttig geacht hieromtrent nadere bijzonderheden mee te delen. *131 172 175

De drukletter in de dubbele vorm van romein en cursief leeft voort volgens de vormen door Garamont en Granjon geschapen. De gothische drukletter van het nationale Lettersnider-type wordt geleidelijk teruggedrongen en tenslotte slechts gebruikt voor publicaties, die in ieders handen zijn, zoals bijbels en plakkaten. Dit staat in verband met de vervanging van de oude gothische schrijfhand (het voorbeeld van de civilité-letter) door het ‘Italiaanse’ (humanistische) schrift, onder de invloed van het werk der calligrafen, meest Franse schoolmeersters, die men in iedere stad aantreft. Aan hen zijn de prachtige gegraveerde schrijfboeken te danken met hun barokke weelde van schriftsoorten en virtuoze krullen, waarvan het werk van

Jan van de Velde het ongeëvenaarde voorbeeld is. Ook de Nederlandse drukkers hebben er nu en dan kennelijk plezier in te tonen, hoe welvoorzien hun letterkasten zijn: zij trachten te overbluffen door verschillende romeinse en gothische lettertypen tegenover elkaar te stellen, waarbij ook de civilité een rol toebedeeld krijgt.

Waar komt het typografische materiaal vandaan? Zoals in de vorige eeuw de Franse en Zuid-Nederlandse gieterijen de grote leveranciers waren, zo betrekken veel drukkers nu hun letters van de gieterij van Luther, opvolger van Egenolff-Berner te Frankfort, die werkt met zestiende-eeuwse Franse matrijzen. Maar ook op dit gebied steekt men in de Republiek zelf de handen uit de mouw. De eerste gieter in 't Noorden is Thomas de Vechter, die zich in Leiden vestigt. Even vóór 1600 verhuist de bekwame graveur en schrijfmeester Jodocus Hondius van Londen naar Amsterdam. Van hem zijn misschien de Arabische letters, die in Leiden gebruikt worden, evenals de Hebreeuwse typen, die de merkwaardige Amsterdamse geleerde Jan Theunisz voor zijn boeken bezigt. Amsterdam wordt de zetel van een belangrijke Hebreeuwse drukkerij (Menasseh ben Israel* sinds 1626, Joseph Athias* sinds 1658). De Hongaar Nicolas Kis, die een Hongaarse bijbel te Amsterdam drukt, snijdt de *95 96 159
Armenische typen voor de tweede Armenische drukkerij, die te Amsterdam *95 96 159
gevestigd is. De Duitser Johann Adolf Schmidt levert Russische letters, die naar Oxford verhuizen. Het huis Blaeu heeft een eigen gieterij, maar daarnevens zijn er andere dergelijke bedrijven, zoals die van Voskens* en Christoffel van Dijck.*
Laatstgenoemde is een bekwaam graveur, die een veelzijdige werkzaamheid, *160 159
ook op het gebied van Oosterse typen, ontwikkelt. De romein, sinds Garamont *160 159
onveranderd gebleven, wijzigt hij, zoals Blaeu reeds vóór hem gedaan had, door de onder- en bovenlengten iets in te korten en dik en dun sterker te contrasteren, waardoor de letter een scherper aspect krijgt. Na zijn dood wordt het gehele materiaal overgenomen door Daniel Elzevier, wiens weduwe het verkoopt aan Joseph Athias.

Ten aanzien van de papiervoorziening was men gedurende de vorige eeuw afhankelijk gebleven van de Antwerpse markt, totdat in 1586 de eerste papiermolen in het Noorden werd opgericht te Dordrecht. In het begin van de zeventiende eeuw begint de papiermakerij* op de Veluwe, die echter de behoefte bij lange na niet kan dekken. 't Meeste papier wordt uit Frankrijk betrokken, waar de Hollanders de *130
markt beheersen en soms goedkoper kunnen inkopen dan de Fransen zelf. Door oorlogen komt de aanvoer dikwijls in gevaar. De zeer kleine formaten der Elzeviers, waartegen destijds reeds protesten opgingen, staan in verband met moeilijkheden in de papiervoorziening. Na de herroeping van het edict van Nantes vestigen zich Franse papiermakers in de Republiek.

De illustratie neemt in het zeventiende-eeuwse Nederlandse boek een belangrijke plaats in. De kopergravure triomfeert over de gehele linie. Slechts voor volksboeken en andere geschriften voor het lagere volk worden nog houtsneden gebezigd. De regel, door het Humanisme gesteld, blijft in ere: geen prenten in klassieke teksten en

letterkundige werken in klassieke geest. Maar ieder boek krijgt nu een gegraveerde titelprent, want de strijd in de vorige eeuw ontbrand tussen de typografische* en de gegraveerde* titel, is op verrassend eenvoudige wijze opgelost: men geeft twee titels, een in kopergravure met een theatrale mythologische voorstelling, gevolgd door een tweede in typografie. Naast de boeken die men niet illustreert, komen er evenwel steeds meer die om afbeeldingen vragen: reisverhalen van Nederlandse pioniers, beschrijvingen van Oost- en West-Indië, Nieuw-Nederland, Brazilië en andere exotische landen, maar evenzeer plaatsbeschrijvingen gewijd aan de roem van de wedijverende steden. Dan zijn er relazen van de overwinningen te land en ter zee, die in prent gebracht moeten worden, evenals de werken over wapenhandel en schermkunst, zeevaartkunde en scheepsbouw. Vergeten wij niet de cartografie:* deze houdt vele bekwame tekenaars en graveurs bezig, wier land- en zeekaarten door bekwame ‘afzetters’, zorgvuldig uit de hand gekleurd en met goud gehoogd, ware kunstwerken zijn. De met zoveel ijver door geleerde en liefhebber beoefende wetenschappen zijn de bron van vele, met smaak geïllustreerde werken over anatomie en fysiologie, over flora en fauna en andere onderwerpen.

*51 148

*68 69 70 71 81 83 100 114

*82

Worden letterkundige werken slechts zelden geïllustreerd, anders is het met enkele meer populaire litteraire genres, die het niet zonder prenten kunnen stellen. Daar zijn bv. de bundels van de spelen, opgevoerd op de landjuwelen der rederijkerskamers, sinds de zestiende eeuw de glorie van de burgerij, nu in hun, overigens luisterrijke, nadagen; afbeeldingen van de blazoenen en de personages mogen daarin niet ontbreken. De talrijke liedboeken met hun uiterst gevarieerde inhoud, nodigen uit tot het in beeld brengen van het joyeuze leven van de ‘jeunesse dorée’. De belangstelling voor de emblemata, het geïllustreerde boek bij uitnemendheid uit de zestiende eeuw, bereikt in de Gouden eeuw van de Republiek een hoogtepunt. Dit kunstig samenspel van grafische en litteraire kunstenaars verlokt de beste krachten tot deelneming. Maar juist hier te lande maakt het emblematisch genre een merkwaardige evolutie door. Ging het in de Renaissance-kunst om de uitbeelding van het bijzondere als uitvloeisel van het algemene, van de idee, thans komt er een wending, waarbij het bijzondere, het individuele, het typische terwille van zichzelfen het algemene terwille van het bijzondere wordt uitgebeeld. In plaats van de goden treden nu Nederlandse burgers, de symbolen worden verdrongen door dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Zowel in de beeldende kunst als de litteratuur betekent dit de komst van het realisme, dat onze zeventiende-eeuwse kunst tot een uniek verschijnsel maakt.

De kennelijke voorliefde, die deze populaire letterkundige genres in 't begin van de eeuw genieten, maakt dat het geïllustreerde Nederlandse boek in deze periode zijn gouden kwart-eeuw beleeft. Uiterlijk vallen vele van deze boeken en boekjes terstond reeds op door hun vorm, het in deze tijd zo geliefde oblong-formaat, dat bijzonder geschikt is voor illustratie. In technisch opzicht is eigenaardig het veelvuldig gebruik van etsen, waarbij de figuren en de voorgrond dikwijls met de burijn opgewerkt zijn. Maar het merkwaardigst zijn deze illustraties, omdat zij een

getrouwe spiegel vormen van de typische eigenschappen van de Nederlandse kunst en cultuur in deze periode: eenvoud, ondernemingsgeest, burgerlijkheid, verbonden met een streven naar elegantie - en dit alles op de grondslag van welvaart en goed humeur. In de plaats van de monumentaliteit en de overdaad van het Barok, zoals die bv. spreken uit de Antwerpse prachtwerken verlucht door Rubens* en zijn leerlingen, vindt men hier onbevangen aandacht voor de werkelijkheid van alledag, voor de simpele contouren van het eigen land en de eigen mensen. Dat intussen in scènes uit het volksleven mythologische figuren voorkomen, dat allegorische taferelen tegen de achtergrond van Nederlandse landschappen opgesteld worden, geldt als iets natuurlijks. Jammer is het, dat juist het populaire karakter van deze echt-Nederlandse geïllustreerde boeken de oorzaak geworden is van hun zeldzaamheid heden ten dage en bijgevolg van hun betrekkelijke onbekendheid. *64 65 66 67 68 69 70 71

Aan welke kunstenaars zijn deze kostelijke illustraties te danken? Slechts zelden is dit werk gesigneerd. Vindt men een naam, dan is het vaak moeilijk uit te maken of de graveur tevens de ontwerper is. Van de grote grafische kunstenaar Hendrik Goltzius, die zelf geen boekillustraties vervaardigde, hebben verschillende leerlingen belangrijk werk op dit gebied geleverd, o.a. Jacob de Gheyn. Van een verbluffende productiviteit is de familie De Passe, Crispijn Sr en zijn vier kinderen, te Utrecht gevestigd, maar over geheel Europa werkzaam. In hun talloze series prenten en boekillustraties werken zij zowel reproducerend als naar eigen ontwerpen. Tot de origineelste illustratoren van dit tijdvak behoort Simon Frisius, tekenaar van talent en bekwaam graveur, gevormd in de school van het Franse Maniërisme. De stroming, die zich, in verzet tegen deze heersende kunstrichting, toelegt op de simpele uitbeelding van de dingen van het dagelijks leven, groepeert zich om de Amsterdamse graveur Claes Jansz Visscher, die o.a. de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher verlucht, en de begaafde Rotterdamse kunstenaar Willem Buytewech,* bijgenaamd ‘geestige Willem’, die o.a. het titelblad ontwerpt voor de toneelspelen van de jonggestorven dichter Bredero, in wiens werk het losse leven van de Amsterdamse burgerij bruist. Even bekwaam als vruchtbaar is Jan van de Velde, tekenaar en graveur, die het Hollandse landschap getrouw, maar niet zonder romantische toetsen afbeeldt. De meest typische vertegenwoordiger van deze periode der Nederlandse boekillustratie is zonder twijfel Adriaen van de Venne, schilder, schrijver en tekenaar, wiens ontwerpen door bekwame graveurs gesneden worden. Zoals zijn door hem zelf geïllustreerde boeken aaneenschakelingen vormen van schilderachtige spreekwoorden en woordspelingen, zo kiest hij als onderwerpen voor zijn tekeningen gaarne tonelen uit het volksleven, kermissen of kinderspelen, die weer een aanleiding zijn tot moraliserende verklaringen. In hem vindt Jacob Cats de ideale illustrator. *80 81

Terwijl tegen het midden van de eeuw onze schilderkunst een onvergelijkelijke bloeiperiode beleeft, volgt er voor het geïllustreerde boek, dat juist van zoveel vitaliteit blijk had gegeven, een inzinking. Weliswaar neemt het aantal boeken met prenten steeds toe, maar de kunstenaars die zich op illustratie toeleggen, zijn

goden van mindere rang. Van de Nederlandse meesters van de zeventiende eeuw geldt hetzelfde als van de grote Italianen van het Quattrocento: met boekillustratie hebben zij zich vrijwel niet ingelaten. Grijpen zij gaarne naar de etsnaald om zich vrijelijk te uiten, in de beperkingen, die het verluchten van boeken nu eenmaal oplegt, kunnen zij zich blijkbaar moeilijk schikken. 't Is bekend, dat Rembrandt zich slechts enkele malen met dit genre heeft ingelaten. Zijn beste werk is dit niet. 't Pleit niet voor de ondernemingsgeest van de uitgevers, dat zij voor hun boeken dikwijls oudere, zestiende-eeuwse prenten gebruiken en, wat erger is, dat er belangrijk illustratief werk in portefeuille blijft, bv. van Allard van Everdingen en Lucas Bramer.

Tegen het eind van de eeuw gaat het Franse classicisme overheersen, waarvan Gérard de Lairesse hier de leider wordt, ook in de prent- en illustratiekunst. Tezelfdertijd werken hier echter twee illustratoren, die teveel persoonlijkheid bezitten om zich door de Franse geest geheel te laten meeslepen: Romein de Hooghe en Jan Luyken.* Eerstgenoemde zou men de Gustave Doré van het late Barok kunnen noemen. Alles wat hem in handen komt, illustreert hij en zijn productiviteit is onbegrensd. Zijn geest mag weinig diepgang vertonen, virtuositeit kan men hem niet ontzeggen. In verschillende opzichten is hij de wegbereider voor de Franse boekillustratie van de achttiende eeuw geworden, met name voor het galante genre. Jan Luyken is rustiger dan de ontembare Romein. Deze onvermoeibare tekenaar en graveur is tevens een begaafd dichter, die later, toen hij mystieke bespiegelingen schreef, door hemzelf geïllustreerd, de minnepoëzie van zijn jonge jaren meende te moeten betreuren. Men doet hem evenwel onrecht door alleen te letten op de bekende series, die op huiselijke wijze het menselijk leven en bedrijf in al zijn variaties aan de hand van stichtelijke spreuken uitbeelden. Met niet minder talent heeft Luyken bloedige veldslagen en ijselijke taferelen uit het lijden der vrome martelaren in prent gebracht.

*130 131 133 134

Zowel De Hooghe als Luyken en vele andere kunstenaars hebben meegewerkt aan de grote plaatwerken, die in het laatste kwart van de eeuw op stapel gezet worden, zoals bv. de kostelijke verzamelingen van afbeeldingen van Italiaanse steden, paleizen en kloosters, door Joan Blaeu uitgegeven.

De achttiende eeuw

Het boek in de cultuur

Onze hedendaagse cultuur stamt regelrecht uit de achttiende eeuw. Wanneer de moderne tijd begint, daarover kan men twisten - in de achttiende eeuw is hij er. Dit tijdvak heeft geen goede naam, vooral niet in ons land. Achteruitgang op ieder gebied (behalve in rijkdom!), verslapping en vervlakking zijn nu eenmaal de gebruikelijke termen, waarmee men de pruikentijd pleegt te karakteriseren. Inderdaad, deze eeuw is minder heroïsch, minder pittig dan haar voorgangsters. 't Is echter onmiskenbaar, dat zij een periode van grote geestelijke bloei betekent, waarin oppervlakkigheid en frivoliteit niet ontbreken, doch ernst zeker de boventoon voert. De grote lijnen tekenen zich gemakkelijk af. 't Is de eeuw van het rationalisme, van het onbeperkte vertrouwen in de menselijke rede, die overal licht zal brengen waar nog duisternis heerst; de tijd van de ‘Aufklärung’, waarin heldere geesten blakend van gezond optimisme zich inspannen om volgens nauwkeurig bepaalde plannen een hemel op aarde te bouwen. Het ten troon heffen van de Rede betekent een aanval op de traditionele, geopenbaarde godsdienst, hetgeen natuurlijk felle tegenaanvallen uitlokt, doch tenslotte tot een verzwakking van de positie der kerken leidt. De geweldige aandacht in de vorige eeuw opgeëist door de theologie en haar satellieten, richt zich nu op de natuur als kenbron en maatstaf. Men meent een natuurlijke godsdienst te kunnen definiëren, evenals een natuurrecht, dat overal en altijd geldig is. Vooral werpt men zich op de natuurwetenschappen, die zich in deze tijd de methoden en de instrumenten veroveren, waarop zij recht hebben. Was het ideaal van de zeventiende eeuw de vrome burger, thans wordt de ontwikkelde, redelijk denkende dilettant, de ‘philosophe’, als voorbeeld gesteld.

Onder de leidende krachten in de achttiende eeuw telt de Republiek steeds minder mee: Frankrijk zet zijn stempel op deze tijd, waarin vele grote figuren Fransen zijn, Frans de wereldtaal is die het Latijn verdringt, en ‘cosmopoliet’ de erenaam wordt voor wie leeft in Franse stijl. In de kunst overheerst het strenge Franse classicisme, dat gaandeweg plaats maakt voor het speelse Rococo. Daarnevens wordt echter de invloed van Engelse denkers, schrijvers en moralisten steeds sterker. Tegen het einde van de eeuw laat voor 't eerst na lange tijd Duitsland zijn stem weer horen.

Nederland zal in deze periode minder geven dan ontvangen. Onze cultuur, die in de zeventiende eeuw originele trekken vertoonde en in menig opzicht een eigen bijdrage leverde in het bestel der Europese cultuur, verliest nu gaandeweg veel van haar markante eigenschappen. In het Europese concert laat de Republiek een harmonische noot horen, maar andere instrumenten domineren. Er is dan ook minder reden om te pogen scherp te onderscheiden wat wèl en wat niet typisch Nederlands is.

Op één punt verliest ons land echter zijn betekenis niet, ja wordt het zelfs nog belangrijker. 't Gaat om Nederlands rol in het internationale geestelijke verkeer, om zijn taak als bemiddelaar bij de levendige cultuuruitwisseling, die een van de typische en verheugendste verschijnselen van de achttiende eeuw vormt. Om een banale vergelijking te maken: ons land treedt op als verkeersagent, die de culturele circulatie regelt in de overvolle straten van de Europese metropolis. Ook in de vorige eeuw had de Republiek zich op dit gebied nuttig gemaakt, maar toen was het verkeer nog minder druk en kon er meer aan het toeval overgelaten worden.

Deze cultuuruitwisseling speelt zich vooral af in de wereld van het boek. De talrijke geestelijke gevechten, die er in de achttiende eeuw gevoerd worden, waarin telkens nieuwe ideeën botsen tegen traditionele denkwijzen, krijgen de gestalte van even zovele ‘batailles de livres’, een in deze dagen gaarne gebruikt beeld. De wapens in deze boekenveldslagen worden zelden door Nederlanders bedacht en ontworpen, maar dikwijls wèl door hen gesmeed. De Nederlandse boekhandel behoudt, althans in de eerste helft van de eeuw, de internationale positie, die zij zich in de voorgaande tijd verworven had. Een belangrijk gedeelte van de boeken die de ‘Verlichting’ brengen, vele werken van Montesquieu, Leibniz, Voltaire en Rousseau, zijn in ons land gedrukt en uitgegeven. In de organisatie van het wetenschappelijke tijdschrift, het nieuwe middel van geestelijk verkeer, dat in de achttiende eeuw zo bijzonder doeltreffend blijkt, neemt ons land een werkzaam aandeel. Speelt de Republiek vooral de rol van bemiddelaar, de nieuwe ideeën, elders geboren, vinden hier gerede aandacht en weerklank. Dit blijkt uit de oprichting van de geleerde genootschappen, waarin vaklieden en liefhebbers zich verenigen tot gezamenlijke beoefening van de wetenschap, hetgeen menigmaal leidt tot belangrijke publicaties.

Wie denkt aan het achttiende-eeuwse Nederlandse boek en zijn omgeving, komt onwillekeurig voor de geest het beeld van de verzamelaar in zijn kabinet: een weidse, op een tuin uitziende zaal, met vitrines vol zeldzame fossielen en andere naturaliën. Nooit ontbreken daarin de ruime boekenkasten aan de wanden, geheel gevuld met uniform gebonden boeken. 't Is de tijd van de collectioneurs, die zich niet alleen interesseren voor alles wat in de natuur nieuw en onbekend is, maar ook in het verleden speuren naar wat hun aandacht boeien kan. Was tot in de vorige eeuw de gehele wetenschap nog een cumulatie van wijsheid in de vroegste tijden beginnend, waarin nauwelijks onderscheid gemaakt werd tussen oude en nieuwe boeken, thans krijgt dit verschil zijn betekenis, thans komen er ‘oude’ boeken, die als zodanig gezocht en verzameld worden. De liefde voor ‘livres rares et curieux’ wordt in deze tijd geboren. Men krijgt belangstelling voor de eerste voortbrengselen der typografie, voor de vreemde opvattingen die men in oude boeken vindt, voor eigenaardige ketterijen, die men nu minder monstrueus vindt dan het minder verlichte voorgeslacht. Men kan de verzamelaar beschouwen als iemand, die teert op het kapitaal van een ander (zo gezien past het collectioneren wonderwel bij de achttiende-eeuwse Nederlandse rentenier!), maar vergete niet, dat aan hem dik-

wijls het behoud te danken is van schatten van kunst en cultuur, waarvoor de man van wetenschap destijds nog geen oog had. Zeker is, dat in deze verzamellust - een Europees verschijnsel - de Nederlanders een belangrijke rol gespeeld hebben.

Welke genres van boeken zijn typisch voor de achttiende eeuw?

De gehele periode is wel eens 'l'âge des dictionnaires' genoemd. Inderdaad, niets doet de man van de 'Verlichting' liever dan het bijeenbrengen en ordenen van kennis in alfabetische vorm. De niet aflatende belangstelling van een brede laag van geletterden en liefhebbers van alles wat weetbaar is, wordt gevoed door een ware stroom van encyclopedieën, historische, bibliografische, biografische, economische en andere woordenboeken, gevolgd door een vloedgolf van boeken en boekjes ter verspreiding van wijsheid, die in de salons gedebiteerd kan worden. Men zou verkeerd doen de betekenis van dit ernstige streven naar vulgarisatie van de wetenschap te onderschatten. In Nederland wordt op dit gebied veel gepresteerd. Het grote werk dat aan 't begin van deze ontwikkeling staat, de fameuze *Dictionnaire* van Bayle, werd in Rotterdam geschreven en gedrukt (1695). Uitgebreide verzamelwerken worden hier uitgegeven. De totstandkoming van de grootste onderneming in deze richting, die al wat de achttiende eeuw aan nieuws brengt, wil samenvatten, de *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert, gaat echter buiten ons land om, al nemen Nederlandse uitgevers deel in de financiering.

Een steeds groter aandeel in de boekenproductie krijgen de werken over de natuurwetenschappen. 't Is ondenkbaar, dat de talrijke, somptueus uitgevoerde werken over anatomie, botanie, vogels en insecten, die in ons land samengesteld en uitgegeven worden, hadden kunnen verschijnen, indien er voor deze uiterst kostbare boeken niet een groot publiek van rijke liefhebbers bestaan had. De historische belangstelling uit zich in groots opgezette werken over archeologie en inscripties. Uitgaven van klassieke auteurs verschijnen nu regelmatig in folio-formaat. Men begint met het opnieuw uitgeven van middeleeuwse kronieken en gaat zich interesseren voor de schatten van de eigen oude letterkunde en voor de studie van het middelnederlands. Niet alleen aan vreemde landen wordt veel aandacht geschonken, maar ook het eigen land wordt tot in de kleinste bijzonderheden beschreven in de statige reeks delen van de *Tegenwoordige staat* en vele andere werken.

Dit alles preludeert op de verandering van stemming, die na het midden van de eeuw steeds duidelijker merkbaar wordt. In weerwil van de zekerheid, die men in de Rede gevonden meende te hebben, ontstaat er een zekere onbehaaglijkheid. Niet alles blijkt te kloppen met de schema's, die, naar men dacht, voor altijd geformuleerd waren. De weegschaal gaat nu naar de andere zijde doorslaan: het teruggedrongen gevoel herneemt zijn rechten. Dit blijkt uit de vernieuwing van onze letterkunde vooral onder Engelse invloed. De sentimentele roman verovert zich een grote plaats. Tegen het laatst van de eeuw doet zich hierin ook de Duitse invloed gelden.

Aan het eind der periode van het verlichte despotisme komt de uitbarsting van de Franse revolutie. In de voorbereiding daarvan heeft de drukpers een werkzaam

aandeel gehad. Maar zij die van de proclamatie van het mensenrecht op vrije meningsuiting verwachten, dat de pers nu eindelijk vrij zal zijn, komen bedrogen uit. In Frankrijk moeten de drukkerijen hun werk staken en mogen nog slechts regeringspublicaties en assignaties drukken. In ons land, waar in de practijk vrijheid van drukpers bestond, wordt deze nu wettelijk vastgelegd om echter spoedig weer ingeperkt te worden. De inlijving bij Frankrijk brengt mee de invoering van de preventieve censuur, een door de Nederlanders hartgrondig verfoeide instelling, en betekent voorlopig het eind van de vrijheid, die het boekenbedrijf vóór alles behoeft.

Het boekenbedrijf

Tegen 't einde van de zeventiende eeuw was er een nieuwe generatie van drukkers en uitgevers opgekomen, die de openvallende plaatsen van de Elzeviers en de Blaeu's ging vervullen. Deze groep, die zich in de achttiende eeuw geheel ontplooide, heeft de Nederlandse boekhandel een nog sterker internationale oriëntatie gegeven dan het bedrijf reeds had. Het speculatief karakter van de uitgeverij neemt toe. Meer en meer vinden we melding gemaakt van ‘compagnieën’, hetzij van vakgenoten uit dezelfde stad, hetzij van hen die zich op hetzelfde gebied bewegen. De nadruk, vooral van Franse boeken, blijft een lucratief bedrijf. Maar men gaat nu ook in Nederland verschenen boeken nadrukken. Zoals in de vorige eeuw de Hollandse drukkers het schijnadres Keulen gebruikten om de aandacht af te leiden, zo bezigen de drukkers van Parijs en Rouaan nu de naam Amsterdam, waardoor hun boeken de bekoring van het verbodene krijgen. Hoe winstgevend het boekenbedrijf is, blijkt bv. uit de activiteiten van de familie Huguetan, een Lyonnees drukkersgeslacht, dat zich na de herroeping van het edict van Nantes, evenals andere vakgenoten, hier te lande vestigt. Onder verschillende namen lanceren de Huguetans grote uitgaven en houden zich bovendien intensief bezig met het nadrukken van katholieke liturgische werken. Al spoedig werpen zij zich echter op internationale bankzaken en laten zij de boekhandel varen.

Amsterdam blijft het voornaamste centrum van het boekenbedrijf. Aan de spits van de wetenschappelijke uitgeverij, zoals deze vroeger door de Elzeviers gedreven werd, staat nu het huis Wetstein,* gesticht in 1676 door een Zwitserse bediende van Daniel Elzevier. De Wetsteins, die een eigen drukkerij en gieterij bezitten, geven *170 veel uit in het Frans en het Duits. Pieter Mortier maakt zich bekend door de grote geïllustreerde werken die hij op touw zet, o.a. een kostbare platenbijbel. De firma Covens en Mortier houdt zich bezig met kaarten en atlassen, die intussen de zeventiende-eeuwse niet kunnen evenaren. De Van Keulens blijven de beste zeekaarten uitgeven. De Franse réfugié Desbordes geeft vooral werken van zijn landgenoten uit en publiceert o.a. het eerste werk van Montesquieu, de *Lettres persanes* (1721). Van de populariteit van Voltaire hier te lande getuigt het uithangbord van de boek-

handelaar Ledet, dat de beeltenis van de grote man vertoont. Ledet is een van de Hollandse uitgevers van de Fransman; deze is overigens niet altijd te spreken over de practijken van de Amsterdamse boekhandel, die steeds minder zorg aan zijn uitgaven wijdt en dikwijls in het buitenland laat drukken. Tot grote bloei komt de firma Merkus en Arkstee, die zich toelegt op de uitgave van de volledige werken van Franse schrijvers, zoals Montesquieu, en andere teksten uit de wereldlitteratuur. Niet zonder moeite slaagt deze firma erin een filiaal te Leipzig te openen. Een merkwaardig man is de te Amsterdam gevestigde Zwitser Marc-Michel Rey, die het vertrouwen van Jean-Jacques Rousseau wint en zijn vaste uitgever wordt totdat er door een misverstand een einde komt aan de relatie. Als Mirabeau in 1776 in Amsterdam woont, voorziet hij in zijn onderhoud door Engelse werken in het Frans te vertalen voor de uitgevers Rey en Changuion. Vermelden wij tenslotte de actieve Isaac Tirion, die grote seriewerken uitgeeft, zoals de *Tegenwoordige staat* en Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie*.

In Den Haag komt vooral in de eerste helft van de eeuw de boekhandel tot grote bloei. De Grote Zaal, waar ook de veilingen gehouden worden, is het middelpunt. Ondernemende uitgevers, zoals Rutger Alberts, Abraham de Hondt en zijn zoon Pieter, zetten kostbare ondernemingen op touw; Gosse en Néaulme houden zich vooral met Franse uitgaven bezig. Ook hier is de speculatiezucht blijkbaar in de boekenwereld doorgedrongen: tijdens een crisis in 1744 raken verschillende boekhandelaren in déconfiture.

In Leiden herleeft de oude glorie tijdelijk in het bedrijf van Pieter van der Aa, die het aandurft de verzamelde werken van Erasmus in elf delen en de *Thesaurus* van Burman in vijfenveertig delen uit te geven. Zijn grootste onderneming, de *Galérie agréable du monde*, beslaat niet minder dan zesenzestig delen. Helaas, deze enorme verzameling bestaat louter uit oude, van her en der bijeengebrachte platen en kaarten. De dagen van de Blaeu's zijn voorgoed voorbij! Als uitgever van wetenschappelijke werken treedt de firma Luchtmans* naar voren, die tevens de traditie van de Oosterse drukkerij voortzet. Ook de Utrechtse boekhandel is in *162 deze eeuw van betekenis, evenals die te Leeuwarden, waar Fr. Halma kostbare werken uitgeeft. In Maastricht is het huis Dufour werkzaam, dat zich vooral bezighoudt met de nadruk van Franse boeken.

De belangstelling voor oude en zeldzame boeken, die in geheel Europa waar te nemen valt, maakt dat het veilingwezen hier te lande van steeds meer belang wordt. De aucties in de Grote Zaal te 's-Gravenhage onder leiding van Abraham de Hondt trekken een internationaal publiek. De belangrijkste binnen- en buitenlandse collecties komen hier onder de hamer. Daarna nemen de Amsterdamse veilingen in belang toe. In 1744 veilt Salomon Schouten de rijkste en volledigste verzameling van Nederlandse boeken, die ooit bijeengebracht is: de bibliotheek van Isaac le Long. De grootste antiquaar van zijn tijd is Pieter van Damme, een Gentenaar, die te Amsterdam gevestigd is en te 's-Gravenhage veilingen organiseert van kostbare bibliotheken, door hem op zijn vele reizen door Europa bijeengebracht. Met alle grote

verzamelaars in Europa en Amerika staat Van Damme in betrekking. Als de beste kenner van incunabelen geldt de Utrechtse boekhandelaar Cornelis Kribber, die veel voor Italiaanse verzamelaars koopt.

De vorm van het boek

De Nederlandse typografie blijft in de eerste helft van de achttiende eeuw getrouw aan de beste tradities. Zegt men dat zij op Europees peil staat, dan betekent dit tevens, dat verschillende landen, zoals Engeland, inmiddels de achterstand ingehaald hebben. De grote vernieuwingen die in deze eeuw plaats grijpen, gaan niet van ons land uit. Toch worden er enige interessante experimenten gewaagd. De Leidse predikant Müller verricht pionierswerk voor de stereotypie. Veel aandacht wordt er besteed aan het drukken in kleuren: de proeven door Jacob Chr. le Blon in Amsterdam begonnen en in Engeland voortgezet, worden door de Amsterdammer Jacob l'Admiral Jr. voltooid. Maar practische toepassing vindt deze nieuwe techniek nog nauwelijks.

De boekletter ondergaat in de achttiende eeuw een merkwaardige ontwikkeling, die, gestimuleerd door het bekende rapport van de Franse Académie des Sciences en het goede werk van de Imprimerie Royale, uitloopt op wat de Engelsen noemen ‘new face’ (in tegenstelling tot ‘old face’, de stijl van Garamont). Terwijl de vermaarde Engelsman William Caslon nog geheel werkt in de trant van Christoffel van Dyck, vindt men bij de Fransman Pierre Simon Fournier en de Engelsman John Baskerville het begin van de nieuwe stijl, wiens kenmerken zijn: rechte, vlakke schreven zonder haakjes, sterk onderscheid tussen dik en dun, en verticale richting der verdikkingen. In het werk van de Didots bereikt deze richting het hoogtepunt. Maar ook de vele nieuwe typen van Johann Michael Fleischman moeten genoemd worden, een Duitser die in ons land werkt, eerst voor de Wetsteins en daarna voor de Enschedé's. In 1743 wordt de lettergieterij van de Wetsteins gekocht door Izaak Enschedé* en zijn zoon Johannes, te Haarlem, die reeds een krantendrukkerij aan hun bedrijf verbonden hebben. Voor hen snijdt Fleischman vele typen, waaronder Oosterse en voorts, in concurrentie met de Duitser Breitkopf, typografische muziek.* Dit laatste systeem kan het niet tegen de plaatdruk (later de lithografie) volhouden, maar het gietsel van de muziek wordt naderhand, evenals de vele verouderde en bizarre lettertypen die Johannes verzamelt, gebruikt voor het samenstellen van randen en patronen voor geldswaardig drukwerk, waar het huis Enschedé zich op gaat toeleggen. Belangrijk werk voor deze gieterij leveren ook de graveurs Rosart, vader en zoon.

*180 181 186 188 190 191 192

*189 190 191

Wie aan achttiende-eeuwse boekillustratie denkt, denkt terstond aan Frankrijk, aan de grote plaatwerken voor de hoven der Lodewijken of, liever nog, aan de charmante ‘livres à vignettes’, precieuze voorwerpen ter meubilering van het boudoir, waarin de meesterhand van Cochin, Gravelot en Eisen de onbelangrijke tekst

doet vergeten. Toch is er op illustratief gebied in deze periode in ons land goed werk geleverd, dat een beter lot verdient dan de vergetelheid die zijn deel geworden is. Misschien mag men zeggen, dat de harmonie tussen auteur en illustrator in deze eeuw hier doelbewuster dan in Frankrijk nagestreefd en nu en dan zelfs bereikt is.

In het begin van de eeuw vinden we veel werk, dat een voortzetting is van hetgeen de voorafgaande periode bracht. Het academisch classicisme blijft nog actief in prenten van volgelingen van Lairesse, zoals Jan Goeree en Jan Wandelaar.* Een belangrijke positie, vooral in internationaal opzicht, verwerft zich de te Amsterdam gevestigde Fransman Bernard Picard (1673-1733), een leerling van Sébastien le Clerc. Geheel in de stijl van de 'grand siècle', in Frankrijk inmiddels verdwenen, illustreert hij vele Franse boeken voor de internationale markt. Ondanks zijn vele medewerkers heeft Picard in Nederland geen diepgaande invloed uitgeoefend. Alle genoemde kunstenaars werken mee aan de verschillende grote ondernemingen, die door actieve uitgevers als Mortier en De Hondt met ruime middelen op touw gezet worden, waaronder niet minder dan drie platenbijbels en het volumineuze werk over de *Cérémonies et coutumes religieuses*.

*164 165

Daarnaast blijven de echt Nederlandse genres in ere. Daar zijn in de eerste plaats de topografische werken, die reeds in de vorige eeuw in het middelpunt der belangstelling stonden. In de achttiende eeuw zwelt het aantal van deze boeken aan tot een brede stroom. Verschillende generaties van kunstenaars werken eraan mee, van wie Abraham Rademaker, Jan de Beyer en Paul van Liender de bekendste zijn. Niet alleen de steden worden met zorg en liefde afgebeeld, maar ook aan de dorpen, zelfs de kleinste, wordt een plaats ingeruimd in deze uitgebreide series van plaatsbeschrijvingen. De vervallen kastelen van de adel worden afgebeeld, evenals de luisterrijke buitenplaatsen van de rijke regenten en kooplieden. De apotheose van dit genre is wel de atlas van Fouquet, het grote plaatwerk ter ere van Amsterdam met zijn rijke variëteit van kerken, zijn weldadige instellingen die op paleizen lijken, en zijn onvolprezen grachten. Deze topografische kunstenaars malen niet om stijl en mode, maar gaan geheel op in hun taak: de nauwkeurige afbeelding van de geliefde geboortegrond.

Evenmin aan stromingen onderhevig is de illustratie van het wetenschappelijke boek, die in Nederland op hoog peil staat. Omstreeks het begin van de eeuw verschijnen te Amsterdam de beroemde werken over insecten van de begaafde Maria Sybilla Merian, een geboren Duitse, die het grootste deel van haar leven in Nederland en Suriname gewerkt heeft. De onder haar persoonlijke leiding gegraveerde aquarellen van grote wetenschappelijke waarde worden met veel zorg gekleurd. Een van haar leerlingen, Jacob l'Admiral, vervaardigt ook anatomische afbeeldingen en levert de reeds vermelde merkwaardige experimenten op het gebied van de kleurendruk. Later begint de kunstzinnige uitgever Christiaan Sepp met zijn zoon een lange reeks van kostbare werken over dieren en planten vol prachtige, met de hand gekleurde kopergravures.

Hoe staat het met de illustratie van letterkundige werken? Deze begint meer en meer op de voorgrond te komen. Het oude genre van de liedboeken, soms geïllustreerd met prenten naar Ostade, zakt geheel af naar de populaire sfeer. In de eerste helft van de eeuw vindt men verschillende voorbeelden van navolging van Franse prenten. Van de Nederlandse kunstenaars, die oorspronkelijk werk leveren, zijn er enkele, meestal leerlingen van Picard, die zich aansluiten bij de Franse stijl. Werkelijk betekenis verkrijgt dit genre van boekillustratie eerst, als de letterkunde zelf tot nieuw leven komt en een dominerende plaats in de cultuur verwerft. Dit geschiedt omstreeks 1770 als onder invloed van Richardson en Rousseau het sentiment en het enthousiasme doorbreken en de aesthetische waardering op de voorgrond komt. Ook de kunstenaars worden hierdoor gegrepen. De ban van het Humanisme, dat het illustreren van litteratuur verbood, is eindelijk gebroken! De werken van Wolff en Deken, van Feith en later van Bilderdijk, worden uitstekend geïllustreerd door Jacob Buys, Vinkeles en anderen, die er in slagen huiselijke of romantische taferelen op natuurlijke en geestige wijze af te beelden. Voor 't eerst vinden we hier het goede samenspel van auteur en illustrator, dat het kenmerk is van de ware boekverluchting. De aanwijzingen, die de schrijver soms aan de tekenaar geeft, duiden op een hechte samenwerking tussen beiden.

De negentiende eeuw

Het boek in de cultuur

Zo rijk, zo gevarieerd en, vooral, zo nabij nog, is de negentiende eeuw, dat het onmogelijk is over haar cultuur anders te spreken dan in vage termen, ja in tegenstellingen, die onverzoenbaar lijken. Wil men het wagen een enkele hoofdlijn aan te duiden? Hier is er een: het verschijnsel dat wij de cultuur van het boek genoemd hebben, bereikt in deze periode zijn hoogtepunt. In technisch opzicht allereerst: ten gevolge van de mechanisatie van het drukkersbedrijf wordt het mogelijk boeken en ander drukwerk in ongehoord grote oplagen tegen ongehoord lage prijzen op ongehoord snelle wijze te verspreiden. Oneindig belangrijker nog dan deze technische voorwaarden is de geestelijke constellatie, die dit hoogtepunt teweeg brengt. De vrijheid van drukpers, door de Franse revolutie als ‘recht van de mens’ geijkt, krijgt langzamerhand bijna overal burgerrecht; door het verdwijnen van de preventieve censuur vervalt de grootste belemmering, die aan het boekenbedrijf in de weg was gelegd. Alle nieuwe geestelijke bewegingen, die de negentiende eeuw vervullen, liberalisme en socialisme, schrijven de bevordering van het onderwijs in hun vaan. Even hecht als het geloof in de Vooruitgang is de overtuiging, dat kennis macht is en algemene ontwikkeling de voorwaarde voor een betere samenleving. Door het terugdringen van het analfabetisme verovert het boek geografische gebieden, ja werelddelen, maar ook bevolkingslagen, waar het nog nauwelijks doorgedrongen was. Een ware leeshonger maakt zich van de massa meester. Door dit alles ontstaat er een suprematie van het boek, zoals vorige eeuwen niet gekend hebben. Een kennelijk bewijs hiervan is, dat de letterkunde nu de andere kunsten gaat overheersen. Zoals in de zestiende eeuw de architectuur de eerste onder de zusteren was, zoals in onze tijd de schilderkunst in de publieke waardering vóór de andere kunsten gaat, zo treedt in de negentiende eeuw de letterkunde op als leidster van het koor der muzen. Stijlkenmerken ontleend aan de litteratuur, zoals realisme en naturalisme, worden toegepast op de andere kunsten. Zowel de muziek als de beeldende kunst worden sterk doortrokken met litteraire thema's. De dichter geldt als de kunstenaar bij uitnemendheid; hij fungeert als hogepriester van de kunst, van de aesthetica, de wijsbegeerte en wat al niet meer.

Symptomen wijzend op de overheersing door het boek, zien wij ook op andere gebieden. De grote geleerden van de negentiende eeuw reizen weinig of niet; hun wetenschap vergaren zij uit boeken. De bronnenpublicaties op historisch, filologisch en ander gebied, die men in deze tijd op touw zet, zijn van een verbijsterende omvang. Toegegeven: het drukken is goedkoop, maar ook: de studiezin is onverzadigbaar. Dat belangrijke werken over kunstgeschiedenis verschijnen kunnen zonder afbeeldingen, lijkt ons ondenkbaar; de negentiende-eeuwer echter heeft genoeg aan beschrijvingen! 't Is in deze tijd, dat de grote bibliotheken uit-

stekend georganiseerd en vorstelijk gehuisvest worden; zijn zij niet de tempels van het boek?

Richten wij nu de blik naar Nederland, dan valt het op, dat de wereld van het boek hier een geheel ander aanzien toont dan in de voorgaande eeuwen. Zoals overal had de revolutieperiode na de eerste roes stagnatie en stilstand gebracht. Wèl waren er tijdens het kortstondig bestaan van het koninkrijk Holland door Meerman* op het stuk van het bibliotheek- en museum wezen en de organisatie van de wetenschap enige initiatieven genomen, die nuttig en duurzaam zouden blijken te zijn. Maar na de Restauratie wordt het meer en meer duidelijk, dat Nederland, ondanks de tijdelijke vereniging met België, een klein land geworden is. Wat onze boekhandel tot een internationaal bedrijf gemaakt had, was de vrijheid van drukpers, die alleen in de Republiek in de practijk bestond. Nu is er steeds minder reden om hier te drukken wat elders verboden wordt en de nadruk, vroeger een rijke bron van inkomsten, wordt nu als iets onbehoorlijks beschouwd. De bemiddelende rol, die ons land eeuwen lang in de cultuuruitwisseling vervuld had, lijkt voorgoed uitgespeeld. Van uitstraling van onze eigen cultuur naar buiten, zoals in de zeventiende eeuw, is helemaal geen sprake meer. Integendeel, buitenlandse invloeden laten zich nu krachtig gelden. Op wetenschappelijk gebied is het Duitsland, dat de leiding neemt - een leiding, die, naarmate de eeuw vordert, haast tot een overheersing wordt. De Engelse letterkunde wekt bewondering en navolging. De boekenmarkt wordt overstroomd met vertalingen. De Romantiek, elders een gepassioneerde beweging met hier en daar pathologische trekken, is hier eerder een knusse aangelegenheid. Al die snoezige jaarboekjes en almanakjes met hun dierbare titels en lieve vignetten getuigen in ieder geval, dat de leeslust groot is. Daarvan spreken ook de vele grote prachtwerken met lange lijsten van intekenaren; maar hoe dikwijls zijn niet de teksten evenals de koude staalgravures, die in deze tijd opgeld doen, van buitenlandse oorsprong?

*182 183 184 185

Na het midden van de eeuw gaat het land zich oprichten uit de loomheid, waarvan het bevangen was. De grote parolen, die de negentiende eeuw uitgeeft: vooruitgang, ontwikkeling, onderwijs, vinden ook hier te lande weerklank. Handel en industrie gaan zich weren. De kolonisatie brengt niet alleen rijkdom, maar ook geestelijk gewin. De stem van de Nederlandse wetenschap wordt weer gehoord op het internationale forum. Dank zij een roerige groep van begaafde jongeren worden de letteren opeens springlevend. Dientengevolge verliest de wereld van het Nederlandse boek de huisbakkenheid, die sinds de Franse tijd zijn voornaamste kenmerk geweest was. In de cultuur van het boek, zoals die overal onweerstaanbaar opbloeit, heeft ook Nederland zijn deel.

Tegen het einde van de eeuw komen er overal verschijnselen die er op wijzen, dat de cultuur van het boek in een toestand van overspanning gaat verkeren: de boekenmarkt raakt overladen; het woord ‘boekenwijsheid’ krijgt een steeds slechter klank; Verlaine roept uit: ‘De la musique avant toute chose, et tout le reste est littérature!’; de andere kunsten trachten zich te bevrijden van de bevoogding der

letterkunde. Een terugslag, die leiden moet tot een inkrimping van de wereld van het boek, lijkt onvermijdelijk. Het boek krijgt rivalen.

De geschiedenis herhaalt zich. De boekdrukkunst was zonder gerucht uitgevonden in de middeleeuwen; eerst toen het boek als handlanger van de Renaissance zijn plaats onder de zon veroverd had, ontstond de cultuur van het boek. Evenzo wordt in de negentiende eeuw in alle stilte de fotografie geboren. Eén gevolg van die opzienbarende uitvinding zien wij nog tegen 't eind van de eeuw: de opkomst van de fotomechanische reproductiemethoden, die in de twintigste eeuw vrijwel het gehele gebied, dat meer dan drie eeuwen lang door de houtsnede en de gravure beheerst was, veroveren zullen.

Reeds in de negentiende eeuw ontstaat er een reactie tegen een van de bedenkelijkste symptomen, die de hypertrofie van de cultuur van het boek meebrengt: de verwaarlozing van het uiterlijk. Door de industrialisatie van het drukkersbedrijf wordt het boek eerst recht massaproduct. Het oude ambacht verdwijnt en de ongeschreven typografische wetten, in de practijk van eeuwen gevonden en geëerbiedigd, worden overboord gegooid. Terwijl men zich uitslooft om aan het ‘prachtwerk’ een pompeus aanzien te geven, waaraan iedere smaak vreemd is, wordt aan het goedkope boek geen enkele zorg meer besteed. 't Gaat er slechts om zo groot mogelijke oplagen te drukken. Zoals alle gebruiksvoorwerpen wordt het boek een slachtoffer van de industriële revolutie. Als protest tegen de fatale gevolgen van mechanisatie en wansmaak groeit er een sterk heimwee naar de langvervlogen tijden, toen kunst en handwerk nog ongescheiden waren, naar de middeleeuwen. Violletle-Duc wijst zijn tijdgenoten op de schone vormentaal der gothiek. Men droomt van een monumentale gemeenschapskunst, die alle gebieden van nijverheid bezielen moet. Het woord van de Fransman wordt in ons land gehoord door mannen als Alberdingk Thijm en Cuypers. In Engeland verheft William Morris zijn stem, die als een ware profeet zowel het socialisme preekt als de beginselen, waaruit de ‘arts and crafts movement’ zal groeien. Mèt het oude handwerk wil Morris het boek redden van de verstikkingsdood, waarmee de mechanisatie het bedreigt. Het ambacht van de incunabel-drukker voor wie tekst, decoratie en illustratie een geheel zijn, wil hij in ere herstellen. Aan de tyrannie van de typografie, aan de alleenheerschappij van de tekst - typisch kenmerk van de cultuur van het boek - moet een einde komen.

Morris blijft niet staan bij de theorie, maar voegt de daad bij het woord: zelf gaat hij op zijn ‘Kelmscott Press’ boeken drukken, die men niet anders dan ‘moderne incunabelen’ kan noemen. Merkwaardige inconsequentie: de apostel der gemeenschapskunst maakt boeken bestemd voor ‘the happy few’! Ook dit kan men zien als symptoom van de hypertrofie van de boekencultuur, die wij zoëven signaleerden. Maar de betekenis van het werk van Morris en zijn volgelingen reikt verder dan hun schone, maar anachronistische boeken. Voor 't eerst hebben zij duidelijk uitgesproken, wat de oude drukkers, die de betekenis van hun vak zuiver voelden, onbewust in practijk brachten: het boek is niet alleen een product van nijver-

heid, maar ook een uiting van kunstvaardigheid, die als zodanig zelfstandige waarde toekomt - een waarde, die verloren dreigt te gaan. Omstreeks de eeuwwisseling zal de boodschap van Morris ook in ons land verkondigd worden.

Het boekenbedrijf

In het laatst van de achttiende eeuw reeds achteruitgegaan, krijgt het Nederlandse boekenbedrijf in de Franse tijd zware slagen te verduren. De handel komt vrijwel tot stilstand. Als men ijverig grote series, zoals het *Groot placcaetboek* en de *Acta sanctorum*, opkoopt, is het om ze hoog verzekerd te verschepen en als ballast over boord te gooien! Na de Restauratie blijkt het arbeidsveld, dat vroeger vrijwel de gehele wereld besloeg, ingekrompen tot het eigen land en de koloniën. Veel initiatief kunnen de uitgevers voorlopig niet ontplooien. Een encyclopaedie in acht delen, die in 1820-29 verschijnt, brengt het tot een oplage van 3000 exemplaren, maar het is een bewerking van de Brockhaus. De Nederlandse boeken van vóór 1840, op dik papier gedrukt met gekartonneerde banden, stijve titelvignetten en koude staalgravures maken weinig indruk.

Nu de gilden verdwenen zijn, zoekt men naar andere vormen van organisatie. Van het jaar 1815 dateert de oprichting van de 'Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels': een aantal boekhandelaren sluiten een 'acte van verbintenis' teneinde de nadruk tegen te gaan. Deze kwestie zal de gemoederen voortdurend bezighouden tot de totstandkoming van de Auteurswet van 1881. De nadruk, in de vorige eeuwen een van de voornaamste bronnen van bestaan van de Nederlandse boekhandel, laat men in de negentiende eeuw aan België over. De enkele nadrukkers, die in ons land optreden, zijn meestal buitenlanders. De 'vereniging met de lange naam' is er tot de huidige dag in geslaagd het gehele boekenbedrijf onder haar vleugels te houden met uitzondering van de drukkers, die hun eigen weg gegaan zijn. In 1834 begint het *Nieuwsblad voor den boekhandel* te verschijnen; in 1845 wordt op initiatief van Frederik Muller de bekende bibliotheek van de Vereeniging gesticht.

Doordat er een steeds groter vraag ontstaat naar drukwerk, vooral nu de reclame in zwang komt, neemt het aantal drukkerijen snel toe. Als het gebruik van de snelpers verder doordringt, komen er echter al spoedig te veel. De moordende concurrentie, die de talloze, meest kleine bedrijven elkaar aandoen, leidt tot hoogst ongezonde toestanden. Het gevolg is dat de gehele bedrijfstak noodlijdend wordt. Dat de eerste vakvereniging in Nederland de Algemene Nederlandse Typografenbond is, die in 1861 wordt opgericht, tekent de ernst van de toestand.

Tezelfdertijd gaat het uitgeversbedrijf een bloeiperiode tegemoet. De lage drukkerstarieven komen de uitgevers natuurlijk ten goede. Evenals in het zeventiende-eeuwse Frankrijk kunnen zij de drukkers de wet voorschrijven. Er treden actieve uitgevers op, die nieuwe wegen inslaan. Hun voorman is de Hagenaar Karel Fuhri,

weldra gevolgd door A.C. Kruseman te Haarlem, A.W. Sijthoff te Leiden, D.A. Thieme te Arnhem en anderen. Zij slagen erin met een groot aantal publicaties van een zeer gevarieerde aard een groot publiek te bereiken. Allerlei nieuwe methoden passen zij toe om hun uitgaven ingang te doen vinden: er wordt veel gewerkt met premies; voor het tijdschrift *De Kunstkronijk*, dat zowel op artistiek als letterkundig gebied leiding geeft, worden jaarlijks een reizende tentoonstelling en een grote loterij georganiseerd. De fondscatalogus doorziende van een uitgever als A.W. Sijthoff, die tevens een grote drukkerij bezit, vindt men alle denkbare genres van boeken vertegenwoordigd, van kinderboeken tot standaardwerken over de Chinese taal, van goedkope uitgaven van geliefde auteurs tot kostbare plaatwerken. Bovendien exploiteren dergelijke uitgevers meestal één of meer dagbladen en een aantal periodieken. Op 't gebied van de week- en maandbladen wordt een koortsachtige activiteit ontwikkeld. In 1872 heeft de *Katholieke Illustratie* 30000 abonné's, terwijl het neutrale *Eigen Haard* (een navolging van de *Gartenlaube*) het niet verder dan 6000 kan brengen.

De uitgeverswereld van die dagen kenmerkt zich door een grote beweeglijkheid. Dagelijks worden er nieuwe plannen op touw gezet. Mislukken ze, dan worden deze objecten snel afgestoten. De grootste uitgevers houden geregeld fondsveilingen. Dientengevolge ontstaat er een nieuwe bedrijfstak: de tweedehandsboekhandel, die een grote vlucht neemt. De uitgevers kijken voortdurend over de grenzen: vele publicaties zijn geïnspireerd door Duitse en Franse ondernemingen; de teksten zijn dikwijls vertaald; de cliché's voor de houtgravures worden bij duizenden uit het buitenland geïmporteerd. Zeker, maar daartegenover staat, dat er in deze jaren ook veel moeite gedaan wordt om oorspronkelijk Nederlands werk uit te geven. Een onderneming als de grote uitgave van Vondels werken door Jacob van Lennep in 600 afleveringen of twaalf folio-delen met 750 grote en kleine illustraties (1850-69) doet ons land eer aan, evenals de herziene herdruk van deze uitgave, die Sijthoff sinds 1887 in zijn ‘vijftig-cents-editie’ laat verschijnen. In dergelijke goedkope uitgaven verschijnen de werken van veel gelezen auteurs als Jacob van Lennep en J.J. Cremer, in tienduizenden exemplaren. Drie energieke uitgevers, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff en D.A. Thieme durven het aan zich te belasten met de publicatie van het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, waarvan de eerste aflevering in 1864 het licht ziet. Is het niet verrassend, dat voor deze wetenschappelijke uitgave van lange adem in korte tijd duizenden intekenaars geworven worden? Hetzelfde ‘driemanschap’ heeft sindsdien onder verschillende andere belangrijke Nederlandse uitgaven zijn schouders gezet. Van Nederland uit worden nu ook weer internationale uitgaven gelanceerd.

't Is hier de plaats iets te zeggen over het antiquariaat, de handel in oude en zeldzame boeken. Economisch moge deze tak van de boekhandel niet de belangrijkste zijn, zij biedt een maatstaf voor de belangstelling voor het boek en kenmerkt het peil der verzamelaars. Was in de vorige eeuw ons land een van de centra van de handel in oude boeken geweest, deze traditie bleef gehandhaafd. Op de grote aucties,

die in 't begin van de eeuw hier plaats vonden (Meerman in 1824, Van Musschenbroek in 1826) werden echter de kostbaarste stukken door buitenlandse liefhebbers gekocht. 't Is een geluk, dat we in de negentiende eeuw een antiquaar gehad hebben, die een internationale naam genoot als boekenkenner en er in slaagde de belangstelling van een aantal Nederlandse verzamelaars te wekken. Frederik Muller (1817-81), die zich in 1843 te Amsterdam vestigde, heeft zich voor het Nederlandse boek de grootste verdiensten verworven. Door zijn catalogi is onze nationale boekenschat voor een groot deel behoorlijk geïnventariseerd, door zijn bibliografische werken heeft hij de wetenschap verder gebracht. Dat vele kostbare kaarten, atlassen en reisverhalen door Muller naar het buitenland verkocht zijn, kan men hem moeilijk verwijten. De Nederlandse verzamelaars waren te zuinig en de openbare bibliotheken beschikten over te geringe kredieten. Hoe het ook zij, door Mullers kennis en oplettendheid alsmede door de vooraanstaande positie die hij bekleedde, is er veel bewaard wat anders reddeloos verloren zou zijn. Veel hulp heeft Muller gehad van de bekwame bibliograaf P.A. Tiele, wiens naam tevens genoemd moet worden als de organisator van het Nederlandse bibliotheekwezen.

De vorm van het boek

De mechanisatie van het drukkersbedrijf heeft in hoge mate haar stempel gedrukt op het negentiende-eeuwse boek, ook in ons land. De overgang van handwerk naar industrie, van werkstuk naar massaproduct moest leiden tot verwaarlozing van de vorm en tot smakeloosheid. Natuurlijk zijn er vele uitzonderingen, die deze regel bevestigen. De Romantiek brengt met zich mee, dat er allerlei oude en verouderde lettertypen van stal gehaald worden, die men op de titelpagina's op de vreemdste wijze vermengt. In 't algemeen blijft men getrouw aan de ‘new face’, waarvan de letters van Didot de uiterste consequentie zijn. Maar er komt reactie tegen deze al te strenge stijl, waarbij het verband met het werk van de calligraaf geheel verbroken is. In Frankrijk grijpt men terug naar de romein van Garamont, die nu ‘Elzevier’ genoemd wordt, in verband met de ‘Elzeviromanie’. Er is onder de bibliofielen namelijk een rage uitgebroken om de kleine boekjes* van de Hollandse drukkers te verzamelen. Ook in Nederland lanceert de firma Enschedé met veel succes een Elzevier-letter. Niet alleen de humanistische typen herleven, ook de middeleeuwse letters, die de Enschedé's nog bezitten, trekken belangstelling.

*100 101 140 141 142 143

Hoezeer men de staf moge breken over het negentiende-eeuwse drukwerk, zeker is, dat wat Nederland in deze periode presteert in vele opzichten beter is dan het Franse en Duitse werk. De talrijke, reeds vermelde goedkope edities zijn stellig niet zonder zorg gedrukt. Aan de talrijke prachtwerken wordt de grootste aandacht besteed. 't Is nu eenmaal het gehele karakter van deze salonboeken met hun opgesmukte, met veel goud versierde stempelbanden, dat ons tegenstaat. En vooral: de illustraties met hun theatrale voorstellingen liggen ons niet meer.

Juist die illustraties hebben de Nederlandse uitgevers veel hoofdbreken bezorgd. De staalgravure, die de kunstenaar weinig gelegenheid bood zijn intenties te uiten, was al spoedig verdrongen door de lithografie, die een gevoelig medium bleek te zijn. Maar voor massaproductie (en daar ging het om) was eigenlijk alleen de houtgravure, door Bewicks hervorming weer in de mode gebracht, geschikt. De moeilijkheid was nu, dat er hier te lande wèl bekwame tekenaars waren, maar geen houtgraveurs. In Den Haag werd een school opgericht, die vooral voor de uitgever Fuhri werkte en later door Sijthoff overgenomen werd. Tot veel resultaten leidde dit niet en het gevolg was, dat de uitgevers de illustraties in het buitenland (Düsseldorf en Parijs) lieten graveren, voorzover zij geen buitenlandse cliché's gebruikten. 't Strekt hun tot eer, dat zij ondanks deze belemmeringen in ruime mate gebruik maakten van de diensten van Nederlandse kunstenaars.

Verreweg de belangrijkste figuur in deze periode is Charles Rochussen (1814-94), die een geboren illustrator blijkt te zijn. Zijn eerste, in 1841 verschenen boek, een reeks lithografieën voor Vondels *Gysbreght van Aemstel*, is een meesterwerk. Op even virtuoze als elegante wijze worden op deze bladen een reeks gebeurtenissen uit de legendarische geschiedenis van Amsterdam samengebracht, waarbij wilde bewegingen van krijgsvolk en nachtelijke gevechten in de brandende stad met felle tegenstellingen van licht en donker een sterk romantisch effect hebben. Een jaar later verschijnt er een dergelijke serie lithografieën, *La reine Berthe au grand pied*. Tot zijn dood toe blijft Rochussen illustreren wat hem voor de hand komt: werken van bekende Nederlandse schrijvers zoals Jacob van Lennep en mevrouw Bosboom-Toussaint, evenals de avonturenromans van Gustave Aimard en anderen. Zijn kennelijke voorliefde hebben taferelen uit de vaderlandse geschiedenis, waarbij nauwkeurige historische kennis de inspiratie niet hindert. Hoever Rochussen boven zijn collega's uitsteekt, bewijzen zijn lithografieën voor Hofdijk's *Onze voorouders* waar verschillende kunstenaars aan meewerken. Een figuur als Rochussen (men heeft hem met Eugène Lami vergeleken) met zijn rijke productie, ook als schilder en aquarellist, weerspiegelt de kentering der kunstrichtingen: begonnen als romanticus zien we hem, terwijl hij steeds zichzelf gelijk blijft, naar het realisme neigen om daarna het Impressionisme aan te kondigen.

Als illustrator heeft Rochussen nauwelijks mededingers en geen navolgers gehad. Pogingen van de uitgevers om jongere krachten aan te trekken, mislukken. Illustratiewerk ligt hun niet, waarbij komt, dat de nieuwe richting in de litteratuur zich minder tot illustratie leent dan de Romantiek. De stroom publicaties met uit het buitenland geïmporteerde houtsneden, waaronder zowel kostbare prachtwerken als goedkope populaire weekbladen, wast nu met den dag. In deze tijd voltrekt zich de grote scheiding, die het terrein van de eigenlijke boekillustratie drastisch beperkt tot de verluchting van letterkundige werken. Alles wat niet direct tot de bellettrie behoort, valt ten prooi aan de gecommercialiseerde, gemechaniseerde houtgravure, die op haar beurt verdrongen wordt door langs fotomechanische weg vervaardigde reproducties.

De twintigste eeuw

Het boek in de cultuur

Wat te zeggen van de twintigste eeuw, de eeuw, waarin wij leven? 't Is nog haast onmogelijk enige vaste lijn te onderkennen in de chaos van verschijnselen die ons omgeeft, evenmin als er iets te voorspellen valt omtrent de toekomst, die velen onzer met vrees en beven tegemoet zien. Eén ding is zeker: aan de suprematie van het boek, die oppermachtige heerser in de negentiende eeuw, is in onze tijd een eind gekomen. Andere middelen van geestelijk verkeer dringen onstuimig naar voren en lijken het boek op zij te dringen.

Daar is in de eerste plaats het beeld, in al zijn variëteit van natuurgetrouwe afbeelding tot symbolische voorstelling. Eens door het boek verdrongen, herneemt het zijn oude rechten en vervult taken, die eeuwenlang door het gedrukte woord verricht zijn. Het beeld is in onze dagelijkse geestelijke stofwisseling een veel groter plaats gaan innemen dan tevoren: in het boek zelf (denk aan het kunstboek, waarin de tekst steeds meer slinkt), in de periodieke pers, die het niet meer zonder afbeeldingen kan stellen, in de reclame, die geleerd heeft, dat de schok door de afbeelding gewekt sterker effect heeft dan de overreding door argumenten. De letterkunde heeft haar leidende functie in het geestelijk leven moeten afstaan aan de schilderkunst. Deze is nu de eerste onder de kunsten geworden. De verering die echte en valse aanbidders haar wijden, neemt bijwijlen even bedenkelijk vormen aan als de adoratie van de litteratuur in de vorige eeuw. Bouwde de negentiende eeuw bibliotheken, de musea zijn de tempels van onze tijd. 't Lijkt wel of het woord het aflegt tegen het beeld: het verwerken van de indruk door de afbeelding teweeggebracht kost minder tijd dan de intellectuele werkzaamheid, die het begrijpen van een tekst vereist; wij reageren eerder op de symbolische figuren op de verkeerspalen dan op de schriftelijke herinnering aan zeker artikel van het Wetboek van strafrecht. De suggestie die er van het beeld uitgaat, wordt in het oneindige versterkt door de mechanische middelen, die het overbrengen. Dit alles ligt in de lijn van de versnelling van de geschiedenis, het beangstigende verschijnsel waarop Daniel Halévy gewezen heeft.

De tweede grote macht, die het boek lijkt te bedreigen, is het geluid, de klank. Het gesproken woord, eens, in langvervlogen tijden voordat de schrijfculturen ontstonden, de grote macht in de samenleving, en daarna in gewijzigde vorm verder verbreid met behulp van de boekdrukkunst, dringt nu in zijn oorspronkelijke staat op de ethergolven door tot in de verste uithoeken. De nieuwsvoorziening en de actualiteit hebben dit medium ontdekt. Voor het populariseren van wetenschap, voor litteraire en artistieke kritiek verkrijgt het meer en meer burgerrecht. Het onderwijs, met name het talenonderricht, maakt een intensief gebruik van de auditieve methode. Een groot deel van de aandacht vroeger opgeslorpt door ont-

spanningslectuur, valt nu ten deel aan luisterspelen, klankbeelden enz. Bij de communicatiemiddelen die beeld en klank verenigen, cinema en televisie, komt de aanval van twee kanten: haalt de eerste de mens uit zijn huis, de ander houdt hem erin gevangen; beide ontnemen ze hem de kans naar het boek te grijpen.

Welke invloed heeft het veldwinnen van beeld en klank op het boek? Moeten we aannemen, dat het op een eind loopt met de cultuur van het boek - de term die als kenmerk mag gelden van de gehele Westerse beschaving sinds de uitvinding van de boekdrukkunst? 't Is onlangs betoogd door René Huyghe, die meent, dat de cultuur van het beeld die van het boek verdrongen heeft. Men zal hem moeten toegeven, dat het boek niet langer, zoals dat in de vorige eeuw het geval was, de contemporaine cultuur in al haar facetten weerspiegelt. Maar dat er een eind gekomen is aan de overheersing door het boek, betekent nog niet, dat zijn rol nu uitgespeeld is. Het optreden van andere communicatiemiddelen, die de mens van een andere kant aanpakken dan het boek, wil niet zeggen, dat het met de cultuur van het boek gedaan is. Er zijn tekenen die het tegendeel bewijzen. De boekenproductie is over de gehele wereld nog steeds stijgende. Door de suggestie van beeld en klank wordt die stroom zelfs nog breder: de film leidt tot de lectuur van de roman, die er aan ten grondslag ligt; de boekbespreking door de radio uitgezonden, bereikt een groter publiek dan de gedrukte recensie.

Maar, vragen velen zich af, bewijst de stijgende boekenproductie wel een toeneming van cultuur, verbergt die groeiende quantiteit geen geestelijke armoede? Is de belangstelling voor het boek niet oppervlakkiger, vluchtiger, grover geworden dan in vroegere perioden, toen het boek nog stond in de reuk van heiligheid of de glans van heilzaamheid? Tot staving van deze beweringen pleegt men dan te wijzen op bedenkelijke verschijnselen, zoals de digests, waarin langademige meesterwerken voor de haastige lezer gecomprimeerd worden, of de beeldromans, waarin de afbeelding de tekst domineert. Stel u gerust: er is niets nieuws onder de zon. Reeds in de zestiende eeuw kende men digests, bv. van de Amadisromans. En wat zijn de emblemata anders dan bizonder ingewikkelde beeldromans?

Laten we niet te gauw ach en wee roepen. Zeker, er is veel veranderd en er zal nog meer veranderen. De figuur van de ‘lettré’, de man van urbane beschaving en brede belezenheid, is een zeldzaamheid geworden. Onze tijd is die van de specialist, de man die alles weet van niets en daarop niet weinig trots is. Maar juist deze specialist voelt vaak 't eerst zijn gemis, juist hij heeft vaak echte belangstelling voor cultuur in de ware zin van het woord. Het ‘studium generale’ bloeit alleen aan technische hogescholen, niet aan universiteiten, waar men ten onrechte meent nog universeel te zijn. Nooit was er zoveel belangstelling voor ‘begrijpelijke’ wetenschap als tegenwoordig. In een periode waarin iedere wetenschap steeds fijner gespecialiseerd wordt, waarin de monografie slechts leesbaar is voor een kleine groep ingewijden, is populariseren niet alleen een kunst, maar een eis: alleen daardoor blijft het mogelijk de band die er bestaan moet tussen maatschappij en wetenschap, in stand te houden. 't Zijn de grootste geleerden, die de kleinste boeken kunnen schrijven!

Er zijn ook stemmen, die de ondergang van de cultuur van het boek voorspellen om geheel andere redenen. In de huidige economische verhoudingen, menen zij, wordt het boek te duur voor degenen, die het nodig hebben. De slechte uitslag der universitaire studiën is te wijten aan het feit, dat de studenten niet meer in staat zijn hun studieboeken te kopen. Hetzelfde geldt van professoren en andere intellectuelen, die geen eigen vakbibliotheek aan kunnen leggen. De publicatie van belangrijk wetenschappelijk werk moet achterwege blijven, omdat de middelen die de uitgave vorderen, ontbreken. Deze beweringen zijn helaas niet onjuist, maar er staat wel 't een en ander tegenover. De officiële organisaties, die overal in 't leven geroepen zijn om wetenschappelijk werk te steunen en te stimuleren, verrichten op 't gebied van het uitgeven van publicaties bijzonder nuttig werk. En wat de hoge prijs van de boeken betreft: in alle perioden, waarin het boek voor de gegadigden te duur bleek, kwam er een keer door de verschijning van goedkope series. Voor 't eerst deed dit in 't begin van de zestiende eeuw de geniale Venetiaanse drukker Aldus met zijn serie Latijnse klassieken; zijn voorbeeld volgden de Elzeviers en hun confraters met hun uitgaven in duodecimo-formaat, en evenzo de grote uitgevers in de negentiende eeuw. Is het in onze dagen anders? Toen in 1935, tijdens de algemene crisis, vijf Penguins het licht zagen, betekende dit een keerpunt: het boek was gered. Het ‘pocketboek’, de vorm van het goedkope boek voor onze tijd, was geboren.

Sindsdien heeft het ‘pocketboek’ de wereld veroverd. De profetieën van de boze feeën, die aan de wieg stonden, zijn niet in vervulling gegaan. Het ‘pocketboek’ heeft het ‘normale’ boek niet verdrongen. Heeft het de oppervlakkigheid in de hand gewerkt, is het verval van de boekencultuur erdoor bevorderd? Tegenover het succes van de ‘breast-sellers’, dat overigens niet aan de verwachtingen voldaan heeft, staat het onweerlegbaar feit, dat de meesterwerken van de menselijke geest dank zij het ‘pocketboek’ in een grotere oplaag verspreid zijn dan ooit te voren. Juist de ervaringen met deze goedkope boeken hebben uitgewezen, dat de moderne lezer een uitgesproken voorkeur heeft voor boeken, die moeilijk zijn, die ‘actief’ lezen vereisen. Maar op één voorwaarde: dat hij zelf zijn keus bepaalt. Series met kennelijk paedagogische doeleinden opgezet, worden niet meer gewaardeerd. Maar het goede boek van welke aard ook vindt in goedkope vorm zijn weg in tienduizenden exemplaren.

Zolang de menselijke cultuur zal blijven bestaan, zal de cultuur van het boek niet verdwijnen. Welke vormveranderingen het moge ondergaan, welke technische wijzigingen er in de boekenproductie nog mogen komen, het boek in zijn functie van ‘instrument à lire’, zoals Paul Valéry het getypeerd heeft, zal zijn plaats behouden in de samenleving, naast de andere communicatiemiddelen. Waarom? Omdat het boek eigenschappen bezit, die de concurrenten missen. Lezen is kiezen, kiezen betekent vrijheid. De lezer kiest zijn lectuur; hij neemt het boek mee waarheen hij wil; het tempo van zijn lectuur bepaalt hij zelf, hij onderbreekt die naar believen; naar het boek kan hij teruggrijpen, wanneer hij wil. Het boek dwingt

niet, het overrompelt niet, het houdt de lezer geboeid, maar niet gevangen. Het vraagt te luisteren, tracht te overreden, nodigt uit tot samenspraak, verdraagt tegenspraak. In de handen van drukker en binder moge het een massaproduct zijn, zodra het het geestelijk bezit van de lezer geworden is, heeft het individualiteit en versterkt het de persoonlijkheid van de boekenbezitter. En tenslotte: het boek is het geheugen van de mensheid. Onze cultuur berust op herinnering, op geschiedenis in de ruimste zin. De geschiedenis is ondenkbaar zonder de kroniek, zonder het boek. Een cultuur, die het boek veracht, verliest haar geheugen, haar duur, en dus haar reden van bestaan.

Het boekenbedrijf

Over het boekenbedrijf in onze tijd zou veel te vertellen zijn. Dank zij de statistieken zijn de exacte gegevens, die ons voor de voorgaande eeuwen dikwijls ontbreken, rijkelijk voorhanden, zo rijkelijk, dat het verlokkend is een breed tafereel op te hangen van de wereld van het boek in het hedendaagse Nederland. Hier moet echter volstaan worden met enkele grepen uit deze boeiende stof.

Zoals het in de vorige eeuwen was, is het ook nu: Nederland is een boekenland. Nu moge men aanvoeren dat het boek in onze cultuur niet de plaats heeft die het verdient, dat de belezenheid van de gemiddelde Nederlander te wensen overlaat, dat onze letterkunde niet in een bloeiperiode verkeert enz. - het staat vast dat er hier op 't ogenblik jaarlijks meer boeken verschijnen dan in vele andere landen die een grotere bevolking en een uitgebreider taalgebied hebben. De jaarlijkse productie in ons land bedraagt ruim 7800 verschillende titels. Tot een hoger getal komen slechts Frankrijk (12 000), Verenigde Staten (13 000), Engeland (20 000), India (20 000), Duitsland (21 000), Japan (25 000) en Rusland (30 000). Vergeleken met de omvang der bevolking liggen de cijfers van de boekenproductie in deze landen echter lager dan in Nederland. Er zijn slechts drie landen, waar de jaarcijfers naar rato van de bevolking hoger zijn dan hier: IJsland met 144 000 zielen produceert 550 boeken, Noorwegen met 2 800 000 zielen 3000 boeken, Zwitserland met 4700 000 zielen 4200 boeken, waarbij te bedenken valt, dat laatstgenoemd land zowel voor de Duitse als voor de Franse markt werkt.

In het begin van de eeuw bevindt het drukkersbedrijf zich nog in de toestand van diepe malaise, waarin het gedurende de vorige periode geraakt was. De oprichting van de Nederlandse Bond van Boekdrukkerijen in 1909 betekent een mijlpaal en tevens een keerpunt. Met grote energie wordt nu de netelige taak aangepakt om, in het belang van werkgever en werknemer, door het scheppen van een doelbewuste moderne bedrijfsorganisatie het vak een gezonde basis te verschaffen. De bezegeling van dit streven is de stichting van de Federatie van Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf, die in 1916 tot stand komt door samenwerking van de genoemde Bond met de Rooms-Katholieke Vereeniging van Nederlandsche

Drukkerspatroons en de Bond van Christelijke Drukkerspatroons in Nederland. 't Is hier niet de plaats om de zegenrijke gevolgen te schetsen, die deze organisatie op economisch en sociaal gebied teweeggebracht heeft. Evenals vroeger is in het drukkersvak het kleine bedrijf verreweg de meest voorkomende vorm: van de 2200 drukkerijen die in ons land gevestigd zijn, hebben slechts 150 meer dan vijftig man in dienst. De oude combinatie van drukkerij met uitgeverij of boekhandel komt nog in een honderdtal gevallen voor, waarbij bedacht moet worden, dat dezelfde verbinding bestaat bij enige grote bedrijven, welker onderdelen in afzonderlijke vennootschappen ondergebracht zijn. De Nederlandse drukkers hebben hun goede naam behouden en de oude traditie, dat zij veel voor het buitenland werken, is vooral na de oorlog weer opgeleefd. Het Nederlandse drukwerk is wederom een belangrijk exportartikel geworden. Hieruit blijkt dat zowel de kwaliteit van het werk der Nederlandse drukkers als de organisatie van hun bedrijven op hoog peil staan.

Op het gebied van boekhandel en uitgeverij is de oude eenheid in stand gebleven, dank zij de ‘vereniging met de lange naam’. Zij verenigt in één verband de verschillende groeperingen van vakgenoten, die buitengewone leden van de Vereeniging zijn. Hiertoe behoren: de Koninklijke Nederlandsche Uitgeversbond, de Boekverkopersbond, de Algemene Nederlandse Bond van Leesbibliotheekhouders, de Nederlandse Vereniging van Antiquaren en de Nederlandse Organisatie van Tijdschriftenuitgevers. De Vereeniging, die thans 1075 leden telt, heeft voortreffelijk werk verricht voor de opleiding, het vertalingsrecht en de prijspolitiek, waarbij het principe is, dat voor iedere afnemer gelijke prijzen gelden. Belangrijk zijn ook de instellingen van de Vereeniging, zoals het Bestelhuis, een coöperatief expeditiebedrijf, en het Centraal Boekhuis, dat de voorraden van de aangesloten uitgevers in depot houdt - twee taken, die vroeger door een particuliere firma vervuld werden.

Evenals de aanwezigheid van bekwame boekdrukkers voor de cultuur van een land van belang is, zo is het ook met het bestaan van een goed georganiseerde, vakkundige boekhandel. Immers, de boekhandelaar drijft een ‘boutique d'esprit’, die in de samenleving onmisbaar is. Vooral in een land als het onze, dat niet alleen zelf veel boeken produceert, maar waar ook de belangstelling voor buitenlandse boeken verheugend groot is, vervult de boekhandel een gewichtige functie. 't Is te hopen, dat de algemene boekhandel, die een alzijdige keuze biedt van binnen- en buitenlandse litteratuur, zich op hetzelfde hoge peil, dat hij bereikt heeft, kan handhaven. De toenemende specialisatie begint ook in de boekhandel meer en meer door te dringen. Daarbij komt, dat vele boeken het publiek bereiken zonder tussenkomst van de boekhandel: zij worden betrokken van colporteurs en verzendboekhandels. Ook zijn er naar buitenlands voorbeeld enkele ‘bookclubs’ ontstaan, die hun uitgaven direct aan de aangesloten leden leveren.

Het antiquariaat heeft in ons land een goede naam behouden. Helaas zijn er hier weinig verzamelaars, zodat vele zeldzame Nederlandse werken naar het buitenland verhuizen. De economische verhoudingen leiden ertoe, dat de particulieren niet meer in staat zijn grote bibliotheken bijeen te brengen. Dientengevolge wordt het

aantal oude boeken dat op de markt komt, steeds geringer. Verheugend is, dat er in de laatste jaren meer belangstelling bestaat voor het verzamelen van eerste drukken en bijzondere uitgaven van moderne schrijvers, een belangstelling, die de kennis van onze letterkunde ten goede komt.

Tenslotte nog een enkel woord over het bibliotheekwezen, dat eveneens een uitvoeriger behandeling zou verdienen. Ons land bezit een aantal grote wetenschappelijke bibliotheken, die echter, voor zover het overheidsinstellingen zijn, met te schriel toegemeten credieten te kampen hebben. Een instelling, waar het buitenland ons om benijdt, is de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, waarin de titels van vrijwel alle Nederlandse bibliotheken opgenomen zijn. Door particulier initiatief tot stand gekomen, maar sedertdien door de overheid gesubsidieerd zijn de openbare leeszalen, die een grote vlucht genomen hebben. Zij stellen zich tot doel de mensen tot lezen te brengen. Het aantal speciale bibliotheken op het gebied van handel, industrie enz. neemt steeds meer toe.

De vorm van het boek

Tegen 't eind van de negentiende eeuw is het uiterlijk van het boek in ons land voor 't eerst een onderwerp van openlijke discussie geworden. 't Is de generatie van 1890, 't zijn de jonge kunstenaars, die na het ongebreideld individualisme en de anarchie van de mannen van Tachtig, roepen om ‘meer stijl en stelligheid, meer vaste richting en geloof’. Het verbroken verband tussen kunst en samenleving willen zij herstellen door het scheppen van monumentale kunst. Van het naturalisme in kunst en letteren wenden zij zich af en zoeken naar verdieping. De dienende functie van de kunst treedt nu op de voorgrond en daarmee de fundamentele betekenis van de decoratie. Deze kunstenaars strekken hun belangstelling uit tot het gehele gebied der kunstnijverheid, die zij tot nieuw leven willen wekken. Het boek beschouwen zij als een onderdeel daarvan.

Twee vertegenwoordigers van de generatie van 1890, beiden medewerkers aan de *Kroniek* van Tak, slaan alarm. Jan Kalf, volgeling van Alberdingk Thijm en Cuypers, noemt in 1898 het boek van de nieuwe tijd ‘een armzalig vod, dat gedachten aan vervallen adel, aan verloren gegane grootheid, aan kunstverval opwerkt’. Jan Veth, bewonderaar van William Morris, schrijft: ‘Er is bij het bezorgen van het boek heden ten dage ongeveer geen bemoeiing, waarmee het nog in den haak bleef. De boekkunst vertoont zich al verbasterd wat er aan is’, om verbitterd te eindigen: ‘Men is algemeen van die toestand bewust en legt er zich bij neer. Wie kan tegen de reuzenmacht op van het alles beheerschende industrialisme?’

Met het werk van Morris en de zijnen voor ogen tijgen de mannen van Negentig aan 't werk. Jan Kalf verzorgt zelf de uitgave van enige boeken, Jan Veth werkt samen met Antoon der Kinderen, die aan de decoratie in het boek een groter overwicht wil toekennen dan Veth kan dulden. Bij de ‘renaissance van de Nederlandse

boekdrukkunst', zoals men dit verschijnsel genoemd heeft, nemen decoratieve kunstenaars de leiding. Het eerste grote werk, waarin deze groep zich manifesteert, is de in 1893 verschenen uitgave van Vondels *Gysbreght van Aemstel* met gelithografeerde boekversieringen van Der Kinderen en toneeldecoraties van de architect Berlage. Om de eenheid tussen decoratie en tekst te bewaren wordt de tekst naderhand op de gelithografeerde bladzijde afgedrukt.

Nauw met deze beweging verbonden is de renaissance van de houtsnede, die, afgezakt tot industrieel massaproduct, door William Morris in ere hersteld wordt als de natuurlijke, congeniale techniek voor boekversiering. Kunstenaars als G.W. Dijsselhof, J.G. Veldheer, W.O.J. Nieuwenkamp e.a. leggen zich toe op decoratieve zowel als illustratieve houtsneden. Maar ook de andere technieken blijven in ere. Th. van Hoytema en Edzard Koning gebruiken litho's voor hun illustratief werk, Marius Bauer bezigt de etstechniek.

Merkwaardig genoeg ontwaakt eerst later het inzicht, dat het bij het boek niet alleen op de decoratie, maar in de eerste plaats op de typografie aankomt. Na de versierders kwamen eindelijk de drukkers aan het woord. Dit bleek uit de in 1903 verschenen vertaling van Morris' *Kunst en maatschappij*, waarvan de druk was opgedragen aan B. Modderman (firma Ipenbuur en Van Seldam). Deze jonge drukker stond als raadsman terzijde de bibliothecaris J.W. Enschedé, die door zijn geschriften veel belangstelling wekte voor de aesthetica van de boekletter. De typografische verzorging van dit boek werd in handen gelegd van S.H. de Roos, een jeugdig tekenaar met veel belangstelling voor de typografie. Toen laatstgenoemde in 1907 aan de Lettergieterij 'Amsterdam' verbonden werd, betekende dit het begin van een nieuw tijdvak. De Roos begreep, dat typografie begint bij de letter. In 1912 was de Hollandse Mediaeval gereed, de eerste nieuwe letter, die sinds een eeuw in ons land gecreëerd werd. Dit type, waarbij De Roos teruggreep op de traditie van de zestiende eeuw, maar anderzijds zijn bewondering voor Morris niet verloochende, viel een uitstekend onthaal te beurt.

De volgende stoot kwam van enige jonge dichters, die belangstelling toonden voor het schone boek: in 1910 richtten Jan Greshoff, J.C. Bloem en P.N. van Eyck de 'Zilverdistel' op, een uitgeverij, waarvan de boeken meestal door de firma Enschedé gedrukt werden. Na het uittreden van Greshoff en Bloem associeerde Van Eyck zich met Mr. J.F. van Royen, een hooggeplaatst ambtenaar bij de PTT, die zich grote verdiensten verworven heeft door zijn strijd voor de verbetering van het door het Rijk uitgegeven drukwerk. Van Royen maakte van de 'Zilverdistel' een 'private press' naar Engels voorbeeld en ging zelf drukken.[*] Zo werd in Nederland het ideaal van Morris en de zijnen verwezenlijkt: het handwerk herleefde en diende om schone boeken te maken in zeer beperkte oplagen. Voor Van Royen, die later zijn onderneming omdoopte in 'Kunerapers', ontwierp De Roos het Zilvertype. [*]208 209

Na de Hollandse Mediaeval creëerde De Roos de Erasmus (1923)[*] en de Grotius (1925), die zijn naam in binnen- en buitenland bekend maakten. Voor zijn eigen handpers, de 'Heuvelpers', liet hij het Meidoorntype snijden. Sindsdien heeft deze [*]210 211 212 213 214

begaafde kunstenaar zijn werk voortgezet met de Egmont (1932-34), de Libra (1938) en de De Roos Romein (1947). Ook voor de boekdecoratie, de band en het exlibris heeft De Roos baanbrekend werk verricht.

Geheel eigen wegen ging Jan van Krimpen, die zich in 1917 wijdde aan de typografische verzorging van 'Palladium',* een reeks, waarvan de dichters Bloem, Greshoff en Van Nijlen de litteraire leiding hadden. Het programma van 'Palladium' *215
was eenvoudig: het ging er om boeken uit te geven waarvan de vorm degelijk was en de inhoud belangstelling verdiende. Ieder opzettelijk streven naar schoonheid in de typografie was volgens dit programma uit den boze, omdat daardoor de aandacht van de lezer, die op de tekst gericht behoort te zijn, afgeleid zou worden. Van Krimpen, die ook als calligraaf en ontwerper van boekbanden grote verdiensten heeft, kreeg de gelegenheid om zijn inzichten op typografisch gebied te verwezenlijken, toen hij in 1923 verbonden werd aan de firma Enschedé. In 1925 kwam zijn eerste letter uit, de Lutetia,* gevolgd door de typen Romanée (1928),*
Romulus (1931), Spectrum (1941)* e.a. Deze typen, die hun weg over de gehele *215 216 217
wereld gevonden hebben, vertolken de geest van de maker, die de typografie *215 216 217
niet als een kunst, maar als een dienst beschouwt, hierin verwant met de rationele, *219
historisch georiënteerde school van Stanley Morison, zonder echter als de Engelsman direct terug te grijpen op historische typen.

Het werk van De Roos en Van Krimpen heeft in twee richtingen gewerkt. Enerzijds heeft het drukkers van boeken voor bibliofielen, zoals Charles Nypels en A.A.M. Stols, geïnspireerd bij hun uitgaven, die de naam van Nederlandse typografie ver buiten de grenzen bekend gemaakt hebben. De experimenten, die men in sommige van deze boeken aantreft, werden tijdens de bezetting voortgezet in de 'clandestiene' uitgaven, zoals die van de door dr. W. Gs Hellinga en A.A. Balkema geleide 'Vijf Ponden Pers'. Na de oorlog is deze traditie op waardige wijze voortgezet door de Stichting 'De Roos'. In deze in kleine oplagen gedrukte boeken is veel aandacht geschonken aan de illustratie, zonder dat deze, zoals in Frankrijk, een dominerend element geworden is. De voorkeur voor de houtsnede is gebleven en deze telt begaafde beoefenaars als B. Essers, M.G. Escher, Henri Jonas, Dirk van Gelder, Nico Bulder, Thijs Mauve, Pam Rueter, W.J. Rozendaal e.a. Daarnaast worden andere technieken beoefend: de litho door Aart van Dobbenburgh en H. van Kruiningen, de kopergravure door Jeanne Bieruma Oosting, Kuno Brinks, S.L. Hartz, Jean-Paul Vroom, Ru van Rossem e.a.

Het lag voor de hand dat de nieuwe richtingen, die zich in de beeldende kunst baanbraken, ook in de typografie hun invloed willen doen gelden. Het streven naar 'functionele typografie', zoals dit door Jan Tschichold verkondigd en weer verloochend werd, vond hier weeklank in het werk van Piet Zwart, die de stijl van het Bauhaus bekend maakte, en in het merkwaardige oeuvre van de schilder-drukker H.N. Werkman, die viel als slachtoffer van de Duitse terreur. Na de oorlog vertegenwoordigt o.a.D. Elffers deze richting. Voor zover het de boekdruk betreft, lijkt het wel of de 'nieuwlichters' zich steeds meer aansluiten bij de 'klassieke' stijl,

bv. in hun keuze van lettertype. Het verschil komt voornamelijk tot uiting in het streven van de ‘functionelen’ naar a-symmetrie, terwijl de klassieken zoveel mogelijk de symmetrie toepassen.

Het belangrijkste gevolg van de wedergeboorte van de Nederlandse boekdrukkunst is, dat het algemene peil van de typografie aanmerkelijk gestegen is. Onze drukkers zien in, dat ook voor boeken in grote oplagen met het voortreffelijke materiaal dat hun ten dienste staat, goede resultaten te bereiken zijn. Het devies is niet langer ‘fine printing’, maar ‘good printing’. De jaarlijkse keur van de ‘beste vijftig boeken’ levert het bewijs van dit streven en is er tevens de consecratie van.

Slot

Wij zijn aan 't eind gekomen, het Nederlandse boek hebben we vergezeld op zijn lange reis van vijf eeuwen. Overziet men dit halve millennium van vaderlandse cultuur, dan is één ding duidelijk: sinds het gedrukte boek zijn intrede deed, is het in ons land in ere gebleven. Het boek is altijd een gewichtige factor in onze beschaving geweest. Men heeft hier veel en graag gelezen, van hoog tot laag; door het boek is de Nederlandse cultuur ver buiten de grenzen doorgedrongen; door het drukken van buitenlandse boeken hebben onze landgenoten een actieve rol gespeeld in de Europese cultuur-uitwisseling en bijgedragen tot de bevordering van de verdraagzaamheid, die de wereld nog steeds zo bitter nodig heeft. Het drukkersbedrijf is hier door de eeuwen heen een belangrijke en geachte tak van nijverheid geweest; onze drukkers hebben hun vak liefgehad en de oude tradities hoog gehouden. Zij hebben eerbied getoond voor de vorm van het boek en begrepen dat men geestesarbeid 't beste eert door deze een eenvoudig en degelijk kleed te verschaffen. Door de gulden middenweg te kiezen hebben zij het boek de grootste dienst bewezen. Elders mogen schoner boeken gedrukt zijn, elders moge in bepaalde kringen een verfijnder boekencultuur geheerst hebben, daar staat tegenover, dat dieptepunten, zoals men in 't buitenland vinden zal, ons bespaard gebleven zijn. Het Nederlandse boek is door de eeuwen heen zichzelf gebleven. Steeds hebben onze drukkers betracht de wijze woorden van Ronsard, die een vermaarde Nederlandse drukkersdynastie tot wapenspreuk koos: Ni trop haut, ni trop bas.

Mogen wij dan zeggen dat het Nederlandse boek de beste eigenschappen van de natie weerspiegelt, dat het een der adelsbrieven vormt van ons volk? Als dat zo is, dan had de Dordtse bijbeldrukker Jan Canin een vooruitziende blik, toen hij als drukkersmerk koos: de Hollandse leeuw met het boek in de klauw! Nog dieper schouwde de grote Willem Jansz Blaeu, toen hij voor zijn uitgaven een symbool koos, dat gelden mag als het devies van het Nederlandse boek: een weegschaal, aan de wolken opgehangen, met aan de linkerbalans een hemelbol en aan de rechter een wereldbol; de balans slaat naar links door en het motto luidt: Praestat, hetgeen men niet beter vertalen kan dan met Vondels woorden: eeuwigh gaat voor oogenblick.

Bibliografie

Algemene werken

Catalogus der Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam, 's-Gravenhage 1920-49, 6 dln. Met volledige bibliografie betreffende het drukken, uitgeven en boekverkopen in Nederland.
Catalogus van boeken in Noord-Nederland verschenen van den vroegsten tijd tot op heden, 's-Gravenhage 1911. Bibliografie waarin keuze uit in Nederland verschenen boeken.
Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, Amsterdam, 's-Gravenhage 1884-1914.
A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Deventer 1872.
A.M. Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland, sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Utrecht 1876.
W.P. van Stockum Jr, *La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles; documents pour servir à l'histoire de leurs relations internationales*, La Haye 1910.
J.T. Bodel Nyenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der negentiende eeuw*, Amsterdam 1892.
H. de la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geillustreerde boek; een schets van zijn geschiedenis*, Amsterdam 1956.
Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du quinzième au dix-neuvième siècle*, Haarlem 1908.

Vijftiende eeuw

J.W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle*, La Haye 1868.
M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle*, La Haye 1874. Met 4 supplementen 1878-90.
M.E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle; contributions to a new edition*, The Hague 1956.
B. Kruitwagen OFM, 'De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen', in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1917-18*, Leiden 1918, p.17-52.
B. Kruitwagen OFM, 'Wat men in de Nederlanden las in de vijftiende eeuw', in: *Verslag van het tweede Nederlandsche bibliothecarissencongres*, Utrecht 1925, p.7-37.
B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942.
W.M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*, Cambridge 1884.
A.J.J. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges, des origines jusqu' à la fin du dix-huitième siècle; II, Le*

seizième siècle: les graveurs-illustrateurs, les graveurs d'estampes, Paris et Bruxelles 1924-35, 2 dln. Alleen vijftiende en zestiende eeuw.
M.J. Schretlen, *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century*, London 1925.

Zestiende eeuw

W. Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540*, La Haye 1926-35, 2 dln.
W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923-58, 3 dln.
M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam 1948.
A. Dermul & H.F. Bouchery, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers*, Antwerpen 1938. Met o.a. de bibliografie betreffende Plantin.
Gedenkboek der Plantin-dagen, 1555-1955 (*Memorial-volume of the Plantin-celebration*), Antwerpen 1956.
E.W. Moes & C.P. Burger Jr, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam en 's-Gravenhage 1907-15, 4 dln.
H.J. Laceulle-Van de Kerk, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers 1540-1600*, 's-Gravenhage 1951.

Zeventiende eeuw

M.M. Kleerkooper & W.P. van Stockum Jr, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de zeventiende eeuw*, 's-Gravenhage 1914-16, 4 dln.
E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de achttiende eeuw; biographisch woordenboek*, 's-Gravenhage 1937.
Alph. Willems, *Les Elzevier; histoire et annales typographiques*, Bruxelles, Paris, La Haye 1880.
E. Rahir, *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes hollandais du dix-septième siècle*, Paris 1896.
D.W. Davies, *The world of the Elseviers, 1580-1712*, The Hague 1954.

P.J.H. Baudet, *Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu*, Utrecht 1871.
E.L. Stevenson, *Willem Janszoon Blaeu; a sketch of his life and work*, New York 1914.
P.A. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais*, Amsterdam 1867.
A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche emblemata; geschiedenis en bibliographie tot de achttiende eeuw*, Amsterdam 1899.
H.F. Wijnman, 'De Amsterdamsche boekbinder Albert Magnus', in: *Oud-Holland* 54, 1937, p. 183-192 en 230-240.

Achttiende eeuw

P. van Eeghen en J. Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken*, Amsterdam 1905, 2 dln.
E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw; bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche boek*, Amsterdam 1934.
Y.Z. Dubosq, *Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780*, Amsterdam 1925.

Negentiende eeuw

V. Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, 1815-1915*, Amsterdam 1915.
A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, Amsterdam 1886-87, 2 dln.
A.C. Kruseman, *Frederik Muller, 1817-1881; in memoriam*, (Haarlem 1881).
(R. van der Meulen), *Een veertigjarige uitgeversloopbaan; A.W. Sijthoff, 1851-1891*, Amsterdam 1891.
J.W. Enschedé, *A.C. Kruseman*, Amsterdam 1899.

Twintigste eeuw

M.R. Radermacher Schorer, *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst*, Utrecht 1949.
Ch. L. van Halsbeke (A.A.M. Stols), *L'art typographique dans les Pays-Bas depuis 1892*, Bruxelles 1929.
A.A.M. Stols, *Het schoone boek*, Rotterdam 1935.
G.H. Pannekoek Jr, *De verluchting van het boek*, Rotterdam 1923.
A.A.M. Stols, *Het werk van S.H. de Roos*, Amsterdam 1942.
John Dreyfus, *The work of Jan van Krimpen*, Haarlem and Utrecht 1952.
Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd; bibliografie van illegale en clandestiene belletrie*, Leiden 1958.

H.J. Belinfante & P. Borst, *Vijf-en-twintig jaren boekdrukkersorganisatie in Nederland; gedenkboek 1909-1934*, Amsterdam 1934.

Het ontstaan van een hedendaags boek
door
Dr. G.W. Ovink

Bijzonder Hoogleraar in de Wetenschap van de Geschiedenis en Esthetiek van de Drukkunst en de daarmee samenhangende Grafische Technieken vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit van Amsterdam

Het ontstaan van een hedendaags boek

SINDS Gutenbergs tijd is de samenleving in sociaal, economisch en technisch opzicht gewijzigd tot onvergelijkbaarheid toe. De vermenigvuldiging en verduurzaming van kunst en wetenschap en de telecommunicatie hebben een ontwikkeling doorgemaakt waarvan men een vijftal eeuwen geleden niet kon dromen. Een ieder kan zich *urbi et orbi*, niet slechts voor zijn naaste omgeving, maar voor ieder mens ter wereld zichtbaar en hoorbaar maken; een ieder kan zich, waar ook en zo vaak hij wil, door een druk op de knop een stuk uit de wereldliteratuur met kleur, beweging en geluid laten voorspelen. Men kan het beeld van een vallende druppel vertonen, verlangzaamd tot twee minuten, maar in die tijdsruimte kan men ook de ontwikkeling van een zaadje tot een bloeiende plant versneld weergeven. Er zijn machines die duizenden ingewikkelde rekensommen in een seconde foutloos uitvoeren en apparaten die desgewenst schilderijen of muziekuitvoeringen millioenenvoudig reproduceren. Wat hier gesproken wordt, kan over een uur in een ander werelddeel gedrukt op tafel liggen.

Men zou nu kunnen verwachten dat een auteur ontheven zou zijn van de moeizame en trage arbeid die hij zich nog ten tijde van Gutenberg moest getroosten om zijn denkbeelden vermenigvuldigd te krijgen: het uitschrijven van de tekst, het lange wachten tot zijn tekst letter voor letter was gezet, het corrigeren van de proeven vol fouten, het lange wachten voordat eindelijk het boek gereed was voor verkoop. Maar nog altijd schrijven de meeste auteurs letter voor letter, en wordt hun tekst weer letter voor letter overgebracht in typografische tekens die sinds Gutenbergs tijd niet veranderd zijn; nog altijd moeten zij fouten uit drukproeven halen en maanden wachten voor het boek het licht ziet. Waarom is de vervaardiging van het boek zo zonderling achter gebleven bij de overige technieken? Ja, waarom zijn er nog leesboeken en bedient men zich niet van *kijk- en hoor*boeken? Of althans, nu men facsimile-reproducties kan uitvoeren, van het vermenigvuldigd auteursmanuscript met uitschakeling van de foutenmakende zetter?

Het is inderdaad een onderwerp voor boeiende speculaties: zou men ooit speciale drukletters hebben uitgedacht indien Gutenberg, en niet Senefelder drie en een halve eeuw later, met het wasgerei van zijn moeder spelende, de lithografie had uitgevonden, welke facsimile-reproducties mogelijk maakt? De benodigde chemische kennis en mechanische vaardigheid waren er al, en men had dan rustig kunnen doorgaan met schrijven en tevens kunnen illustreren in alle toonschakeringen.

Wij mogen ons gelukkig prijzen dat deze vinding, later een onontbeerlijke aanvulling van de boekdrukkunst, niet als eerste is gedaan. Want juist de omzetting van het individuele handschrift in een onpersoonlijke standaardvorm, uiteraard door een neutrale vakman, heeft de ontplooiing mogelijk gemaakt van de boek-

drukkunst als betrouwbaar en veelzijdig vermenigvuldigingsprocédé. Dat was principieel de juiste methode om mee te beginnen, al vergde zij een extra bewerking door de zetter (met alle fouten en tijdverbruik daaraan verbonden) en belemmerde zij de weergave van alles wat niet teruggebracht kan worden tot enkele vaste tekens en eenvoudig lijnwerk (tengevolge van haar beperking tot losse, rechthoekige letter- of tekenstaafjes en grove hout- of metaalsneden).

Om namelijk het gedrukte woord voor ieder leesbaar en als vorm aanvaardbaar te maken, moet het van al te persoonlijke eigenaardigheden worden ontdaan. Het mag de particuliere schoonheidsidealen en nuttigheidsopvattingen van de schrijver niet zo verregaand dienen, dat een andersgerichte lezer er door in zijn lectuur wordt gehinderd. Het moet gebaseerd zijn op een model dat door alle betrokkenen wordt erkend. Welk model dat zal zijn is niet alleen bepaald door een aantoonbare superioriteit in practische bruikbaarheid of schoonheid, maar - zoals bij elke normalisatie - ook door de schaal waarop met enigerlei machtsmiddel een aanvaarding kan worden afgedwongen.

Zolang de boekenproductie zich nog beperkte tot het met de hand schrijven in enige honderden kloosters en scriptoria kon de strijd tussen individuele modellen niet duidelijk worden beslist: er is een ononderbroken stroom van uniforme producten van één overmachtige partij nodig om de occasionele voortbrengselen van een kwalitatief misschien gelijkwaardige, maar minder invloedrijke partij te kunnen overvleugelen en verdringen. De scriptoren streefden zelf wel naar onderwerping aan een fraai en nuttig standaardmodel en naar beperking van het aantal modellen, maar er was een te geringe omvang en frequentie van de productie om dit probleem vanzelf tot een oplossing te brengen.

Doordat in de eerste plaats geen oorspronkelijke geschriften, maar bestaande teksten, zoals de bijbel, de klassieken en andere leerboeken moesten worden vermenigvuldigd, waren er vele beroepsschrijvers nodig en kon de practische verwezenlijking van een rechtstreekse weergave van een auteurshandschrift geen urgente noodzaak worden. Voorts zou een auteur toch zijn handschrift nog eens ‘in 't net’ overgeschreven en aldus de extra bewerking weer ingevoerd hebben. Tenslotte levert het in totaal ook een tijdwinst op, indien men een letter eenmaal goed en fraai uitvoert en deze dan herhaalde malen voor verschillende teksten gebruikt inplaats van haar uitsluitend in één tekst vast te leggen.

Het is daarom de voor de toenmalige omstandigheden enige juiste oplossing geweest welke Gutenberg vond: de vervaardiging van losse, gegoten letters. Want dat is de kern van zijn vinding, niet de techniek van het eigenlijke drukken, want die was al bekend. Het (na-)zetten van een geschreven tekst in losse metalen letters opende verscheidene nieuwe mogelijkheden. Weliswaar werd dus de tussenschakeling van een beroepstypograaf onontbeerlijk, doch daar stond tegenover de mogelijkheid van verontpersoonlijking van de vorm, en van voortdurende correctie.

Onvermijdelijk werd nu de drukker van een slaafse vermenigvuldiger met de vormtraditie van het handschrift tot een zelfstandige commerciële en industriële

ondernemer met een eigen vormtraditie, gegroeid uit zijn specifieke techniek. Hij moest op voorraad gaan werken en kreeg afzetproblemen die niet slechts werden bepaald door de inhoud van zijn boeken, maar ook door de doelmatigheid en schoonheid van de uiterlijke vorm en door de samenstelling en algemene reputatie van zijn fonds. Het kwam hem er dus op aan een eigen vorm te vinden (in formaat, omvang, lettersoort en decoratie, bladspiegel enz.) welke een gunstige verhouding zou bieden tussen kostprijs en verkoopprijs, en welke tevens reeds op het uiterlijk aantrekkelijk zou zijn en herkenbaar als stammend uit zijn huis. De technieken van het lettergieten, drukken en papiermaken deden daarbij hun invloed gelden en drongen eveneens naar een sterkere normalisatie, naar een gemiddelde kwaliteitsnorm. Deze was veel armelijker dan het decoratieve handschrift, doch veel duidelijker en regelmatiger dan de spontane autograaf.

Deze omzetting van de eigen orde van het handschrift van de auteur in de orde die de drukker-uitgever opstelt op grond van eigen smaak, technische mogelijkheden en ervaring van de markt - deze omzetting is sinds Gutenberg tot op heden niet wezenlijk veranderd en beheerst nog immer het ontstaan van een boek. De oneindige verscheidenheid in lettervolgorde en pagina-arrangement van de oorspronkelijke manuscripten moet nog steeds letter voor letter en regel voor regel in nieuwe vorm worden overgebracht. Evenals in de schrijfkamer en de drukkerij van de vijftiende eeuw drijft de eis van gemakkelijke en snelle productie naar de grootst mogelijke eenvormigheid. Maar deze kan in de lettervolgorde nooit worden bereikt en in het pagina-arrangement tot op zekere hoogte alleen daar, waar het boek tot een strikt gestandaardiseerd merkartikel is geworden, zoals bv. in het pocketboek (dat een uitvinding is van Aldus Manutius omstreeks het jaar 1500). In alle andere gevallen vragen auteur, uitgever en lezer naar een oorspronkelijke vorm die recht doet aan de eigen aard van het boek.

De achterstand van de boekenproductie bij zoveel andere hedendaagse vermenigvuldigings- en communicatietechnieken is dus te wijten aan de principiële onmogelijkheid de producten van de analytische geest een aesthetische vorm te geven welke bv. via volkomen abstracte tekens bliksemsnel automatisch verwerkt kan worden of waarin rustige aanschouwing en overleg vervangen worden door de suggestieve, maar vluchtige synthetische gehoors- of gezichtsindruk. Daarom blijft nog steeds de moeizame menselijke detailarbeid nodig, die voor elke geschreven letter van de auteur een veelvoud van geest- en lichaamsacten bij ontwerper, zetter en drukker vergt.

Deze algemene oriëntatie moge strekken tot beter begrip van de principiële zijden van de technische wordingsgang van het boek.

Laten wij deze wordingsgang vervolgen vanaf het ogenblik dat de uitgever het manuscript ontvangt van de auteur, met het verzoek de uitgave op zich te nemen.

De uitgever vormt zich een mening eventueel met behulp van adviseurs, omtrent aard en kwaliteit van het geschrift. Nemen wij aan dat het een geïllustreerd

boek over een historisch onderwerp is, dus een werk dat op verschillende manieren kan worden uitgegeven. Tijdens het lezen ontwerpt de uitgever zich een beeld over onderwerp en behandelingswijze, over de verkoopsmogelijkheden daarvan en het uiterlijk dat het boek zou moeten hebben om een bepaalde commerciële opzet te kunnen verwezenlijken. Appelleert het boek aan een deskundige elite of aan een breder publiek van ontwikkelde leken? Zijn in het ene geval de illustraties niet overbodig, terwijl daarentegen het bijwerk de wetenschappelijke volledigheid en nauwkeurigheid mist? Is in het andere geval de behandeling niet te dor en wordt er niet te veel bekend verondersteld? Kan aan deze bezwaren door doelmatige bewerking of aantrekkelijke presentatie tegemoet gekomen worden? Zou het een groot en duur boek kunnen worden of moet het juist compact en goedkoop zijn?

Om een gefundeerd antwoord op deze vragen te kunnen geven berekent de uitgever de omvang van het manuscript en de mogelijke verkoopsprijs bij verschillende uitvoeringstypen. Kortom, hij voert het werk niet uit zoals het in manuscript met illustratiemateriaal van de auteur binnenkomt, gegoten in een standaardmodel, maar hij vormt het materiaal tot een nieuwe eenheid, gebaseerd op zijn verwachtingen omtrent de reactie van het publiek en aansluitend op de stijl van zijn fonds.

Staat aldus de opzet en het budget van het boek in omtrekken vast, dan krijgen productiechef en ontwerper tot taak dit plan nader uit te werken. Misschien moet de ontwerper eerst worden gezocht, want er zijn specialisten voor gecompliceerd wetenschappelijk werk en voor het boeiend presenteren van platenmateriaal; er zijn ontwerpers met een strenge, traditionele stijl en anderen met een dynamische, gedurfde stijl. De productiechef stelt een tijdschema voor de totstandkoming van het boek op; hij toetst de plannen van de ontwerper op hun kosten, de tijdsduur en de technische uitvoerbaarheid. In een voortdurende onderlinge samenwerking van ontwerper en productiechef komt een compromis tussen wenselijkheden en mogelijkheden tot stand. Het voorlopige plan bereikt het stadium waarin onderhandelingen en raadplegingen met de verschillende uitvoerders kunnen beginnen.

Er worden telkens een of meer drukkers, clichémakers en binders uitgezocht die wegens outillage, productiecapaciteit en kwaliteitsniveau voor dit werk in aanmerking komen; zij ontvangen de uitnodiging om hun mening te geven over de verwerkbaarheid van de gekozen soorten papier, strobord en linnen, over de reproduceerbaarheid van het illustratiemateriaal en de aanvullende retouche- of tekenarbeid die voor een goed resultaat nog nodig is; over inslag- en vouwschema's en een zodanige plaatsing der illustraties dat drukker en binder gemakkelijker en goedkoper kunnen werken. Misschien is het nodig dat het Instituut voor Grafische Techniek TNO advies over de te gebruiken materialen uitbrengt. Terugrekenende van de gewenste verschijningsdatum aanvaarden of wijzigen de gekozen uitvoerders het tentatieve tijdschema van de productiechef.

Er worden dummies van het boek gemaakt dwz. enige proefpagina's en proefillustraties aangevuld met blanco papier en opgemaakt tot de voorgenomen dikte

in een proefband. Hiermede ondernemen de uitgever en zijn vertegenwoordigers een aanbiedingsreis langs de boekhandelaren, wier reacties de aanvankelijke opzet nog aanzienlijk kunnen wijzigen, al had de uitgever deze misschien al doorgesproken met enkele bevriende boekhandelaren.

Wanneer de plannen dus definitief geworden zijn, moeten manuscript en illustraties worden gereedgemaakt. Zij komen in de afdeling kopijvoorbereiding. Uitgerust met woordenboeken, spellingsregels, encyclopedieën en specialistische vakboeken gaat deze woord voor woord het manuscript na, dat de auteur feilloos waande. Maar er staan nog spelfouten in en onjuiste jaartallen of citaten die de auteur uit het hoofd opschreef; hij was inconsequent in zijn bibliografische opgaven. Op sommige plaatsen opende hij te veel nieuwe regels, op andere te weinig. Hij zag stijlbloempjes over het hoofd en raakte door zijn vele inlassen met de paginering van zijn verwijzingen in de war. Het ene hoofdstuk is gesystematiseerd in paragrafen, het andere niet. Enzovoort. De auteur die later het herziene manuscript bij zijn drukproeven ontvangt zal soms al die nauwgezette arbeid niet eens opmerken, soms zich ergeren over de betweterigheid van die kopijvoorbereider, maar ook vaak met enige schaamte erkennen dat er nog heel wat aan zijn werk verbeterd is. Een Nederlandse uitgever zal het in wezen onaangetast laten; in Amerika zou hij de zeggenschap erover aan de auteur ontnemen, omdat hij op grond van zijn overwegend aandeel in het risico ook het recht opeist de tekst te fatsoeneren naar zijn ervaringen met de leesgewoonten van het koperspubliek.

Het bewerkte manuscript gaat naar de ontwerper, die nu zijn voorlopig plan kan uitwerken. Hij moet zich voorstellen hoe de lezer straks woord en beeld zal ondergaan. Bladspiegel en letterarrangement waren reeds vastgesteld. Deze suggereren het tempo en de intensiteit van de lectuur. Thans moet de ontwerper het verloop in de tijd daarvan regelen. Hij kan vertragingen en versnellingen opleggen, naar climaxen toewerken en deze rustig laten uitklinken, parallellen accentueren en contrasten aanbrengen, hiaten overbruggen of rustpauzes inlassen. Hij dirigeert de ontwikkeling van het betoog, telkens de tegenoverelkaarliggende pagina's onderling afstemmend en deze weer op de volgende. Van ieder beeld moet hij de schaal opzoeken waarin het de juiste kracht ontplooit en zich toch voegt in het ritme van het geheel. Tekst en illustratie komen zo tenslotte tot een samenspel waarin de lezer, zonder zich dit bewust te worden, met onverflauwde belangstelling van de eerste tot de laatste bladzijde wordt geleid.

Heeft de ontwerper aldus het gehele boek gecomponeerd, dan stelt hij een gedetailleerde zetinstructie op, voorzover deze niet reeds in ‘huisregels’ vastligt. Daarin is aangegeven hoe de zetter moet handelen met opening van hoofdstukken, met inspringen, eigennamen, tabellen, noten, aanhalingen, tussentitels en wat dies meer zij. Er zijn schetstekeningen met nauwkeurige aanwijzigingen van lettersoort- en grootte, spatiëring, interlinie, regelbreedte en aantal regels per pagina, paginering, afzonderlijk voor tekst-pagina's, illustratiepagina's, voor- en nawerk (dwz. voorwoord en inleiding, inhoudsopgave, litteratuurlijsten, registers, colophon enz.).

Het manuscript wordt nog eens met het oog op de typografische vormgeving doorgelopen en van aanwijzigingen en veranderingen voorzien.

Het illustratiemateriaal wordt gereed gemaakt voor de clichéfabriek. Het kan nodig blijken tussenopnamen te maken of de originelen bij te werken; van onbeholpen en ongelijksoortige schetsen moeten nette en uniforme werktekeningen worden vervaardigd; schetskaarten dienen voorzien te zijn van plaatsnamen in drukletters. De uiteindelijke maten en beelduitsnijdingen worden aangegeven en de clichémaker ontvangt instructies omtrent de kunstgrepen die hij moet toepassen bij het fotograferen en etsen om bepaalde tekortkomingen in de originelen weg te werken.

Wanneer manuscript en illustraties zover gereed zijn dat de zetterij en clichéfabriek alvast bezig kunnen gaan, dan kan de ontwerper zich wijden aan die onderdelen waarin hij minder de bedoelingen van de auteur dan wel de eerste indruk van het boek op de aspirant-koper tot richtsnoer heeft: stofomslag, band en titelpagina. Daar kan hij spelen met lijn en vlak, kleur en oppervlaktestructuur, zodat reeds in de aanblik van het boek zijn inhoud wordt samengevat.

In deze beschrijving van alle arbeid die nodig is om nog slechts het manuscript voor uitvoering gereed te maken, ligt opgesloten in welke mate de vervaardiging van het boek met die in vroegere tijden verschilt. Er is geen principieel onderscheid: elk goed boek sinds Gutenberg heeft voorbereiding van elk detail gevraagd. Wat de huidige typografie kenmerkt en haar ook voor grote problemen plaatst, is de veel grotere onderlinge afhankelijkheid van allen die bij de vervaardiging en het gebruik van het boek betrokken zijn en hun meerdere gelijkwaardigheid; voorts hun aantal, dat door steeds toenemende arbeidsverdeling en specialisatie zo enorm is toegenomen. Het maken van boeken wordt tegenwoordig bepaald door zoveel verschillende technische, commerciële en aesthetische belangen, gerepresenteerd door soms honderden personen, dat een volkomen logische, efficiënte organisatie slechts bij uitzondering kan worden doorgevoerd.

Deze complicatie vindt haar uitdrukking in het ontbreken van een algemeen aanvaarde productiewijze. Eenzelfde type boek kan zowel langs simpele ambachtelijke weg als op geraffineerd uitgedachte industriële wijze tot stand komen. Ieder hakt zijn Gordiaanse knoop op een andere wijze door; de een zoekt het in eenvoudige personeelsstructuur, individuele veelzijdigheid en improvisatie; de ander in uiterst ver doorgevoerde specialisatie en strikt planmatige organisatie. Een object als een gecompliceerd wetenschappelijk platenboek kan echter alleen rationeel vervaardigd worden door technisch voortreffelijk geoutilleerde en georganiseerde bedrijven.

In wezen berusten al deze moeilijkheden op de principiële onverenigbaarheid van enerzijds de volstrekt individuele geestesuiting van de auteur en de even individuele reactie van de lezer, met anderzijds de uniformheid en regelmaat waarop de industriële massaproductie steunt. Men kan de eigen aard van de tekst en van de lezer verwaarlozen, dus alle teksten en alle lezers over één kam scheren, door steeds recht toe, recht aan uit eenzelfde lettertype in hetzelfde arrangement te zetten, zo-

als in de pocketboeken geschiedt. Weliswaar wordt daarmee aan zeer essentiële behoeften en rechten van lezer en auteur tekort gedaan. De een kan zich gecompenseerd achten door de lage prijs van het boek en de ander door de hogere revenuen van een eventuele massaoplage, of door de vreugde zijn werk *überhaupt* gepubliceerd te zien.

Anderzijds kan men in de selecte uitgave de bijzondere aard van de tekst in al haar schakeringen tot uiting brengen, afgestemd op de ontvankelijkheid van een kleine, homogene groep van kenners. Zo kan men een maximale kwaliteit bereiken, maar met verbeuring van een goedkope productiewijze en aldus tekort doende aan de behoeften van allen die het boek zouden willen genieten maar niet kunnen betalen. Zij kunnen hun gemis alleen vergoed achten door het besef dat dergelijke exclusieve publikaties onmisbaar zijn om althans ergens het streven naar volmaaktheid te kunnen doen bevredigen en op die manier de normen hoog te houden.

Tenslotte kan men de weg van de minste weerstand kiezen door het manuscript ongeveer zo te zetten als het zich voordoet (de fouten, inconsequenties en onoverzichtelijkheid in de tekst laat men dan voor rekening van de auteur) en verder zoals de gewoonte voorschrijft of zoals het de man aan de machine invalt. Dan krijgt men geen mooie en goede tekst en geen doelmatige productie; noch de belangen van de auteur worden er mee gediend, noch die van lezer en producent. Maar het is helaas niet te ontkennen dat dagelijks nog vele boeken zo ontstaan, omdat bv. de auteur geen rekening houdt met de technische voorwaarden en de grenzen van zijn bevoegdheden niet wil erkennen, of omdat de uitgever dan wel de drukker de beginselen van hun vak en van het betrokken boek niet hebben doordacht en dus geen duidelijke en doelmatige politiek konden volgen.

Vervolgen wij thans de wordingsgeschiedenis van het boek vanaf het ogenblik waarop het door de uitgever aan de grafische bedrijven ter uitvoering wordt overgedragen.

In de drukkerij gaat het manuscript (thans ‘kopij’ geheten) naar de afdeling ordervoorbereiding van het bedrijfskantoor. De drukopdracht (of ‘order’) wordt in al haar bewerkingsfasen geanalyseerd en op het planbord uitgezet, waar er bij de orderafsluiting al ruimte voor gereserveerd was. Er wordt vastgesteld wanneer de drukproeven verzonden moeten worden en terugontvangen, en wanneer de revisie ervan; wanneer de grondstoffen, papier, inkt, clichés, binnen moeten zijn; welke machines dit werk moeten uitvoeren en gedurende welke tijd; wanneer de gedrukte vellen bij de binder moeten zijn. De kopij wordt in een orderzak met volledige instructies naar de zetterij gezonden, waar men eerst de uitvoering van het zetwerk in details in het productieplan opneemt, gesplitst naar het werk voor de machinezetterij, de handzetterij en de correctie.

Er wordt dus getracht elke stoornis in de continuïteit van de productie te voorkomen, want niet alleen is de ondernemer er zich steeds van bewust dat de uur-

kosten van iedere werknemer en iedere machine productief gemaakt moeten worden, maar ook wordt de kans op vergissingen en schoonheidsfouten geringer. Een bewerkelijk boek houdt achtereenvolgens een of meer zetmachines en drukpersen wekenlang bezet; voor die tijd kunnen dus geen andere orders aangenomen worden.

Dat houdt echter ook in dat een auteur die niet op tijd gereed is met zijn manuscript of die zijn proeven niet tijdig corrigeert een lacune in het productieplan veroorzaakt, welke vaak niet meer met andere orders kan worden opgevuld. De marktsituatie in de grafische bedrijven veroorlooft het de drukker weliswaar niet de uitgever voor deze schade aansprakelijk te stellen, wat zijn goed recht zou zijn, maar het is duidelijk dat deze onbillijke situatie niet steeds kan voortbestaan en ook thans reeds spanningen veroorzaakt die een optimale verhouding tussen auteur, uitgever en grafisch bedrijf in het algemeen verstoren. De auteur, werkend volgens de beginselen van wetenschappelijke arbeid of artistieke creatie, voelt zich zijnerzijds gevangen in een dom, niets ontziend dwangsysteem dat al zijn geestelijke, algemene waarden opoffert aan zuiver materiële, egoïstische belangen. Hier zijn dus een aantal mogelijkheden tot conflict gegeven, welke uiteindelijk slechts door een betere integratie van de onderscheidene maatschappelijke componenten - kunst, wetenschap, handel en techniek - uit de weg kunnen worden geruimd. Intussen is het de taak van de uitgever tussen deze beginselen te bemiddelen door de vrijheid van de auteur te beschermen tegen de dwang van stroomlijnproductie en verkooptactiek en anderzijds de orde van grafische techniek en boekhandel tegen de willekeur van de creativiteit.

De kopij wordt dus ter zetterij gesplitst in stof voor machinale en voor handbewerking. Voor machinaal zetten zijn technisch en economisch die tekstdelen geschikt, welke een tamelijke hoeveelheid eenvormige stof bieden. Dat doet de zg. platte tekst, dat is het gewoon doorlopende betoog met eventueel eenvoudige tabellen; voorts alle noten tezamen en alle tussentitels. De titelpagina daarentegen, welke slechts enkele regels in letters van verschillende grootte in een zeer subtiel arrangement bevat, kan slechts met de hand fraai en rendabel gezet worden.

Er zijn twee typen van zetmachines. Het ene zet gehele regels aan één stuk en giet ze in een loodalliage, doordat de zetter op een groot toetsenbord de kopij overtypt en aldus voor iedere letter een matrijs uit het matrijzenreservoir (het magazijn) laat vallen in een verzamelaar. Een matrijs is een koperen plaatje, in welks zijwand het letterbeeld verdiept is gestempeld. Zijn er bijna evenveel matrijzen verzameld als de regel uiteindelijk breed zal moeten worden, dan worden er wiggen tussen de woorden ingedrukt die de regel precies de juiste breedte geven. De matrijzenregel wordt dan tegen de gietmond van de loodpot gedrukt en een pomp spuit er zoveel vloeiend lood tegenaan (hetwelk terstond gekoeld wordt) dat zich een stevige, rechthoekige metalen plaat vormt, welke op een der lange zijkanten de letterbeelden draagt, nu dus in hoog reliëf. Bevat de regel een fout, dan moet ter correctie de gehele regel worden overgetypt en gegoten. Dit systeem van de zg.

regelgietmachine wordt algemeen toegepast voor kranten, en ook voor vele tijdschriften en niet te gecompliceerde boekwerken.

Voor tijdschriften en boeken waarin vele speciale tekens en vele correcties kunnen voorkomen en welke in het algemeen hoge eisen stellen, prefereert men veelal een ander systeem, dat losse letters giet. Ook hier wordt de kopij overgetypt op een toetsenbord, doch daarmee worden gaatjes geponst in een papierrol, welke later dient voor het pneumatisch besturen van de aparte gietmachine. Deze bevat 272 matrijzen (voor letters, cijfers en tekens in een normaal, een vet en een cursief beeld) geklemd in een klein raam, dat, gecommandeerd door de ponsgaatjes van de papierrol, telkens in een andere positie geplaatst wordt boven de gietvorm met daarachter de loodpomp. Staat de juiste lettermatrijs boven de gietvorm, dan wordt er lood tegenaan gespoten en ontstaat een staafje, dat op zijn top het enkele letterbeeld draagt. De machine stort de letters uit op een verzamelaar, welke telkens wanneer een regel vol is, één regeldikte opschuift. Bevat de regel een foute letter, dan wordt bij de correctie dat ene staafje met de hand vervangen uit een tevoren gegoten voorraad; zijn er veel fouten gemaakt of is er veel verloop (dwz. worden zoveel nieuwe woorden ingelast of oude geschrapt dat de gehandhaafde van hun oorspronkelijke plaats naar andere regels moeten worden overgebracht) dan is het vaak goedkoper de gehele betrokken passage opnieuw te zetten. Het inlassen van een enkel woord in een reeds gezette tekst - onverschillig welke zetmethode gevolgd is - kan het overzetten van een gehele alinea noodzakelijk maken, hetgeen zelden minder dan een gulden kost en vaak meer.

De zetmachines gieten dus de letters vers voor iedere nieuwe tekst. Tenzij het zetsel voor herdrukken bewaard moet blijven, wordt het na afdrukken versmolten. Dit geschiedt niet met al de letters, tekens en ornamenten welke men van een lettergieterij koopt omdat de zetmachine ze niet rendabel kan produceren of verwerken. Dat materiaal wordt na het afdrukken weer van het machinezetsel gescheiden en teruggesorteerd in de voorraadkasten van de handzetterijen en jarenlang steeds opnieuw gebruikt. Vóór de invoering van de zetmachine aan het begin van deze eeuw werden alle boeken, tijdschriften en kranten letter voor letter met de hand gezet uit materiaal dat de speciale lettergieterijen leverden; het werd steeds na gebruik weer gedistribueerd in de letterkasten om voor een volgend werk te dienen.

Aangezien een letter in het gebruik slijt (zij wordt vetter en onscherp en er kunnen stukjes afbreken) was de maat van slijtage een hulpmiddel bij het dateren van een druk; ook thans nog kan men er in herdrukken de ongewijzigde tekstdelen aan herkennen. In enkele gevallen kan men ook anonieme drukken, die, met kennis van de lettersoorten aanwezig bij verschillende drukkers, op zichzelf nog niet te identificeren waren, aan de hand van typische beschadigingen aan bepaalde letters wel tot een bepaalde drukker herleiden. Tegenwoordig wordt dus het overgrote deel van een normaal boek voor de eerste druk uit ongebruikte letters gezet.

De zetmachines produceren hun gietsel in een ononderbroken stroom. Hiervan worden telkens stukken van willekeurige lengte afgenomen, met een koord voorlopig bijeengebonden en op een zeer eenvoudig persje afgedrukt. Deze eerste ‘losse’ drukproeven zijn dus nog niet in pagina's ingedeeld, op drukkwaliteit is niet gelet en doordat het zetsel slechts met een koordje bijeengehouden wordt, kunnen de letters en regels dansen of scheef staan. Zij dienen slechts voor de eerste correctie. Gewoonlijk voert de drukkerij deze zelf uit. Alle fouten worden met gestandaardiseerde correctietekens op de proef aangegeven. De correctie wordt door machineen handzetters in het zetsel aangebracht en dit wordt opnieuw proefgetrokken in enige exemplaren, bestemd voor auteur en uitgever.

Het zetsel zou nu eventueel een nauwkeurige weergave van de kopij kunnen zijn, maar - zo leert de ervaring - de auteur wijzigt toch nog zoveel in de tekst dat het niet de moeite loont meer dan het merendeel der fouten te herstellen. De auteur brengt dus zijn correcties aan. Vaak zijn dat ingrijpende tekstwijzigingen. Kunnen auteurs dan niet ineens een definitief manuscript maken? Het is een vraag die uitgevers zich blijven stellen en zij trachten hun auteurs er ook toe te dwingen, aangespoord door de drukkers.

Het is echter een feit dan eenzelfde tekst een ander effect oplevert naarmate zij met de hand geschreven, met de schrijfmachine getypt of in drukletters gedrukt is. Van het particuliere domein, waar zij voorlopig en onverbindend is, gaat zij over naar het publieke, wordt zij onherroepelijk en legt zij de auteur de volle verantwoordelijkheid op. Het uiterlijke aanzicht van een gecorrigeerd manuscript blijkt niet bij machte de auteur ervan bewust te maken dat hij nu de zeggenschap over zijn eigen werk gaat verliezen en hij zal dat besef nooit ontwikkelen zolang hem drukproeven ter correctie worden voorgelegd. De gedrukte woorden vertonen een stelligheid die hij, bevangen door toneelkoorts, innerlijk nog niet aandurft. Wat in zijn voorstelling een lang, geleidelijk ontwikkeld betoog leek, blijkt samengeschrompeld te zijn tot bondige alinea's, waarin half vergeten passages een hinderlijke nadruk krijgen en nu voor het eerste de herhalingen, de slordigheden en de gedachtensprongen opvallen. Bij herlezing kan hij geen fouten in het betoog ontdekken, maar het gevoel van onzekerheid blijft. Misschien zou een enkele wijziging zijn gedachtengang toch duidelijker maken... Sommige auteurs, Balzac en Joyce behoorden tot hen, zijn zo verrast door de eerste proeven van hun werk, dat zij er nu slechts het ruwe materiaal in vinden voor wat het verhaal eigenlijk had behoren te zijn.

De auteur corrigeert en verlangt revisieproeven; die worden ook aan de ontwerper gezonden. Deze weet nu eindelijk precies hoe de kopij in druk uitloopt, en kan het boek definitief gaan opmaken tot pagina's. Het blijkt dat nieuwe paragrafen dreigen te beginnen met een paar regels onder op een pagina; een hoofdstuk loopt nog net op een rechterpagina door, waar een nieuw hoofdstuk had moeten beginnen; enige pagina's openen met halve regels als slot van een alinea op de vorige bladzijde. Met of zonder toestemming van de auteur voert de ontwerper enige

kunstgrepen uit om deze feilen weg te werken: hier wordt een regel gewonnen door een stopwoord te schrappen, dan weer door twee korte alinea's aaneen te lassen; elders wordt de tekst ‘uitgedreven’ door een afkorting voluit te schrijven of door een lange alinea in tweeën te hakken. De illustraties worden met behulp van de proefdrukken van de clichéfabriek nauwkeurig op hun plaats aangebracht en van onderschriften voorzien. In de verwijzingen, de inhoud en het register worden de definitieve paginacijfers aangebracht.

Wanneer al deze correcties in de proeven zijn genoteerd en de plaatsing van tekst en illustraties in een ‘plakproef’ voor montage van de proeven is aangegeven, en bovendien de laatste auteurscorrecties zijn overgenomen, kan de zetterij aan haar voorlaatste bewerkingsfase beginnen. De vele tientallen galeien (rechthoekige blaadjes met opstaande randen aan drie kanten) waarop het zetsel intussen was bewaard, worden te voorschijn gehaald. Hand- en machinezetters voeren eerst de nieuwe tekstcorrecties uit. Inmiddels heeft de afdeling vormvoorbereiding de binnengekomen clichés gemonteerd op metalen voeten, zodat het beeld op deze dunne clichéplaten even hoog komt te staan als het letterbeeld op de letterstaafjes of-regels. Meestal wordt deze hoogte echter plaatselijk een paar honderdste millimeters hoger of lager gehouden dan de letterhoogte, om lichte partijen voldoende licht en donkere partijen voldoende krachtig te doen afdrukken. Afgaande op de plakproef van de ontwerper stellen de opmakers pagina voor pagina samen uit de benodigde delen van de hoofdtekst, met het zetsel van de voetnoten, met de clichés, losse paginacijfers, opschriften, onderschriften enz. en veel ‘wit’ (dwz. stroken en blokken lood die lager zijn dan de letters, dus niet ingeïnkt worden en in de afdruk wit blijven) waarmee al deze afzonderlijke componenten worden aaneengebouwd tot een rechthoekig blok. Van iedere pagina wordt weer een proefdruk naar auteur en uitgever gezonden.

Waarschijnlijk zullen dezen nog steeds fouten vinden; clichés zijn verwisseld, bij het uitvoeren van een correctie is een nieuwe fout gemaakt. Er staan letters op hun kop; een regel is op een verkeerde plaats ingelast; de ontwerper had verzuimd een witverdeling precies aan te geven en vindt nu een opschrift of cliché te veel ingeklemd staan. Niettemin ontvangt de drukker, die men de laatste correcties wel toevertrouwt, *fiat* voor afdrukken.

Weer haalt men de galeien met de losse pagina's in de zetterij, corrigeert ze, drukt proeven voor eigen controle en gaat dan de drukvormen insluiten. Naar gelang van de formaten van de pagina en de te gebruiken pers, (die bepalen of de drukvellen folio, kwarto, octavo, duodecimo, sedecimo enz., dus met twee, vier, acht, twaalf, zestien of meer pagina's op een zijde gedrukt zullen worden) klemt de insluiter een aantal pagina's in een ijzeren raam vast, zodanig dat bv. van het eerste vel van een boek in folio, de eerste en vierde pagina naast elkaar komen; de tweede en derde pagina komen eerst bij de ‘weerdruk’ aan de beurt, die aan de achterkant van de eerste of ‘schoondruk’ zal verschijnen. Drukvormen met zeer veel pagina's of bestemd voor afwijkende vouwschema's zijn zo moeilijk samen te stellen dat

zelfs ervaren vaklieden er ezelsbruggetjes of gedrukte handleidingen voor nodig hebben en zij steeds zichzelf met proefvellen controleren moeten.

Het drukken van boeken geschiedt als regel op een cylindersnelpers. Hierin wordt een stapel blanco papiervellen geplaatst, waarvan een inlegapparaat telkens een vel afneemt en toevoert aan een draaiende cylinder, die in een overlangse opening grijpers bevat om het vel aan een zijde vast te houden zodat het zich om de draaiende cylinder wikkelt. Onder de cylinder schuift een fundament op rollen heen en weer; op dit fundament is de drukvorm (het ijzeren raam met de paginavormen) bevestigd. Tijdens haar beweging van en naar de cylinder loopt de vorm onder de inktrollen door die de hooggelegen letter- en clichébeelden van een gelijkmatige laag inkt voorzien, maar de lagere delen niet kunnen raken en dus in de afdruk wit laten. De ingeïnkte vorm schuift dus onder de cylinder, die zich daarover afwikkelt, het papier met grote kracht op de vorm persend. Is de afdruk voltooid, dan laten de cylindergrijpers het vel los en transporteren andere grijpers dit naar de uitlegstapel.

Hoe groter de vorm is en hoe meer halftoonillustraties zij bevat, des te groter is de benodigde drukkracht en des te langzamer loopt de pers. Is zij eenmaal goed ingesteld dan kan zij een snelheid behalen van enige duizenden druks per uur; op moeilijke, grote vormen de helft daarvan, op kleinere vormen met kleine, snelle persen het dubbele. Het hangt af van vele factoren of men liever veel pagina's tegelijk langzamer drukt, dan wel vormen met weinig pagina's sneller. Dit kan theoretisch voor één object op dezelfde algehele duur neerkomen. In de praktijk is er een neiging tot het gebruik van kleine en snelle persen, die gemakkelijker te regelen en te bedienen zijn en daardoor productiever, ook al moeten zij op eenzelfde aantal pagina's misschien het viervoudige aantal vellen druks afleveren. Het type drukpersen waarmee kranten rotatief van grote papierrollen worden gedrukt, is voor boekendruk alleen geschikt bij massa-oplagen in eenvoudigste uitvoering.

Ieder vel vereist minstens twee drukgangen; de schoon- en de weerdruk; bij toepassing van kleuren evenredig meer. Al kan een pers per uur evenveel vellen drukken als de oplage van het boek bedraagt, bv. 2000 stuks, dan wil dat nog niet zeggen dat een boek van twintig vel omvang in twee en halve dag ook afgedrukt is, tenzij men bij uitzondering een krachttoer moet leveren.

De druktechniek is namelijk een precisietechniek welke in de paradoxale situatie verkeert dat zij met onnauwkeurige machines en materialen moet werken. Bestond de vorm uit een enkel, gesloten vol vlak, dan zou dit overal even hoog moeten zijn en evenveel druk van de cylinder moeten ontvangen om volkomen egaal af te drukken. In werkelijkheid zijn zelfs in een nieuwe pers spelingen van enige honderdsten millimeter niet te vermijden en kan ook de vorm zelf niet binnen nauwere toleranties gehouden worden, nog veel minder indien hij is samengesteld uit heterogene elementen als letter van verschillende herkomst, fabricagedatum en slijtagegraad, clichés van verschillende aard, koperen lijnen. Bovendien moeten wegens mechanische oorzaken grote vlakken een zwaardere druk ontvangen dan

fijne letters en deze weer meer dan een enkele fijne lijn. Deze drukverschillen bewerkstelligt men door hoogteverschillen aan te brengen, hetzij in de vorm (men maakt de losse lijn dan lager dan letterhoogte en het donkere cliché hoger) hetzij in de cylinderbekleding, welke men onder de plaats waar het papier de lijn zal raken door uitsnijden dunner maakt en op het raakpunt met het cliché dikker, bv. door opplakken van stukken papier. Dit zg. toestellen onttrekt tijd aan de productie en is dus kostbaar. Men tracht het zoveel mogelijk te verrichten buiten de productiemachine, op een vormvoorbereidingsafdeling, maar een goede drukkwaliteit vergt toch steeds een zodanige voorbereiding op de productiemachine, dat elke nieuwe vorm een zekere improductieve tijd kost; deze kan oplopen tot vele uren - vroeger waren hele dagen geen uitzondering. Tenslotte gaat ook tijd verloren met onderhoud van de machine, inzetten en uithalen van papier enz.

De drukker kan zich gemakkelijk aan deze zorg onttrekken door het met zijn kwaliteit niet nauw te nemen, tegen eergevoel en zakeninstinct in. Maar ieder zal begrijpen dat hij in tijdnood en geldnood moeite heeft zich te verweren tegen de overweging dat men het verschil toch niet ziet, vooral indien zijn opdrachtgever, die op aflevering aandringt, hem dit nadrukkelijk onder het oog brengt. In elk geval is hij zich steeds bewust van die enorme post van improductieve uren in zijn bedrijfsrekening - een verliespost welke drastisch gereduceerd zou kunnen worden naarmate alle drukwerk in zijn algemene aard en per object in zijn bijzondere samenstelling uniformer zou kunnen zijn. Er zou echter van cultuur geen sprake kunnen zijn indien deze - uit oogpunt van productie ideale - toestand dicht benaderd werd. Daarover zullen alle partijen het eens zijn. Deze erkenning houdt evenwel geen rechtvaardiging in van verspilling, dat wil zeggen: een volgens de huidige organisatietechniek overbodig verbruik van tijd voor het vinden van een definitieve inhoud en uiterlijke gedaante van een te drukken tekst.

Voor het drukken van illustraties maakt men in de boekdruk gebruik van clichés. Dit zijn producten van de chemigrafie, een fotochemische techniek welke sinds het einde van de negentiende eeuw de houtsnede en houtgravure als reproductiemethoden van illustraties verdrongen heeft. Zij maakt platen in zink, koper of een ander metaal, waarin het te drukken beeld door etsen in hoog reliëf is gebracht. Daartoe wordt het origineel gefotografeerd en zodanig gecopieerd op de metalen plaat, dat de beelddragende delen beschermd zijn tegen de inwerking van het etszuur. Bevat het origineel toonschakeringen tussen wit en zwart, zoals in een foto, dan wordt in de reproductiecamera een glazen raster tussengeschakeld dat deze volle vlakken in grijsnuances oplost in puntjes met uniforme zwartheid, doch verschillende grootte. Het aldus vervaardigde zg. autotypiecliché wordt dus gelijk met de tekst in zwarte inkt gedrukt, maar suggereert een grote reeks grijsnuances, doordat het wit van het papier en de grotere of kleinere zwarte puntjes voor het oog samenvloeien tot een lichter of donker grijs mengsel.

Stelt men prijs op nauwkeurige weergave van details, dan is het noodzakelijk een fijn raster te kiezen, waarin ook de kleinste puntjes nog dicht op elkaar staan, doch

zulk een fijn raster kan in de boek- of hoogdruk (waarover straks meer) slechts goed worden afgedrukt op een zeer effen, gesloten papieroppervlak, zoals het zg. kunstdrukpapier dat vertoont. Op ruwer papier, zoals roman- of krantenpapier, dat men gebruikt om zijn lagere prijs, of om het hinderlijke glimmen van het kunstdrukpapier te ontgaan, kunnen alleen grofrasterclichés worden toegepast. Deze geven dus minder scherpte in de details. Lijnclichés, die uitsluitend lijnen en vlakken weergeven, doch geen grijsnuances, kunnen op elke papiersoort worden gebruikt.

Het was en is een moeilijke taak om boeken op doeltreffende en goedkope wijze van halftoonillustraties te voorzien. Wil men ze in één arbeidsgang tegelijk met de tekst meedrukken, dan moeten zij evenals de letter in hoog reliëf staan. Tot aan de uitvinding van het autotypische rastercliché door Meisenbach in 1882 stond daarvoor slechts één mogelijkheid open: het snijden in hout (metaal is te hard om er gemakkelijk grote open vlakken in te kunnen uitdiepen), waarbij tussentinten door arceringen worden nagebootst. Lange tijd gebruikte men daarvoor langshout, tot omstreeks 1800 de Engelsman Thomas Bewick de burijngravure in kopshout met zeer dichte structuur (palm- en perenhout) perfectioneerde. Toen werd het ook mogelijk om fijnere details en toonschakeringen weer te geven, maar het zou nog een halve eeuw duren voordat de druktechniek ook in staat was deze mogelijkheden voor het gewone boek ten volle te realiseren.

Zolang de boekdruk met houtsnede en houtgravure nog geen fijne, scherpe lijnen en grijsnuances (echte of gesuggereerde) kon leveren, moest men zich behelpen met andere drukprocédés, die dan ook niet op dezelfde pers in één arbeidsgang met de tekst toegepast konden worden. Het oudste daarvan is de diepdruk, waartoe de metaalgravure, verschillende etsprocédés en mezzotint behoren. Het geïnkte beeld is hier niet, zoals in de hoog- of boekdruk, in hoog reliëf gebracht, maar in diep reliëf: de gegraveerde of geëtste plaat wordt geheel ingeïnkt en daarna aan de oppervlakte weer schoongepoetst, zodat de inkt alleen in de verdiepte groeven en vlakken overblijft. De diepdrukprocédés bleven eeuwenlang het voornaamste medium voor de druk van geografische kaarten en voor illustratie, maar leenden zich niet voor de druk van gesloten vakken, noch voor snel uitgevoerd, minder nauwkeurig werk, noch voor weergave van de spontane tekening. Bovendien duurde het tot in onze eeuw, voordat een snelle druk van grote oplagen mogelijk werd; deze wordt thans uitgevoerd met de rasterdiepdruk. Dit laatste procédé is relatief duur in de vormvervaardiging, maar het leent zich voortreffelijk tot reproductie van foto's; het kan zeer fijne details weergeven zonder glimmend kunstdrukpapier nodig te hebben en geeft voor massa-oplagen gemakkelijker een hogere beeldkwaliteit dan de boekdruk. De tekst kan men in diepdruk met het beeld meedrukken, doch deze is minder scherp dan de boekdruk kan leveren.

De sector van de beeldreproductie welke noch door de hoogdruk-, noch door de diepdrukwerkwijzen werd bestreken, kon van omstreeks 1800 af door de lithografie of steendruk worden bediend. Dit is een zg. vlakdrukprocédé: de ingeïnkte en de

blanke delen liggen in één vlak; zij worden gescheiden door hun chemische eigenschappen. Waar de steen (tegenwoordig meestal vervangen door een speciaal bewerkte metalen plaat) met een getekend, gegraveerd of gecopieerd fotografisch beeld is voorzien, daar neemt zij de inkt aan; waar het papier onbedrukt moet blijven, stoot de overeenkomstige plek op steen of plaat de inkt af. De lithografie werd het specifieke medium voor de druk van krijt- en niet te fijne pentekeningen (waaronder muziek) en van volle vlakken, zoals ook in reclame- en verpakkingsdrukwerk veel voorkomt. Gelijktijdig met de diepdruk, enige jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, onderging zij belangrijke chemische en mechanische verbeteringen, en wel door de ontwikkeling van de zg. offsetdruk, die thans voor geografische kaarten, affiches en zeer veel verpakkingsdrukwerk algemeen gebruikt wordt. Voor de druk van boeken heeft de vlakdruk geen overwegende betekenis, al wordt zij wel toegepast, bv. voor herdrukken.

Een ander vlakdrukprocédé is de zg. lichtdruk, door slechts enkele bedrijven ter wereld beoefend, aangezien het alleen daar rendabel gemaakt kan worden, waar de uiterste scherpte in fotoreproductie noodzakelijk is, voornamelijk dus voor wetenschappelijk werk. Aangezien het hoogdrukprocédé op het gebruikelijke kwaliteitsniveau de goedkoopste en aan alle behoeften gemakkelijkst aan te passen drukvorm biedt, wordt het voor boeken verreweg het meeste toegepast. Voor bepaalde soorten van illustraties wordt het soms gecombineerd met een der andere procédés, zoals offset, lichtdruk of rasterdiepdruk.

Illustraties in kleurendruk, in de negentiende eeuw nog vrijwel voorbehouden aan de chromolithografie, worden sinds een halve eeuw meestal eveneens in hoogdruk uitgevoerd in vierkleurenautotypie. Met vier verschillende halftoonclichés naar hetzelfde object, gedrukt in geel, rood, blauw en zwart kan men een zeer bevredigende benadering geven van originelen in alle kleuren. Sedert kort is het mogelijk langs electronische weg een groot deel van het handwerk te vervangen, dat de vervaardiging van de vierkleurenclichés hachelijk, tijdrovend en duur maakt; in dit opzicht staan nog ingrijpende ontwikkelingen te wachten, eventueel in combinatie met zeer snelle etsprocédés (of mechanische graveermethoden welke rasterfotografie en etsing uitschakelen). De kleurendruk zal voorlopig echter duur blijven, omdat het vel voor ieder van de vier deelkleuren apart door de drukpers moet gaan. Hoofdzaak is niettemin de in onze eeuw enorm uitgebreide mogelijkheid voor natuurgetrouwe reproductie in zwart en in kleuren.

Rest ons nog de laatste fase te schetsen van de wordingsgang van het boek: het inbinden. Ook dit onderdeel van de boekenproductie is thans sterk gemechaniseerd. Men kan het uit oogpunt van cultuurbehoud betreuren dat het met de hand echt gebonden boek nagenoeg verdrongen is door het machinaal genaaide en daarna in een band geplakte boek. Men mag er dan echter niet aan voorbijzien dat de echte leren of perkamenten band, waarin de tekstvellen met koorden of riemen zijn vastgeknoopt, te degelijk en te duur was voor het lichte gebruik en de korte levensduur van de meeste boeken; voorts dat de linnen band, waarin de tekst met

plakstroken is ‘ingehangen’, in verreweg de meeste gevallen een voldoende bescherming biedt en uit oogpunt van kosten in passende verhouding staat tot de overige componenten van het boek, en tenslotte dat er een betreurenswaardige hoeveelheid boeken verloren is gegaan omdat een dergelijke eenvoudige en goedkope bindwijze vroeger niet bestond.

De vervaardiging van de gewone uitgeversband (het echte handbinden kan in dit opzicht buiten beschouwing blijven) begint met het machinale vouwen van de gedrukte plano vellen. De gevouwen vellen worden in de rug op zichzelf en onderling tezamen genaaid op een stuk stevig gaas. Intussen worden enige stukken strokarton beplakt met linnen zodat een losse band ontstaat. Op rug en voorplat daarvan wordt de titel gestempeld. De tot een zg. boekblok aan elkaar genaaide tekstkaterns zijn rondgezet en ‘gekneept’ zodat de rug een waaiervorm vertoont. De buiten de rug uitstekende stroken van het gaas waarop de katerns gehecht zijn worden op de binnenzijde van de losse band geplakt ter weerszijden van de rug; dit scharnier wordt met het schutblad versterkt en tevens bedekt. Na afpersen en drogen is de band als zodanig gereed.

In de praktijk is het binden een ingewikkelder werk dan uit het bovenstaande blijkt. Niet alle boeken bestaan alleen uit een aantal gelijkvormige katerns. Er zijn vaak halve katerns, illustratievellen op ander papier die tussen de tekst gevoegd moeten worden of losse platen die men op stroken in de rug moet plakken om ze te kunnen meebinden; er zijn vele manieren om de verbinding tot band en boek tot stand te brengen; er dreigen vele gevaren van kromtrekken, golven en slecht openliggen. De boekbinderij was tot voor kort een overwegend ambachtelijke bedrijfstak. De boekbinder schikte zich goed of kwaad naar de *faits accomplis* waarvoor hij als laatstkomende in het productieproces door zijn voorgangers werd gesteld; hij was de dupe van onnadenkendheden van de anderen - een positie die onverenigbaar is met een industriële productie strikt volgens plan. Daarin heeft hij dan ook verandering gebracht: in de eerste opzet tellen zijn kosten, tijd en technische verlangens nu terdege mee.

Uit het bovenstaande moge blijken dat de vorm van het hedendaagse boek veel nauwkeuriger dan vroeger is afgestemd op de aard van de inhoud en op de specifieke behoeften van de lezer; voorts dat allen die op enigerlei wijze bij de vervaardiging van het boek betrokken zijn in een veel gevoeliger onderlinge afhankelijkheid verkeren. In sommige opzichten bracht zij een grote uitbreiding en verfijning van de communicatiemogelijkheden tussen auteur en lezer.

Van kopij tot druk
door
Dr. W. Gs Hellinga

Hoogleraar in de Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam

De uit grote cijfers gezette getallen in de tekst zijn nummers van afbeeldingen en hierbij behorende beschrijvingen.

Algemene bibliografische inleiding

WIE zich oriënteren wil op het gebied van de Nederlandse boekgeschiedenis kan dit met betrekking tot de Zuidelijke Nederlanden doen in het grote standaardwerk *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*,[1] de Noordelijke Nederlanden hebben daar nog niet een werk naast te stellen. Het grote werk van Van Stockum[2] is te speciaal van aard en bovendien overwegend een plaatwerk. Voor eerste oriëntatie op het gehele gebied kan echter verwezen worden naar Ledeboer en *Vijf eeuwen boek in Nederland*[3] en Eugène de Bock, *Het Nederlandse boek*.[4] Uitstekend zijn ook de verschillende inleidingen in de *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*.[5] Voor de herleving van de Nederlandse boekdrukkunst in latere tijd kunnen als inleiding dienen Panne-

1 *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, Bruxelles 1923-34. I,1, H. Liebrecht, *Le manuscrit à miniatures aux Pays-Bas, des origines à la fin du quinzième siècle*. I,2, A. Vincent, *La typographie en Belgique au quinzième siècle*, (1923-24). II, A.J.J. Delen, *L'illustration du livre en Belgique*, (1930). III,1, M. Sabbe, *La typographie anversoise au seizième siècle*, (1925-26). III,2, A. Vincent, *La typographie en Belgique (sauf Anvers) au seizième siècle*, (1923-25). III,3, M. Sabbe, *Christophle Plantin et ses contemporains*, (1923-25). IV,1, A. Vincent, *La typographie bruxelloise au dix-septième et au dix-huitième siècle*, (1925-26). IV,2, M. Sabbe, *La typographie anversoise au dix-septième et au dix-huitième siècle*, (1925-26). V,1, J. Brassinne, *L'imprimerie à Liège jusqu'à la fin de l'ancien régime*, (1929). V,2, P. Bergmans, *La typographie musicale en Belgique au seizième siècle*, (1929). VI,1, H. Liebrecht, *L'imprimerie, l'édition et la librairie en Belgique de 1800 à 1852; Les débuts de la lithographie en Belgique; Les illustrateurs belges d'hier et d'aujourd'hui; Les sociétés de bibliophiles*, (1934). VI,2, H. Liebrecht, *L'imprimerie, l'édition et la librairie en Belgique depuis 1852; Les grandes maisons actuelles; L'art et le goût du livre en Belgique depuis trente ans*, (1934).

2 W.P. van Stockum Jr, *La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles; documents pour servir à l'histoire de leurs relations internationales; publiés à l'occasion de la septième session du congrès international des éditeurs à Amsterdam*, La Haye 1910.

3 A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Deventer 1872. A.M. Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Utrecht 1876. *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940. Het boek bevat de volgende hoofdstukken: J.D. Bierens de Haan, *Inleiding*; A.C.J. de Vrankrijker, *Boek en mensch*; L. Ronner, *Boek, handwerk en machine*; F.L. van der Bom, *Boek en band*; C. Pels, *Boek en papier*; F. Kossmann, *Boek en bibliotheek; Bibliographische aanteekeningen.*

4 E. de Bock, *Het Nederlandse boek; overzicht van zijn geschiedenis*, Brussel 1939.

5 *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923. Het boek bevat de volgende delen: I, C.P. Burger Jr, *Het Nederlandsche boek tot in de zeventiende eeuw*; N.G. van Huffel, *Hollandsche uitvindingen op het gebied van den plaatdruk in de zeventiende en achttiende eeuw*; P. Bausch, *De Nederlandsche stereotypie der achttiende eeuw*; J.W. Enschedé, *Nederlandsche boekdruk in de negentiende en twintigste eeuw*; S. Moulijn, *Lithografie*; C. Immig Jr, *Rubberdruk (offset)*; L. Levisson, *De diepdruk, zooals deze tegenwoordig wordt toegepast*; H. Schenkkan, *Reproductie-techniek in Holland; een gemoedelijke beschouwing*. II, *Catalogus*. III, *Mengelwerk*: J.H. Hessels en Ch. Enschedé, *Uit de strijdschriften over de Hollandsche uitvinding*; P. Bausch, *De uitvinding der boekdrukkunst*; M.J. Schretlen, *De uitvinding der boekdrukkunst en de Coster-overlevering*; B. Becker, *Iets over Ian van Zuren, zijn drukkerij en zijn 'medeghesellen'*; C.P. Burger Jr, *Perkamenten leerboekjes nog lang na den incunabeltijd*; C.P. Burger Jr, *Zestiende-eeuwsche volksprenten, later als kinderprenten herdrukt*; C.P. Burger Jr, *Dool-hoff*; J.M. Hillesum, *Hebreeuwsche druk in Nederland*; J.W. Enschedé, *Muziekdruk in Nederland*; J.W. Enschedé, *Oude boekdrukkunst en nietversierde folio-titels tusschen 1700 en 1825*; J.W. Enschedé, *Hollandsch papier*; W.F. Gouwe, *Een aanteekening bij de moderne afdeeling der tentoonstelling*.

koek, *De herleving van de Nederlandsche boekdrukkunst sedert 1910*,[6] Stols, *Kort overzicht van de geschiedenis der boekdrukkunst in Maastricht*[7] en Rademacher Schorer, *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst*.[8] Ook verder is men aangewezen op monografieën.

Een pregnante inleiding tot de incunabeltijd gaf Franz Schauwers.[9] Mejuffrouw Kronenberg schreef een korte biografie van Gerard Leeu, die wellicht de belangrijkste Nederlandse drukker uit deze periode mag worden genoemd.[10] Voor de zestiende eeuw dient men in ieder geval een beeld te hebben van Plantijn. Dit geeft Sabbe, na het grondleggend werk van Max Rooses,[11] in *De meesters van Den Gulden Passer*.[12] De geschiedenis van het huis Plantin-Moretus voert de lezer daarmee ook de zeventiende eeuw binnen. De twee belangrijkste huizen zijn die van Blaeu en Elzevier. Over het eerste bestaat nog geen uitvoerige monografie,[13] voor het tweede is er het standaardwerk van Willems[14] en een voor een snelle oriëntatie geschikt klein boek van David W. Davies.[15] Door de rijke illustratie krijgt men van dit huis een goed beeld in het boekje van S.L. Hartz, *The Elseviers and their contemporaries*.[16]

6 G.H. Pannekoek Jr, *De herleving van de Nederlandsche boekdrukkunst sedert 1910*, Maastricht 1925.

7 A.A.M. Stols, *Kort overzicht van de geschiedenis der boekdrukkunst in Maastricht van 1551 tot 1929*, Maastricht 1929.

8 M.R. Rademacher Schorer, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst', in: *Verslag van het verhandelde in de sectievergaderingen en de algemene vergadering gehouden de negentiende mei 1949*, Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht 1949, p. 9-41. Geïllustreerde herdruk onder dezelfde titel, Amsterdam 1952, voor vrienden en relaties van G.H. Bührmann's Papiergroothandel NV. Onder de literatuur over de letter worden studies over de grote typografische kunstenaars S.H. de Roos en J. van Krimpen genoemd. Hier dient nog speciaal vermeld te worden: *In memoriam Charles Nypels 1893-1952*, Amsterdam 1953. Van groot belang is ook het tijdschrift *De Witte Mier; een klein maandschrift voor de vrienden van het boek* onder leiding van J. Greshoff I, (1912); II, 1912-13; III, 1913. *Id.; maandschrift voor de vrienden van boek en prent*, nieuwe reeks, eerste jaargang, 1924. *Id.*, onder leiding van J. Greshoff, J. van Krimpen en A.A.M. Stols, derde jaargang, 1926.

9 F. Schauwers, 'De incunabeltijd: I, Historisch overzicht; II, Karakteristieken van wiegedrukken; III, Geschiedenis van de incunabel; studie en bibliografie'. I in: *De Gulden Passer*, nieuwe reeks, 20ste jaargang, p. 177-207; II en III in: *Id.*, 21ste jaargang, p. 1-28.

10 M.E. Kronenberg, *Een der eerste Noord-Nederlandse drukkers: Gerard Leeu, Gouda 1477-1484*, Gouda 1956. Zie echter vooral haar artikel over Gerard Leeu in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, zesde deel, Leiden 1924, kol. 918-921.

11 M. Rooses, *Christophe Plantin, imprimeur anversois*, Anvers 1882.

12 M. Sabbe, *De meesters van Den Gulden Passer; Christoffel Plantin, aartsdrukker van Philips II, en zijn opvolgers, de Moretussen*, Amsterdam 1937 (*Patria 7*).

13 Zie: P.J.H. Baudet, *Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu*, Utrecht 1871. H. de la Fontaine Verwey, 'Het werk van de Blaeu's', in: *Maandblad Amstelodamum* 39, 1952, p. 97-104. H. de la Fontaine Verwey, 'Het Athenaeum Illustre en de typografie', in: *Het illustere begin van het Athenaeum; drie opstellen door I.H. van Eeghen, W. Gs Hellinga en H. de la Fontaine Verwey ter inleiding van de tentoonstelling ingericht door de Dr P.A. Tiele-Stichting in de Agnietenkapel ter gelegenheid van het 325-jarig bestaan van de instelling van hoger onderwijs te Amsterdam*, Amsterdam 1957, p. 22-27.

14 A. Willems, *Les Elzevier; histoire et annales typographiques*, Bruxelles, Paris, La Haye 1880.

15 David W. Davies, *The world of the Elseviers 1580-1712*, The Hague 1954.

16 S.L. Hartz, *The Elseviers and their contemporaries; an illustrated commentary, containing part of an article by Mr. Charles Enschedé translated by A.F. Johnson*, Amsterdam (1955). Bevat hoofdzakelijk een vertaling van het artikel van Ch. Enschedé, 'De drukkerij van Johannes Elsevier in 1658', in: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 16-19 Juni 1896. Zie verder over de Elzeviers: H. de la Fontaine Verwey, 'Die Elseviers und die niederländische Buchdruckerkunst im Goldenen Zeitalter', in: *Imprimatur* 12, München 1954-55, p. 71-77.

Ook kan in dit verband de geschiedenis van het Rotterdamse huis Van Waesberge genoemd worden, waarover Ledeboer schreef.[17]

Een algemeen oriënterende studie over de achttiende eeuw ontbreekt nog.

Voor de negentiende eeuw zijn er wel enige belangrijke monografieën. Wij noemen het boek van Nijhoff over G.T.N. Suringar[18] en dat van J.W. Enschedé over A.C. Kruseman.[19] Nog kunnen hierbij genoemd worden de *Levensschetsen en verspreide stukken* in de *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*[20] en een publicatie over het Arnhemse geslacht Nijhoff.[21]

Voor plaatselijke oriëntatie kan men voor Antwerpen terecht bij de historische inleiding door Bouchery tot de *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers*,[22] voor Amsterdam bij Moes & Burger[23] en Kleerkooper & Van Stockum,[24] voor Haarlem bij *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600* van Mevrouw Laceulle-Van de Kerk.[25] Kossmann gaf een encyclopaedisch overzicht van de boekhandel te 's-Gravenhage[26] in een werk dat ook over de drukkers gaat.

Men kan zich gemakkelijk oriënteren op het gebied van de boekillustratie in de

17 A.M. Ledeboer, *Het geslacht Van Waesberghe; eene bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland*, tweede vermeerderde druk, 's-Gravenhage en Utrecht 1869.

18 M. Nijhoff, 'G.T.N. Suringar; het leven van een boekhandelaar-uitgever', in: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1885-86; ook afzonderlijk verschenen, Leiden 1886. Zie verder over de negentiende eeuw: A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw, 1830-1880; uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*, Amsterdam 1886-87, 2 dln.

19 J.W. Enschedé, *A.C. Kruseman*, I, 1818-63, II, 1863-94, Amsterdam 1899, 1902. *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, VIII en IX.

20 *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, Amsterdam 1884. I, *Levensschetsen en verspreide stukken*.

21 (W. Nijhoff), *De Arnhemsche boekverkoopers en vitgevers Nijhoff; geschiedenis en bibliographie*, 's-Gravenhagen 1934.

22 A. Dermul & H.F. Bouchery, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers; met een historische inleiding door H.F. Bouchery*, Antwerpen 1938. Over Leuven: A. Vincent, 'L'imprimerie à Louvain jusque 1800', in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du quinzième au dix-neuvième siècle*, Gembloux 1935. Over Brussel: A. Vincent, 'L'imprimerie à Bruxelles jusque 1800', in hetzelfde werk.

23 E.W. Moes & C.P. Burger Jr, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam en 's-Gravenhage 1907-15, 4 dln.

24 M.M. Kleerkooper & W.P. van Stockum Jr, *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de zeventiende eeuw; biografische en geschiedkundige aanteekeningen; verzameld door M.M. Kleerkooper, aangevuld en uitgegeven door W.P. van Stockum Jr*, met supplement en registers, 's-Gravenhage 1914-16, 2 dln. *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandsche boekhandel*, X.

25 H.J. Laceulle-Van de Kerk, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600*, 's-Gravenhage 1951. *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, XIV. Hierin een overzicht van het gebruikte typografisch materiaal.

26 E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de achttiende eeuw; biografisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz. met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden*, 's-Gravenhage 1937. *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, XIII.

Nederlanden en wel door een kort essay van De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek*[27] en een overzicht van Louis Lebeer over het Belgische.[28] De oudste illustraties zijn behandeld in het standaardwerk van Conway.[29] Voor de Zuidelijke Nederlanden daarna bestaan enkele studies van Delen.[30] A.G.C. de Vries behandelde de Emblemataboeken vóór de achttiende eeuw,[31] terwijl de rijke dissertatie van Mejuffrouw De la Fontaine Verwey over de illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw[32] bovendien nog een korte, maar zeer heldere inleiding over de zeventiende eeuw bevat. Over de romantische boek-illustratie in België schreef J.H.M. van der Marck.[33] Het moderne geïllustreerde boek werd behandeld door G.H. Pannekoek in de studie: *Het geïllustreerde boek in Nederland*.[34] Een bijzonder onderwerp is de geïllustreerde titelpagina. Over de romantische titel verscheen een aardig artikel in *Folium* van de redacteur Gumbert.[35]

Men kan de weg naar de zeer rijke maar ook zeer specialistische literatuur vinden in de delen van de systematische *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*, waarin ook tijdschriftartikelen worden verwerkt, een apparaat dat door de indices verder gemakkelijk kan worden gehanteerd.[36] Zeer belangrijk is daarnaast het register op *Het Boek*[37] en de oudere bibliografische tijdschriften. Van het belangrijke Zuidnederlandse tijdschrift *De Gulden Passer*[38] verscheen een beknopt register tot 1942.[39] Tevens dienen de jaargangen

27 H. de la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek; een schets van zijn geschiedenis*, Amsterdam 1956 (*Model voor de uitgever van de Papier-groothandel C.G.A. Corvey NV*).

28 L. Lebeer, 'La gravure en Belgique du seizième siècle à nos jours; synthèse historique', in: *Exposition du livre et de la gravure en Belgique du quinzième siècle à nos jours*, Milan et Rome 1948, p. 59-86.

29 W.M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century, in three parts; I, History of the woodcutters; II, Catalogue of the woodcuts; III, List of books containing woodcuts*, Cambridge 1884. A.M. Hind, *A history of engraving and etching, from the fifteenth century to the year 1914; being the third and fully revised edition of A short history of engraving and etching; second impression*, London 1927.

30 A.J.J. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges, des origines jusqu'à la fin du dix-huitième siècle; II, Le seizième siècle: les graveurs-illustrateurs, les graveurs d'estampes*, Paris 1924-35, 2 dln. A.J.J. Delen, *Oude kunst en graphiek*, Antwerpen en Amsterdam 1943. A.J.J. Delen, *Oude Vlaamsche graphiek; studies en aanteekeningen*, Antwerpen 1943.

31 A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche emblemata; geschiedenis en bibliographie tot de achttiende eeuw*, Amsterdam 1899.

32 E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw; bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche boek*, Amsterdam 1934 (Proefschrift Leiden).

33 J.H.M. van der Marck, *Romantische boek-illustratie in België; van de Voyage pittoresque du royaume des Pays-Bas (1822) tot La légende et les aventures héroiques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs (1869)*, Roermond 1956.

34 G.H. Pannekoek Jr, 'Het geïllustreerde boek in Nederland', in: *Boek en Kunst* 1, 1923.

35 (H.L.) G(umbert), 'De titelpagina der Nederlandse romantiek', in: *Folium* 2, 5-6, p. 138-148.

36 *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1920-49, 6 dln. Register in deel 3-6. Samengesteld door A.G.C. de Vries en W. Nijhoff (dl 1) en Emma Dronckers (dln 2-6).

37 W. N(ijhoff), 'Register op de Noord- en Zuidnederlandsche bibliografische tijdschriften *Bibliographische Adversaria, Tijdschrift voor Boeken Bibliotheekwezen, Het Boek* (1-25)', in: *Het Boek* 27, 1943.

38 *De Gulden Passer, driemaandelijksch bulletijn van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen*, 1923 vlgg.

39 A. Dermul, *De Gulden Passer; register* I-XX (1923-42).

van het meer populaire tijdschrift *Folium*,[40] dat op allerlei gebied vaak uitstekende kleine artikels bevat, geraadpleegd te worden. Lezers die niet met technische termen bekend zijn, kunnen het *Handwoordenboek* van T.T. Winkler raadplegen.[41]

De omstandigheden van het speelse toeval hebben gewild dat deze laatste woorden de tekst tot een slot met drie regels op de pagina brachten. Typografen en zij die uit belangstelling dit werk lezen zullen weten dat zulks in strijd is met de voorschriften zoals die op voortreffelijke wijze in de negentiende eeuw door Van Cleef werden geformuleerd. Dit is dan ook de reden waarom deze opmerking ter verlichting van de opmaker aan de bibliografische inleiding werd toegevoegd.

40 *Folium librorum vitoe deditum*; onder redactie van H.L. Gumbert, Utrecht 1951-58.
41 T.T. Winkler, *Geïllustreerd handwoordenboek voor de grafische vakken*, tweede vermeerderde druk, Baarn (1945).

De kopij

Inleiding

(A) ‘De *Copij* ter Drukkerij gedaan zijnde, zo stelt de Letterzetter zig voor eene van hout opgeslaagen stelling, welke men een *Bok* noemt, waar op gesteld wordt een paar Letterkassen.’: 97, 131, 175.

Met deze lakonieke formulering geeft Albert Corbelijn in zijn *Beschrijving der boekdrukkerij*, die hij als proef in 1784 in Vlissingen drukte, de grondslag aan van de wetenschap van het boek, zowel in typografisch-bibliografisch als in filologisch opzicht. Men moet de eigenschappen van de kopij en de verhouding tussen kopij en druk kennen om inzicht te krijgen in het bedrijf van de drukker, wiens doelstelling immers is: het vermenigvuldigen van een tekst. Ditzelfde inzicht is dus evenzeer nodig voor diegenen die teksten bestuderen uit de periode waarin deze in druk worden uitgegeven.

(B) Een eerste vereiste is dat men de kopij (vijftiende eeuw: 11, 13, 15; zestiende eeuw: 55, 57, 59; zeventiende eeuw: 61, 74, 84, 86, 88, 89, 91, 93, 98, 104, 107, 117, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 135, 137, 144, 149, 151, 154, 155; achttiende eeuw: 168, 169, 174, 180, 187, 193; negentiende eeuw: 198, 200, 202, 206; twintigste eeuw: 218) met zekerheid herkent. Het meest betrouwbare kenmerk hiervoor zijn de zg. formaatsignaturen die tot in de tweede helft van de achttiende eeuw regelmatig voorkomen, zowel in geschreven als in gedrukte kopij. Formaatsignaturen worden door de zetter in de kopij aangebracht wanneer hij een pagina heeft voltooid. In de tekst brengt hij dan meestal een streepje of een krasje aan achter het laatste woord dat hij gezet heeft. Soms geeft hij ook nog het woord aan dat in het staartwit als custos gezet moet worden (streep voor custoswoord: 107, 117, 120, 144, 149, 151, 155, 193; custos: 51, 56, 58, 63, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 85, 87, 88, 90, 92, 94, 98, 99, 101, 102, 105, 106, 108, 115, 116, 118, 122, 125, 127, 136, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 150, 152, 153, 158, 161, 166, 170, 175, 188, 190, 193, 195, 200). In margine wordt vervolgens genoteerd: (*a*) de katernsignatuur bestaande uit één of meer letters of andere typografische middelen, (*b*) een getal dat aangeeft, welke pagina uit het gehele werk gezet is. Ook in de oudste kopij die tot nu toe gevonden werd, codices die Ketelaer & De Leempt in 1473 gebruikten, vinden wij reeds formaatsignaturen: 11, 15.

(C) Van formaatsignaturen komen verschillende varianten voor, al naar het gebruiken van enig onderdeel of combinatie (alleen kras of v-teken in de marge: 13 (doordruk van verso), 15, 74, 117, 120, 206; alleen cijfer: 11; alleen letter en cijfer: 55, 59, 93, 121, 144, 149, 151, 168, 169; signatuur bestaande uit twee getallen: 98; volledige signatuur, bestaande uit katernletter, getal en paginacijfer: 55, 84, 86, 88, 91, 104, 107, 117, 154, 155, 193).

Soms kan men de kopij willen ontzien en dat niet alleen door zoveel mogelijk te voorkomen dat deze door inktvingers van de zetter ontsierd wordt. Men volstaat

dan bv. met een op den duur nauwelijks meer waarneembaar krasje: 11, 15, 74, of men krast zonder gebruik van inkt of potlood een volledige formaatsignatuur in het papier, een soort 'blinde notering' dus, zoals dat bv. het geval is in de autograaf van P.C. Hooft welke gebruikt werd voor de uitgave van de *Rampzaaligheden der verheffinge van den Huize Medicis* in de *Werken* die in 1671 te Amsterdam bij Jacob Lescailje verschenen.[1] Hetzelfde is het geval in de *Granida*-kopij: 74. In andere gevallen daarentegen werd de nauwkeurigheid doorgevoerd door twee getallen te geven voor het aanduiden van parallelle kolommen.[2] Uniek schijnt een geval uit de zeventiende eeuw te zijn dat wij in deze atlas afbeelden, waarbij aan de signaturen de namen van twee samenwerkende zetters, Jan en Hein, werden toegevoegd: 154, 155. Het is echter de vraag of zij dit zelf deden; mogelijk is de notering afkomstig van de drukker of de meesterknecht die de vóórberekening en de werkverdeling maakte.[3]

(D) Formaatsignaturen verdwijnen, zoals werd opgemerkt, in de tweede helft van de achttiende eeuw bijna geheel uit de kopij. Dat kan samenhangen met het veranderen van de kopij, die nu in beginsel altijd gericht is op de behoefte van de zetter en de corrector en daardoor sneller controle mogelijk maakt. Het kan op den duur samenhangen met de verandering van de arbeidsorganisatie waardoor het samenwerken van zetters ophoudt. Een opmerking van Van Cleef[4] uit de eerste helft van de negentiende eeuw, geeft dit als het ware aan:

'Is een blad afgezet en moet de zetter er niet op vervolgen, zoo behoort hij, op den kant der kopij, het cijfer van den volgenden hoofdregel en signatuur te plaatsen, en daaronder het woord, waarmede begonnen moet worden, na vooraf een teeken gemaakt te hebben tusschen het laatste en het begonnen woord.'

Harry Carter wijst er echter op, dat dit toch eerder zal samenhangen met de opkomende gewoonte om zetsel in de galei reeds te corrigeren. Zolang er met de hand gezet werd bleven immers zetters samenwerken. Dit laatste wordt inderdaad ook nog bevestigd voor twee en zelfs drie zetters door Van Cleef, zodat volgens Carter het zojuist gegeven citaat betrekking zal hebben op éénmans-werk van geringe omvang.

Toch komen ook later formaatsignaturen nog wel voor. Ze staan bv. nog in een deel van de kopij voor de uitgave van *Thet Oera Linda Bôk*, die in 1872 bij H. Kuipers

1 P. Leendertz Jr, *Bibliographie der werken van P.C. Hooft; bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie uitgegeven door het Frederik Muller-Fonds*, vijfde deel, 's-Gravenhage 1931, nr 1.

2 Zo in Joannes Meursius' kopij voor bv. *Theseus sive de ejus vita gestis*, uitgegeven in: *Thesaurus Groecarum antiquitatum contextus & designatus ab Jacobo Gronovio; volumen decimum* etc., Lugduni Batavorum apud Petrum van der Aa, 1701, p. 480-567. De gedrukte kopij bevindt zich onder de signatuur IIIG6 Hs., in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Een formaatsignatuur heeft daar bijvoorbeeld de notitie: Mm5-521/522.

3 Zie P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1844, p. 152: '[De meesterknecht] behoort na te gaan, hoe veel [de kopij] afgezet zijnde, zal bedragen, hetwelk zich gemakkelijk laat berekenen.'

4 Zie Van Cleef, *Handboek*, p. 69, maar ook 178 over samenwerken van zetters. De opmerking van Harry Carter werd door hem bij de eerste correctie gemaakt.

te Leeuwarden verscheen en daar gedrukt werd door J.R. Miedema.[5] In dit geval hebben wij voor het geheel van de uitgave met moeilijke kopij te maken. De tekst moest namelijk parallel gezet worden met een vertaling en bovendien moesten er onder de pagina's nog aantekeningen worden gezet. Het is daarom ook mogelijk, dat de signaturen gediend hebben voor het vergemakkelijken van de opmaak.

(E) Ontbreken formaatsignaturen, dan moeten andere eigenschappen tot het vaststellen van kopij leiden. Dat kunnen vingerafdrukken van de zetter zijn, die vuile handen krijgt als hij met pas gewassen en daardoor nog natte letter zet; het kan ook smoezeligheid zijn als de zetter droge letter in zijn vingers neemt: 55, 98, 117, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 144, 147, 149, 151, 154, 155, 193. Maar zulke aanwijzingen zijn wel het minst geschikt, ook al hoeft men ze niet uit te sluiten. Vormt zulke smet echter het enige argument, dan is de conclusie weinig sterk. Men zal er dus andere aanwijzingen bij moeten zoeken, zoals de afdruk in spiegelschrift van een nog natte proef, welke een kopij van Staring (1827) helpt bevestigen: 198.[6] Ook het doorvouwen van kopij, wanneer deze namelijk groter is dan kwarto en ongevouwen niet in het visorium past, kan een aanwijzing zijn. Dat geldt nog eens te meer voor het doorgesneden zijn van een pagina, bv. om de kopij over twee zetters te verdelen: 154, 155, of ten behoeve van de correctie: 206. Bovendien is het voor het vaststellen van kopij van belang te weten, dat er ook andere notities dan formaatsignaturen geplaatst kunnen worden.

(F) Vooral in de incunabelperiode is een drukker, al of niet in samenwerking met een of meer anderen, zeer dikwijls tevens zetter. Dan is de kopijbehandeling nog geen groot probleem. Zodra echter de organisatie ingewikkelder wordt, kunnen er op kopij steeds aanwijzingen voor de zetter voorkomen: 86, 89, 91, 126, 135, 137, 151, 154, 155, 187, 218. In een goed georganiseerd zestiende-eeuws grootbedrijf als dat van Plantijn, gebeurt dit dan ook; in de zeventiende eeuw is het voor elke drukkerij van enige betekenis reeds gewoon. Een zeer goed voorbeeld hiervan is de kopij van Constantijn Huygens, waarbij de in typografische kwesties geïnteresseerde auteur bovendien met de meesterdrukker samenwerkte: 86, 89, 91. Voor cursief: 107, 117, 121, 147, 149, 151, 168, 169, 174, 187, 193, 206, 218; aangeven van een nieuwe alinea: 149. Men vindt dan aanwijzingen, vooral de indeling en de letter betreffende, die het ontwerp bepalen: 86, 89, 91. Een eigen beeld biedt in zulke gevallen gedrukte kopij, bv. die voor Huygens' *Otia* van 1625: 84, 88, 89, en de kopij voor Starings *Nieuwe Gedichten* van 1827: 200;[7] zie verder 98, 104, 180, 193, 202.

5 Aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Friesland (geen signatuur). Zie J.J. Kalma, *Thet oera linda bôk; bibliografie van gedrukte stukken en overzicht van de verzameling brieven, handschriften, portretten enz., aanwezig op de Provinciale Bibliotheek van Friesland en bij het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden*, Leeuwarden 1956. Het handschrift aldaar onder nommer C10.

6 J.M. de Vries, *Teksten en varianten van A.C.W. Staring; proeve van onderzoek naar en uitgave van een keuze uit de gedichten met varianten van A.C.W. Staring van den Wildenborch*, Zwolle 1958 (*Zwolse drukken en herdrukken* 35), p. 21-23, speciaal p. 22, nr 7 en p. 23 sub (*b*). Mej. De Vries deelt op p. 21 mede dat hier geen sprake is van kopij, zonder dat voor deze bewering doorslaggevende argumenten zijn aangevoerd.

7 Als aantekening 6, p. 16; B1 Handex., NG1827.

Natuurlijk kan het voorkomen dat kopij wel gereedgemaakt is voor de druk, maar nimmer in de zetterij is gekomen. Een voorbeeld daarvan vindt men in 180. Vooral bij onderzoek van stukken in het archief van Plantin-Moretus zal men met deze mogelijkheid rekening moeten houden.

(G) In verschillende gevallen kan juist door het plaatsen van een aantal formaatsignaturen het beeld van de kopij verwarrend werken. Dit kan uit de aard der zaak het gevolg zijn van een vergissing, zoals het geval is in het oudste voorbeeld van kopij: 15. Maar vergissingen zijn uitzonderingen. Komt eenzelfde formaatsignatuur meer dan eenmaal voor, dan moet men allereerst rekening houden met twee mogelijkheden: (*a*) een der signaturen is geplaatst bij de voorberekening of het uittellen van de kopij, verricht door bv. de meester-drukker ten behoeve van het beoordelen van de vereiste hoeveelheid materiaal of van de werkverdeling: 120, 121, 144; (*b*) bij het zetten is het wenselijk of noodzakelijk gebleken, een andere paginaindeling te maken, waardoor voor een deel van de kopij opnieuw signaturen werden aangebracht: 84, 86, 117. Bovendien zijn er nog andere mogelijkheden, zoals het tweemaal gebruiken van een deel van de kopij voor eenzelfde druk: 151. Het onderzoek naar de verhouding tussen kopij en druk moet hier telkens de beslissing brengen. In dit verband moet echter wel worden opgemerkt, dat er afwijkingen kunnen zijn tussen de kopij en de druk ten aanzien van de indeling zonder dat zulks het plaatsen van nieuwe signaturen meebracht: 144, 149, 206.

(H) De aard van de kopij bepaalt natuurlijk in hoge mate het zetten en eventueel dus ook het resultaat van het drukken. Hoe opvallend nu ook het verschil is tussen geschreven en gedrukte kopij, dit onderscheid behoeft toch niet wezenlijk te zijn, dwz. het behoeft toch niet specifiek bepalend te zijn voor de verhouding van de zetter tot zijn kopij. Dit laatste is wel het geval bij het onderscheid tussen goede en slechte kopij en tussen eenvoudige en moeilijke kopij. Tegen slechte, dwz. slordige en onnodig gecompliceerde kopij wordt reeds vroeg gewaarschuwd en dat terwijl de verhouding tussen auteur en drukker zeer lange tijd wezenlijk anders was dan thans het geval is, nu een auteur die slechte kopij levert, kans loopt een rekening voor extra correctiekosten gepresenteerd te krijgen in mindering op een honorarium. De kwestie komt weer ter sprake, maar hier kan reeds worden opgemerkt, dat een auteur zich tot ver in de negentiende eeuw over het algemeen zeer veel kan veroorloven, terwijl daarentegen de zetter dan veel vrijer met de kopij omgaat dan enig auteur tegenwoordig zou toelaten. Een ingrijpen en overschrijven van de kopij als bij Huygens' ‘Snicken’:91, waardoor ten behoeve van de zetter het ontwerp wordt aangegeven, stelt ons dan ook voor de vraag, wat in zo'n geval de verhouding geweest kan zijn tussen de auteur en de drukker, die hier samenwerkten.

Slechte kopij, bv. 93, 123, 126, 128, 206, 218, maakt het een zetter dikwijls moeilijk. Maar onder moeilijke kopij dient men toch alleen die kopij te verstaan die onvermijdelijk gecompliceerd is, bv. een combinatie van verschillende stukken, zoals 168, 169, waardoor problemen worden geboden die in een goede zetterij

vakkundig opgelost behoren te worden. Slechte kopij die onoverkoombare moeilijkheden opleverde, is die voor de Blondel-uitgave: 135, 137. Berucht was de kopij van Salmasius, waarmee, voor de Elzeviers, Jan de Laet worstelde.[8] Slechte kopij had ook die voor het Arabisch woordenboek van Franciscus Raphelengius: 61, kunnen zijn, als de zorg voor de kopij van de auteur, die in 1597 overleed, niet toevertrouwd had kunnen worden aan een bijzonder deskundige. Wij mogen namelijk aannemen dat Erpenius, zelf Arabicus en tevens niet onervaren op het gebied van de typografie, de druk bezorgde voor Franciscus II Raphelengius. In dit geval laat de vergelijking met de druk zien, hoeveel er deskundig werd opgelost en toegevoegd. Het is echter ook mogelijk dat het handschrift een voorstadium van de definitieve kopij geweest is en alleen gebruikt werd bij de correctie. Het ontbreken van formaatsignaturen, terwijl wel de signaturen van de katernen van de druk zijn aangebracht, zou hiermee verklaard zijn; 61 en 62 kunnen de biblioloog en de filoloog tonen, welke vragen zij samen op te lossen hebben.

(J) Voordat er een boek met losse letters werd gezet en gedrukt, kon men reeds drukken. Er werden bv. houtsneden gedrukt, en misschien ook wel blokboeken. De blokboeken moet men echter niet beschouwen als een overgang tussen codices en incunabelen. Zij vormen een eigen weg naar de oplossing van het reeds lang gestelde probleem der tekstvermenigvuldiging, en een weg die onvoldoende ontwikkelingsmogelijkheden bood. De oplossing om losse letters te gebruiken bleek die wel te bezitten, maar ook het drukken van aldus gevormde teksten is aanvankelijk niets anders dan het op mechanische wijze produceren van een boek, dat vóór dien alleen door de schrijvende hand gemaakt kon worden. Dat bepaalt de verhouding tussen de codex, het geschreven boek, en de oudste incunabelen, een kwestie die bij het ontwerp nog behandeld zal worden. Maar evenzeer is hierdoor nog zeer lang de aard van de kopij bepaald, dwz. van het handschrift in de tijd dat men boeken gedrukt uitgaf; van het handschrift dus dat naar de zetterij gestuurd werd. Zijn de twee voorbeelden van de oudste kopij in deze atlas niets anders dan codices, met de hand geschreven en aldus uitgegeven boeken: 11, 13, 15, het handschrift verliest ook later, als het doelbewust voor de druk bestemd wordt, voorlopig toch niet geheel zijn karakter, of liever: zijn autonoom karakter, als handschrift. De kopij van de *Granida*: 74, en die van de *Baeto*: 93, van P.C. Hooft bestaan uit een aantal in elkaar gelegde diplomata, die daardoor één geheel vormen. Zulke kopij kan dus niet uit de zetterij gehaald worden voordat de zetter met de laatste vorm gereed is. Deze eigenschap is daarom in hoge mate bepalend voor het druk-resultaat; er worden hierdoor eigen eisen gesteld aan de correctie. De omstandigheid dat veel kopij van Constantijn Huygens uit losse vellen bestaat: 84, 86, 91, lijkt een vernieuwing, maar moet toch niet beschouwd worden als een voorbeeld van aanpassing aan wensen van de zijde van de drukker. Het is eenvoudig een gevolg van de werkwijze van de dichter-auteur, die graag op losse vellen schreef. Alleen toevallige omstandigheden konden voor hem aanleiding zijn tot het ontstaan van een handschrift in boekvorm, en soms

8 Willems, *Les Elzevier*, p. cxi.

deed zich bij de voorbereiding van een van zijn uitgaven de mogelijkheid voor, gedrukte kopij in boekvorm te gebruiken: 88, 89; zie ook: 98, 104.

Het is eigenlijk eerst tegen het einde van de zeventiende eeuw dat een auteur kopij begint aan te passen aan de praktijk van de uitgeverij. Dan vinden wij wel kopij die doelbewust is samengesteld uit losse kwarto blaadjes of kwarto diplomata, die op elkaar gelegd zijn ten behoeve van de zetter: 117, 144, 149, 151, 154, 155. In sommige gevallen is dan de verso-zijde onbeschreven. Maar meestal is dit laatste alleen nog maar het geval om er notities op te kunnen maken; het is dus bestemd voor het gemak van de auteur, niet voor de drukker en zijn medewerkers.

(K) Van groot belang voor de geschiedenis van de typografie is het gedrag van de zetter in zijn verhouding tot de kopij, waardoor onder meer het niveau van zijn ontwikkeling kan worden vastgesteld; van eminent belang is de kennis van deze verhouding voor de filologie. Daardoor kan immers worden vastgesteld in hoeverre een gedrukte tekst representatief is voor soms bijzonder belangrijke details in de vormgeving van een auteur, zoals zijn spelling, tekstindeling, interpunctie.

Vergelijken wij kopij en druk bij Ketelaer & De Leempt: 11-16, dan kunnen wij vaststellen dat de zetter over het algemeen de interpunctie volgt van de codex die zijn kopij is. Verder is hij erop gericht, twee regels van de tekst die in de codex op twee kolommen geschreven is: 11, op één regel te zetten: 12. Dwingend is dat voor hem niet, maar zijn gedrag wordt er wel door beïnvloed en hij zet ook zijn formaatsignaturen telkens aan het begin of het einde van de regel. Om nu bij het zetten precies uit te komen, kan hij gebruik maken van de wisselvormen die hem ter beschikking staan door het afkortingssysteem van de spelling van zijn tijd. Hij kan, hetzij door een afkorting op te lossen, hetzij door er één in afwijking van zijn kopij te maken, een regel naar eigen inzicht uitdrijven en inwinnen. In verschillende gevallen maakt hij inderdaad van die mogelijkheid gebruik, maar toch wordt ten aanzien van zijn spellen in dit opzicht zijn gedrag daardoor niet volledig bepaald. Hij kan namelijk voortdurend zijn eigen gang gaan en bv. zetten: *sunt. co*n*sideratio*, waarbij hij in het eerste woord in afwijking van zijn kopij een n toevoegt en in het tweede een n door gebruik van een afkortingsstreep boven de o, weglaat. Wat hiervan ook de verklaring zij, in ieder geval blijkt uit zijn soms zeer ver doorgevoerde variaties dat hij Latijn kende; aan de hoogte van zijn ontwikkelingsniveau kan niet getwijfeld worden.

(L) De Vondel-kopij: 120, 121, 123, 124, 126, 128, en de drukproef: 115, geven ook een duidelijk beeld van de verhouding, juist omdat Vondel zelf mee corrigeert en zeer gericht is op details van zijn tekst. Een korte lijst van een aantal varianten tussen het handschrift der *Herscheppinge*[9] en het exemplaar van de druk

9 *De werken van Vondel; volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen*, Amsterdam 1927-37, deel 7 (1934) en deel 8 (1935). De gegevens zijn ontleend aan een onderzoek dat verricht werd door een groep studenten-neerlandici aan de Universiteit van Amsterdam en berusten mede op de aantekeningen van L.C. Michels en de oudere aantekeningen van B. Huydecoper in diens *Proeve van taal- en dichtkunde*.

van 1671 dat ten grondslag heeft gelegen aan de uitgave van de Wereldbibliotheek, laat reeds zien van welke aard deze kunnen zijn. De gevallen waarin een wijziging nodig was om de lengte van de versregel niet te overschrijden, zodat de zetter moest inwinnen, zijn hierbij niet onderscheiden. Ook in dit geval bleef de mogelijkheid om te veranderen immers principieel dezelfde.

Plaats	**Boek**	**Vers**	**Kopij**	**Druk**
A4*v*	I	217	*krygh smeden*	*krijg smeden*
C2*r*	I	556	*vlught, jaeght*	*vlugt, jaegt*
E4*r*	II	229	*Winterbeers*	*winterbeers*
F1*v*	II	318	*zeght*	*zegt*
F4*v*	II	546	*'s menschdoms*	*'s mensdoms*
P1*r*	IV	531	*onmooghlyk*	*onmooglijk*
R2*r*	V	1	*Moorenlantsche*	*Morenlantse*
R2*r*	V	4	*kryghsvolx*	*krijgsvolx*
V4*r*	VI	3	*schoon*	*eêl*
X4*r*	VI	271	*quaem*	*quam*
2A2*r*	VI	968	*vlught*	*vlugt*
2A4*r*	VII	38	*vreemden*	*vreemde*
2C2*v*	VII	498	*dootsch*	*doots*
2C4*v*	VII	629	*kryghsvolk*	*krijgsvolk*
2D2*r*	VII	727	*den*	*de*
2E1*v*	VII	974	*roozemont*	*rozemont*
2F2*r*	VIII	2	*ter kimme*	*ter kim*
2I3*r*	VIII	883	*naer*	*na*
2I3*r*	VIII	883	*dienstmaeght*	*dienstmaegt*
2K3*v*	VIII	1186	*zyn maegh*	*de maegh*
2K4*v*	IX	1	*vraeghde*	*vraegde*
2L1*v*	IX	83	*druktme, en hoortme*	*druktme, hoortme*
2M1*r*	IX	319	*dootsch*	*doots*
2O2*r*	IX	921	*boschleeuwin*	*bosleeuwin*
2P1*r*	IX	1123	*vroumensch*	*vroumens*
2P3*r*	X	85	*navolghde*	*navolgde*
2Q3*r*	X	354	*scheppen*	*scheppen*
2R1*v*	X	514	*haere*	*haer*
2T1*r*	X	1030	*zwellen*	*zwellen*

2V3*v*	XI	384	*zweegh*	*zweeg*
2Y2*v*	XI	855	*dootsch*	*doots*
2Z2*v*	XII	53	*leght*	*legt*
3B4*v*	XII	732	*wreeken*	*wreken*
3C3*v*	XIII	95	*spreeken*	*spreken*
3F1*r*	XIII	712	*vroumensch*	*vroumens*
3G3*r*	XIII	1144	*queeken*	*queken*

(M) Nog een enkel voorbeeld kan laten zien, hoe ver het zelfstandig ingrijpen van de zetter, in dit geval wel van de drukker die aan de zetter een bepaalde opdracht gaf, kon reiken. De drukker-uitgever Willem Jansz Blaeu liet in 1626 twee werken van zijn achterneef P.C. Hooft, namelijk *Baeto* en *Hendrik de Gróte*, zetten met in afwijking van de kopij systematisch doorgevoerd gebruik van aksanten om onderscheid te maken tussen twee oo's en enkele andere vocalen, een onderscheid dat de taalbouwers in die tijd kenden,[10] maar dat over het algemeen niet door de zetters in aanmerking werd genomen. In ieder geval staat het vast voor de *Baeto*, waarvan het handschrift,[11] een autograaf van Hooft, de drukkerskopij geweest is:[12] 93; voor de *Hendrik de Gróte*, waarvan ons wel een eigenhandig handschrift van Hooft,[13] maar niet de drukkerskopij is overgeleverd, mogen wij hetzelfde aannemen. Het is echter niet alleen deze afwijking van de kopij die ons treft. Een kleine steekproef kan dat reeds demonstreren. Op 13 versregels werden de volgende veranderingen door de zetter gemaakt:

	Kopij	**Druk**
8 ×	*ae*	*aa*
8 ×	*ij*	*y*
3 ×	*o*	*ó*
2 ×	*oo*	*óó*
1 ×	*volx*	*vôlx*
1 ×	*soo*	*zó*
1 ×	*ou*	*óu*
3 ×	*s*	*z*
2 ×	*ch*	*gh*
2 ×	kapitaal	onderkast
1 ×	*g*	*gh*
1 ×	*hejt*	*heidt*
1 ×	*mijn*	*myn'*

Dit zijn 34 spellingveranderingen, die op 116 taalgebruikseenheden werden aangebracht, en hierbij komen dan nog 6 veranderingen op 24 leestekens. Bovendien vinden wij onder deze wijzigingen de verandering van ae in aa, een spellingprobleem dat toen in de kringen van de taalcultuur de volle belangstelling had en waarin

10 W.Gs Hellinga, *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*, 1938 (proefschrift Amsterdam), p. 254-257. W.J.H. Caron, *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*, 1947 (proefschrift VU, Amsterdam), p. 49-54. Zie B. van den Berg, 'Naar aanleiding van de o's van P.C. Hooft', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 75*, 1957, p. 181-198, die het taalmateriaal ordent, maar de hem verstrekte bibliografische en bibliologische inlichtingen niet begrepen heeft.

11 Handschrift Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, CLXXIae, thans berustende in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

12 W.Gs Hellinga, 'De nieuwe P.C. Hoofteditie; over winst en verlies,' in: *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, VIII, 1954, p. 54, noot 14.

13 P.C. Hooft, *Hendrik de Gróte*; handschrift Universiteitsbibliotheek Amsterdam, IIC10, Cat. Hss. 2, nr 277.

Hooft in zijn autografen pas op 16 september 1641 positie koos door van ae over te gaan tot de aa-spelling.[14]

Nu heeft onderzoek van de verhouding tussen kopij en druk bij Hooft in het algemeen aangetoond dat deze niet zelf corrigeerde en, in tegenstelling tot anderen als Vondel en Huygens, geen of maar zeer weinig belangstelling voor het drukresultaat had. Slechts in één geval is van hem een klacht over een slechte uitgave bekend.[15] Dat maakt het echter niet minder opvallend, dat juist in 1626 een spelling systematisch in de drukkerij van Blaeu kon worden aangebracht, en dan nog wel een spelling die zéker de belangstelling van de taalbouwers moest trekken en die bij de uitgave van Hoofts verzameld, zij het bewerkt en geselecteerd, werk in 1636[16] gehandhaafd bleef. De verklaring kan gezocht worden in een klein experiment in de zetterij naar aanleiding van het verwerven van een nieuwe voorraad letter. Blaeu gebruikte in het algemeen een Franse letter, zoals blijkt uit het gebruik van vv voor w, iets wat ook wel vervangen werd door een niet geheel aangepaste w, later door een speciaal voor het type gestoken en daarom wel aangepaste letter: 72, 73. In dit geval zijn de teksten gezet met een Garamond en juist in 1625-26 liet Blaeu, die zelf matrijzen bezat, nieuwe letter aanmaken door de Amsterdamse lettergieter Nicolaes Briot.[17] Mogelijk heeft Blaeu van deze nieuwe partij, die aksanten bevatte, eens een volledig gebruik willen maken. Dit gebeurde dan bij uitzondering, want de zetters gebruikten de aksanten niet graag, daar deze lastig te distribueren waren en derhalve oorzaak konden worden van veel zetfouten. De vertraging die in zulke gevallen ontstond, kwam ten nadele van de zetter zelf.

Bibliografische notitie

Over de behandeling van kopij bestaat in Nederland vrijwel geen literatuur vóór het jaar 1800. Voor de negentiende eeuw zijn wij voor de eisen die aan kopij gesteld worden, ingelicht door technische handboeken als Van Cleef[1] en voorlichtende literatuur zoals Van der Meulen, *Het boek in onze dagen*.[2]

14 W.Gs Hellinga, ‘Strijd om de heldere AA’, in: *Tijdschrift voor taal en letteren*, 1940, p.123-141. *Gedichten van P.C. Hooft*, ed. Leendertz-Stoett, I, Amsterdam 1899, inleiding p. xlvii.

15 Namelijk over de uitgave van *Hendrik de Gróte*, bij Hans Passchiers van Wesbusch, Haarlem 1636 (Leendertz, *Bibliographie* 116). Zie: (J. van Vloten), *P.C. Hoofts brieven; III, 1634-1640*, Leiden 1857, nr 684: ‘Aen den Ridder Joachim van Wikkevoort, tot Paris’, gedateerd ‘Amsterdam, 27en in bloejmaent des jaers 1638’.

16 Leendertz, *Bibliographie* 3: *Gedichten van den Heere Pieter C. Hooft, Drost te Muyden, Baljuw van Goeylandt, &c.; verzaemelt en uytgegeven door Iacob vander Burgh, Raedt des Heeren van Brederode; t' Amsterdam, By Iohan Blaeu, 1636*.

17 J.W. Enschedé, ‘Nicolaas Briot en Jacques Carpentier, lettergieters, en hun relatie tot eenige Amsterdamsche boekdrukkers’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 6, 1908, p. 149-171.

1 P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, 's-Gravenhage 1844 (titeluitgave Hilversum na 1849). Zie verder de onder ‘Het Drukken’ genoemde handboeken.

2 R. van der Meulen, *Het boek in onze dagen, beschreven en afgebeeld; met 14 kunstbijlagen in boekdruk, houtgravure, zincographie, lithographie, lichtdruk, chromotypie en photogravure, benevens 73 tekstillustraties* ..., Leiden 1892.

De hierachter gegeven opgave van bewaard gebleven drukkerskopij geldt voor de kopij vóór 1800. Na deze datum wordt kopij zo dikwijls bewaard, dat men daarvan gemakkelijk voorbeelden kan vinden in de meeste bibliotheken.

De term 'formaatsignatuur' werd voor het eerst gebruikt door W. Gs Hellinga in *De drukgeschiedenis van het Epitalameon van Jan van der Noot*[3] voor de zettersnotities, waaraan lange tijd slechts weinig aandacht werd geschonken. In 1905 zag Molhuysen in de *Geschiedenis der Universiteits-bibliotheek te Leiden* de formaatsignaturen nog aan voor door de auteur na de voltooiing van de druk in het handschrift geplaatste tekens.[4] Ook herkende B. Kruitwagen OFM in 1923, niettegenstaande zijn bijzonder grote kennis van het oude boek, de kopij die Ketelaer & De Leempt gebruikten voor de editie van Thomas de Aquino's *Tractatus de divinis moribus*,[5] nog niet als zodanig, terwijl hij de codex in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek wel van een notitie over de herkomst voorzag. W.W. Greg vestigde in 1924 het eerst de aandacht op deze noteringen van de zetters, in een opstel over 'An Elizabethan printer and his copy'.[6] L.C. Michels spreekt daarna in de 'Aantekeningen bij *Herscheppinge*'[7] over 'de regelmatig terugkerende strepen met signatuur, overal daar waar in de druk een nieuwe bladzijde aanvangt'.[8]

3 J. van der Noot, *Epitalameon, oft houwelycx sanck voor Otto van Vicht en Cornelia van Balen (1583); inleiding en aantekeningen van W.A.P. Smit; met een bijlage over de drukgeschiedenis door W. Gs Hellinga*, Zwolle 1953 (*Zwolse drukken en herdrukken* 5), p. 56.

4 'Zoo zond bv. Vulcanius kostbare handschriften, zelfs autographen, gewoonweg naar de drukkerij (waar soms heele stukken wegraakten) en teekende dan later de pagina's van den druk met koeien van cijfers met rood krijt op de marges van het hs. aan, terwijl hij in den tekst zelf het woord waarmede die bladzijde begon door een dito rood teeken van het voorafgaande scheidde.' *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*, Leiden 1905, p.36.

5 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Cat. Hss. 297, antea 282b, Hs.4G14; zie 13, 15.

6 *The Library*, fourth series, vol. 4, 1923-24, p. 102-118.

7 L.C. Michels, 'Aantekeningen bij *Herscheppinge*', in: *De werken van Vondel*, deel 8, Amsterdam 1935, p. 953.

8 Zie verder: J.J. Vanderheyden, 'Tekstcritiek en drukkerstechniek', in: *Miscellanea Historica in honorem Alberti de Meyer; universitatis Catolicae in oppido Lovaniense iam annos xxv professoris*, Leuven en Brussel 1946, p. 84-91. W.Gs Hellinga, 'De nieuwe P.C. Hooft-editie; over winst en verlies', in: *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, VIII, 1954. W.Gs Hellinga, 'Manuscriptologie en tekstkritiek', in: *Handelingen van het drie en twintigste philologen-congres, 1954*, Groningen, 1955, p. 30-32.

Kopij van uitgaven tot 1800

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld*.

*1473. N. KETELAER & G. DE LEEMPT, Utrecht. Bernardus Claraevallensis, *De consideratione ad Eugenium Papam*. CA263. Utrecht UB, Hs. 2C6. Codex, voorzichtig als kopij gebruikt. Zie 11.

*1473. N. KETELAER & G. DE LEEMPT, Utrecht. Thomas de Aquino, *Tractatus de divinis moribus*. CA1669. Utrecht UB, Hs.4G14. Codex, voorzichtig als kopij gebruikt. Zie 13 en 15.

1583. C. PLANTIJN, Antwerpen. J.-B. Houwaert, *Pegasides pleyn, ende den lust-hof der maeghden: begrepen in sesthien amoreuse poëtelijcke stichtende boecken*, ... etc.; *poëtelyck gheinventeert, ende rhetorijckelijck ghecomponeert*. Antwerpen MPM, M.172. De bijzonder calligrafische kopij is slordig van grote signaturen in rood krijt voorzien.

*1584. C. PLANTIJN, Antwerpen. Callimachus Cyrenaeus, *Hymni, epigrammata et fragmenta, quoe exstant; et separatim Moschi Syracusii, et Bionis Smyrnaei idyllia; Bonaventura Vulcanii Brugensi interprete; cum annotationibus eiusdem & indice copioso*. Leiden UB, Cod. Vulc.8. Incomplete kopij voor de Latijnse tekst van de *Hymni*, die voor de Griekse tekst ontbreekt. Voor de *Idyllia* zowel de Latijnse als de Griekse kopij. Leiden UB, Cod. Vulc. 103.I. Kopij van een der gedichten uit het voorwerk van de *Hymni*, nl. *Iani Gruteri ad Bon. Vulcaniam*, met de signaturen *14 en *15. Zie ook de opgave van ontwerpen p.115. Zie 55.

*1586. F. RAPHELENGIUS, Leiden. C. Aurelius, *Batavia, sive de antiquo veroque eius insuloe quam Rhenus in Hollandia facit situ, descriptione & laudibus; adversus Gerardum Noviomagum, libri duo; ... D. Erasmi Roterodami olim proeceptore; item alia quoe proxima pagella indicabit; Bonaventuroe Vulcanii operâ, nunc primum in lucem edita*. Leiden UB, Cod.Vulc.99B. Codex in duodecimo, autograaf, voor de druk met veranderingen in de tekst gereedgemaakt. Formaatsignaturen 100-4G tot 124-12H. Ongewone plaatsing van het cijfer dat de plaats van de pagina in de vorm aangeeft. Zie 57.

1588. F. RAPHELENGIUS, Leiden. Constantinus Porphyrogennetis, *De thematibus, sive de agminibus militaribus per imperium Orientale distributis, liber, nunquam antehac editus: ex bibliotheca & versione Bonaventuroe Vulcanii, cum notis eiusdem*. Leiden UB, Cod.Vulc.7. Kopij voor de inleiding en de Index nominum ontbreekt. Signaturen, in rood krijt, lopen tot 44-10C. Zie de aantekening over de formaatsignatuur bij de vorige kopij.

1590. PLANTIJN, Antwerpen. J. Theophilus, *Theologia Germanica; een gulden handtboecxken, cort ende wichtbarich: inhoudende hoemen den ouden mensche moet wtdoen, ende den nieuwen aendoen; eerst wt den Hoogduitsche int Latijn overgeset, ende nu gestelt in de Nederlandtsche sprake deur E.X.* Antwerpen MPM, M.173.

1591. F. RAPHELENGIUS, Leiden. Aristoteles, *De mundo, Groece: cum duplici interpretatione Latinâ; priore quidem L. Apulei; alterâ verò Guilielmi Budoei; cum scholiis & castigationibus Bonaventuroe Vulcanii tam in Aristotelem, quàm in utrunque eius interpretem; accessit seorsim Gregorii Cypri, Economium maris, Graecè, nunquam antea excusum et Pauli Silentiarii Iambica*. Leiden UB, Cod.Vulc.106.II. Kopij van de Praefatio in librum Aristotelis *De mundo*. Voorbeeld van zeer voorzichtig kopijgebruik: uitgeveegde of alleen ingekraste formaatsignaturen; blijkens streepjes in de kopij werd er vooraf gerekend. Zie

ook de opgave van ontwerpen p. 115. Leiden UB, Cod. Vulc. 7, f.5-8. Kopij voor Gregorius van Cyprus. Formaatsignaturen 4a-12a in rood krijt.
*1591. PLANTIJN, Antwerpen. Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses, argumentis brevioribus ex luctatio grammatico collectis expositoe una cum vivis singularum transformationem iconibus in oes incisis*. Antwerpen MPM, M.257. De kopij voor de inleiding ontbreekt tot A3*v*, die voor a5*v*, a6*r* en *v* is aanwezig. Zie 59.
1605. J. PAETS, Leiden. Cyrillus Alexandrinus, *Adversus anthropomorphitas, liber unus Graecè & Latinè; ejusdem, de incarnatione unigeniti, et, quod unus sit Christus ac Dominus secundum Scripturas, ad Hermiam dialogi duo, nunquam antehac editi, interprete Bonaventura Vulcanio, cum notis eiusdem, quibus epistoloe aliquot Isidori Pelusiotoe & Ioannis Zonoroe, idem quod Cyrillus hisce libris argumentum tractantes; multaque loca ex Cyrilli libris nondum editis sunt inserta*. Leiden UB, Cod. Vulc. 10. In twee delen. Kopij voor I, p.49-96, en II, p.1-146. De signaturen zijn voorzichtig aangebracht, ingekrast of met potlood geschreven en later weer uitgewist.
1612. PH. LISAERT, Antwerpen. Quintus Horatius Flaccus, *Emblemata; imaginibus in oes incisis, notisque illustrata; studio Othonis Vaeni Batovolugdunensis ... auctoris oere & cura*. Antwerpen MPM, M.96. Alleen kopij voor Spaanse verzen in deze bundel. De formaatsignaturen bestaan uitsluitend uit strepen.
*1613. F. RAPHELENGIUS, Leiden. F. Raphelengius, *Lexicon Arabicum*. Amsterdam UB, Hs.IIIE23. Signaturen komen alleen voor waar in de druk een katern begint. Het is daarom mogelijk dat wij hier niet met kopij voor de drukker te maken hebben. Zie Inleiding p. 98. Zie 61.
*1615. W.J. BLAEU, Amsterdam. P.C. Hooft, *Granida, spel*. Amsterdam UB, Hs.IIC14d, Cat. 2, nr 279. Zeer voorzichtig gebruikte kopij. Zie 74.
*1625. A. MEURIS, Den Haag. C. Huygens, *Otia*. Den Haag KB, bruikleen KA Amsterdam, in: XL, XLI, XLVIII, La en Lb, recueils met diverse papieren. Amsterdam UB, 29Am (Sonnet van Laurens Reael), en Vondelmuseum, Vdl.Hs.IA19 (Lofdicht van Vondel). Zie 84, 86, 88, 89, 91.
*1626. W.J. BLAEU, Amsterdam. P.C. Hooft, *Baeto, oft óórsprong der Hóllanderen; treurspel*. Den Haag KB, Ak. CLXXIae. Voorzichtig gebruikte kopij. Zie 93.
1628. A. ROOMAN, Haarlem. P. Scriverius, *Laure-kranz voor Laurens Koster van Haerlem*. Achter in: S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem Stedelijke Bibliotheek, 187D22. Hs. van H. Junius, *Batavia*, door de zoon van Junius c.1540 vervaardigd en door de vader van aantekeningen voorzien, in 1628 door Scriverius voor het overnemen van een citaat in de inleiding van de *Laure-Kranz* aan de drukkerij uitgeleend, waarbij het als kopij formaatsignaturen kreeg in één katern. De kopij is voorzichtig gebruikt.
*1630. PLANTIJN, Antwerpen. *Officium passionis Iesu Christi*. Antwerpen MPM, Arch.1218. Gedrukte kopij in twee kleuren, hier en daar met strookjes overplakt waar-

op, eveneens in twee kleuren, aanvullingen en verbeteringen zijn aangebracht; formaatsignaturen in inkt. De kopij is niet compleet. Zie 98.
*1637. P.A. VAN RAVENSTEYN, Leiden. *Biblia* (Statenvertaling). Den Haag, Oud Synodaal Archief. Zie H.Q. Janssen, *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, 's-Gravenhage 1878. Gedrukte kopij voor de hele bijbel; zorgvuldige formaatsignaturen in inkt. Zie ook de opgaven van ontwerpen p. 115 en drukproeven p. 151. Zie 104.
*1641. B. & A. ELZEVIER, Leiden. (C. Huygens), *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde kercken der Vereenighde Nederlanden*. Den Haag KB, Ak.XLVIII. De gehele kopij is aanwezig. Zie 107.
*1650. J. BLAEU, Amsterdam. S. Episcopius, *Opera theologica; quorum catalogum versa pagina exhibet*. Amsterdam UB, Hs.IIID25c. Bovenaan de eerste pagina van de kopij staat: ‘men moet beginnen met een nieuwe bladt’. De kolommen zijn in de kopij met een afzonderlijke signatuur (een streep met cirkel) aangegeven. Amsterdam UB, Hs.IIIF23.2. *Praelectiones theologicae*. Gedeelte van de kopij voor pars II. Amsterdam UB, Hs.IIIF23.1. *Responsio ad questiones theol*. Gedeelte van de kopij voor pars III. In het begin van de kopij zijn in de formaatsignaturen niet drie, maar vier A's geschreven. Zie 117.
1654. J. BLAEU, Amsterdam. P.C. Hooft, *Vervolgh der Neederlandsche historien, seedert het overlyden van prins Willem, tot het einde der landtvoogdyschap des graaven van Leicester*. Amsterdam UB, Hs.IIC9, Cat. 2, nr 929, f.1-384. Kopij voor p. 149-333, voorzichtig gebruikt.
1662. J.C. VAN DER GRACHT, Amsterdam. (P. de la Court), *Interest van Hollandt, ofte gronden van Hollandtswelvaren, aangewezen door V*(an)*D*(en)*H*(ove). Den Haag KB, Hs.73B17. De formaatsignaturen zijn verplaatst, omdat oorspronkelijk geen rekening gehouden werd met de titelpagina. Zie J.H. Kernkamp, ‘Pieter de la Court, zijn aansprakelijkheid voor het *Interest van Holland* en de *Polityke discoursen*’, in: *Het Boek* 22, 1933-34, p. 191-196.
1669. s.n., Antwerpen. A. Bourignon, *La lumière née en tenèbres, qui incite tous les hommes de bonne volonté d'ouvrir les yeux de leurs entendements pour la conoître* ... etc. Amsterdam UB, Hs.IIIA31a. Incompleet; alleen de kopij voor het voorwerk en de tweede brief; de formaatsignaturen lopen tot A12. Op f.29*r* de aantekening: ‘hier moeten noch de Register volgen uit de letter K en L die uit de copey of gedruckte blad moeten abgenommen worden’. Hs.IIIA31b bevat kopij voor het derde deel.
1671. J. LESCAILJE, Amsterdam. P.C. Hooft, *Werken, ten deele nooit te vooren gedrukt*. Amsterdam UB, Hs.IIC12, Cat. 2, nr 278a en c. Hs. van *Tacitus Jaerboeken; Verheffinge van den huyze Medicis*. Voorzichtig gebruikte kopij.
*1671. D. BAKKAMUDE, voor de weduwe van A. de Wees, Amsterdam. J. van Vondel, *Publius Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Den Haag KB, Ak.LIX, 3 banden. Alleen de proza-kopij, waarmee ieder boek aanvangt, ontbreekt. Zie 120, 121, 123, 124, 126, 128.
*1675. (F. LAMMINGA & P. WARNAER, Amsterdam). D. Blondel, *Animadversiones in annal. Baronii*. Amsterdam UB, Hs.IIB14, Cat.2, nr 625. Alleen de zg. ‘nette copye’ voor enkele pagina's is overgebleven. Zie ook de opgave van proefdrukken p. 143 en drukproeven p. 151. Zie 135, 137.
(1677). s.n., s.l C.Huygens, *Epithalamium Guilielmi Henrici Arausii et Marioe Eboracensis regiorum principum*. Den Haag KB, Ak.XLIIIc.i.21. Zie ook de opgave van proefdrukken p. 143 en drukproeven p. 151.

1678. ELZEVIER, Amsterdam. C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt; Nicolaus Heinsius Dan. F. recensuit, & castigationum libellum addidit*. Leiden UB, Cod.Burm.11. Moeilijke kopij. Zie ook de opgave van drukproeven p. 151.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'aveuglement des hommes de maintenant* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG7e,f.Kopij(e) bevat de Première partie; enkele pagina's zijn voor de werkverdeling doorgesneden. Kopij(f)bevat de Seconde partie. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Bijvoeghsel tot het tractaet Getuigenis der waarheit; behelsende 30 getuigenissen waarvan 26 notarialijk met eede bevestigt zijn* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG4a. Deze kopij heeft op f.335 de nota: 'afgedrukt door de wed.e Boetmans in de maant July 1679 geeindigt'. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1679-81. P. ARENTS (& J. RIEUWERTS), Amsterdam. A. Bourignon, *Het licht des weerelds, in een seer waerachtig verhael van eene pellegrimme, ... na 't eeuwig land reisende; aen den dagh gebragt door Christiaen de Cort*, 3 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA28a en VG5a. Het eerstgenoemde handschrift bevat de kopij voor het tweede deel compleet; een notitie op een bijgevoegd briefje luidt: 'Afgedruckte Copie het 2° deel Licht des werelds door Boeteman in de week voor Pinxteren'. Het tweede handschrift bevat de volledige kopij voor het derde deel; op het omslag staat de aantekening: 'afgedruckte Copey'; op f.2*v* staat de aantekening: 'Het voorste deel van dese Copie is aan Coenradus gegeven om met onse nieuwe Letter te beginnen; en de Rest, of het achterste gedeelte is noch in handen van Doctor Schrader, om te Collationeren'. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das Liecht scheinend in der Finsternüsz; welches alle Menschen gutes Willens anreitzet, die Augen ihres Geistes zu öffnen, solches zu erkennen; mitgetheilet in unterschiedliche Brieffe, welche Herr Christian Hoburg ... in Hochteutscher Sprache übergesetzt*, 2 dln. Amsterdam UB, Hs.VG1d. Kopij voor het eerste deel. Formaatsignaturen in rood krijt en potlood; de bladen zijn met rood krijt gefolieerd; bijgevoegde notitie: 'Erste Theil Liecht in der Finsternüsz durch ... C. Coenradus abgdruckt in Juny 1679'.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *La pierre de touche; pour conoîstre l'or de la vraye charité* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG10b. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
*1679-81-82. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique* ... etc., 3 dln. Amsterdam UB, Hs. VG9b. De formaatsignaturen zijn in rood krijt; voorberekening in de kopij. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115. Zie 149.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De vernieuwing van den evangelischen geest; eerste deel*. Amsterdam UB, Hs.VG7a. Op een bijgevoegd strookje de aantekening: 'afgedrukt door Boeteman in 't laatst van An^{o} 1678'. Doorgesneden kopij. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Wunderwehrtes Tractat; der wahren krafft-Tugend; welche nicht*

bekant ist bey den itzigen Menschen; ... aus dem Originalfrantzösischem übergesetzt, 2 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA27c en VG2a. In Hs.IIIA27c staat een dubbel stel signaturen in inkt en in rood krijt; M6-182 is de laatste signatuur in inkt; de signaturen in rood krijt geven de overgangen van de pagina's aan. De folia 22, 40, 44 en 62 zijn doorgesneden. In Hs.VG2a staat op een bijgelegd briefje: ‘afgedrukt door Christoffel Coenradus in de Maant Juny 1679’. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1680. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Den Anti-Christ ontdekt; het welk vertoont den gevaarlijken tijd waar in wy leven; en hoe dat den duivel de heerschappye heeft over de geesten der menschen*; ... etc., 3 dln. Amsterdam UB, Hs.VG6b. De kopij is niet compleet. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1680. J. RIEUWERTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Het getuigenis der waarheit, tot vernietiging der leugens en valsche beschuldigingen, dewelke uitgestrooyt zijn onder den naam van Johan Berckendael*, ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG4a. Doorgesneden kopij met voorin een briefje, aan de drukker Boeteman. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1680. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Der neue Himmel und die neue Erde; darin verfasset seyn unerhörte Wunder* ... usw.; *erster Theil; aus dem französischem Manuscripto verteuscht*. Amsterdam UB, Hs.VG2e. Op p.22 van de kopij staat de aantekening: ‘NB Das Errata musz stehn nach dem Register vor das buch selbst’. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1681. WED. J. VAN SOMEREN, A. WOLFGANGK, H. & D. BOOM, Amsterdam. H. de Groot, *Nederlandtsche jaerboeken en historien, sedert het jaer MDLV tot het jaer MDCIX; met de belegering der stadt Grol en den aenkleven des jaers MDCXXVII; als ook het tractaet van de Batavische nu Hollandtsche republyk en de vrye zeevaert, met aenteeckeningen: voorts met het leven des schrijvers, twee volkomen registers, en veele koopere platen verciert; alles vertaelt door Joan Goris*. Ter Meulen & Diermanse nr 749. Amsterdam UB, Vondelmuseum, Vdl.Hs.IIIQ en IIIQ2. Twee bladen folio; kopij voor: A. Roemer, *Aen den Hooghgeleerden Heere Hugo de Groot*, één blad, op beide zijden beschreven, formaatsignatuur *****3 (5*1*v* en 5*2*r* in de druk); en: A. Roemer, *Carmen ad Hugonem Grotium, per ipsum è Belgico Latinè redditùm*, één blad, op recto beschreven, genummerd 14, formaatsignatuur *****4 (5*2*r* en 5*2*v* in de druk). Deze kopij is door Ter Meulen & Diermanse opgenomen onder nr 318.
*1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'antechrist découvert; qui montre le temps dangereux auquel nous vivons maintenant; & comment le Diable a le domaine sur les esprits des hommes; qu'il se fait adorer comme s'il étoit Dieu, & gaigne à soy les bien-intentionnés sous apparence de vertu & devotion*; ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG10a. Kopij voor de drie delen. Bij de kopij een strookje (blinddruk) met de aantekening: ‘l'Impression chez Boeteman 1681’. Uit het derde deel ontbreekt f.110; tot E2-66 van deel 1 zijn de formaatsignaturen in inkt, daarna in rood krijt geschreven. In de kopij wordt geteld; het voorwerk werd aanvankelijk voor een groter corps berekend dan tenslotte gebruikt is. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115. Zie 144.
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Die Erneuerung des evangelischen Geistes*, 3 dln. Amsterdam UB, Hs.VG1b en c. Kopij voor dln 1 en 3. Amsterdam UB, Hs.IIIA27a. Kopij voor het tweede deel. De aanwijzingen zijn in het Duits geschreven; de formaatsignaturen zijn met inkt, potlood en rood krijt aangebracht. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.

1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das Liecht der Welt, in unterschiedlichen wahrhaftigen Erzehlungen, die wohl würdig seind, von allen denen die noch einiger massen ihre Säligkeit zu befördern trachten, nachgelesen, ja recht verstanden und begriffen zu werden*, ... usw.; *in drei Teilen an dieses Tagelicht gebracht durch Christian de Cort*. Amsterdam UB, Hs.VG2d. Kopij voor het eerste deel. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1681. J. RIEUWERTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De vernieuwing van den evangelischen geest, of nieuw-jaarsgifte aan de kinderen Gods; tweede deel*. Amsterdam UB, Hs.VG7b. Op een bijgevoegd blaadje de aantekening: 'Copie der Evange. Geest 2e Deel, door Dirk Boeteman in 't begin van An^{o} 1681'. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115, (1679).
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De heilige verrekyker; waar door men kan sien, in wat stant dat alle menschen in 't gemeen ten aansien harer eeuwige zaligheit zijn* ... etc.; *getrouwelijk uit het Franse eigenhandig schrift, in Nederduits vertaalt*. Amsterdam UB, Hs.IIIA31d. Op f.f*v* staat met betrekking tot de sprekende hoofdregel de aantekening: 'Op d'Even page boven aan moet altoos staan, Heijlige Verrekijker, soo lang als het Tractaat duurt. En boven d'Oneven pages, de Titels of spreuken die in de Copie hier en daar geschreven staan, met een starretje, en ook een starretje by het versgetal daar soodanige materie aanvangt'. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'appel de Dieu et le refus des hommes*. Amsterdam UB, Hs.VG8a. Kopij voor het eerste deel; met vage streepjes, waarschijnlijk voor voorberekening. Na f.44*v* een stukje gedrukte kopij met de formaatsignatuur H113. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das Grab der falschen Theologie, ausgerottet durch die wahre so von dem H. Geist hergekommen ist*, 4 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA30. Kopij van alle vier delen met formaatsignaturen in rood krijt en potlood; deel III, f.84 is doorgesneden. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Le témoignage de vérité, opposé aux faussetés & aux mensonges publiés pour détourner les hommes des lumières salutaires par deux libelles* ... etc. 2 dln. Amsterdam UB, Hs. VG5b en c en IIIA28b. Formaatsignaturen in inkt en rood krijt. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De vernieuwing van den evangelischen geest; derde en laatste deel*. Amsterdam UB, Hs.VG7c. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 115,(1679).
*1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *La sainte visière; avec laquelle on peut voir en quel état sont tous les hommes en général au regard de leur salut éternel* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG8d. Op 1*r* de aantekening: 'Imprimée lan 1681 par D. Boeteman'. Formaatsignaturen in rood krijt en inkt. Een deel van de kopij werd twee keer gebruikt. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116. Zie 151.

1682. L. STRIK, Franeker. J. van Vondel, *Poëzy of verscheide gedichten, op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerdert: mitsgaders een aanleidinge ter Nederduitsche dichtkunste en het leven des dichters*. Amsterdam UB, Vondelmuseum, Hs.IA2 en IA14; facs. portef.doss. Aa27 en Aa35. Vier bladen in folio van de kopij. Op het eerste stuk (Unger, *Bibliographie* Hs.25) staan formaatsignaturen voor p.132-134. Op het tweede (Unger Hs.60) voor de p.300-301. De eerste van de twee genoemde facsimilés (Unger Hs.45) bevat kopij voor p.779, de tweede (Unger Hs.59) kopij voor p.404-405.
1683. H. WETSTEIN, Amsterdam. (P. Poiret), *Kempis commun ou les quatres livres de l'imitation de Jesus-Christ, partie traduits, partie paraphrases, selon le sens intérieur & mistique, pour l'édification commune de tous les Chrêtiens qui désirent de s'avancer dans le solide de la pitié*. Amsterdam UB, Hs.IIIG13. In het voorwoord zijn de formaatsignaturen uitsluitend cijfers. Op p.5 de aantekening: 'Die prefatie moet met garmont wesen gelijk als de boeck selvs'. Formaatsignaturen in rood krijt en potlood. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'appel de Dieu et le refus des hommes; seconde partie*. Amsterdam UB, Hs.VG8b. Op f.18*v* en 19 de aantekening: 'dat moet men niet druken'. Op f.30 en f.33 de aantekening: 'geen cursiv'. Op f.1*r*, na f.98, de aantekening: 'Nota: dit × beduit een uitgang', en: 'Nota: dit moet met een nieuwe pagie beginnen als O02, of O03, of O04 &c.'. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Avis et instructions salutaires; à toutes sortes de personnes, & sur toutes sortes matières, divines, morales, de théorie, de pratique & de conscience, recoeillis de lettres de feu Mad.lle Antoinette Bourignon*. Amsterdam UB, Hs.VG11. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Les persécutions du Juste* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG9c. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'étoile du matin* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG8f. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das heilige Perspectiv, dadurch man sehen kan in welchem Zustande sich alle Menschen ins gemein, was ihre ewige Säligkeit betrift, befinden* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG1a. Doorgesneden kopij; de formaatsignaturen in inkt en rood krijt. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
*1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Der entdeckte Widerkrist*, 3 dln; uit het Frans vert. Amsterdam UB, Hs.VG2b,c. Kopij voor het tweede en derde deel. Doorgesneden kopij. Op de pagina's 24*v* en 25*r* van deel 3 staat bij de formaatsignaturen de naam Jan, op de pagina's 26*r* en 30*r* de naam Hein. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116. Zie 154 en 155.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam.(P.Poiret), *Das Leben der Jungfrau Antoinette Bourignon; theils durch sie selbst, theils durch einen von ihren Bekandten geschrieben*, ... etc. Amsterdam UB, Hs.IIIG12 (a-d). Onvolledige kopij; folia 4, 82 en 126 zijn doorgesneden; er is in de kopij gerekend. In (d) ligt de aantekening: 'Nota bene. Dieses moet tot het einde van de weerk en register, staan, op twee pagie octave, die men afsnijden könne en in 't anvang van het werck gelyk als een kleene prefatie, by leggen. Darom moet de register, ende vielleicht dit bericht, met gaarmond wesen, soo 't anders geen plaats is voor grooter letter'.

1687. J. VAN DEN HOEVE, Gouda. P. à Limborch, *De veritate religionis christianoe amica collatio cum erudito Judoeo*. Amsterdam UB, Hs.IIIE3.83. Kopij voor de pagina's 346-364 in de druk, formaatsignaturen in inkt.
1701. PETRUS VAN DER AA, Leiden. J. Meursius, *Thesaurus Graecarum antiquitatum, contextus & designatus ab Jacobo Gronovio; volumen decimum, volumen undecimum*. Amsterdam UB, Hs.IIIG6. Deels geschreven, deels gedrukte kopij; de gedrukte kopij is een enkele maal doorgesneden voor de werkverdeling; aangezien iedere kolom apart genummerd is, is voor elk een aparte formaatsignatuur aangebracht.
1703. PETRUS VAN DER AA, Leiden. D. Erasmus, *Opera omnia emendatiora et auctiora, ad optimas editiones, praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit, summa fide exacta, doctorumque virorum notis illustrata; tomus tertius; qui complectitur epistolas, pluribus quam ccccxxv, ab Erasmo, aut ad Erasmum scriptis auctiores, ordine temporum nunc primùm dispositas, multò quàm unquam antea imaginibus ornatoe* ... etc. Deventer Athenaeumbibliotheek, 101G6, en 's-Hertogenbosch Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, nr 197. Formaatsignaturen in rood krijt en aantekeningen in inkt. Zie: A.A.J. Karthon Pr, 'Het verloren Erasmiaansch handschrift van P. Scriverius teruggevonden in 's-Hertogenbosch', in: *Het Boek 5*, 1916, p.113-129; afb. op p.115, 126, 127.
1721. WETSTEIN, Amsterdam. P. Poiret, *Posthuma; I. soctanismus repressus, sive epistola de vera deitate et oeterna generatione Jesu Christi*, ... etc. Amsterdam UB, Hs.IIIG39g. Formaatsignaturen in inkt.
*1731. R. & J. WETSTEIN & W. SMITH, Amsterdam. J. Clericus, *Veteris Testamenti libri hagiographi, Jobus, Davidis Psalmi, Salomonis Proverbia, Concionatrix & Canticum Canticorum*; ... etc. Amsterdam UB, Hs. IIIG34a-l. Incompleet. De kopij is gesplitst en elk der onderdelen is op een apart blad geschreven. Zie 168 en 169.
1735. J. NÉAULME, Den Haag. P. Bergeron, *Voyages faits principalement en Asie dans les xii, xiii, xiv, et xv siècles, par Benjamin Tudele, Jean du Plan-Carpin*, ... etc. Leiden UB, Cod. March.28, nr 93. Alleen de kopij van het Avertissement. Zie ook de opgave van ontwerpen p. 116.
1738. P. PAUPIE, Den Haag. *Histoire des révolutions, de l'île de Corse, et de l'élévation de Théodore I sur le trône de cet état, tirée de mémoires tant secrets que publics*. Leiden UB, Cod. March.52, nr 139. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
1740. s.n., Den Haag. De Brabantome, *Oeuvres; nouvelle édition, considérablement augmentée, & accompagnée de remarques historiques & critiques; tome premier, contenant les vies des dames illustres françoises et étrangères*. Leiden UB, Cod. March.28, nr 45. Alleen de kopij voor het Avertissement de l'éditeur. Geen formaatsignaturen.
*1740. WED. C. LE VIER & P. PAUPIE, Den Haag. (P. Marchand), *Histoire de l'origine et des prémiers progrès de l'imprimerie*. Leiden UB, Cod. March.24b Kopij, niet compleet. Van deze druk zijn ook de koperplaten en houtblokken bewaard onder de signatuur 24d. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116. Zie 174.
1740. WED. C. LE VIER, Den Haag. *Histoire universelle des systèmes de philosophie, tant anciens que modernes, touchant l'origine et la création du monde; traduite de l'Anglois*. Leiden UB, Cod. March. 28, nr 41-42 en 44. Alleen de kopij

voor het Avertissement en de Introduction. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
1740. WED. C. LE VIER, Den Haag. *Matanasiana ou mémoires littéraires, historiques, et critiques, du docteur Matanasius, S.D.L.R.G.; tome premier*. Leiden UB, Cod.March.28, nr 47. Alleen de kopij voor het Avertissement du libraire. Zie ook de opgaven van ontwerpen p. 116 en proefdrukken p.143.
1741. A. MOETJENS, Den Haag. Voltaire (F.M. Arouet), *Remarques d'un seigneur polonois sur l'histoire de Chales XII, roi de Suède*. Leiden UB, Cod.March.28, nr 25-26. Alleen de kopij voor de Préface de l'éditeur. Zie ook de opgave van proefdrukken p.143.
1742. A. MOETJENS, Den Haag. F. Villon, *Oeuvres, avec les remarques de diverses personnes*. Leiden UB, Cod.March.31. Kopij voor het voorwoord door F. Formey. Kopij voor de Remarques. Kopij voor de Mémoires touchant Villon. Kopij voor de Avis de l'éditeur des oeuvres de Villon. Fragmenten van de gedrukte kopij voor dit werk ook in Cod.March.15a. Zie ook de opgaven van ontwerpen p.116, proefdrukken p.144, en drukproeven p.151.
1743. J.-M. HUSSON, Den Haag. J.A. Nordberg, *Histoire de Charles XII, roi de Suède, traduite de Suédois; en IV volumes in quarto, enrichis de médailles, de cartes géographiques, de vignetes, de culs-de-lampe, & surtout d'un beau portrait historié du prince*. Leiden UB, Cod.March.52, nrs 120, 121. Kopij voor een Projet de souscription.
1743. A. MOETJENS, Den Haag. (F.X.) D'Oliveyra, *Mémoires historiques, politiques, et litéraires, concernant le Portugal, et toutes ses dépendances; avec la bibliothèque des écrivains et des historiens de ces états*. Leiden UB, Cod.March.28, nr 27. Alleen de kopij voor de inleiding. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
*1745. J. ENSCHEDÉ, Haarlem. *Levensloop van Hemme Hayen, op begeeren van eenige vrinden door hem verhaalt, en door de zelven aldus opgeschreeven, den 10 Mey, Ao. 1689*. Haarlem Museum Enschedé (signatuur in bewerking). Gedrukte kopij uit 1714, voor een tweede druk gereedgemaakt, maar er niet voor gebruikt. Zie 180.
1747. J. NÉAULME, Den Haag. M. de Béthune, *Histoire de Henri le Grand, roi de France et de Navarre; composée sous le titre de mémoires d'oeconomies, d'état & c.; mais, réduite en corps d'histoire; traduite, pour ainsi dire, en François; & accompagnée de remarques historiques et politiques, également importantes & nécessaires; par M.L.D.L.D.L. en II volumes in quarto*. Leiden UB, Cod.March.52, stuk 43. Kopij van het Projet de souscription. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116 en proefdrukken p.144.
1747. J. NÉAULME, Den Haag. Fénélon, *Directions pour la conscience d'un roi, composées pour l'instruction de Louis de France, duc de Bourgogne, par messire François de Salignac de la Mothe-Fénélon*. Leiden UB, Cod.March.28, nr 33 en Cod.March.64. Kopij voor het hele boekje met enige bijgevoegde brieven van Néaulme. Zie ook de opgave van ontwerpen p.116.
*1765. J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH, Haarlem. G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen; eerste deel*. Haarlem Gemeentearchief, Hs.102. Zie ook de opgave van proefdrukken p.144 en drukproeven p.151. Zie 187.
*1779. PLANTIJN, Antwerpen. *Canones, et decreta sacrosancti oecomenici, et generalis concilii Tridentini; sub Paulo iii, Iulio iii, Pio iii, pontificibus max. celebrati, iuxta exemplar authenticum Romae M.D.LXIIII. editum*. Antwerpen

MPM, M.33. Zowel geschreven als gedrukte kopij, in grote wanorde. Zie de opgave van ontwerpen p.116. Zie 193.

Het ontwerp

Inleiding

(A) Het is een nog vrij veel voorkomend misverstand dat de oudste drukken onder invloed staan van de codices en deze imiteren. Een opvatting als deze miskent het karakter van de uitvinding van de boekdrukkunst en leidt de aandacht af van de eigenaardigheid van de ontwikkeling der typografie. Wat de uitvinding tot een oplossing bracht en wat de eerste drukkers binnen het verloop van een halve eeuw vervolmaakten tot een volkomen bruikbare techniek, was het probleem dat sedert de dertiende eeuw ook de pecia-methode had trachten op te lossen: het snel vermenigvuldigen van een tekst.[1] De druk maakte derhalve, zoals reeds werd opgemerkt, een boek langs mechanische weg, in plaats van met de hand, en wel op zulk een wijze dat er een groot aantal exemplaren tegelijkertijd ontstond. Deze doelstelling, het overwinnen van een techniek die een boek alleen exemplaar na exemplaar kon doen ontstaan, zodat nu het vervaardigen ook van zeer kostbare werken een grote winst zou kunnen opleveren, verklaart onder meer reeds, waarom Gutenberg c.s. na de eerste experimenten een zo grootse en kostbare onderneming begon als het drukken van een folio-bijbel. Uit de aard der zaak had derhalve na de oplossing van het technische probleem het product een karakter dat identiek was aan dat van het boek als zodanig, dus van het geschreven boek.[2] Voor de geschiedenis van de typografie is daarom niet die gelijkheid een probleem: de eigenschappen van de oudste drukken moeten verklaard worden door de codicologie. De bibliologie echter heeft te maken met de veranderingen die al spoedig de afwijkingen veroorzaakten tussen het met de hand vervaardigde boek en het product van mechanische arbeid.

(B) Vergelijken wij de oudste kopij en het drukresultaat van Ketelaer & De Leempt: 11-16, dan treft ons naast een inderdaad opvallende overeenkomst menig verschil. Het belangrijkste verschil is, dat de codex op twee kolommen werd geschreven: 11, terwijl het boek met een regelbreedte over de gehele pagina werd gezet. Toch werd het ontwerp van het gedrukte boek in dit geval nog niet bepaald door de techniek van het zetten of door de eigenschappen van de pers. Er zijn in

1 Zie de studie met bibliografie: G. Fink-Errara & J. Destrez, ‘Jean Destrez et son oeuvre; la pecia dans les manuscrits universitaires du treizième et quatorzième siècle’, in: *Scriptorium* 2, 1957, p. 264-280.

2 Dit is prachtig geformuleerd door Lucien Febvre: ‘Vers 1450, un peu partout en Occident, mais surtout, semble-t-il, dans les pays du Nord, on voit apparaître des ‘manuscrits’ assez singuliers. Pas très différents, par l'aspect, des manuscrits traditionnels, mais dont on apprend bien vite qu'ils ont été ‘imprimés’ sur du papier ou, parfois, sur une peau rare et fine, le vélin-à l'aide de caractères mobiles et d'une presse. Procédé assez simple. Un vif mouvement de curiosité prend naissance à ce sujet.’ In: Lucien Febvre et Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre*, Paris 1958, p. xxiii. (*L'évolution de l'humanité; synthèse collective XLIX; deuxième section VIII; le passage du monde antique aux temps modernes III*).

de incunabelperiode van het begin af aan boeken geweest die op twee kolommen werden geschreven of gezet: 4, 5. Wat nu ook de reden van de verandering geweest mag zijn, waar het om gaat is dit, dat het gedrukte werk in elk opzicht, dus ook waar het regellengte betreft, nog volkomen het karakter van een geschreven boek heeft. De letter heeft de ligaturen als bij een copiist, de technische details zijn die van een normale codex.[3] Vooral moet hier gewezen worden op de typische eigenschap van voltooiing in fasen. De druk heeft alles weggelaten wat in de codex door de rubricator na het schrijven diende te worden aangebracht: 1, 2, en wel als gevolg van de grote technische moeilijkheden van een tweekleurendruk, die toch Gutenberg in beginsel reeds tot een oplossing had weten te brengen. Het vervaardigen van een grondtekst (in proeven: 3, 17, 34), verder uit te werken door toevoeging met de hand van letters en andere tekst-structurerende middelen in andere kleur, is vanzelfsprekend de eerste fase. Commerciële overwegingen maakten dat het in vele gevallen daarbij bleef: 4, 5, 6, 21, 36, 39, 40, 41, 42; de traditie van het boek in de boekhandel bracht mee, dat zulk een resultaat een normale verkoopbaarheid bezat. De boekhandelaar of de koper-bezitter liet daarna met de hand de rubricatie en desgewenst de decoratie aanbrengen: 37. Dat het laatste in deze drukken: 12, 14, 19, zo geheel het karakter van de kopij-codices heeft, behoeft niet eens op het afwerken in een drukkerij-atelier te wijzen, al zal dat hier wel het geval zijn geweest; de stijl van het drukresultaat bepaalde namelijk in hoge mate de stijl van het eindproduct.

(C) De eigen ontwikkeling van het gedrukte boek spreekt het duidelijkst uit de geschiedenis van het titelblad en de autonome toepassing van typografische middelen.

Vrij algemeen wordt aangenomen dat het titelblad: 23, 24, 30, 32, 46, 51, 69, 70, 71, 81, 83, 95, 100, 114, 148, 164, 165, 179, 180, 197, 214, door economisch-commerciële oorzaken ontstaan is uit de colofon: 20, 37, 49, die de codex kende. Beter is het misschien, te zeggen dat de eigenschappen van de colofon op den duur zijn overgedragen op het titelblad. In ieder geval is er ook verband tussen titelblad en incipit. Zo heeft bv. het boek van 32 een soort binnentitel welke als het ware een geïsoleerd incipit is, maar dan zonder impressum, dat in de colofon voorkomt. Een incipit kan door een illustratie reeds het karakter van een titelblad krijgen, zoals de Leeu-druk van 31, terwijl andere titels met de illustratie nog de vorm van een incipit kunnen behouden: 23, 24, 31. Daarentegen hangt de zg. staarttitel met het explicit samen: 36.

In ieder geval had de drukker-uitgever-boekhandelaar, daarna al spoedig de uitgever-boekhandelaar, en vanuit de zestiende eeuw de boekhandelaar, voor de aanbieding van het grote aantal exemplaren dat tegelijkertijd in de handel gebracht kon worden, reclame nodig. Daardoor komt parallel aan het uitgevers-

3 Zie G.I. Lieftinck, *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur; I, codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappijder Nederlandsche letterkunde*, Lugdunum Batavorum 1948 (Bibliotheca Universitatis Leidensis; codices manuscripti V).

prospectus[4] de voorpagina tot ontwikkeling met titel (al of niet met een uitvoerige omschrijving van de inhoud), naam van de drukker-uitgever, resp. uitgever en drukker, soms ook van de boekhandelaar, en met opgave van plaats en tijd van uitgave; bovendien komen van het begin af aan illustratieve toevoegingen voor (naam van de drukker-uitgever: 46, 51, 70, 71, 81, 95, 100, 148, 164, 165, 179, 180, 197, 212, 213, 214; plaats en tijd: alle genoemde afbeeldingen behalve 81 en 164, die alleen plaats vermelden; illustratieve toevoegingen: 24, 30, 46, 95, 148, 165, 179, 180, 197, 214). De geschiedenis van het titelblad weerspiegelt dan ook in hoge mate de geschiedenis van de distributie van het boek.

In deze atlas echter komt tot uitdrukking op welke wijze de titel als typografisch moment zich binnen het geheel van het boek gaat onderscheiden. In esthetisch opzicht krijgt deze pagina het eerst een eigen vorm met een eigen ontwikkelingsgeschiedenis, die een zelfstandig hoofdstuk wordt in de geschiedenis van de kunst. De samenwerking tussen Rubens en het huis Plantin-Moretus bevestigt dat in ontwerpen die, uitgaande van de typograaf, een voorbeeld zijn van integratie van het beeldend moment in een typografisch geheel: 64-71. De eigen ontwerpen van de grote boekminnaar Constantijn Huygens laten daarnaast zien, hoezeer het titelblad in de loop der tijden voor bijzondere experimenten ter beschikking kwam: 109-113; die van Marchand getuigen van het vermogen van de kunstenaar om merkwaardige aanwijzingen te volgen: 171, 178; zie verder nog 80, 147. Titelpagina: (1) in boekdruk: 23, 24, 30, 46, 51, 95, 148, 180, 212, 214; (2) gegraveerd: (*a*) gegraveerde titel waarop impressum: 68, 70, 71, 81, 100, 197; (*b*) gegraveerde titel zonder impressum: 83, 114; (*c*) gegraveerde titel met enkele elementen van een impressum: 164, gevolgd door titel in boekdruk: 165; (*d*) titelprent zonder verdere gegevens: 172, gevolgd door een titelblad in boekdruk; (3) combinatie van beide technieken op één titelblad: 165 en 179.

(D) Van typografisch standpunt is de pagina, de gewone tekstpagina, voor de ontwikkeling van de typografische vormgeving in wezen boeiender dan het verbijzonderde titelblad. Aanvankelijk berustte het ontwerp van de tekstpagina, zoals reeds werd opgemerkt, vanzelfsprekend op de traditie van het geschreven boek; later komen de ontwerpen van de boekdrukkers en hun medewerkers, komt dus in het algemeen het typografisch bepaalde ontwerp. Er vallen daarbij drie vormen te onderscheiden, namelijk: (*a*) geschreven ontwerp: 59, 91, 117, 126, 135, 137, 144, 149, 151, 154, 155, 174; (*b*) getekend ontwerp: 194; (*c*) gedrukt ontwerp: 79.

De vrijheid van een ontwerper op dit gebied beweegt zich tussen de grenzen die gesteld worden door de mogelijkheden van de typografische middelen en door de eisen die gesteld worden door de psychologie van het lezen. Het mini-

4 CA1445a, een prospectus van *Een hystorie van Meluzyne*, Gerard Leeu, Antwerpen 1491, vóór 9 februari (zie CA975). Zie Kronenberg, *Contributions*, chap. 1, 1445a, en de daar genoemde literatuur, en K. Schorbach, 'Eine Buchanzeige des Antwerpener Druckers Geraert Leeu in niederländischer Sprache 1491', in: *Zeitschrift für Bücherfreunde* 9, 1905-06, 1, p. 139-148.

mum kan men aldus formuleren: een typografisch middel moet dienen en mag nimmer zichzelf dienen zolang de tekst primair gelezen moet worden. Het ontwerp wordt bovendien steeds mede en dikwijls zelfs uitsluitend bepaald door een zich periode na periode hernieuwende traditie. Dat laatste bepaalt dan een vormgeving die niet expliciet in de bewerkte kopij is aangegeven en daar dan ook niet ter wille van de zetter behoeft te worden aangegeven.

Het typografisch materiaal bood, door zijn specifiek karakter, aan een ontwerp voor een druk meer mogelijkheden dan voordien voor de copiist bestonden. Belangrijk was de constantheid van de vormonderscheiding tussen kapitaal en onderkast, iets dat de schrijvende hand niet consequent onderscheidde, maar dat, eenmaal systematisch toegepast, nog meer spreekt dan het onderscheid tussen verschillende lettertypen, welke ook de copiist uitbuitte,[5] al neemt ook de toepassing van deze laatste mogelijkheid in één en hetzelfde boek snel toe in de zetterij. Kenmerkend is bv. als de cursief is ingevoerd, dat reeds spoedig het onderscheid tot de romein tot een eigen toepassing leidt: 51, 52, 53, 56, 58, 60, 62, 78, 79, 84, 87, 89, 90, 92, 94, 108, 115, 119, etc. Niet minder kenmerkend is het, dat het gebonden zijn aan de vaste maten van de letter (het corps), waardoor de variabiliteit der verhoudingen in constanten uitgedrukt kon worden, een eigen esthetiek opriep. Die heeft, gedragen door de harmonie van een lettertype, gevoerd tot de pagina met het volmaakte evenwicht. De proefnemingen van Plantin-Moretus tonen het: 79. Vandaag wordt het bewezen door het levenswerk van een groot typograaf als Jan van Krimpen.[6]

(E) De techniek van het zetten en wel de mogelijkheid om door middel van spaties uit te drijven en in te winnen, maakte bovendien een harmonische verhouding tussen het woord als taalkundige en de regel als typografische eenheid mogelijk. De, nog niet verklaarde, gewoonte om vaak zelfs in boekjes met een zeer kleine pagina op twee kolommen te schrijven, bracht als het prozateksten betrof een wijze van afbreken mee die een grammatologisch probleem betekent. Er blijkt uit, hoezeer de visuele taalbeelden in de Middeleeuwen, anders gezegd: hoezeer de letters op papier en perkament, een partituur vormden. Enkele voorbeelden zijn: ... *mijn vrie*|*nt woenende* ... (UB Amsterdam, Hs. IG44, Cat. Hss.2, nr 512, Ao. 1406, f.4 verso); ... *ende dies go*|*eds gemaecx* ... (Koninklijke Akademie van Wetenschappen, bruikleen Den Haag KB, Ak. xxxv, f.40 recto). In de Maastrichtse proefdrukken van de *Heilichdomme ende reliquien van O.L.V. te Wavere* (c. 1483)[7] komt dit type van afbreken nog voor: *o*|*ns heeren; m*|*et synen bloede; verb*|*orgentheit; w*|*ant nieman*;

5 B. Kruitwagen OFM, 'Twee reclamebladen van den schrijfmeester Herman Strepel (Münster 1447)', in: *Het Boek* 22, 1933-34, p. 209-230; herdrukt in: *Laat-middeleeuwsche paleografica* etc., 1942, p. 1-22.

6 J. Dreyfus, *The work of Jan van Krimpen; a record in honour of his sixtieth birthday, with a foreword by Stanley Morison, illustrated by reproductions of drawings, specimens of types, lettering and bookwork*, Haarlem and Utrecht 1952. En: *J. van Krimpen on designing and devising type*, New York and Heemstede 1957.

7 Zie: M.E. Kronenberg, 'Incunabel-bijdragen', in: *Het Boek* 20, 1931, p. 5-16; Kronenberg, *Contributions* 909e.

w|el desulc hem; de maeg|t marien (Maastricht, Rijksarchief, geen signatuur). De techniek van het zetten maakt hieraan al spoedig definitief een einde, afgezien van enkele zeer recente, zg. zuiver typografische experimenten.

(F) De ontwikkeling van een eigen esthetiek blijkt duidelijk bij de beperkingen die voor het opmaken gelden. Wij gaan uit van de aanwijzingen van P.M. van Cleef Jzn in zijn voortreffelijk *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland*:

'Men moet vooral zorgen de pagina's geenen regel te lang of te kort te maken, zoo er geen hoofd of tabel op volgt. Dit mag slechts in zeer enkele gevallen plaats hebben, en dan moet de pagina, welke er bij het drukken tegenaan komt, ook op dezelfde lengte gebracht worden. Ook mag er geen uitgang boven aan de pagina komen, maar wel eene pagina met eenen nieuwen regel eindigen; mits hij door geen hoofdstuk, artikel of iets dergelijks worde voorafgegaan, want in dit geval is men verpligt, op zijn minst drie regels tekst te bezigen.'

'Men mag geen staartpagina van drie regels zetten, of dit moet volstrekt niet anders kunnen gevonden worden.'

Het voorschrift dat er geen uitgang bovenaan de pagina mag komen, demonstreert de verandering die zich voltrok tussen de codex en het gedrukte boek. Met enige verbazing kunnen wij in de evenwichtige drukken van Gerard Leeu de overtreding van deze regel constateren: 22, 29; of liever, als wij daar een dergelijke uitgang aantreffen, dan vragen wij ons af, hoe zoiets mogelijk was. De codex geeft daarop het antwoord. Zolang bij de productie van het boek de copiist en de rubricator als een twee-eenheid voor het maken van het eindproduct samenwerkten, vulde de tweede met kleine decoratieve vormen aan wat de eerste openliet: 13. Toen nu de taak van de schrijvende hand door de zetter-drukker werd overgenomen, bleef dit aanvankelijk zo. Maar al spoedig werd de mechanische vervaardiging als geheel autonoom, en eerst dat bracht noodzakelijkerwijze het beperkende beginsel.

(G) In menig opzicht valt voor de typografie de illustratie binnen het hoofdstuk van het ontwerp. Een essentiële vraag is dan, op welke wijze de drukker het beeld ten opzichte van de tekst in het geheel van het boek weet te integreren. Vanuit de traditie die de mogelijkheid voor illustratie openliet door ruimte voor miniaturen beschikbaar te houden,[8.] komt het bij Gerard Leeu reeds tot een inpassen van het gedrukte beeld binnen de pagina, waarbij de typograaf zich naar de illustratie kon richten: 25, 26. De verhouding tussen tekst en beeld is daarbij echter niet in eerste instantie een vraag van typografisch-bibliografische aard.

De ontwikkeling van de techniek, gestimuleerd door de hogere eisen welke men aan het beeld ging stellen en wel naarmate beeld en tekst meer op elkaar betrokken

8. Bijvoorbeeld in: Boethius, *De consolatione philosophiae*, Arend de Keysere, Gent 1485, (CA322). Reproductie in: J. Alblas, 'De Nederlandsche incunabelen der Universiteitsbibliotheek te Utrecht', in *Het Boek* 3, 1914, p. 145-148, afb. tegenover p. 148 (afzonderlijke uitgave, extra nummer ter ere van: *J.F. van Someren, bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Utrecht 1889-1914*, tegenover p. 36).

raakten, leidde in de loop van de zestiende eeuw tot het nieuwe procédé van de gravure. De vereniging van hoogdruk met diepdruk: 161, 165, 175, 179, die daardoor ontstond, stelde een technisch-organisatorisch probleem dat om een eigen oplossing vroeg. Minder geslaagde resultaten laten zien van welke aard de technische problemen waren: 161; in de kleinere oplagen van op deze wijze geillustreerde boeken komt dat eveneens tot uiting. Daarnaast tonen echter de Nederlandse kaartdrukkers wat men op dit bijzondere gebied wist te bereiken: 82.

De houtsnede bleef echter ook in de periode van de triomf van de gravure een eigen plaats behouden en dat dan niet alleen als goedkoop procédé, maar vooral ook voor het inpassen van kleine, functionele en dus onmisbare illustraties in de tekst: 102.

Bibliografische notitie

In Nederland bestaat vóór het jaar 1800 geen literatuur over ontwerpen. De technische handboeken geven daarna enig inzicht in de eisen die de negentiende-eeuwse typografie aan de ontwerper stelde.

Ontwerpen van uitgaven tot 1800

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld*.

1584. C. PLANTIJN, Antwerpen. Callimachus Cyrenaeus, *Hymni, epigrammata et fragmenta, quoe exstant; et separatim Moschi Syracusii et Bionis Smirnaei idyllia; Bonaventura Vulcanii Brugensi interprete; cum annotationibus eiusdem & indice copioso*. Leiden UB, Cod.Vulc.8. Op f.2*v* drie titelontwerpen, waarvan twee zijn doorgehaald en het derde is gebruikt. Op f.27*r* titelontwerp voor het deel van Moschus Syracusius. Zie ook de opgave van kopij p.104.

1591. F. RAPHELENGIUS, Leiden. Aristoteles, *De mundo, Groece: cum duplici interpretatione Latinâ; priore quidem L. Apulei; alterâ verò Guilielmi Budoei; cum scholiis & castigationibus Bonaventuroe Vulcanii tam in Aristotelem, quàm in utrunque eius interpretem; accessit seorsim Gregorii Cypri, Econonium maris, Graecè nunquam antea excusum et Pauli Silentiarii Iambica*. Leiden UB, Cod.Vulc.106.II. Op f.2*v* het ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.104.

*1614. PLANTIJN, Antwerpen. *Breviarium Romanum*. Antwerpen MPM, Arch.118;1150a. Geschreven ontwerpen voor het gegraveerde titelblad op f.437 en 439 van het eerste stuk en op f.73 van het tweede. De tekening voor het gegraveerde titelblad door P.P. Rubens in Londen, British Museum. Zie 64, 65, 66, 67.

*1616. PLANTIJN, Antwerpen. B. Bauhusius, *Epigrammatum selectorum libri V*. Antwerpen MPM, Arch.118,500-503. Gedrukte ontwerpen. Zie 79.

*1622. P. VAN WAESBERGE, Rotterdam. G.A. Bredero, *Alle de spelen*. Leiden Prentenkabinet Rijksuniversiteit, portef.nr 2,2-3, inv.137. Tekening van W. Buytewech voor het gegraveerde titelblad. Zie 80.

1637. P.A. VAN RAVENSTEYN, Leiden. *Biblia* (Statenvertaling). Den Haag Oud Synodaal Archief, 18.I. Geschreven ontwerp voor de tekst op het gegraveerde titelblad. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en drukproeven p. 151.

*1644. B. & A. ELZEVIER, Leiden. C. Huygens, *Momenta desultoria*. Den Haag KB, Ak.XLVIII. Schetsen voor het gegraveerde titelblad en het titelblad in boekdruk op f.206, 207, 208, 209*v* en 210; op f.204 het ontwerp voor de titel in boekdruk. Zie 109, 110, 111, 112, 113.

1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'aveuglement des hommes de maintenant* ... etc. Amsterdam UB, Hs. VG7e, f. Ontwerp voor de twee titelpagina's. Zie ook de opgave van kopij p. 105.

1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Bijvoeghsel tot het tractaet Getuigenis der waarheit; behelsende 30 getuigenissen waarvan 26 notarialijk met eede bevestigt zijn* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG4a. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p. 105.

1679-81. P. ARENTS (& J. RIEUWERTS), Amsterdam. A. Bourignon, *Het licht des weerelds, in een seer waerachtig verhael van eene pellegrimme, ... na 't eeuwig land reisende; aen den dagh gebragt door Christiaen de Cort*, 3 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA28 en VG5a. Ontwerpen voor de titelbladen van de delen 2 en 3. Zie ook de opgave van kopij p.105.

1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *La pierre de touche; pour conoîstre l'or de la vraye charité* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG10b. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.105.

*1679-81-82. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique* ... etc., drie dln. Amsterdam UB, Hs.VG9b. Ontwerpen voor de titelbladen van de drie delen. Zie ook de opgave van kopij p.105. Zie 147.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De vernieuwing van den evangelischen geest*, 3 dln. Amsterdam UB, Hs.VG7a-c. Ontwerpen voor de drie titelpagina's respectievelijk van 1679, 1681 en 1682. Zie ook de opgave van kopij op deze jaartallen p. 105, 106.
1679. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Wunderwehrtes Tractat; der wahren krafft-Tugend; welche nicht bekant ist bey den itzigen Menschen; ... aus dem Originalfrantzösischem übergesetzt*, 2 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA27c en VG2a. Ontwerpen voor de titelpagina's. Zie ook de opgave van kopij p. 105-106.
1680. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Den Anti-Christ ontdekt; het welk vertoont den gevaarlijken tijd waar in wy leven; en hoe dat den duivel de heerschappye heeft over de geesten der menschen*; ... etc. 3 dln. Amsterdam UB, Hs.VG6b. Ontwerp voor het titelblad van het tweede deel. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1680. J. RIEUWERTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Het getuigenis der waarheit, tot vernietiging der leugens en valsche beschuldigingen, dewelke uitgestrooyt zijn onder den naam van Johan Berckendael*, ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG4a. Ontwerp voor het titelblad in een voorgevoegd briefje. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1680. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Der neue Himmel und die neue Erde; darin verfasset seyn unerhörte Wunder* ... usw.; *erster Theil; aus dem französischem Manuscripto verteuscht*. Amsterdam UB, Hs.VG2e. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'antechrist découvert; qui montre le temps dangereux auquel nous vivons maintenant; & comment le Diable a le domaine sur les esprits des hommes; qu'il se fait adorer comme s'il étoit Dieu, & gaigne à soy les bien-intentionnés sous apparence de vertu & devotion*; ... etc. Amsterdam UB, Hs. VG10a. Ontwerpen voor de titelbladen der drie delen. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Die Erneuerung des evangelischen Geistes*, 3 dln. Amsterdam UB, Hs.VG1b en c en Hs.IIIA27a. Ontwerpen voor de titelbladen. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das Liecht der Welt, in unterschiedlichen wahrhaftigen Erzehlungen, die wohl würdig seind, von allen denen die noch einiger massen ihre Säligkeit zu befördern trachten, nachgelesen, ja recht verstanden und begriffen zu werden*, ... usw.; *in drei Teilen an dieses Tagelicht gebracht durch Christian de Cort*. Amsterdam UB, Hs.VG2d. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1681. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *De heilige verrekyker; waar door men kan sien, in wat stant dat alle menschen in 't gemeen ten aansien harer eeuwige zaligheit zijn* ... etc.; *getrouwelijk uit het Franse eigenhandig schrift, in Nederduits vertaalt*. Amsterdam UB, Hs.IIIA31d. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.106.

1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'appel de Dieu et le refus des hommes*. Eerste deel. Amsterdam UB, Hs.VG8a. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das Grab der falschen Theologie, ausgerottet durch die wahre so von dem H. Geist hergekommen ist*, 4 dln. Amsterdam UB, Hs.IIIA30. Ontwerpen voor de titelpagina's. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Le témoignage de vérité, opposé aux faussetés & aux mensonges publiés pour détourner les hommes des lumières salutaires par deux libelles* ... etc. 2 dln. Deel 2 is in 1684 uitgegeven. Amsterdam UB, Hs.VG5b en c. Ontwerpen voor de titelpagina's. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1682. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *La sainte visière; avec laquelle on peut voir en quel état sont tous les hommes en général au regard de leur salut éternel* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG8d. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p.106.
1683. H. WETSTEIN, Amsterdam. (P. Poiret), *Kempis commun ou les quatres livres de l'imitation de Jesus-Christ, partie traduits, partie paraphrases, selon le sens intérieur & mistique, pour l'édification commune de tous les Chrêtiens qui désirent de s'avancer dans le solide de la pitié*. Amsterdam UB, Hs.IIIG13. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon. *L'appel de Dieu et le refus des hommes; seconde partie*. Amsterdam UB, Hs.VG8b. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Avis et instructions salutaires; à toutes sortes de personnes, & sur toutes sortes matières, divines, morales, de théorie, de pratique & de conscience, recoeuillis de lettres de feu Mad.lle Antoinette Bourignon*. Amsterdam UB, Hs.VG11. Ontwerp voor de titelpagina. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *L'étoile du matin* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG8f. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Les persécutions du Juste* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG9c. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Das heilige Perspectiv, dadurch man sehen kan in welchem Zustande sich alle Menschen ins gemein, was ihre ewige Säligkeit betrift, befinden* ... etc. Amsterdam UB, Hs.VG1a. Geschreven ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1684. J. RIEUWERTS & P. ARENTS, Amsterdam. A. Bourignon, *Der entdeckte Widerkrist*, 3 dln; uit het Frans vert. Amsterdam UB, Hs.VG2b, c. Ontwerpen voor de titelpagina's van delen 2 en 3. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1735. J. NÉAULME, Den Haag. P. Bergeron, *Voyages faits principalement en Asie dans les xii, xiii, xiv, et xv siècles, par Benjamin Tudele, Jean du Plan-Carpin*, ... etc. Leiden UB, Cod.March.28. Stuk 92 is het ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.
1738. P. PAUPIE, Den Haag. *Histoire des révolutions, de l'île de Corse, et de l'élévation de Théodore I sur le trône de cet état, tirée de mémoires tant secrets que publics*. Leiden UB, Cod.March.52, nr 138. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107.

1738. WED. C. LE VIER, Den Haag. *Dissertations historiques concernant l'état et le rang des fils naturels des rois de France, sous leurs trois diverses races: avec une lettre curieuse touchant l'origine des ducs et pairs de France*. Leiden UB, Cod. March.28. Stuk 40 is het ontwerp voor het titelblad.
*1740. WED. C. LE VIER & P. PAUPIE, Den Haag. (P. Marchand), *Histoire de l'origine et des prémiers progrès de l'imprimerie*. Leiden UB, Cod.March.24b. Stuk 83 is het ontwerp voor het gegraveerde titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107. Zie 171 en 173.
1740. WED. C. LE VIER, Den Haag. *Histoire universelle des systèmes de philosophie, tant anciens que modernes, touchant l'origine et la création du monde: traduite de l'Anglois*. Leiden UB, Cod.March.28. Stuk 43 is het ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.107-108.
1740. WED. C. LE VIER, Den Haag. *Matanasiana ou mémoires littéraires, historiques, et critiques, du docteur Matanasius, S.D.L.R.G.; tome premier*. Leiden UB, Cod.March.28, nr 47. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgaven van kopij p.108 en proefdrukken p.143.
1742. A. MOETJENS, Den Haag. F. Villon, *Oeuvres, avec les remarques de diverses personnes*. Leiden UB, Cod. March.31. Ontwerp voor de binnentitel van het eerste deel. Zie ook de opgaven van kopij p.108, proefdrukken p. 144 en drukproeven p.151.
1743. A. MOETJENS, Den Haag. (F.X.) D'Oliveyra, *Mémoires historiques, politiques, et litéraires, concernant le Portugal. et toutes ses dépendances; avec la bibliothèque des écrivains et des historiens de ces états*. Leiden UB, Cod.March.28. Stuk 27 is het ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.108.
1747. J. NÉAULME, Den Haag, M. de Béthune, *Histoire de Henri le Grand, roi de France et de Navarre; composée sous le titre de mémoires d'oeconomies, d'état &c.; mais, réduite en corps d'histoire; traduite, pour ainsi dire, en François; & accompagnée de remarques historiques et politiques, également importantes & nécessaires; par M.L.D.L.D.L. en II volumes in quarto*. Leiden UB, Cod.March.52.Stuk 49 is een schetsje van het ontwerp, 44 het uitgewerkte ontwerp voor het titelblad van het Projet de souscription. Zie ook de opgaven van kopij p.108 en proefdrukken p.144.
1747. J. NÉAULME, Den Haag. Fénélon, *Directions pour la conscience d'un roi, composées pour l'instruction de Louis de France, duc de Bourgogne, par messire François de Salignac de la Mothe-Fénélon*. Leiden UB, Cod.March.64. Ontwerp voor het titelblad. Zie ook de opgave van kopij p.108.
*1779. PLANTIJN, Antwerpen. *Canones, et decreta sacrosancti oecomenici et generalis concilii Tridentini; sub Paulo iii, Iulio iii, Pio iii, pontificibus max. celebrati, iuxta exemplar authenticum Romae M.D.LXIIII. editum*. Antwerpen MPM, M.33. Ontwerp voor een pagina. Zie ook de opgave van kopij p.108. Zie 194.

De letter

Inleiding

(A) Al is de drukletter in oorsprong uit de aard der zaak niets anders dan een lettervorm zoals deze eerst door de schrijvende hand werd gemaakt, toch heeft zij van het begin af aan een zeer eigen belangrijk kenmerk, namelijk dat van de constantheid. Die constantheid, verenigd met de regelmaat van de compositie der lettertekens tot het woordbeeld, is een eigenschap waardoor zelfs het slechtste drukwerk zich van een handschrift onderscheidt. Indien er weliswaar in zeer enkele gevallen een bedrieglijke overeenkomst is tussen een gedrukte en een geschreven pagina, dan is dat welhaast een curiositeit, veroorzaakt door een uitzonderlijk karakter van het schrijfresultaat in kwestie.

(B) Verschillende technische momenten hebben de mogelijkheden voor de lettervormen beperkingen opgelegd, ook al kan elke beperking door een kostbare, maar daardoor ook on-economische techniek wel eens worden overwonnen. Die beperking komt niet alleen van de zijde van de lettersnijder, maar ook van de lettergieter voor wie al te grillige en te subtiele vormen een te groot risico betekenen, gezien ook al de vele kleine bewerkingen die elke letter nog moet ondergaan nadat zij in ruwe vorm uit het gietinstrument is gekomen. In de zetterij komen daar dan nieuwe beperkingen bij. Het insluiten, maar evenzeer het distribueren, vraagt om eenvoudige en weinig breekbare, in het tweede geval ook goed onderscheidbare vormen; de vele staartbreuken van de langgestaarte Q getuigen van het gevaar van te subtiele vormen: 58 en 159, kol. 3: Descendiaen Romeyn, r. 8-9. Zelfs de swash-letter kent beperkingen. Alleen de in hout gesneden initialen, zg. bloemletters: 21, 31, 33, 49, 52, 53, 78, 127, 150, 156, 157, 175, die op een blokje werden geproduceerd, waren vrij van deze beperkingen, die om vereenvoudiging van de vormen vroegen. Daarin heeft de fantasie zich in de verschillende perioden met vaak grillige vormgevingen kunnen uitleven. Hetzelfde geldt trouwens voor de fleurons: 45, 46, 84, 95, 129, 159, 177, 191, 192.

(C) De beperkingen die aan de lettervorm reeds direct door de techniek werden opgedrongen, golden aanvankelijk niet voor de ligaturen voorzover deze niet al te kwetsbare vormen vereisten. De vele verbindingen in de letterkast van de incunabel-drukkers demonstreren nogmaals het feit, dat drukken in oorsprong niets anders is dan mechanisch schrijven. Het is vooral de techniek en dan wel in het bijzonder de economie van het zetten en dus ook de economie van de letterkast in de zetterspraktijk, waardoor het aantal ligaturen toch vrij spoedig beperkt werd. Enkele ligaturen bij recente typen getuigen er intussen van, hoezeer de harmonie van de letterverbindingen toch de gewenstheid van de ligatuur in sommige gevallen kan bepalen (bv. Van Krimpen: ae, ffi); tevens getuigen zij van de haast onweerstaanbare charme van de oude drukletter en haar vaste combinaties.

(D) Het toenemend onderscheid tussen de drukletter en de schrijfletter werd mede geconstitueerd door de beperking der verbindingen, door het overwegend geïsoleerd karakter van de drukletter dus, en door de constantheid van de onderlinge verhoudingen. Toch getuigt de ontwikkeling van de letter in deze opzichten niet het duidelijkst van het ontstaan van het eigen karakter van de drukletter. Daarvoor is namelijk het opmerkelijkste feit in de geschiedenis van de letter het invoeren van de civilité: 54, dus van de zestiende-eeuwse letter die doelbewust de geschreven hand, de zg. renaissance-hand,[1.] in druk tot uitdrukking wilde brengen. Die doelstelling als uitzonderlijke prestatie bij het lettermaken betekent dat de andere typen als autonome typografische vormen naast de lettervormen van de schrijvende hand werden ervaren.

(E) Bij het beoordelen van de bijdrage van een bepaald land of een bepaald cultuurgebied tot de typografie dient men op verschillende aspecten te letten. Van welk een uitzonderlijke hoogte in cultureel en dikwijls ook esthetisch opzicht het ontwerpen van een nieuwe lettertype ook kan zijn, van algemeen cultureel standpunt is de rijkdom aan letters in een zo groot mogelijk aantal drukkerijen van nog meer betekenis: 159, terwijl ook de bijdrage tot de verspreiding van de beste letters over andere cultuurgebieden een waardevolle factor is. Wat dit laatste betreft, dient men bijvoorbeeld te denken aan de betekenis van de Nederlanden voor de typografie in Engeland.[2.]

(F) In de geschiedenis van de letter in de Nederlanden is het werk van Gerard Leeu al vroeg een goed voorbeeld van gevarieerd letterbezit: 19-32.[3.] Waarom een incunabel-drukker zo dikwijls een nieuw lettertype liet vervaardigen, is een vraag die hier niet beantwoord behoeft te worden; wij kunnen ons beperken tot het constateren van het feit. Is voor de letterkast van Leeu, als van vele anderen trouwens, de zg. gothische of duitse letter kenmerkend, dan moet daarnaast vooral gewezen worden op het type dat Ketelaer & De Leempt reeds zo vroeg ter beschikking hadden en dat, versleten, op een Subiaco-type ging lijken: 12, 14, 16.

(G) De eerste die na de periode waarin een drukker overwegend met eigen middelen vervaardigde letter ter beschikking had, een nieuwe fase in de geschiedenis van de typografie der Nederlanden opent, is Hendrik Lettersnider: 43. Met hem begint definitief de scheiding tussen het bedrijf van de lettergieter en dat van de

1. S.A. Tannenbaum, *The handwriting of the Renaissance*, New York 1930.
2. Zie T.B. Reed, *A history of the old English letter foundries; with notes historical and bibliographical on the rise and progress of English typography; new edition by A.F. Johnson*, London 1952, en: *Notes on a century of typography at the University Press, Oxford 1693-1794; with annotations and appendices by Horace Hart*, Oxford 1900. S.C. Roberts, *A history of the Cambridge University Press, 1521-1921*, Cambridge 1921. H.G.C(arter) and J.S.G.S(immons), *A specimen of types cast at the University Press, Oxford, in matrices believed to have been bought at Leyden in 1637*, Oxford 1957.
3. Inventarisatie in: K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke; Abt. 2, Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England*, Leipzig und New York 1908 (*Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten begründet von Karl Dziatzko, fortgeführt und herausgegeben von Konrad Haebler*, 22-23. Heft, 2. Serie, 5-6. Heft). De twaalf lettertypen van Gerard Leeu zijn geïnventariseerd op p. 219-220 en p. 210-211.

drukker.[4.] Berust zijn betekenis evenzeer op de kwaliteit als op de invloedrijkheid van de door hem ontworpen letter, zijn plaats in de geschiedenis van de productie en verbreiding, in de economische geschiedenis van de boekdrukkunst derhalve, is feitelijk nog belangrijker. Na hem begrijpen wij en waarderen wij de lettervoorraad van het grootbedrijf van Plantijn namelijk beter. Van even grote betekenis, en dan bovendien nog in internationaal opzicht, blijkt de in Antwerpen gevestigde Franse lettersteker François Guyot te zijn, wiens romein en de daarbij behorende cursief al spoedig in geheel Europa, met uitzondering van Frankrijk, gebruikt werden. Zijn letterproef van c. 1550 is misschien de eerste in de geschiedenis van de lettergieterij.[5.]

(H) Pas in de zeventiende eeuw komt er weer een grote naam voor in de geschiedenis van de Nederlandse letter van het standpunt der creativiteit, namelijk die van de nog steeds niet geheel onbestreden Christoffel van Dyck: 159. Zijn betekenis reikt tot in de achttiende eeuw: 192, om daarna in de twintigste eeuw nog eens een uitzonderlijke hoogte te bereiken toen Jan van Krimpen een romein, de Romanée, bij zijn overgeleverde cursief tekende; 216, 217. In de achttiende eeuw wordt hij opgevolgd door Fleischman, wiens werk onverbrekelijk verbonden is aan de kostelijke rijkdom op het gebied van de letter en van de typografie in het algemeen van het huis Enschedé: 189, 190, 191.

(J) Het zijn figuren als Guyot, Plantijn, Marchand en Fleischman, die immers van oorsprong geen Nederlanders zijn, welke laten zien hoe weinig het nationaliteitsbeginsel in de cultuurgeschiedenis betekent. Wat voor personen geldt, geldt, zoals reeds werd opgemerkt, evenzeer voor de letter. De waarde van een Garamond als product van creativiteit zal niemand bestrijden; de unieke waarde voor de westerse typografie van de letter die met al haar varianten zo wordt aangeduid, is echter weer een fenomeen op zichzelf.[6.]

De plaats van een Garamond in de drukgeschiedenis moet telkens opnieuw worden vastgesteld waar wij te maken hebben met een drukker die van dit type gebruik maakt. De grote rijkdom van de drukkunst in de Nederlanden is daarom juist in huizen als die van Plantin-Moretus: 50,[7.] 51, 53, 54, 56, 58, 60, 78, 156, 157, 163, 195, Blaeu: 72, 73, 75, 94, 101, 116, 118, 119, 132, en Elzevier: 108, 142, 143, in de loop van anderhalve eeuw gelegen in de uitermate grote gevarieerdheid van de

4. Over het bestaan van lettergieterijen als onafhankelijk bedrijf in de vijftiende eeuw zie: B. Kruitwagen OFM, ‘Een warme koudwaterstraal over de incunabelvorsching’, in: *Het Boek* 19, 1930, p. 113-132; speciaal p. 115.
5. Mededeling van Harry Carter. De proef bevindt zich thans in The Folger Shakespeare Library, Washington USA.
6. Paul Beaujon (Beatrice Warde), ‘The ‘Garamond’ types; sixteenth-& seventeenth-century sources considered’, in: *The Fleuron* 5, 1926, p. 131-179. Voor het gebruik van de term ‘Garmont’, ‘gaarmond’, in de zeventiende eeuw zie ‘opgave kopij’ p. 107, onder: (*a*) 1683, WETSTEIN, H., Amsterdam, (P. Poiret), *Kempis commun*; en (*b*) 1684, RIEUWERTS, J., & P. ARENTS, Amsterdam, (P. Poiret), *Das Leben der Jungfrau Antoinette Bourignon; theils durch Sie selbst ... geschrieben*.
7. Exemplarisch is het contact met de Franse lettersnijder Le Bé; zie H.G. Carter, ‘A message from Plantin to Guillaume le Bé’, in: *De Gulden Passer* 36, 1958, p. 59-62.

letter waarover zij beschikten. In dit verband is dan ook kenmerkend voor de Nederlanden dat daar vrijwel met ieder alfabet gezet kon worden: Angelsaksisch 160; Arabisch 62, 160; Koptisch 160; Hebreeuws 62, 95, 96, 160, 170; Grieks 56, 136, 140, 158, 159, 160, 170, 183, 184; Runen 160; Russisch 160; Samaritaans 160. Muziek moest aanvankelijk met de hand ingeschreven worden: 47; nog in de zestiende eeuw werd ook dit probleem voor de typografie opgelost; zie de letterproeven uit een latere periode: 159, 191 (Fleischman); zie ook 189, 190.

(K) De grote traditie werd, zoals reeds werd gezegd, in de achttiende eeuw overgenomen door een huis als dat van Enschedé. Daarnaast moet in de negentiende eeuw onmiddellijk Tetterode genoemd worden, de tegenwoordige Lettergieterij 'Amsterdam'. Ondernemingen als deze vormen de kostbare grondslag voor de hedendaagse typografie in Nederland. Het is deze grote traditie die in de twintigste eeuw nieuwe toppen bereikt heeft door de kunstenaars S.H. de Roos en Jan van Krimpen.

Bibliografische notitie

Over de lettergieterijen in Nederland bestaat een standaardwerk van Charles Enschedé: *Fonderies de caractères*.[1.] Uit de aard der zaak behandelt ook Updike de Nederlandse letter in zijn klassieke boek *Printing types*.[2.] Merkwaardig genoeg heeft deze Engelsman over het algemeen weinig waardering voor wat er op dat gebied in de Nederlanden is gepresteerd. Naast Updike dient ook het boek *Type designs* van Johnson[3.] geraadpleegd te worden.

Over de Nederlandse drukletters in de vijftiende eeuw schreef Pater Kruitwagen belangrijke artikels, o.a. handelende over de invloed van het fraterschrift en de Italiaanse letter.[4.] Eveneens schreef hij over Hendrik Lettersnider, die op de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw de eerste gespecialiseerde lettergieter in Nederland mag worden genoemd.[5.] Leonard Willems schreef over A. Tavernier

1. Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du quinzième au dix-neuvième siècle; notice historique principalement après les données de la collection typographique de Joh. Enschedé en Zonen à Haarlem*, Haarlem 1908.
2. D.B. Updike, *Printing types, their history, forms and use; a study in survivals, with illustrations; second edition*, Cambridge USA, 1937, 2 vol.
3. A.F. Johnson, *Type designs; their history and development, second edition*, London 1959.
4. B. Kruitwagen OFM, 'De invloed van het fraterschrift op de Nederlandsche en Duitsche drukletter van de vijftiende eeuw', in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942, p. 79-116. Ook in: *Het Boek* 23, 1935-36, p. 129-164. Hier onder de titel: De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1477) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers'. Over Italiaanse vormen bij Gerard Leeu en andere incunabeldrukkers in de Nederlanden, zie: B. Kruitwagen OFM, 'De Freeska Landriuchtdrukkerij', in: *Het Boek* 29, 1947-48, speciaal p. 212-237; ook in: *Koninklijke Bibliotheek; gedenkboek 1798-1948*, 's-Gravenhage 1948, p. 45-69.
5. B. Kruitwagen OFM, 'De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1511)', in: *De Gulden Passer*, nieuwe reeks 7, 1923, p. 5-43.

en de invoering van de civilité in Zuid-Nederland.[6.] De letter van het huis Plantijn behandelde H. Carter.[7.] Daarop sluiten een aantal detailstudies en een duidelijk, oriënterend artikel van G.W. Ovink over de zeventiende en achttiende eeuw aan.[8.] Reeds op het einde van de zestiende en vooral in de zeventiende eeuw werd de exotische letter in de Nederlanden van belang, in het bijzonder de Hebreeuwse en Arabische. Er bestaat meer literatuur over de Hebreeuwse drukken dan over de Hebreeuwse letter; Wijnman behandelde de geschiedenis van de Arabische letter vanaf het einde van de zestiende eeuw.[9.] Voor de achttiende en negentiende eeuw brengt een jubileum-uitgave van het huis Enschedé een grote monografie.[10.] Daarin wordt ook de figuur van de lettersnijder Fleischman belicht. Een andere belangrijke monografie is het gedenkboek der Lettergieterij 'Amsterdam'.[11.]

Voor de moderne Nederlandse letter moet in de allereerste plaats gewezen worden op het boek van Stols over S.H. de Roos,[12.] en op de monografie van John

6. L. Willems Az., 'Ameet Tavernier en de invoering der civilité-letter in Zuid-Nederland', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5, 1907, p. 241-263. Zie ook: M. Sabbe et M. Audin, *Die Civilité-Schrijften des Robert Granjon in Lyon und die flämischen Drucker des sechzehnten Jahrhunderts*, Wien, Bibliotheca Typografica 1929.
7. H. Carter, 'Plantin's types and their makers', in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955*, Antwerpen 1956, p. 247-269. H. Carter, 'The types of Christopher Plantin', in: *The Library*, fifth series, vol. 2, nr 3, sept. 1956, p. 170-179. Zie ook: M. Parker en H.D.L. Vervliet, 'Typographica Plantiniana II; early inventories of punches, matrices, and moulds in the Plantin-Moretus Archives', in: *De Gulden Passer* 38, 1960.
8. G.W. Ovink, 'Iets over de geschiedenis van het lettergietersbedrijf in Amsterdam', in: *Handschrift, boek en drukletter; drie studies door H. de la Fontaine Verwey, H.A. Warmelink, G.W. Ovink*; overgedrukt uit: *Amsterdam en de drukkunst* en aangeboden aan de leden der Vereniging van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1951. Er zijn verschillende belangrijke detailstudies waarvan wij noemen: J.W. Enschedé, 'Nicolaas Briot en Jacques Carpentier, lettergieters, en hun relatie tot eenige Amsterdamsche boekdrukkers (1615-40)', in: *Jaarboek Amstelodamum* 6, 1908, p. 151-171; en: H.F. Wijnman, 'Thomas de Vechter, lettergieter te Leiden, 1584-1602', in: *Het Boek* 29, 1947-48, p. 149-153. Verder over Christoffel van Dyck: Ch. Enschedé, 'De drukkerij van Johannes Elsevier in 1658', in: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 16-19 Juni 1896. Ch. Enschedé, 'Elzevier-Van Dyck', Hengelo 1895, overgedrukt uit *Klaasesz Aankondiger*, uitgegeven door Jhs Klaasesz & Cie, Hengelo. Verder: A. Willems, *Les Elzevier; histoire et annales typographiques*, Bruxelles, Paris, La Haye 1880, p. lxxix-lxxxv. Joseph Moxon, *Mechanick exercises on the whole art of printing (1683-4); edited by Herbert Davis & Harry Carter*, London 1958, p. 372. A.A.M. Stols, 'Berberenus van (den) Dijck', in: *De Nederlandse Leeuw; maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor geslacht- en wapenkunde* 51, 1933, kol. 409-412, waarin genealogische gegevens over de familie Van Dyck ter aanvulling van de gegevens in Ch. Enschedé, *Fonderies*. Zie ook: S.L. Hartz, *The Elseviers and their contemporaries; an illustrated commentary, containing part of an article by Mr. Charles Enschedé*, Amsterdam and Brussels (1955).
9. Over Hebreeuwse letter: H.F. Wijnman, 'Jodocus Hondius en de drukker van de Amsterdamsche Ptolemaeus-uitgave van 1605', in: *Het Boek* 28, 1944-46, p. 1-49. Over Arabische letter: H.F. Wijnman, 'The origin of Arabic typography in Leiden', in: *Books on the Orient*, Leiden 1957. En zie: *Het Boek* 27, 1943, (W. Nijhoff), *Register*, p. 100-101, 'Bijzondere lettersoorten'.
10. *De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen; gedenkschrift (1743-1893) ter gelegenheid van haar honderdvijftig-jarig bestaan op 9 Maart 1893*, Haarlem (1893). Zie over deze lettergieterij ook: *Het Huis Enschedé 1703-1953; I, Zeven geslachten van drukkers en lettergieters; II, Een korte geschiedenis van het bedrijf, door J. van Krimpen; III, Een keuze uit de letters van zes eeuwen*, Haarlem 1953.
11. G.W. Ovink, *Honderd jaren lettergieterij in Amsterdam*, Amsterdam (1951).
12. A.A.M. Stols, *Het werk van S.H. de Roos; een bijdrage tot de geschiedenis van de herleving der Nederlandsche boekdrukkunst*, Amsterdam 1942. Zie ook: *Halcyon* 9-10, 1942. *Bijdragen ter eere van den vijf en zestigsten verjaardag van S.H. de Roos, 14 September 1942*. Hierin o.a.: D. Dooijes, 'Lijst van geschriften van S.H. de Roos'; G.W. Ovink, 'De letters van S.H. de Roos'; A.A.M. Stols, 'S.H. de Roos en zijn Heuvelpers'. Zie verder: G.W. van Gorkum, 'Een

Dreyfus over Jan van Krimpen.[13.] Zeer belangrijk is voor beide typografen een opstel van Ovink.[14.] Van Krimpen zelf liet zijn kostelijk typografisch zelfportret na in *J. van Krimpen on designing and devising type*.[15.]

Over de muziekdruk handelde A. Goovaerts in een belangrijke monografie.[16.] Juist echter ook op het specialistisch gebied van de letter moet de *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam* worden geraadpleegd. De vakman vindt voor de moderne technieken een apparaat in de *Centrale Catalogus* door TNO uitgegeven.[17.] Een opgave van Nederlandse letterproeven verscheen in *The Library*;[18.] de hier volgende documentatie berust in de eerste plaats hierop, maar werd in samen werking met Mejuffrouw N. Hoeflake geheel uitgewerkt en aangevuld en berust mede op belangrijke toevoegingen van Harry Carter.

vraaggesprek met S.H. de Roos; de ontwikkeling van de grafische vormgeving; De Roos wijst op de dienende functie van de grafische kunstnijverheid; herstel van traditie', in: *Drukkersweekblad*, Kerstnummer 1949. Met reproducties van letter van De Roos.

13. J. Dreyfus, *The work of Jan van Krimpen; a record in honour of his sixtieth birthday, with a foreword by Stanley Morison, illustrated by reproductions of drawings, specimens of types, lettering and bookwork*, Haarlem and Utrecht 1952. H. de la Fontaine Verwey, 'Jan van Krimpen, typograaf', in: *De Gids; algemeen cultureel maandblad*, 1952, p. 3-9.
14. G.W. Ovink, 'S.H. de Roos en J. van Krimpen', in: *Het Boek* 33, 1958, p. 32-41 (I) en p. 65-83 (II).
15. *J. van Krimpen on designing and devising type*, New York and Heemstede 1957.
16. A. Goovaerts, *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*, Anvers 1880.
17. *Centrale catalogus voor de papier-, papierverwerkende en grafische industrie, waarin opgenomen de in de Nederlandse bibliotheken aanwezige boeken en tijdschriften op technisch en organisatorisch gebied*, Amsterdam 1947.
18. 'A list of type specimens', samengesteld door Harry Carter, Ellic Howe, A.F. Johnson, Stanley Morison en Graham Pollard, in: *The Library*, fourth series, vol. 22, 1942, p. 196-199.

Letterproeven tot 1800

Onderstaande opgave werd gereedgemaakt in samenwerking met Mejuffrouw N. Hoeflake, Beheerster van de Stichting 'Museum Enschedé'. Waardevolle aanvullingen verschafte Harry Carter. De opgave van letterproeven pretendeert niet uitputtend te zijn, maar wil nadere oriëntatie ook op dit gebied mogelijk maken.

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld. Lettergietersproeven zijn aangegeven door cursivering van het jaartal. Inspringende jaartallen geven lettergieterij- of drukkerijgeschiedenis aan, uitspringende de afzonderlijke proeven. Bij aanvragen van letterproeven in Leiden UB signatuur 744D zij te vermelden: Bundel Letterproeven*.

15??. Anoniem, s.l.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia I, p.9. Hebreeuwse en Griekse letter; twee typen op vier korte regels.
15??. Anoniem, s.l.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.111. Kapitalen, onderkast en één fleuron; geen titel. Incipit: *A* (tot en met) *H.* Datering naar aanleiding van een handschriftelijke nota van Jan Moretus in dorso.
15?? of 17de eeuw. Anoniem, s.l.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.113. Geen titel. In kader van fleurons vier romein-alfabetten, twee gotische alfabetten, één cursief alfabet. Incipit: *A* (tot en met) *M*.
1550 (c.).(F. GUYOT, Antwerpen).
Plano. Washington Folger Shakespeare Library, STC 7758a, f.122. Incipit: (fleuron) *AE.A.B.*
1567. C. PLANTIJN, Antwerpen.
Kwarto. Antwerpen MPM, A.1356, A.2007, R.8.5. Lit. en facs.: *Plantin's Index characterum of 1567, facs. reprint with an introduction by D.C. McMurtrie*, New York 1924. Bespreking van deze uitgave in: *Het Boek* 14, 1925, p.374-375 door M. Sabbe. Zie verder: M. Rooses, 'De letters der Plantijnsche drukkerij 1555-1589', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 2, 1904, p.7-21; L. Willems Az., 'Ameet Tavernier en de invoering der Civilité-letter in Zuid-Nederland', *Ibid.* 5, 1907, p.241-263, speciaal p.243; B. Kruitwagen OFM, Plantins lettercorps 'Glose de Messel', *Ibid.* 6, 1908, p.22-28.
1575. *C. Plantijn*, Antwerpen.
Inventaris in folio waarin stroken uit diverse boeken en uit de proef van 1567 op de recto's, en op de daaraan voorafgaande verso's aantekeningen de letter betreffende. Antwerpen MPM, Arch.43; Parijs BN, Rés.g.Q.142 (fotokopie). Lit.: M. Parker & H.D.L. Vervliet, 'Typographica Plantiniana; II, Early inventories of punches, matrices, and moulds in the Plantin-Moretus Archives', in: *De Gulden Passer* 38, 1960.
1580 (c.). *C. Plantijn*, Antwerpen.
Folio. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.126-134. H. Carter stelde een letterproef samen van door Plantijn gebruikte letters. Losse bijlage bij: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955*, Antwerpen 1956, p. 247-269. Zie verder: *The Library*. 5th series, vol.11, 1956, p.170-179. De door H. Carter samengestelde proef bevat één type uit de proef van 1575 en is verder samengesteld uit de proef van c.1580.
1585. *C. Plantijn*, Antwerpen.

Inventaris in octavo oblong, waarin stroken met letter, o.a. uit de proef van c.1580, zijn geplakt Antwerpen MPM, R.24.27; Parijs BN, Rés.g.Q.143 (fotokopie). Zie voor lit.: 1575 C. Plantijn.
1575 (c.). H. VAN DEN KEERE, Gent.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia I, p.5a, nu zaal nr. 7. *Henric vanden Keere de Jonghe, Lettersteker*. Lit.: L. Willems Az., 'Ameet Tavernier en de invoering der Civilité-letter in Zuid-Nederland', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5, 1907, p.241-263, reproductie op p.255. Zie voor reproductie verder de boekbespreking: 'Een nieuw boek over Civilité-druk', in: *Het Boek* 18, 1929, p.361-365, reproductie op p.363.
1575.
Zie onder 1567 C. Plantijn.
1580 (c.).
Zie onder 1567 C. Plantijn.
1585.
Zie onder 1567 C. Plantijn.
1593 (c.). J. VAN HOUT, Leiden.
Plano. Leiden Gemeentearchief, thans vermist. Zie: Redactie *Het Boek*, 'Letterproef van Jan van Hout, c.1593, gezocht', in: *Het Boek* 21, 1932-33, p. 249-250.
1595. F. RAPHELENGIUS, Leiden.
Kwarto. Antwerpen MPM, A.378II en A.1584; Leiden UB, 846D11; Parijs BN, Rés.p.Q.253. *Specimen characterum Arabicorum*. Lit.: H.F. Wijnman in: *Books on the Orient published by E.J. Brill, Leiden*, Leiden 1957.
16??
Zie 15?? of 17de eeuw.
16??. B. VAN WOLSSCHATEN, Antwerpen.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.122-123. Incipit: *Dobbel Aszendonica*.

16??. J.B. van Wolsschaten, Antwerpen.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.125-126. Incipit: *Domine, suscipere*.

16??. J.B. van Wolsschaten, Antwerpen.
Octavo. Antwerpen MPM, Folia Varia IX, p.168.
Geen titel. Incipit: *Super omnia, & in omnibus, requiesces*.
16??. J.B. van Wolsschaten, Antwerpen.
Folio oblong. Antwerpen MPM, Folia Varia I, p.99.
Geen titel. Incipit: *In omnibus rebus respice finem*.
16??. (*Van Wolsschaten*, Antwerpen).
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia I, p.112 bis.
Incipit: (fleurons) *Solon een Heydens Philosooph den*.
Toeschrijving blijkens handschriftelijke nota.
16??. (*Van Wolsschaten*, Antwerpen).
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.93-94.
Incipit. (fleurons) *Erat in Lovaniensi Colegio*. Toegeschreven blijkens gelijkenis met de vorige proef.
1637 (c.). (A.C. VAN HOOGENACKER, Leiden).
Plano. Oxford University Archives, SEP.P17b(4).
Hebreeuwse typen in een rand van fleurons. Matrijzen hiervan werden verkocht aan de Universiteit van Oxford. Zie: H. C(arter) & J.S.G. S(immons), *A specimen of types cast at the University Press, Oxford, in matrices believed to have been bought at Leyden in 1637*, Oxford 1957.

1653. WEDUWE BROER JANSZ, Amsterdam.
Kwarto. Leiden UB, 1207A1.
1658. J. ELZEVIER, Leiden.
Octavo. Leiden UB, 743F44.
1713. *A. Elzevier*, Leiden.
Kwarto. Leiden UB, 743F45; Londen British Museum, 11899.bb.15.
Veilingcatalogus.
1666. J. JANSSONIUS II, Amsterdam.
Kwarto. Oxford Bodleian Library, Marshall 148. Veilingcatalogus.
1673. WEDUWE A. VERHOEFF, (Leiden).
Plano. Leiden Gemeentearchief, bibliotheek van
Leiden, 71590.pl. Incipit: *'t Geheele A,B.C. bestaende in*
92. Letteren, op Hout geslagen. Veilingcatalogus.
1680. G. COLCKMAN, s.l.
Plano. Leeuwarden Bibliotheek Friesch Genootschap,
60h63. Incipit: *Dubbele Canon Romeyn, Ontrent*
(spatie) *pond*. Veilingcatalogus.
1681. WEDUWE D. ELSEVIER, (Amsterdam).
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia IX. Incipit: *Dubbelde Text Kapitalen*.
Veilingcatalogus. A. Willems,
Les Elzevier, nr 19, reproductie tegenover p.lxxxi;
verder gereproduceerd in: Joseph Moxon, *Mechanick*
exercises on the whole art of printing (1683-4); edited by Herbert
Davis & Harry Carter, London 1958.
Het materiaal is afkomstig van de lettergieterij van
Van Dyck en werd gekocht door Joseph Athias.
* *1684* (c.). *J. Athias*, Amsterdam.
Plano. Cambridge Magdalene College (Pepysian Library) in vol.2 van Moxon,
Mechanick exercises, London 1683; Leiden UB, 744D; Londen British Museum,
C.18d.9(386*), en Bagford Coll., Harley 5930, nr 533-4 en Harley 5960, nr 32.
Incipit: *Dubbelde Text Kapitalen*. Deze proef is vrijwel gelijk aan die van de
weduwe Elsevier 1681, doch bevat enkele typen meer.
Het materiaal ging voor de ene helft over op de weduwe van Jan Jacobsz.
Schipper, terwijl de andere helft door haar dochter Cornelia (Weduwe Dommer,
Weduwe Cleyburg) van 'de jonge Athias' gekocht werd. Het is bewezen dat
de zg. 'Weduwe Schipper-proef' (c.1700) is uitgegeven door Jan Roman,
c.1762; een gedeelte van de laatstgenoemde proef is weer van hetzelfde zetsel
als de proef van Athias gedrukt. Waarschijnlijk reeds in 1752, maar in ieder
geval in 1755 was het gehele materiaal in handen van de echtgenoot van de
achterkleindochter van (de weduwe van) J.J. Schipper, Jacob Cambier. Zie
159.
1753. J. Cambier, (Amsterdam). Woonde te Vianen. Plano. Haarlem Museum
Enschedé; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36a. De proef is gesigneerd: *J.C.*
(am) *B.*(ier). Incipit: *L'on commence*. Dit materiaal, o.m. door J.F. Rosart en
J.M. Fleischman gesneden, behoorde tot de lettergieterij die eertijds in het
bezit van de weduwe van J.J. Schipper en haar dochter Cornelia was. Zie de
aantekening onder *1681* Weduwe D. Elsevier (J. Athias).
1755. (*J. Cambier*, Amsterdam).
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus. *Register van de*
Matrysen, Stempels en Gereedschappen van de lettergieterij die eertijds in het

bezit van de weduwe van J.J. Schipper en haar dochter Cornelia was. Zie de aantekening onder *1681* Weduwe D. Elsevier (J. Athias).
Het materiaal werd gekocht door Jan Roman, drukker en boekverkoper in Amsterdam.
1756 (c.). *J. Roman en Comp.*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Regiam Magistratum*. Zie de aantekening onder *1681* Weduwe D. Elsevier (J. Athias).
1762 (c.). (*J. Roman en (Comp.?)*)), Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36b. Incipit: *Regiam Magistratum*. Dit is de proef die aan de weduwe van J.J. Schipper was toegeschreven en c.1700 gedateerd werd. Behalve de kop is deze proef gelijk aan die van J. Roman en Comp., c.1756, en is van hetzelfde zetsel gedrukt. Het is echter een latere uitgave daar het zetsel meer afgereden is. Zie de aantekening onder *1681* Weduwe D. Elsevier (J. Athias).
1767. J. Roman en Comp., Amsterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus. De opgave van stempels en matrijzen is gelijk aan die van J. Cambier, 1755.
Het materiaal werd gekocht door Enschedé en Ploos van Amstel en in onderling overleg tussen hen beiden verdeeld.
1684 (c.).
Zie onder *1681* Weduwe D. Elsevier.
1685 (c.). N. KIS, Amsterdam.
Plano. Boedapest Szécheny Nat. Bibl., vernietigd; Amsterdam UB, Br.1605.12 (foto). Incipit: *Intramus mundum*. Gedeeltelijk gereproduceerd in: H. Carter & G. Buday, 'Nicholas Kis and the Janson types', in: *Gutenberg Jahrbuch 1957*, p.207-212; verkleinde reproductie in: (J.W. Stauffacher), *Janson: a definitive collection*, San Francisco 1954, fig. 5.
1692. P. BOEYESZ, Hoorn.
Octavo. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1694. J. VAN ESCH, Dordrecht.
Plano. Leiden UB, 744D (twee exemplaren). Incipit: *Parijsse Kanon Captalen 19 pondt*. Veilingcatalogus.
1695 (c.). J.A. SCHMID, Amsterdam.
Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5915, f.143*r*. Drie fragmenten, namelijk Mediaen Romeyn, Mediaen Cursijf (beide met naam en adres) en Text Ricisch. Voor de toeschrijving van dit laatste fragment zie: J.S.G. Simmons, *Oxford Slavonic Papers*, vol.1, 1950, p.112.
In 1697 verkocht Schmid's weduwe zijn materiaal aan Johannes Rolu.
1700 (c.). *J. Rolu*, Amsterdam.
Plano. Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5930. Incipit: *Parysse Capitalen*.
1711. Weduwe J. Rolu, Amsterdam.
Plano. Frankfort a.M. Stadt- und Universitätsbibliothek, Coll. Mori. Hebreeuws.
1695. ERFGENAMEN J. BLAEU, Amsterdam.
Kwarto. Antwerpen MPM, R.30.14; Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
(1699). J. VAN DE VELDE, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Je courrai par la voye*. Van de Velde was boekverkoper te Amsterdam, maar biedt van de op deze proef voorkomende letters de gejusteerde matrijzen, de vormen en de afslag te koop aan.
17de eeuw (eind). H. SWEERES, Amsterdam.
Plano. Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36d. Incipit: *Dubbelde Paragon Capitalen*.

17de eeuw (eind). J. KELLENAER, Leiden.
Plano. Leiden UB, 744D. Incipit: *Weest uwe Ouderen gehoorsaem*.
17??. Anoniem, s.l.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Proben von die fürnembste Schrifften*. Incipit: *Die Name dez Hern ist*.
1700 (c.). WEDUWE J. ADAMSZ EN A. ENTE, Amsterdam. Plano. Londen British Museum, Bagford, Coll., Harley 5930, f.234*v*-235*r*. Incipit: (versierde initialen) *AB*. Met fleurons, dubbele kapitalen en grote corpsen.
1700 (c.). *Weduwe J. Adamsz en A. Ente*, Amsterdam. Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.124; Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5930, f.231*v*-234*r*. Incipit: *Amstelodami quidem*. Met kleine corpsen.
In 1717 is het materiaal door A. Ente verkocht aan Izaak van der Putte.
1748 (voor). *I. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.98. Incipit: *IVP*.
1748 (voor). *I. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.100; Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Calentibus animis interveniunt regum*.
1748 (voor). *I. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.99; Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Het gedult is*.
In 1748 overleed I. van der Putte en kwam het materiaal in handen van zijn zoon Hendrik.
1749 (c.). *H. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.96; Haarlem Museum Enschedé. *No.I*. Incipit: *Vercierde capitalen*.
1749 (c.). *H. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *No.II*. Incipit: *AEtolosque*.
1749 (c.). *H. van der Putte*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *No.III*. Incipit: *Maxime quis non Perferre*.

Nadat de lettergieterij in 1766 en 1767 was voortgezet door de weduwe van H. van der Putte, werd het materiaal in 1767 gekocht door Ploos van Amstel. Zie aldaar *1765*, bij *1767*.
1700 (c.). W. CUPY, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Hebreeuws.
In 1769 werd het materiaal van Cupy (ook romein, cursijf etc.) door Enschedé en Ploos van Amstel gekocht.
1700 (c). A. VAN DER MEER, s.l.
Plano. Leiden UB, 744D. Incipit: *Mentz roemt van 't eerste Boek*.
1700 (c.). (WEDUWE J.J. SCHIPPER, Amsterdam).
Zie de aantekening onder *1681* Weduwe D. Elsevier (*1762* (c.) J. Roman en Comp.).
1700 (c.). WEDUWE D. VOSKENS, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé; Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5930, f.238*r*. Incipit: *Genomen uyt een Oratie*.
1700 (c.). *Weduwe D. Voskens*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé, Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5930, f.239*r*. Incipit: *Da Pacem Domine*.
* *1700* (c.). *Weduwe D. Voskens en Zonen*, Amsterdam. Plano. Haarlem Museum Enschedé; Leiden UB, 744D. Incipit: *Griexe Capitalen*. Zie 160.

1700 (c.). *Veufve de Dirk Voskens & Fies*, Amsterdam. Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Pax una triumphis*.
1700 (c.). *Wittwe von Diderich Voskens und Ihre Söhnen*, Amsterdam. Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.109; Haarlem Museum Enschedé; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36a. *Proben und Abtrvch Teutscher Schriften*.

1700 (c.). *Weduwe D. Voskens en Zonen*, Amsterdam.
Plano-diploma. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.105-106; Leiden UB, 744D; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36a. Incipit links: *De beste vriendschap*; rechts: *Gecierde Capitalen op Hout geslagen*.
17??. Voskes en Clerk, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.87; Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Pax una triumphis*. Deze proef is vrijwel gelijk aan de proef van Veufve de Dirk Voskens & Fies. Zie onder *1700* (c.) Weduwe D. Voskens.
17??. Voskes et Clerk, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Pax una triumphis*. Deze proef is gelijk aan de voorgaande, maar kop en colofon zijn in het Frans gesteld.
17??. Voskens en Clerk, Amsterdam.
Plano-diploma. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.108; Haarlem Museum Enschedé. Incipit links: *De beste vriendschap*; rechts: *Gecierde Capitalen op Hout geslagen*. Deze proef is, behalve de kop, gelijk aan de proef van Weduwe D. Voskens en Zonen (planodiploma). Zie onder *1700* (c.) Weduwe D. Voskens.

17??. Clerk, Voskens, Amsterdam.
Plano-diploma. Haarlem Museum Enschedé. Incipit links: *Gecierde Capitalen op Hout geslagen*; rechts: *De beste vriendschap*. Deze proef is overigens, behalve wat de kop betreft, gelijk aan de voorgaande proef.
1780. (Voskens en Clerk), Amsterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus.
Het materiaal van de lettergieterij van Dirk Voskens en zijn nazaten werd na het overlijden van Clerk, die laatstelijk alleen eigenaar was, verkocht en door A.G. Mappa gekocht.
(1781). A.G. Mappa, Rotterdam.
Octavo. Antwerpen MPM, Folia Varia F.24.24; Haarlem Museum Enschedé. Met Nederlandse en Franse titelpagina.
1785. A.G. Mappa, Delft.
Plano. Jersey City Typographic Library. *Epreuves de caracteres orientales*. Incipit: *Grec, Capitales. N:1*. Verkleinde reproductie in: D.C. McMurtrie, 'The brothers Voskens and their successors', in: *The Inland Printer*, Oct. 1924, p.59-66.
1700 (c.).
Zie onder *1695* (c.) J.A. Schmid.
1708. ERFGENAMEN B. VAN LIER, Amsterdam.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv *1*, 1-2. Veilingcatalogus.
1711. Anoniem, Amsterdam.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv *1*a. *Executie van een drukkreye*. Veilingcatalogus.
1711.
Zie onder *1695* (c.) J.A. Schmid.
1713. P. BOETEMAN, Amsterdam.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.

1713.
Zie onder 1658 J. Elzevier.
1714. L. GUNTER, Rotterdam.
Kwarto. Parijs BN, V.16833. Veilingcatalogus.
1715 (c.). J. KANNEWET, Amsterdam.
Plano. Londen British Museum, Bagford Coll., Harley 5930, f.240*r*. Incipit: *Animus aequus est optimum*.
1771. *J. Kannewet*, Amsterdam.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv2. Veilingcatalogus.
1781. *J. Kannewet*, Amsterdam.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv3; Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8952. Veilingcatalogus.
1719. H. NAUTA, Leeuwarden.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1724. C. VERMEY, Leiden.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1728. H. DE DOES, Leiden.
Kwarto. Parijs BN, V.16836. Veilingcatalogus.
1728. ERVEN HALMA, Leeuwarden.
Kwarto. Parijs BN, V.16835. Veilingcatalogus.
1728. R.C. ALBERTS, 's-Gravenhage.
Kwarto. Leiden UB, 744D (18 mei); Parijs BN, V.16834 (18 mei) en V.16837 (4 okt.). Veilingcatalogus drukkerij.
1730 (voor). R.C. ALBERTS EN H. UYTWERF, 's-Gravenhage.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Communionem inter universalem*.

1730 (voor). *R.C. Alberts et H. Uytwerf*, La Haye.
Plano. Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés. Atlas Q.21. Incipit: *Erat inter nobiles*.
1730 (voor). *R.C. Alberts en H. Uytwerf*, 's-Gravenhage.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Godt heeft so seer*.
De vennootschap werd vóór 1730 ontbonden en de lettergieterij werd in Amsterdam voortgezet door Hermanus Uytwerf.
1730 of later. *H. Uytwerf*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Paryse Capitalen*.
1732 (c.). *H. Uytwerf*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Non nocet illi*. De zes lettertypen zijn van J.M. Fleischman.
Na de dood van H. Uytwerf ging de lettergieterij in 1742 over aan Brouwer en Weyer.
1754 (voor). *Brouwer en Weyer*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Erat inter nobilis*.
1754 (voor). *(Brouwer en) Weyer*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Paryssche capitalen*.
De lettergieterij is nog enige jaren door Martin Weyer alleen gedreven en is na zijn dood, vóór 1767, door Ploos van Amstel gekocht.
1730 (c.). W. GOEREE, Amsterdam.
Kwarto. Leiden UB, 744D.
1732. *W. en D. Goeree*, Amsterdam.
Kwarto. Parijs BN, V.16839. Veilingcatalogus.
1730 (c.). (R. EN G. WETSTEIN, Amsterdam).

Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *6 Tatkâa 'îtu*. Brevier Maleis.
1743. *(Erve) R. Wetstein*, Amsterdam.
Kwarto. Londen St. Bride. Veilingcatalogus.
1730 of later.
Zie onder *1730* (voor) R.C. Alberts en H. Uytwerf.
1731. P. VAN DER AA, Leiden.
Kwarto. Parijs BN, V.16838. Veilingcatalogus.
1732 (c.).
Zie onder *1730* (voor) R.C. Alberts en H. Uytwerf.
1732.
Zie onder 1730 (c.) W. Goeree.
1737. A. CASTELEYN, Haarlem.
Kwarto. Parijs BN, Vp.30082. Veilingcatalogus.
1737. J. WIARDA, Haarlem.
Kwarto. Parijs BN, Vp.30081. Veilingcatalogus.
1739. WEDUWE J. BENT, Rotterdam.
Kwarto. Parijs BN, Vp.30079. Veilingcatalogus.
(*1739*). (R. WETSTEIN, Amsterdam).
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Choczim den eersten October*.
Rudolph Wetstein heeft zijn lettergieterij in 1735 opgericht en daarin zijn zoon Hendrik Floris opgenomen.
1740. R. en H.F. Wetstein, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Epreuve des Caractéres*. Incipit: *Ulefeld, ou Ulfeld*.
Na de dood van Rudolph in 1742 werd de lettergieterij door zijn zoon Hendrik Floris voortgezet.
(1743). H.F. Wetstein, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36c en 36d. Incipit: *Dubbelde Dessendiaan Capitalen*. Deze proef is, behalve wat de kop betreft, gelijk aan de volgende proef.
Hendrik Floris Wetstein verkocht in 1743 zijn lettergieterij aan Izaak en Johannes Enschedé.
1743. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Dubbelde Dessendiaan Capitalen*. Deze proef is, behalve wat de kop betreft, gelijk aan de voorgaande proef.
(1743). I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Colonna (Victoria)*. Waarschijnlijk een voordruk van de volgende proef, waarvan de tekst meer gecorrigeerd is.

1743. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Epreuve des Caractéres*. Incipit: *Colonna (Victoria)*. Zie de aantekening bij de voorgaande proef.
1743. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Proef van de Nieuwe Descendiaan Duits*. Deze proef bevat ook Mediaan Griexs en is een aanvulling op hun Nederlandse proef van 1743.
1744. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé; Leiden UB, 744D.
1744. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Londen British Museum, C.31.h.33; Parijs BN, Rés.p.Q.301. *Epreuve des caracteres*. Franse uitgave van de voorgaande proef.
1744 (na). *I. en J. Enschedé*, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé (foto). *Proeve Van meest nieuw geinventeerde Bloemen en cieraaden der boekdrukkery*.

1748. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. *Tweede vermeerderde Uytgave*.
1748. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boek-

handel, geen signatuur; Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.302. *Deuxieme Edition augmentée*. Franse uitgave van de voorgaande proef.
1751. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Hierogliphisch Alphabeth* door C. van Noorde.
1754. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Bericht*. Schrijfletter.
1755 (c.). I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé (foto). *Proef van nieuw geinventeerde bloemen*.
1755. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Dubbelde Mediaan Geschreeven-Schrift*.

1757. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Haarlem Museum Enschedé. *Derde Uytgave*.
1757. I. en J. Enschedé, Haarlem.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8938; Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.304(1). *Troisieme Edition*. Franse uitgave van de voorgaande proef.

(1759). (I. en) J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Fleischmanmuziek.
(1760). I. en J. Enschedé, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Fleischmanmuziek.
Na de dood van Izaak Enschedé in 1761 werd de lettergieterij voortgezet door zijn zoon Johannes.
1768. J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Amsterdam UB, 1202E2; Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Amsterdam Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf, C462; Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8945 en 8946; Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.305(1). Zie 191 en 192.
1768. J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Parijs BN, Rés.p.Q.303 en Rés.V.2461. Franse uitgave van de voorgaande proef.
1773. J. Enschedé, Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.305(2). *Vermeerdering van meest nieuw gesnedene letteren, ... Zedert 1768 tot 1773*.
Door de Enschedé's is in de achttiende eeuw (het) materiaal overgenomen van de lettergieterijen van J. Roman, W. Cupy en Ploos van Amstel.
1740.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1740*). J.F. ROSART, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Cato senior videns*. Lit.: F. Baudin, ‘Jacques-François Rosart, graveur et fondeur typographique belge’, in: *Cahiers bruxellois*, tome 2, fasc.3, p.192-212.
(1742). J.F. Rosart, Haarlem.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.102; Haarlem Museum Enschedé: Leiden UB, 744D. Incipit: *Capitalen op hout geslagen*.
1750. J.F. Rosart, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Muziek.

(1752). J.F. Rosart, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Epreuve des poincons*. Incipit: *Doubble Tex Cappitale*. Hierbij geplakt: *Le bijoux de Rosart romain*.
(1752). J.F. Rosart, Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Deze proef is vrijwel gelijk aan die van J.L. Pfeiffer (*1752*). Zie aldaar.
(1753). J.F. Rosart, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Konst lievende Vriend*. Schrijfletter.
In 1755 associeerde de predikant Cornelis Nozeman zich met Rosart en werd de lettergieterij voortgezet onder de naam C. Nozeman en Comp.
1756 (c.). *C. Nozeman en Comp.*, Haarlem.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Parysse capitalen*.
1756. C. Nozeman en Comp., Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. *Epreuve des caracteres*. Het volgende blad is waarschijnlijk een aanvulling op deze proef, daar de pagina-indeling en het kader gelijk zijn.
1756 of later. (*C. Nozeman en Comp.*, Haarlem).
Plano-diploma. Haarlem Museum Enschedé. Incipit links: *Oordeeld niet*; rechts: *Dubbele Mediaan Geschaduwde Capitalen*. Zie de aantekening bij de voorgaande proef.
1760. C. Nozeman en Comp., Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus.
Door het beroep van Nozeman naar Rotterdam werd het compagnieschap ontbonden in 1759. Rosart vertrok nog in dat jaar naar Brussel en zijn matrijzen werden in 1760 te Haarlem geveild. De stempels had hij behouden en zij vormden de grondslag voor zijn Brusselse lettergieterij.
1761. J.F. Rosart, Brussel.
Kwarto. Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8941; Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Smith Lesouël, Rés.1691. *Epreuve de caracteres*.
(1764). J.F. Rosart, Brussel.
Plano. Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.306. *Epreuve des nouveaux fleurons*.
1768. J.F. Rosart, Brussel.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8947 en 8948; Parijs BN, Rés.p.Q.304(2) en 306. *Deuxième Edition augmentée*. Zie voor lit.: proef (*1740*) J.F. Rosart.
1777 (c.). *J.F. Rosart*, Brussel.
Plano. Antwerpen MPM, B.3037; Haarlem Museum Enschedé. *Epreuve des ornements d'une nouvelle invention*.
(*1777*). (*J.F. Rosart*, Brussel).
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Nouveaux fleurons*. Deze proef bevat 102 fleurons en behoort bij de circulaire van Rosart van 20 Mars 1777. Deze circulaire is afgebeeld in: F. Baudin, ‘Jacques-François Rosart, graveur et fondeur typographique belge’, in: *Cahiers bruxellois*, tome 2, fasc.3, p.192-212.

Rosart overleed in 1777 te Brussel en op 2 April 1779 werd zijn lettergieterij geveild. Het materiaal kwam in handen van de Weduwe Decellier.
1779. Veuve Decellier, Brussel.
Kwarto. Antwerpen MPM, B.204; Brussel KB, II 26088A; Haarlem Museum Enschedé (titel ontbreekt); Parijs BN, Rés.p.Q.307. *Epreuve des caractères de la fonderie de la veuve Decellius, successeur de J.F. Rosart*.

1741. P. DE VRIES, Rotterdam.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1742. WEDUWE D. KOELMANN, Rotterdam.
Kwarto. Leiden UB, 744D (twee exemplaren). Veilingcatalogus.
(*1742*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1743.
Zie onder 1730 (c.) (R. en G. Wetstein).
(*1743*).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1743.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1743*).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1743.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1743.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1744. P. VAN ASSENDELFT, Haarlem.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1744. M. DE WINTER, Amsterdam.
Kwarto. Londen St. Bride. Veilingcatalogus.
1744.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1744.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1744 (na).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1745. M. VAN DER MIJN, Leiden.
Kwarto. Parijs BN, Vp.30080. Veilingcatalogus.
1746. J. VAN BOSVELT, Utrecht.
Kwarto. Londen St. Bride. Veilingcatalogus.
1748 (voor).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1748 (voor).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1748 (voor).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1748. M. SMETS, Amsterdam.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1748.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1748.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1749 (c.).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1749 (c.).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1749 (c.).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente.
1749. J.W. DE GROOT, Leiden.

Octavo. Den Haag KB, 289C7.
1750 (voor). Anoniem, s.l.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Incipit: *Bourgoysche Grote en Kleine Capitaale met musikaale*. Bevat almanaktekens, algebraïsche symbolen en getekende letters.
1750 (voor). Anoniem, s.l.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Incipit: *Daer zyn de dien het BCD*. Veilingcatalogus.
1750 (voor). P. Vos, 's-Gravenhage.
Plano. Leiden UB, 744D. Incipit: *Daldergrootste myner vrinde*.
1750. *P. Vos*, 's-Gravenhage.
Kwarto. Leiden UB, 744D. Veilingcatalogus.
1750 (c.). A. EN H. BRUYN, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: *Parysse Capitalen*.
1750 (c). *A. en H. Bruyn*, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. Incipit: **Amsterdam.nck*.
In 1766 verkocht Anthonie Bruyn zijn aandeel in de lettergieterij aan Hendrik Bruyn, die de zaak voortzette en later een compagnieschap aanging met een tot nu toe onbekende. Dit valt op te maken uit de proef van H. Bruyn en Comp. Zie hieronder *1766*(na).
1766 of later. *H. Bruyn*, Amsterdam.
Plano. Parijs BN, Rés.Atlas Q.21. *Prove van Opgeslagen Dubbelde capitalen*.

1766 (na). *H. Bruyn en Comp.*, Amsterdam.
Duodetricesimo. Haarlem Museum Enschedé. *Verbeterde letterproef*. Deze proef kan ook in het begin van de negentiende eeuw uitgegeven zijn.
1750. A. WOR EN ERVEN G. ONDER DE LINDEN, Amsterdam.
Kwarto. Parijs BN, V.17859. Veilingcatalogus.
1750.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1750.
Zie onder *1750* (voor) P. Vos.
1750 (na?). Anoniem, s.l.
Kwarto. Antwerpen MPM, A.3817. Geen titel. Incipit: *No. I. ABCDEFG pes. 117 Liv.* Veilingcatalogus.
1751.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1752*). J.L. PFEIFFER, Amsterdam.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Deze proef is vrijwel gelijk aan de kwarto proef (1752) van J.F. Rosart. Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
Het materiaal van J.L. Pfeiffer is overgegaan naar Ploos van Amstel.
(*1752*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
(*1752*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1753. A. VAN LOO, 's-Gravenhage.
Kwarto. Londen St. Bride. Veilingcatalogus.
1753. J. VAN POOLSUM, Utrecht.
Kwarto. Parijs BN, V.17857. Veilingcatalogus.
1753.
Zie onder *1681* Weduwe D. Elsevier.
(*1753*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1754 (voor).
Zie onder *1730* (voor) R.C. Alberts en H. Uytwert.
1754 (voor).

Zie onder *1730* (voor) R.C. Alberts en H. Uytwerf.
1754. Anoniem, Alphen.
Octavo: Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv1b; Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus.
1754.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1755 (c.).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1755. J. CAMBIER, Amsterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus. Deze bevat het materiaal van de boekdrukkerij die eertijds eigendom was van Jan Jacobsz. Schipper en zijn nazaten. Jacob Cambier was gehuwd

met de achterkleindochter van J.J. Schipper. Zie ook onder *1681* Weduwe D. Elsevier (J. Athias etc.).
1755.
Zie onder *1681* Weduwe D. Elsevier.
1755.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1756 (c.).
Zie onder *1681* Weduwe D. Elsevier.
1756 (c.).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1756.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1756 of later.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1757.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1757.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1759*).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1760*).
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1760. M. SCHEURLEER, 's-Gravenhage.
Octavo. Londen St. Bride. Veilingcatalogus.
1760.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1761.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1762 (c.).
Zie onder *1681*) Weduwe D. Elsevier.
1762. W. TE NUYL, Deventer.
Kwarto. Londen A. Ehrman, Broxbourne Library, cat.1081.
(*1764*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1765. B. DORP EN A. VOORSTAD, Schiedam.
Kwarto. Parijs BN, V.17858. Veilingcatalogus.
1765. GEBROEDERS PLOOS VAN AMSTEL, Amsterdam.
Plano's. Haarlem Museum Enschedé. (a) *Nieuwe Parysche cursyfsche cyffers*. (b) *Nieuwe brevier romyn*. De Nieuwe brevier romyn werd gesneden door J.M. Fleischman.
(*1767*). *Gebroeders Ploos van Amstel*, Amsterdam.
Plano. Antwerpen MPM, Folia Varia II, p.103-104; Haarlem Museum Enschedé; Stockholm Sohm Coll., Sohm Fol.36e. Incipit: *Missaal Kapitaalen*.
1767. Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Amsterdam Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf, C212; Antwerpen MPM, F.24.23; Haarlem Museum Enschedé. Hun eerste proef in boekvorm. Deze proef bevat na het materiaal van Ploos van Amstel het materiaal van wijlen Hendrik van der Putte, dat in dit jaar door Ploos van Amstel gekocht was. Zie ook onder *1700* (c.) Weduwe J. Adamsz en A. Ente (H. van der Putte).

(1767). Freres Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo. Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8944; Haarlem Museum Enschedé. Titelpagina in het Frans; voorwoord in het Frans, Engels en Nederlands. Deze proef is overigens gelijk aan de voorgaande.
1767. Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé. Gelijk aan hun proef van 1767, maar met een afwijkend voorwoord, waaruit blijkt dat deze proef bestemd is voor kooplieden etc.
(1768). Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé. Vervolg op hun proef van 1767.
(1775). Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Sedecimo. Haarlem Museum Enschedé. Tweede vervolg op hun proef van 1767.
(1784). Gebroeders Ploos van Amstel, Amsterdam.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Haarlem Museum Enschedé; Leipzig Börsenverein? Met Franse en Nederlandse titelpagina en voorwoord.
1792 of later. *Gebroeders Ploos van Amstel*, Amsterdam.
Sedecimo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Haarlem Museum Enschedé.
1795 (c.). *Gebroeders Ploos van Amstel*, Amsterdam.
Decimo. Haarlem Museum Enschedé. *Byvoegsel op de letterproeven*.
Door Ploos van Amstel werd (het) materiaal overgenomen van de lettergieterijen van J.L. Pfeiffer, J. Roman, W. Cupy, Weyer, en Van der Putte. In 1799 werd het materiaal van de lettergieterij van Ploos van Amstel door de Enschedé's overgenomen.
1766. W. DE GROOT, Amsterdam.
Kwarto. Leiden Gemeentearchief, bibliotheek van Leiden, 71210.p. Veilingcatalogus.
1766 of later.
Zie onder *1750* (c.) A. en H. Bruyn.
1766 (na).
Zie onder *1750* (c.) A. en H. Bruyn.
1767.
Zie onder *1681* Weduwe D. Elsevier.
(*1767*).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1767.
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
(*1767*).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1767.
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1768.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1768.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
1768.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
(*1768*).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1771. A. EN S. DE GROOT, 's-Gravenhage.
Kwarto. Brussel KB, Fonds Van Hulthem II, 8949.
1771.

Zie onder 1715 (c.). J. Kannewet.
1772. ERVE M. VAN LEEUWEN, Haarlem.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus.
1773.
Zie onder (*1739*) R. Wetstein.
(*1775*).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1776. J.L. DE BOUBERS, Brussel.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé; Parijs BN, Rés.p.Q.316. Met adres: *Au bas de la rue de la Magdelaine*.

1777. J.L. de Boubers, Brussel.
Kwarto. Brussel KB, II 13981A; Haarlem Museum Enschedé; Londen St. Bride.
Met adres: *Rue d'Assaut, près de Ste Gudule*.
1779. J.L. de Boubers, Brussel.
Kwarto. Brussel KB, II 11165, 8° en Fonds Van Hulthem II, 8962 (jaartal in de catalogus: 1729); Cambridge, Mass., Harvard University, Ph. Hofer; Parijs BN, Rés.p.Q.315 en V.37865 en Est.Kb.115.
1779 (na). *J.L. de Boubers*, Brussel.
Kwarto. Parijs BN, Rés.p.Q.315(2). *Premier supplément*.
(*1781*?). (*J.L. de Boubers*, Brussel?).
Kwarto. Parijs BN, V.53112. Defect exemplaar. Titelpagina ontbreekt; incipit: *I. Article. Lettres de deux points ordinaires & ornées*. Dit is waarschijnlijk zijn tweede supplement dat in 1781 werd uitgegeven. Zie: F. Baudin, 'Jacques-François Rosart, graveur et fondeur typographique belge', in: *Cahiers bruxellois*, tome 2, fasc.3, p.208(68).
1777 (c.).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1777. C. VAN HOOGEVEEN JR, Leiden.
Kwarto. Den haag KB, 200C5; Haarlem Museum Enschedé; Leiden Gemeentearchief, bibliotheek van Leiden, 71290.p. *Proeve van vignetten*.
1777.
Zie onder *1776* J.L. de Boubers.
(*1777*).
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1778. (C.H. BOHN, Haarlem).
Kwarto. haarlem Museum Enschedé. Inventaris.
1779. J.F. ROSART, Utrecht.
Kwarto. Den Haag KB, 3109B22. Volgens het voorwoord is dit zijn derde proef en werd de tweede in 1776 uitgegeven. Hij is de zoon van J.F. Rosart, want uit het voorwoord blijkt dat Matthias zijn broeder is.
1779.
Zie onder (*1740*) J.F. Rosart.
1779.
Zie onder *1776* J.L. de Boubers.
1779 (na).
Zie onder *1776* J.L. de Boubers.
1780. J. SMID, FIRMA J. DAUU EN COMP., Rotterdam.
Octavo. Haarlem Museum Enschedé.
1780.
Zie onder *1700* (c.) Weduwe D. Voskens.
1781. J. DE GROOT, 's-Gravenhage.
Octavo. Amsterdam Federatie der Werkgeversorganisatiën in het Boekdrukkersbedrijf, B142; Antwerpen MPM, B.3491; Haarlem Museum Enschedé; Londen St. Bride. Volgens het voorwoord is dit zijn tweede proef.
1788. J. de Groot, Malines.
Octavo. Antwerpen MPM, B.3488. *Epreuve des caractères, qui se fondoient ci-devant à La Haye dans la fonderie de J. De Groot, présentement etablie à Malines*.
1781. P. VERSTEEGH, Utrecht.
Decimo. Haarlem Museum Enschedé. *Proef van vignetten, vercierde & andere letteren Welke ..., gegooten worden by P. Versteegh*.

1781.
Zie onder 1715 (c.) J. Kannewet.
(*1781*).
Zie onder *1700* (c.) Weduwe D. Voskens.
(*1781*?).
Zie onder *1776* J.L. de Boubers.
(*1784*).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1785.
Zie onder *1700* (c.) Weduwe D. Voskens.
1788. J. ALTHEER, Utrecht.
Octavo. Amsterdam UB, 1941H28; Cambridge, Mass., Harvard University, Ph. Hofer.
1788. N. CORNEL EN H. WYT, Rotterdam.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur.
1788.
Zie onder *1781* J. de Groot.
1789. Anoniem, Haarlem.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, dv3a. *Catalogus eener compleete en welgeschikte boek-drukkery, bestaande in een party fraaije letteren*. Veilingcatalogus.
1789. M. ROSART, Bruxelles.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Londen A. Ehrman, Broxbourne Library, cat.1057.
1792. C. HEYLIGERT, Leiden.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur.
(*1792*). H. VAN STADEN, Amsterdam.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Nieuwe St. Augustyn romyn naar de Sneê van Mr. Dido, à Paris*.
1792 of later.
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1793. HERDINGH EN DU MORTIER, Leiden.
Kwarto. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur; Den Haag KB, 289L29; Haarlem Museum Enschedé; Leiden Gemeentearchief, bibliotheek van Leiden, 71460, deel 8°; Londen St. Bride.
17??. A. COFFRIER, s.l.
Plano. Haarlem Museum Enschedé. *Proef van diversche bloemen*. Gebonden achter het Haarlemse exemplaar van de voorgaande proef.
1793. C. STICHTER EN F.J. VAN TETROODE, Amsterdam.
Kwarto. J.W. Enschedé, *Veilingcatalogus*, 1927, nr 277. Veilingcatalogus.
1794. ERVE H. VAN DER PUTTE, Amsterdam.
Kwarto. Haarlem Museum Enschedé. Veilingcatalogus drukkerij.
1795 (c.).
Zie onder *1765* Gebroeders Ploos van Amstel.
1796. H. VAN TEECKELENBURGH, 's-Gravenhage.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur (twee exemplaren); Den Haag KB, M115G15; Londen A. Ehrman, Broxbourne Library, cat.1113.
(1797). J.D. DEMELINNE, Rotterdam.
Octavo. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, geen signatuur.
1800 (c.). C. PLAAT, Haarlem.
Formaat? J.W. Enschedé, *Veilingcatalogus*, 1927, nr 272.

Het zetten

Inleiding

(A) De problemen van het zetten hangen, behalve van de eigen techniek, in hoge mate af van het ontwerp en van de verhouding van de zetter tot zijn kopij. De moeilijkheden die iedere leerling-zetter nog altijd te overwinnen heeft, moesten natuurlijk eerst ook overwonnen worden toen men het op zichzelf wonderlijke experiment ging ondernemen, uit honderden en honderden kleine stukjes metaal een legkaart te gaan maken die voor haar bruikbaarheid aan vele eisen van regelmaat behoorde te voldoen. De periode van het experimenteren onttrekt zich echter vrijwel geheel aan ons oog. De weinige oudste proefdrukken zijn wel onregelmatig, maar dat behoeft niet een gevolg van technisch onvermogen te zijn. Het betekent alleen dat de eindfase van het zetten, dat is het definitief insluiten, na het proeftrekken komt. Wel meent menigeen nog dat men een primitieve fase van drukken aantreft in sommige Donaten: 7, 8, 9, speciaal in de kleinere Donaten.[1] Dat zijn dan de niet-gedateerde perkamentdrukjes. Het ontbreken van de datering schept natuurlijk een bijzondere mogelijkheid voor gissingen. Maar het perkament, dat door vocht en droogte in hoge mate beïnvloed wordt, mogen wij na eeuwen als de oorzaak beschouwen van het onregelmatige beeld. In die gevallen waarin controle van de zettechniek mogelijk is, en wel wanneer er een weerdruk: 7, 8, gemaakt is, blijkt er namelijk meestal uitstekend register te zijn gemaakt. Een uitzondering is daarom het drukwerk van Pieter Werrecoren; maar die vertelt zelf dat het weinig fraaie resultaat een gevolg is van de omstandigheid dat hij in zijn leerjaren verkeert.[2]

(B) Als een der weinige evident primitieve kenmerken mogen wij het onregelmatige regeleinde: 3, 7, 8, 9, 10, 19, beschouwen. De regel moet in zulke gevallen opgevuld zijn teneinde het insluiten mogelijk te maken en dat betekent dus dat het uitdrijven van een regel moeilijk of misschien zelfs nog niet mogelijk was. Nauwkeurig nameten van de spatie tussen woorden zal een antwoord moeten

1 L.A. Sheppard, 'The Speculum-printer's editions of Donatus: a numerical estimate', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1954, p. 63-65.

2 *Der zyelen troeste*, Pyeter Werrecoren, 1478, CA1543, Polain 3533. Zie: E. van Even, 'Notice sur Pierre Werrecoren, imprimeur à St-Maertensdyk, en Zélande (1478)', in: *Bulletin de bibliophile belge* 8, 1851, p. 113-124, speciaal p. 120: 'Ic pieter werrecore*n* bidde de*n* ghene*n* dye dit werck selen zyen ofte lesen, dat sy my niet te zeer daer in en begrippe*n*, wa*n*t hets myn eerste werck dat ic nye gewrachte. Ic hoeps noch altyt te ve*r*betere*n* by der gratie*n* gods.' (f.88*v*). B. Kruitwagen OFM, 'Correctorium (Commentarius) super dubia aut defectus in Alexandri Parte I; een onbekende druk van Pieter Werrecoren (c.1479)', in: (Gedenkboek) *Berend Modderman, 18 januari 1870-1940*, Utrecht 1940, p. 51-69. Herziene uitgave onder de titel: 'Een correctorium van een Nederlander op het Doctrinale van Alexander de Villa Dei', in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942, p. 227-245.

geven op de vraag, hoe de zetter hier te werk ging. Bovendien moet er bij de beoordeling van de zettechniek rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat aanvankelijk de grootte van een lettercorps kon variëren, zodat opschuiven van zetsel dat eenmaal in elkaar gepast was, bijzondere moeilijkheden opleverde. Een andere belangrijke factor was de wijze waarop werd ingesloten. Men ontkomt niet aan de indruk dat er lange tijd nog dikwijls gezet is binnen een vast raam. Daarmee hangt dan het opmerkelijke feit samen, dat drukken met een onregelmatig regeleinde vaak bijzonder slecht gecorrigeerd zijn: 9. Dat kenmerk behoeft geenszins te duiden op slordigheid of gebrek aan aandacht van de drukker of op streven naar het laaghouden van de drukkosten. Het probleem van het insluiten betekent immers tevens het probleem van het weer ontsluiten van het zetsel, een techniek die beheerst moet worden teneinde een goede en snelle correctie mogelijk te maken. Tenslotte mogen wij ook niet vergeten, dat een onregelmatig regeleinde niet in strijd was met het ontwerp van iedere codex: 11, 13, 57. Regelmaat in dit opzicht kon dus aanvankelijk geen eis zijn bij het zetten. Deze eigenschap van het boek, die zo spoedig ontstaat, moet daarom beschouwd worden als een autonoom resultaat van de typografische mogelijkheden en de druktechniek.

(C) Wat Gutenberg en de zijnen opgelost hebben, behoeft op grond van de bekende argumenten niet het drukken met de losse letter te zijn. Bestuderen wij hun drukwerk, dan heeft dat in alle opzichten de eigenschappen die een volkomen beheersen van de insluittechniek vereisen. Wij behoeven hier op het geheim van Gutenberg niet in te gaan; het is voldoende op het laatste feit te wijzen. Een incunabel-drukker wiens productie evenzeer gekenmerkt wordt door het beheersen van zetten en insluiten, is Gerard Leeu. Vele van zijn uitgaven vallen op door een volmaakt recht regeleinde. Toch mag men ook weer niet een kenmerk als het regeleinde alleen tot uitgangspunt van een oordeel nemen. Zo zou men uit het opvullen van regels met afgedekte letters die in blinddruk verschijnen, tot de conclusie kunnen komen dat de Nederlands-talige *Speculum*-uitgave als primitief drukwerk tot de proto-typografie gerekend moet worden: 4, 5, 6; zie ook 23; in het geval dat op 42 is gegeven, vergat men af te dekken. Het insluiten en het regelhouden beheerste die zetter echter wel en zijn druktechniek was ook allesbehalve primitief. Overziet men nu in een geval als dit alle kenmerken, dan dient men veeleer tot de conclusie te komen, dat bijzondere omstandigheden hier tot enkele bijzondere eigenschappen van het drukresultaat hebben geleid. De *Speculum*-drukker kan één van die rondtrekkende vaklieden zijn geweest, iemand die in de eerste plaats zetter was, zijn eigen matrijzen met zich mee voerde, maar voor het verdere materiaal voornamelijk afhankelijk was van de drukkers bij wie hij werkte. Het *Speculum* is echter een onderneming van een prentdrukker die van een hem geboden gelegenheid gebruik maakte, een tekst uit losse letter bij zijn prenten te laten drukken. De tekst werd echter bij hem gedrukt met een daartoe niet geëigende techniek, en materiaal voor het opvullen van de regels was niet of niet in voldoende

mate voor de zetter-drukker aanwezig bij de prentdrukker; vandaar dat de man zich heeft moeten zien te redden. Zo heeft ook de prentdrukker zich later moeten redden toen, na het vertrek van de zetter één van de vormen in pastei viel. Hij was niet in staat de pagina te herstellen en nam dus de toevlucht tot een hem vertrouwde techniek, dwz. hij sneed er een hele nieuwe pagina bij. Misschien is ook de omgekeerde titel in het staartwit van een van de pagina's van het *Speculum* in dit verband verklaarbaar. Een ongelukje maakte dat dit randzetsel loskwam. Een nietdeskundige herstelde het, met het bekende resultaat: 5. In elk geval geeft deze fout de aanwijzing, dat de tekstpagina afzonderlijk met een touwtje samengebonden kan zijn geweest, zodat marginaal zetsel zijn eigen lotgevallen kon beleven.

(D) Bij de kopij is ter sprake gekomen op welke wijze een zetter zich verhouden kon tot de tekst die hij voor zich had. In vele opzichten kon hij zelfstandig optreden, wijzigingen aanbrengen en beslissingen nemen die niet alleen betrekking hadden op de kwesties van technische aard, die de zijne waren. De zetter had, tenzij gegevens expliciet iets anders mededelen, zelfs de plicht ten behoeve van het niveau van de drukkerij waarvoor hij werkte, regelmaat aan te brengen in de tekst die hij zette, ook wat betreft spelling, interpunctie, gebruik van hoofdletters, indeling. Gaf dit hem vrijheid, in technisch opzicht kon hij dikwijls wel gebonden zijn. De economie van het bedrijf bracht mede, dat men graag een voorberekening maakte teneinde de hoeveelheid letter en papier, die men nodig zou hebben, te kunnen bepalen. Dit bracht tevens mee, dat men zich bij het zetten van gedrukte kopij zo nauwkeurig mogelijk hield aan het ontwerp van de druk die men als uitgangspunt had gekozen. Een goed voorbeeld hiervan zijn de twee kleine Leeu-drukjes: 27, 28. Des te meer valt het op, dat zelfs daar de tekstpresentatie wat de woordvorm betreft, bij het nazetten gevarieerd is.

(E) De autonomie van de zetter verhinderde intussen niet dat deze ten aanzien van zijn kopij in andere opzichten volkomen slaafs te werk kon gaan. Een extreem voorbeeld daarvan hebben wij in een toneeldrukje van 1638.[3] Een wonderlijke toneelaanwijzing luidt daar: *V. Jacoba komende van de Iacht, de Heeren Ghesanten met hun Dienaers, Graef van Meurs, Vranck van Borsele, Ian Burgh-graef, De Bie, Theantomo, Walterus, Silla en Dolabella, 'k segh Dolabella alleen, en Silla niet, overmits zy by de Kluysenaer is*. De zetter moet als kopij in dit geval een regieboek gebruikt hebben, althans een exemplaar met regie-aanwijzingen, die er bij de voorbereiding van een opvoering in werden geschreven. Toen de verantwoordelijke regisseur erin genoteerd had dat ook Silla weer moest opkomen, krabbelde een ander zijn afwijkende mening ernaast, wijzende op een onmiddellijk eraan voorafgaande scène tussen Silla en de kluizenaar, waardoor haar entrée op dat moment onaanvaardbaar was. Als een copiist in het verleden, die een glos opnam in zijn tekst ondanks dat deze met een afwijkende hand was geschreven, gaat ook de onkritische zetter te werk.

3 *Theod. Rodenborgh's Vrou Jacoba, erfgravinne van Hollandt, etc.; historiael-treur-bly-blyvende; in 4 bedrijven*, Amsterdam, Dirck Cornelisz Houthaeck, 1638. Amsterdam UB, 687D46, f. C2 *verso*.

(F) Een dergelijke verhouding tot de tekst, welke de grenzen kan aanwijzen van de aandacht en het oordeel van de zetter, beïnvloedde soms lange tijd een literaire vorm die tot het hoogste in het kunstleven van zijn tijd werd gerekend. Bij het behandelen van de correctie zullen wij zien dat in de Blaeu-druk van 1615 van P.C. Hoofts *Granida*: 74, 75, een woord werd weggelaten zonder dat er onzin ontstond, maar wel met het gevolg dat er een metrische storing in het vers voorkwam. Straks zal de vraag ons bezig houden hoe het komt dat noch de corrector noch de dichter dit bemerkte. Nu moet er op gewezen worden dat deze fout bleef staan in de herdruk van 1620: 76. In hetzelfde jaar 1620 stal Blaeu's buurman en aartsconcurrent Jan Jansz de tekst. De gestolen editie verraadt zich reeds door de fout die bleef staan: 77. Pas na twintig jaar, in 1636, werd de omissie hersteld door de filoloog Iacob van den Burgh.

Het volgen van de kopij komt ook voor bij een tekst die aanleiding is geweest tot een gecompliceerd geheel van vergissingen en pogingen tot herstel, namelijk van Van Vliederhovens *Quattuor Novissima*: 38, 39, 40. Het eigenaardige is in dit geval, dat de verhouding tot de kopij in één van de drukken in technisch opzicht niet constant blijft. Er zijn daar twee zetters aan het werk met een ongelijk gedrag en met als gevolg, dat na de eerste katernen het parallellisme tussen het nieuwe zetsel en de kopij vrijwel verloren gaat. In dit verband zullen wij de oorzaak daarvan niet nagaan, maar ons slechts bepalen tot wijzen op het optreden van twee zetters.

(G) Het werken met twee zetters is in wezen niets anders dan het voortzetten van de pecia-methode. De beperking van het aantal medewerkers die wel in de drukkerij blijkt te bestaan maar in het scriptorium destijds niet bestond, heeft een technisch-organisatorische oorzaak. Het had geen zin, méér zetsel ter beschikking te hebben, ook als men letter genoeg had, dan verwerkt kon worden op de beschikbare persen. Het meest economisch blijkt geweest te zijn twee zetters te laten samenwerken. Door de aard van de kopij verliep zoiets het gemakkelijkst wanneer nauwkeurig gewerkt werd naar gedrukte kopij. Maar ook wanneer naar geschreven kopij gewerkt werd, in dit geval meestal naar een codex, kon men deze vorm van samenwerking toepassen. Zolang zetters tevens drukkers waren, was dit vrij gemakkelijk te organiseren, vooral wanneer een van de samenwerkenden de ondernemer zelf was. In andere gevallen waarin het vaststaat dat twee of meer zetters samenwerkten, zal echter nauwkeurig onderzoek van de drukgeschiedenis moeten duidelijk maken, waarom men de voorkeur aan deze werkwijze gaf. Bij Blaeu, waar men niet corrigeerde op de pers maar de voorkeur gaf aan een zo nauwkeurig mogelijke vóórcorrectie, voorkwam het werken met twee zetters in ieder geval tijdverlies. In kleinere drukkerijen won men tijd wanneer een der zetters in beslag werd genomen door de distributie van de spaarzame lettervoorraad. In het algemeen komt deze werkwijze ook in de zeventiende eeuw nog veel voor en het is ook in die eeuw dat de namen van de zetters Jan en Hein: 154, 155, alle twijfel wegnemen omtrent het bestaan van deze methode.

(H) In gevallen waarin pagina voor pagina wordt gedrukt, was die vorm van techniek uitsluitend een gevolg van het onvermogen om het vraagstuk van de omvang van het zetsel dat onder de pers gelegd kon worden, voldoende op te lossen. Bij voorkeur drukte men echter een aantal pagina's tegelijkertijd, zo mogelijk in elk geval twee pagina's, zij het dan in twee trekken; één vorm bevatte dan tenminste twee pagina's. Ook codices werden namelijk reeds lang op zulk een wijze vervaardigd dat ook op de eenheid van het schrijfblad aan elke zijde twee, vier, of meer pagina's werden gemaakt: 1, 2. Wij zouden in zulke gevallen bij de copiisten kunnen spreken van formaatmaken, maar de term is dan ontleend aan het drukkersvak. Men kan de methode daarom beter aangeven als: schrijven op plano. Er wordt dan bedoeld, dat het vel vóór het schrijven niet gevouwen en verwerkt is tot een katern van het boek dat men wil maken. Zolang men alleen voorbeelden uit de vijftiende eeuw had, heeft men zich afgevraagd of het schrijven op plano beïnvloed werd door de incunabel-drukkers. De ontdekking van oudere exemplaren heeft deze vraag ontkennend doen beantwoorden.[4.] Een voorbeeld uit de veertiende eeuw, de helft van een plano dat blijkens de reconstructie als volledig plano beschreven moet zijn geweest, is in de atlas opgenomen als getuige van de ononderbroken ontwikkelingsgang die de geschiedenis van de techniek van het geschreven boek met de incunabelen verbindt: 1, 2. Het bevat een deel van de tekst van Maerlants *Wapene Martijn* en is waarschijnlijk een voorbeeld van verkeerd formaatmaken. Kennelijk heeft men geprobeerd de tekst weer te verwijderen, maar beschadiging van het perkament kan oorzaak geweest zijn van het terzijde leggen. Het is daarna als maculatuur versneden en verwerkt door een binder.

(J) De voorbeelden die van overslaan en formaatmaken gegeven worden, demonstreren de fouten die daarbij zo gemakkelijk kunnen ontstaan. Wij hebben daaraan voor de drukgeschiedenis kostbare maculatuur te danken. Maar ook deze fouten zijn uit de aard der zaak uitzonderingen. Een voorbeeld van extreem technisch kunnen op het gebied van formaatmaken zijn de 64 pagina's bij Plantijn: 51. In enkele gevallen zien wij, hoe een vorm benut kon worden om eenzelfde tekst tweemaal op de pers te brengen: 45. Wij zien dan de teksten kops staan. Misschien gebeurde dit, omdat deze immers toch na de druk afgesneden moesten worden. Nu lagen na het vouwen en doorsnijden van het blad de teksten op de juiste manier op elkaar.[5.]

4. Het belangrijkste artikel hierover is van Graham Pollard, ‘Notes on the size of the sheet’, in: *The Library*, fourth series, vol. 22, 1941, p. 105-137.
5. Na de eerste correctie deelden de Heer S.L. Hartz en Mejuffrouw N. Hoeflake mede, dat in dit geval eerder de volgende verklaring zal kunnen gelden: ‘In enkele gevallen waar twee maal dezelfde tekst in één vorm wordt gedrukt, wordt rekening gebouden met het feit dat de zware tekst zo dicht mogelijk bij elkaar wordt gebracht om het kantelen van de degel tegen te gaan. In 45 staan de vettere letters van de aanhef met de koppen naar elkaar toe. De druk, die in twee teugen werd gemaakt, krijgt de zwaarste spanning op hetzelfde gedeelte van de degel. Bij het doorsnijden van het vel krijgt men in dit geval hetzelfde kopwit, terwijl de vellen individueel van maat kunnen verschillen.’

Bibliografische notitie

Voor oudere Nederlandse literatuur over het zetten moet in de eerste plaats worden verwezen naar de bibliografische inleiding bij ‘Het Drukken’, waar verschillende handboeken genoemd worden, die alle min of meer uitvoerig op het zetten ingaan. De voornaamste van deze handleidingen is wel het bekende *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst* door Van Cleef,[1.] waarop C. Schook[2.] belangrijke aanvullingen heeft gegeven.

1. P.M. van Cleef, Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, 's-Gravenhage 1844 (titeluitgave Hilversum, na 1849).
2. C. Schook, *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors; tweede deeltje, ook tot afzonderlijk gebruik ingerigt*, Gorinchem s.d. (na 1854).

Onopengesneden vellen van incunabelen en postincunabelen

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld.*

*s.d. Nederlandse prototypografie, Utrecht. CA1459, Polain 3266. Brussel KB, B1593. Zie 3.
*1487. P. VAN OS, Zwolle. CA697. Deventer Athenaeumbibliotheek, 100F8. Kronenberg Cat., nr 108. Proefdruk. Zie 34.
1500 (c.). (A. VAN LIESVELT, Antwerpen). NK4008.'s-Gravenhage KB, 225H56. Fragment.
1500 (na). (J. SEVERSZ, Leiden). NK2815. Alkmaar Gemeentemuseum, geen signatuur. Fragment.
1500 (na). (W. VORSTERMAN, Antwerpen). NK3062. 's-Gravenhage KB, 151E14. Fragment.
*1500 (na). (J. SEVERSZ DIE CROEPEL, Amsterdam). NK3680. Amsterdam UB, Burger Cat.2, 296. Fragment, aan één zijde bedrukt. Zie 44.
1500 (na). (T. VAN DER NOOT, Brussel). NK3843. 's-Gravenhage KB, 227A23. Fragment.
1510 (c.). (G. BAC, Antwerpen). NK3093. 's-Gravenhage KB, 150C41:12. Fragment.
1514. H. ECKERT VAN HOMBERCH, Antwerpen. NK3094. Parijs BN, Rés.B.24104.3. Fragment.
1515 (c.). (W. VORSTERMAN, Antwerpen). NK3055. 's-Gravenhage KB, 151E15. Fragment.
1520 (c.). J. SEVERSZ, Leiden. NK3095. 's-Gravenhage KB, 150C41:11. Fragment.
1520 (c.). (W. VORSTERMAN, Antwerpen). NK3510. 's-Gravenhage KB, 151D21. Fragment.
*1524. s.n., (Antwerpen). NK2294-95. Leiden UB, 1402A13. Zie 45.
1530 (c.). P. JANSZ, Leiden. NK4212. Leiden UB, geen signatuur. Fragment. Zie M.E. Kronenberg, 'Fragmenten van onbekende Nederlandse post-incunabelen', in: *Het Boek* 29, 1948, p.141-148, speciaal p.142-144; afbeelding van dit fragment tegenover p.143 en 144.
(1530). P.J. TYEBAUT, Amsterdam. NK4158. Haarlem Gemeentearchief, 11D4. Fragment.
1530-40 (c.). s.n., (Antwerpen). NK2627. 's-Gravenhage KB, 227A22. Fragmenten.
*1531. H.P. VAN MIDDELBURCH, Antwerpen. NK3641. Bergen op Zoom Gemeentearchief, geen signatuur. Fragmenten. Zie 46.
*1540 (c.). (P.C. VAN BALEN, Leiden). NK2453. Leiden UB, 1402E5,14-15. Fragmenten van twee proefbladen aan één zijde bedrukt. Zie 47 en 48 (uitsnede).
1540 (c.). (J. VAN LIESVELT, Antwerpen). NK4155. 's-Gravenhage KB, 151E16:2. Fragment.
1540 (c). (G. VAN DER HATART, 's-Hertogenbosch). NK4219. Leiden UB, geen signatuur. Fragment. Zie M.E. Kronenberg, 'Fragmenten van onbekende Nederlandse post-incunabelen', in: *Het Boek* 29, 1948, p.141-148, speciaal p.145 en afbeelding tegenover p.145.

(1540). J. COCK, Antwerpen. NK2793. Cambridge UL, Sel.7.10[1-8]. Zie M.E. Kronenberg, 'Een onbekende almanack van Dodonaeus (1540)', in: *Het Boek* 17, 1928, p.192-194, speciaal p.193; afbeelding tegenover p.192.

Het drukken

Bibliografische inleiding

Over de gang van zaken in de oude drukkerij schreef Christoffel Plantijn een beroemde dialoog die verschillende malen werd uitgegeven; van de hand van J.W. Enschedé verscheen daarbij een belangrijke commentaar.[1.] Handboeken over het drukken verschenen in de Nederlanden betrekkelijk laat. Waarschijnlijk is het de hoge ontwikkeling van de drukkunst in Nederland waardoor er geen 'Moxon' ontstond. Men had in ieder geval geen behoefte belangstellende buitenlanders in de geheimen van het vak in te wijden. Verschillende latere publicaties zijn echter van belang voor de kennis van de oudere techniek.[2.] Ook het insluiten en formaatmaken werden afzonderlijk behandeld.[3.] J.W. Enschedé schreef over de

1. *La première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les ieunes enfans; het eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen, over-gheset in de Nederduytsche spraecke; à Anvers, de l'imprimerie de Christophle Plantin, 1567*, p. 234-255. In: (*a*) J.W. Enschedé, 'Vlaamsche drukkerswoorden in 1567', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5, 1907, p. 176-183 (tekst) en p. 184-215 (uitvoerige commentaar); (*b*) *De druckerye; gedeelte uit la première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les ieunes enfans; het eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen, overgheset in de Nederduytsche spraecke; à Anvers, de l'imprimerie de Christophle Plantin MDLXVII*, Amsterdam 1925 (uitgave der Lettergieterij 'Amsterdam'); (*c*) alleen Franse tekst: M. Sabbe, 'Christophle Plantin et ses contemporains', in: *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, III, Bruxelles 1924-25, p. 115-121; (*d*) met Engelse vertaling: *An account of calligraphy & printing in the sixteenth century; from dialogues attributed to Christopher Plantin; printed and published by him at Antwerp, in 1567; French and Flemish text in facsimile; English translation and notes by Ray Nash and foreword by Stanley Morison*, Department of Graphic Arts, Harvard College Library, Cambridge (Mass.) 1940. Een afzonderlijke uitgave van de Engelse vertaling met de aantekeningen verscheen onder dezelfde titel bij de Liturgical Arts Society, New York, als vol. 17(11), nr 4, 1949 in: *Liturgical Arts, a quarterly devoted to the arts of the Catholic Church*.
2. *Letter-zetters luywagen; of volmaakt formaat-boek: leerende, voor eerst, hoe men alderhande formaat naar den eisch zal moeten overslaan; ook vervolgens, en ten tweeden, aftekeningen van vier diverse letterkassen, zo wel duitsch en romein, als Grieksch en Hebreeuwsch met hare alphabeta; wijders de correctie-tekenen, alle met bijvoeginge van derzelver explicatie; en eindelijk ook de eerste cyffers van ieder blad, of signatuur; alles ten dienste der oeffenaars van de loffelyke kunst boekdrukkery opgesteld door Christiaan Sigismundus Matthaeus, stud: typogr*. (de voorrede van dit handschrift is gedateerd 9 maart 1761). Zie: J.W. Enschedé, 'Een Nederlandsche handleiding voor boekdrukwerk uit 1761', in: *Het Boek* 1, 1912, p. 243-256. E. Buys, *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en weetenschappen*, II, Amsterdam 1770, p. 193-200. P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter boefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis van deze kunst*, 's-Gravenhage 1844 (titeluitgave Hilversum, na 1849). *Handboekje voor letterzetters en correctors, bevattende algemeene regels omtrent de Nederduitsche taal; onderscheidene woordenlijstjes; Grieksch, Hebreeuwsch en Hoogduitsch alphabeth; afdrukken van onderscheidene letterkasten, als: de verbeterde Nederlandsche, Fransch-Hollandsche, Fransche, Grieksche en Hoogduitshe, benevens beschouwingen over de thans in gebruik zijnde letterkast en proeve eener betere inlegging van deze; door een letterzetter*, Rotterdam 1854. C. Schook, *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors; tweede deeltje, ook tot afzonderlijk gebruik ingerigt*, Gorinchem z.j. (na 1854; vervolg op het bovengenoemde *Handboekje voor letterzetters en correctors*).
3. (A. ter Gunne), *Het overslaan van drukvormen gemakkelijk gemaakt, of aanwijzing van het plaatsen der pagina's in de gewone en meeste buitengewone formaten, beginnende met folio en eindigende met 32°; benevens eenige aanmerkingen hierop toepasselijk*, Deventer 1843. H. le Blansch, *Beknopte en volledige handleiding tot het overslaan van drukvormen, ten gebruike van letterzetters; in vrije navolging verzameld en bewerkt naar het Fransch*, 's-Gravenhage 1844.

geschiedenis van de drukpers.[4.] Van niet minder belang is de kennis van de organisatie van het drukkersbedrijf in de oudere tijd. Hierover bestaat een monografie van Maurits Sabbe,[5.] terwijl dit aspect ook door R. de Roover in het *Gedenkboek der Plantin-dagen* werd behandeld.[6.] Het maken van het moderne boek is verschillende malen beschreven. Aan het eind van de negentiende eeuw is er een duidelijke monografie verschenen van R. van der Meulen.[7.] Een populaire uiteenzetting over het maken van het moderne boek vindt men in het boekje van P. de Hoog en L. Melchior, *Typografie*.[8.] Uit de aard der zaak zeer populair, maar toch bijzonder instructief voor een lezer die met het onderwerp in het geheel niet bekend is, zijn korte verhandelingen van sommige uitgeversfirma's, waarvan wij een enkele noemen.[9.]

Opnieuw moet ook op dit gebied verwezen worden naar de *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*[10.] en naar de bibliografie voor vakkundigen: de *Centrale Catalogus*.[11.]

Tenslotte nog een enkele opmerking over het papier. Ook al komt dit aspect bij het maken van het boek in zeer beperkte mate tot uiting in deze atlas, het onderdeel is toch voor diegenen die een summier overzicht van de gang van zaken willen hebben te belangrijk om geheel terzijde te worden gelaten. Er kan echter vrijwel volstaan worden met te verwijzen naar het proefschrift van B.W. de Vries over de Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw.[12.] Het eerste hoofdstuk daarin geeft een uitstekend historisch overzicht van de voorafgaande tijden.

4. J.W. Enschedé, ‘Houten handpersen in de zestiende eeuw’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p. 195-215 en 262-277. J.W. Enschedé, ‘De drukpersafbeeldingen in Ampzing en Scriverius 1628’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 6, 1908, p. 265-268.
5. M. Sabbe, ‘De Plantijnsche werkstede; arbeidsregeling, tucht en maatschappelijke voorzorg in de oude Antwerpsche drukkerij’, in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde, juli 1935*, Antwerpen (1935); ook afzonderlijk verschenen.
6. R. de Roover, ‘The business organisation of the Plantin press in the setting of sixteenth century Antwerp’, in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955; internationaal congres voor boekdrukkunst en humanisme, 4-10 september 1955*, Antwerpen 1956, p. 230-246.
7. Vooral: R. van der Meulen, *Het boek in onze dagen, beschreven en afgebeeld; met 14 kunstbijlagen* etc., Leiden 1892. Zie ook: J. de Vries, *Wat zijn boeken*?, Leiden 1881, speciaal vanaf p. 71.
8. P. de Hoog en L. Melchior, *Typografie voor belanghebbenden en belangstellenden op eenvoudige wijze verteld en uitgebeeld*, Amsterdam 1948.
9. *Een boekje over het maken van boeken oftewel een leerzame zwerftocht voor beginnende en vergevorderde auteurs langs de veelsoortige perikelen, voetangels & klemmen in de tuin der typografie*, Utrecht 1941. L. Levisson, *Drukken en drukwerk*, ('s-Gravenhage 1927). J. Tschichold, *Wat iedereen van drukwerk behoort te weten*, Amsterdam 1951 (vertaling door Jan Vermeulen van *Was Jedermann vom Buchdruck wissen sollte*, Basel 1949). J.C. Winterink, *Hoe boeken gemaakt worden; een wandeling door de werkplaatsen der Wereldbibliotheek en een praatje over deze instelling voor volksontwikkeling*, tweede druk, Amsterdam en Antwerpen 1950.
10. *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam*, I-VI, 's-Gravenhage 1920-49.
11. *Centrale catalogus voor de papier-, papierverwerkende en grafische industrie, waarin opgenomen de in Nederlandse bibliotheken aanwezige boeken en tijdschriften op technisch en organisatorisch gebied*, Amsterdam 1947.
12. B.W. de Vries, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1957 (proefschrift Amsterdam). Met uitvoerige literatuuropgave.

De bibliografie mag men als uitputtend beschouwen tot op het jaar van verschijnen. Daaruit dient voor de lezer die zich wil oriënteren maar niet te ver wil gaan, een tweetal boeken te worden genoemd; in de eerste plaats het jubileumboek van de firma Van Gelder, dat door Jane de Iongh werd verzorgd[13.] en vervolgens het jubileumboek *Twee eeuwen Brandt en Proost*,[14.] dat bovendien ook nog handelt over de boekbinderij. Voor vakkundigen moet weer naar de *Centrale Catalogus* worden verwezen. Een eigen maandblad heeft dit onderdeel van de boekenwereld in *De Papierwereld*.[15.]

13. J. de Iongh, *Van Gelder Zonen 1784-1934*, Haarlem 1934. Er bestaan twee uitgaven met deze titel. Hier wordt verwezen naar die in folio.
14. (U. Proost), *Twee eeuwen Brandt en Proost; een bijdrage tot de geschiedenis van de boekbinderij, de uitgeverij van bijbels en kerkboeken en den papierhandel in Nederland*, Amsterdam 1942.
15. *De papierwereld; maandblad voor papier-, papierverwerkende en grafische industrie*, Amsterdam, later Haarlem 1946-57.

De proefdruk

Inleiding

Proefdrukken: 3, 17, 34, 44, 46, 49, 54, 88, 89, 132, 162, 179, 212, zijn voor de geschiedenis van de typografie en voor de filologie van groot belang. Ze laten door de fouten en afwijkingen van het definitieve drukresultaat zien, welke moeilijkheden er overwonnen moesten worden en welke vormgeving werd nagestreefd. Aan de filoloog bieden zij de gelegenheid, vooral wanneer hij de kopij en de definitieve druk met een proefdruk kan vergelijken, te onderzoeken wat niet en wat wel als eigen vormgeving van een zetter door de corrector en in voorkomende gevallen ook door de auteur werd aanvaard. In dit opzicht zijn proefdrukken bijna gelijkwaardig aan gecorrigeerde proeven. Zij onderscheiden zich echter niet alleen door de correcties van de laatste documenten. Een proefdruk kan namelijk een fase vertegenwoordigen die nog vóór de proef ligt welke getrokken werd voor de corrector.

Het is dus van belang proefdrukken te kunnen herkennen. Daartoe is een reeks eigenschappen het aangewezen middel, mits men in gedachten houdt dat geen enkele daarvan alléén behoeft voor te komen en dat de combinatie van een aantal eigenschappen grotere zekerheid biedt:

1. De weerdruk ontbreekt: 3, 17, 34, 44, 54, 162.

2. Schoon- en weerdruk maken geen definitief register: 88, 89, 200; zo ook drukproeven: 115, 158, 176, 183. Dit moet vooral beoordeeld worden door vergelijking met de definitieve druk al kan die ook wel matig register hebben: 87, 90. Meestal werd namelijk bij het afdrukken van een weerdruk toch steeds register gemaakt, zoals bijvoorbeeld uit verordeningen van Plantijn blijkt. Aan de nauwkeurigheid kan dan echter nogal eens iets mankeren.

3. Het zetsel is nog niet voldoende gedresseerd geweest, en de pers nog niet toegesteld, zodat het papier in dorso moet toont; in drukproeven: 141, 158, 176, 186.

4. In schoondruk, eventueel in schoon- en weerdruk of alleen in weerdruk, komen vele niet-gecorrigeerde drukfouten (zetfouten) voor en juist ook fouten van technisch-typografische aard, zoals omgekeerde en gebroken letter: 17, 34. Deze zijn echter ook wel in definitieve druk te vinden: 32.

5. Het papier toont de gevolgen van het gebruik om het proefvel niet in het timpaan te leggen, maar direct op het zetsel en daarover dan timpaan en frisket te slaan: (*a*) smet van formaatgoed, dat anders door het frisket wordt voorkomen: 54; (*b*) afdruk in spiegelbeeld van nog niet gedroogde inkt op het timpaanvel: 132; tussen het drukken door van de tekst die op het timpaan-vel staat, is dan een proef getrokken, iets dat óf op een tekort aan persen óf op een teveel aan werk wijst, dus op één van twee oorzaken met hetzelfde gevolg; (*c*) blinddruk van de

tekst die ook in de druk op het papier staat als gevolg van de gewoonte om de twee gebruikelijke proefvellen op elkaar op het zetsel te leggen, waardoor het onderste vel eerst een blinddruk krijgt; in drukproef: 156.

6. Er is onvoldoende of vluchtig geïnkt.

7. Er is gebruik gemaakt van maculatuur, speciaal ook van een reeds eerder gebruikt timpaan-vel waarop een zwak beeld van een andere druk staat: 132, 157 (drukproef).

Bibliografische notitie

Afzonderlijke literatuur over proefdrukken bestaat niet. Men zie de algemene werken over het drukken, welke vermeld zijn in de bibliografische inleiding.

Proefdrukken van uitgaven tot 1800

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld.*

*s.d. Nederlandse prototypografie, Utrecht? CA1459, Polain 3266. *Zeven boetpsalmen*. Brussel KB, B1593. Proefdruk van vier pagina's, verso blanco. Zie 3.
*1475 (c.). J. DE PADERBORN, Leuven. CA1038. J. de Ligniano, *Tractatus de pluralitate beneficorum ecclesiasticorum*. Deventer Athenaeumbibliotheek, 110C1. Folium 1*r* is proefdruk van folium 9*v*. Zie 17.
1483 (c.). s.n., Zuid-Nederland. Kronenberg, *Contributions* 909e. *Heilichdomme ende reliquien van O.L.V. te Wavere*. Maastricht Rijksarchief, geen signatuur. Vier en twintig proefbladen. Zie M.E. Kronenberg, 'Incunabel-bijdragen', in: *Het Boek* 20, 1931, p.5-16.
*1487. P. VAN OS, Zwolle. CA697. *Epistelen ende evangelien mitten sermonen*. Deventer Athenaeumbibliotheek, 100F8. Zie 34.
1500 (na). DOEN PIETERSZ, Amsterdam. NK2461. *Bijbel; Evangelie van Mattheus*. Amsterdam Rijksprentenkabinet, geen signatuur. Wellicht proefdruk. Zie E.W. Moes, 'De *Stomme Passye* van Jacob Cornelisz', in: *Oud-Holland* 19, 1901, p.129-133, speciaal p.133.
1515 (c.). J. VAN DOESBORCH, Antwerpen. NK3063. *Van den ghedinghe tusschen eenen coopman ende eenen Iode*. Cambridge UL, F151.d.6.3. Zie M.E. Kronenberg, 'Van den ghedinghe tusschen eenen coopman ende eenen Iode', in: *Het Boek* 12, 1923, p.1-14, met afbeelding tegenover p.8 en 9.
1520 (c.). J. VAN DOESBORCH, Antwerpen. NK3541. *De novo mondo et figura noni praecepti*. Rostock UB. Zie: *De novo mondo; Antwerp, Jan van Doesborch (about 1520); facsimile of an unique broadsheet containing an early account of the inhabitants of South America together with a short version of Heinrich Sprenger's Voyage to the Indies; edited, with transcription and translation of the Latin text, and introduced by M.E. Kronenberg*, The Hague 1927.
1520 (c.). DOEN PIETERSZ, Amsterdam. NK2429. *Biblia; Novum Testamentum*? Heeswijk Norbertijner Abdij, geen signatuur. Fragmenten.
1525. C. VAN RUREMUND, Antwerpen. NK3193. *Hore Marie virginis ad usum Sarum*. Cambridge UL, Rel.c.52.1. Folium 8 is waarschijnlijk een proefdruk.
1536. P.C. VAN BALEN, Leiden. NK2298. *Almanach voor het jaar 1537*. Leiden UB, 1402E5, 9-10.
1537. P.C. VAN BALEN, Leiden. NK2296. *Almanach pro anno 1538*. Leiden UB, 1402E5, 8.
1539. P.C. VAN BALEN, Leiden. NK2300. *Almanach voor den iaere 1540*. Leiden UB, 1402E5, 1-2.
*1568. P. DE CLERCK, Brugge. *Abecedarium*. Brugge Gemeentearchief, geen signatuur. Laatste, in twee kleuren getrokken proef op beschreven perkament. Zie 49.
*1578. C. PLANTIJN, Antwerpen. *Inhoudt vande privilegie*. Antwerpen MPM, Folia Varia II, 13. Proefdruk met smet door formaatgoed. Zie 54.
1583. J. VERWITHAGHEN, Antwerpen. J. van der Noot, *Epitalameon*. Antwerpen Hoofdbibliotheek, C.79239.
1600 (c.). J. VAN HOUT, Leiden. J. van Hout, *Refereyn op de heerlicke ende triumphante stadt Leiden*. Leiden Gemeentearchief, bibliotheek van Leiden, 72413. Plano in proefdruk.

1629. A. ROOMAN, Haarlem. *Op't eer-dicht van Ian Willemsen Bogaert, oudt meuytmaker der stede Amsterdam*. Amsterdam, UB, Vondelmuseum, Vdl.Port.D10.4. Zie de aantekening onder de volgende proefdruk.
1629. (A. ROOMAN, Haarlem). *Vyt-vaert van Ian Willemsz Bogert van Wesel, tegens wettelijck Recht ghekoren Out Schepen der Stadt Amsterdam*. Amsterdam, UB, Vondelmuseum, Vdl.Port.C16. Heeft met het vorige stuk gediend om een gesmet tympaan af te dekken een heeft daardoor smet gekregen.
1638. D. LE MAIRE, Den Haag. I. Casaubonius, *Epistoloe, quotquot reperiri potuerunt, nunc primun junctim editoe; adjecta est epistola de morbi ejus mortisque causa: deque iisdem narratio Raphaelis Thorii*. Leiden UB, Cod.Gron.62. Nommer 10-33 in de bundel is proefdruk van p.315, 318, 319, 322, in plano. Zie ook de opgave van drukproeven p.151.
1646. (J. BLAEU, Amsterdam). J. van Vondel, *Maria Stuart of gemartelde majesteit*. Unger, *Bibliographie* nr 431. Amsterdam UB, Vondelmuseum, Vdl.Hs.IA16. Proefdruk van de katernen B, C en G. Zie ook de opgave van drukproeven p.151.
1675. (F. LAMMINGA & P. WARNAER, Amsterdam). D. Blondel, *Animadversiones in annal. Baronii*. Amsterdam UB, Hs.IIB14, Cat.2, nr 625. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en drukproeven p.151.
(1677). s.n., s.l. C. Huygens, *Epithalamium Guilielmi Henrici Arausii et Marioe Eboracensis regiorum principum*. Den Haag KB, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, XLIIIc.i.21. Plano. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en drukproeven p.151.
*1688. PLANTIJN, Antwerpen. *Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne heeren den onderschouteten borghermeesteren, schepenen ende raedt der stadt van Antwerpen*. Antwerpen MPM, M.158.III, stuk 89. Plano. In deze bundel nog vele drukproeven en proefdrukken. Zie 156.
*1718. S. LUCHTMANS e.a., Leiden. *Biblia*. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, Archief Luchtmans, Personalia I, Algemeen. Blad uit de stereotypiebijbel. Zie 162.
1725. J. NÉAULME, Den Haag. G. Burnet, *Geschiedenis van Engeland, vervattende eerstelijk, een kort verhaal van de voornaamste gevallen sedert 't jaar 1600. tot 't jaar 1660; ten tweeden: de gedenkwaardigste zaaken zo in de kerk als in staat seedert 't jaar 1660 tot 't jaar 1689; voorgevallen onder de regeeringen van Karel, II. en Jacob, II.; tot de komste op den throon van William en Maria; eerste deel*. Leiden UB, Cod.March.39. Proefdruk in twee kleuren van de titelpagina, waarin het gegraveerde vignet nog niet is afgedrukt.
1733. P. GOSSE & J. NÉAULME, Den Haag. J. Macky, *Mémoires; contenant principalement les caractères de la cour d'Angleterre sous les regnes de Guillaume III et d'Anne I; tracés à la réquisition de S.A.R. Sophie électrice de Hannovre, & publiés sur le manuscrit original de l'auteur; traduits de l'Anglois*. Leiden UB, Cod.March.39. Proefdruk in twee kleuren van de titelpagina, van katern I, in duodecimo, en van de folia K1, K2, K3. Zie ook de opgave van drukproeven p.151.
1740. WED. C. LE VIER, Den Haag, *Matanasiana ou mémoires littéraires, historiques, et critiques, du docteur Matanasius, S.D.L.R.G.* Leiden UB, Cod.March.28. Voorwerk *^{4} met de titels voor beide delen in zwarte proefdruk en voorwoord. Zie ook de opgaven van kopij p.108 en ontwerpen p.116.

1741. A. MOETJENS, Den Haag. Voltaire (F.M. Arouet), *Remarques d'un seigneur polonois sur l'histoire de Charles XII, roi de Suède*. Leiden UB, Cod. March.28. Voorwerk *[4] met titel in zwarte proefdruk en voorwoord. Zie ook de opgave van kopij p.108.
*1742. A. MOETJENS, Den Haag. *État politique de l'Europe; seconde édition; revûe et corrigée; tome premier*. Leiden UB, Cod.March.28. Proefdruk van de titel. Zie 179.
1742. A. MOETJENS, Den Haag. F. Villon, *Oeuvres, avec les remarques de diverses personnes*. Leiden UB, Cod.March.52. Nommer 67 van de bundel zwarte proefdruk van de titel. Zie ook de opgave van kopij p.108, ontwerpen p.116 en drukproeven p.151.
1747. J. NÉAULME, Den Haag. M. de Béthune, *Histoire de Henri le Grand, roi de France et de Navarre: composée sous le titre de mémoires d'oeconomies, d'état & c.; mais, réduite en corps d'histoire; traduite, pour ainsi dire, en François; & accompagnée de remarques historiques et politiques, également importantes & nécessaires; par M.L.D.L.D.L. en II volumes in quarto*. Leiden UB, Cod.March.52. Nommer 43 van de bundel is een proefdruk in zwart van de tweekleurige titel van het Projet de souscription. Zie ook de opgave van kopij p.108 en die van de ontwerpen p.116.
1765. J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH, Haarlem. G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen; eerste deel*. Haarlem Gemeentearchief, Hs.102. Pagina's 187, 188, 209-216, 231-280. Zie ook de opgaven van kopij p.108 en van drukproeven p.151.
1765. N. VAN DAALEN e.a., Den Haag etc. G. Meerman, *Origines typographicae tomus prior*. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, 619b. E1 tot E4 en 2I1 en 2I2 recto en verso in proefdruk. Aantekeningen op E1 en 2I recto en verso. Zie ook de opgaven van drukproeven p.151.
1791. J. LUCHTMANS, Leiden. *Theses*. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel. 32 Stuks proefdrukken en drukproeven in plano in: Archief Luchtmans, Personalia III, binnenlandse correspondentie 1791. Zie ook de opgave van drukproeven p.151.

De drukproef

Inleiding

(A) Zoveel vreugde een oude drukproef:[1] 47, 48, 52, 84, 105, 115, 136, 138, 139, 140, 141, 156, 157, 158, 163, 176, 181, 182, 183, 186, 204, 208, 215, 217, 219, tegenwoordig betekent voor de bibliograaf en de filoloog, zoveel zorg en vaak ruzie en verdriet waren eenmaal vroeger daarmee verbonden. Het eerste boek zonder fouten moet nog van de pers komen, zoals men weet, en tussen hen die bij het maken van het boek betrokken zijn, gingen en gaan de verwijten over en weer wanneer het resultaat niet in overeenstemming is met het ideaal. Dirk Pietersz Pers, de Nederlandse vertaler van Ripa, heeft het in 1644 aardig geformuleerd:

'Wie altijt meent seecker te gaen, slibbert dickwijls. Die oock een Boeck sonder feilen wil uytgeven, doolt gemeenlijck: alles is onvolmaeckt, hoe men oock met Havix oogen toesiet: veeltijts sluypender eenige ter sijden duer, jae oock wel, dat men 't met oopen oogen aensiet. Nu schort het aan den Schrijver, die de Copie toestelt, dan aen den Drucker, die de Copie naeleest; In 't kort soo gebeurt oock sulx wel alsse door veele handen en oogen gaet, ick wil geswijgen, alsse van eene alleen wort gelesen.'[2]

(B) Natuurlijk is het altijd de zetter die de fouten maakt.

'Noteert, dat de b voor een h, de h voor een k, de c voor een e, de f voor een f, de n voor een u, en de r voor een t lichtelijck gestelt worden, en in tegendeel de h voor een b etc.' zegt de Vlaming G. Perduyn in 1693.[3] De zetter is echter ook de eerste die een poging doet om de fouten te herstellen en bovendien heeft hij maar al te vaak het volste recht om de auteur te verwijten dat deze hem slechte kopij heeft geleverd. Sinds de 'New Bibliography' het tekstkritisch inzicht in de fouten die ontstaan door slecht leesbare kopij, heeft gebracht,[4] kent iedere filoloog in elk

1 Men herkent de drukproef uit de aard der zaak aan de correcties maar over het algemeen komen daarbij ook nog één of meer kenmerken die voor het herkennen van proefdrukken zijn genoemd.

2 *Iconologia, of uytbeeldingen des verstands: van Cesare Ripa van Perugien, Ridder van S.S. Mauritius en Lazzaro* etc., *uyt het Italiaens vertaelt door D.P. Pers*, Amstelredam, Dirck Pietersz Pers, 1644, p. 636: 'Verschooninge des Oversetters'. Zie verder het aardige boekje van Pater B. Kruitwagen OFM, *Het zetfoutenduiveltje*, ('s-Gravenhage 1948), dat de NV Drukkerij Trio zijn zakenvrienden aanbood. Het is een enigszins gewijzigde herdruk van een artikel in het Kerstnummer 1925 van *Het Tarief*.

3 *Het zetfoutenduiveltje*, p. 10-11: *Geestelycke oeffeninghen behelsende niet alleenlyck meditatien van d'exercitien van onsen H. Vader Ignatius; maer syne onderwysingen nopende verscheide manieren van bidden, ende verscheyde regelen, om t'onderkennen het ingeven vanden goeden ende den quaden geest; door P. Gislenus Perduyn Priester der Societeyt Jesu; tweeden druck claerder ende lichter om te gebruycken, tot Brussel, by François Foppens, MDCXCIII*. (*Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa 1500-1727*, Den Haag 1954, nr 15248; en: A. et A. de Backer SJ, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus; nouvelle édition par C. Sommervogel SJ*, Bruxelles et Paris 1890-1909, tome 6 (1895), kol. 490).

4 F.P. Wilson, 'Shakespeare and the New Bibliography', in: *The Bibliographical Society 1892-1942; studies in retrospect*, London 1945, p. 76-135.

geval uit de Shakespeare-literatuur een aantal voorbeelden daarvan. Zulke erbarmelijke kopij als Potgieter: 206, leverde en zulke desastreuze gevolgen als dat had: 204, mogen wij echter wel tot de uitzonderingen rekenen. Een ander geval is het als op de proef de tekst nog wat wordt aangevuld, zoals bij Heinsius' nieuwe editie van Velleius Paterculus bijvoorbeeld, in de eerste proef: 140. Vondel doet dat ook, maar rekent dan in de *Herscheppinge* zijn eigen fouten tot die van de zetter: 128, 129!

(C) Zoals juist werd opgemerkt, is het de zetter zelf die als eerste de correctie begint. Wanneer de allereerste proef getrokken is, neemt hij die een ogenblik door. Hetzelfde doet de meester-knecht en op deze wijze worden er reeds enkele technische fouten uitgehaald. Daarna wordt direct weer een proef getrokken, die nu bestemd is voor de corrector en wel voor de corrector van de drukkerij. Deze krijgt de proef ongevouwen, dus als plano, aan één zijde bedrukt: 3, 34, 44, 45, 46, 49, 51, waarbij het papier groot genoeg moet zijn om in margine voldoende plaats te bieden voor de correcties: 182, 183, 204. Het allereerste wat de corrector nu moet controleren, is of er goed formaat gemaakt is. Op de vele maculatuur die ontstond doordat er verkeerd overgeslagen werd: 34, 44, is reeds gewezen. Tot welke moeilijkheden in zulk een geval de ingrijpende correctie kon leiden, leert ons een Deventer proefdruk: 34. Vergelijking met de definitieve druk: 35, laat zien, dat één van de pagina's voor een groot deel in pastei moet zijn gevallen.

(D) Verder is het vooral bij de eerste proef taak van de corrector de technische fouten te verwijderen. Zijn die er op zijn aanwijzingen door de zetter uitgehaald, dan wordt de schone proef getrokken, die eventueel bestemd is voor de auteur. Ook de corrector zelf krijgt deze schone proef opnieuw en corrigeert nu vooral de tekst op drukfouten; in de tweede proef van Velleius Paterculus wordt de spelling gecorrigeerd: 141. Is ook de auteur bij de correctie betrokken, dan werken dus corrector en auteur samen. Die samenwerking kon echter in de zeventiende eeuw heel wel achterwege blijven. In dat geval was het dus alleen de corrector die de zorg voor druk en tekst op zich nam. Ook kon het zijn dat de auteur de drukkerij ten behoeve van de correctie bezocht, en wel omdat het zo lang geduurd heeft voordat het vanzelf sprak dat de kopij bij de correctie ter beschikking kwam. In zulke gevallen kunnen wij dus in éénzelfde proef de verbeteringen van de corrector en van de auteur aantreffen. De drukproef van Vondels *Maria Stuart*: 115, is hiervan een voorbeeld, zij het niet een in ieder opzicht juist voorbeeld. Vondel zal namelijk de drukkerij van Blaeu bezocht hebben om deze tekst zo ongemerkt mogelijk van de pers te krijgen en wel omdat hij op verbod kon rekenen van de zijde van de overheid; een bezoek aan de drukkerij van zijn vriend behoefde de aandacht niet te trekken en bevorderde de snelheid waarmee de gevaarlijke uitgave gereed kwam. Bovendien was een auteur lang niet altijd in de gelegenheid zelf de proeven mee te corrigeren, lang niet altijd deelde hij het geluk van Grotius wiens *Adamus exul* door Johan Meursius werd gecorrigeerd.[5] Er komen nogal wat klachten voor die ontstaan ‘door afwesen des Auteurs’.[6] Een vroeg voorbeeld treffen wij aan in Waghenaers *Spieghel der zeevaerdt* van 1584.[7]

5 *Briefwisseling van Hugo Grotius, uitgegeven door P.C. Molhuysen; I, 1597 17 Augustus 1618* (*Rijks Geschiedkundige Publicatiën* 64), Den Haag 1928, nr 21.

6 Zie: *Het zetfoutenduiveltje* van Pater Kruitwagen, onder meer p. 16, 18 en 19.

7 Zie *Het Boek* 2, p. 125, waar sprake is van de *Spieghel der zeevaerdt* door L.J. Waghenaer, Amsterdam 1584: ‘Aenghesien dat deze twee mannen, den welcken dese boecken toegheschreuen worden namentlijck Adriaen Gerritsz. van Harlem, ende Gouart Willemsz. van Holesloot, seer treffelijcke Stuermannen en Piloten gheweest zijn, soo gheloove ick wel, in dien sy lieden in leuen gheweest hadden, alsmen henlieder schriften hadde willen in drucke laten wtgaen, ende dat sy de selve hadden moghen corrigeren, datmen by hunlieden alsulcke

(E) Intussen was in het begin van de zeventiende eeuw nog niet iedere auteur bereid correctie op zich te nemen. Dat hangt daarmee samen dat het, in ieder geval in de tweede helft van de zestiende eeuw en nog enkele decenniën later, nogal eens door een heer in strijd met zijn waardigheid geacht werd, een product van zijn geest door vermenigvuldiging in druk in handen te brengen van een ieder die daarvoor enig geld wilde neerleggen. Men liet dan, meer of minder verheugd, oogluikend toe dat anderen de zorg voor het boek op zich namen. In de Nederlanden is P.C. Hooft een voorbeeld van iemand die niet corrigeert; vooral in de eerste helft van zijn leven toont hij bijzonder weinig belangstelling voor de uitgave van zijn werk. De reeds genoemde drukfout in de *Granida* van 1615: 74-77, maakt het waarschijnlijk, dat de dichter de proef niet had gezien. De kopij heeft de versregel: *En met een groot geschal*. In de druk luidt deze met verlies van het metrum: *En met groot gheschal*. Dat de corrector deze fout niet opgemerkt heeft, is te begrijpen. Deze leest in de eerste plaats woord voor woord en de contekst levert in dit geval geen nonsens.[8] Het merkwaardige feit dat deze fout in de herdruk van 1620 opnieuw voorkomt, moeten wij verder wel verklaren uit de omstandigheid dat Hooft de druk nooit gelezen heeft. Zijn neef Blaeu had zelf aandacht genoeg voor correctie, hem kon men gerust zijn kopij toevertrouwen en Hoofts liefde ging kennelijk alleen naar zijn eigen handschrift uit. Daardoor wordt het begrijpelijk dat de auteur de kopij, een autograaf, toch terugkreeg en dat het handschrift in de drukkerij opvallend voorzichtig was behandeld: 74.

(F) De laatste die bij het verbeteren van de tekst verantwoordelijk gesteld kan worden, is tenslotte toch de zetter. Hij immers moet na het proeflezen de eigenlijke correctie verrichten op de corrigeersteen of op de pers, het zetsel daartoe loskooien, de gewenste verandering aanbrengen en er tenslotte zorg voor dragen dat geen nieuwe fouten ontstaan voordat hij het zetsel weer insluit. Deze omstandigheid rechtvaardigt in zeker opzicht een nogal pedante mededeling van

groote fauten niet en soude bevonden hebben. Maer henlieden schriften comende in vreemde handen, so en hebben die hun wtterste beste niet ghedaen, noch oock alle neersticheyt om de selue schriften particulierlijck te laten ouersien ende corrigeren, ende alsoo de selue in een volcomen sin te laten stellen: maer zijn metten lichtsten daer mede door gegaen, ende hebben daer en bouen noch veel plaetsen verdonckert, mits dat sy de selue niet en hebben verstaen, noch oock vande saken vander zeevaert gheen verstant ghehadt en hebben.'

8 *Gedichten van P.C. Hooft; volledige uitgave door F.A. Stoett; tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte en vermeerderde druk van de uitgave van P. Leendertz Wz.*, tweede deel, Amsterdam 1900, pagina 157, regel 154.

Constantijn Huygens in zijn jeugddagboek. Hij vertelt daar, hoe hij nog vóór zijn vijfde jaar met zijn iets ouder broertje Maurits zó goed had leren lezen dat hem geen enkele spelfout ontging en dat zij, tuchtmeesters in de dop als zij waren, niet zelden hun aanmerkingen hadden op de onwetendheid van de drukkers.[9]

(G) Een allerlaatste correctie waaraan de zetter tenslotte geen deel meer had, komt echter in sommige gevallen nog in de zeventiende eeuw voor, nl. de correctie met de pen. Nu kan iedere lezer corrigeren met de pen in de hand. Hier worden echter de correcties bedoeld die ter drukkerij werden aangebracht, nadat het boek was voltooid. Zulk een correctie is dus een extreme variant op het toevoegen van errata. Het heeft meestal wel een bijzondere oorzaak. Zo was Grotius buitengewoon ontevreden over de uitgave van zijn *Poemata*, waarin een groot aantal fouten was blijven staan ondanks al zijn zorg. Hij eiste daarom van zijn drukker dat hij correcties met de pen in een aantal van de exemplaren liet aanbrengen.[10] Dat enige eeuwen later de dichter-bibliofiel P.N. van Eyck zijn bundel *Inkeer*, die als nr 17 in de Palladiumreeks verscheen, ook niet de deur kon laten uitgaan zonder correctie met de pen, is typerend voor het scrupuleuze zelfgevoel en het verantwoordelijkheidsgevoel van de boekkunstenaar in deze eeuw.[11] Heinsius was hem trouwens op grote afstand al voorgegaan door op een proef te noteren dat deze niet door hem gecorrigeerd was, zich aldus distantiërend van de verantwoordelijkheid: 143.

Over het algemeen is het niet gemakkelijk, vast te stellen of men te maken heeft met incidentele dan wel met systematische correcties met de pen. Ontbreken rechtstreekse informaties, dan zijn zulke correcties als afkomstig van de drukkerij alleen te onderkennen door collatie van een aantal exemplaren van dezelfde oplage, die dan overeenkomstige verbeteringen moeten hebben. Is er bij het aanbrengen van een correctie met de pen naar gestreefd, het gebruikte lettertype van de druk te imiteren, dan mag men de veronderstelling maken dat zulks geschied kan zijn door de drukker-uitgever. Wij weten immers dat de lezer als boekgebruiker in zulk een geval gemakkelijker de pen hanteert. Toch biedt deze eigenschap op zichzelf niet voldoende zekerheid. Daarom blijft het de vraag of de correctie in de Utrechtse Franse Donaat: 9, beschouwd mag worden als een voorbeeld van correctie met de pen ter drukkerij; controle door vergelijking met andere exemplaren is hier niet mogelijk daar wij met een unicum te maken hebben.

(H) De correctie geschiedt dus in verschillende fasen. Zo is het nu, zo was het vroeger: er is één proef, er zijn één of meer revisies. Vondels *Maria Stuart* is onder onze ogen gecorrigeerd, maar de redactie van de proef wijkt toch nog af van de definitieve druk: 115, 116. Het correctie-exemplaar vertegenwoordigt dus een fase in het verbeteringsproces. Bibliografisch-filologisch onderzoek, en wel speciaal dat van de grondleggers van de ‘New Bibliography’, heeft trouwens aangetoond dat er verschillende malen werd gecorrigeerd en dat de economie van de drukkerij en de arbeidsorganisatie mee brachten, dat zulks tijdens het definitief drukken van het boek leidde tot correctie op de pers. Dit nu is de reden waarom een

9 *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven; uit het Latijn vertaald, toegelicht en met aanteekeningen voorzien door A.H. Kan; met een bijdrage van G. Kamphuis*, Rotterdam, Antwerpen 1946, p. 19.

10 Als 5, nr 474.

11 G.H. 's-Gravesande, ‘P.N. van Eyck en de Zilverdistel’, in: *Folium* 4, 1954, p. 171-188, speciaal 176-178.

filoloog, in ieder geval wanneer hij te maken heeft met teksten van vóór de negentiende eeuw, nooit mag uitgaan van één exemplaar van een oplaag. De moderne teksteditie vereist uitvoerige collatie van een zo groot mogelijk aantal exemplaren van één en dezelfde uitgave teneinde door zulk tekstkritisch onderzoek van de verschillende correctiefasen de definitieve redactie te kunnen vaststellen. Voor de filologie is dit inzicht, dat aan de bibliografen te danken is, even belangrijk als het inzicht in de verhouding tussen kopij en druk.

Correctie op de pers is lange tijd een normaal verschijnsel. Ook in de zeventiende eeuw is een drukkerij waar men zorgvuldig corrigeerde voordat men tot de definitieve druk overging, een grote uitzondering. Treffen wij zoiets aan, dan bewijst het dat het bedrijf in kwestie op uitzonderlijk hoog niveau stond. In de Nederlanden is het bedrijf van Blaeu hiervan tot nu toe het enige voorbeeld.

(J) Bij het behandelen van de kopij is erop gewezen dat de aard van de oudere kopij bijzondere moeilijkheden voor de correctie teweegbracht. Noch de corrector, noch de auteur kon erop rekenen dat hij bij de proef ook de kopij kreeg. Zoiets kon aanleiding geven tot een poging om op grond van correctorservaring en inzicht in de contekst, dus zonder de kopij te zien, de juiste lezing vast te stellen. In Vondels vertaling van Ovidius' *Herscheppinge*, die te Amsterdam in 1671 verscheen, vinden wij hiervan een voorbeeld. Voor de drukgeschiedenis van Vondels vertaling en berijming werd een voorlopig onderzoek ingesteld door collatie van 22 exemplaren van de uitgave en door vergelijking met de drukkerskopij.[12] Dat aantal is voor een definitief oordeel te klein bij een oplage die zeker op 1200 exemplaren moet worden gesteld. Toch was het in dit geval voldoende om inzicht in de gang van zaken te geven, te meer daar er reeds vier fasen van correctie aan het licht kwamen. Als voorbeeld kiezen wij de geschiedenis van twee drukfouten in één katern uit het voorwerk, en wel die, welke met twee asterisken is gekenmerkt. Zij komen voor in de binnenvorm en daar op p. 2 en 6. De contekst, die voor het inzicht gekend moet worden, is in de kopij voor p. 2:

> *'s Lants staetgenootschap, die een heldre Zevenstarre*
> *Door 't zevenvoudigh tal gelykt, en u van verre*
> *Alree verwacht, en hoopt t'onthaelen op zyn tyt*,
> *Zal eens, misschien eerlang, dit werk, u toegewyt*,
> *Meer luisters geven, daer gy in den raet der Staeten*
> *De wetten hanthaeft, en het recht der onderzeten*.

In de kopij voor pagina 6: 121, is de contekst als volgt:

12 Den Haag KB, Ak.LIX, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Maer niemant, uitgezondert gemelde Palefatus, | *verscheen 'er in zoo veele eeuwen, die de diep-* | *zinnige verholentheden en krachtige werkinge* | *van de natuure, en de leerstukken der zeden, en* | *van oprechten en burgerlyken omme-*|*gang, en kennisse der geschiedenissen hieruit* | *naer den eisch in het licht brogt dan weinigen*, | *die by onze daegen dit spade doch loflyk* | *eenighsins by der hant namen, onder welke Natalis Komes met recht de kroon verdient*. |

Op pagina 2 werd in de vijfde geciteerde versregel de zetfout *lusters* gemaakt, op pagina 6 *van* als *dan* gelezen, althans *dan* gezet: *dan oprechten en burgerlyken ommegang*. De fout werd in het eerste geval gemakkelijk verbeterd maar bleef op pagina 6 staan, waardoor er een vorm op de pers kwam met de combinatie *luisters* en *dan*. Daarop probeerde de corrector, die de kopij niet ter beschikking had, omdat deze uit grote katernen bestond, de andere fout te herstellen. Op grond van de contekst maakte hij van *dan: den*, een oplossing die inderdaad bij het lezen aanvaardbaar is, ook al is zij grammaticaal niet juist. Pas in de vierde fase werd de lezing bereikt van de kopij, die toen blijkbaar voor controle beschikbaar was. Het is ook niet uitgesloten dat Vondel zelf de foutieve redactie ten slotte verbeterde. In dat geval zal hij een proef thuis gekregen hebben; wij kunnen althans op grond van zijn leeftijd en levensomstandigheden moeilijk aannemen dat hij dit grote werk in de drukkerij hielp corrigeren.

Hoe klein het aantal gecollationneerde exemplaren ook is, de verdeling is toch interessant: 11 met *lusters* en *dan*; 1 met *luisters* en *dan*; 3 met *luisters* en *den*; 7 met *luisters* en *van*. Reeds zulk een kleine controle laat zien, hoezeer de filoloog rekening moet houden met de drukgeschiedenis alvorens hij de redactie mag vaststellen van een tekst die hij alleen in druk kent.

Bibliografische notitie

In de Nederlandse literatuur zijn geen aanwijzingen voor het corrigeren ouder dan 1793. De gewoonten zijn echter zeer traditioneel, zodat zelfs negentiendeeeuwse uitgaven[1] nog een goed beeld voor ook veel oudere perioden kunnen geven.

1 *Aanwyzing der tekenen, die gewoonlyk by het corrigeeren van druk-proeven gebruikt worden; benevens eenige tafelen, inhoudende het eerste getal der bladzyde voor ieder blad van onderscheidene formaaten*, Bergen op Zoom 1793. Het boekje is van bijzonder belang omdat er technisch-typografische fouten in worden behandeld. *De nieuwe corrector, onderrigtende, hoe, op eene gemakkelijke en voor mingeoefende vatbare manier, druk-proeven te corrigeren; aanwijzende al de teekens, daarbij noodig zijnde; benevens: I, Onderscheiding in de drukletteren; II, Verscheidenheid der zinteekenen; III, Woorden van gelijken klank, doch van onderscheidene beteekenis; IV, Lijst van eenige termen, in de boekdrukkunst gebruikelijk, en V, De wijze hoe men drukvormen moet overslaan*, Rotterdam (1819). (A.D. Schinkel), *Handleiding tot het corrigeren van drukproeven, benevens eene aanwijzing der meest gebruikelijke lettersoorten, met derzelver Hollandsche benamingen*, 's-Gravenhage 1838. P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, 's-Gravenhage 1844 (titeluitgave Hilversum na 1849). C. Schook, *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors; tweede deeltje, ook tot afzonderlijk gebruik ingerigt*, Gorinchem (na1854). Dit laatste boekje kan worden beschouwd als een aanvulling op Van Cleef.

Drukproeven van uitgaven tot 1800

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld.*

*1540 (c.). P.C. VAN BALEN, Leiden. NK2453, *Biblia*. Leiden UB, 1402E5. Twee losse blaadjes, aan één zijde bedrukt. Zie 47 en 48.
*1572. C. PLANTIJN, Antwerpen. *Missale Romanum*. Antwerpen MPM, Arch.122, 561-564. In zwart getrokken proef voor vier pagina's uit de druk in rood en zwart. Zie 52.
*1600 (c.). s.n., s.l. C. Huygens, *Academioe Oxoniensi perpetuúm florere*. Den Haag KB, Ak.XLVIII, f.100vlgg. Zie 84.
(1605). s.n., s.l. P.C. Hooft, *Bruyloftsang op het huwelijck van Willem Ianszoon Hooft en Ida Quekels*. Den Haag KB, Ak. CLXXIae. Plano. Leendertz, *Bibliographie* nr 12.
*1637. P.A. VAN RAVENSTEYN, Leiden. *Biblia* (Statenvertaling). Den Haag Oud Synodaal Archief. De gehele bijbel is in laatste correctie aanwezig; de proeven zijn merendeels gedateerd. Voor nauwkeuriger opgave zie men H.Q. Janssen, *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, 's-Gravenhage 1878. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en ontwerpen p.115. Zie 105.
1638. D. LE MAIRE, Den Haag. I. Casaubonius, *Epistoloe, quotquot reperiri potuerunt, nunc primum junctim editoe; adjecta est epistola de morbi ejus mortisque causa: deque iisdem narratio Raphaelis Thorii*. Leiden UB, Cod.Gron.62 en Cod. Gron.72.I. Het stuk onder de signatuur Gron.62 bevindt zich daarin als nr 20; het zijn vier gecorrigeerde pagina's op een nog niet opengesneden blad, waarvan slechts één zijde bedrukt is; langs de rand de aantekening: 'D.G. istud examen oportet quam citissime legere'. De vier genoemde pagina's zijn 548, 549, 552, 553. Het stuk onder nr 39 van 72.I is eveneens een drukproef van vier pagina's in plano, verso blanco voor p.315, 318, 319 en 322. Zie ook de opgave van proefdrukken p.143.
*1646. (J. BLAEU, Amsterdam). J. van Vondel, *Maria Stuart of gemartelde majesteit*. Unger, *Bibliographie* nr 431. Amsterdam UB, Vondelmuseum, Vdl.Hs.IA16. Katernen A, D, E, F, H en I. Zie ook de opgave van proefdrukken p.143. Zie 115.
(1650). s.n., s.l. J. van Vondel, *Op de monsters dezer eeuw*. Unger, *Bibliographie* nr 475. Amsterdam UB, Vondelmuseum, C16.
*1675. (F. LAMMINGA & P. WARNAER, Amsterdam). D. Blondel, *Animadversiones in annal. Baronii*. Amsterdam UB, Hs.IIB14, Cat.2, nr 625. Een katern in drukproef, verder niet verschenen. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en proefdrukken p.143. Zie 136, 138, 139.
(1677). s.n., s.l. C. Huygens, *Epithalamium Guilielmi Henrici Arausii et Marioe Eboracensis regiorum principum*. Den Haag KB, Ak.XLIIIc.i.21. Plano. Zie ook de opgaven van kopij p.105 en proefdrukken p.143.
*1678. ELZEVIER, Amsterdam. C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt; Nicolaus Heinsius Dan. F. recensuit, & castigationum libellum addidit*. Leiden UB, Cod.Burm.11. Drukproeven in eerste en tweede correctie van katern L. Zie ook de opgave van kopij p.105. Zie 140 en 141.
*1694. F. HAARING, Leiden. Stephanus Byzantinus, *De urbibus et populis*. Amsterdam UB, Hs.IIIF16.3. Drukproef voor p.527 en 528. Zie 158.

*1696. PLANTIJN, Antwerpen. *Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne heeren den schouteth, borger-meesteren, schepenen, ende raedt der stadt van Antwerpen*. Antwerpen MPM, M.158.III, stuk 60. Plano. Zie 157.
*1728. PLANTIJN, Antwerpen. *Missale romanum*. Antwerpen MPM, Arch.156,f.261. Fragment van een in twee kleuren getrokken drukproef. Zie 163.
1732. P. GOSSE & J. NÉAULME, Den Haag. *Journal litéraire; année M.DCC.XXXII*. Leiden UB, Cod. March. 15a. Nrs 559, 560 en 561 zijn drukproeven voor p. 231-236.
1733. P. GOSSE & J. NÉAULME, Den Haag. J. Macky, *Mémoires; contenant principalement les caractères de la cour d'Angleterre sous les regnes de Guillaume III et d'Anne I; tracés à la réquisition de S.A.R. Sophie électrice de Hannovre, & publiés sur le manuscrit original de l'auteur; traduits de l'Anglois*. Leiden UB, Cod.March.39. Pagina's 191 en 192 zijn drukproeven. Zie ook de opgave van proefdrukken p.143.
*1742. A. MOETJENS, Den Haag. F. Villon, *Oeuvres; avec les remarques de diverses personnes*. Leiden UB, Cod.March.32. De hele druk is in proef bewaard gebleven. Zie ook de opgave van kopij p.108, ontwerpen p.116 en proefdrukken p.144. Zie 176.
*1763. J. ENSCHEDÉ, Haarlem. *Haerlemse Courant nr 17, Dingsdag*. Haarlem Museum Enschedé, signatuur in bewerking. Drukproef van twee naast elkaar in één vorm gezette kranten, verso blanco. Zie 181.
*1765. J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH, Haarlem. G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen; eerste deel*. Haarlem Gemeentearchief, Hs.102. Drukproeven van p.43-46, 217-224 en 231. Zie ook de opgaven van kopij p.108 en proefdrukken p.144. Zie 186.
*1765. N. VAN DAALEN e.a., Den Haag etc. G. Meerman, *Origines typographicae tomus alter*. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, 619b. Katernen A tot D en F tot G in drukproef. Zie ook de opgave van proefdrukken p.144. Zie 182 en 183.
1791. L. LUCHTMANS, Leiden. *Theses*. Amsterdam Vereeniging van de Boekhandel, Archief Luchtmans, Personalia III, binnenlandse correspondentie 1791. 32 Proefdrukken en drukproeven in plano. Zie de opgave van proefdrukken p. 144.

Het drukken

Inleiding

(A) '- Achter opden back is t'groot timpaen, met yseren lekens vast gemaect: daer in comt nu t'clein timpae*n*, om huer wulle*n* doecke*n* daer tussche*n* te sluyten.
- Waertoe syn de wullen doecken?
- De doecken worden daerom tusschen de*n* deghel ende de vorme geleit, op dat den harden deghel de vorme niet en quetse, oft te pletteren en douwe.
- Maer t'pampier salder dan niet op comen?
- Iaet. t'pampier wordt op den timpaen gheleit, ende (om goed register te houden, oft wel te riscontrere*n* den wederdruck mette*n* schoo*n*druck) in de punturen geslagen, die met vyskens oft schroefkens aen den grooten timpaen vasthoude. De wederdruck heet, alsmen t'pampier omme keert, om op d'ander syde te drucken.
- Als t'pampier alsoo uytgespreit is, wordet dan terstont geprint?
- Neent, noch niet, want het moet ghedect syn met t'frisket, dwelck met een weruelken toe gheslaghen wordt.
- Wat is dat frisket?
- T'is een opgespannen parckement, daerme*n* mede dect wat men niet en wilt gheprint hebben aen de vorme, namelick de spatien die tusschen de pagien comen, de margien, ende watter nequam oft wit blyft.'[1]

Plantijn heeft in zijn *T'samensprekinghen* de techniek in haar grondvormen reeds afdoende beschreven. Alle drukwerk en niet alleen een proefdruk of maculatuur bevestigt wat er door de drukker overwonnen moest worden om goed register te krijgen. Daarbij komt dan nog de gelijkmatigheid van het inkten, zowel van de afzonderlijke pagina's als van de pagina's ten opzichte van elkaar. Daarbij komt vooral ook het gelijkmatig drukken. Feitelijk kan men volstaan met afbeelding na afbeelding in de atlas te beschouwen om één of meer aspecten van de druktechniek op gelukkige dan wel ongelukkige wijze naar voren te zien treden.

(B) Over het algemeen is een standaard-techniek spoedig bereikt. Het afdekken met repen en stukjes papier van een deel van het zetsel dat niet geïnkt mag worden, dat althans niet gedrukt mag worden, is een primitieve vorm die misschien meer in de literatuur voorkomt dan dat zij in de drukkerij toegepast werd; zelfs de *Speculum*-drukker getuigt daarvan. Wij mogen aannemen dat hij het frisket gebruikte: 4, en dat hij, hoe hij verder ook te werk ging, goed bekend was met de techniek van de normale drukpers in werking. In de atlas vinden wij de grondvormen van het drukken en hun pathologieën: verschuiven van frisket: 4; vegen: 190; verkeerd toestellen met als gevolg moet: 36, 77, 92 e.a.; smet van timpaan: 132;

1 Zie: *La première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les ieunes enfans; het eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen, over-gheset* etc., Chr. Plantin, Antwerpen 1567, p. 249.

niet corresponderen van rood- en zwartdruk: 46, enz. enz. Verder zijn er ook de gevolgen van kleinere ongelukken met hun consequenties voor de tekst en de tekstgeschiedenis. Afbijtsel, voorzover het dan niet door het frisket werd veroorzaakt: 10; door frisket: 4, is natuurlijk een van de meest invloedrijke en wordt in elk geval tot verdriet van de lezer in sommige boeken aangetroffen. De vraag waarom zulk drukresultaat niet als maculatuur opzij werd gelegd, moet beantwoord worden door een onderzoek naar de drukkerij waaruit een boek met een dergelijke fout afkomstig is. Het niveau van de drukker kan daardoor worden aangegeven en dus zijn verhouding tot de economie van het bedrijf. Het kan ook bijdragen tot ons inzicht in de arbeidsorganisatie. De drukkers waren verantwoordelijk voor het tempo en voor de oplage, welke daarvan afhankelijk is. Al vrij spoedig zijn ze gericht op een resultaat van 1200 à 1250 plano's per arbeidsdag, of wanneer later gravures een andere arbeidsverdeling nodig maken, van ongeveer 700 plano's per arbeidsdag van de plaatdrukker. Te veel maculatuur betekende bij een dergelijke organisatie schade voor de drukker. Maar ook waar wij willen aannemen dat de misdrukken bij de pers niet op zij werden gelegd, sluit dit toch altijd tevens een oordeel in over de controle van de zijde van de meester-drukker. Eeuwenlang vertelt elk exemplaar, maar liefst een groot aantal exemplaren van elke oplage, ons door de details van de drukgeschiedenis een steeds nieuw verhaal over de soms zeer gecompliceerde samenwerking die leidde tot het ontstaan van het voltooide boek.

Een eigen aspect voor het drukken is het gebruik van twee kleuren: 10, 20, 46, 49, 51, 53, 98, 99, 163, 165, 179, 214, 215. De oplossing van dit nog altijd moeilijke probleem lijkt verrassend vroeg te komen. Dit is dan echter weer gedacht van het standpunt van de typografie en haar specifieke problemen. Het dient echter gezien te worden van het standpunt van het boeken maken als zodanig. De copiist en de rubricator maken met hun schrijvende hand samen een boek van tenminste twee kleuren. Zij die mechanisch wilden schrijven waren derhalve van het begin af aan erop gericht dat ook door hen dikwijls met twee kleuren zou moeten worden gewerkt. Een druk van Veldener uit c. 1473-74 geeft een mooi voorbeeld van de combinatie van een oplossing en een tekort aan techniek: 10. In margine is de tekst al in rood gedrukt maar binnen de bladspiegel zelf heeft de rubricator nog met de hand moeten werken. Inderdaad is het afdekken van de tekst binnen de bladspiegel steeds een technisch probleem geweest dat veel vaardigheid vereiste. De voorbeelden van het verschuiven van het afdekkende papier zijn legio: 20. Niet minder vaak zien wij rood en zwart elkaar overlappen wanneer een techniek werd gebruikt die het nodig maakte de vorm voor het gebruik van de tweede kleur van de pers te nemen en te veranderen. De verschillende technieken kunnen wij vooral bestuderen bij Plantin-Moretus; het afdekken door middel van frisket; het drukken in zwart waarbij het deel van het zetsel dat rood zou moeten worden pas nadien werd aangebracht: 52, 53; het eerst drukken van rood dat dan later eruit genomen werd: 163; en zelfs het gebruik van twee zetsels voor de twee kleu-

ren, een techniek die een uiterst nauwkeurig toestellen vereiste en misschien alleen voorkwam bij Plantin-Moretus in de latere tijd, toen massaproductie tot een bijzondere organisatievorm en een gespecialiseerde techniek had geleid.

Een eigen aspect van de problemen die moesten worden opgelost, laat Brugse maculatuur uit de zestiende eeuw zien: 49. Wat daar gecontroleerd werd, was het houden van de beide inkten voor een twee-kleurendruk op perkament. De proef was in dit geval kennelijk geslaagd. Als typografisch experiment was het trouwens lang geleden reeds met verbluffend succes ondernomen door Gutenberg en zijn navolgers. Intussen blijven wij steeds, ook als er slechts één kleur wordt gebruikt, toch met bewondering kijken naar de resultaten die men met zulk een moeilijke materie als perkament wist te bereiken.

Een merkwaardig experiment uit veel later tijd is de vroeg achttiende-eeuwse stereotypie: 162. Voor de beschrijving van de techniek wordt naar de literatuur verwezen.[2]

De vraagstukken van de techniek van het drukken in de loop der tijden zijn nog niet alle opgelost; vooral bijzondere technieken geven nog steeds aanleiding tot onderzoek, gissingen en discussie. Hoe men ook over de verschillende aspecten en oplossingen denken moge, fascinerend blijft het slot van de handeling altijd: de geboorte van het drukwerk. Met een kleine variant op Corbelijn[3] kunnen wij het aldus formuleren:

‘De drukker legt het fourschet over de vorm heen, den timpan neder, vaart dien met den rons in, slaat de hand aan den boom, trekt dien met kracht na zich, en trekt dus in twee sterke trekken het blad af; als wanneer het vogtige papier den inckt van de letteren na zich neemt.’

Bibliografische notitie

Voor de bibliografie wordt verwezen naar de bibliografische inleiding. De hier volgende opgave van afbeeldingen berust in de eerste plaats op het artikel van J.W. Enschedé, ‘Houten handpersen in de zestiende eeuw’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p. 195-215 en 262-277.

2 Zie: P. Bausch, ‘De Nederlandsche stereotypie der achttiende eeuw’, in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923, p.35-40. Van Westreenen van Tiellandt, *Verslag der naspooringen omtrent de oorspronkelijke uitvinding en het vroegste gebruik der stereotypische drukwijze, gedaan op uitnoodiging van het Gouvernement*, 's-Gravenhage 1833.

3 A. Corbelijn, *Proef; Vlissingen den X van Bloeimaand 1784*, p.xiii-xiv.

Illustraties van drukkerijen, persen en zetterijen tot 1800

*De * voor het jaar van uitgave geeft aan dat het stuk geheel of gedeeltelijk is afgebeeld.*

(1515). Drukkersmerk, van Jacob van Breda, in: NK1600, *Nocturnus septimus psalmorum Dauiticorum*. Jacob van Breda, Deventer. Afgebeeld in: Nijhoff, *L'art typographique* I,3 en II,8; in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p.210.
1518 (c.). Drukkersmerk, van Theod. de Borne, in: NK1798, J. Reuchlin, *Sergius vel capitis caput*. (Theod. de Borne, Deventer). Afgebeeld in: Nijhoff, *L'art typographique* II,6 en in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p. 209.
1521. Drukkersmerk, van Pieter de Keysere, in: NK 260, H. Bebel, *De Romanorum magistratibus*. Pieter de Keysere, Gent. Afgebeeld in: Nijhoff, *L'art typographique* II, 4-6.
1545. Afbeelding, door J. Lamprecht, Gent. Gebruikt in een werk van C. van der Heyden. Vergrote reproductie op p.100 van: T. Baines Reed, *A history of the old English letter foundries; with notes historical and bibliographical on the rise and progress of English typography; a new edition revised and enlarged by A.F. Johnson*, London (1952).
1575 (c.). Etsen, door Ph. Galle, in: J. Stradanus, *Nova reperta*. Zie *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p.268 en afbeelding op p.214 en 215. In deze serie komt ook een afbeelding van een plaatdrukkerij voor. Volgens J.W. Enschedé zijn hier Italiaanse persen afgebeeld. Zie verder: A.J.J. Delen, *De grafische kunsten door de eeuwen heen*, Amsterdam, Antwerpen 1956, afbeelding op p.23.
1589. Titelvignet, in: *Veelderhande liedekens, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente*. Gillis Rooman, Haarlem. Afgebeeld in: H.J. Laceulle-Van de Kerk, *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600*, 's-Gravenhage 1951, p.410, nr 147.
16??. Drukkersmerk, van T. Fonteyn, Haarlem. Afgebeeld in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 19, *marques typographiques*
16??. Drukkersmerk, van G. Verhulst, Antwerpen. Afgebeeld in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 18, *marques typographiques* nr 5.
1608. Drukkersmerk, van Vincent Kasteleyn, herhaald op de titel van *Privilegie van 't gilde der boeck-druckers, boecverkoopers en boecbinders, binnen Middelburgh op Zeelant*. C. Verelst, Middelburg (1674).
1615. Drukkersmerk, van J. Walschaert, in: *Novum Testamentum, harmonicum, Ebraicè, Graecè, Latinè, & Germanicè; proverbi Dei & linguarum cultoribus editum; ab Elia Huttero Germano*. J. Walschaert, Amsterdam. Afbeelding in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 18, *marques typographiques*.
1625. Drukkersmerk, van J.P. van de Venne, in: J. Cats, *Houwelyck*. J.P. van de Venne.
*1628. Gravure, tegenover p.576, in: S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. A. Rooman, Haarlem. Zie 97.
1628. Vignet, op de titelpagina, en gravure, tegenover p.100, in: P. Scriverius, *Laure-kranz voor Laurens Coster*. A. Rooman, Haarlem. Afgebeeld in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 6, 1908, p.266. Er bestaat een tekening voor deze prent, afgebeeld op p.267 van hetzelfde tijdschrift.

1631. Gildepenning, van Z. Roman, van het boekbinders- en boekdrukkersgilde in Middelburg. Afbeelding en bespreking in: W. Blades, *Numismata typographica*, London 1883, nr 117.
1631. Gildepenning, van het boekbinders- en boekdrukkersgilde in Amsterdam. Afbeelding en bespreking in: W. Blades, *Numismata typographica*, London 1883, nr 102. Volgens J.W. Enschedé een Blaeu-pers.
1639. Afbeelding, op p.10, in: A. à Burgundia, *Mundi lapis lydius sive vanitas per veritatem falsi accusata & convicta*. Weduwe J. Cnobbaert, Antwerpen. Zie M. Praz, *Studies in seventeenth-century imagery; volume two; a bibliography of emblem books*, London 1947, p.32-33, en M. Funck, *Le livre belge à gravures*, Paris et Bruxelles 1925, p.284 (zetfout 1659 voor 1639). Zie verder het artikel van (H.L.) G(umbert), 'Boek en drukpers in de emblematische literatuur', in: *Folium* 2, 1952, p. 157-166, speciaal p.163; in het Duits in: *Festschrift für Walter Krieg*, 1951. Een vertaling in het Nederlands met andere houtsneden verscheen in 1643.
1639. Drukkersmerk, van Amelis Jansz van Paddenburch, Utrecht. Afgebeeld in: G.A. Evers, *Gegevens betreffende Utrechtsche Staten-, Stads- en Akademiedrukkers*, Utrecht 1930-35, p.6.
1643. Afbeelding, met bijbehorend gedicht op p.19-25, in: A. à Burgundia, *Des wereldts proef-steen ofte de ydelheydt door de waerheyd beschuldight ende overtuyght van valscheydt ... met Neder-landtsche dichten verlicht door Petrus Geschier*,... etc. Weduwe en erfgenamen J. Cnobbaert, Antwerpen. Zie de aantekeningen bij de Latijnse uitgave van 1639. Zie verder: A.G.C. de Vries, *De Nederlandsche emblemata; geschiedenis en bibliographie tot de achttiende eeuw*, Amsterdam 1899, nr 178.
(1646). Afbeelding, op p.46, in: A. Poirters, *Het masker vande wereldt afgetrocken*. Weduwe en erfgenamen J. Cnobbaert, Antwerpen. Zie Praz, p.131, en De Vries, nr 185.
1659. Afbeelding, in: D. de Saavedra Fajardo, *Idea principis Christiano-politici 101 symbolis expressa*. J. Schipper, Amsterdam. Ook in hetzelfde werk, door J. Janssonius in 1659 uitgegeven. Reproductie in: *A catalogue of 212 emblem books offered for sale by J.L. Beijers Utrecht; cat. 83*, (Utrecht 1952), nr 158.
1660 (c.). Vignet, door D. de Bray, Haarlem. Vis Blokhuyzen, *Description des estampes ... de Dirk de Bray*, nr 108. In: A. van Hulkenroy, *Laurier-krans, gevlogten om 't hoofd van Laurens Koster*. C. van Teylingen, Haarlem. Er bestaat nog een tweede uitgave van dit boekje, gedrukt door W. van Kessel te Haarlem in 1726, waarvan het vignet eveneens een drukkerij weergeeft.
1667. Initiaal O, in Aenhang p.2, in: H. Stevin, *Wiskonstich philosophisch bedryf*. P. de Cro-Y, Haarlem.
*1694. Prenten, in: J. & C. Luyken, *Het menselyk bedryf*, Amsterdam. De tweede uitgave in dit jaar, niet met gegraveerde tekst, maar met tekst in boekdruk werd uitgegeven door N. Visscher. Zie: P. van Eeghen en J. Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken*, Amsterdam 1905, 2 dln; deel 1, nr 1422 *De Boekdrucker*, nr 1421 *De Papiermaaker*, nr 1423 *De Plaatdrucker*, nr 1424 *De Boeckbinder*. De collectie Van Eeghen bevindt zich thans in het Stedelijk Museum van Amsterdam. Ook de afgebeelde tekeningen bevinden zich in deze

collectie. Zie Van Eeghen, deel 2, p.797. Zie 130, 131, 133, 134.
16??-17??. Drukkersmerk, van A. & R. Leers, Rotterdam. Afgebeeld in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 19, *marques typographiques* nr 1.
17??. Drukkersmerken, van F. & D.-J. Changuion, Amsterdam. Afgebeeld in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 18, *marques typographiques*.
17??. Drukkersmerk, van C. van Lom, Den Haag. Afgebeeld in: *Bibliotheca Belgica*, deuxième série, tome 19, *marques typographiques*.
1711. Vignet, op de titel van: A. de Muncq, *Eenzaame bezigheden*. J. Lindenberg, Amsterdam. Dit werkje bevindt zich achter in: A. Alewijn, *Vermeerderde zede- en harpgezangen*. Volgens J.W. Enschedé een Blaeu-pers.
*1740. Gegraveerde titelpagina en gegraveerd frontispice, bovenaan p.1, in: P. Marchand, *Histoire de l'origine et des prémiers progrès de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & P. Paupie, Den Haag. Zie 172 en 175. Voor schetsen van Marchand zie 171 en 173. Volgens J.W. Enschedé een Blaeu-pers.
1755. Portret, van Izaak Enschedé, door C. van Noorde. Haarlem Museum Enschedé. Afgebeeld in: *De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen; gedenkschrift ter gelegenheid van haar honderdvijftig-jarig bestaan op 9 Maart 1893*, Haarlem (1893), tegenover de titel. Volgens J.W. Enschedé is de pers, die hierop is afgebeeld een Blaeu-pers.
1767. Gravure, door Herms. Vinkeles, op de titelpagina in: *Epreuve de lettres, fleurons, signes & autres caractères d'imprimerie qui se fondent dans les trois fonderies des frères Ploos van Amstel à Amsterdam*. Volgens J.W. Enschedé een Blaeu-pers.
1770. Afbeelding, tegenover p.179, in: E. Buys, *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en weetenschappen*, deel 2, Amsterdam. J.W. Enschedé schrijft hierover: ‘deze afbeelding is een copie van die, welke voorkomt in *A new and complete dictionary of arts and sciences ... by a society of gentlemen*, second edition, London 1764, vol.III, part II, tegenover p.2591. De beschrijvende tekst op p.198 vlg. is een slechte onzaakkundige vertaling van den engelschen tekst p.2591. Dit is te betreuren, omdat dit de oudste nederlandsche beschrijving met afbeelding is’. Zie *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen 4*, 1906, p.266, noot 1. J.W. Enschedé vermeldt in deze noot verder beschrijvingen van de pers van Blaeu zonder afbeeldingen, namelijk in: A.H. Westerhovius, *Algemeen kunstwoordenboek der wetenschappen*, Leiden 1734, p.262 en in: *De burger-boer of land-edelman, zynde een beknopt zakwoordenboek van het buiten-leven*, 2de druk, Amsterdam 1766, deel 2, p.434. De bovengenoemde afbeelding toont volgens J.W. Enschedé een Blaeu-pers.
1788. Vignet, op de titelpagina, in: *Proeve van letteren en ornamenten ter drukkerye van Johannes Altheer, ordinaris drukker der Ed. Mog. Heeren Staaten 's Lands van Utrecht; eertyds gebruykt door Willem Jan Reers, ordinaris drukker van Hun Ed. Mog.*
1792. Houtsneden, op. f.O3*r* (N50) en f.O4*r* (N51), in: *Proeve der drukkerye, nu laatstelijk gebruikt by Cornelis Heyligert* ... etc. D. du Mortier & Zoon en J.J. Thyssens, Leiden.
1794. Houtsnede, op f.D4*r*, in: *Catalogus van eene fraaije party letters ... Erve H.v.d. Putte*, Amsterdam.

Afbeeldingen

Alle stukken zijn op ware grootte gereproduceerd, met uitzondering van 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71.

[1, 2]

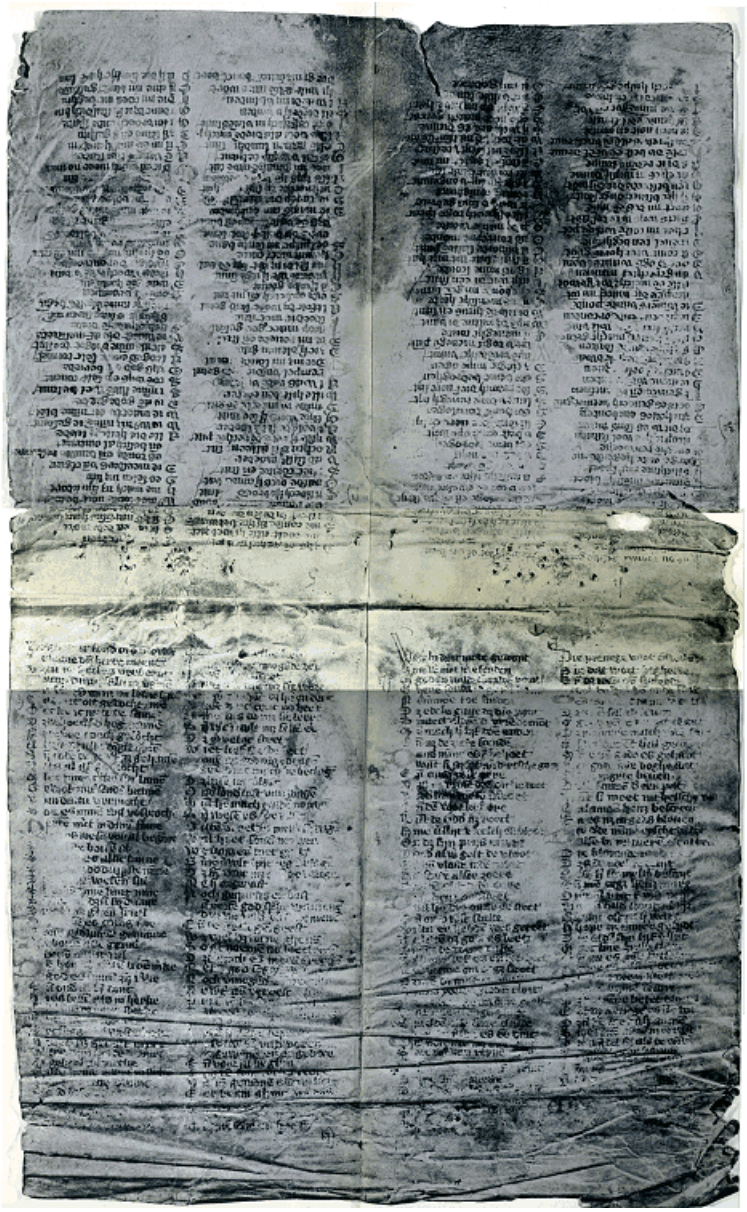

1, saec. xiv FLANDRIA, ms.

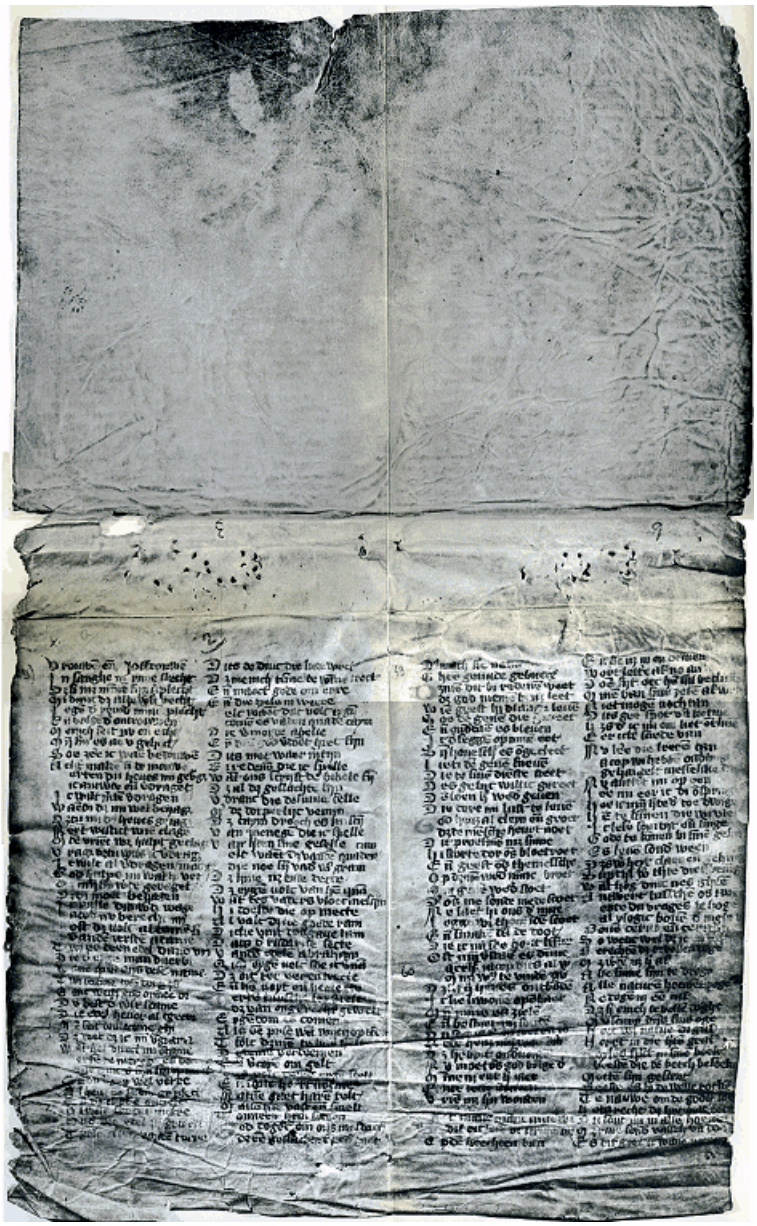

2, saec. xiv FLANDRIA, ms.

[3]

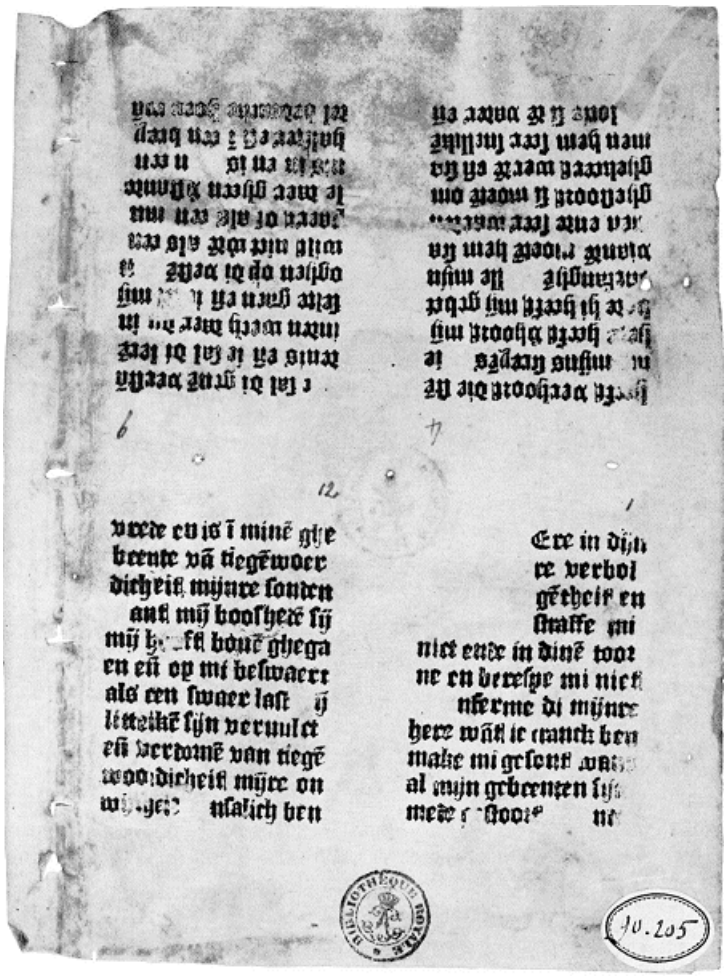

3, s.d. s.l., s.n., examen?

[4, 5, 6, 7, 8, 9]

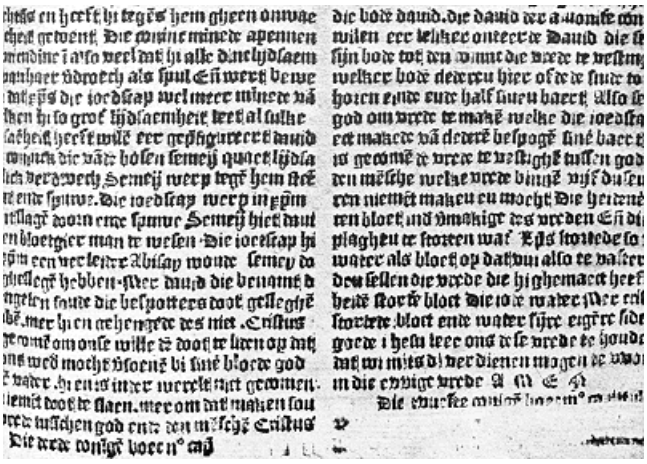

4, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

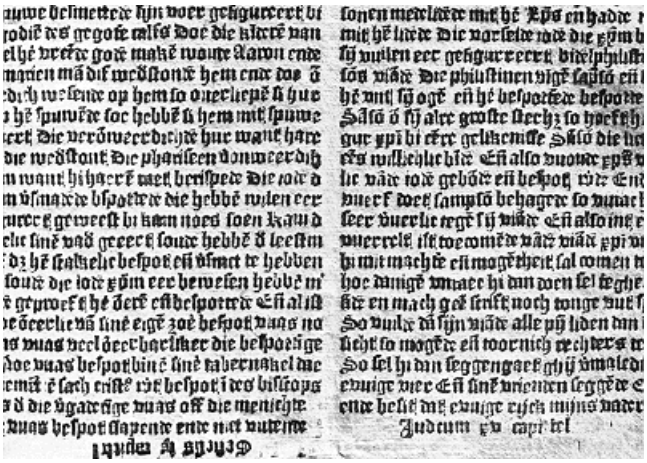

5, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

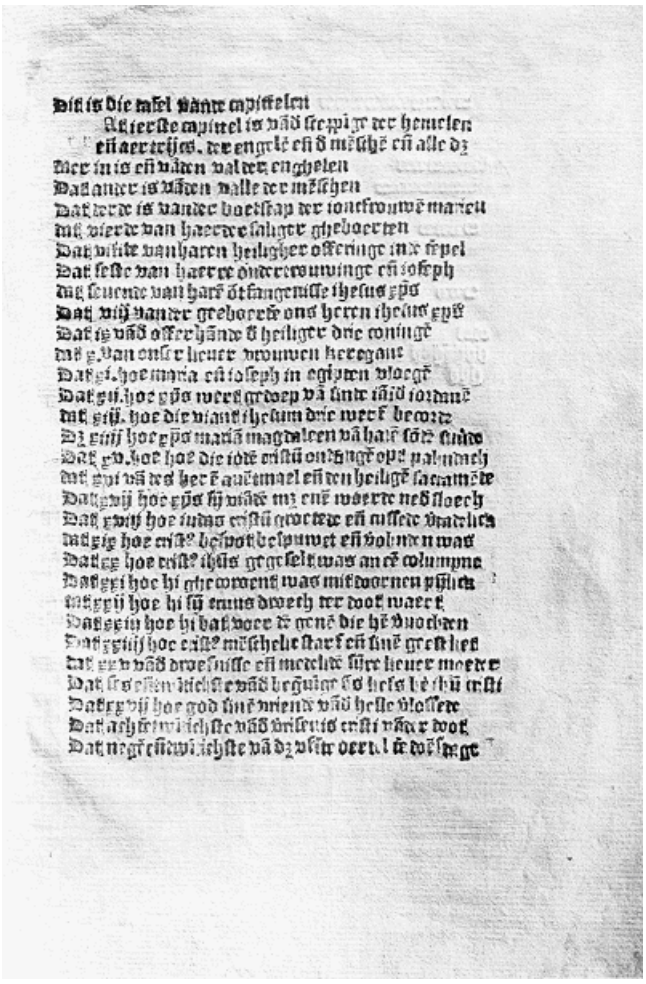

6, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

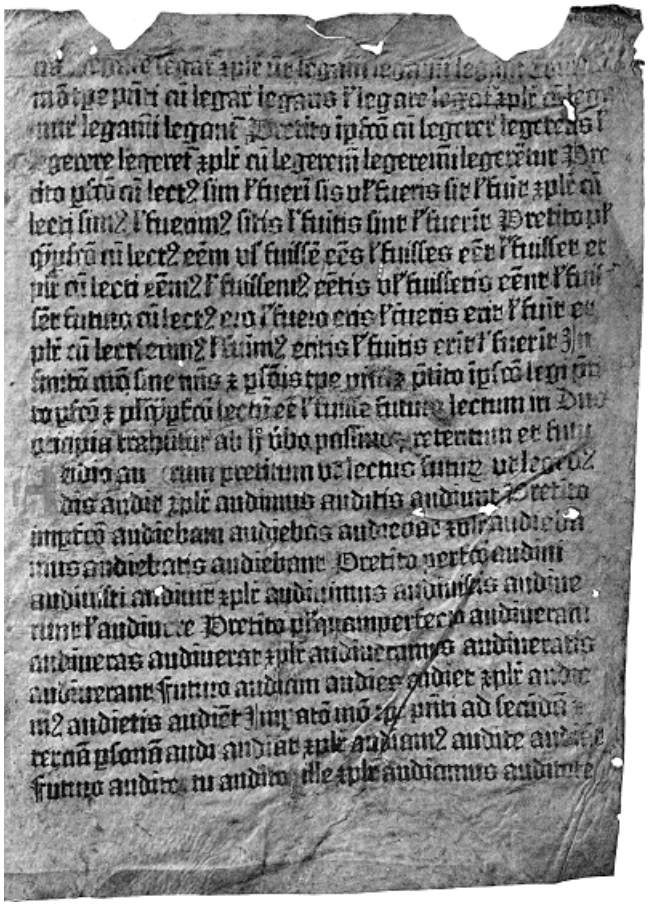

7, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

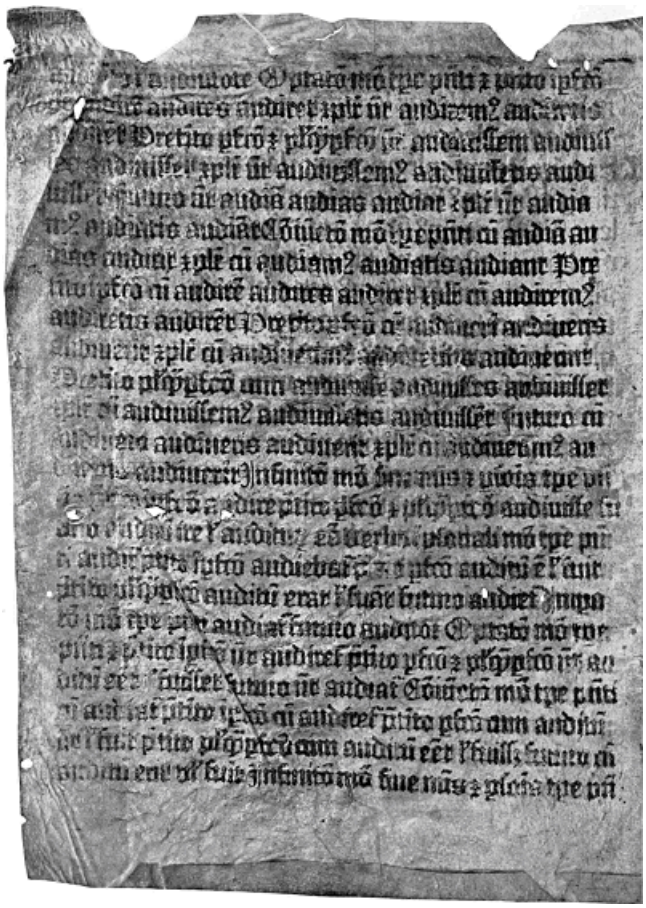

8, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

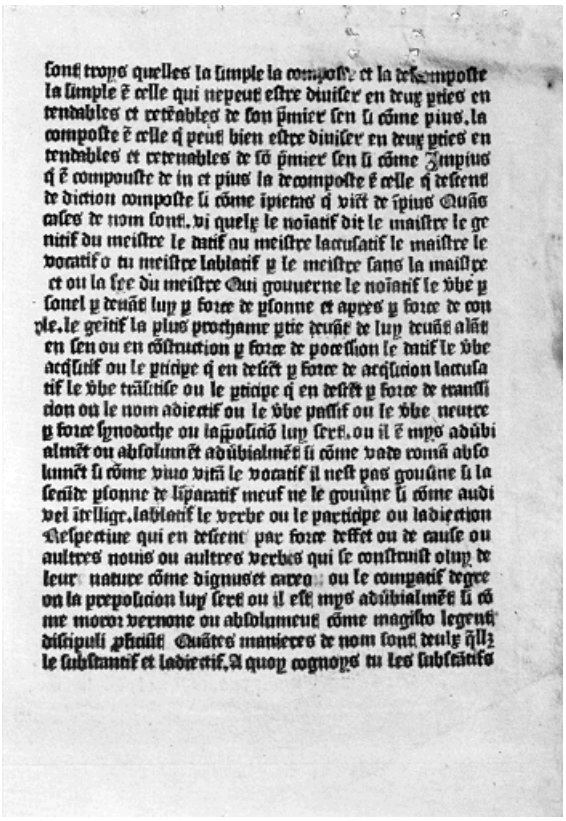

sont trops quelles la simple la compost. et la decompoſte
la simple ē celle qui nepeut estre diuisee en deux pties en
tendables et retēables de son p̄mier sen li cōme pius. la
compoſte ē celle q̄ peut bien estre diuisee en deux pties en
tendables et retenables de sō p̄mier sen li cōme Impius
q̄ ē compouste de in et pius la decompoſte ē celle q̄ retient
de diction compoſte li cōme ipietas q̄ vient de ipius Quās
aales de nom sont. vi quelz le noīatif dit le maistre le ge
nitif du meistre le datif au meistre lacusatif le maistre le
vocatif o tu meistre lablatif p le meistre sans la maistre
et ou la ſee du meistre Qui gouuerne le noīatif le vbe p
sonel p deuās luy p force de plonne et apres p force de con
ple. le genitif la plus prochaine ptie deuāt de luy deuās alāt
en sen ou en cōstruction p force de poeſſion le datif le vbe
acſlatif ou le ptcipe q̄ en deſcēt p force de acſlation lacusa
tif le vbe trālitife ou le ptcipe q̄ en deſcēt p force de transli
cion ou le nom adiectif ou le vbe paſſif ou le vbe neutre
p force synodoche ou lap̄olicō luy ſerf. ou il ē mys adūbi
almēt ou abſolumēt adūbialmēt li cōme vade comā abſo
lumēt li cōme viuo vitā le vocatif il neſt pas gouūne li la
ſeāde plonne de lipanatif meuf ne le gouūne li cōme audi
vel itrlligr. lablatif le verbe ou le ptcipe ou ladiectiō
Reſpectiue qui en deſcent par force deffet ou de cauſe ou
aultres nouns ou aultres verbes qui ſe conſtruiſt olny de
leur nature cōme dignus et caro ou le compatif degre
ou la prepoſicion luy ſerf ou il eſt mys adūbialmēt li cō
me moror vernone ou abſolumens cōme magiſto legenti
diſcipuli ꝓficiūt Quātes manieres de nom sont deulx q̄ll
le ſubſtantif et ladiectif. A quoy cognoys tu les ſubſtātifs

9, s.d. s.l. TRAJECTUM AD RHENUM?, s.n.

[10]

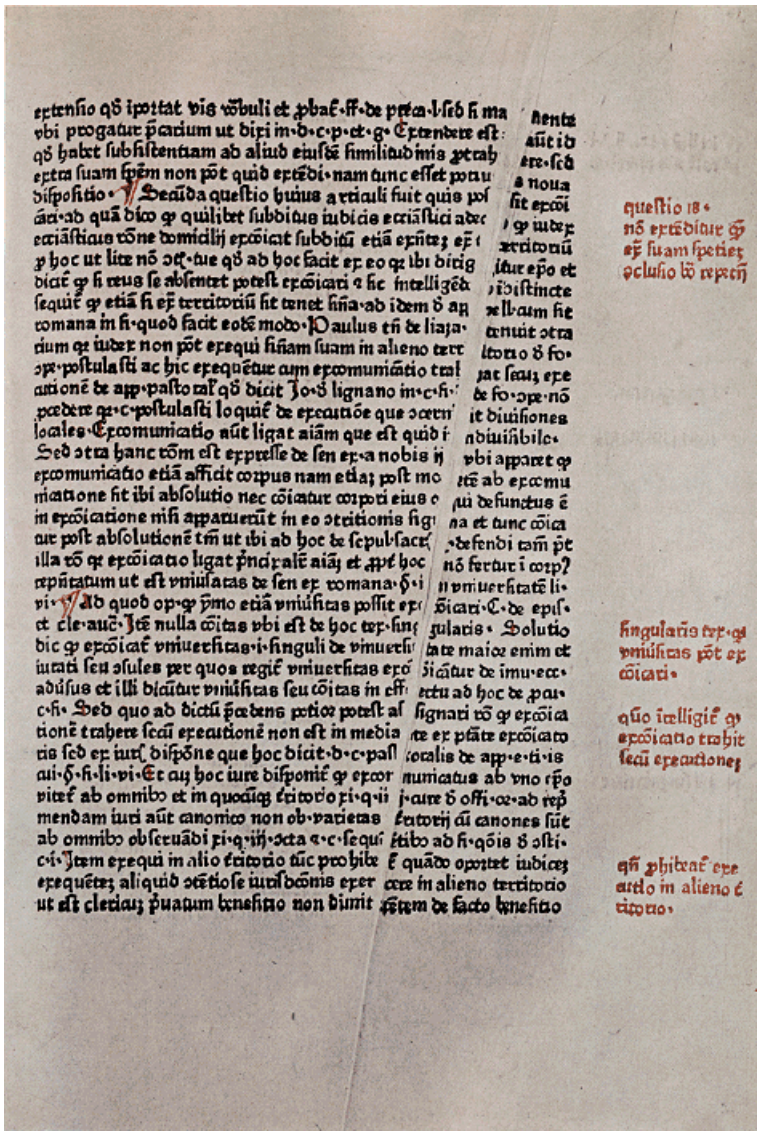

10, c.1474 LOVANIA, J. VELDENER

[11, 12, 13, 14]

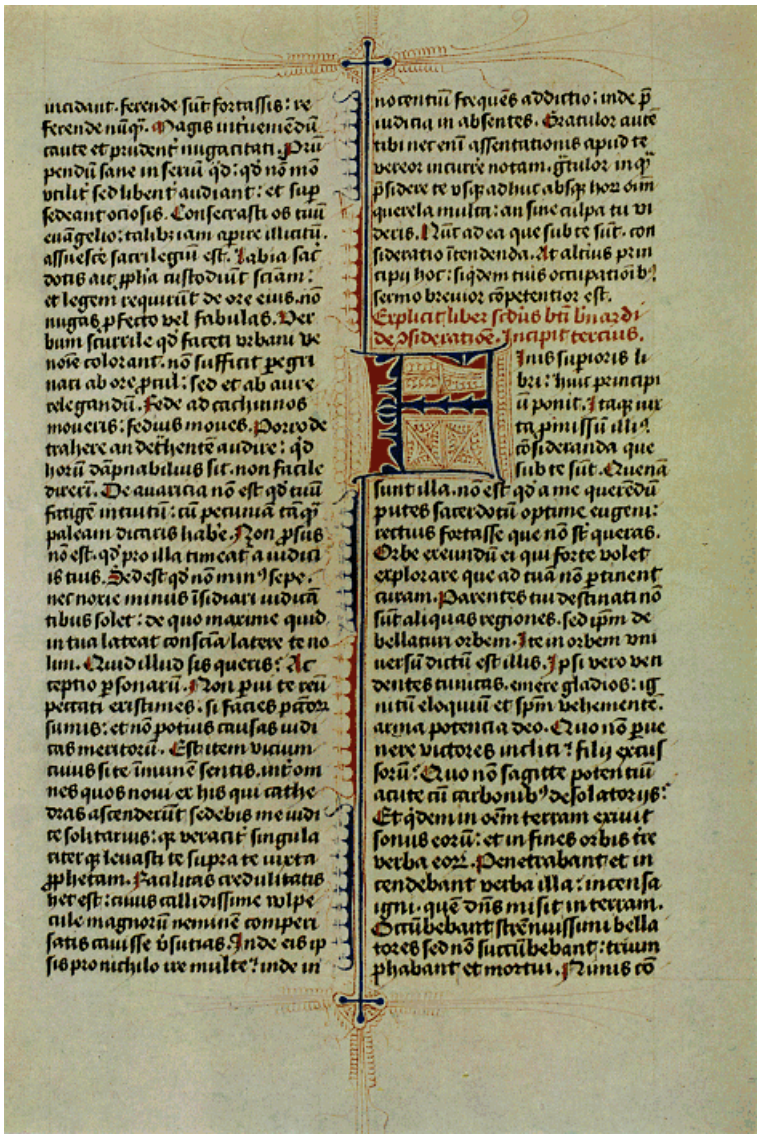

11, c.1471 TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT, exemplar

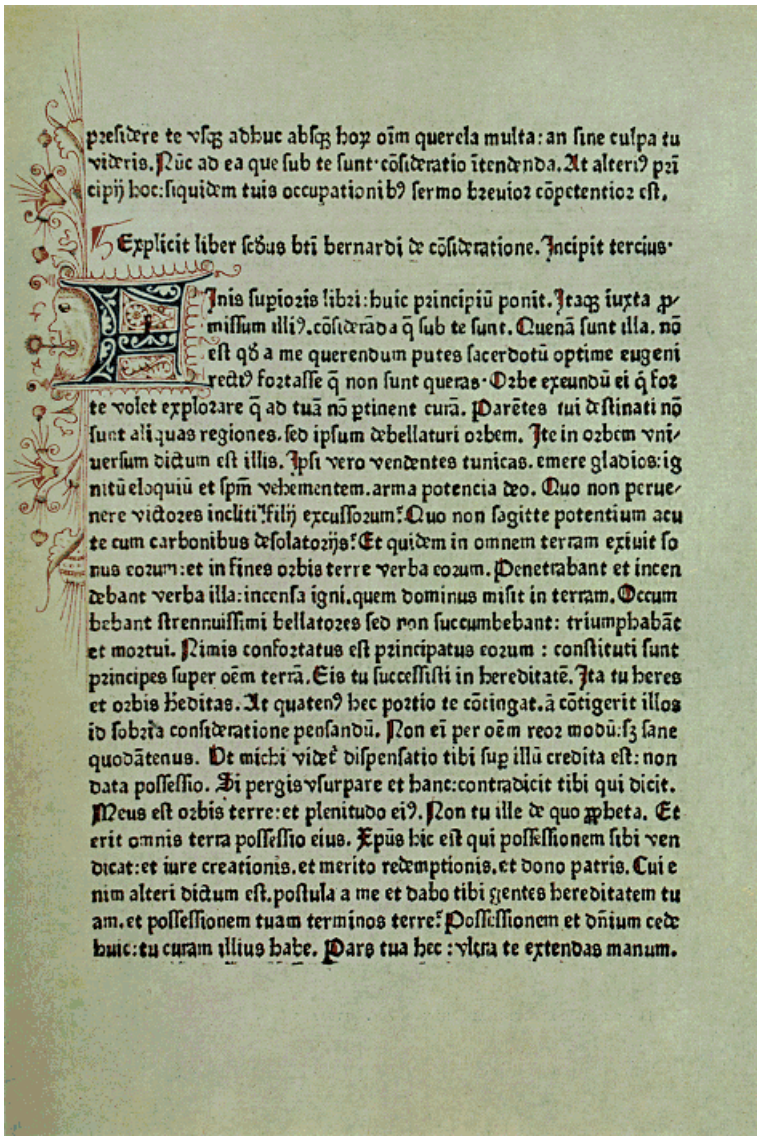

præsidere te vsq; adhuc absq; hoc oim querela multa: an sine culpa tu videris. Nūc ad ea que sub te sunt cōsideratio itendenda. At alteri? prīcipij hoc: siquidem tuis occupationib? sermo brevior cōpetentior est.

Explicit liber scūs bti bernardi de cōsideratione. Incipit tercius.

Finis superioris libri: huic principiū ponit. Itaq; iuxta promissum illi?. cōsiderāda q̄ sub te sunt. Quenā sunt illa. nō est qđ a me querendum putes sacerdotū optime eugeni recti? fortasse q̄ non sunt queras. Orbe exeundū ei q̄ forte volet explorare q̄ ad tuā nō ptinent curā. Parētes tui destinati nō sunt aliquas regiones. sed ipsum debellaturi orbem. Ite in orbem vniuersum dictum est illis. Ipsi vero vendentes tunicas. emere gladios: ignitū eloquiū et spm̄ vehementem. arma potencia deo. Quo non peruenere victores inclitī? filij excussorum? Quo non sagitte potentium acute cum carbonibus desolatorijs? Et quidem in omnem terram exiuit sonus eorum: et in fines orbis terre verba eorum. Penetrabant et incendebant verba illa: incensa igni. quem dominus misit in terram. Occumbebant strennuissimi bellatores sed non succumbebant: triumphabāt et mortui. Nimis confortatus est principatus eorum: constituti sunt principes super oēm terrā. Eis tu successisti in hereditatē. Ita tu heres et orbis heditas. At quaten? hec portio te cōtingat. à cōtigerit illos id sobria consideratione pensandū. Non ei per oēm reor modū: sz sane quodātenus. Vt michi videt dispensatio tibi sup illū credita est: non data possessio. Si pergis vsurpare et hanc: contradicit tibi qui dicit. Meus est orbis terre: et plenitudo ei?. Non tu ille de quo ꝓpheta. Et erit omnis terra possessio eius. Xpūs hic est qui possessionem sibi vendicat: et iure creationis. et merito redemptionis. et dono patris. Cui enim alteri dictum est. postula a me et dabo tibi gentes hereditatem tuam. et possessionem tuam terminos terre? Possessionem et dñium cede huic: tu curam illius habe. Pars tua hec: vltra te extendas manum.

12, c.1473 TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT

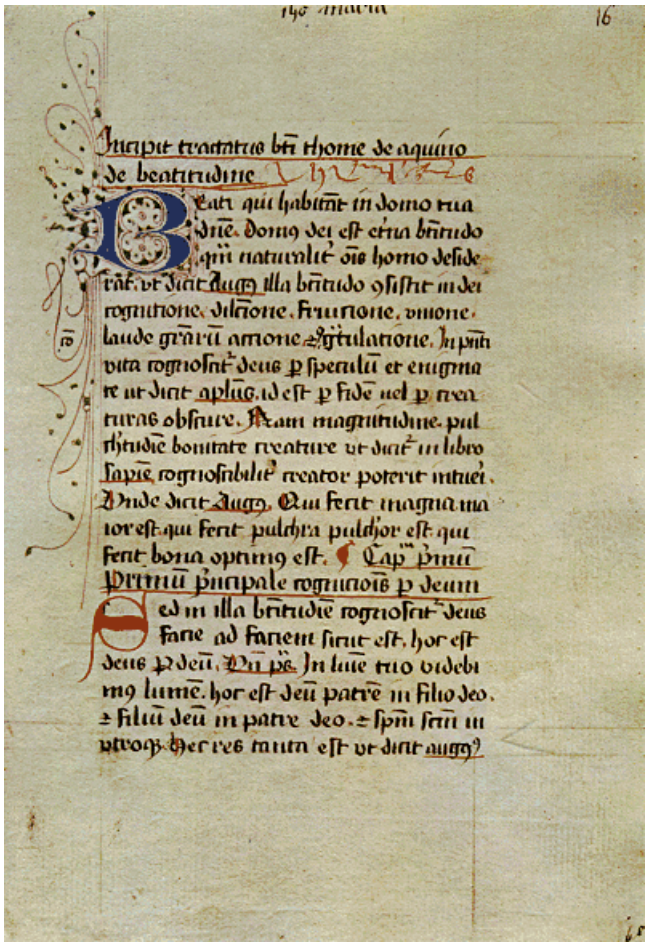

13, c.1473, TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT, exemplar

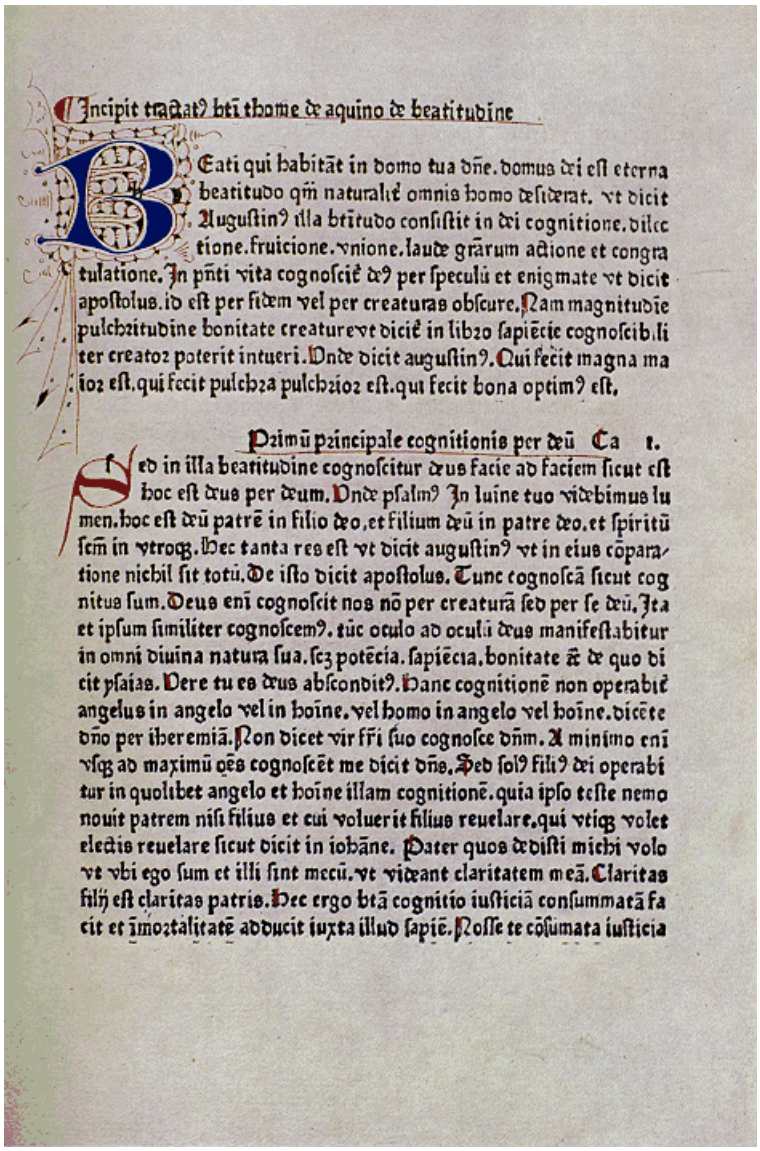

Incipit tractat⁹ bti thome de aquino de beatitudine

Beati qui habitāt in domo tua dñe. domus dei est eterna beatitudo qm̄ naturalit omnis homo desiderat. vt dicit Augustin⁹ illa btītudo consistit in dei cognitione. dilectione. fruicione. vnione. laude grārum actione et congratulatione. In pñti vita cognoscit dr⁹ per speculū et enigmate vt dicit apostolus. id est per fidem vel per creaturas obscure. Nam magnitudie pulchritudine bonitate creature vt dicit in libro sapiēcie cognoscibiliter creator poterit intueri. Unde dicit augustin⁹. Qui fecit magna maior est. qui fecit pulchra pulchrior est. qui fecit bona optim⁹ est.

Primū principale cognitionis per deū Ca t.

Sed in illa beatitudine cognoscitur deus facie ad faciem sicut est hoc est deus per deum. Unde psalm⁹ In lume tuo videbimus lumen. hoc est deū patrē in filio deo. et filium deū in patre deo. et spiritū scm̄ in vtroq. Hec tanta res est vt dicit augustin⁹ vt in eius cōparatione nichil sit totū. De isto dicit apostolus. Tunc cognoscā sicut cognitus sum. Deus enī cognoscit nos nō per creaturā sed per se deū. Ita et ipsum similiter cognoscem⁹. tūc oculo ad oculū deus manifestabitur in omni diuina natura sua. scz potēcia. sapiēcia. bonitate ē & de quo dicit ysaias. Vere tu es deus abscondit⁹. Hanc cognitionē non operabit angelus in angelo vel in hoīne. vel homo in angelo vel hoīne. dicēte dño per iheremiā. Non docet vir frī suo cognosce dñm. A minimo enī vsq ad maximū eōs cognoscēt me dicit dñs. Sed sol⁹ filius dei operabitur in quolibet angelo et hoīne illam cognitionē. quia ipso teste nemo nouit patrem nisi filius et cui voluerit filius reuelare. qui vtiq volet electis reuelare sicut dicit in iohāne. Pater quos dedisti michi volo vt vbi ego sum et illi sint mecū. vt videant claritatem meā. Claritas filij est claritas patris. Hec ergo btā cognitio iusticiā consummatā facit et īmortalitatē adducit iuxta illud sapiē. Posse te cōsumata iusticia

14, c.1473 TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT

[15, 16, 17, 18]

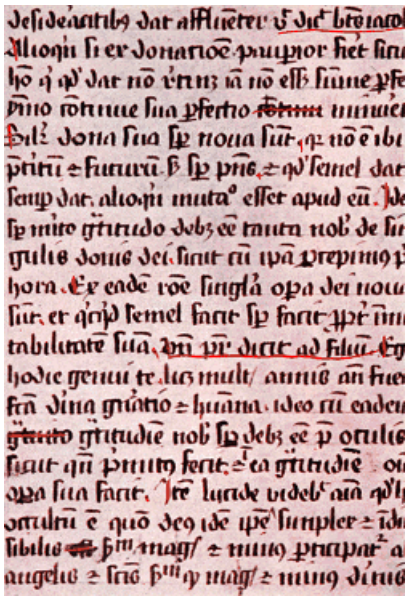

15, c.1473 TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT, exemplar

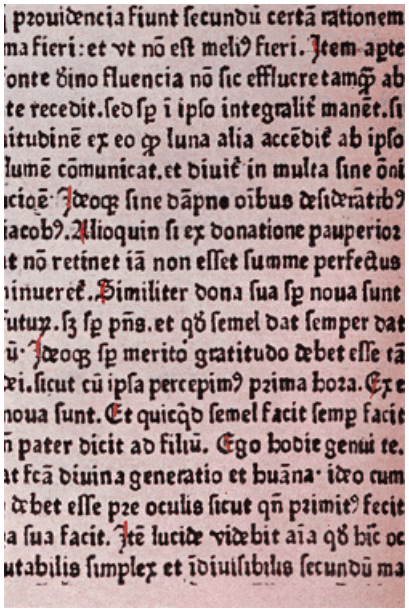

16, c.1473 TRAJECTUM AD RHENUM, N. KETELAER & G. DE LEEMPT

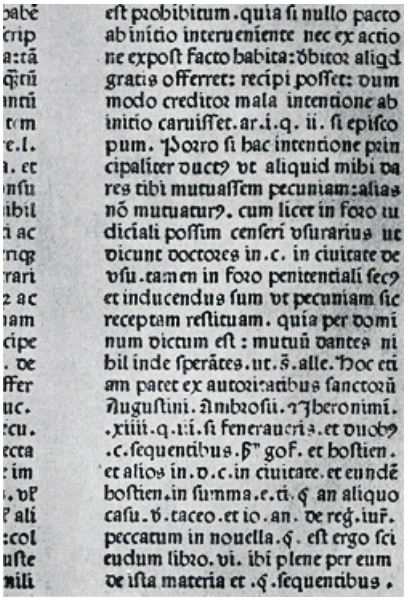

17, c.1475 LOVANIA, J. DE WESTFALIA, examen

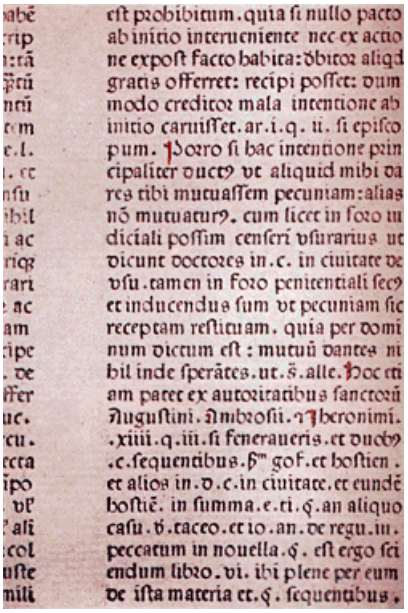

18, c.1475 LOVANIA, J. DE WESTFALIA

[19, 20, 21, 22]

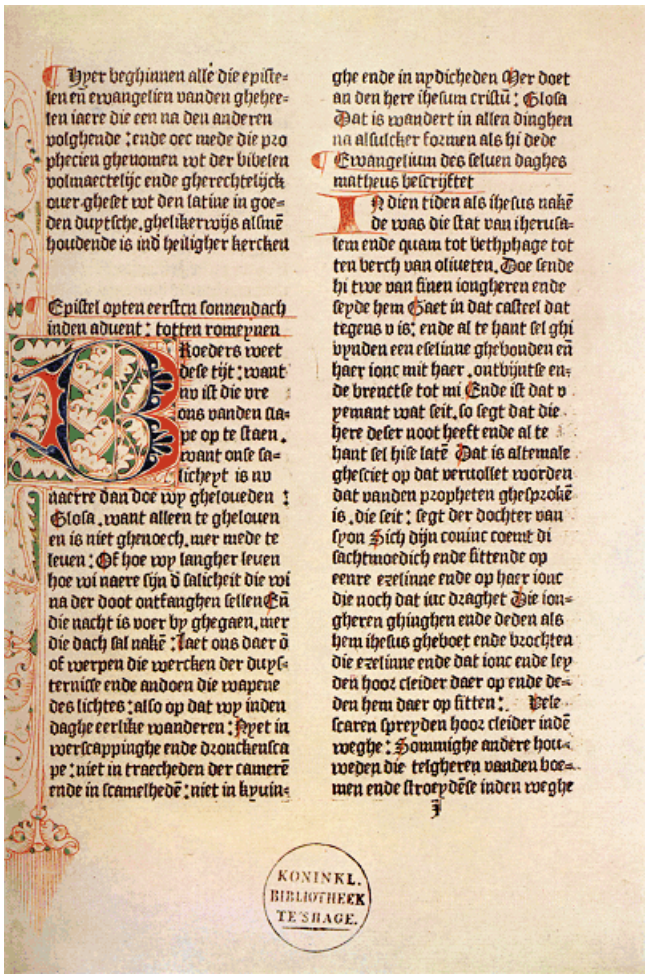

19, 1477 GAUDANUM, G. LEEU

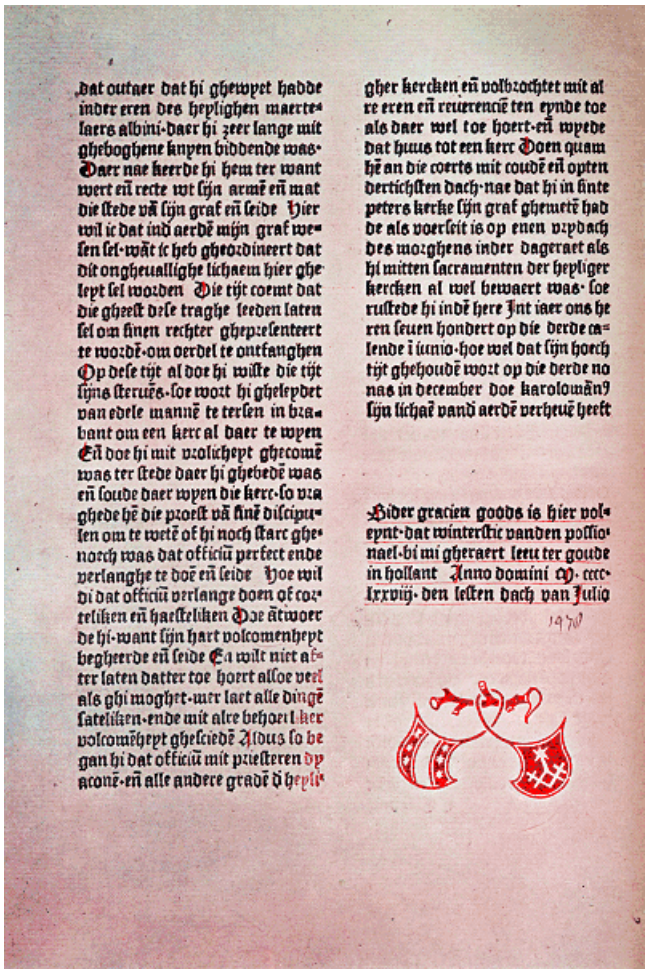

dat outaer dat hi ghewyet hadde
inder eren des heylighen maerte-
laers albini-daer hi zeer lange mit
gheboghene knyen biddende was-
Daer nae keerde hi hem ter want
wert eñ recte wt lijn armē eñ mat
die stede vā lijn graf eñ seide Hier
wil ic dat ind aerdē mijn graf we-
sen sel-wāt ic heb ghecordineert dat
dit ongheuallighe lichaem hier ghe
leyt sel worden Die tijt coemt dat
die gheest dese traghe leeden laten
sel om sinen rechter ghepresenteert
te wordē-om oerdel te ontfanghen
Op dese tijt al doe hi wilde die tijt
sijns sterues-soe wort hi ghelepdet
van edele mannē te tersen in bra-
bant om een kerc al daer te wyen
Eñ doe hi mit vrolichept ghecomē
was ter stede daer hi ghebedē was
eñ soude daer wyen die kerc-so vra
ghede hē die proest vā sinē discipu-
len om te wetē of hi noch stare ghe-
noch was dat officiū perfect ende
verlanghe te doē eñ seide Hoe wil
di dat officiū verlange doen of cor-
teliken eñ haestelikē Doe ātwoer
de hi-want sijn hart volcomenheyt
begheerde eñ seide Ea wilt niet a-
ter laten datter toe hoert alsoe veel
als ghi moghet-mer laet alle dingē
satelikē-ende mit alre behoerliker
volcomēheyt ghelciedē Aldus so be
gan hi dat officiū mit puesteren dy
aconē-eñ alle andere gradē d heyli-
gher kercken eñ volbrochtet mit al
re eren eñ reuerencie ten eynde toe
als daer wel toe hoert-eñ wyede
dat huus tot een kerc Doen quam
hē an die coerts mit coudē eñ opten
dertichsten dach-nae dat hi in sinte
peters kerke sijn graf ghemetē had
de als voerseit is op enen vrydach
des morghens inder dagerait als
hi mitten sacramenten der heyliger
kercken al wel bewaert was-soe
ruskede hi indē here Int iaer ons he
ren seuen hondert op die derde ca-
lende i iunio-hoe wel dat sijn hoech
tijt ghehoudē wort op die derde no
nas in december doe karolomāns
sijn lichaē vandē aerdē verheuē heeft

Bider gracien goods is hier vol-
eynt-dat winterdic vanden passio-
nael-bi mi gheraert leeu ter goude
in hollant Anno domini cd. cccc-
lxxviij-den lesten dach van Julio

1478

20, 1478 GAUDANUM, G. LEEU

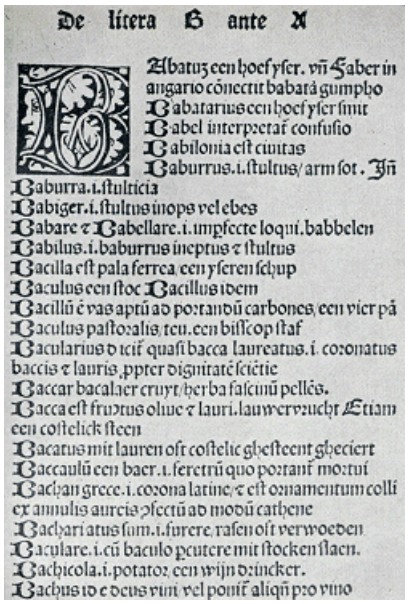

De litera B ante A

Abatuz een hoef yser. vñ Faber in angario cõnectit babará gumpho
Babatarius een hoef yser smit
Babel interpretat confusio
Babilonia est ciuitas
Baburrus.i.stultus/arm sot. Jñ
Baburra.i.stultitia
Babiger.i.stultus inops vel ebes
Babare ⁊ Babellare.i.imꝑfecte loqui.babbelen
Babilus.i.baburrus ineptus ⁊ stultus
Baculla est pala ferrea een yseren schup
Baculus een stoc Bacillus idem
Bacillũ ẽ vas aptũ ad portandũ carbones een vier pã
Baculus pastoralis/ seu.een bisschop staf
Bacularius dicit quasi bacca laureatus.i. coronatus baccis ⁊ lauris,ꝓpter dignitatẽ scientie
Baccar bacalaer cruyt/herba fascinũ pellẽs.
Bacca est fructus oliue ⁊ lauri.lauwerzuchr Etiam een costelick steen
Bacatus mit lauren oft costelic gheesteent gheciert
Baccaulũ een baer.i.feretrũ quo portant mortui
Bachan grece.i.corona latine/ ⁊ est ornamentum colli ex annulis aureis ꝓfectũ ad modũ cathene
Bachari atus sum.i.furere, rasen oft verwoeden
Baculare.i.cũ baculo ꝑcutere mit stocken slaen.
Bachicola.i.potator een wijn dzincker.
Bachus id ẽ deus vini vel ꝓmꝰ aliqñ ꝓ vino

21, 1486 ANTVERPIA, G. LEEU

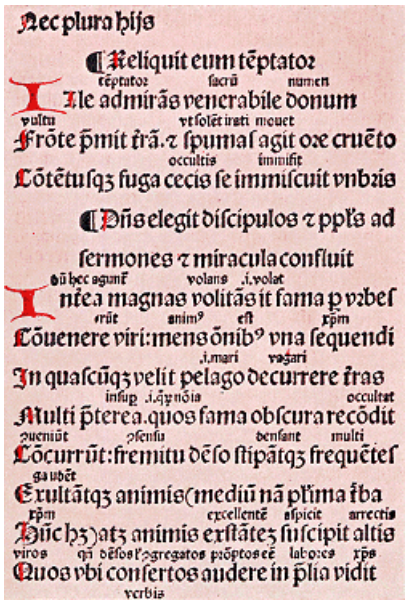

Nec plura hijs

Reliquit eum tẽptator
tẽptator sacrũ numen
Ille admirãs venerabile donum
vultu vt solẽt irati mouet
Frõte ꝑmit trã. ⁊ spumas agit ore cruẽto
occultis immisit
Cõtẽtus sqz fuga cecis se immiscuit vnbis

Dñs elegit discipulos ⁊ ppls ad

sermones ⁊ miracula confluit
ũ hec agunt volans .i.volat
Nnea magnas volitãs it fama ꝑ vrbes
rũt animꝰ est xꝑm
Cõuenere viri: mens õnibꝰ vna sequendi
.i.mari vagari
In quascũqz velit pelago decurrere tras
insup .i.q̃ nõia occultat
Multi ꝓterea.quos fama obscura recõdit
ꝓueniũt ꝓsentia bensant multi
Cõcurrũt: fremitu dẽso stipãtqz frequẽtes
ga udẽt
Exultãtqz animis(mediũ nã ꝑma trba
xꝑm excellentẽ aspicit arrectis
Hũc hz)atz animis exstãtez suscipit altis
viros qñ dẽsos ꝙgregatos ꝓpositos eẽ labores xps
Quos vbi consertos audere in plia vidit
verbis

22, 1489 ANTVERPIA, G. LEEU

[23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31]

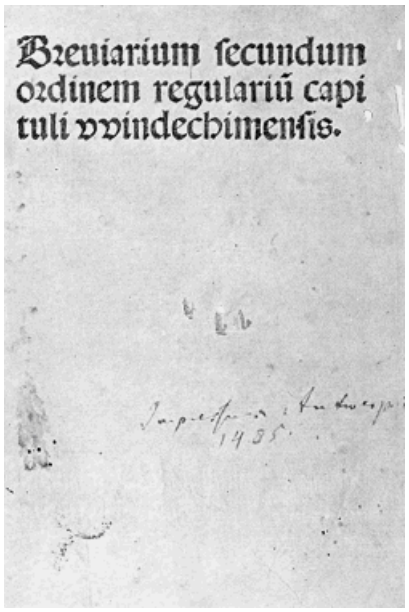

23, 1488 ANTVERPIA, G. LEEU

24, 1488 ANTVERPIA, G. LEEU

brēghē Eñ indē ſweete dijns aēſichts
ſo ſelſtu etē dijn broot / eñ al dz totter
tijt toe dztu weē gekeert ſels worden
ter aerdē daer vā dattu gecomē biſte /
wāt du biſte allche eñ ī allchē ſo ſelſtu
weē kerē Eñ god die heeft adā eñ eua
gemaect gehadt pelſrockē om hēlup
dē mede te bedeckē / eñ heeftſe hē aēge
togē oft doē treckē ſeggēde. ſiet nv a-
dā hi is geworde als een vā ōs weteñ
goet eñ quaet Recht of hi ſeggē wilde
Hiet hē doch wel aē hoe hi als nv be-
ſtelt is die goet eñ quaet weten wilde
Eñ al daerom op dat hi nz en ete van
den boome des leuēs eñ bi dien in lā
ghen liue bliuende lijſoe pſt beſt dz hi
oten paradijſe geſtelt lij. wāt bi dien
houte des leuens ſoudē lij hē moghē
behoudē ſonē ſterue / al iſt dz lij noch-
tans tgebot ouergetredē hebbē ſonē
welc houts ghebruyckinge ſi niet on
ſterffelic en ſoudē hebbē geweeſt voir
die ouertredinge des ſeluē ghebots.
wāt inē natuerē ſo is die mēſche ſterf
lic gheweeſt oeck indē ſtaet ō ōnozel-
hept. maer na die ouertredinghe des
gebots ſo was hij gedwonghē totter
doot eñ moeſte ſterue ouermits dz bi
deruē moeſt dz hout des leuēs / gelijc
als god dat geſprokē heeft.

Hoe dat adā eñ eua vtē paradijſe ghe-
ſtelt ſijn eñ hoe die engel cherubin ge
ſtelt is voir die poirte mz een vuerich
ſweert om te bewaren den wech des
leuenden houts.

Ende mits dien ſoe
heeft god adaem
eñ eua wt dien pa-
radijſe gheſtelt. op dat hi die
aerde bearbeyden ſoudē. al
daer lij vā gecomē of geno
mē ſijn Eñ adā mz eua vtē
paradijſe des genoechtē ge
worpē ſijnde. ſoe heeft god
al daer voir geſtelt dē engel
cerubī mz eē vierich ſweert
om te bewarē dē wech des
leuēdē houts Die mēſche
Nv moet ick ymmers vn
ghē waerō ſo rēpteerde die
duuel tē perſtē mael eua eñ
niet adā Scriptura. Om
dzie ſakē. dz ierſte om dies
wille dz een wijf cräcker is /
int weeſtaē dā die man is.
Tē ādere dz een wijf meer
geneycht is tot houerdijghē

25, 1487 ANTVERPIA, G. LEEU

der twyfel.dit en is niet alleene menschelyc/mer het moet comen vā gode
Hi is sonder twyfel die gods zoen als
hi ons geleit heeft Eñ alloet des āderen dages der ioden hoochtyt vā paeschen wesen soude.so en wilden sy dē lichamē vandē ghecruisten aendē cruce niet laten hanghen:mer wildese eē corte doot aen doen.waerō soe sy die ioden ghegaen tot pilatꝰ ende hebben van hem verworuen datmen dē ghecruisten een corte doot aen doē sou de.eñ als sy doot waren: dz si die lichamen af souden mogē nemē eñ begrauense: Ende daerom syn die dienarē vā iustitiē:te wetē:die buels ierst totte moerdenaren ghegaen.Ende op dat se gheringhe steruen ende doot bloeden souden.soe hebben sy haerluyden beenen te stucken ghehouwen: Ende als sy tot ihesum quamen/soe saghen sy dat ihesus doot ende gestorue was Ende wanttet van christo gheprophe teert was/dat van syn ghebeente niet ghemindert en soude werden.eñ al in hē vervult soude wesen:soe heeft god ghewilt datmen ihesum syn ghebeen te niet breken en soude

Hoe dat longinus den ghebenedyden ihesum in syn herte stac.eñ hoe dat longinꝰ siende wort/

hh i

26, 1487 ANTVERPIA, G. LEEU

Quinquagesimus articulus ē christi pedis dextri trāsfossio.

Oratio.

Domine ihū christe qui sacratissimos pedes tuos clauo durissimo perforari cruciq; affigi voluisti. da mihi quoticunscūq; cogitationibz affectionib⁹ seu desiderijs mal' infestoz ad vulnus pedis tui dei teri recurrere ⁊ exīn salubria medicamēta baurire

27, 1488 ANTVERPIA, G. LEEU

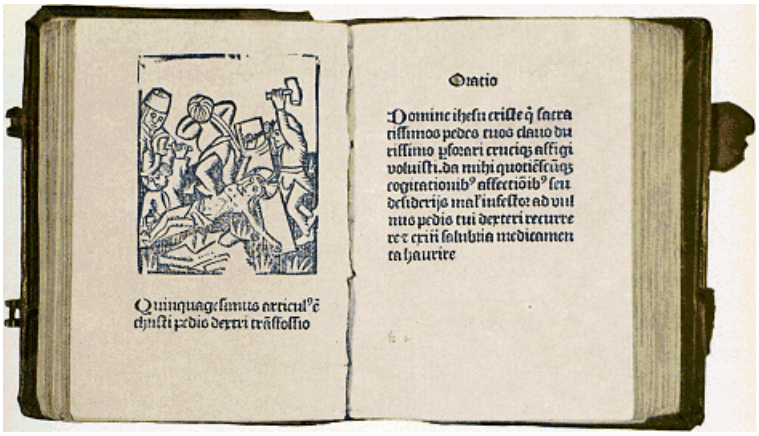

Quinquagesimus articul⁹ ē
christi pedis dextri trāsfossio

Oratio

Domine ihesu criste q̄ sacra
tissimos pedes tuos clauo du
rissimo plozari cruciq; affigi
voluisti. da mihi quotiēscūq;
cogitationib⁹ affectiōib⁹ seu
desiderijs mal' infestor ad vul
nus pedis tui dextri recurre
re r criti salubria medicamen
ta haurire

28, 1491 ANTVERPIA, G. LEEU

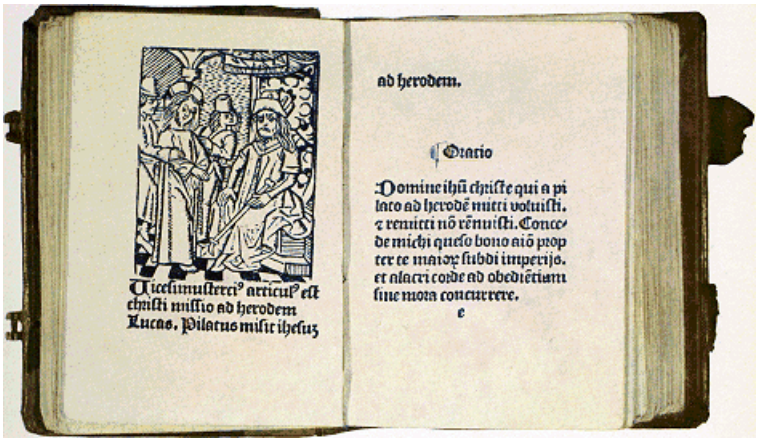

Duodecimus articul⁹ est
christi missio ad herodem
Lucas. Pilatus misit ihesuz

ad herodem.

Oratio

Domine ihū christe qui a pi
lato ad herodē mitti voluisti.
r remitti nō rēnuisti. Conce
de michi quesō bono aiō prop
ter te maioz subdi imperijs.
et alacri corde ad obedientiam
sine mora concurrere.

e

29, 1491 ANTVERPIA, G. LEEU

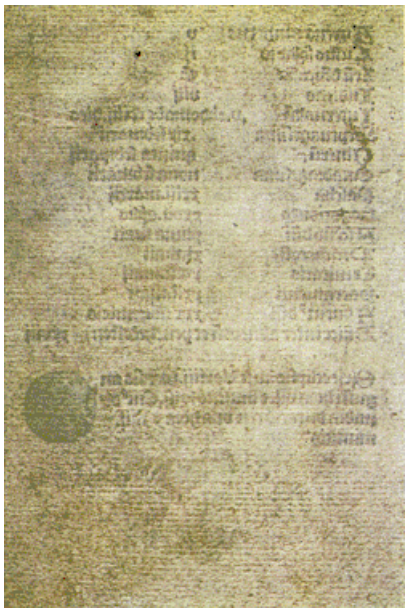

30, 1491 ANTVERPIA, G. LEEU

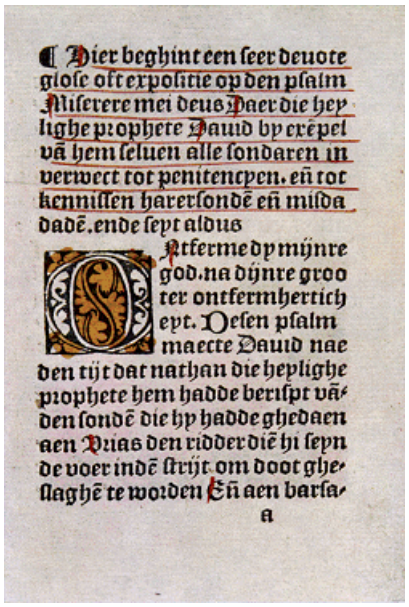

Hier beghint een seer deuote
glose ofte expolitie op den psalm
Miserere mei deus Daer die hey
lighe prophete Dauid by exẽpel
vã hem selven alle sondaren in
verwect tot penitencyen. eñ tot
kennissen harersondē eñ milda
dadē. ende seyt aldus

Ontferme dy mÿnre
god. na dÿnre groo
ter ontfermhertich
eyt. Desen psalm
maecte Dauid nae
den tÿt dat nathan die heylighe
prophete hem hadde berispt vã-
den sondē die hy hadde ghedaen
aen Vrias den ridder diē hi seyn
de voer indē strÿt. om doot ghe-
slaghē te worden. Eñ aen barsa-
a

31, 1491 ANTVERPIA, G. LEEU

[32]

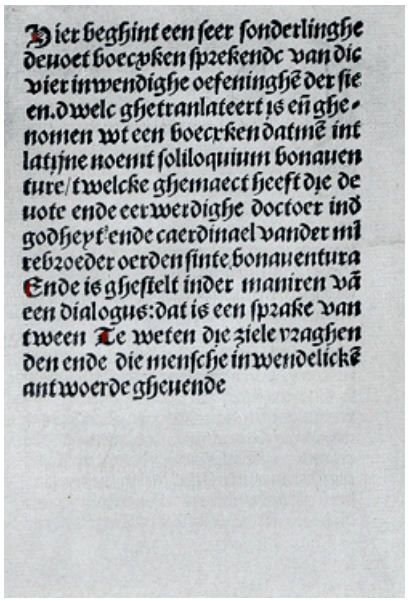
Hier beghint een seer sonderlinghe
deuoet boecxken sprekende van die
vier inwendighe oefeninghē der sie
en. dwelc ghetranlateert is eñ ghe-
nomen wt een boecxken datmē int
latijne noemt soliloquium bonauen
ture/ twelcke ghemaect heeft die de
uote ende eerwerdighe doctoer inō
godheyt ende caerdinael vander mi
reb3oeder oerden sinte bonauentura
Ende is ghestelt inder maniren vā
een dialogus: dat is een sprake van
tween Te weten die ziele vraghen
den ende die menschē inwendelickē
antwoerde gheuende

32, 1494 ANTVERPIA, A. VAN LIESVELT

[33, 34, 35]

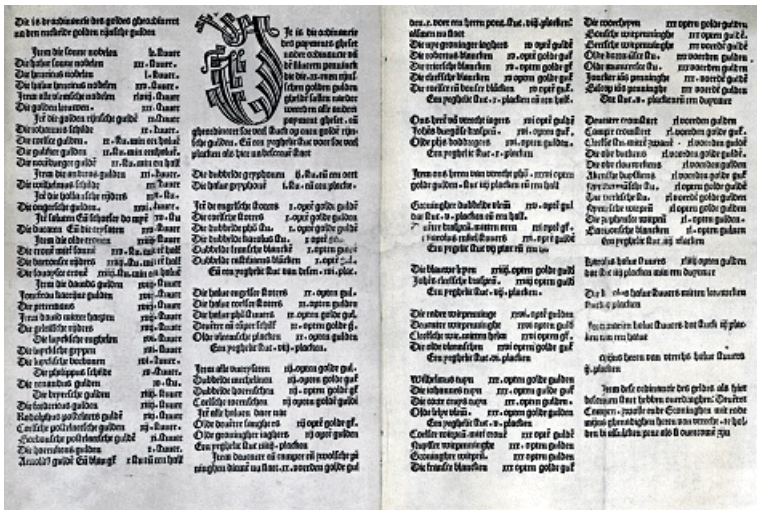

33, 1488 SWOLLIS, P.VAN OS

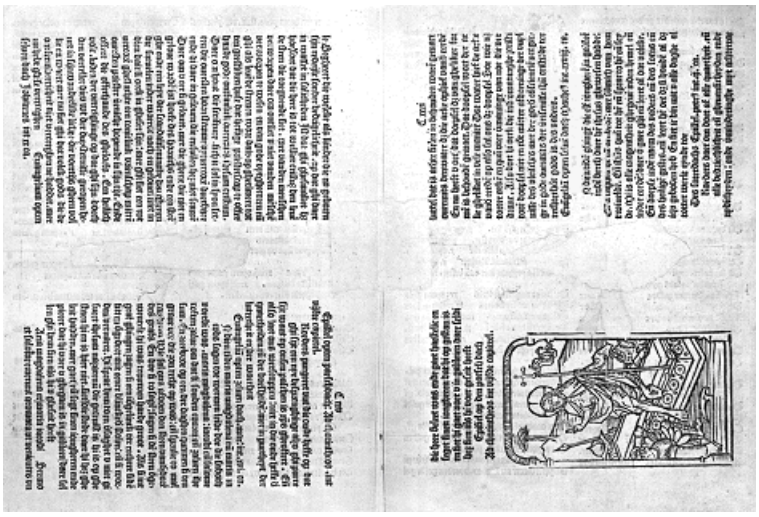

34, 1487 SWOLLIS, P. VAN OS, examen

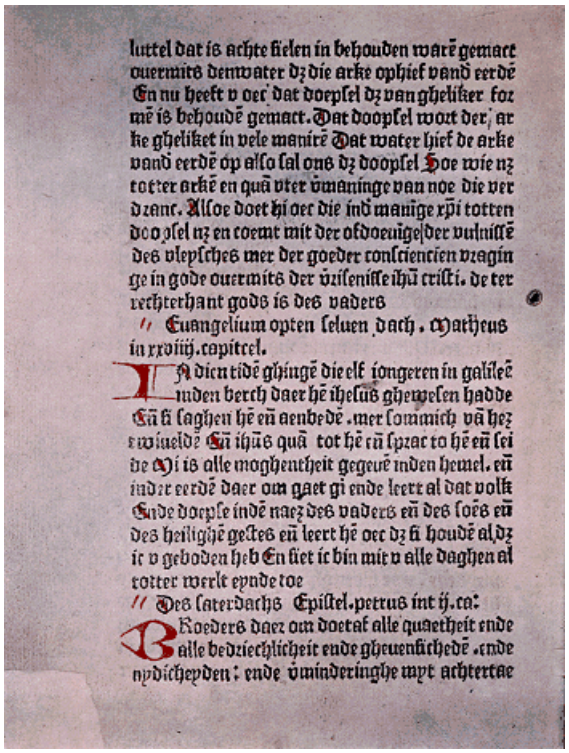

luttel dat is achte sielen in behouden waer gemaect
ouermits denwater dz die arke ophief vand eerde
En nu heeft v oec dat doepsel dz vangheliker voz
me is behoude gemaect. Dat doopsel wort der ar
he gheliket in vele manire Dat water hief de arke
vand eerde op also sal ons dz doopsel Hoe wie nz
totter arke en qua vter vmaninge van noe die ver
dranc. Alsoe doet hi oec die ind manige xpi totten
doopsel nz en coemt mit der ofdoeninge der vulnisse
des vleysches mer der goeder conscientien vragin
ge in gode ouermits der vrisenisse ihu cristi. de ter
rechterhant gods is des vaders

// Euangelium opten seluen dach. Matheus
in xxviij. capitrel.

In dien tide ghingen die elf iongeren in galilee
inden berch daer he ihesus ghewesen hadde
En si saghen he een aenbede. mer sommich vā hez
twiuelde En ihus qua tot he en sprac to he een sei
de Mi is alle moghentheit gegeue inden hemel. en
inder eerde daer om gaet gi ende leert al dat volk
Ende doepse inde naez des vaders en des soes en
des heiligē gestes en leert he oec dz si houde al dz
ic v geboden heb En siet ic bin mit v alle daghen al
totter werlt eynde toe

// Des saterdachs Epistel. petrus int ij. ca:

Broeders daer om doetal alle quaetheit ende
alle bedriechlicheit ende gheuenschede. ende
nydicheyden: ende vminderinghe mynt achtertae

35, 1487 SWOLLIS, P. VAN OS

[36, 37, 38, 39, 40]

36, c. 1490 DAVENTRIA, J. VAN BREDA

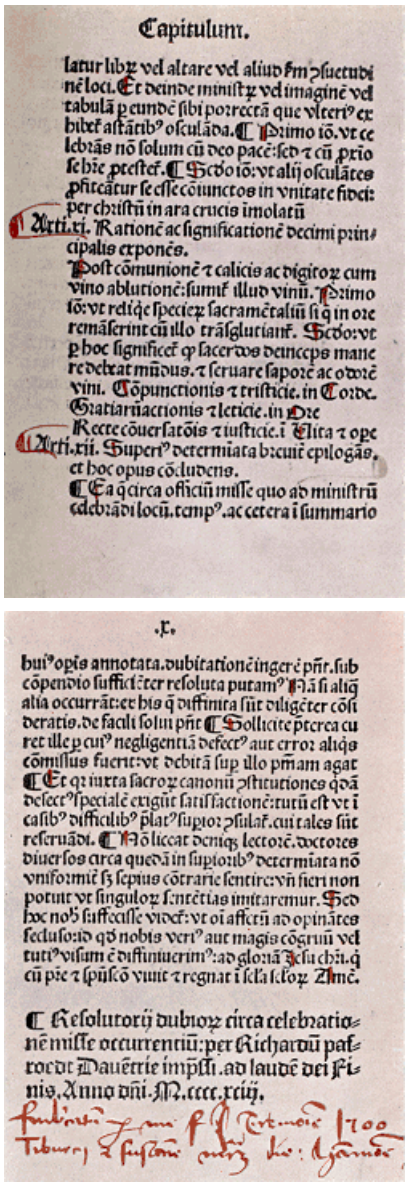

Capitulum.

latur lib̄z vel altare vel aliud ſm̄ ꝓſuetudi
nē loci. Et deinde miniſt̄z vel imaginē vel
tabulā p eundē ſibi porrectā que vlteri⁹ ex
hibeāt aſtāt⁹ oſculāda. ¶ Primo iō. vt ce
lebrās nō ſolum cū deo pacē: ſed ⁊ cū prio
ſe hīe ꝓfiteāt ſe eſſe cōiunctos in vnitate fidei:
per chriſtū in ara crucis īmolatū
Arti.xi. Rationē ac ſignificationē decimi prin
cipalis exponēs.
Poſt cōmunionē ⁊ calicis ac digitoz cum
vino ablutionē: ſumēt illud vinū. Primo
iō: vt reliq̄e ſpeciez ſacramēt̄alīū ſi q̄ in oze
remāſerint cū illo trāſglutiant. Secō: vt
p hoc ſignificet q̄ lacertos deinceps mane
re debeat mūdus. ⁊ ſeruare ſapozē ac odoꝛē
vini. Cōpunctionis ⁊ triſticie. in Corde.
Gratiarū actionis ⁊ leticie. in Oze
Recte cōuerſatōis ⁊ iuſticie. i Elita ⁊ ope
Arti.xii. Superi⁹ determiata breuiē epilogās.
et hoc opus cōcludens.
¶ Ea q̄ circa officiū miſſe quo ad miniſtrū
celebrādi locū. temp⁹. ac cetera i ſummario

.f.

hui⁹ opis annotata. dubitationē inger é pñr. ſub
cōpendio ſufficiēter reſoluta putam⁹. Nā ſi aliq̄
alia occurrāt: et his q̄ diffinita ſūt diligēter cōſi
deratis. de facili ſolui pñt. ¶ Sollicite ꝓterea cu
ret ille p cui⁹ negligentiā defect⁹ aut erroꝛ aliq̄s
cōmiſſus fuerit: vt debitā ſup illo pñam agat
¶ Et q̄ iuxta ſacroz canonū ꝓſtitutiones q̄d̄ā
defect⁹ ſpecialē exigūt ſatiſfactionē: rurū eſt vt i
caſib⁹ difficilib⁹ plat⁹ ſuptoꝛ ꝓſulāt. cui tales ſūt
reſeruādi. ¶ Nō liceat deniq; lectoꝛē. doctores
diuerſos circa quedā in ſuptoꝛib⁹ determiata nō
vniformiē ſz ſepius cōtrarie ſentire: vñ fieri non
potuit vt ſingulozz ſentētias imitaremur. Sed
hoc no⁹ ſuffecaſſe vtoꝛ: vt oi affectū ad opinātes
ſeclusoꝛ: id q̄ nobis veri⁹ aut magis cōgruū vel
tuti⁹ viſum ē diffinuerim⁹: ad gloriā Jeſu chri. q̄
cū pie ⁊ ſpūſcō viuit ⁊ regnat i ſcla ſcloꝛ Amē.

¶ Reſolutoꝛiū dubioꝛ circa celebratio
nē miſſe occurrentiū: per Richardū paſ
toꝛem de Dauētrie impſſi. ad laudē dei Fi
nis. Anno dñi. M.cccc.xciij.

37, 1493 DAVENTRIA, R. PAFROEDT

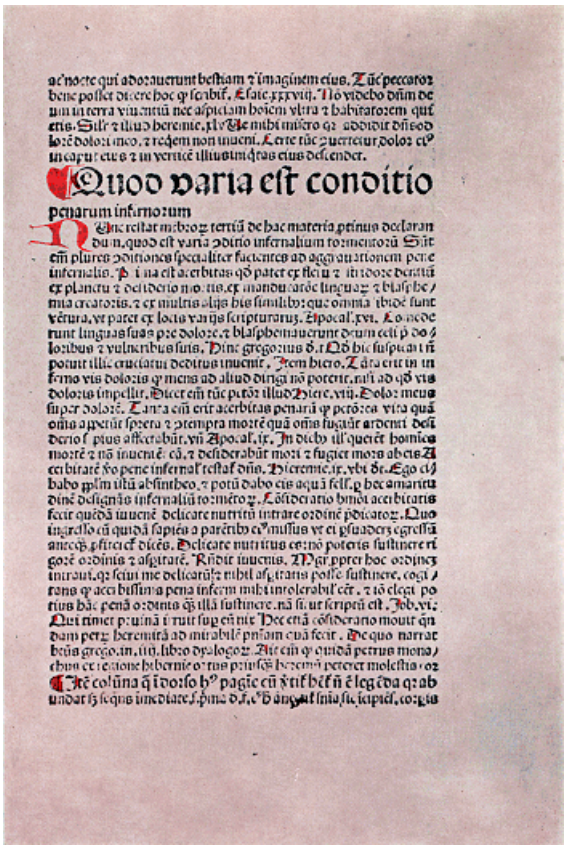

ac noctē qui adoꝛauerunt bestiam ꝛ ymaginem eius. Tūc peccatoꝛ bene posset dicere hoc q scribit. Esaie. xxxviij. Nō videbo dñm deum in terra viuentiū nec aspiciam hoiem vltra ꝛ habitatoꝛem quietis. Siluꝛ ꝛ aliud hieremie. xlv. Ve mihi miſero qꝛ addidit dñs dolꝛē dolꝛi meo. ꝛ requiem non inueni. Certe tūc ꝛcurreꝛent dolꝛes ei⁹ in cogꝛuꝛ eius ꝛ in vertice illius tribꝰ eius descenderet.

Quod varia est conditio penarum infernorum

Hec restat membroꝝ tertiū de hac materia principaliꝰ declarandum. quod est varia additio infernalium tormentoꝝ. Sūt em plures additiones specialiter facientes ad aggrauationem pene infernalis. Prima est acerbitas qđ patet ex fletu ꝛ stridore dentiū ex planctu ꝛ desiderio moꝛtis. ex mandutcatōe linguaꝝ ꝛ blasphemia creatoris. ꝛ ex multis aliis huiusmodi: que omnia ibidē sunt vēra. vt patet ex locis variis scripturaꝝ. Apocal. xvi. Comederunt linguas suas pꝛe dolore. ꝛ blasphemauerunt deum cēli p dolꝛibus ꝛ vulneribus suis. Dicit gregoꝛius. Nō hic suspicari ꝛ potuit illic cruciatus deditus inuenit. Item hiero. Tāta erit in infꝛno vis doloꝛis q mens ad aliud diuꝛti nō poterit. nisi ad qđ vis doloꝛis impellit. Dicit em tūc putēt illud Hiere. viij. Doloꝛ meus super doloꝛē. Tanta em erit acerbitas penaꝝ qꝛ peꝛ ea vita quā oēs appetūt sperā ꝛ optāpra moꝛtē quā oēs fugiūt ardenti desiderio ſ pius affectebūr. vñ Apocal. ix. In diebꝰ illꝭ quereṫ homines moꝛtē ꝛ nō inuenīt eā. ꝛ desiderabūt moꝛi ꝛ fugiet moꝛs ab eis. Acerbitaṫ ſo pene infernal ꝛestat dño. Hieremie. ix. vbi dr. Ego cibabo eos plm vltā absinthio. ꝛ potū dabo eis aquā felꝭ. q hec amaritudinē designāt infernaliū tormēnoꝝ. Cōsideratio hmōi acerbitatis fecit quēdā inuenē delicate nutritū intrare ordinē pdicatoꝝ. Quo ingꝛesso cū quidā sapiēs a parentib⁹ eius missus vt ei psuaderet egressū. antecēs ꝑfrem ei dicēs. Delicate nutritus non poteris sustinere rigoꝛē ordinis ꝛ asperitatē. Rndit inuenis. Mgr ꝑpter hoc ordinem intraui. qꝛ scio me delicatū. ꝛ nihil asꝑ transi posse sustinere. cogitans qꝛ acerbissima pena infernī mihi intolerabil ēēt. ꝛ ideo eligo potius hāc penā ordinis q illā sustinere. nā si. ut scriptū est. Job. xl. Qui nimiet pruinā ruit sup eū nte. Hec etiā cōsideratio mouit quendam pergꝛinū ad intrabilē pnsam cuā fecit. De quo narrat bēūs gregoꝛius. iij. libro dyalogoꝝ. Ait em qꝛ quidā petrus monachus cōtemplatiue hibernie oꝛtus pꝛius ꝙ hieremī peteret molestia. oꝛ

Tē colūna q̄ i dorso h⁹ pagīe cū ꝛtik bēſ ñ ē leg ēda qꝛ abundat ꝛ sequs imediate ſ. pīnz d ſ. c. Ḃ ängꝛ lnia ſi, ſcipiſ, coꝛgia

38, 1494 DAVENTRIA, J. VAN BREDA

[39, 40]

39, post 1494 DAVENTRIA, J. VAN BREDA

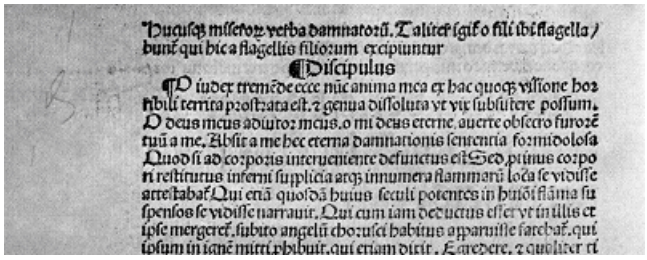

40, post 1494 DAVENTRIA, J. VAN BREDA

[41, 42]

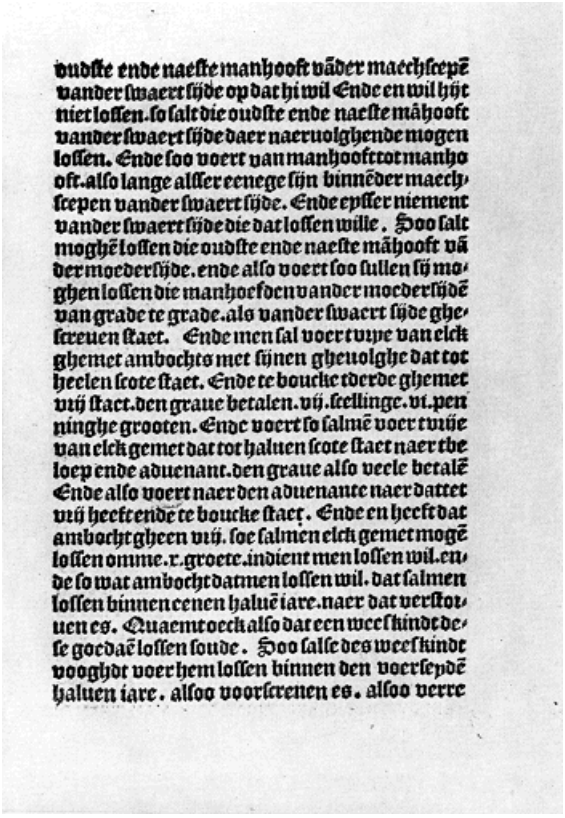

oudste ende naeste manhoofd vāder maechscepē
vander swaert sijde op dat hi wil Ende en wil hijt
niet lossen. so salt die oudste ende naeste māhoofd
vander swaert sijde daer naeruolghende mogen
lossen. Ende soo voert van manhoofd tot manho
ofd. also lange alsser eenege sijn binnēder maech-
scepen vander swaert sijde. Ende epsser niement
vander swaert sijde die dat lossen wille. Soo salt
moghē lossen die oudste ende naeste māhoofd vā
der moeder sijde. ende also voert soo sullen sij mo-
ghen lossen die manhoefden vander moeder sijdē
van grade te grade. als vander swaert sijde ghe-
screuen staet. Ende men sal voert tuye van elck
ghemet ambochts met sijnen ghenolghe dat tot
heelen scote staet. Ende te boucke tderde ghemet
vrij staet. den graue betalen. vij. scellinge. vi. pen
inghe grooten. Ende voert so salmē voer twīe
van elck gemet dat tot haluen scote staet naer the
loep ende aduenant. den graue also veele betalē
Ende also voert naer den aduenante naer dattet
vrij heeft ende te boucke staet. Ende en heeft dat
ambocht gheen vrij. soe salmen elck gemet mogē
lossen omme. x. groete. indient men lossen wil. en-
de so wat ambocht datmen lossen wil. dat salmen
lossen binnen cenen haluē iare. naer dat verstor-
uen es. Quaemt oeck also dat een weeskinde de-
se goedaē lossen sonde. Soo salse des weeskinde
vooghdt voer hem lossen binnen den voorseydē
haluen iare. alsoo voorscrenen es. alsoo verre

41, c. 1497 ANTVERPIA, G. BAC

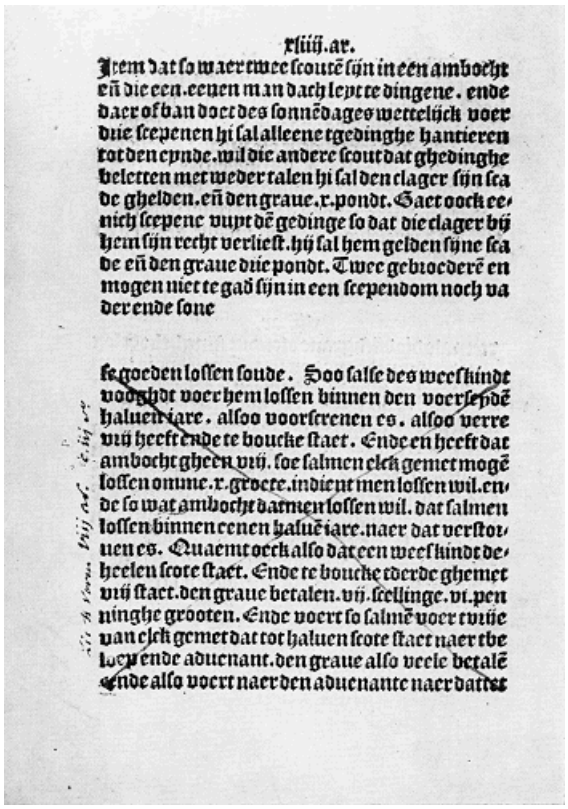

xliij.ar.

Item dat so waer twee scoutē sijn in een ambocht eñ die een.eenen man dach leyt te dingene. ende daer of ban doet des sonnēdages wettelijck voer die scepenen hi sal alleene tgedinghe hantieren tot den eynde.wil die andere scout dat ghedinghe beletten met weder talen hi sal den clager sijn sca de ghelden.eñ den graue.x.pondt. Gaet oock eenich scepene vuyt dē gedinge so dat die clager bij hem sijn recht verliest.hij sal hem gelden syne sca de eñ den graue die pondt. Twee gebroederē en mogen niet te gadē sijn in een scependom noch va der ende sone

te goeden lossen soude. Soo salse des weeskindts voordt voer hem lossen binnen den voorscrē halueniare. alsoo voorscrenen es. alsoo verre vuij heeft ende te boucke staet. Ende en heeft dat ambocht gheen vuij. soe salmen elck gemet mogē lossen omme.x.groete.indien tmen lossen wil.ende so wat ambocht darmen lossen wil. dat salmen lossen binnen eenen haluē iare.naer dat verstoruen es. Quaemt oock also dat een weeskindt deheelen scote staet. Ende te boucke tderde ghemet vuij staet.den graue betalen.vij.scellinge.vi.penninghe grooten. Ende voert so salmē voer tvuije van elck gemet dat tot haluen scote staet naer tbeloy ende aduenant.den graue also veele betalē ende also voert naer den aduenante naer dattet

42, c. 1497 ANTVERPIA, G. BAC

[43]

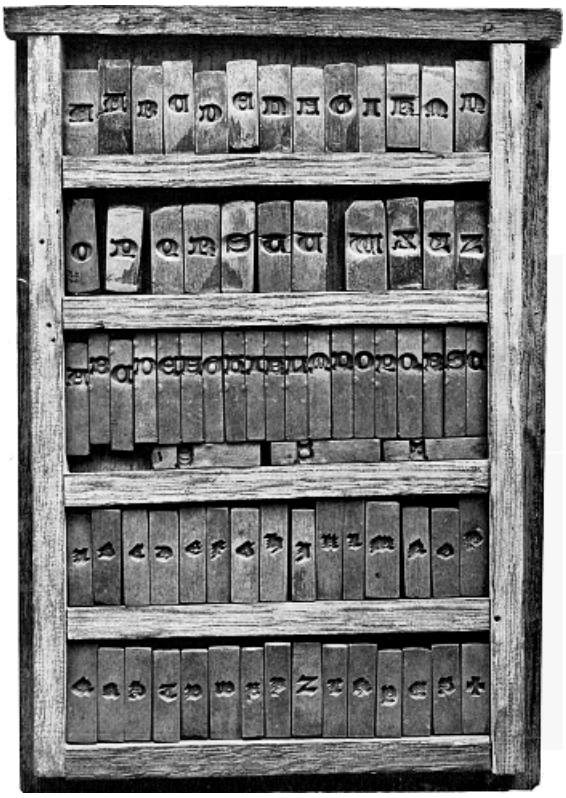

43, c. 1500 ROTERODAMUM, H. LETTERSNIDER, matrices

[44]

44, post 1500 AMSTELODAMUM, J. SEVERSZ DIE CROEPEL, examen

[45]

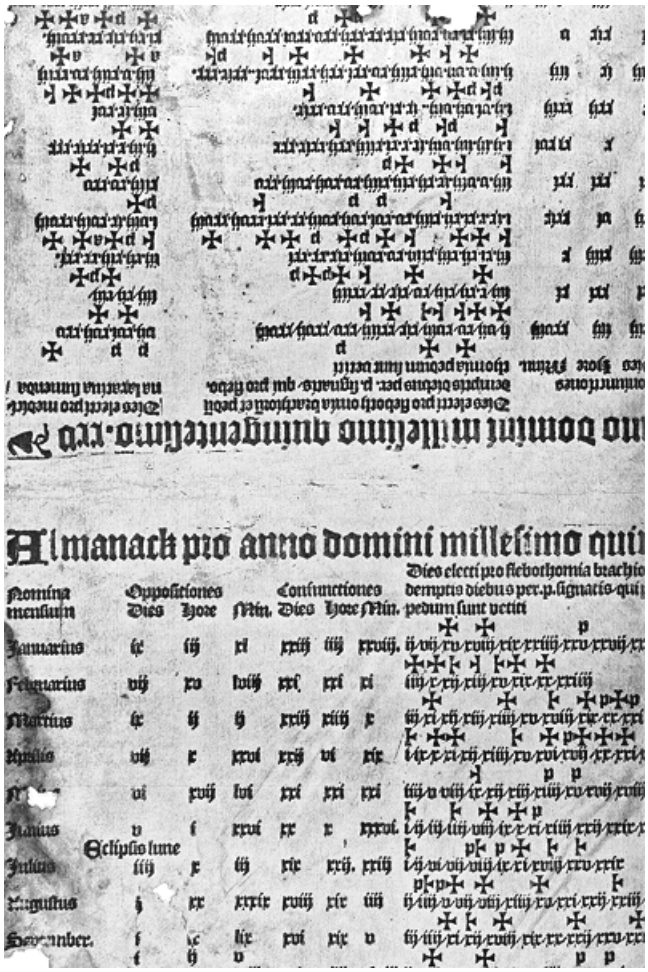

Almanack pro anno domini millesimo qui

Nomina mensium	Oppositiones Dies	Hore	Min.	Coniunctiones Dies	Hore	Min.	Dies electi pro flebotomia brachio demptis diebus per. p. signatis qui pedum sunt vetiti
Januarius							
Februarius							
Martius							
Aprilis							
[illegible]							
Maius							
Junius							
Julius							
Augustus							
September.							

45, 1524 ANTVERPIA?, s.n.

[46]

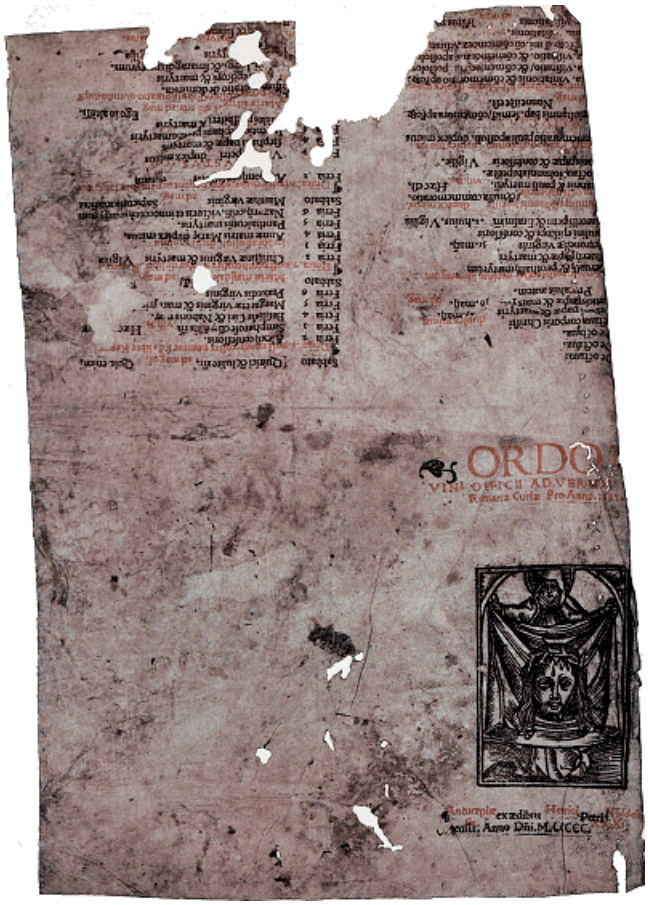

46, 1531 ANTVERPIA, H.P. VAN MIDDELBURCH, examen

[47, 48]

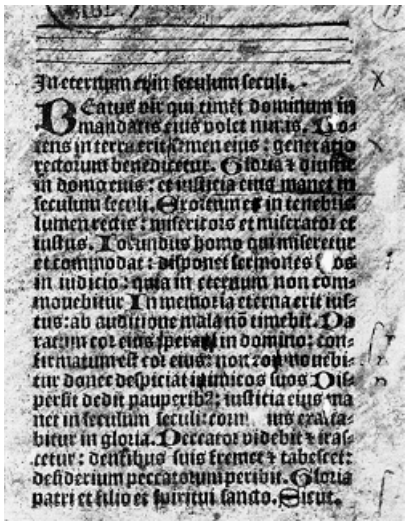

47, c. 1540 LUGDUNUM BATAVORUM, P.C. VAN BALEN, examen

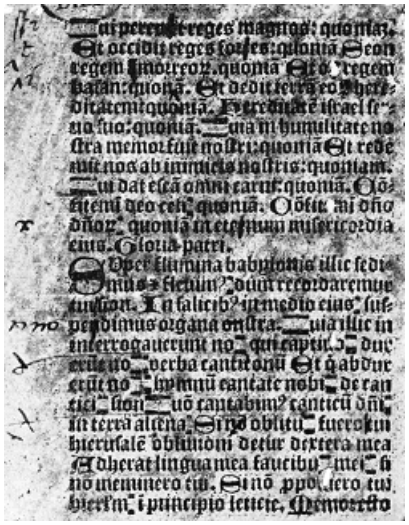

48, c. 1540 LUGDUNUM BATAVORUM, P.C. VAN BALEN, examen

[49]

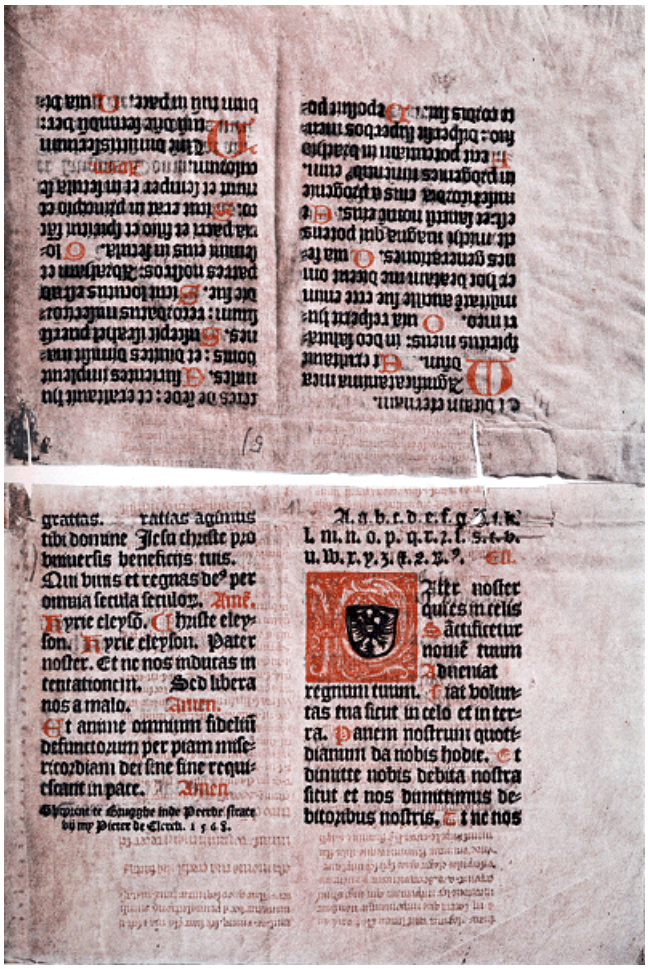

49, 1568 BRUGAE, P. DE CLERCK, examen

[50]

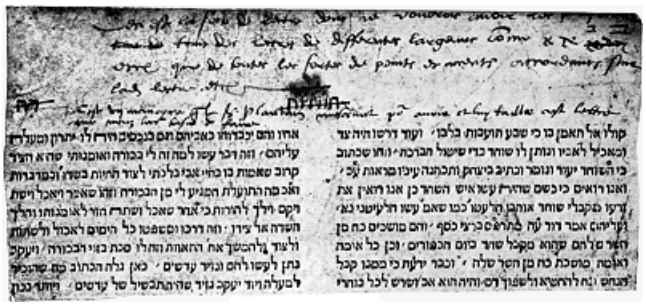

50, 1546 VENETIAE, D. BOMBERG

[51, 52, 53, 54, 55, 56]

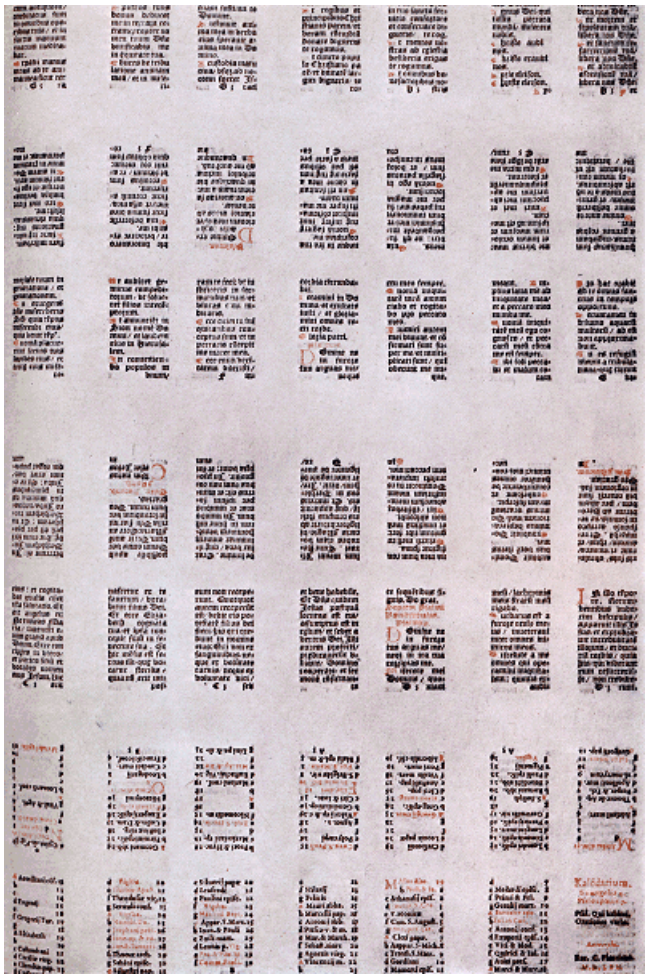

51, 1570, ANTVERPIA, C. PLANTIJN

elluia,alleluia. ℣. Iurauit Dō-
& nō pœnitébit eum: tu es
os in ætérnum ſecúndum ór-
Melchíſedec. Alleluia.
ng. V os éſtis ſal terræ. de cō-
Doctorum. fol. ij
licitur Credo. Offertorium.
s mea, & miſericórdia mea
ſo: & in nómine meo exaltá-
ornu eius.
Secreta.
Mnípotens ſempitérne
Deus, múnera tuæ maieſtá
àta, per interceſſiónē beá-
ibróſij confeſſóris tui atq.
cis, ad perpétuā nobis fac
nire ſalútem. Per Dñm.
mmunio. S emel iuráui in ſan

IN FESTO SANCTI DAMASI Dñica II.
Papæ & confeſſoris. Introitus.

ACerdótes tui Dómine induant iuſtítiā: & ſancti tui exúltent: propter Dauid ſer uum tuum, non auértas fáciem Chriſti tui.

Pſalm. Meménto Dómine Dauid, & omnis mānſuetúdinis eius. ℣. Glória patri. Oratio.

EXáudi Dñe preces noſtras: & intercedénte beáto Damaſo confeſſóre tuo atq. pontífice, indulgéntiā nobis tríbue

52, 1572 ANTVERPIA, C. PLANTIJN, examen

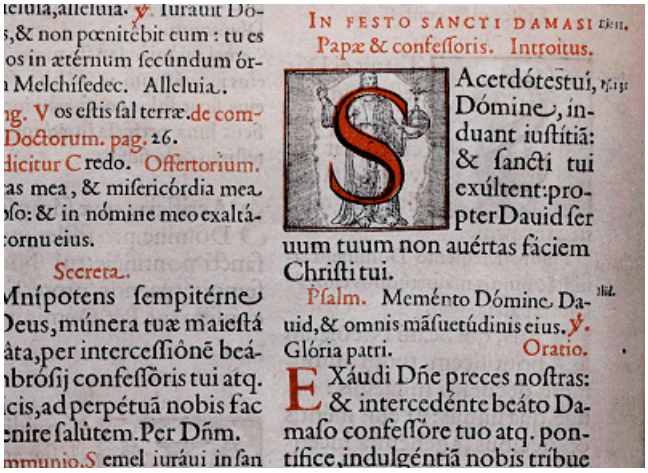

elluia,alleluia. ℣. Iurauit Dō-
,& non pœnitébit eum: tu es
os in ætérnum ſecúndum ór-
Melchíſedec. Alleluia.
g. V os éſtis ſal terræ. de com-
Doctorum. pag. 26.
licitur Credo. Offertorium.
as mea, & miſericórdia mea
ſo: & in nómine meo exaltá-
ornu eius.
Secreta.
Mnípotens ſempitérne
Deus, múnera tuæ maieſtá
àta, per interceſſiónē beá-
ibróſij confeſſóris tui atq.
cis, ad perpétuā nobis fac
nire ſalútem. Per Dñm.
mmunio. S emel iuráui in ſan

IN FESTO SANCTI DAMASI Dñica II.
Papæ & confeſſoris. Introitus.

ACerdótes tui, Dómine, induant iuſtítiā: & ſancti tui exúltent: propter Dauid ſer uum tuum non auértas fáciem Chriſti tui.

Pſalm. Meménto Dómine Dauid, & omnis mānſuetúdinis eius. ℣. Glória patri. Oratio.

EXáudi Dñe preces noſtras: & intercedénte beáto Damaſo confeſſóre tuo atq. pontífice, indulgéntiā nobis tríbue

53, 1572 ANTVERPIA, C. PLANTIJN

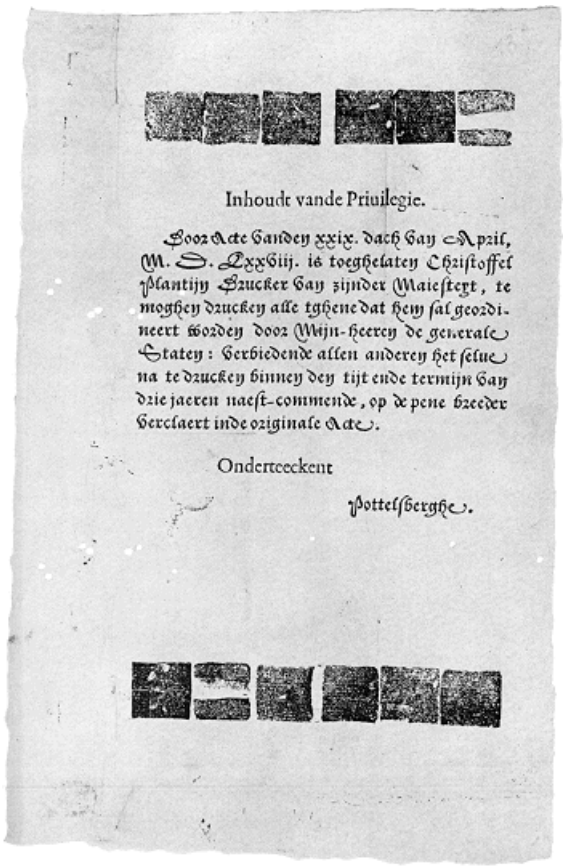

Inhoudt vande Priuilegie.

Door Acte Gandey xxix. dach Gay April, M. D. LxxGij. is toeghelatey Chriſtoffel Plantijn Bucker Gay zijnder Maieſteyt, te moghen druckey alle tghene dat hem ſal geordineert worden door Mijn-heeren de generale Stateyn: verbiedende allen anderen het ſelue na te druckey binnen dey tijt ende termijn Gay drie jaeren naeſt-commende, op de pene breeder verclaert inde originale Acte.

Onderteeckent

Pottelſberghe.

54, 1578 ANTVERPIA, C. PLANTIJN, examen

B. Vulcanius Lectori S.

Gerardus Falkenburgius vir doctissimus, & longiore vita, si Deo ita visum fuisset, dignissimus, scripsit ad imitationem Bionis Epitaphium Joannis Flemingi viri et docti & doctorum Virorum Mecenatis. Effecit id in suarum Lectionum Vertumno. Ego ut ex utriusque viri, alumni mihi amicissimi mei, memoriae pariter, & Vobis studiosis voluptati consulam, Lectionem, triginta vix, et conspectiore loco manu meorum hominum descriptam, cum aliis edendam curavi. Valete Lectores & fave.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΛΗΜΙΓΓΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ.

ΙΟΑΝΝΙS FLEMINGI EPITAPHIVM.

Deflet Flemingum, Musis lacrymantibus, h
Flemingus cecidit, quem Musæ saepe rapuerunt,
quem Charites virum, quem comtus amavit
Deflet Flemingum, Musis lacrymantibus, h
Nox erat, & dulcis carpebant munera somni
Stertentes famuli, nec erat faber villus in urb
Excitus stratu, omni cum casa pudore,
Venit adoratum pulsans mors atra cubile,
In quo Flemingus conjuxque jacebat benella,
Et jaculo emisso vitalia flamina rapit.

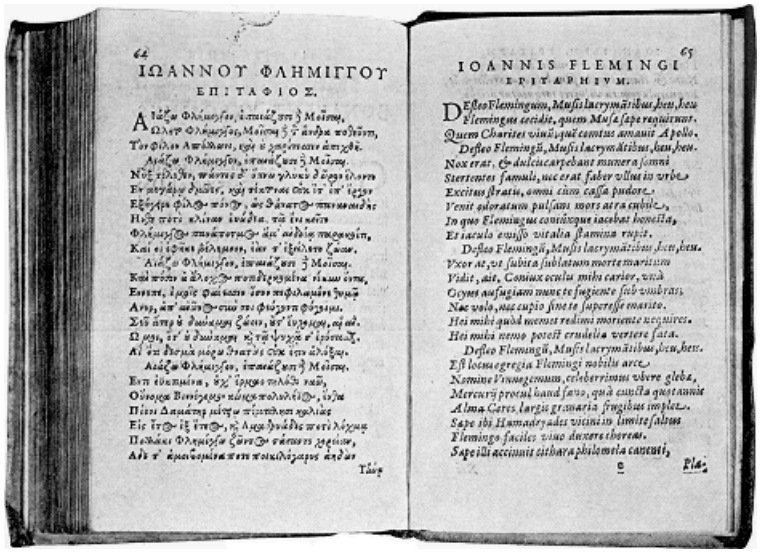

ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΛΗΜΙΓΓΟΥ
ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ.

ΙΟΑΝΝΙS FLEMINGI
EPITAPHIVM.

Deflet Flemingum, Musis lacrymantibus, heu, heu
Flemingus cecidit, quem Musa sæpe rapuerunt.
Quem Charites virum quæ comtus amavit Apollo.
Deflet Flemingũ, Musis lacrymantibus, heu, heu.
Nox erat, & dulcis carpebant munera somni
Stertentes famuli, nec erat faber villus in urbe,
Excitus stratu, omni cum casa pudore,
Venit adoratum pulsans mors atra cubile,
In quo Flemingus conjuxque jacebat benella,
Et jaculo emisso vitalia flamina rapit.
Deflet Flemingũ, Musis lacrymantibus, heu, heu.
Uxor at, ut subita sublatum morte maritum
Vidit, ait, Conjux occulta mihi carior, unà
Coges ne fugiam nunc te fugiente sub umbras,
Nec volo, nec cupio sine te superesse marito.
Hei mihi quòd nemo retinens moriente nequivi.
Hei mihi nemo potest crudelia vertere fata.
Deflet Flemingũ, Musis lacrymantibus, heu, heu.
Est locus egregia Flemingi nobilis arce,
Nomine Vinnegenum, celeberrimus vbere gleba,
Mercurij procul haud sanus, quà cuncta quæ amœnis
Alma Ceres largis gramaria fingibus implet.
Sæpe ibi Hamadryades vicinis in limite saltus
Flemingo facilem vino decrere thoream.
Sæpe illi accinuit citharæ philomela canenti,

[57, 58]

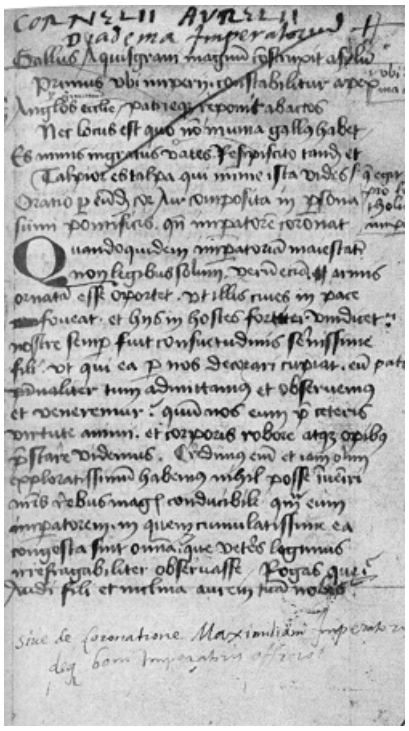

57, 1586 LUGDUNUM BATAVORUM, F. RAPHELENGIUSexemplar

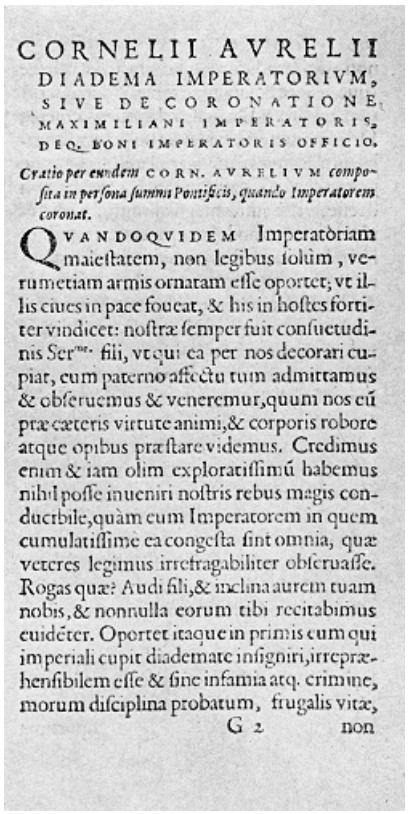

CORNELII AVRELII
DIADEMA IMPERATORIVM,
SIVE DE CORONATIONE
MAXIMILIANI IMPERATORIS,
DEQ. BONI IMPERATORIS OFFICIO.

Oratio per eundem CORN. AVRELIVM *composita in persona summi Pontificis, quando Imperatorem coronat.*

QVANDOQVIDEM Imperatoriam maiestatem, non legibus solùm, verumetiam armis ornatam esse oportet; vt illis ciues in pace foueat, & his in hostes fortiter vindicet: nostræ semper fuit consuetudinis Ser^me. fili, vt qui ea per nos decorari cupiat, cum paterno affectu tum admittamus & obseruemus & veneremur, quum nos eũ præ cæteris virtute animi, & corporis robore atque opibus præstare videmus. Credimus enim & iam olim exploratissimũ habemus nihil posse inueniri nostris rebus magis conducibile, quàm eum Imperatorem in quem cumulatissime ea congesta sint omnia, quæ veteres legimus irrefragabiliter obseruasse. Rogas quæ? Audi fili, & inclina aurem tuam nobis, & nonnulla eorum tibi recitabimus euidéter. Oportet itaque in primis eum qui imperiali cupit diademate insigniri, irreprehensibilem esse & sine infamia atq. crimine, morum disciplina probatum, frugalis vitæ,

G 2 non

58, 1586 LUGDUNUM BATAVORUM, F. RAPHELENGIUS

[59, 60]

59, 1591 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, exemplar

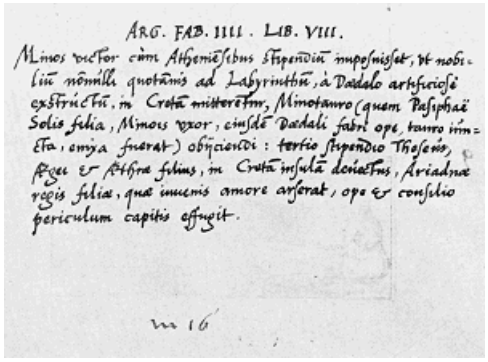

192

ARG. FAB. IIII. LIB. VIII.

MINOS victor cùm Athenienſibus ſtipendium impoſuiſſet, vt nobilium nonnulli quotannis ad Labyrinthum, à Dædalo artificioſè exſtructum, in Cretam mitterentur, Minotauro (quem Paſiphaë Solis filia, Minois vxor, eiuſdē Dædali fabri ope, tauro iunctā enixa fuerat) obyciendi: tertio ſtipēdio Theſeus Ægeī & Æthræ filius, in Cretā inſulā deuectus, Ariadnæ Regis filiæ, quæ iuuenis amore arſerat, ope & conſilio periculum capitis effugit.

THESEVS MINOTAVRVM VINCIT. IIII. 193

N

60, 1591 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

[61, 62]

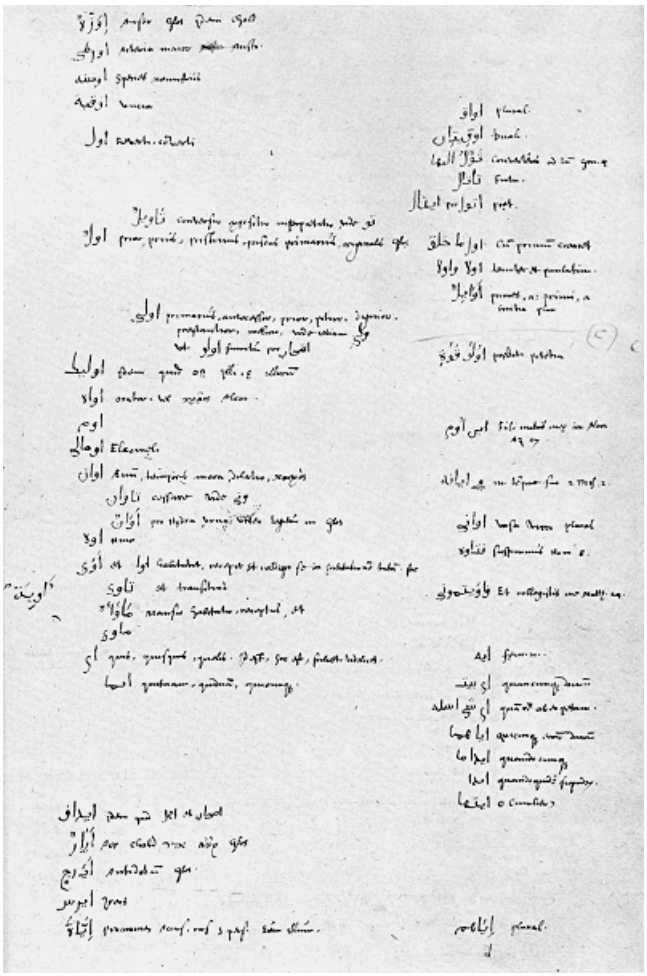

61, 1613 LUGDUNUM BATAVORUM, F. RAPHELENGIUS, exemplar?

62, 1613 LUGDUNUM BATAVORUM, F. RAPHELENGIUS

[63]

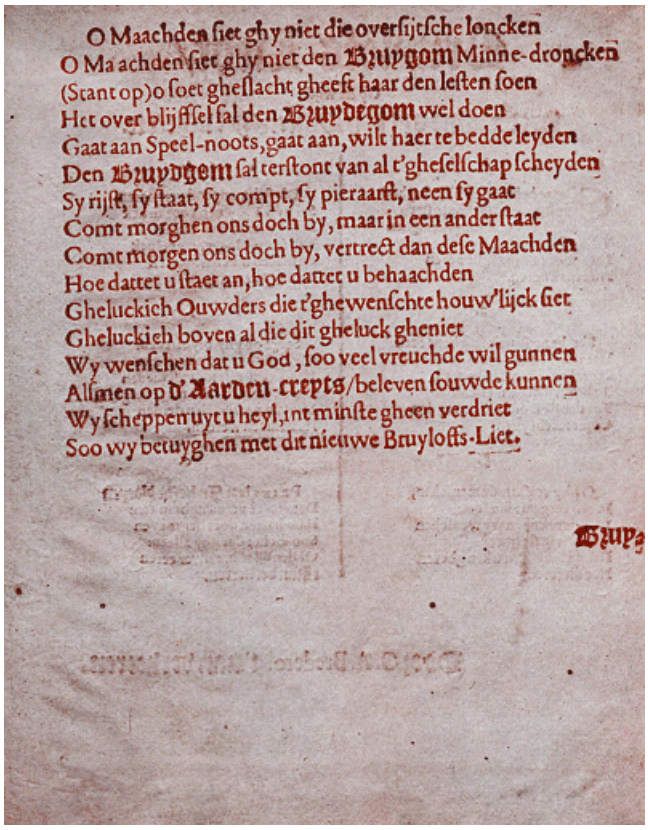

O Maachden ſiet ghy niet die overſijtſche loncken
O Maachden ſiet ghy niet den Bruygom Minne-droncken
(Stant op) o ſoet gheſlacht gheeft haar den leſten ſoen
Het over blijſſel ſal den Bruydegom wel doen
Gaat aan Speel-noots, gaat aan, wilt haer te bedde leyden
Den Bruydegom ſal terſtont van al t'gheſelſchap ſcheyden
Sy rijſt, ſy ſtaat, ſy compt, ſy pieraarft, neen ſy gaat
Comt morghen ons doch by, maar in een ander ſtaat
Comt morgen ons doch by, vertreck dan deſe Maachden
Hoe dattet u ſtaet an, hoe dattet u behaachden
Gheluckich Ouwders die t'ghewenſchte houw'lijck ſiet
Gheluckich boven al die dit gheluck gheniet
Wy wenſchen dat u God, ſoo veel vreuchde wil gunnen
Alſmen op d' Aarden-crepts/beleven ſouwde kunnen
Wy ſcheppen uyt u heyl, int minſte gheen verdriet
Soo wy betuyghen met dit nieuwe Bruyloffs-Liet.

63, 1612 AMSTELODAMUM, P.A. VAN RAVENSTEYN

[64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71]

64, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA
delineatio scripta

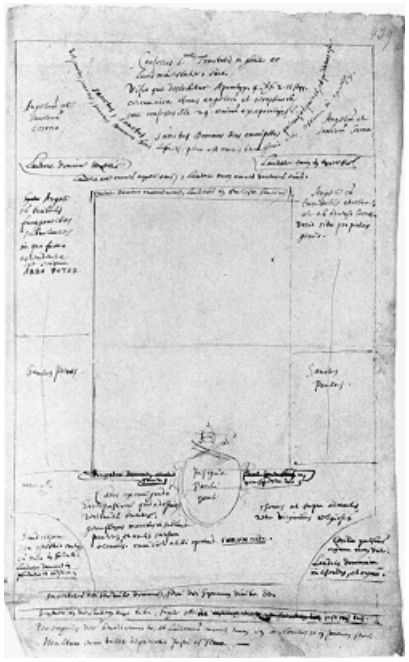

65, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA
delineatio scripta

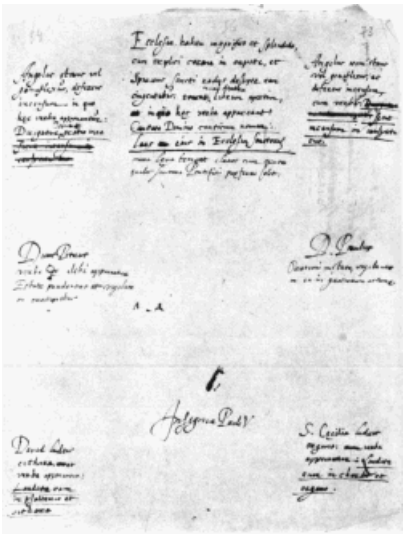

66, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA
delineatio scripta

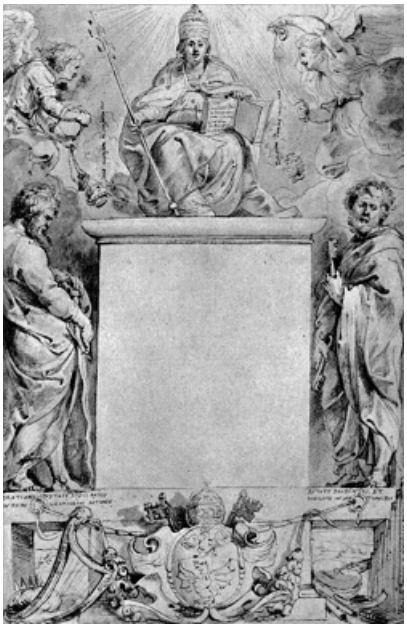

67, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA
delineatio scripta

68, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, in aes incisum

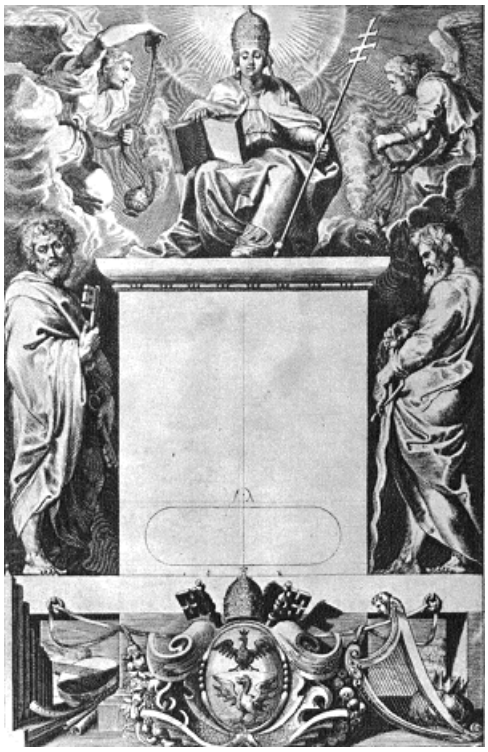

69, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA
examen

70, 1614 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

71, 1628 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

[72, 73, 74]

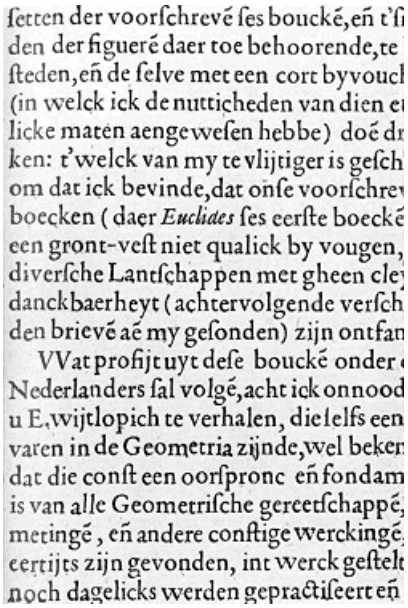

ſetten der voorſchrevē ſes bouckē, eñ t'ſ
den der figuerē daer toe behoorende, te
ſteden, eñ de ſelve met een cort byvouc
(in welck ick de nuttigheden van dien e
licke maten aengeweſen hebbe) doē d
ken: t'welck van my te vlijtiger is geſch
om dat ick bevinde, dat onſe voorſchre
boecken (daer *Euclides* ſes eerſte boeckē
een gront-veſt niet qualick by vougen,
diverſche Lantſchappen met gheen cle
danckbaerheyt (achtervolgende verſch
den brievē aē my geſonden) zijn ontfa
VVat profijt uyt deſe bouckē onder
Nederlanders ſal volgē, acht ick onnood
u E. wijtlopich te verhalen, die ſelfs een
varen in de Geometria zijnde, wel beke
dat die conſt een oorſpronc eñ fondam
is van alle Geometriſche gereetſchappē,
metingē, eñ andere conſtige werckingē,
eertijts zijn gevonden, int werck geſtelt
noch dagelicks werden gepractiſeert eñ

72, 1616 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

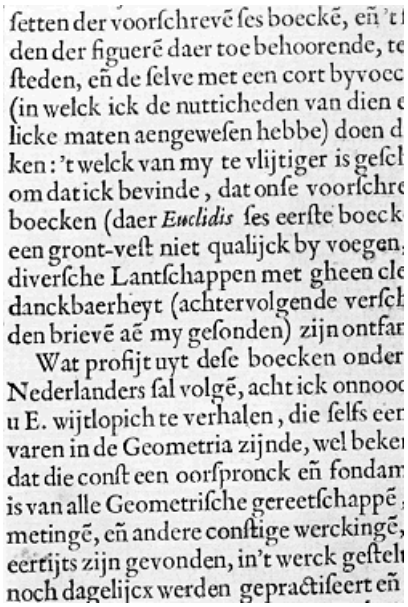

ſetten der voorſchrevē ſes boeckē, eñ 't
den der figuerē daer toe behoorende, te
ſteden, eñ de ſelve met een cort byvoec
(in welck ick de nuttigheden van dien e
licke maten aengeweſen hebbe) doen d
ken: 't welck van my te vlijtiger is geſch
om dat ick bevinde, dat onſe voorſchre
boecken (daer *Euclidis* ſes eerſte boeck
een gront-veſt niet qualijck by voegen,
diverſche Lantſchappen met gheen cle
danckbaerheyt (achtervolgende verſch
den brievē aē my geſonden) zijn ontfa
Wat profijt uyt deſe boecken onder
Nederlanders ſal volgē, acht ick onnoo
u E. wijtlopich te verhalen, die ſelfs een
varen in de Geometria zijnde, wel beke
dat die conſt een oorſpronck eñ fondam
is van alle Geometriſche gereetſchappē,
metingē, eñ andere conſtige werckingē,
eertijts zijn gevonden, in't werck geſtelt
noch dagelijcx werden gepractiſeert eñ

73, 1626 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

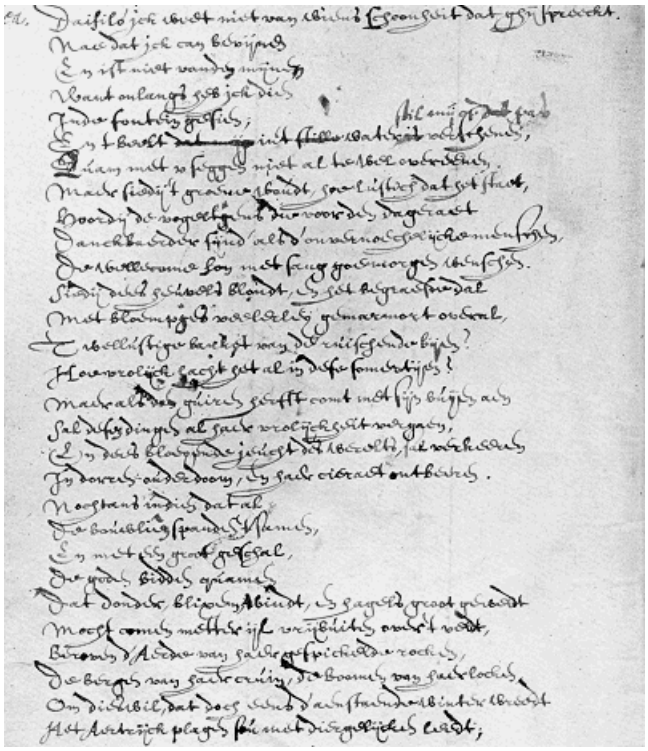

74, 1615 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU, exemplar

[75, 76, 77]

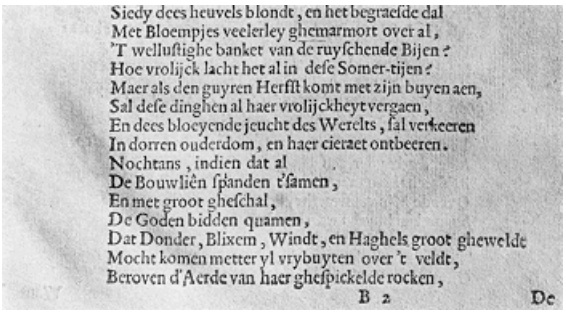
Siedy dees heuvels blondt, en het begraefde dal
Met Bloempjes veelerley ghemarmort over al,
'T wellustighe banket van de ruyschende Bijen?
Hoe vrolijck lacht het al in dese Somer-tijen?
Maer als den guyren Herfst komt met zijn buyen aen,
Sal dese dinghen al haer vrolijckheyt vergaen,
En dees bloeyende jeucht des Werelts, sal verkeeren
In dorren ouderdom, en haer cieraet ontbeeren.
Nochtans, indien dat al
De Bouwliên spanden t'samen,
En met groot gheschal,
De Goden bidden quamen,
Dat Donder, Blixem, Windt, en Haghels groot ghewelde
Mocht komen metter yl vrybuyten over 't veldt,
Beroven d'Aerde van haer ghespickelde rocken,
B 2 De

75, 1615 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

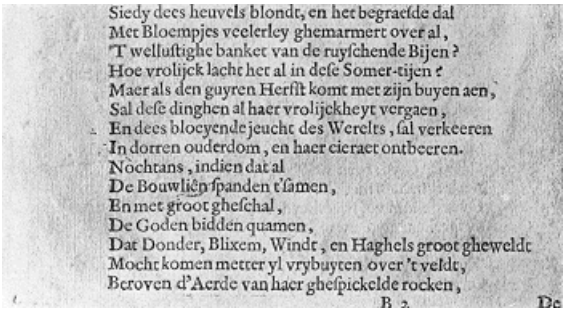
Siedy dees heuvels blondt, en het begraefde dal
Met Bloempjes veelerley ghemarmert over al,
'T wellustighe banket van de ruyschende Bijen?
Hoe vrolijck lacht het al in dese Somer-tijen?
Maer als den guyren Herfst komt met zijn buyen aen,
Sal dese dinghen al haer vrolijckheyt vergaen,
En dees bloeyende jeucht des Werelts, sal verkeeren
In dorren ouderdom, en haer cieraet ontbeeren.
Nochtans, indien dat al
De Bouwliên spanden t'samen,
En met groot gheschal,
De Goden bidden quamen,
Dat Donder, Blixem, Windt, en Haghels groot gheweldt
Mocht komen metter yl vrybuyten over 't veldt,
Beroven d'Aerde van haer ghespickelde rocken,
B 2 De

76, 1620 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

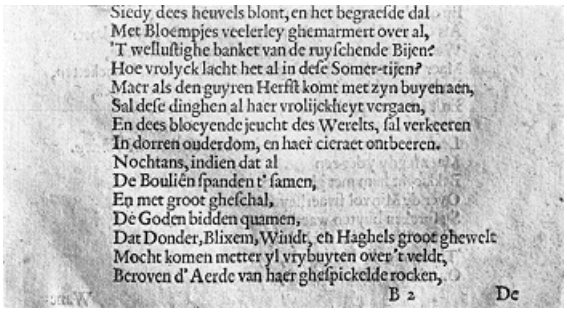
Siedy dees heuvels blont, en het begraefde dal
Met Bloempjes veelerley ghemarmert over al,
'T wellustighe banket van de ruyschende Bijen?
Hoe vrolyck lacht het al in dese Somer-tijen?
Maer als den guyren Herfst komt met zyn buyen aen,
Sal dese dinghen al haer vrolijckheyt vergaen,
En dees bloeyende jeucht des Werelts, sal verkeeren
In dorren ouderdom, en haer cieraet ontbeeren.
Nochtans, indien dat al
De Bouliên spanden t' samen,
En met groot gheschal,
De Goden bidden quamen,
Dat Donder, Blixem, Windt, en Haghels groot ghewelt
Mocht komen metter yl vrybuyten over 't veldt,
Beroven d' Aerde van haer ghespickelde rocken,
B 2 De

77, 1620 AMSTELODAMUM, J. JANSSONIUS

[78, 79]

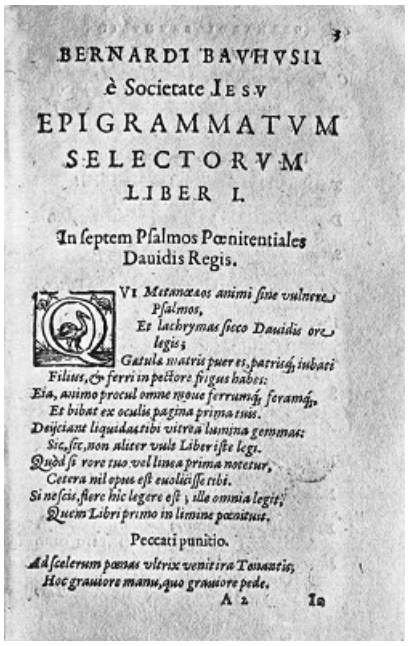

BERNARDI BAVHVSII
è Societate IESV
EPIGRAMMATVM
SELECTORVM
LIBER I.

In septem Psalmos Pœnitentiales
Dauidis Regis.

VI Metamœos animi sitie vulnere Psalmos,
Et lachrymas sicco Dauidis ore legis;
Gatula matris puer es, patriq; inbati
Filius, & ferri in pectore frigus habes:
Eia, animo procul omne moue ferrumq; seramq;,
Et bibat ex oculis pagina prima tuis.
Deijciant liquidas tibi vitrea lumina gemmas:
Sic, sic, non aliter vult Liber iste legi.
Quòd si rore tuo vel lima prima notetur,
Cetera nil opus est euolâsse tibi.
Si nescis, flere hic legere est; ille omnia legit,
Quem Libri primo in limine pœnituit.

Peccati punitio.

Ad scelerum pœnas vltrix venit ira Tonantis,
Hoc grauiore manu, quo grauiore pede.

A 2 In

78, 1616 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

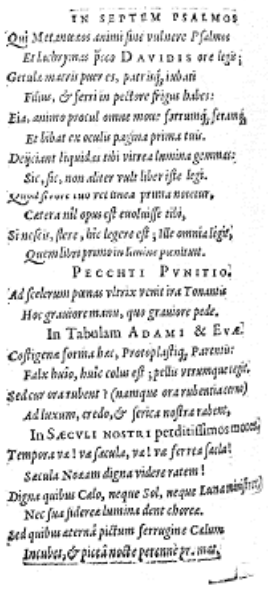

IN SEPTEM PSALMOS

Qui Metuunxos animi fine vulnere Pſalmos
Et lachrymas ſicco DAVIDIS ore legit;
Gentile marcis puer es, patrijſq; inbati
Filius, & ferri in pectore ſigna habes:
Eia, animo procul omne morae ferrumq; ſeramq;
Et libat ex oculis pagina prima tuis.
Deijciant liquidas tibi virrea lumina gemmas:
Sic, ſic, non aliter vult liber iſte legi.
Regia ſi vere tuo ſint tua prima nocent,
Cætera nil opus eſt evolviſſe tibi,
Si neſcis, flere, hic legere eſt; ille omnia legit,
Quem libri primo in limine pœnitent.

PECCHTI PVNITIO.

Ad ſcelerum pœnas vltrix venit ira Tonantis
Hoc grauiore manu, quo grauiore pede.

In Tabulam ADAMI & EVÆ.

Coſtigena forma hæc, Protoplaſtiq; Parentis:
Falx hæc, huic colus eſt; pellis veramque tegit.
Sed cur ora rubent? (namque ora rubentia cerno)
Ad luxum, credo, & ſerica noſtra rubent.

In SÆCVLI NOSTRI perditiſſimos mores.

Tempora væ! væ ſæcula, væ! væ ferrea ſæcla!
Sæcula Noæam digna videre ratem!
Digna quibus Cælo, neque Sol, neque Luna minſtret
Nec ſua ſidereæ lumina dent choreæ.
Sed quibus æternâ pictum ſerrugine Cælum
Incubet, & picea nocte perenne iter.

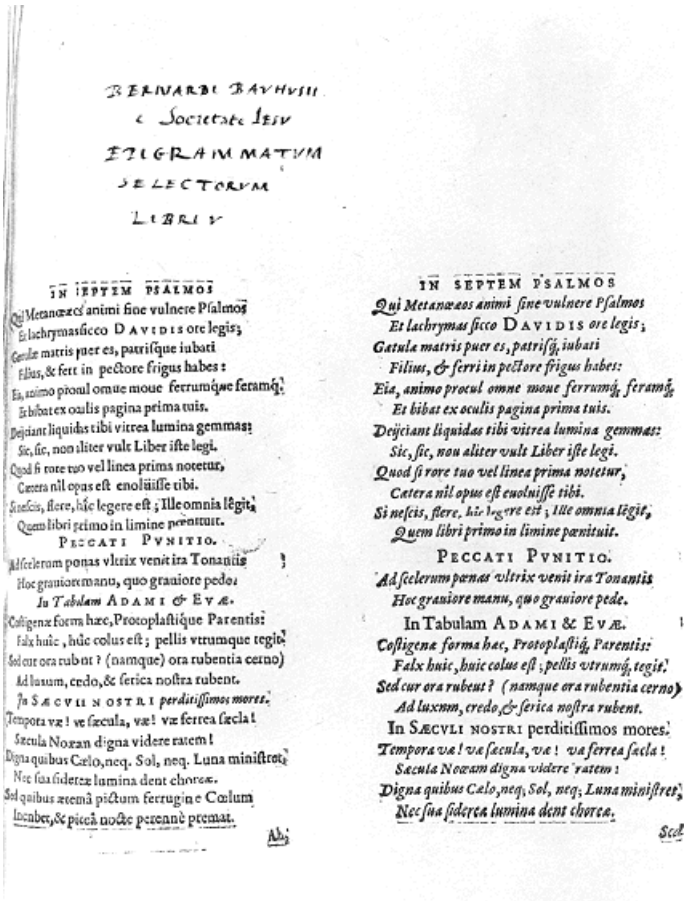

BERNARDI BAVHVSII
è Societate IESV
EPIGRAMMATVM
SELECTORVM
LIBRI V

IN SEPTEM PSALMOS

Qui Metanææos animi sine vulnere Psalmos
Et lachrymas sicco DAVIDIS ore legis;
Gatulæ matris puer es, patrisque iubati
Filius, & ferri in pectore frigus habes:
Eia, animo procul omne move ferrumque feramque,
Et bibat ex oculis pagina prima tuis.
Dejiciant liquidas tibi vitrea lumina gemmas:
Sic, sic, non aliter vult Liber iste legi.
Quod si rore tuo vel linea prima notetur,
Cætera nil opus est evoluisse tibi.
Si nescis, flere, hic legere est; Ille omnia legit,
Quem libri primo in limine pœnituit.

PECCATI PVNITIO.

Ad scelerum pœnas vltrix venit ira Tonantis
Hoc grauiore manu, quo grauiore pede.

In Tabulam ADAMI & EVÆ.

Cœligenæ forma hæc, Protoplastiq; Parentis:
Falx huic, huic colus est; pellis vtrumque tegit.
Sed cur ora rubent? (namque ora rubentia cerno)
Ad luxum, credo, & serica nostra rubent.

In SÆCVLI NOSTRI perditissimos mores.

Tempora væ! væ sæcula, væ! væ ferrea sæcla!
Sæcula Noxam digna videre ratem!
Digna quibus Cælo, neq; Sol, neq; Luna ministret,
Nec sua sidereæ lumina dent choreæ.

[80, 81]

80, 1622 ROTERODAMUM, P. VAN WAESBERGE, delineatio

81, 1622 ROTERODAMUM, P. VAN WAESBERGE

[82]

82, 1635 AMSTELODAMUM, W.J. & J. BLAEU

[83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92]

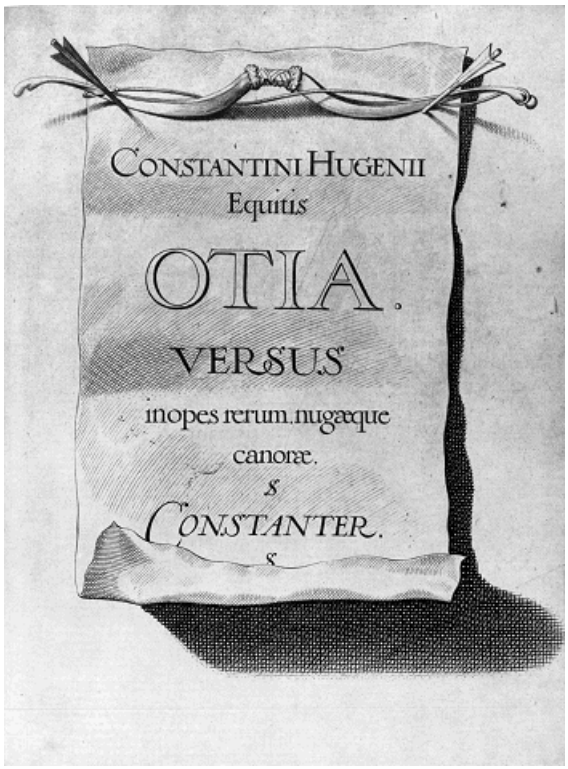

83, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS

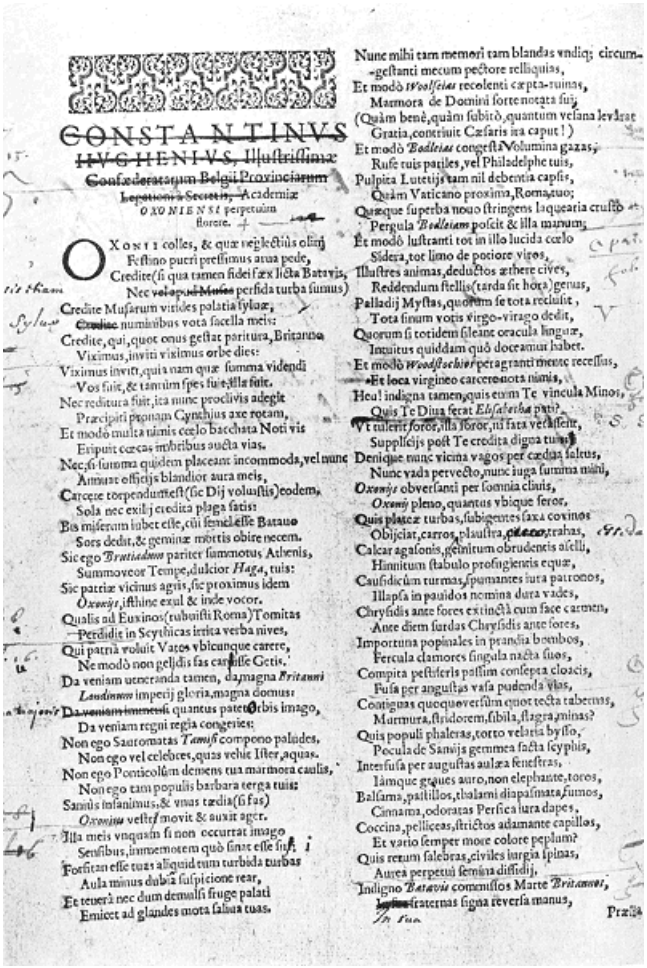

CONSTANTINVS
HVGHENIVS, Illuſtriſſimæ
Confœderatarum Belgii Proxinciarum
Legationis Secretis, Academiæ
OXONIENSI perpetuùm
florere.

OXONII colles, & quæ neglectiùs olim
Feſtino pueri preſſimus arua pede,
Credite (ſi qua tamen fidei fæx licta Batavis,
Nec vel apud Muſas perfida turba ſumus)
Credite Muſarum virides palatia ſylvæ,
Credite numinibus vota facella meis:
Credite, qui, quot onus geſtat paritura, Britanno
Viximus, inviti viximus orbe dies:
Viximus inviti, quia nam quæ ſumma videndi
Vos fuit, & tantùm ſpes fuit illa fuit.
Nec reditura fuit, ita nunc proclivis adegit
Præcipiti ponam Cynthius axe rotam,
Et modò multa tumis cœlo bacchata Noti vis
Eripuit cœcas morbibus aucta vias.
Nec, ſi ſumma quidem placeant incommoda, vel nunc
Amuſæ officijs blandior aura meis,
Carcere torpendum eſt (ſic Dij voluſtis) eodem,
Sola nec exilij credita plaga fatis:
Bis miſeram iubet eſſe, cui ſemel eſſe Batauo
Sors dedit, & geminæ mortis obire necem.
Sic ego *Brutiadum* pariter ſumenotus Athenis,
Summoveor Tempe, dulcior *Haga*, tuis:
Sic patriæ vicinus agris, ſic proximus idem
Oxonijs, iſthinc exul & inde vocor.
Qualis ad Euxinos (tubuiſti Roma) Tomitas
Perdidit in Scythicas irrita verba nives,
Qui patriâ voluit Vates vbicunque carere,
Ne modò non geſtis fas carniſſe Getis.
Da veniam veneranda tamen, da magna *Britanni*
Laudinum imperij gloria, magna domus:
Da veniam immenſi quantus pateat Orbis imago,
Da veniam regni regia congeries:
Non ego Sauromatas *Tamiſi* compono paludes,
Non ego vel celebres, quas velut Iſter, aquas.
Non ego Ponticolûm demens tua marmora caulis,
Non ego tam populis barbara terga tuis:
Sanùs inſanimus, & vmas tædia (ſi fas)
Oxonium veſtri movit & auxit ager.
Illa meis vnquam ſi non occurrat imago
Senſibus, immemorem quò ſinat eſſe ſui?
Fortitan eſſe tuas aliquid tum turbida turbas
Aula minus dubiâ ſuſpicione rear,
Et teuerâ nec dum demulſi fruge palati
Emicet ad glandes mota ſalina tuas.
Nunc mihi tam memori tam blandas vndiq; circum-
-geſtanti mecum pectore reliquias,
Et modò *Woolſeias* recolenti cæpta ruinas,
Marmora de Domini ſorte notata ſui,
(Quàm benè, quàm ſubitò, quantum velana levârat
Gratia, contriuit Cæſaris ira caput!)
Et modò *Bodleias* congeſta Volumina gazas,
Ruſe tuis patiles, vel Philadelphe tuis,
Pulpita Lutetijs tam nil debentia capſis,
Quàm Vaticano proxima, Roma, tuo;
Quæque ſuperba nouo ſtringens laquearia cruſtò
Pergula *Bodleiam* poſcit & illa manum;
Et modò luſtranti tot in illo lucida cœlo
Sidera, tot limo de potiore viros,
Illuſtres animas, deductos æthere cives,
Reddendum ſtellis (tarda ſit hora) genus,
Palladij Myſtas, quorum ſe tota recluſit,
Tota ſinum votis virgo-virago dedit,
Quorum ſi totidem ſileant oracula linguæ,
Inuitus quiddam quòd doceamur habet.
Et modò *Woodſtochior* peragranti mente receſſus,
Et loca virgineo carcere mota nimis,
Heu! indigna tamen, quis enim Te vincula Minoi,
Quis Te Diua ferat *Eliſabetha* pati?
Vt tulerit ſoror, illa ſoror, ni fata vetaſſent,
Supplicijs poſt Te credita digna tuis?
Denique nunc vicina vagos per cædua ſaltus,
Nunc vada pervecto, nunc iuga ſumma mihi,
Oxonijs obverſanti per ſomnia claris,
Oxonij pleno, quantus vbique feror,
Quis plateæ turbas, ſubigentes ſaxa covinos
Obijciat, carros, plauſtra, petorritrabas,
Calcar agaſonis, geminitum obrudentis aſelli,
Hinnitum ſtabulo profugientis equæ,
Cauſidicûm turmas, ſpumantes iura patronos,
Illapſa in pauidos nomina dura vades,
Chryſidis ante fores extinctâ cum face carmen,
Ante diem ſurdas Chryſidis ante fores,
Importuna popinales in prandia bombos,
Fercula clamores ſingula nacta ſuos,
Compita peſtiferis paſſim conſepta cloacis,
Fuſa per anguſtas vaſa pudenda vias,
Contiguas quoquoverſùm quot tecta tabernas,
Murmura, ſtridorem, ſibila, flagra, minas?
Quis populi phaleras, torto velaria byſſo,
Pocula de Samijs gemmea facta ſcyphis,
Interfuſa per auguſtas aulæa feneſtras,
Iámque greues auro, non elephante, toros,
Balſama, paſtillos, thalami diapaſmata, fumos,
Cinnama, odoratas Perſica iura dapes,
Coccina, pelliceas, ſtrictos adamante capillos,
Et vario ſemper more colore peplum?
Quis rerum falebras, ciuiles largia ſpinas,
Aurea perpetui ſemina diſſidij,
Indigno *Batauis* comenſſos Marte *Britannos*,
Iuſſa fraternas ſigna reuerſa manus,

Præſſa

84, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS, exemplar

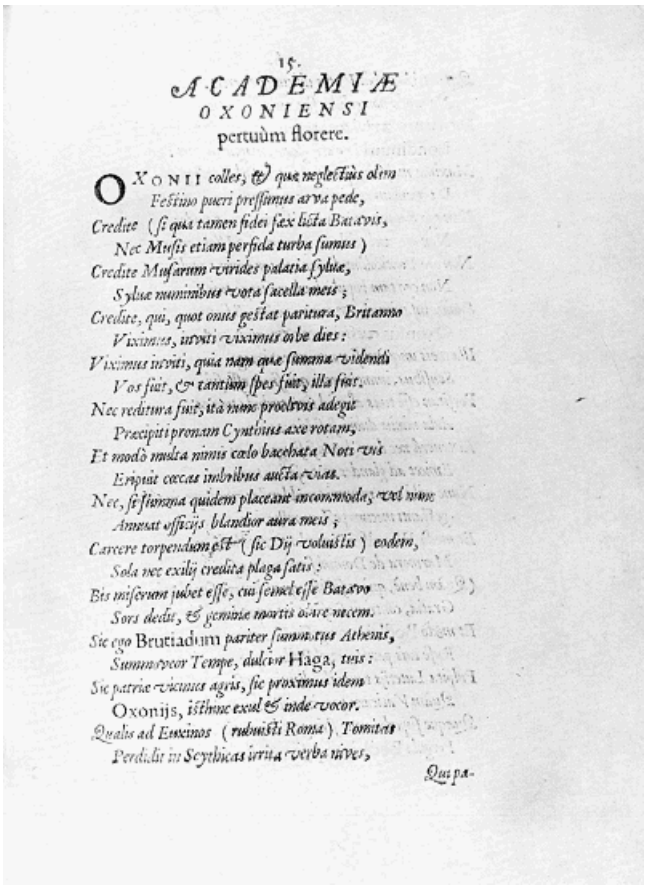

15.

ACADEMIÆ
OXONIENSI
pertuùm florere.

OXONII colles, & quæ neglectiùs olim
Festino pueri pressimus arva pede,
Credite (si quis tamen fidei sex lustra Batavis,
Nec Musis etiam perfida turba sumus)
Credite Musarum virides palatia sylvæ,
Sylvæ numinibus vota sacella meis;
Credite, qui, quot omen gestat parituræ, Britanno
Vicimus, utuvti vicimus orbe dies:
Vicimus inviti, quia nam quæ somnia videmus
Vos fiat, & tantùm spes fuit, illa fuit.
Nec redditura fuit, ità nunc procliuis adegit
Præcipiti pronam Cynthius axe rotam,
Et modò multa nimis cælo bacchata Noti vis
Eripuit cæcas imbribus aucta vias.
Nec, si fiamma quidem placeant incommodè, vel nunc
Amnesat officijs blandior aura meis;
Carcere torpendum est (sic Dij voluistis) eodem,
Sola nec exilij credita plaga satis:
Bis miserum jubet esse, cui semel esse Batavo
Sors dedit, & geminæ mortis obire necem.
Sic ego Brutiadum pariter summus Athenis,
Summus vocor Tempe, dulcis Haga, tuis:
Sic patriæ vicinus agris, sic proximus idem
Oxonijs, isthinc exul & inde vocor.
Qualis ad Euxinos (rubuisti Roma) Tomitas
Perdidit in Scythicas irrita verba nives,

Qui pa-

85, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS

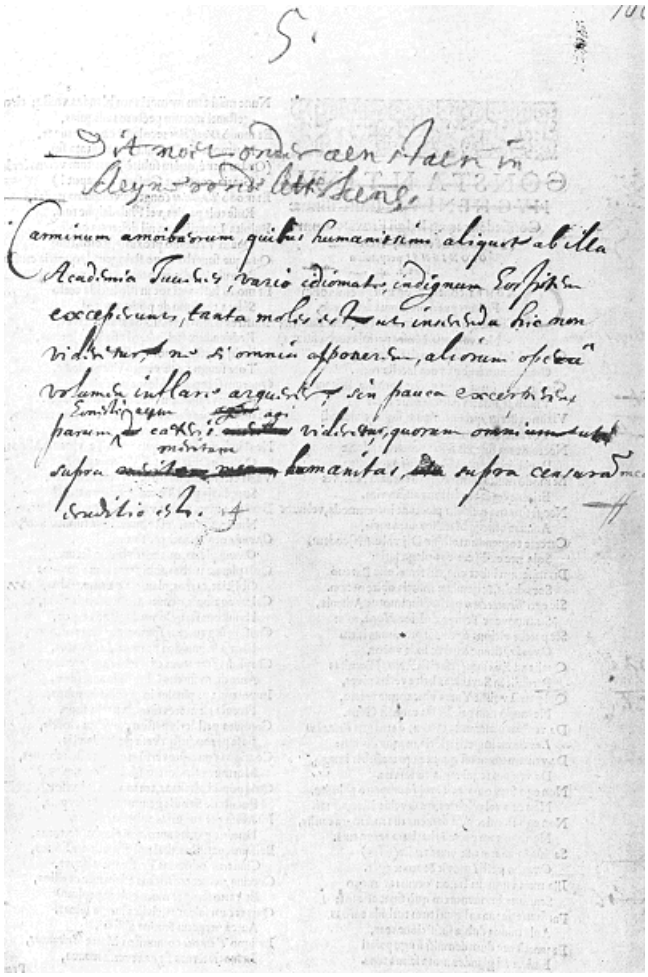

86, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS, exemplar

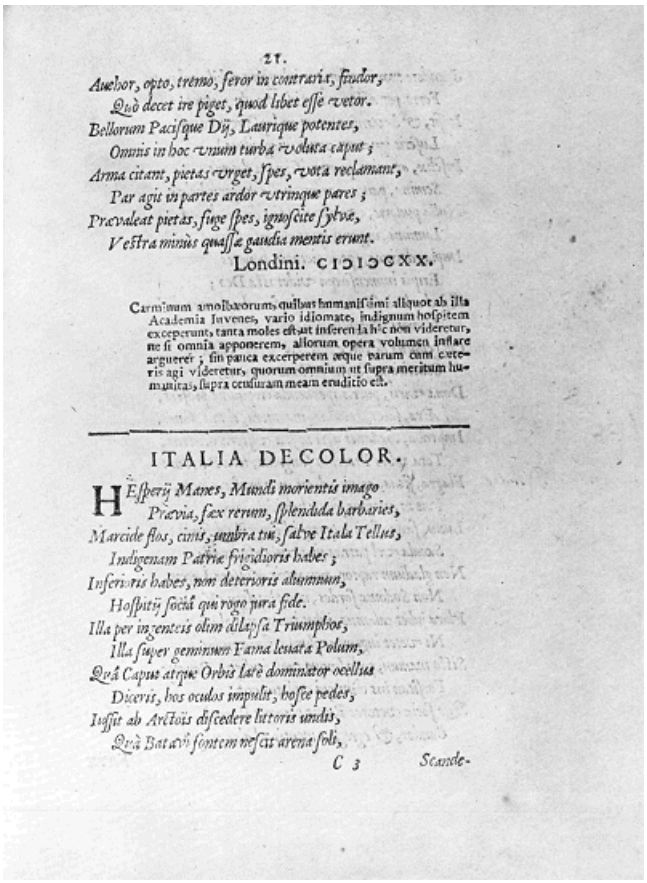

21.

Auelior, opto, tremo, feror in contraria, feruor,
Quòd decet ire piget, quod libet esse vetor.
Bellorum Pacisque Dij, Laurique potentes,
Omnis in hoc vnum turba voluta caput;
Arma citant, pietas vrget, spes, vota reclamant,
Par agit in partes ardor vtrinque pares;
Prævaleat pietas, fuge spes, ignoscite sylvæ,
Vestra minùs quassæ gaudia mentis erunt.
Londini. CIↃIↃCXX.

Carminum amoebaeorum, quibus humanissimi aliquot ab illa Academia Juvenes, vario idiomate, indignum hospitem exceperunt, tanta moles est, ut inferenda hîc non videretur, ne si omnia apponerem, allorum opera volumen inflare arguerer; sin pauca excerperem aeque parum omni caeteris agi videretur, quorum omnium ut supra meritum humanitas, supra censuram meam eruditio est.

ITALIA DECOLOR.

HEsperij Manes, Mundi morientis imago
Prævia, fœx rerum, splendida barbaries,
Marcide flos, cinis, umbra tui, salve Itala Tellus,
Indigenam Patriæ frigidioris habes;
Inferioris habes, non deterioris alumnum,
Hospitij sociâ qui rogo jura fide.
Illa per ingenteis olim dilapsa Triumphos,
Illa super geminum Fama lenata Polum,
Quâ Caput atque Orbis latè dominator ocellus
Dicevis, hos oculos impulit, hoste pedes,
Iussit ab Arctois discedere littoris undis,
Quâ Batavûm fontem nescit arena soli,

87, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS

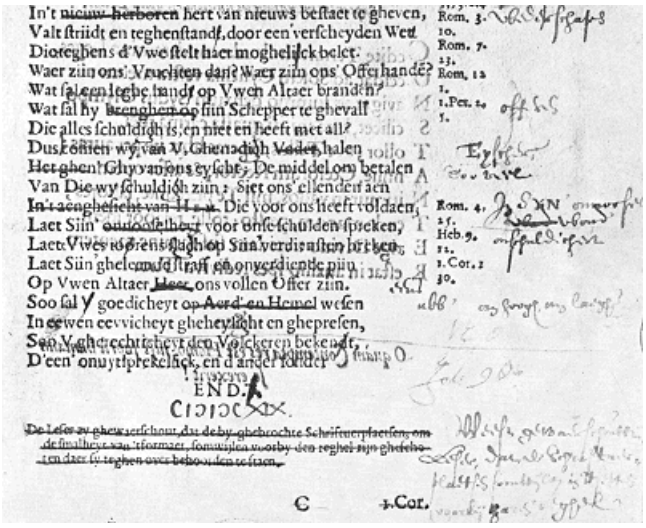

In't nieuw herboren hert van nieuws beſtaet te gheven, Rom. 3.
Valt ſtriidt en teghenſtandt, door een verſcheyden Wet 10.
Dioteghens d'Vwe ſtelt haer mogheliick belet. Rom. 7.
Waer zijn ons' Vruchten dan? Waer zijn ons' Offerhanden? 23.
Wat ſal een leghe handt op Vwen Altaer branden? Rom. 12
Wat ſal hy brengher op ſijn' Schepper te ghevall 1.
Die alles ſchuldigh is, en niet en heeft met all? 1.Pet. 2.
Dus ſoecken wy van V, Ghenadigh Vader, halen 3.
Het ghene Ghy van ons eyſcht; De middelen betalen
Van Die wy ſchuldich zijn; Siet ons' ellenden aen
In't aenghelicht van Hem. Die voor ons heeft voldaen, Rom. 4.
Laet Sijn' ontoonſelheyt voor onſe ſchulden ſpreken, 25.
Laet Vwes soons ſuchten op Sijn verdienſten letten, Heb. 9.
Laet Sijn ghelem Id ſtraff en onverdiente pijn 11.
Op Vwen Altaer Heer ons vollen Offer zijn. 1. Cor. 2
Soo ſal V goedicheyt op Aerd' en Hemel weſen 30.
In eewen eevvicheyt gheheylight en ghepreſen,
Soo V ghe rechtichevt den Volckeren bekendt,
D'een' onuytſprekelick, en d'ander ſonder

END.

CIↃIↃCXX.

De Leſer ay ghew verſchoont dus de by ghebrochte Schrifture plaetſen, om de ſmalheyt van 't formaet, ſonnuyſen voorby den reghel nyn ghebeuren dier ſy teghen over beho uden te ſtaen.

C 1.Cor.

88, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS, exemplar

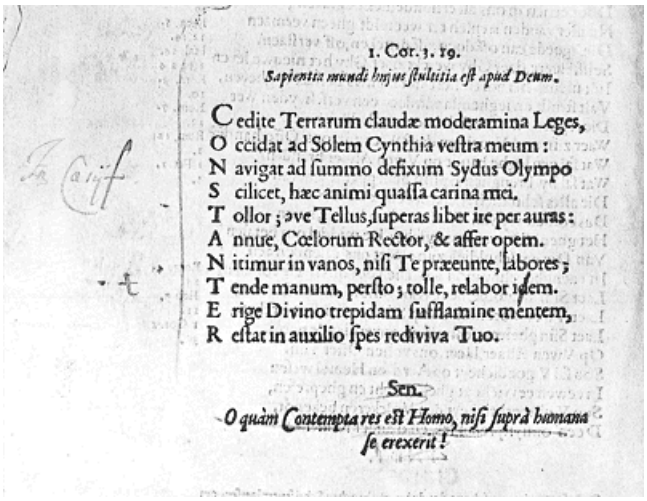

1. Cor. 3. 19.
Sapientia mundi hujus ſtultitia eſt apud Deum.

Cedite Terrarum claudæ moderamina Leges,
Occidat ad Solem Cynthia veſtra meum:
Navigat ad ſummo defixum Sydus Olympo
Silicet, hæc animi quaſſa carina mei.
Tollor; ave Tellus, ſuperas libet ire per auras:
Annue, Cœlorum Rector, & affer opem.
Nitimur in vanos, niſi Te præeunte, labores;
Tende manum, perſto; tolle, relabor idem.
Erige Divino trepidam ſufflamine mentem,
Reſtat in auxilio ſpes rediviva Tuo.

Sen.

O quàm Contempta res eſt Homo, niſi ſupra humana ſe erexerit!

89, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS, exemplar

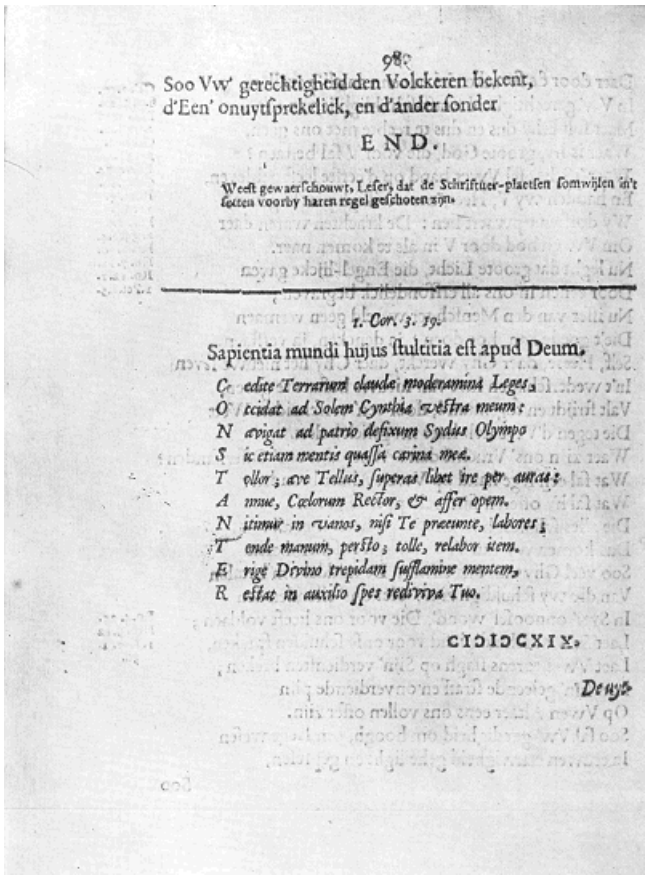

98.

Soo Vw' gerechtigheid den Volckeren bekent,
d'Een' onuytſprekelick, en d'ander ſonder

END.

Weest gewaerſchouwt, Leſer, dat de Schriftuer-plaetſen ſomwijlen in't ſetten voorby haren regel geſchoten zijn.

1. Cor. 3. 19.

Sapientia mundi hujus ſtultitia eſt apud Deum.

Cedite Terrarum claudæ moderamina Leges,
Occidat ad Solem Cynthia veſtra meum:
Nevigat ad patrio defixum Sydus Olympo
Sic etiam mentis quaſſa carina meæ.
Tollor, ave Tellus, ſuperas libet ire per auras;
Annue, Cœlorum Rector, & adſer opem.
Nitimur in vanos, niſi Te præeunte, labores;
Tende manum, perſto, tolle, relabor item.
Erige Divino trepidam ſufflamine mentem,
Reſtat in auxilio ſpes reſtituta Tuo.

CIↃIↃCXIX.

Deuyt

90, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS

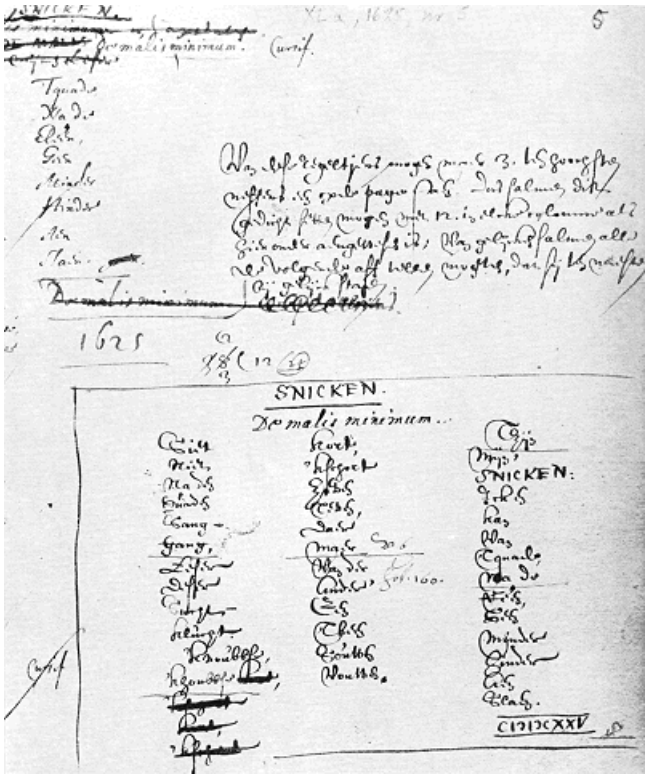

91, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS, exemplar

159.

Maer, gedachten,
Wilt niet wachten
Na de klachten
Die hy weer
Mochte baren
En vergaren,
Tot verſwaren
Van ſijn Zeer;

Maer met eenen
Voor de Steenen
Daer de beenen
Van het Wicht
Onder pletten,
Zult ghy letten
Op te ſetten
Dit Gedicht;

Will hy neuren,
Naer uw treuren,
Gaet ghy deur, en
Stuyt hem kort,
'kHoev het weenen
Niet te leenen
Die't aen geenen
Traen en ſchorte.

BVYGT-V- NAER-DE
DROEVE WAERDE
DESER AERDE,
LESER-VRIND,
HIER IN WOONEN
MOEDERS KOONEN,
VADERS KROON, EN
MAER EEN KIND.

Lond. CIↃIↃCXXIV.

SNICKEN.

De malis minimum.

SIet Leſer Kort,
Niet Deſer 'kSchort
Na den Sucht- Seven
Quaden klucht. Teven,
Sang- 'kVouwſe, Daer
gang, 'kHouwſe Maer

V 3 Van

92, 1625 HAGA COMITIS, A. MEURIS

[93, 94]

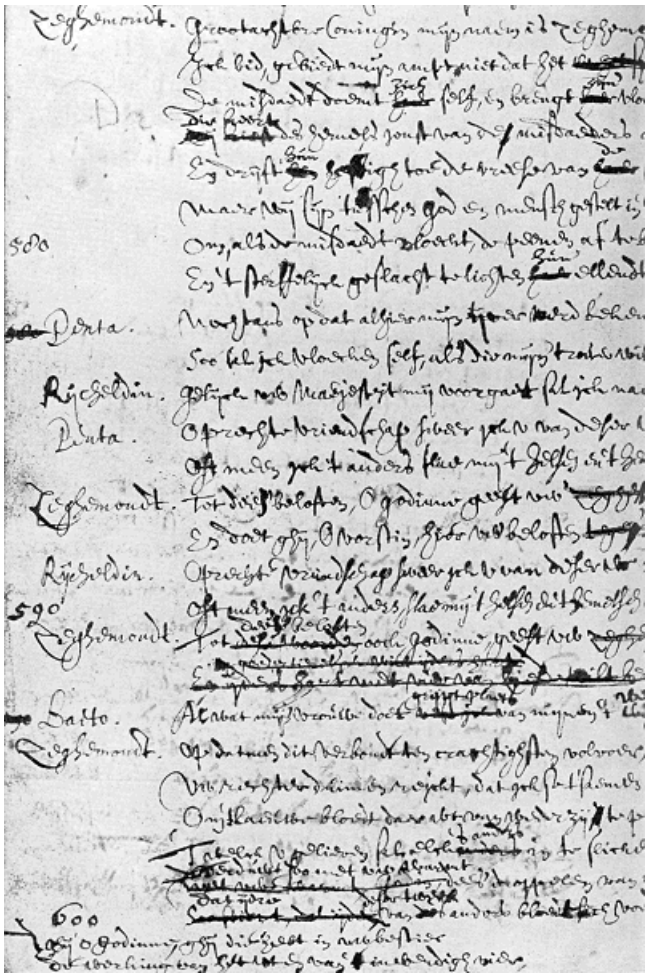

93, 1626 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU, exemplar

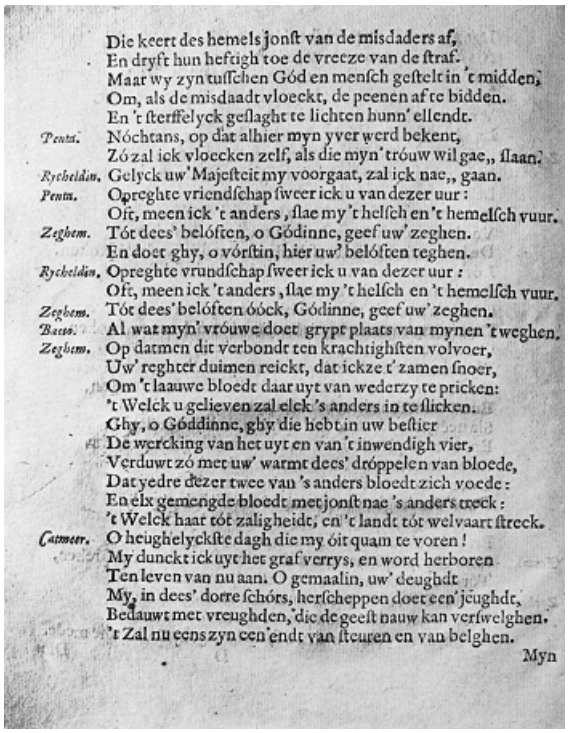

Die keert des hemels jonſt van de misdaders af,
En dryft hun heftigh toe de vreeze van de ſtraf.
Maar wy zyn tuſſchen Gód en menſch geſtelt in 't midden,
Om, als de misdaadt vloeckt, de peenen af te bidden.
En 't ſterffelyck geſlaght te lichten hunn' ellendt.
Penta. Nóchtans, op dat alhier myn yver werd bekent,
Zó zal ick vloecken zelf, als die myn' tróuw wil gae,, ſlaan.
Rycheldin. Gelyck uw' Majeſteit my voorgaat, zal ick nae,, gaan.
Penta. Opreghte vriendſchap ſweer ick u van dezer uur:
Oft, meen ick 't anders, ſlae my 't helſch en 't hemelſch vuur.
Zeghem. Tót dees' belóften, o Gódinne, geef uw' zeghen.
En doet ghy, o vórſtin, hier uw' belóften teghen.
Rycheldin. Opreghte vrundſchap ſweer ick u van dezer uur:
Oft, meen ick 't anders, ſlae my 't helſch en 't hemelſch vuur.
Zeghem. Tót dees' belóften óóck, Gódinne, geef uw' zeghen.
Bacco. Al wat myn' vróuwe doet grypt plaats van mynen 't weghen.
Zeghem. Op datmen dit verbondt ten krachtighſten volvoer,
Uw' reghter duimen reickt, dat ickze t' zamen ſnoer,
Om 't laauwe bloedt daar uyt van wederzy te pricken:
't Welck u gelieven zal elck 's anders in te ſlicken.
Ghy, o Góddinne, ghy die hebt in uw beſtier
De wercking van het uyt en van 't inwendigh vier,
Verduwt zó met uw' warmt dees' dróppelen van bloede,
Dat yedre dezer twee van 's anders bloedt zich voede:
En elx gemengde bloedt met jonſt nae 's anders treck:
't Welck haar tót zaligheidt, en 't landt tót welvaart ſtreck.
Catmeer. O heughelyckſte dagh die my óit quam te voren!
My dunckt ick uyt het graf verrys, en word herboren
Ten leven van nu aan. O gemaalin, uw' deughdt
My, in dees' dorre ſchórs, herſcheppen doet een' jeughdt,
Bedauwt met vreughden, die de geeſt nauw kan verſwelghen.
't Zal nu eens zyn een endt van ſteuren en van belghen.

Myn

94, 1626 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

[95, 96]

סדר תפלות

אפרים פיאיטו אברהם צרפתי

באמשטילרדאם

מנשה בן ישראל

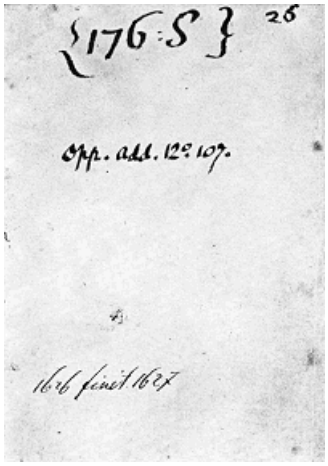
1765 26

Opp. add. 12° 107.

1626 fenet 1627

95, 1626-27 AMSTELODAMUM, MENASSEH BEN ISRAEL

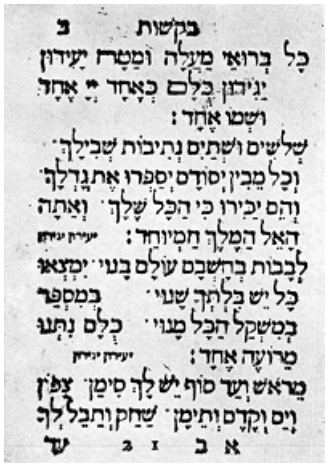
בקשות ב

כָּל בְּרוֹאֵי מַעֲלָה וּמַטָּרֵי עֵידוּן
יַגִּידוּן כֻּלָּם כְּאֶחָד יְיָ אֶחָד
וּשְׁמוֹ אֶחָד:

שְׁלֹשִׁים וּשְׁתַּיִם נְתִיבוֹת שְׁבִילָךְ
וְכָל מֵבִין יְסוֹדָם יִסְפְּרוּ אֶת גְּדֻלָּךְ
וְהֵם יְכִירוּ כִּי הַכֹּל שֶׁלָּךְ וְאַתָּה
הָאֵל הַמֶּלֶךְ חַמְיוּחָד: יעריץ יעיחז

לְבָבוֹת בְּחִשְׁבָּם עוֹלָם בָּעוּי יִמְצָאוּ
כָּל יֵשׁ בִּלְהָתֵךְ שָׁעוּי בְּמִסְפָּר
בְּמִשְׁקָל הַכֹּל מָעוּי כֻּלָּם נִתְּנוּ
מַרוֹעֶה אֶחָד: יעריץ יעיחז

מֵרֹאשׁ וְעַד סוֹף יֵשׁ לָךְ סִימָן צָפוֹן
וְיָם וְקֶדֶם וְיָמִין שַׂחַק וַתְּבֵל לָךְ

א ב ג ש

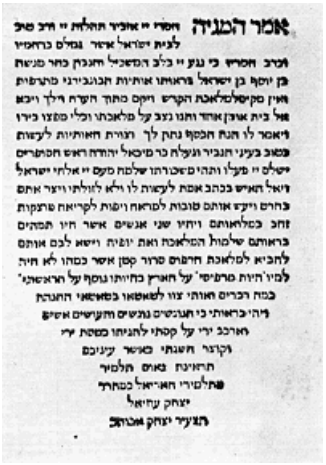
אמר המגיד

96, 1626-27 AMSTELODAMUM, MENASSEH BEN ISRAEL

[97]

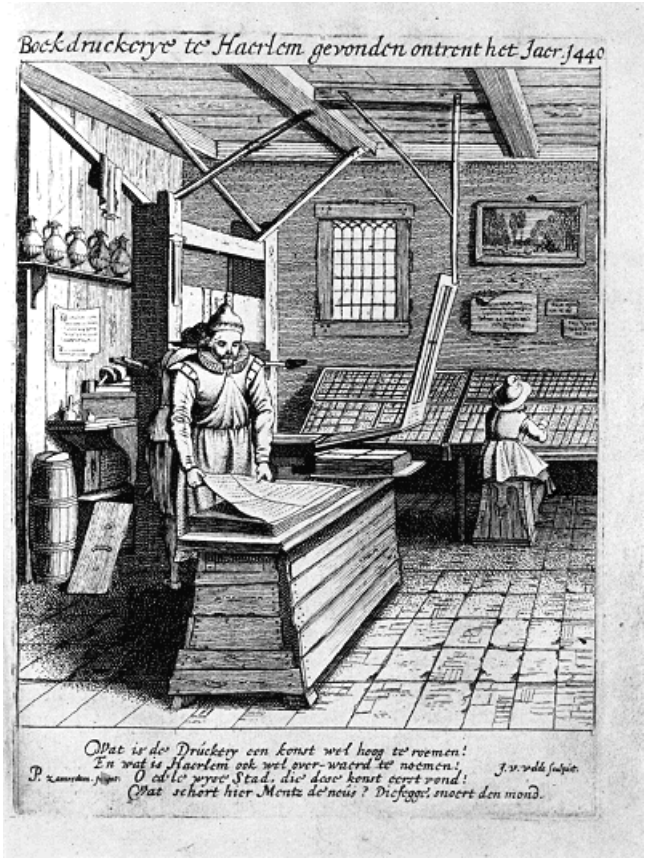

97, 1628 HARLEMUM, A. ROOMAN

[98, 99]

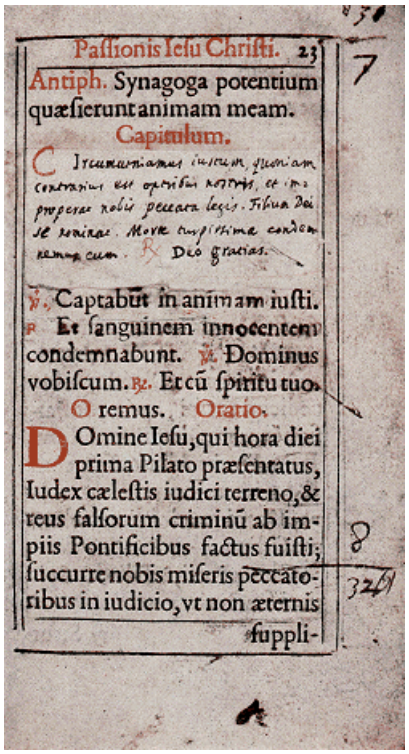

Passionis Iesu Christi. 23

Antiph. Synagoga potentium quæsierunt animam meam.

Capitulum.

℣. Captabũt in animam iusti. ℟. Et sanguinem innocentem condemnabunt. ℣. Dominus vobiscum. ℟. Et cũ spiritu tuo.

Oremus. Oratio.

DOmine Iesu, qui hora diei prima Pilato præsentatus, Iudex cælestis iudici terreno, & reus falsorum criminũ ab impiis Pontificibus factus fuisti; succurre nobis miseris peccatoribus in iudicio, vt non æternis suppli-

98, 1630 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, exemplar

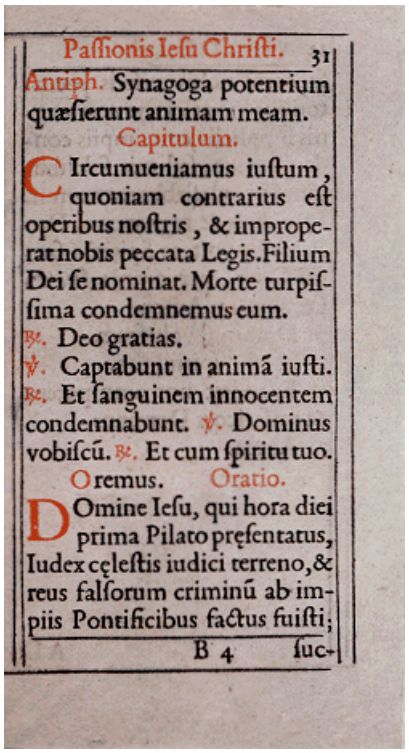

Paſſionis Ieſu Chriſti. 31

Antiph. Synagoga potentium quæſierunt animam meam.

Capitulum.

CIrcumueniamus iuſtum, quoniam contrarius eſt operibus noſtris, & improperat nobis peccata Legis. Filium Dei ſe nominat. Morte turpiſſima condemnemus eum.

℟. Deo gratias.

℣. Captabunt in animã iuſti.

℟. Et ſanguinem innocentem condemnabunt. ℣. Dominus vobiſcũ. ℟. Et cum ſpiritu tuo.

Oremus. Oratio.

DOmine Ieſu, qui hora diei prima Pilato preſentatus, Iudex cęleſtis iudici terreno, & reus falſorum criminũ ab impiis Pontificibus factus fuiſti;

B 4 ſuc-

99, 1630 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

[100, 101]

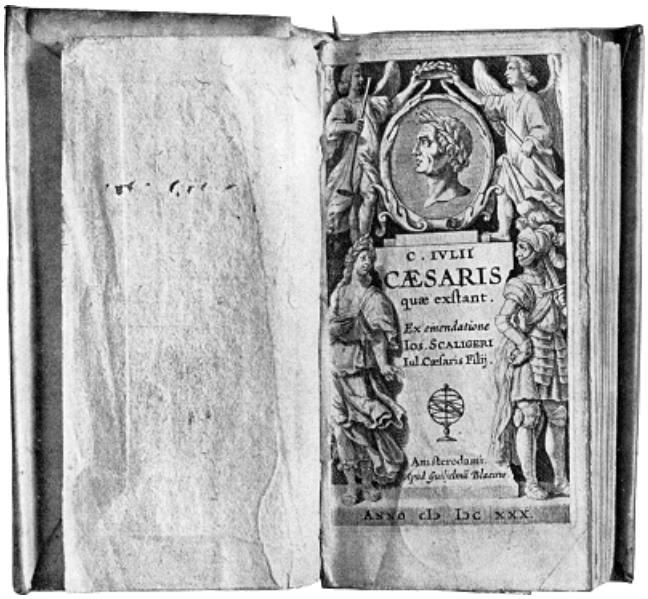
C. IVLII
CÆSARIS
quæ exstant.
Ex emendatione
Ios. SCALIGERI
Iul. Cæsaris Filij.
Amstelodami
Apud Guilielmum Blaeuw
ANNO CIↃ IↃC XXX

100, 1630 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

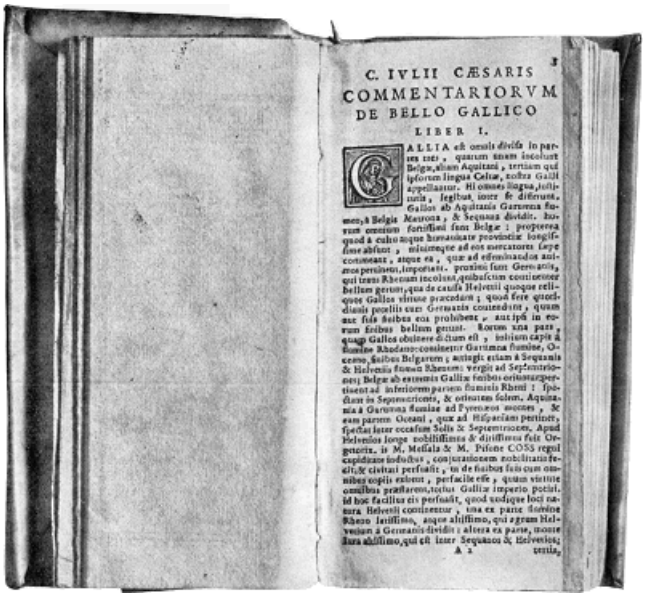
C. IVLII CÆSARIS
COMMENTARIORVM
DE BELLO GALLICO
LIBER I.

101, 1630 AMSTELODAMUM, W.J. BLAEU

[102]

Het Beeldt van M. Antonino te Paerde.

Aldaer zijn mede gheboudt gheweest het huys Seprem Parthorum, van den seshen Parthis, Laterani, C. Iulij, Cæsaris die Dictator was / van den Poeet Stella. ende des Kaedts-heers Iunij, in welcke huys onbeschadicht ghebleven was het Beelt des Keysers Tiberij ten tijden als de brandt op den Berch Cœlio seer groote schade ghedaen hadde.

De derde Wycke was gheheeten Isis ende Serapis moneta. Tusschen die Busta Gallica, de plaetse daer de Galli veele van den haren van Peste ghestorven ghebrandt ende begraven hadden. Tabernolám, Arcum, Gallieni, ende Suburcam, waerom Lautæ Carinæ alsoo gheheeten / om dat de huysen aldaer als nae den Scherpt-kielen ghemaedt waren.

Het Amphitheathrum van Vespasiano.

De gevel van Neronis gulden huys.

Te deser plaetse sechtmen dat C. Octavius opghewoedt sy / die naederhandt door aennemynghe der Kindtschap gheheeten is gheweest C. Iulius Cæsar Octavianus. Daer was noch Prætura præsentissima, ende het Amphitheatrum van Vespasiano daer in 77000. sidtplaetsen waren. Hoe wel dit werck by Vespasiano ende zijnen oudsten Soone Tito was gheboudt / soo heeft het nochtans de Poeet Martialis by maniere van vleynghe den Jongeren Soone Domitiano toe willen schryven. Nu ter tijdt is de plaetse seer verwoest / ende de fonne deses werckx gheheel als ontfonnt / ende werdt Colossæum gheheeten / om dat de Colossus daer op Neronis Hooft afghebeeldt staet / niet verre van daer en is. Sacra Via ende Suburca staecken hare Hoofden in dese plaetse / dat is / begonsten ofte eyndichden alhier. Het begin van der Suburra werde ghenaemt Fauces primæ vander Suburra, ende prima Suburra. Alsdaer werde met grooter lupster oock ghesien Domus Aurea, het guldene huys van den Keyser Nerone. Want dese hadde een huys ghemaeckt van den Palatio tot

102, 1635 AMSTELODAMUM, J. EVERTSZ CLOPPENBURGH

[103, 104, 105, 106]

Het eerſte Boeck Moſis. Fol. 18.

ſchappe/ 'welck Godt Abzaham
ven heeft.
Alſo ſondt Iſaac den Jacob weeck/
ny toech nae Paddan Aram, tot La-
Bethuels ſone/ 7 den Syzier/ den
der van Rebecca/ Jacobs/ en Eſaus
der.
Als nu Eſau ſach/ dat Iſaac den
ob geſegent/ ende hem nae Paddan
m weeck geſonden hadde/ om van
eene vrouwe voor hem te nemē; [en-
ls hy hem ſegende/ dat hy hem gebo-
adde/ ſeggende/ En neemt geene vrou-
an de dochteren Canaans;
Ende dat Jacob ſijnen vader ende
moeder gehoorſaem geweeſt was;
nae Paddan Aram getrocken was:
Ende dat Eſau ſach/ dat de doch-
Canaans 9 quaet waren inde oogen
ac ſijnes baders:
Do ginck Eſau 9 tot Iſmael/ ende
voor hem tot eene vrouwe/ 10 boven
wijven/ Mahalath de dochtere Iſ-
ls/ des ſoons Abzahams/ de ſuſtre
11 Nebaioth.
Jacob dan toogh upt van 12 Ber-
a/ ende ginck nae Haran.
Ende hy geraeckte 13 op eene plaetſe

19 een huys Godes/ ende dit is de Poorte des Hemels.
18 Doe ſtont Jacob des morgens voech op/ ende hy nam dien ſteen/ dien hy tot ſijn hooftpeulue geleyt hadde/ ende 6 ſettede hem tot een gedenckteecken/ ende 14 goot daer 15 olie 16 boven op.
19 Ende hy noemde de naeme der ſelver plaetſe 17 Bethel; daer doch de naeme dier ſtadt te voozen was/ 18 Luz.
20 Ende Jacob 19 beloofde eene geloſte/ ſeggende: Wanneer Godt met my geweeſt ſal zijn/ ende my behoedt ſal hebben op deſen weech/ dien ick reyſe/ ende my gegeven ſal hebben 20 hyoot om te eten/ ende kleederen om aen te trecken,
21 Ende ick ten huyſe mijns baders 22 in vreden ſal wedder geſteert zijn: ende de HEERE my tot eenen Godt geweeſt ſal zijn;
12 So ſal deſe ſteen/ dien ick tot een gedenckteecken geſet hebbe/ 24 een Godts huys weſen: ende alles wat ghy my geven ſult/ des ſal ick u 25 voorſeker de tienden geven.

woonde van die tijden. De olie weert oock gebruyckt inde offerhanden/ ende waerteekenen Godt petis heyligher. Hier Exod. 29. 32 Heyl. op ſijn hoofd. 33 D. een huys Godes. Hort bob. 12.8. ende 13.3. 34 Hort ontber cap. 35.6. ende 48.3. 35 C. begeerende van Godt eenige luſtheden/

29 D. eene plaetſe daer in Godt op eene byſondere manieré woont/ om de menſchen daer ſijne openbaringe aen te ſpoocken/ ende om van hen aengeroepen te worden/ daer hare gebeden/ ende Godtlycke dienſten/ die van hier/ als door eene poorte/ inden Hemelopklimmen/ 30 Tot een teecken dat hy deſen ſteen heyligde/ ende te gedenckwaerdigh ſoude houden/ ſtelde hy die daerſelfs/ tegen Godt te belijden/ ende nohtans niet teekenende eenige gedachtenisſe na te laten/ dat Godt hem hier verſchenen was.
ende 31. 13.
ende 35. 14.
31 Deſe olie hadde hy tot ſijn regen noch dier op de reyſe medegenomen/ om die te gebruycken tot ſpijſe ende ſalvinge/ nae de gebruycken tot

104, 1637 LUGDUNUM BATAVORUM, P.A. VAN RAVENSTEYN, exemplar

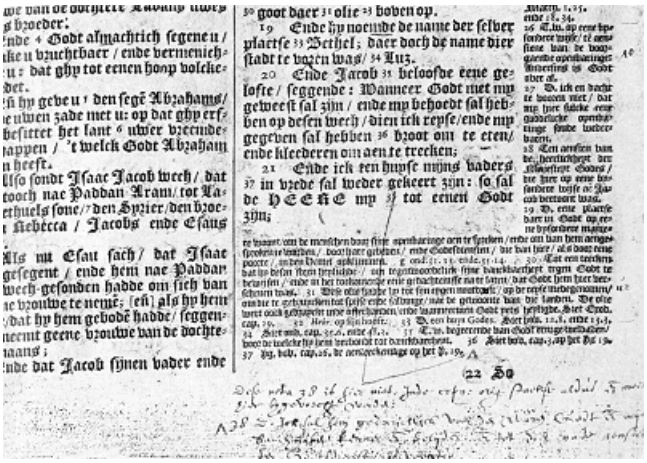

105, 1637 LUGDUNUM BATAVORUM, P.A. VAN RAVENSTEYN, examen

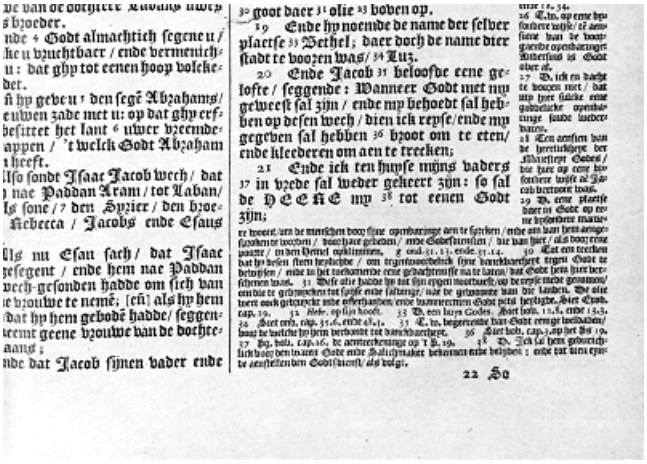

106, 1637 LUGDUNUM BATAVORUM, P.A. VAN RAVENSTEYN

[107, 108]

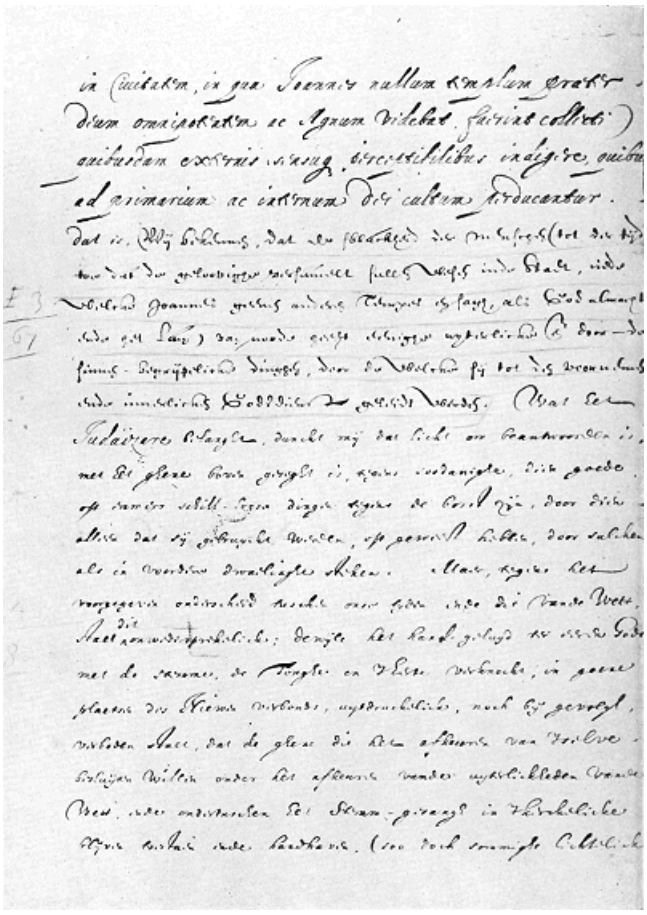

107, 1641 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, exemplar

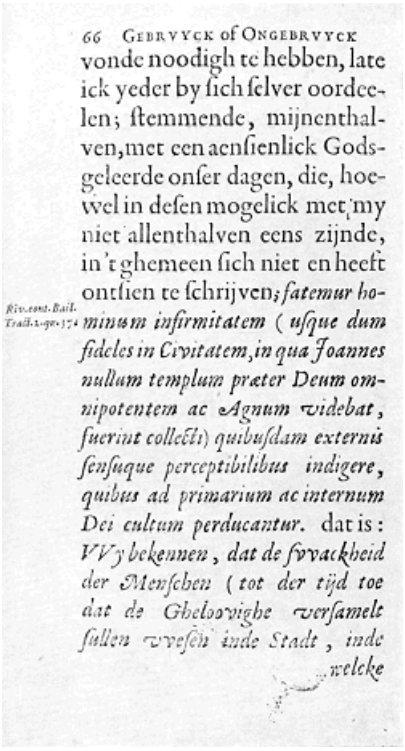

66 GEBRVYCK of ONGEBRVYCK

vonde noodigh te hebben, late ick yeder by ſich ſelver oordeelen; ſtemmende, mijnenthalven, met een aenſienlick Godsgeleerde onſer dagen, die, hoewel in deſen mogelick met my niet allenthalven eens zijnde, in 't ghemeen ſich niet en heeft ontſien te ſchrijven; *fatemur hominum infirmitatem (uſque dum fideles in Civitatem, in qua Joannes nullum templum præter Deum omnipotentem ac Agnum videbat, ſuerint collecti) quibuſdam externis ſenſuque perceptibilibus indigere, quibus ad primarium ac internum Dei cultum perducantur.* dat is: *VVy bekennen, dat de ſvvackheid der Menſchen (tot der tijd toe dat de Gheloovighe verſamelt ſullen vveſen inde Stadt, inde welcke*

Riv. cont. Bail. Tract. 2. pp. 174.

VAN 'T ORGEL. 67

welcke Ioannes geenen anderen Tempel en ſagh, als God almachtigh ende het Lam) van noode heeft eenighe uyterlicke ende door de ſinnen-begrijpelicke dinghen, door de welcke ſy tot den voornemen ende innerlicken Godsdienſt geleidt werden. VVat het *Iudaïzare* belanght, dunckt my dat licht om beantwoorden is, met het ghene boven geſeght is, tegens ſoodanighe, dien goede, oft emmers ſchill-looſe dingen tegens de borſt zijn, door dien alleen dat ſy gebruyckt werden, oft geweeſt hebben, door ſulcken als in voordere dwaelinghe ſteken. Maer, tegens het voorgegeven onderſcheid tuſchen onſe tijden ende die vande Wett, ſtaet dit onweder-

E 2 ſpreke-

108, 1641 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER

[109, 110, 111, 112, 113]

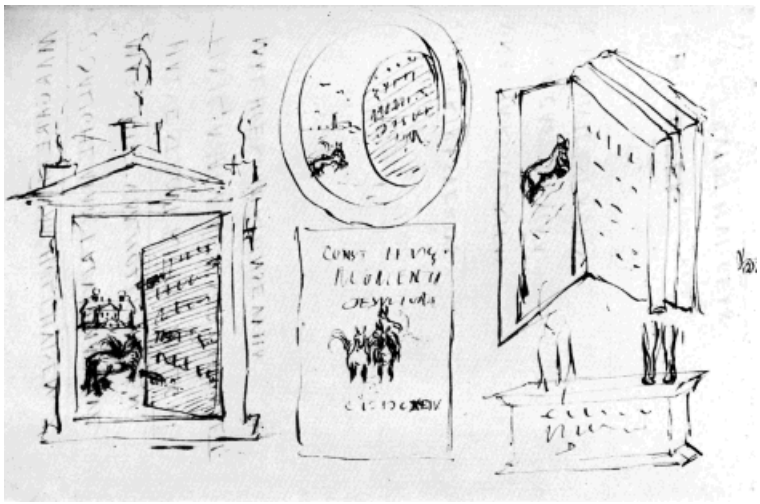

109, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, delineatio

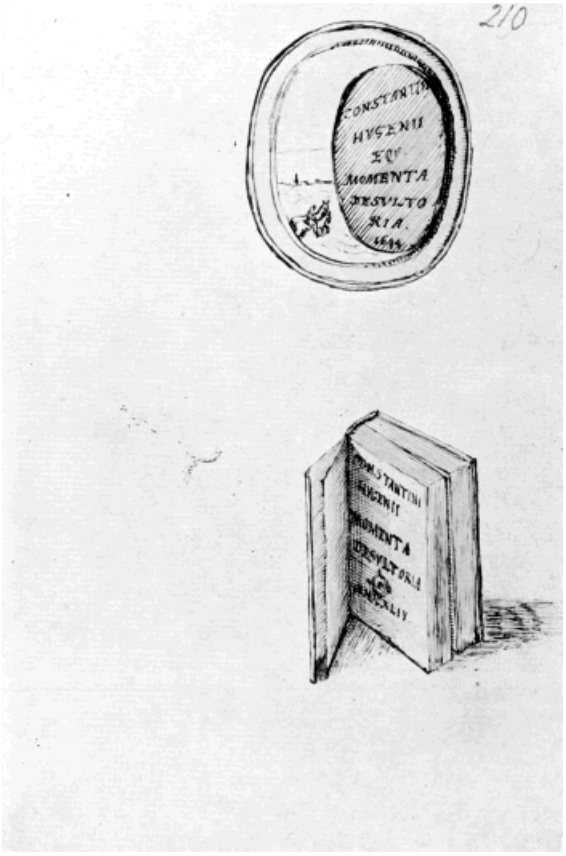

110, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, delineatio

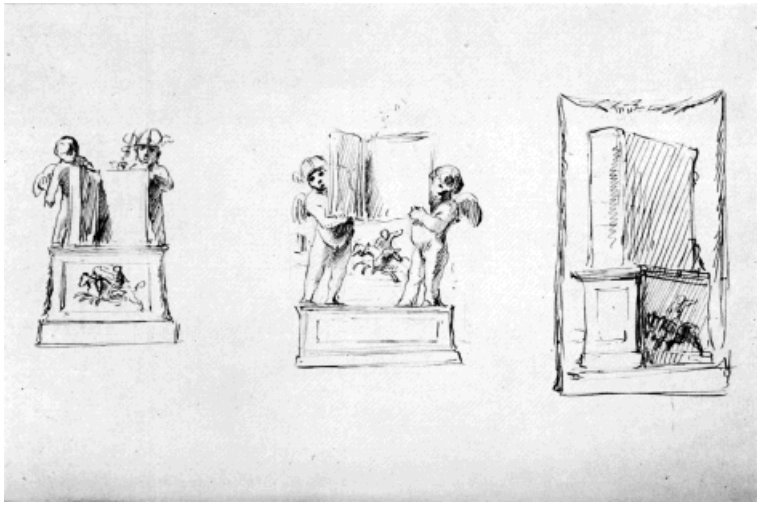

111, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, delineatio

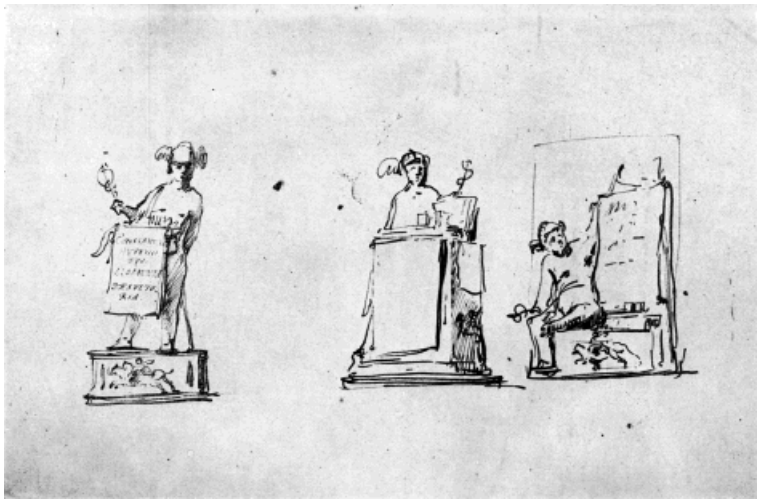

112, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, delineatio

113, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER, delineatio

[114]

114, 1644 LUGDUNUM BATAVORUM, B. & A. ELZEVIER

[115]

MARIA STUART.

Een ieder bidt gena voor 't geen' en zy misdreven.
Zy zelve smeeckt, men wil haer misslagh doock vergeven,
Vertroostze, als eene, die den kercker vol verdriet
Geopent, en in 't licht van 's hemels-blijschap ziet,
Zy wil een jegelick in haer gebedt gedencken,
By Godt en d'Engelen, die haer van boven wencken.
Aldus geneestze haer, ter doot, bedroeft en kranck.
Gra. Het hofgezin verliest by haren ondergangh.
Rau. Zy neemt de pen en schrijft op 't spoedighste drie brieven,
Te leveren (hoewel alleen op uw believen)
Den Koningk te Parijs, en Guize, en eenen hier,
Bevelende haer ziel den Biechtvaer; hoogh en dier.
Zy leest haer jongsten wil, en staet van lijscieraden,
Juweelen en gesteente, en giften en gewaden;
En deelt den reetsten schat aen haer getrouwen uit,
Waer na zy zich terstont in haer gebedt sluit,
En d'uren nu besteedt tot bidden en tot waecken.
Gra. O 't gaet wel: 't gestarrent daelt. Wie durft ons hier genaken?

Melvin. de Graven.

Dat uw Genade zich mij aenspraeck toch niet beigh.
Een druck te groot, en dien ick levend naeuw verzwelgh,
Verruckt my, om by nacht de Heeren noch te spreken:
Hoewel ick ducht vergeefs: het streck' ten minste een teken
Van 't eerlijck hart, verknocht aen zijne Koningin.
Gra. Hofmeester, hou uw rust, wat komt u in den zin?
Mel. Zo is 't vruchteloos, 't gedy tot rust van mijn geweten,
Indien ick eenighzins my zelven hebb' gequeten.
Gra. Indien ghy met uw tong dit schellemstuck vergult?
Mel. Ick onderwint my niet te weten van haer schult
Of onschult aen dit stuck, waer van de menschen spreken:
De Rechters weten best wat hier van zij gebleken.
Of niet: 'k geloof alleen, indien ick zee anders ken
Uit haren ommegangk, als die een haer dienaer ben,

En

115, 1646 AMSTELODAMUM, J. BLAEU, examen

[116]

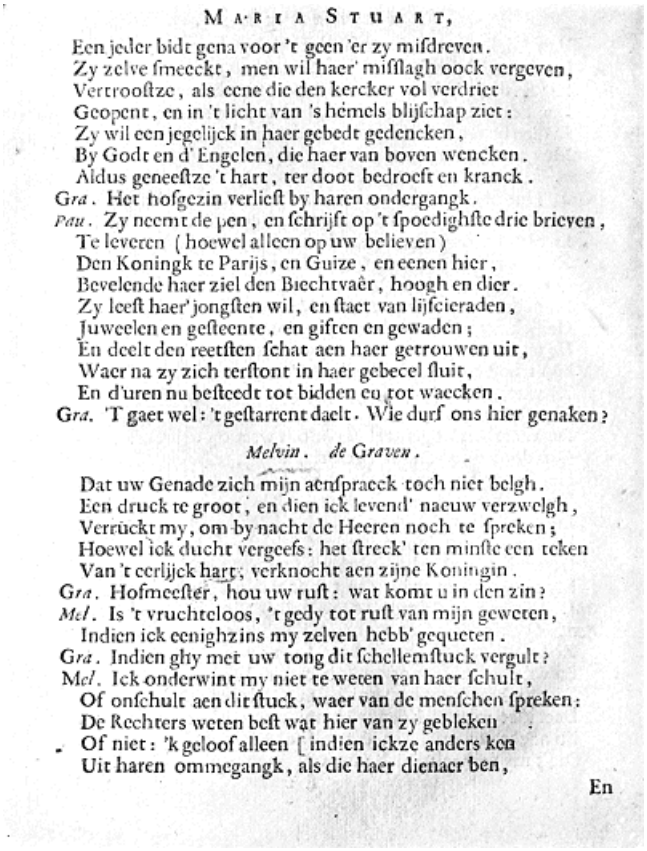

MARIA STUART,

Een jeder bidt gena voor 't geen 'er zy misdreven.
Zy zelve smeeckt, men wil haer' misslagh oock vergeven,
Vertroostze, als eene die den kercker vol verdriet
Geopent, en in 't licht van 's hémels blijschap ziet:
Zy wil een jegelijck in haer gebedt gedencken,
By Godt en d' Engelen, die haer van boven wencken.
Aldus geneestze 't hart, ter doot bedroeft en kranck.
Gra. Het hofgezin verliest by haren ondergangk.
Pau. Zy neemt de pen, en schrijft op 't spoedighste drie brieven,
Te leveren (hoewel alleen op uw believen)
Den Koningk te Parijs, en Guize, en eenen hier,
Bevelende haer ziel den Biechtvaêr, hoogh en dier.
Zy leest haer' jongsten wil, en staet van lijfcieraden,
Juweelen en gesteente, en giften en gewaden;
En deelt den reetsten schat aen haer getrouwen uit,
Waer na zy zich terstont in haer gebecel sluit,
En d'uren nu besteedt tot bidden en tot waecken.
Gra. T gaet wel: 't gestarrent daelt. Wie durf ons hier genaken?

Melvin. de Graven.

Dat uw Genade zich mijn aenspraeck toch niet belgh.
Een druck te groot, en dien ick levend' naeuw verzwelgh,
Verruckt my, om by nacht de Heeren noch te spreken;
Hoewel ick ducht vergeefs: het streck' ten minste een teken
Van 't eerlijck hart, verknocht aen zijne Koningin.
Gra. Hofmeester, hou uw rust: wat komt u in den zin?
Mel. Is 't vruchteloos, 't gedy tot rust van mijn geweten,
Indien ick eenighzins my zelven hebb' gequeten.
Gra. Indien ghy met uw tong dit schellemstuck vergult?
Mel. Ick onderwint my niet te weten van haer schult,
Of onschult aen dit stuck, waer van de menschen spreken:
De Rechters weten best wat hier van zy gebleken
Of niet: 'k geloof alleen [indien ickze anders kon
Uit haren ommegangk, als die haer dienaer ben,

En

116, 1646 AMSTELODAMUM, J. BLAEU

[117]

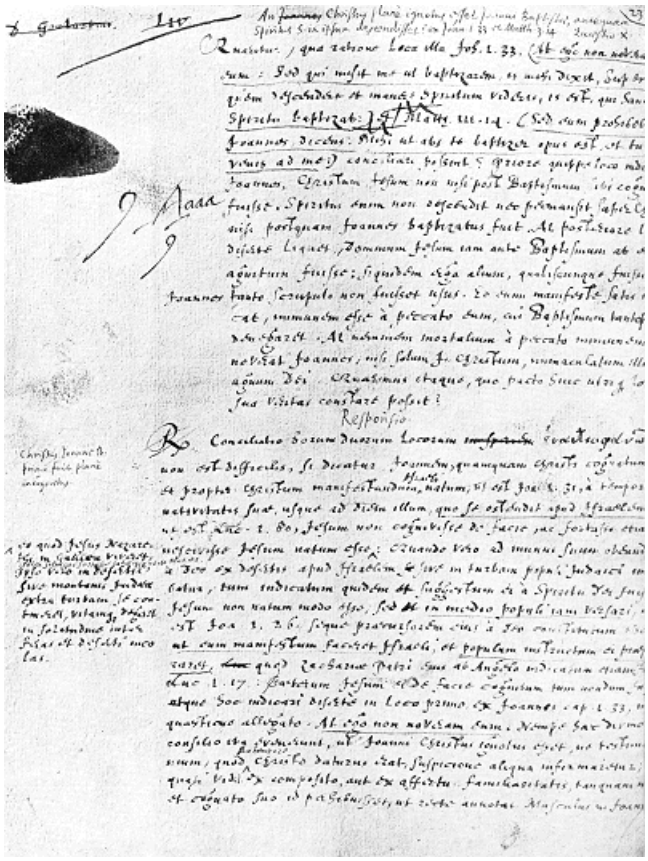

117, 1650 AMSTELODAMUM, J. BLAEU, exemplar

[118, 119]

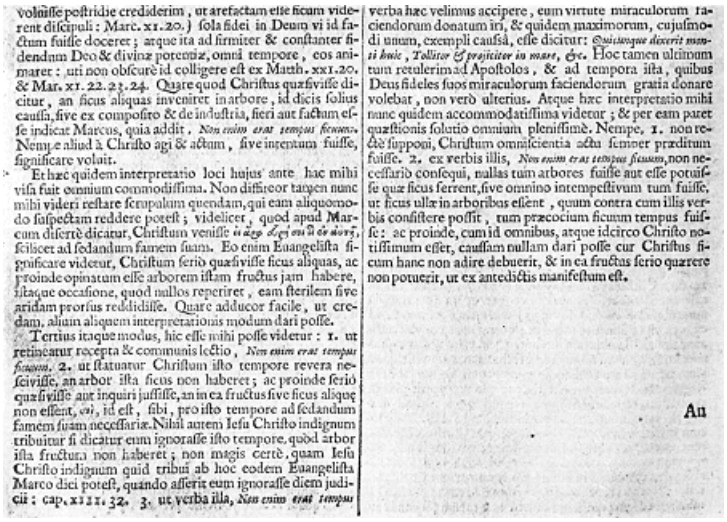

voluisse postridie crediderim, ut arefactam esse ficum viderent discipuli: Marc. xi. 20.) sola fidei in Deum vi id factum fuisse docerer; atque ita ad firmiter & constanter fidendum Deo & divinæ porentiæ, omni tempore, eos animaret: uti non obscurè id colligere est ex Matth. xxi. 20. & Mar. xi. 22. 23. 24. Quare quod Christus quæsiviisse dicitur, an ficus aliquas inveniret in arbore, id dicis solius caussa, sive ex composito & de industria, fieri aut factum esse indicat Marcus, quia addit. *Non enim erat tempus ficuum.* Nempe aliud à Christo agi & actum, sive inceptum fuisse, significare volait.

Et hæc quidem interpretatio loci hujus ante hac mihi visa fuit omnium commodissima. Non diffiteor tamen nunc mihi videri restare scrupulum quendam, qui eam aliquomodo suspectam reddere potest; videlicet, quod apud Marcum disertè dicatur, Christum venisse *ἐι ἄρα ἕξει τι ἐν αὐτῇ*, scilicet ad sedandum famem suam. Eo enim Euangelista significare videtur, Christum serio quæsiviisse ficus aliquas, ac proinde opinatum esse arborem istam fructus jam habere, istaque occasione, quod nullos reperiret, eam sterilem sive aridam prorsus reddidisse. Quare adducor facile, ut credam, aliam aliquam interpretationis modum dari posse.

Tertius itaque modus, hic esse mihi posse videtur: 1. ut retineatur recepta & communis lectio, *Non enim erat tempus ficuum.* 2. ut statuatur Christum isto tempore revera nescivisse, an arbor ista ficus non haberet; ac proinde serio quæsiviisse aut inquiri jussisse, an in ea fructus sive ficus aliquæ non essent, *ei*, id est, sibi, pro isto tempore ad sedandum famem suam necessariæ. Nihil autem Iesu Christo indignum tribuitur si dicatur eum ignorasse isto tempore, quòd arbor ista fructum non haberet; non magis certè, quam Iesu Christo indignum quid tribui ab hoc eodem Euangelista Marco dici potest, quando asserit eum ignorasse diem judicii: cap. xiii. 32. 3. ut verba illa, *Non enim erat tempus* verba hæc velimus accipere, cum virtute miraculorum faciendorum donatum iri, & quidem maximorum, cujusmodi unum, exempli caussâ, esse dicitur: *Quicunque dixerit monti huic, Tollitor & projicitor in mare, &c.* Hoc tamen ultimum tum retulerim ad Apostolos, & ad tempora ista, quibus Deus fideles suos miraculorum faciendorum gratia donare volebat, non verò ulterius. Atque hæc interpretatio mihi nunc quidem accommodatissima videtur; & per eam patet quæstionis solutio omnium plenissimè. Nempe, 1. non recte supponi, Christum omniscientia actu semper præditum fuisse. 2. ex verbis illis, *Non enim erat tempus ficuum*, non necessariò consequi, nullas tum arbores fuisse aut esse potuisse quæ ficus ferrent, sive omnino intempestivum tum fuisse, ut ficus ullæ in arboribus essent, quum contra cum illis verbis consistere possit, tum præcocium ficuum tempus fuisse: ac proinde, cum id omnibus, atque idcirco Christo notissimum esset, caussam nullam dari posse cur Christus ficum hanc non adire debuerit, & in ea fructus serio quærere non potuerit, ut ex antedictis manifestum est.

An

118, 1650 AMSTELODAMUM, J. BLAEU

AD LXIV QVÆSTIONES.

An Christus planè ignotus esset Ioanni Baptistæ, antequam Spiritus sanctus in ipsum descendisset? ex Ioan. 1. 33. & Matth. 3. 14.

QVÆSTIO X.

Quæritur, qua ratione loca illa Ioan. 1. 33. (At ego non noveram eum: Sed qui misit me ut baptizarem, is mihi dixit, *Super quem descendere & manere Spiritum videris, is est, qui Sancto* Spiritu baptizat:) *& Matth. 3. 14.* (Sed eum prohibebat Iohannes, dicens: Mihi ut abs te baptizer opus est, & tu venis ad me:) *conciliari possint? Priore quippe loco indicat Ioannes, Christum Iesum non nisi post Baptismum sibi cognitum fuisse. Spiritus enim non descendit nec permansit super Christum, nisi postquam Ioannes baptizatus fuit. At posteriore loco discrte liquet, Dominum Iesum jam ante Baptismum ab eo agnitum fuisse: siquidem ergo alium, qualiscunque fuisset, Ioannes tanto scrupulo non fuisset usus. Eo enim manifestè satis indicat, immunem esse à peccato eum, cui Baptismum tantopere denegaret. At neminem mortalium à peccato immunem esse noverat Ioannes, nisi solum Iesum Christum, immaculatum illum agnum Dei. Quærimus itaque, quo pacto huic utrique loco sua veritas constare possit?*

istum illum, super quem descensurus esset & mansurus Spiritus. At tunc quidem primo de facie eum nosse cœpit, ex indicio & suggestione Spiritus: plane uti de Samuele dicitur 1 Sam. ix. 17. ei, cum Saulem de facie sibi ignotum videret, Dominum dixisse, Ecce vir iste de quo dixi tibi, Iste dominabitur populo meo. & cum ad eundem David accederet, 1 Sam. xvi. 12. 13. ei dixisse Dominum, Surge, unge eum, quia iste est. Et de hoc tempore loquitur Matthæus, in loco secundo in quæstione citato, quando dicit Ioannem prohibere voluisse Iesum, aut quantum in se erat prohibuisse, sive acriter obstitisse quominus baptizaretur. In textu enim est *διεκώλυε*, quod vehementer prohibere cum obnisu significat. Certum enim videri debet, Ioannem tanquam prophetam, instinctum sive suggestionem illam Spiritus non minus credidisse ac sciviisse divinam esse, quam priorē illam divinā esse senserat; ac proinde de futuritione eventus prædicti non dubitasse; cumq; quantus præ se Iesus ille esset non ignoraret, idcirco Iesum hc allocutum esse.

Dices: At in textu Ioannis videtur dici, Ioanni Baptistæ Iesum non futurum nec fuisse cognitum, nisi ex signo & post signum istud, descendentis ac manentis Spiritus super eo, datum. Resp. Id in textu non dicitur: Sed tantum dicitur, Ioannem isto signo (plenissime scilicet ac certissimè) edoctum iri de eo, quod is, super quo signum istud appariturum esset, Iesus esset. At cum eo poterat consistere, quod Ioanni, cùm Christus ad eum accederet, suggeretur Iesum esse istum ipsum super quo signum illud appariturum erat. Per hanc enim suggestionem noverat quidem Iesum, sed non nisi semiplene: At signo isto accedente, plene ac perfecte noverat eum esse; quia non ex instinctu solo, sed etiam ex eventu respondente prædictioni eum noverat. Nulla ergo hic *contrarietas* est, si videlicet distinguantur tempora, & pro

119, 1650 AMSTELODAMUM, J. BLAEU

[120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129]

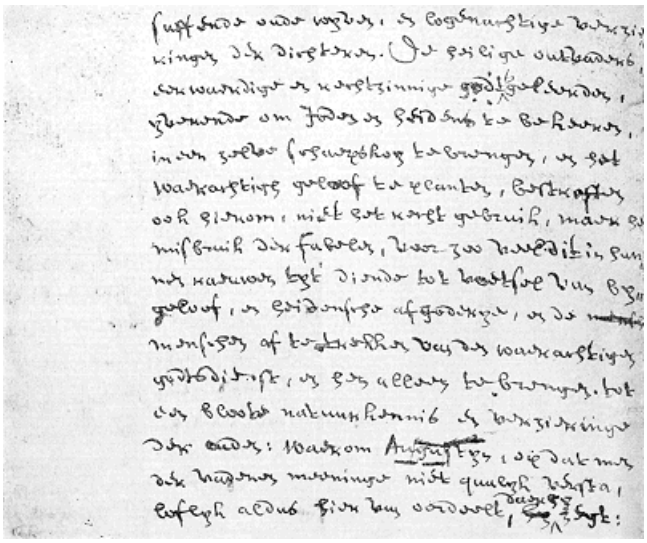

120, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

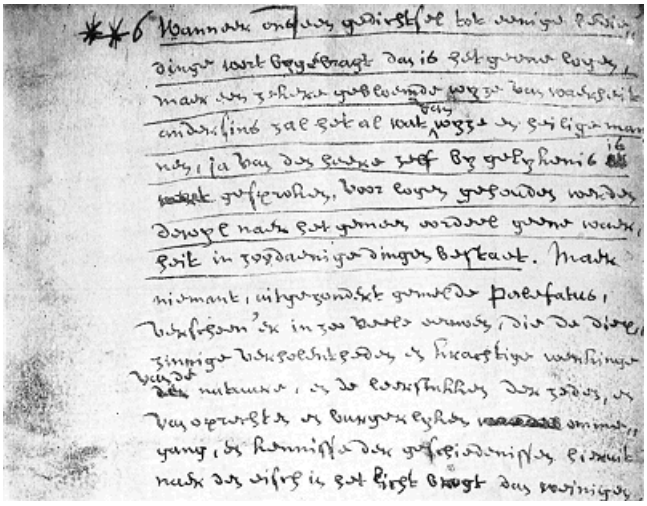

121, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

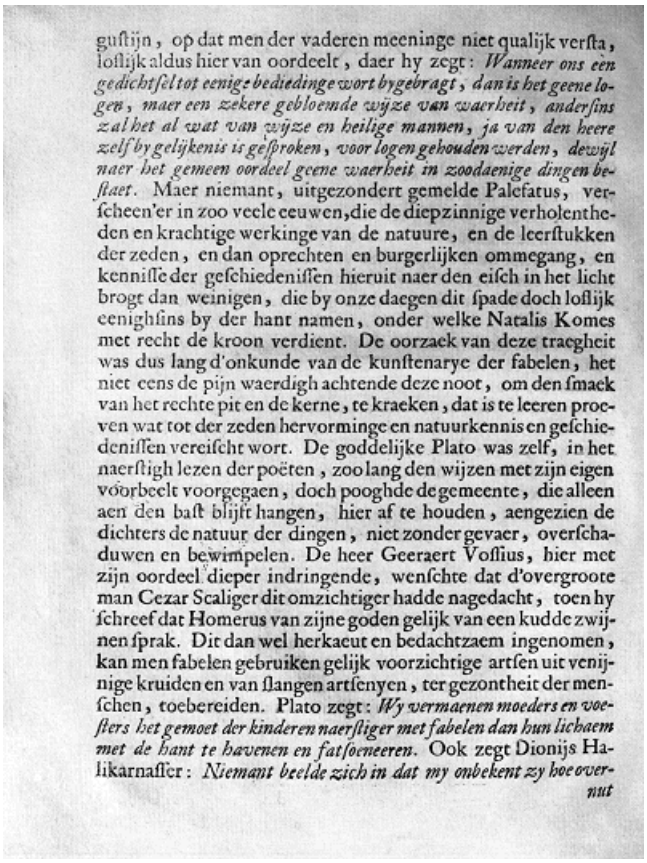

guſtijn, op dat men der vaderen meeninge niet qualijk verſta, loflijk aldus hier van oordeelt, daer hy zegt: *Wanneer ons een gedichtſel tot eenige bedieding wort bygebragt, dan is het geene logen, maer een zekere gebloemde wijze van waerheit, anderſins zal het al wat van wijze en heilige mannen, ja van den heere zelf by gelijkenis is geſproken, voor logen gehouden werden, dewijl naer het gemeen oordeel geene waerheit in zoodaenige dingen beſtaet.* Maer niemant, uitgezondert gemelde Palefatus, verſcheen'er in zoo veele eeuwen, die de diepzinnige verholentheden en krachtige werkinge van de natuure, en de leerſtukken der zeden, en dan oprechten en burgerlijken ommegang, en kenniſſe der geſchiedeniſſen hieruit naer den eiſch in het licht brogt dan weinigen, die by onze daegen dit ſpade doch loflijk eenighſins by der hant namen, onder welke Natalis Komes met recht de kroon verdient. De oorzaek van deze traegheit was dus lang d'onkunde van de kunſtenarye der fabelen, het niet eens de pijn waerdigh achtende deze noot, om den ſmaek van het rechte pit en de kerne, te kraeken, dat is te leeren proeven wat tot der zeden hervorminge en natuurkennis en geſchiedeniſſen vereiſcht wort. De goddelijke Plato was zelf, in het naerſtigh lezen der poëten, zoo lang den wijzen met zijn eigen voorbeelt voorgegaen, doch pooghde de gemeente, die alleen aen den baſt blijft hangen, hier af te houden, aengezien de dichters de natuur der dingen, niet zonder gevaer, overſchaduwen en bewimpelen. De heer Geeraert Voſſius, hier met zijn oordeel dieper indringende, wenſchte dat d'overgroote man Cezar Scaliger dit omzichtiger hadde nagedacht, toen hy ſchreef dat Homerus van zijne goden gelijk van een kudde zwijnen ſprak. Dit dan wel herkaeut en bedachtzaem ingenomen, kan men fabelen gebruiken gelijk voorzichtige artſen uit venijnige kruiden en van ſlangen artſenyen, ter gezontheit der menſchen, toebereiden. Plato zegt: *Wy vermaenen moeders en voeſters het gemoet der kinderen naerſtiger met fabelen dan hun lichaem met de hant te havenen en fatſoeneeren.* Ook zegt Dionijs Halikarnaſſer: *Niemant beelde zich in dat my onbekent zy hoe overnut*

122, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE

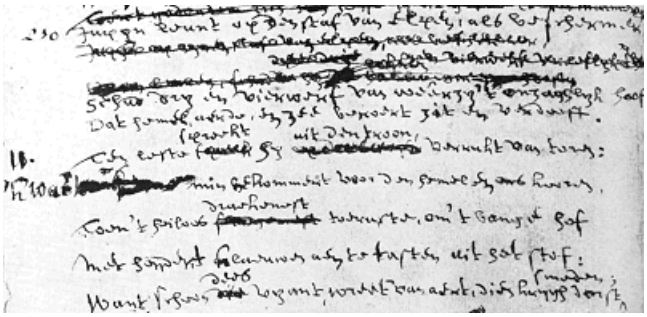

123, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

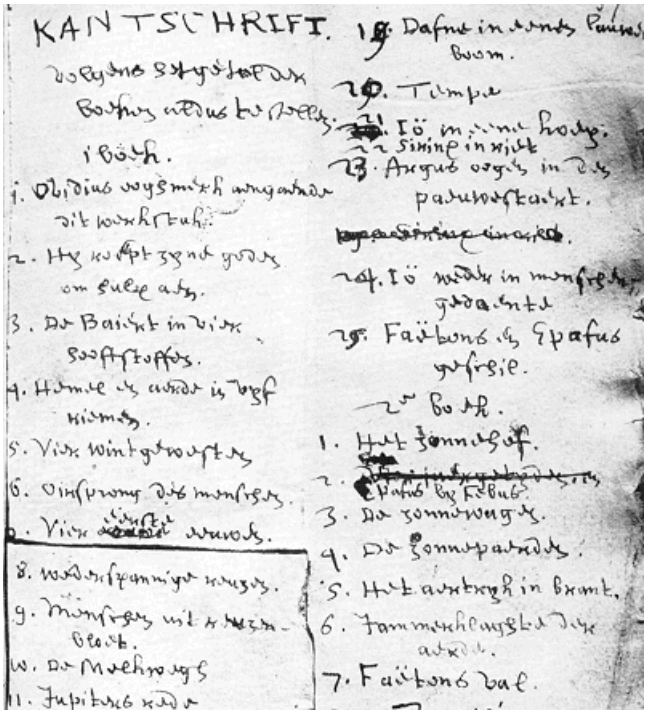

124, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

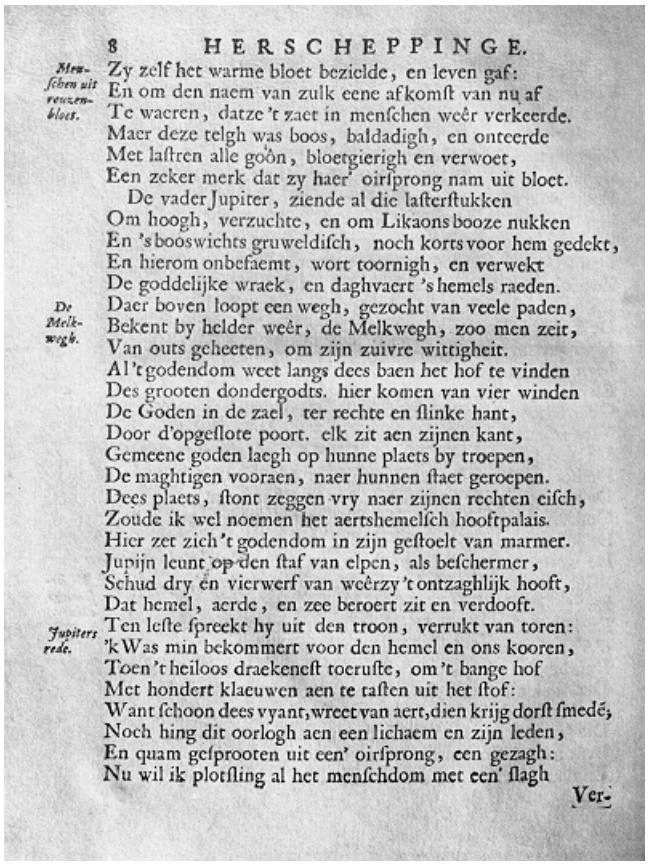

8 HERSCHEPPINGE.

Menſchen uit reuzenbloet.

Zy zelf het warme bloet bezielde, en leven gaf:
En om den naem van zulk eene afkomſt van nu af
Te waeren, datze 't zaet in menſchen weêr verkeerde.
Maer deze telgh was boos, baldadigh, en onteerde
Met laſtren alle goôn, bloetgierigh en verwoet,
Een zeker merk dat zy haer' oirſprong nam uit bloet.
De vader Jupiter, ziende al die laſterſtukken
Om hoogh, verzuchte, en om Likaons booze nukken
En 's booswichts gruweldiſch, noch korts voor hem gedekt,
En hierom onbeſaemt, wort toornigh, en verwekt
De goddelijke wraek, en daghvaert 's hemels raeden.

De Melkwegh.

Daer boven loopt een wegh, gezocht van veele paden,
Bekent by helder weêr, de Melkwegh, zoo men zeit,
Van outs geheeten, om zijn zuivre wittigheit.
Al 't godendom weet langs dees baen het hof te vinden
Des grooten dondergodts. hier komen van vier winden
De Goden in de zael, ter rechte en ſlinke hant,
Door d'opgeſlote poort. elk zit aen zijnen kant,
Gemeene goden laegh op hunne plaets by troepen,
De maghtigen vooraen, naer hunnen ſtaet geroepen.
Dees plaets, ſtont zeggen vry naer zijnen rechten eiſch,
Zoude ik wel noemen het aertshemelſch hooftpalais.
Hier zet zich 't godendom in zijn geſtoelt van marmer.
Jupijn leunt op den ſtaf van elpen, als beſchermer,
Schud dry én vierwerf van weêrzy 't ontzaghlijk hooft,
Dat hemel, aerde, en zee beroert zit en verdooft.

Jupiters rede.

Ten leſte ſpreekt hy uit den troon, verrukt van toren:
'k Was min bekommert voor den hemel en ons kooren,
Toen 't heiloos draekeneſt toeruſte, om 't bange hof
Met hondert klaeuwen aen te taſten uit het ſtof:
Want ſchoon dees vyant, wreet van aert, dien krijg dorſt ſmeden,
Noch hing dit oorlogh aen een lichaem en zijn leden,
En quam geſprooten uit een' oirſprong, een gezagh:
Nu wil ik plotſling al het menſchdom met een' ſlagh

Ver-

125, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE

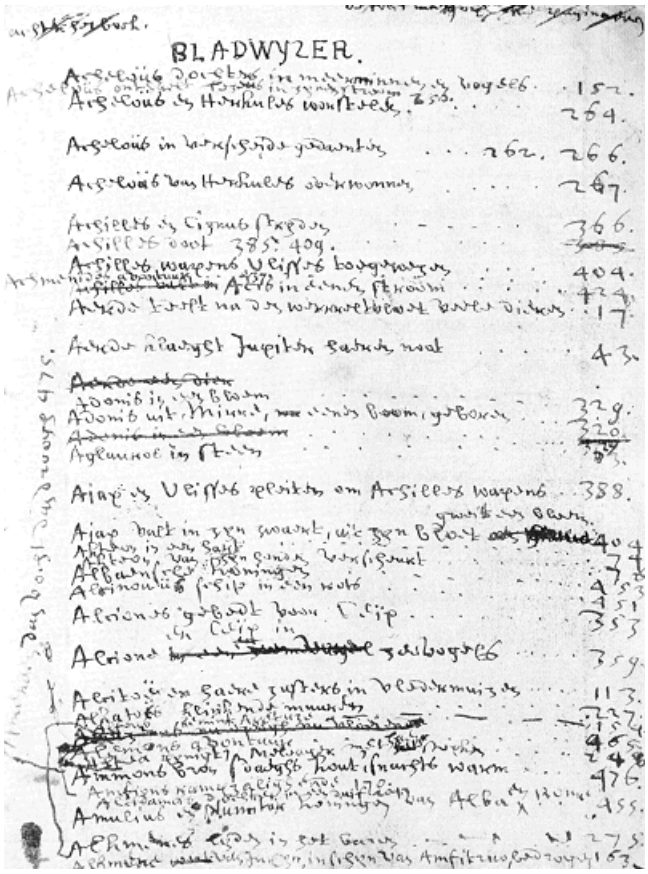
BLADWYZER.

126, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

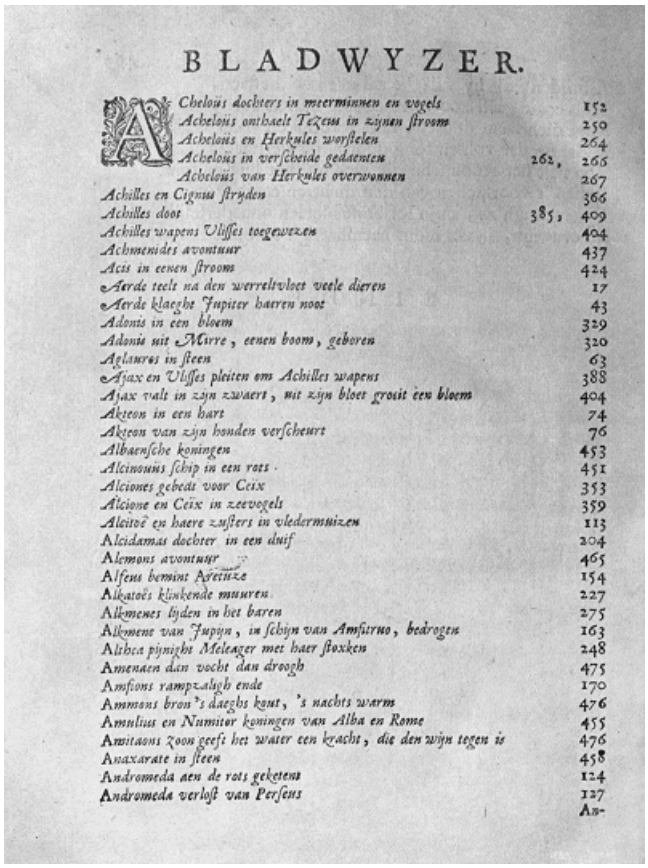

BLADWYZER.

Acheloüs dochters in meermínnen en vogels 152
Acheloüs onthaelt Tezeus in zynen ſtroom 250
Acheloüs en Herkules worſtelen 264
Acheloüs in verſcheide gedaenten 262, 265
Acheloüs van Herkules overwonnen 267
Achilles en Cignus ſtryden 366
Achilles doot 385, 409
Achilles wapens Ulyſſes toegewezen 404
Achmenides avontuur 437
Acis in eenen ſtroom 424
Aerde teelt na den werreltvloet veele dieren 17
Aerde klaeght Jupiter haeren noot 43
Adonis in een bloem 329
Adonis uit Mirre, eenen boom, geboren 320
Aglauros in ſteen 63
Ajax en Ulyſſes pleiten om Achilles wapens 388
Ajax valt in zyn zwaert, uit zyn bloet grouit een bloem 404
Akteon in een hart 74
Akteon van zyn honden verſcheurt 76
Albaenſche koningen 453
Alcinouus ſchip in een rots 451
Alciones gebeet voor Ceix 353
Alcione en Ceïx in zeevogels 359
Alcitoë en haere zuſters in vledermuizen 113
Alcidamas dochter in een duif 204
Alemons avontuur 465
Alfeus bemint Aretuze 154
Alkatoës klinkende muuren 227
Alkmenes lyden in het baren 275
Alkmene van Jupijn, in ſchijn van Amfitruo, bedrogen 163
Althea pijnight Meleager met haer ſtoxken 248
Amenaen dan vocht dan droogh 475
Amfions rampzalighe ende 170
Ammons bron 's daeghs kout, 's nachts warm 476
Amulius en Numitor koningen van Alba en Rome 455
Amitaons zoon geeft het water een kracht, die den wijn tegen is 476
Anaxarate in ſteen 458
Andromeda aen de rots geketent 124
Andromeda verloſt van Perſeus 127

An-

127, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE

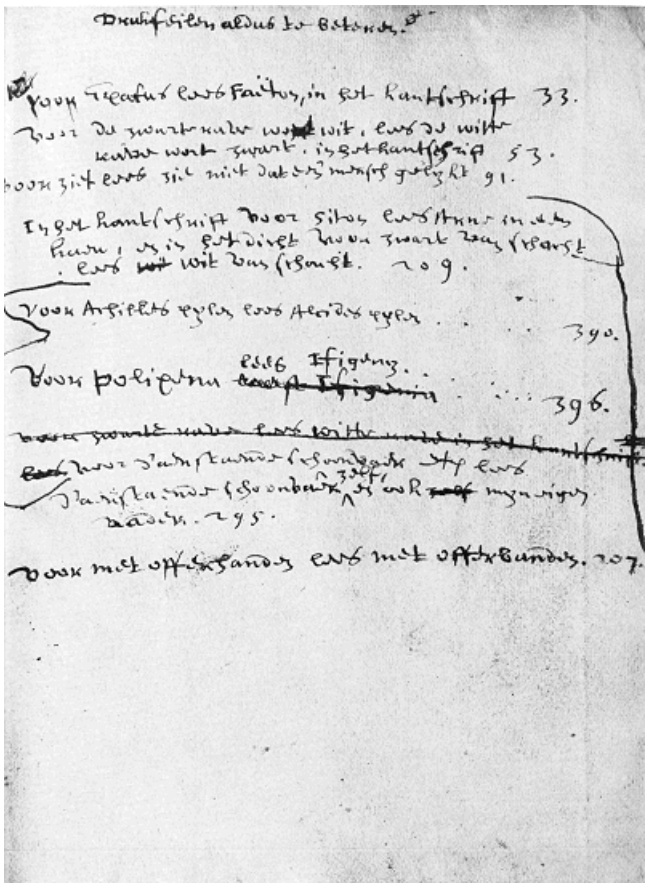

128, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE, exemplar

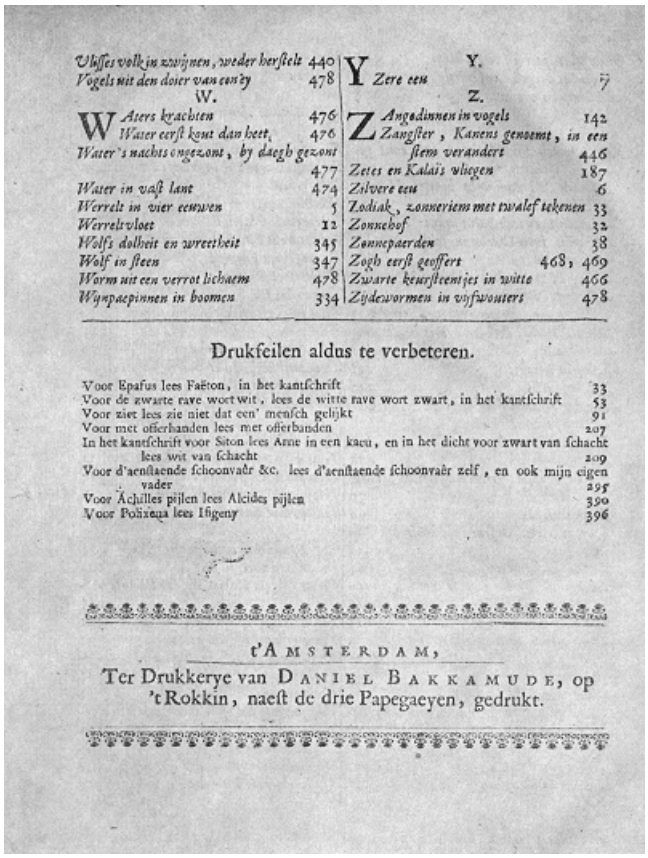

Ulisses volk in zwijnen, weder herstelt 440
Vogels uit den doier van een'y 478

W.

Waters krachten 476
Water eerst kout dan heet, 476
Water's nachts ongezont, by daegh gezont 477
Water in vast lant 474
Werrelt in vier eenwen 5
Werreltvloet 12
Wolfs dolheit en wreetheit 345
Wolf in steen 347
Worm uit een verrot lichaem 478
Wijnpaepinnen in boomen 334

Y.

Yere een 7

Z.

Zangadinnen in vogels 142
Zangster, Kanens genoemt, in een stem verandert 446
Zetes en Kalais vliegen 187
Zilvere eeu 6
Zodiak, zonneriem met twalef tekenen 33
Zonnehof 32
Zonnepaerden 38
Zogh eerst geoffert 468, 469
Zwarte keurstreemtjes in witte 466
Zijdewormen in vijfwouters 478

Drukfeilen aldus te verbeteren.

Voor Epafus lees Faëton, in het kantschrift 33
Voor de zwarte rave wort wit, lees de witte rave wort zwart, in het kantschrift 53
Voor ziet lees zie niet dat een' mensch gelijkt 91
Voor met offerhanden lees met offerbanden 207
In het kantschrift voor Siton lees Arne in een kaen, en in het dicht voor zwart van schacht lees wit van schacht 209
Voor d'aenstaende schoonvaêr &c. lees d'aenstaende schoonvaêr zelf, en ook mijn eigen vader 295
Voor Achilles pijlen lees Alcides pijlen 390
Voor Polixena lees Ifigeny 396

t'Amsterdam,
Ter Drukkerye van Daniel Bakkamude, op 't Rokkin, naest de drie Papegaeyen, gedrukt.

129, 1671 AMSTELODAMUM, D. BAKKAMUDE

[130, 131]

130, 1694 AMSTELODAMUM, J. & C. LUYKEN delineatio

131, 1694 AMSTELODAMUM, J. & C. LUYKEN delineatio

[132]

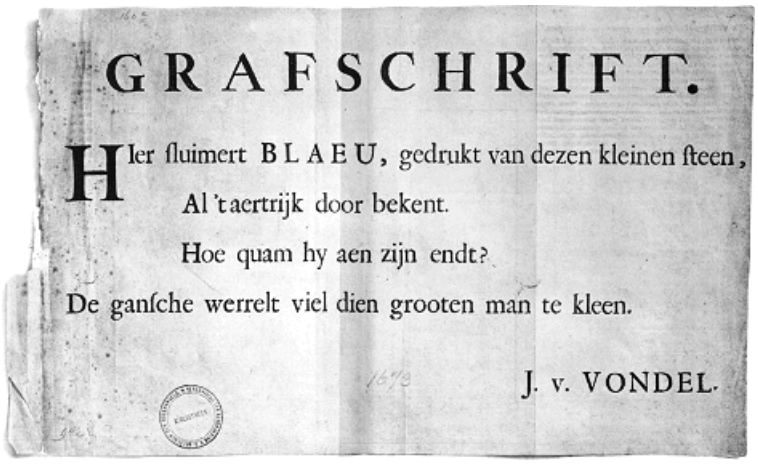

GRAFSCHRIFT.

Hier ſluimert BLAEU, gedrukt van dezen kleinen ſteen,
Al 't aertrijk door bekent.
Hoe quam hy aen zijn endt?
De ganſche werrelt viel dien grooten man te kleen.

J. v. VONDEL.

132, 1673 AMSTELODAMUM, EX OFFICINA BLAEU

[133, 134]

133, 1694 AMSTELODAMUM, J. & C. LUYKEN
delineatio

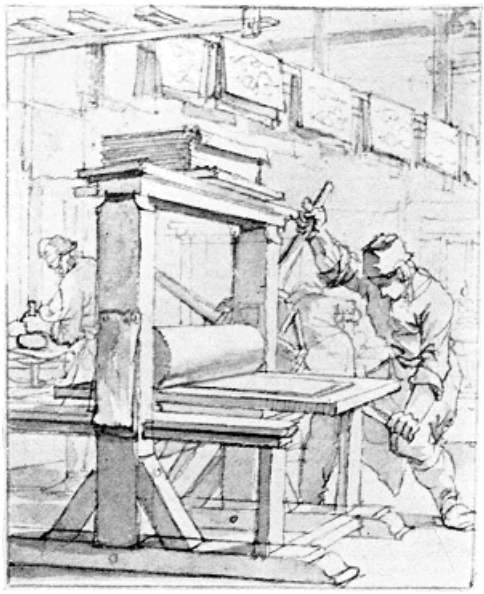

134, 1694 AMSTELODAMUM, J. & C. LUYKEN
delineatio

[135, 136, 137, 138, 139]

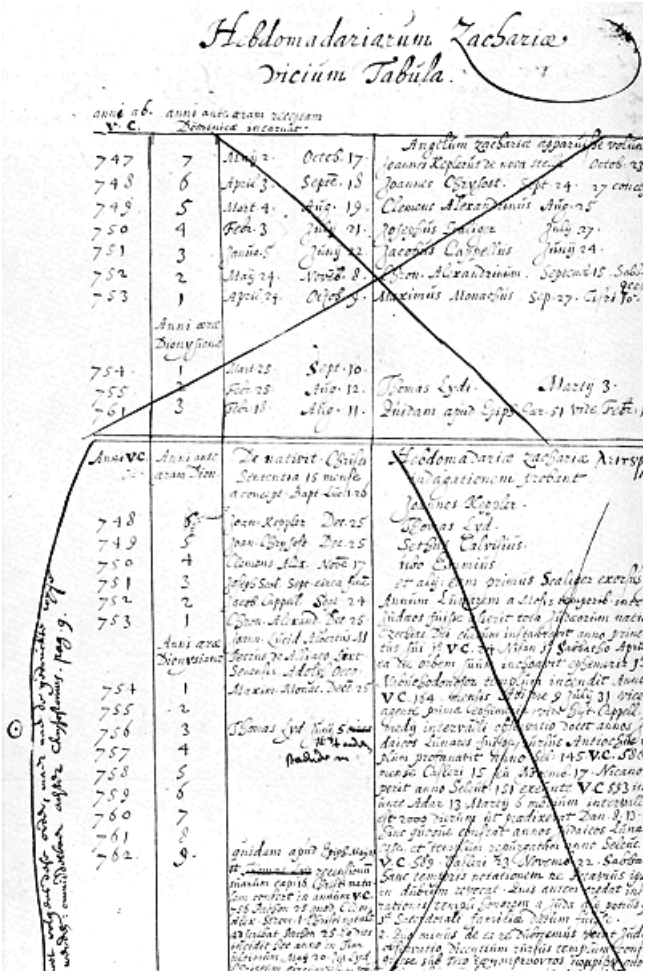

135, c. 1675 AMSTELODAMUM?, F. LAMMINGA & P. WARNAER?, exemplar

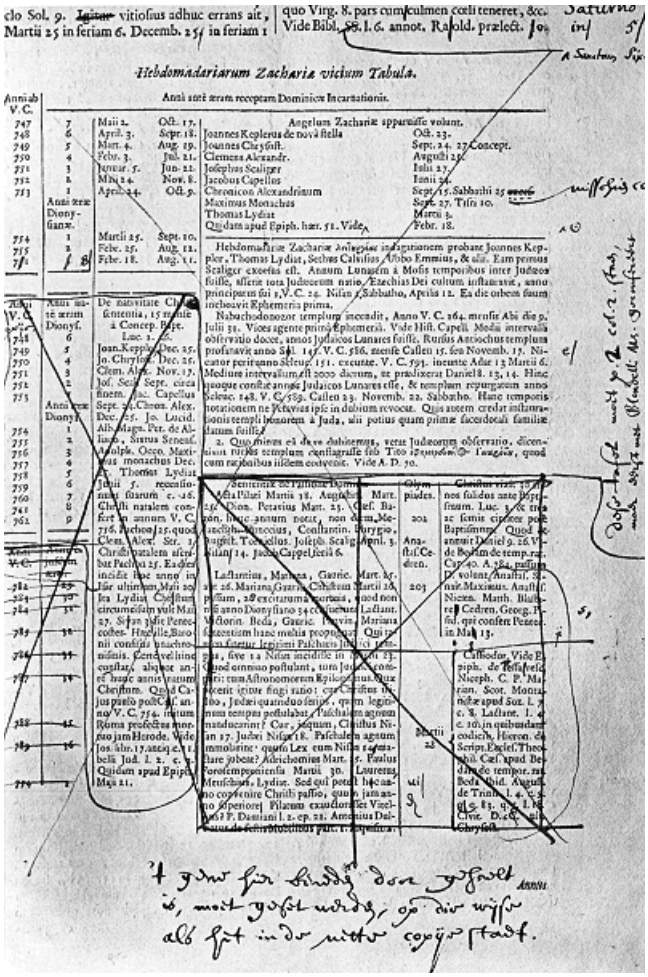

136, c. 1675 AMSTELODAMUM?, F. LAMMINGA & P. WARNAER?, examen

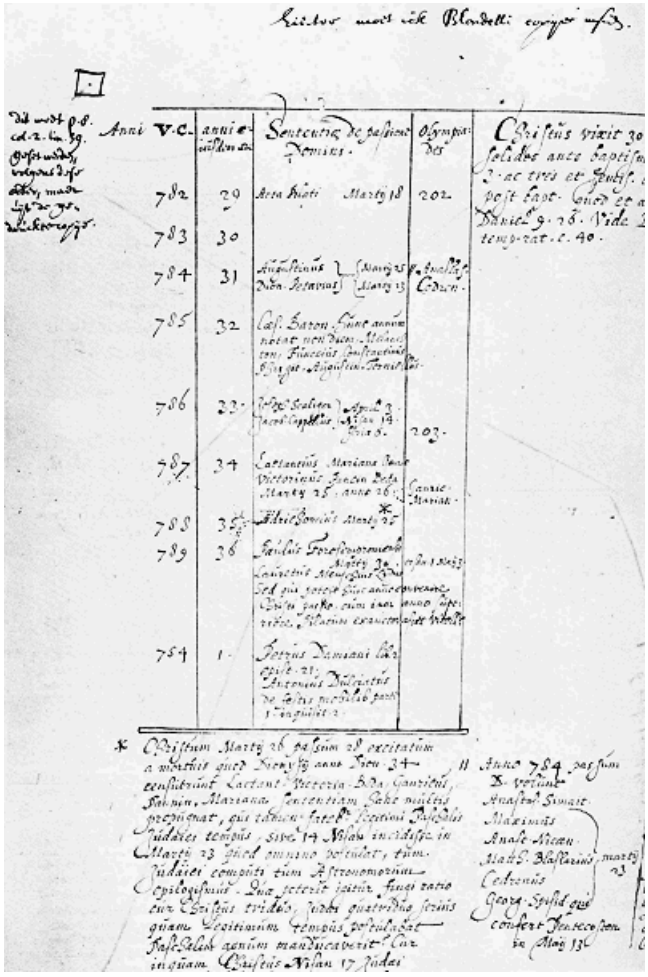

137, c. 1675 AMSTELODAMUM?, F. LAMMINGA & P. WARNAER?, exemplar

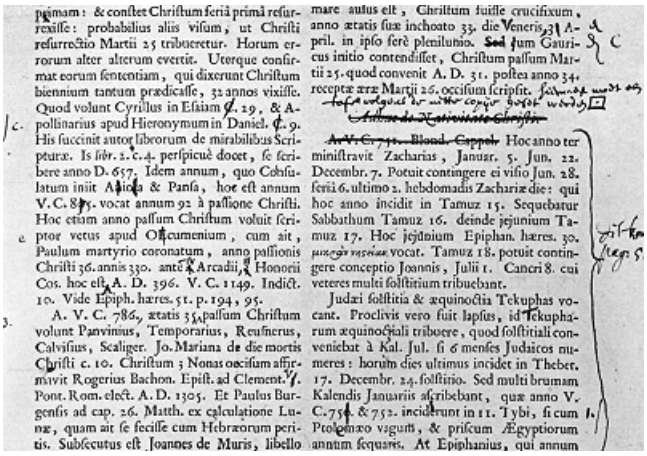

primam: & conſtet Chriſtum feriâ primâ reſurrexiſſe: probabilius aliis viſum, ut Chriſti reſurrectio Martii 25 tribueretur. Horum errorum alter alterum evertit. Uterque confirmat eorum ſententiam, qui dixerunt Chriſtum biennium tantum prædicaſſe, 32 annos vixiſſe. Quod volunt Cyrillus in Eſaiam c. 29, & Apollinarius apud Hieronymum in Daniel. c. 9. His ſuccinit autor librorum de mirabilibus Scripturæ. Is libr. 2. c. 4. perſpicuè docet, ſe ſcribere anno D. 657. Idem annum, quo Conſulatum iniit Africa & Panſa, hoc eſt annum V. C. 845. vocat annum 92 à paſſione Chriſti. Hoc etiam anno paſſum Chriſtum voluit ſcriptor vetus apud Œcumenium, cum ait, Paulum martyrio coronatum, anno paſſionis Chriſti 36. annis 330. antè Arcadii, Honorii Cos. hoc eſt A. D. 396. V. C. 1149. Indict. 10. Vide Epiph. hæres. 51. p. 194, 95.

A. V. C. 786, ætatis 35, paſſum Chriſtum volunt Panvinius, Temporarius, Reuſnerus, Calviſius, Scaliger. Jo. Mariana de die mortis Chriſti c. 10. Chriſtum 5 Nonas occiſum affirmavit Rogerius Bachon. Epiſt. ad Clement. V. Pont. Rom. elect. A. D. 1305. Et Paulus Burgenſis ad cap. 26. Matth. ex calculatione Lunæ, quam ait ſe feciſſe cum Hebræorum peritis. Subſecutus eſt Joannes de Muris, libello mare auſus eſt, Chriſtum fuiſſe crucifixum, anno ætatis ſuæ inchoato 33. die Veneris, 31 April. in ipſo ferè plenilunio. Sed cum Gauricus initio contendiſſet, Chriſtum paſſum Martii 25. quod convenit A. D. 31. poſtea anno 34. receptæ æræ Martii 26. occiſum ſcripſit.

~~Annus Nativitatis Chriſti~~

~~An V. C. 750. Blond. Cappel.~~ Hoc anno ter miniſtravit Zacharias, Januar. 5. Jun. 22. Decembr. 7. Potuit contingere ei viſio Jun. 28. feriâ 6. ultimo 2. hebdomadis Zachariæ die: qui hoc anno incidit in Tamuz 15. Sequebatur Sabbathum Tamuz 16. deinde jejunium Tamuz 17. Hoc jejunium Epiphan. hæres. 30. μικρὸν πασχάλιον vocat. Tamuz 18. potuit contingere conceptio Joannis, Julii 1. Cancri 8. cui veteres multi ſolſtitium tribuebant.

Judæi ſolſtitia & æquinoctia Tekuphas vocant. Proclivis vero fuit lapſus, id Tekupharum æquinoctiali tribuere, quod ſolſtitiali conveniebat à Kal. Jul. ſi 6 menſes Judaïcos numeres: horum dies ultimus incidet in Theber. 17. Decembr. 24. ſolſtitio. Sed multi brumam Kalendis Januariis aſcribebant, quæ anno V. C. 754. & 752. inciderunt in 11. Tybi, ſi cum Ptolemæo vaguſ, & priſcum Ægyptiorum annum ſequaris. At Epiphanius, qui annum

138, c. 1675 AMSTELODAMUM?, F. LAMMINGA & P. WARNAER?, examen

B L O N D E L L I. 9

gyptiacum biſſextis aſtrictum ſequitur, Tybi . interpretatur. Januarii 6. quo Chriſtum tum ~~olim~~ vult; nativitatem nomine Epiphaſignificans. Cum id vocabuli æquè contionem Capricorno Tybi & Thebet menſi denotare poſſit. Eſt enim duplex Epipha-, ſcilicet 1. Exinanitionis: Hujus primus idus eſt conceptio. 2. Gloriæ. Hujus ultimus gradus eſt judicium. Vide Epiph. hær. 51. 25. Decembr. celebrarunt natale Domini Clemens Conſtit. lib. 5. c. 13. Auguſt. ſ. 132. Alii de quibus Clem. Strom. 1. Theophil. init. Epiſt. Paſch. Caſſian. Collat. 10. c. 1. Die 11 Tybi, qui eſt Epiphaniæ. Vide Hieron. in Ezech. libr. 1. c. 1. Diſtinguunt Epiphaniam à Natali Nazianzenus, Chryſoſtomus.

ANNALIUM BARONII CENSURA.

BAR. §. 30. *Hos fuiſſe Reges dixerimus... interioris partis provincia illius, quæ longè, lateque ad Orientem & Meridiem ſeſe diffundit.*

BLOND. Atqui Arabia ad Meridiem, non Orientem Judææ.

BAR. §. 32. ex Chryſ. *Quod Herodes à bienio & infrà pueros interfici juſſit, non mireris: ſiquidem convenient ei eam tyrannum pavor & furor.*

BL. Sic ratiocinabatur Herodes. Signa manum aliquod portendentia, non poſt, ſed antei quam portendunt complementum, oriun-. Hæc ſtella portendebat Meſſiæ nativitatem. quos Dorotheus adoraſſe dicit loca, in quibus Maria commorata eſt P. Bello Peregrinat. l. 2. c. 74. *Egreſſa ſumus Cairo Sabbatho Octobr. 29. A.* 1533. (lege 1547.) Cap. 40. *Locus nobis indicatus fuit, in hoc horto Matareæ, in quo Dominus & Domina diu commorati ſunt: quum metu Herodis ex Judæa fugerunt in Ægyptum. Adeoque feneſtra eſt, in qua Dominus à matre collocabatur, & fons balſamorum hortum irrigans: in quo ferunt Domini noſtri lintiola à Matre lavari ſolita.*

BAR. §. 47. ex Matth. 2. 18. *Tunc adimpletum eſt, quod dictum eſt per Hieremiam prophe-*

139, c. 1675 AMSTELODAMUM?, F. LAMMINGA & P. WARNAER?, examen

[140, 141, 142, 143]

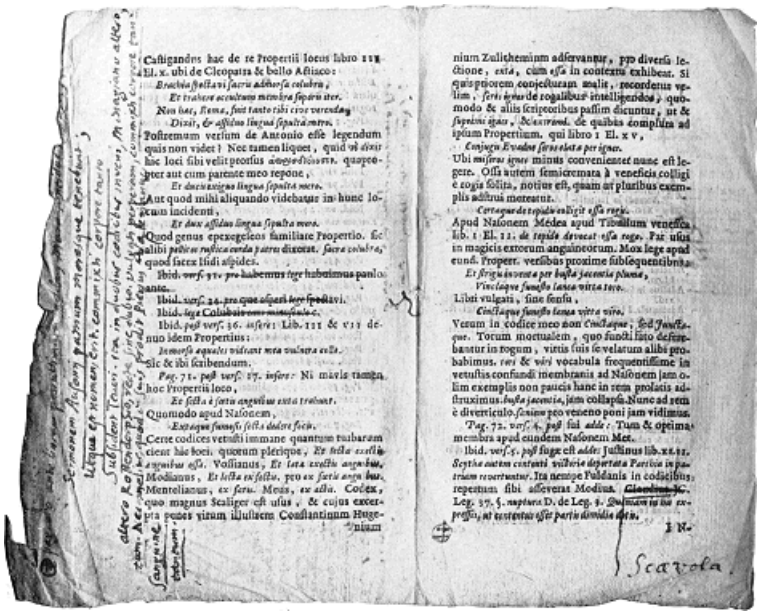

140, 1678 AMSTELODAMUM, EX OFFICINA ELZEVIRIANA, examen

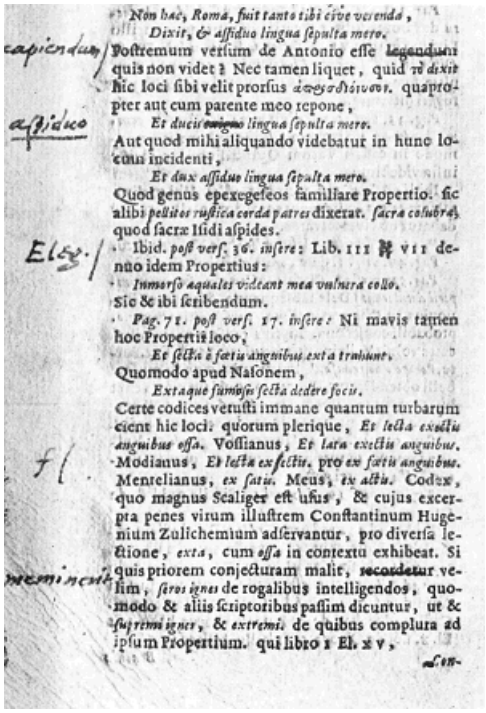

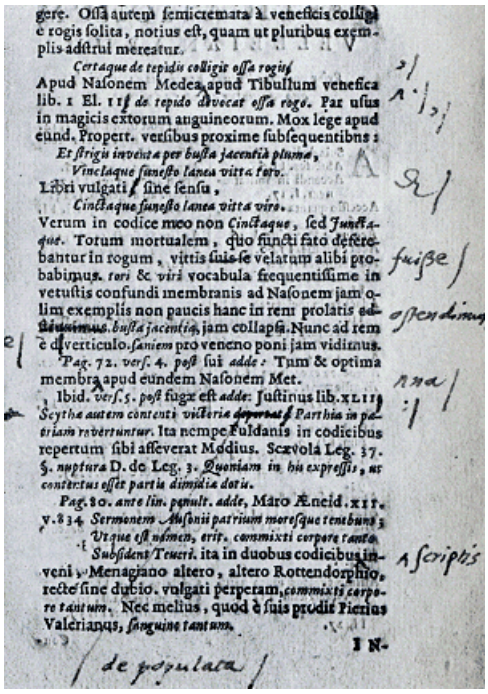

gere. Ossa autem semicremata à veneficis colligi e rogis solita, notius est, quam ut pluribus exemplis adstrui mereatur.

Certaque de tepidis colligit ossa rogis

Apud Nasonem Medea, apud Tibullum venefica lib. 1 El. 11 *de tepido devocat ossa rogo.* Par usus in magicis extorum anguineorum. Mox lege apud eund. Propert. versibus proxime subsequentibus:

Et strigis inventa per busta jacentia plumæ,
Vinctaque funesto lanea vitta toro.

Libri vulgati, sine sensu,

Cinctaque funesto lanea vitta viro.

Verum in codice meo non *Cinctaque*, sed *Junctaque*. Torum mortualem, quo functi fato deferebantur in rogum, vittis suis se velatum alibi probabimus. *tori* & *viri* vocabula frequentissime in vetustis confundi membranis ad Nasonem jam olim exemplis non paucis hanc in rem prolatis edidimus. *busta jacentia*, jam collapsa. Nunc ad rem e diverticulo. *saniem* pro veneno poni jam vidimus.

Pag. 72. *vers.* 4. *post* sui *adde:* Tum & optima membra apud eundem Nasonem Met.

Ibid. *vers.* 5. *post* fugæ est *adde:* Justinus lib. XLII. *Scythæ autem contenti victoria deportata à Parthis in patriam revertuntur.* Ita nempe Fuldanis in codicibus repertum sibi asseverat Modius. Scævola Leg. 37. §. *nuptura* D. de Leg. 3. *Quoniam in his expressis, ut contextus esset partis dimidiæ dotis.*

Pag. 80. *ante lin. penult. adde,* Maro Æneid. XII. v. 834. *Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt;*
Utque est nomen, erit. commixti corpore tanto
Subsident Teucri. ita in duobus codicibus inveni, Menagiano altero, altero Rottendorphio, recte sine dubio. vulgati perperam, *commixti corpore tantum.* Nec melius, quod à suis prodit Pierius Valerianus, *sanguine tantum.*

1 N-

141, 1678 AMSTELODAMUM, EX OFFICINA ELZEVIRIANA, examen

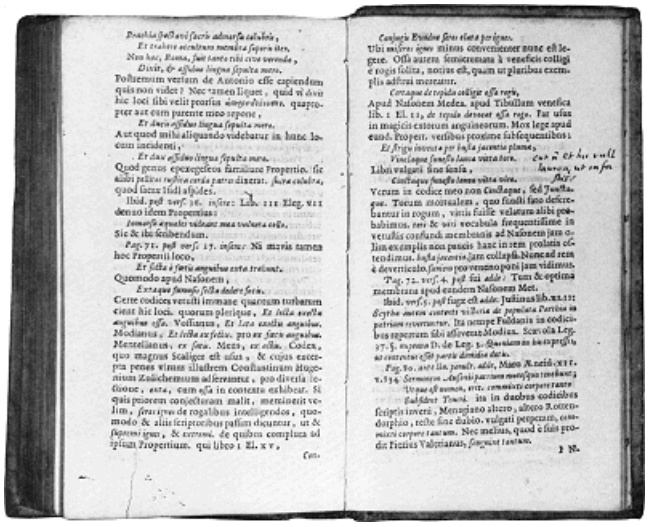

142, 1678 AMSTELODAMUM, EX OFFICINA ELZEVIRIANA

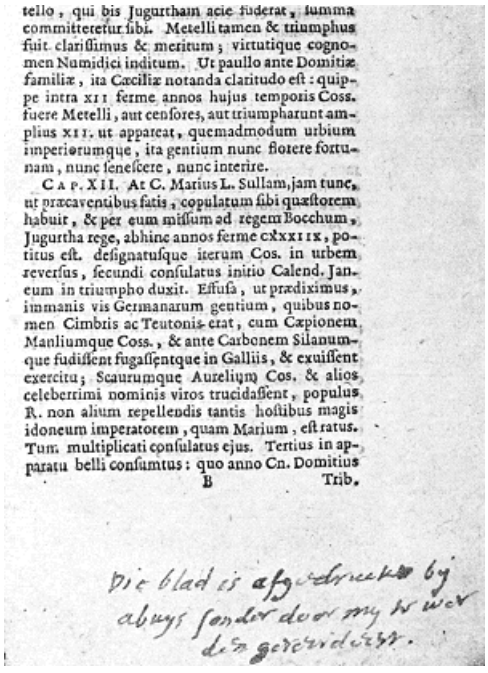
tello, qui bis Jugurtham acie fuderat, summa committeretur sibi. Metelli tamen & triumphus fuit clarissimus & meritum; virtutique cognomen Numidici inditum. Ut paullo ante Domitiæ familiæ, ita Cæciliæ notanda claritudo est: quippe intra XII ferme annos hujus temporis Coss. fuere Metelli, aut censores, aut triumpharunt amplius XII. ut appareat, quemadmodum urbium imperiorumque, ita gentium nunc florere fortunam, nunc senescere, nunc interire.

CAP. XII. At C. Marius L. Sullam, jam tunc, ut præcaventibus fatis, copulatum sibi quæstorem habuit, & per eum missum ad regem Bocchum, Jugurtha rege, abhinc annos ferme CXXXIX, potitus est. designatusque iterum Cos. in urbem reversus, secundi consulatus initio Calend. Januar. eum in triumpho duxit. Effusa, ut prædiximus, immanis vis Germanarum gentium, quibus nomen Cimbris ac Teutonis erat, cum Cæpionem Manliumque Coss., & ante Carbonem Silanumque fudissent fugassentque in Galliis, & exuissent exercitu; Scaurumque Aurelium Cos. & alios celeberrimi nominis viros trucidassent, populus R. non alium repellendis tantis hostibus magis idoneum imperatorem, quam Marium, est ratus. Tum multiplicati consulatus ejus. Tertius in apparatu belli consumtus: quo anno Cn. Domitius

B Trib.

Die blad is afgedruckt by abuys sonder door my te wer den gecorrigeert.

143, 1678 AMSTELODAMUM, EX OFFICINA ELZEVIRIANA

[144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155]

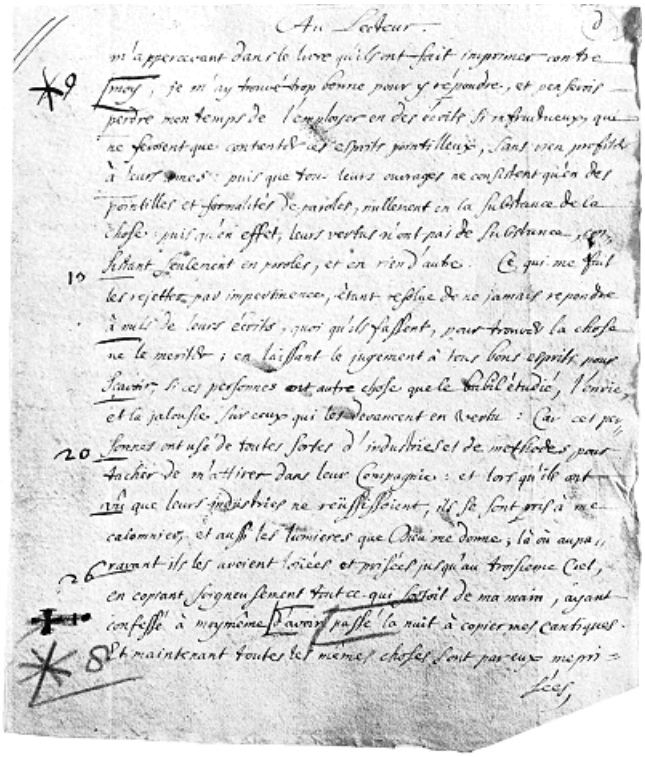

144, 1681 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, exemplar

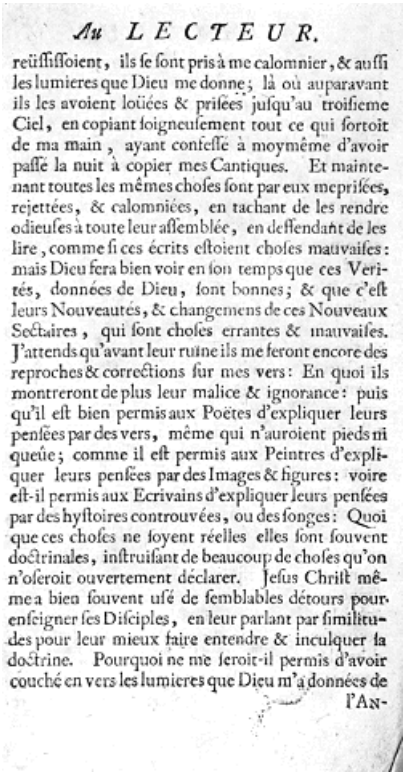

Au LECTEUR.

reüſſiſſoient, ils ſe ſont pris à me calomnier, & auſſi les lumieres que Dieu me donne; là où auparavant ils les avoient loüées & priſées juſqu'au troiſieme Ciel, en copiant ſoigneuſement tout ce qui ſortoit de ma main, ayant confeſſé à moymême d'avoir paſſé la nuit à copier mes Cantiques. Et maintenant toutes les mêmes choſes ſont par eux mepriſées, rejettées, & calomniées, en tachant de les rendre odieuſes à toute leur aſſemblée, en deffendant de les lire, comme ſi ces écrits eſtoient choſes mauvaiſes: mais Dieu fera bien voir en ſon temps que ces Veritès, données de Dieu, ſont bonnes; & que c'eſt leurs Nouveautés, & changemens de ces Nouveaux Sectaires, qui ſont choſes errantes & mauvaiſes. J'attends qu'avant leur ruine ils me feront encore des reproches & corrections ſur mes vers: En quoi ils montreront de plus leur malice & ignorance: puis qu'il eſt bien permis aux Poëtes d'expliquer leurs penſées par des vers, même qui n'auroient pieds ni queüe; comme il eſt permis aux Peintres d'expliquer leurs penſées par des Images & figures: voire eſt-il permis aux Ecrivains d'expliquer leurs penſées par des hyſtoires controuvées, ou des ſonges: Quoi que ces choſes ne ſoyent réelles elles ſont ſouvent doctrinales, inſtruiſant de beaucoup de choſes qu'on n'oſeroit ouvertement déclarer. Jeſus Chriſt même a bien ſouvent uſé de ſemblables détours pour enſeigner ſes Diſciples, en leur parlant par ſimilitudes pour leur mieux faire entendre & inculquer la doctrine. Pourquoi ne me ſeroit-il permis d'avoir couché en vers les lumieres que Dieu m'a données de

l'An-

145, 1681 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

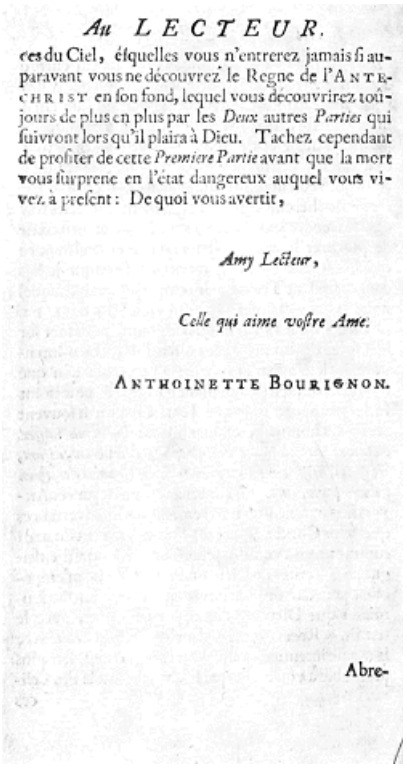

Au LECTEUR.

ces du Ciel, éſquelles vous n'entrerez jamais ſi auparavant vous ne découvrez le Regne de l'ANTECHRIST en ſon fond, lequel vous découvrirez toûjours de plus en plus par les *Deux* autres *Parties* qui ſuivront lors qu'il plaira à Dieu. Tachez cependant de profiter de cette *Premiere Partie* avant que la mort vous ſurprene en l'état dangereux auquel vous vivez à preſent: De quoi vous avertit,

Amy Lecteur,

Celle qui aime voſtre Ame.

ANTHOINETTE BOURIGNON.

Abre-

146, 1681 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

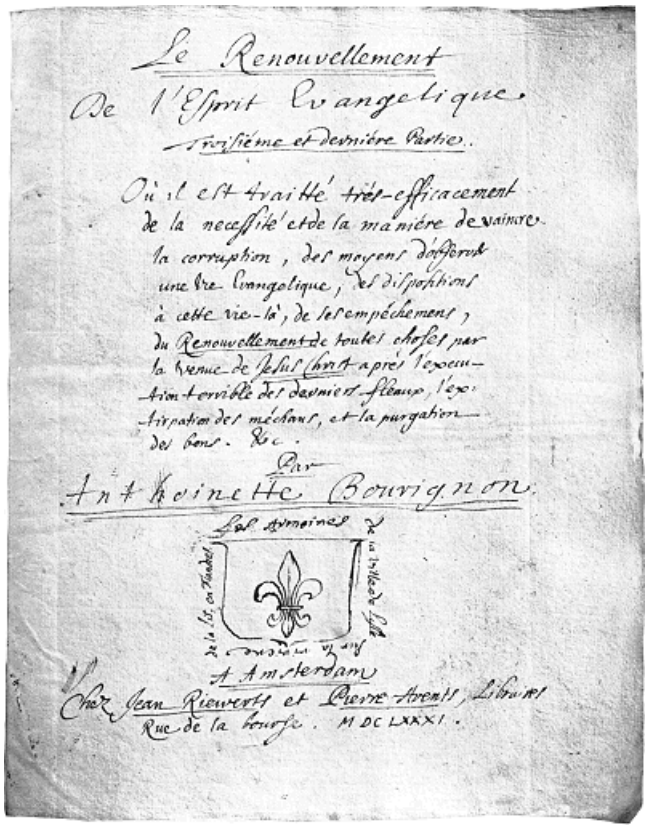
Le Renouvellement
De l'Esprit Evangelique.
Troisiéme et derniére Partie.
Où il est traitté trés-efficacement
de la necessité et de la maniére de vaincre
la corruption, des moyens d'observer
une vie Evangelique, des dispositions
à cette vie-là, de ses empéchements,
du Renouvellement de toutes choses par
la venue de Jesus Christ après l'execu-
tion terrible des derniers fléaux, l'ex-
tirpation des méchans, et la purgation
des bons. &c.
Par
Ant. Moinette Bourignon.
A Amsterdam
Chez Jean Rieuwertz et Pierre Arents, Libraires
Rue de la bourse. M DC LXXXI.

147, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, delineatio

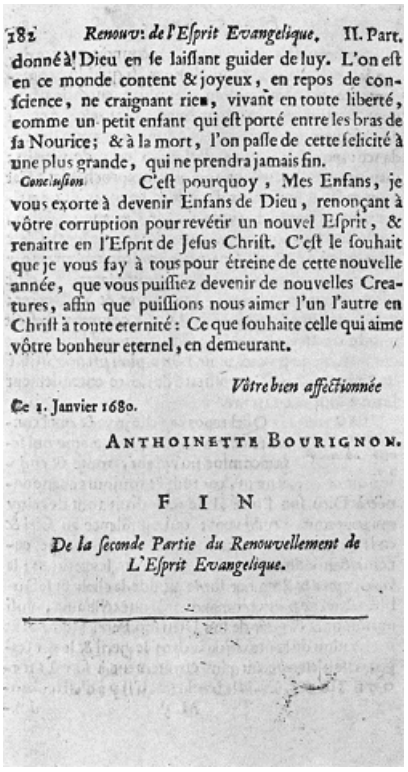

182 *Renouv: de l'Esprit Evangelique.* II. Part.

donné à Dieu en se laissant guider de luy. L'on est en ce monde content & joyeux, en repos de conscience, ne craignant rien, vivant en toute liberté, comme un petit enfant qui est porté entre les bras de sa Nourice; & à la mort, l'on passe de cette felicité à une plus grande, qui ne prendra jamais fin.

Conclusion. C'est pourquoy, Mes Enfans, je vous exorte à devenir Enfans de Dieu, renonçant à vôtre corruption pour revétir un nouvel Esprit, & renaitre en l'Esprit de Jesus Christ. C'est le souhait que je vous fay à tous pour étreine de cette nouvelle année, que vous puissiez devenir de nouvelles Creatures, affin que puissions nous aimer l'un l'autre en Christ à toute eternité: Ce que souhaite celle qui aime vôtre bonheur eternel, en demeurant.

Vôtre bien affectionnée

Ce 1. Janvier 1680.

ANTHOINETTE BOURIGNON.

FIN

De la seconde Partie du Renouvellement de L'Esprit Evangelique.

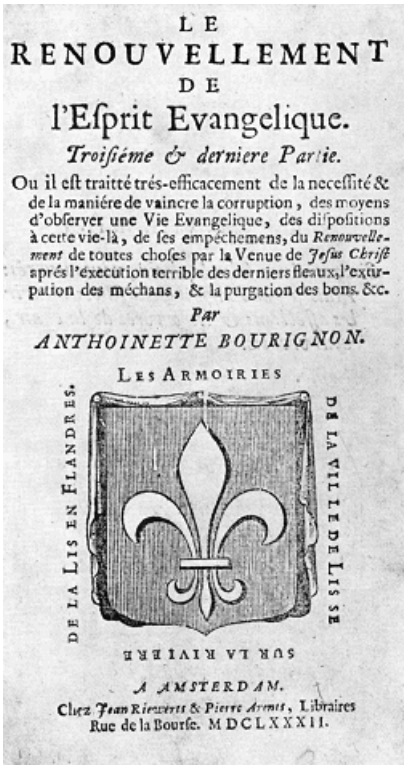

LE
RENOUVELLEMENT
DE
l'Esprit Evangelique.

Troisiéme & derniere Partie.

Ou il est traitté trés-efficacement de la necessité & de la maniére de vaincre la corruption, des moyens d'observer une Vie Evangelique, des dispositions à cette vie-là, de ses empéchemens, du *Renouvellement* de toutes choses par la Venue de *Jesus Christ* aprés l'éxecution terrible des derniers fleaux, l'extirpation des méchans, & la purgation des bons. &c.

Par

ANTHOINETTE BOURIGNON.

LES ARMOIRIES

DE LA LIS EN FLANDRES.

DE LA VILLE DE LISLE

SUR LA RIVIERE

A AMSTERDAM.

Chez *Jean Rieuwerts & Pierre Arents*, Libraires Rue de la Bourse. MDCLXXXII.

148, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

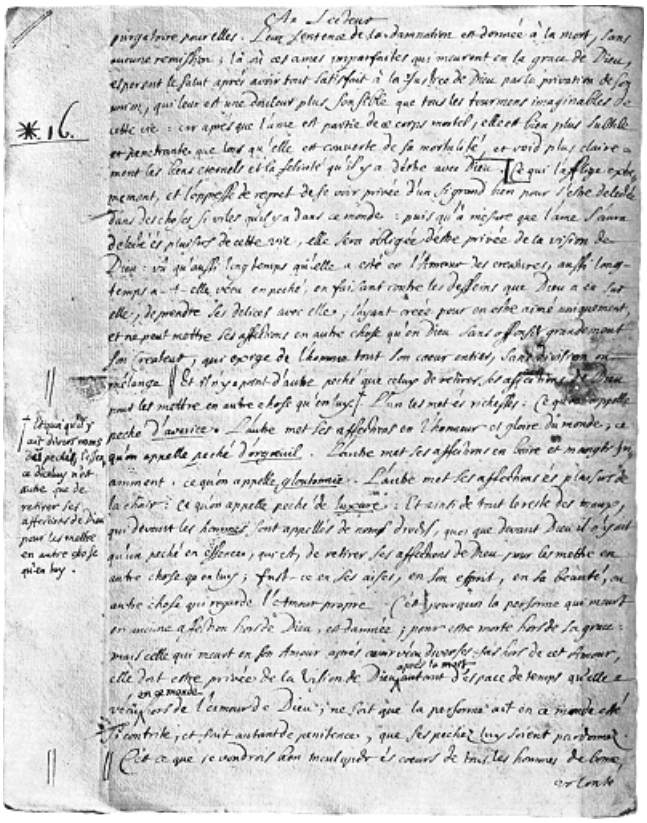

149, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, exemplar

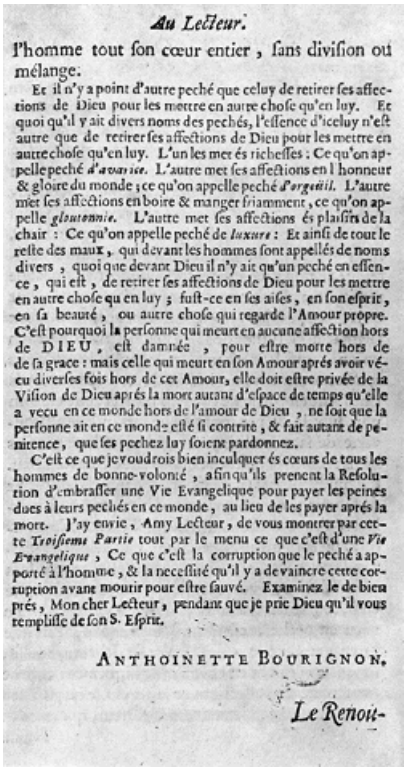

Au Lecteur.

l'homme tout ſon cœur entier, ſans diviſion ou mélange.

Et il n'y a point d'autre peché que celuy de retirer ſes affections de Dieu pour les mettre en autre choſe qu'en luy. Et quoi qu'il y ait divers noms des pechés, l'eſſence d'iceluy n'eſt autre que de retirer ſes affections de Dieu pour les mettre en autre choſe qu'en luy. L'un les met és richeſſes: Ce qu'on appelle peché *d'avarice*. L'autre met ſes affections en l'honneur & gloire du monde; ce qu'on appelle peché *d'orgueil*. L'autre met ſes affections en boire & manger friamment, ce qu'on appelle *gloutonnie*. L'autre met ſes affections és plaiſirs de la chair: Ce qu'on appelle peché de *luxure*: Et ainſi de tout le reſte des maux, qui devant les hommes ſont appellés de noms divers, quoi que devant Dieu il n'y ait qu'un peché en eſſence, qui eſt, de retirer ſes affections de Dieu pour les mettre en autre choſe qu en luy; fuſt-ce en ſes aiſes, en ſon eſprit, en ſa beauté, ou autre choſe qui regarde l'Amour propre. C'eſt pourquoi la perſonne qui meurt en aucune affection hors de DIEU, eſt damnée, pour eſtre morte hors de de ſa grace: mais celle qui meurt en ſon Amour aprés avoir vécu diverſes fois hors de cet Amour, elle doit eſtre privée de la Viſion de Dieu aprés la mort autant d'eſpace de temps qu'elle a vecu en ce monde hors de l'amour de Dieu, ne ſoit que la perſonne ait en ce monde eſté ſi contrite, & fait autant de pénitence, que ſes pechez luy ſoient pardonnez.

C'eſt ce que je voudrois bien inculquer és cœurs de tous les hommes de bonne-volonté, afin qu'ils prenent la Reſolution d'embraſſer une Vie Evangelique pour payer les peines dues à leurs pechés en ce monde, au lieu de les payer aprés la mort. J'ay envie, Amy Lecteur, de vous montrer par cette *Troiſieme Partie* tout par le menu ce que c'eſt d'une *Vie Evangelique*, Ce que c'eſt la corruption que le peché a apporté à l'homme, & la neceſſité qu'il y a de vaincre cette corruption avant mourir pour eſtre ſauvé. Examinez le de bien prés, Mon cher Lecteur, pendant que je prie Dieu qu'il vous rempliſſe de ſon S. Eſprit.

ANTHOINETTE BOURIGNON.

Le Renou-

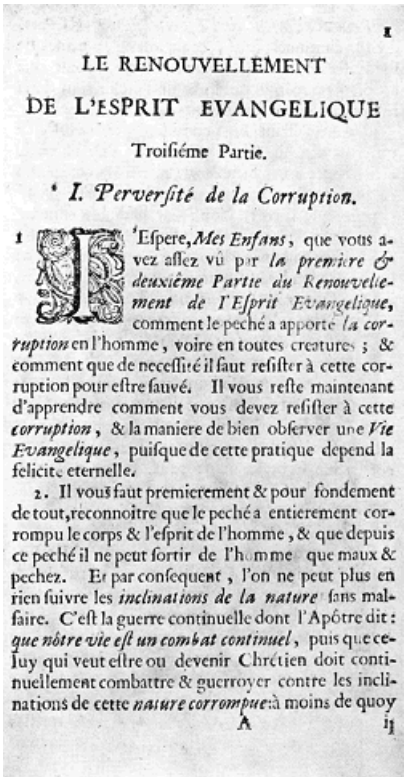

1

LE RENOUVELLEMENT
DE L'ESPRIT EVANGELIQUE
Troiſiéme Partie.

I. Perverſité de la Corruption.

1 J'Eſpere, *Mes Enfans*, que vous avez aſſez vû par *la premiere & deuxiéme Partie du Renouvellement de l'Eſprit Evangelique*, comment le peché a apporté *la corruption* en l'homme, voire en toutes creatures; & comment que de neceſſité il faut reſiſter à cette corruption pour eſtre ſauvé. Il vous reſte maintenant d'apprendre comment vous devez reſiſter à cette *corruption*, & la maniere de bien obſerver une *Vie Evangelique*, puiſque de cette pratique depend la felicité eternelle.

2. Il vous faut premierement & pour fondement de tout, reconnoitre que le peché a entierement corrompu le corps & l'eſprit de l'homme, & que depuis ce peché il ne peut ſortir de l'homme que maux & pechez. Et par conſequent, l'on ne peut plus en rien ſuivre les *inclinations de la nature* ſans malfaire. C'eſt la guerre continuelle dont l'Apôtre dit: *que nôtre vie eſt un combat continuel*, puis que celuy qui veut eſtre ou devenir Chrétien doit continuellement combattre & guerroyer contre les inclinations de cette *nature corrompue*: à moins de quoy

150, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

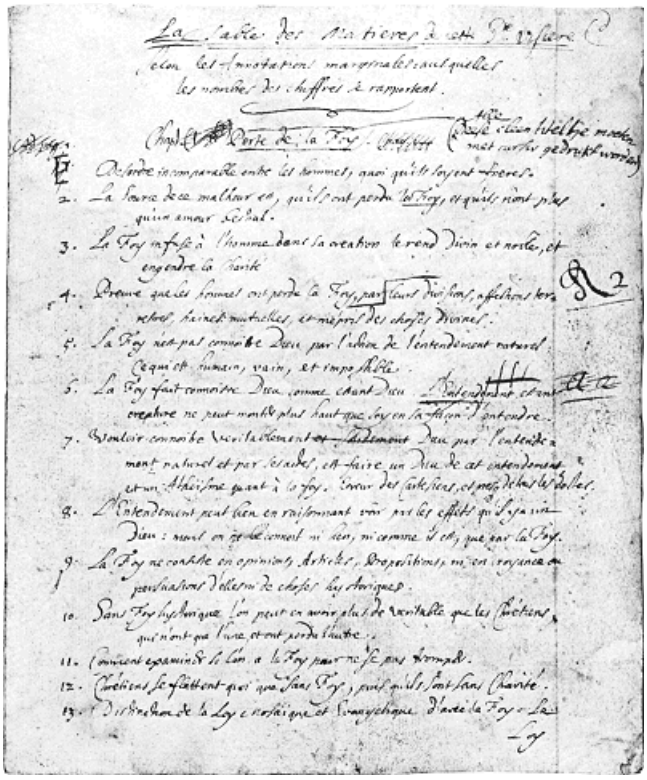

151, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, exemplar

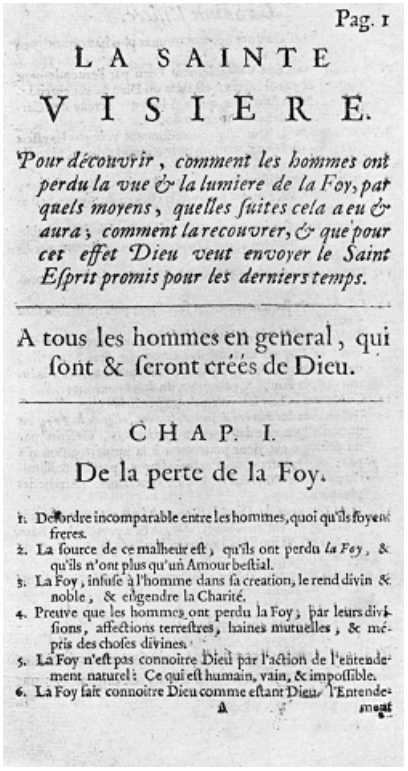

Pag. 1

LA SAINTE

VISIERE.

Pour découvrir, comment les hommes ont perdu la vue & la lumiere de la Foy, par quels moyens, quelles ſuites cela a eu & aura; comment la recouvrer, & que pour cet effet Dieu veut envoyer le Saint Eſprit promis pour les derniers temps.

A tous les hommes en general, qui ſont & ſeront créés de Dieu.

CHAP. I.

De la perte de la Foy.

1. Deſordre incomparable entre les hommes, quoi qu'ils ſoyent freres.
2. La ſource de ce malheur eſt, qu'ils ont perdu *la Foy*, & qu'ils n'ont plus qu'un Amour beſtial.
3. La Foy, infuſe à l'homme dans ſa creation, le rend divin & noble, & engendre la Charité.
4. Preuve que les hommes ont perdu la Foy, par leurs diviſions, affections terreſtres, haines mutuelles, & mépris des choſes divines.
5. La Foy n'eſt pas connoître Dieu par l'action de l'entendement naturel: Ce qui eſt humain, vain, & impoſſible.
6. La Foy fait connoître Dieu comme eſtant Dieu, l'Entende-

A ment

152, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

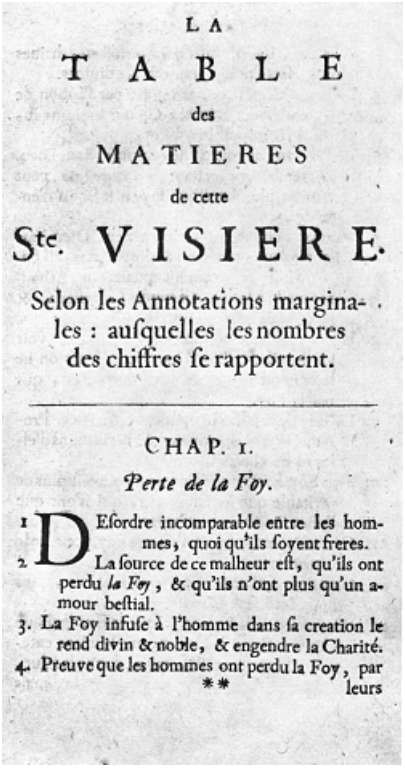

LA

TABLE

des

MATIERES

de cette

Ste. VISIERE.

Selon les Annotations marginales: auſquelles les nombres des chiffres ſe rapportent.

CHAP. I.

Perte de la Foy.

1 DEſordre incomparable entre les hommes, quoi qu'ils ſoyent freres.
2 La ſource de ce malheur eſt, qu'ils ont perdu *la Foy*, & qu'ils n'ont plus qu'un amour beſtial.
3. La Foy infuſe à l'homme dans ſa creation le rend divin & noble, & engendre la Charité.
4. Preuve que les hommes ont perdu la Foy, par

** leurs

153, 1682 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS

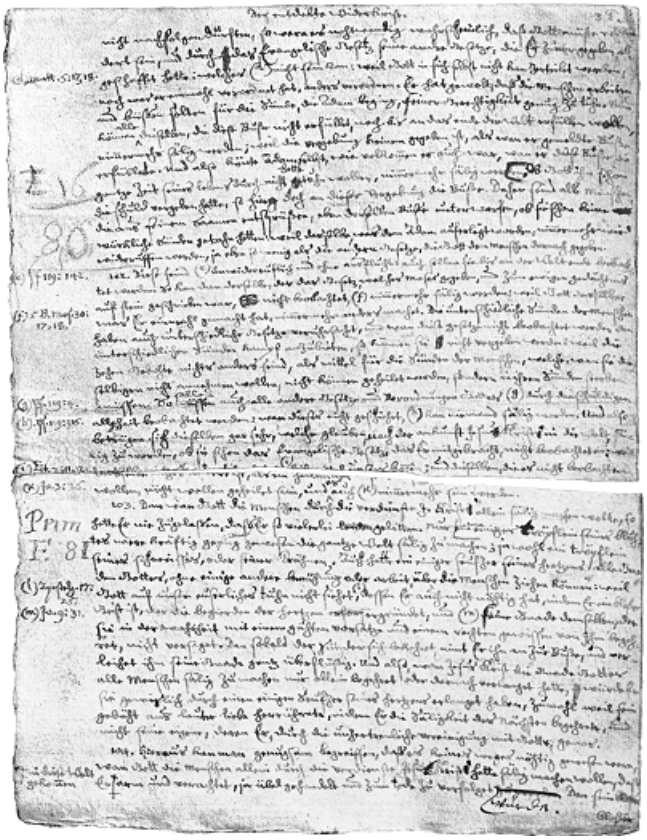

154, 1684 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, exemplar

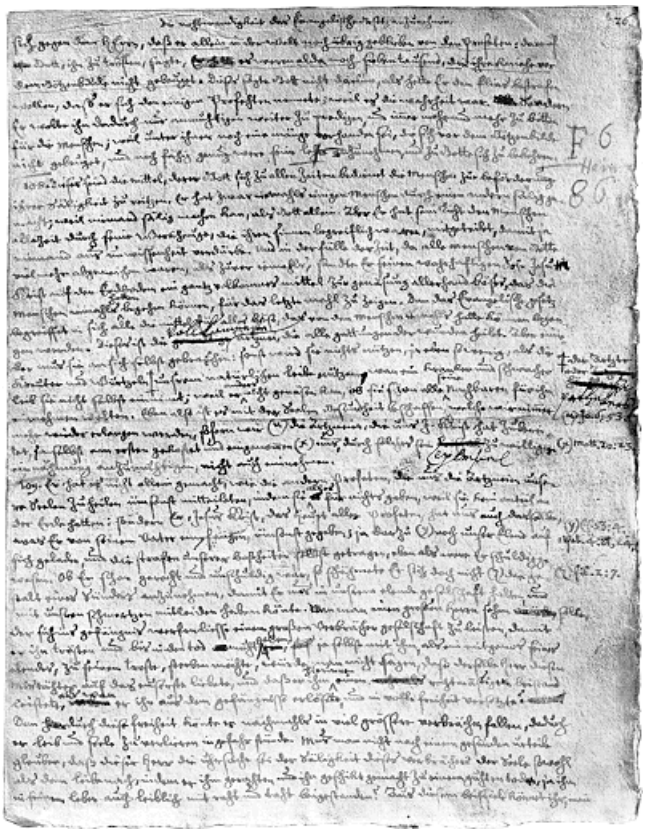

155, 1684 AMSTELODAMUM, J. RIEUWERTS & P. ARENTS, exemplar

[156, 157]

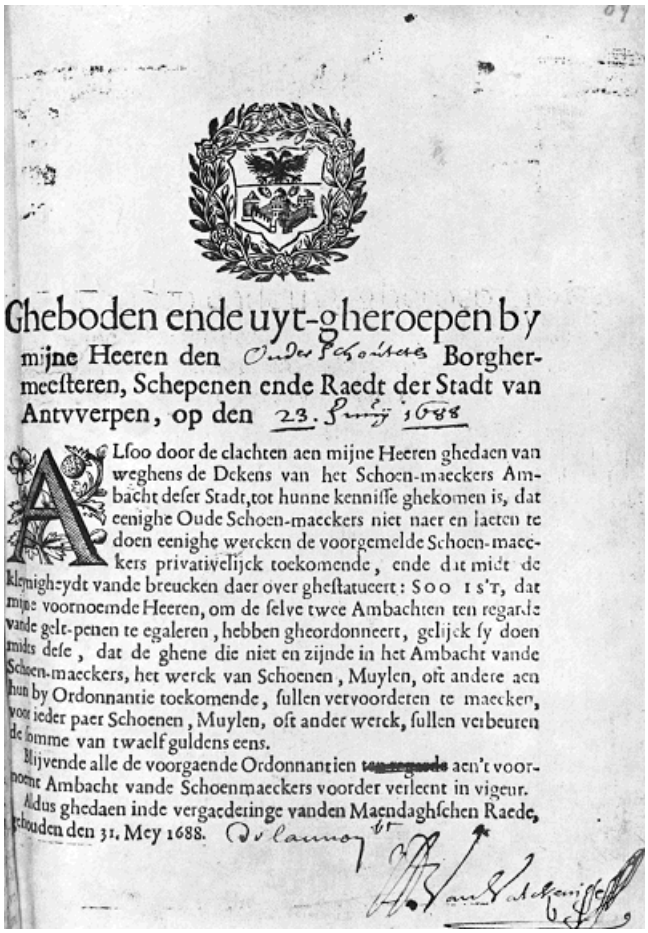

Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Ouden Schouteth Borghermeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt van Antvverpen, op den 23. Junij 1688

ALsoo door de clachten aen mijne Heeren ghedaen van weghens de Dekens van het Schoen-maeckers Ambacht deser Stadt, tot hunne kennisse ghekomen is, dat eenighe Oude Schoen-maeckers niet naer en laeten te doen eenighe wercken de voorgemelde Schoen-maeckers privativelijck toekomende, ende dat mids de kleynigheydt vande breucken daer over ghestatueert: SOO IS'T, dat mijne voornoemde Heeren, om de selve twee Ambachten ten regarde vande gelt-penen te egaleren, hebben gheordonneert, gelijck sy doen midts dese, dat de ghene die niet en zijnde in het Ambacht vande Schoen-maeckers, het werck van Schoenen, Muylen, oft andere aen hun by Ordonnantie toekomende, sullen vervoorderen te maecken, voor ieder paer Schoenen, Muylen, oft ander werck, sullen verbeuren de somme van twaelf guldens eens.

Blijvende alle de voorgaende Ordonnantien ~~te regarde~~ aen't voornoemt Ambacht vande Schoenmaeckers voorder verleent in vigeur.

Aldus ghedaen inde vergaederinge vanden Maendaghschen Raede, ghehouden den 31. Mey 1688. De Lannoy

156, 1688 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, examen

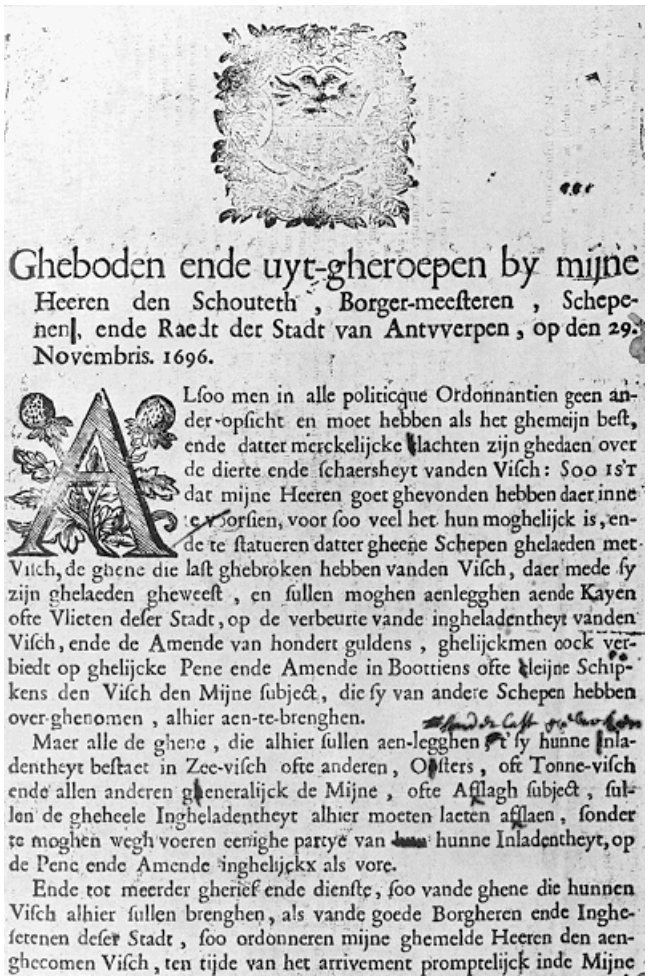

Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Schouteth, Borger-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antvverpen, op den 29. Novembris. 1696.

ALsoo men in alle politicque Ordonnantien geen ander-opsicht en moet hebben als het ghemeijn best, ende datter merckelijcke clachten zijn ghedaen over de dierte ende schaersheyt vanden Visch: Soo is't dat mijne Heeren goet ghevonden hebben daer inne te voorsien, voor soo veel het hun moghelijck is, ende te statueren datter gheene Schepen ghelaeden met Visch, de ghene die last ghebroken hebben vanden Visch, daer mede sy zijn ghelaeden gheweest, en sullen moghen aenlegghen aende Kayen ofte Vlieten deser Stadt, op de verbeurte vande ingheladentheyt vanden Visch, ende de Amende van hondert guldens, ghelijckmen oock verbiedt op ghelijcke Pene ende Amende in Boottiens ofte cleijne Schipkens den Visch den Mijne subject, die sy van andere Schepen hebben over-ghenomen, alhier aen-te-brenghen.

Maer alle de ghene, die alhier sullen aen-legghen met sy hunne Inladentheyt bestaet in Zee-visch ofte anderen, Oosters, ofte Tonne-visch ende allen anderen gheneralijck de Mijne, ofte Afflagh subject, sullen de gheheele Ingheladentheyt alhier moeten laeten afflaen, sonder te moghen wegh voeren eenighe partye van hunne Inladentheyt, op de Pene ende Amende inghelijckx als vore.

Ende tot meerder gherief ende dienste, soo vande ghene die hunnen Visch alhier sullen brenghen, als vande goede Borgheren ende Ingheseetenen deser Stadt, soo ordonneren mijne ghemelde Heeren den aenghecomen Visch, ten tijde van het arrivement promptelijck inde Mijne

157, 1696 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, examen

[158]

528 STEPHANUS BYZANTINUS

νυθ· πατμιάδ, ᾗ ᾽ ὠδὶ ἡ Ἀχαΐδα γλῶ- A ne fluvio, qui circa Achaïda terram fluit. Gentile Mæonius, & Mæonia fœmininum. Et Mæon, quod ejusdem nominis est ac conditor, a quo regio nominatur.

ΜΑΙΩΤΑΙ, ἔθνος Σκυθικόν, μέγιστον καὶ πολυάνθρωπον. [17] καὶ τὸ ἠθνικὸν Μαιώτης, ὡς Μαιώτης λίμνη, ἣν Φασιανὸς κληθῆναι ἀπὸ Φάσιδος εἶναι δὲ Μαῖαν εἶναι δὲ Εὐξεῖνον πόντον. [18] ἔστι δὲ μαιώτης ἰχθὺς τις. λέγεται δὲ κτητικῶν. [19] Μαιωτικός. B

ΜΑΚΗ, [20] Κελτικὴ πόλις. Εὕρηται δὲ C Μανάκη Κελτικὴ πόλις. τὸ ἐθνικὸν, Μακεναλεύς.

MÆOTÆ, gens Scythica, maxima & populosa. Genere fœm. dicitur Mæotis, uti Mæotis palus, quam hc vocatam perhibent ex eo, quod sit μαῖα, sive obstetrix Euxini Ponti. Est quoque piscis quidam Mæotes. Et possessivum Mæoticus dicitur.

MACE, urbs Celtica. Invenitur etiam Manace urbs Celtica. Gentile, Manacenus.

MA-

[17] Περὶ τοῦ Ἀχαΐδα] Aldina Juntinaque, περὶ τοῦ Ἀχαΐδα. Cl. Bochartus in Geog. Sac. lib. II cap. XI. censet, hunc locum in medio culmo, & satis speciosa conjectura emendare conatur, περὶ τοῦ Μαιώτου. Hunc locum esse tanum & virii immunem, non est quod mihi persuadeam. & quamquam Bocharti correctio satis probabilis videtur, eam hæsitanter & sollicite amplector, quia apud Hesychium idem reperio, nempe Mæonem Achaiæ fluvium esse, ita enim ille: Μαιόνιος λιμένα, Μαίονα φασὶ εἶναι ποταμὸν ἐν Ἀχαΐᾳ, ἢ Μαιόνιον λιμένα ἐν Ἐλαίᾳ. Si quid tentarem in Stephano, emendarem Ἀτιδάνα, & in Hesychio Ἀχαΐδ-. Nam Λίγεια inde urbs Lyciæ juxta Tmolum, unde item. Ἀτιδάνα, quod pro circumjacenti Aliæ regione lumi potest, per quam, vel circa quam ἀτίδων flavius fere volvit & undas agit.

[18] Τὸ ἔθνικὸ, Μαιώτης.] Est hoc gentile juxta suum idioma in Pœsiappi epigrammate:

Καὶγὼ Λεωνίδης ὁ Θρηϊκιος ἐστι μαιώτης ἐδάη.

[19] Καὶ τὸ ἠθνικὸν Μαιώτης, ὡς Μαιώτης λίμνη, ἣν φασιανὸς κληθῆναι ἀπὸ Φάσιδος εἶναι δὲ Μαῖαν εἶναι δὲ Εὐξεῖνον πόντον.] Vel pessime hunc locum tractarunt librarii, vel alio quodam fato multa exciderunt, ita enim in vulgatis & scriptis codicibus circumferebatur: Καὶ τὸ ἠθνικὸν, ὡς Μαιώτης λίμνη, ἣν φασιανὸς κληθῆναι ἀπὸ Εὐξεῖνος πόντος. Manum est profecto in tribus editionibus, nullam in iis verbis lacunæ aut defectus notam conspici, quasi omnia essent tam atque integra. Salmasius in marginibus sui Stephani emendat: ἣν φασι κληθῆναι μαῖαν δ' Εὔξεινος πόντος, quasi ultimum ex compendiaria scriptura vocis μαῖαν originem haberet. Plurima veterum scriptorum loca, quibus Salmasiana conjectura fulcitur, adduci possent. Plinius lib. VI cap. VII: *Tanais ipsum Scythiæ filyn vocant, Mæotin Tanaimdæ, quod fabulosæ matrem marit.* Procopius lib. IV de Bello Got. lib. IV: Οἱ δὲ τὸν Μαιώτην οὐκ ἀμελῶς ὀνομάζουσι τὸν Εὔξεινον Πόντον, ἐπειδὴ τὸ μὲν ἐς ἑσπέραν ἀφικνεῖται μέρος τοῦ Πόντου, τὸ δὲ ἐς ἕω ἐπὶ πολὺ χωρεῖ. μαῖαν δὲ λέγουσι τὴν τοῦ Πόντου καλλίστην τοῦ λιμένος. Eustathius ad Dionys. de Situ Orbis: Ὁ δὲ Πόντος ἐστὶ μὲν Εὔξεινος, πολλαχοῦ δὲ καὶ Μαιώτης, ἀπὸ τῆς μαίας τῆς τὸν Πόντον τεκούσης, ἤτοι τῆς γαίας ἢ τῆς θαλάσσης. Τὸ δὲ φασιανὸν Μαιώτην, ἀπὸ τοῦ Φάσιδος. Τὸ δὲ ἐν τούτοις πᾶσι φασὶ λεγόμενον οὕτω τὸ ἑξῆς. μᾶλλον δὲ ὁ τρόπος. Et paucis verbis interjectis sequitur: Φασὶ δὲ καὶ ὅτι μᾶλλον ἐκλέξιμον πόντου τοῦ Πόντου ἡ Μαιώτιδα. Eustathius igitur ex Dionysio non dumtaxat *matrem*, sed etiam μαῖαν, id est, *nutricem* sive obstetricem appellat, ἐς δὲ τὸ μαιῶ μαιῶσι. Infinit autem Mæotis per Bosporum Cimmerium, qui Mæotidis ostium dicitur, in Pontum, & sic porro in Propontidem, in Hellespontum, & denique in mare Ægæum, uti egregie ostendit Agathemerus lib. II Geog. cap. XIV. Quamvis autem hæc Salmasiana conjectura admodum speciosa videtur, maluimus tamen indubitatam & certam Cl. Isaci Vossii emendationem recipere, in observationibus ad Melam docentis, hunc Mæotidi paludi, ἀπὸ τοῦ μαίου τοῦ τῆς Εὐξείνου Πόντου, nomen obtigisse. Præterea interuit post τὸ ἠθνικὸν vocem Μαιώτης, quæ necessario requirebatur. Sic Tiregato Μαιώτης dicitur Polyæno lib. VIII, qui Hecatæo Sintorum regi nupsit.

[19] Ἐν δὲ Μαιώτης ἰχθύς.] In omnibus libris male legebatur Μαιώτης: hic enim piscis omnibus dicitur Μαιώτης. Athenæus lib. VII: Φησὶ δὲ καὶ τοὺς Μαιώτης καλουμένους, ὃν ποιηταὶ Ἀττικοὶ ὡς ἰχθῦν ἐδὴ τίθενται,

Τῶν Μαιώτης τ' ἐκπεφύλας ἠδὲ γλανίδας

Insita quadam naturæ vi hi pisces Nili accolis, futurum ejus incrementum denunciant, quare eos sacros dicunt. Ælian. lib. X de Animal. Τοὺς ὄφεις τοὺς φάσγανα ἐκδύοντας καὶ λέγοντας, ὅτι νεκρώσονται οἱ ἐν τοῖς ποταμοῖς τοῦ καλουμένου Ἐλαφαντίνου τοὺς Μαιώτας. Pisces in Mæotide palude, sive Mæote, sive alio nomine dicti, quare tardiores & pinguiores censeantur, causam tradit Juvenalis Satyra IV:

- - Neque enim minor hæserat illis
Quam operis glacies Mœotica, cruraque tandem
Solibus effudit torpentia ad ostia Ponti
Defessa tardos & longo frigore pingues.

[20] Μακεδών.] Possessivum illud invenitur apud Juvenalem Satyr. IV. & Æschyl. in Prometheo Vincto.

- - Ὁ γηγενὴς λόγχιμος ἐν χθονὶ
Λαβὼν ἀλαὸν ὦκ' ἐπ' ἀγρὸν Μακεδνὸν.

Et apud Plin. lib. VI cap. VIII: *Inde Mœotis lacus, in Europa dictus. A Cimmerio accolunt Mœotæ.* Advenbium Μακεδνὸν apud Scholiast. Theocrit in usu est, & Μακεδνὸς pro possessivo Μακεδνὸς apud Lycophronem:

Λέοντ' ἐφ' ἅρκτον ἄρδιν ἐξανιστάμενον
Σκύμνους ἀποστέλλοντα Μακεδνὸν πάλαγος.

[20] Μάκη, Κελτικὴ πόλις.] Non apparet hæc sectio in Mss. Vossiano. Censet tamen vir Incomp. in observat. ad Melam, Stephanum debuisse legere, Μανάκη, Κελτικὴ πόλις· Εὕρηται δὲ Μανάκη. Addimus ei existimare, Manacam esse illum locum, qui vulgo *Velez Malaga* appellatur, ac octodecim circiter passuum a Malaca distare. Quare autem sic scripserit Stephanus, ratio est in promptu: extitere enim veteres, qui existimabant Malacam & Manacum unum eandemque urbem esse, uti manifeste docet Strabo lib. III: Πλοῖα δ' ἐκ τῆς τῶν Τυρρηνῶν πόλεως Μασσαλίας, ἕως ἐκπλοῦς ἡ Κάλπη. Paucis vocibus interjectis

Conformi ad mss. Ἐκ τοῦ Κοντοσεφάνου τὸ Βυζάντ.

158, 1694 LUGDUNUM BATAVORUM, F. HAARING, examen

[159]

PROEVEN
Van
LETTEREN,
Dit gesneden zijn door Wylen
CHRISTOFFEL VAN DYCK,
Welke gegoten worden by JAN BUS, ten huyse van
Sr. JOSEPH ATHIAS,
Woont in de Swanenburg-straet, tot Amsterdam.

159, c. 1684 AMSTELODAMUM, J. ATHIAS

[160]

PROEF VAN LETTEREN,

Die te bekomen zyn, by de Weduwe van

DIRK VOSKENS en ZONEN,

Lettergieters op de Bloemgragt tot Amsterdam.

Noq nyn by dezelve te bekomen; Latynſe, en Hoog- en Nederdnyſe Letteren; van groot tot klein. En so iemand eenige Nieuwe Soort van Leuers gelieſde gefneden te hebben, die kan daar van by hanlieden, tot genoegen bedient worden; voor een billyke prys.

160, c. 1700 AMSTELODAMUM, DIRK VOSKENS

[161]

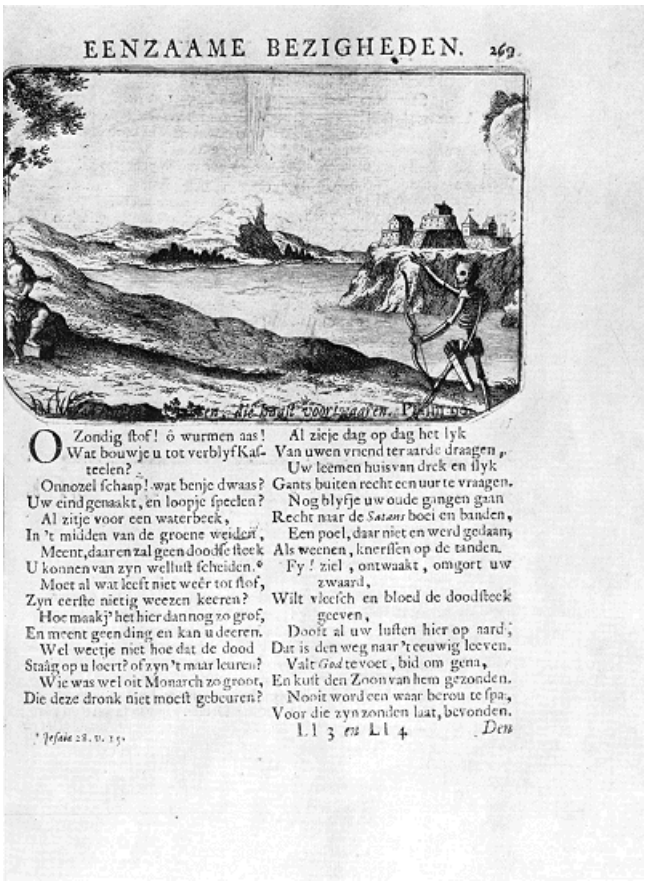

EENZAAME BEZIGHEDEN. 269.

O Zondig ſtof! ô wurmen aas!
Wat bouwje u tot verblyf Kaſteelen?
Onnozel ſchaap! wat benje dwaas?
Uw eind genaakt, en loopje ſpeelen?
Al zitje voor een waterbeek,
In 't midden van de groene weiden,
Meent, daar en zal geen doodſe ſteek
U konnen van zyn welluſt ſcheiden.*
Moet al wat leeft niet weêr tot ſtof,
Zyn eerſte nietig weezen keeren?
Hoe maakj' het hier dan nog zo grof,
En meent geen ding en kan u deeren.
Wel weetje niet hoe dat de dood
Staâg op u loert? of zyn 't maar leuren?
Wie was wel oit Monarch zo groot,
Die deze dronk niet moeſt gebeuren?

Al zieje dag op dag het lyk
Van uwen vriend ter aarde draagen,
Uw leemen huis van dreck en ſlyk
Gants buiten recht een uur te vraagen.
Nog blyfje uw oude gangen gaan
Recht naar de *Satans* boei en banden,
Een poel, daar niet en werd gedaan,
Als weenen, knerſſen op de tanden.
Fy! ziel, ontwaakt, omgort uw zwaard,
Wilt vleeſch en bloed de doodſteek geeven,
Dooft al uw luſten hier op aard;
Dat is den weg naar 't eeuwig leeven.
Valt *God* te voet, bid om genâ,
En kuſt den Zoon van hem gezonden.
Nooit word een waar berou te ſpa,
Voor die zyn zonden laat, bevonden.

* *Jeſaïe* 28. v. 15.

161, 1711 AMSTELODAMUM, J. LINDENBERG

[162]

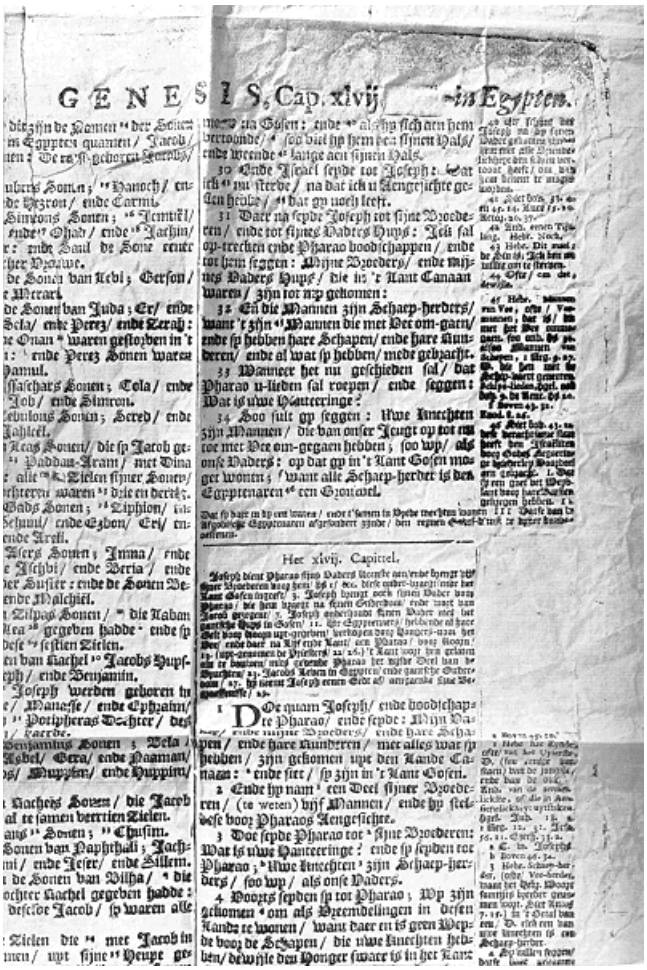

GENESIS, Cap. xlvij. in Egypten.

Hoofd. xlvij. Capittel.

Joseph dient Pharao sijne Vaders Broeder en synige hemgt uijt Gosen ingeleijt. 3. Joseph hemgt oock sijnen Vader voor Pharao / die hem ijgent na sijnen Gedrochten / ende woont van Pharao gegeven. 7. Joseph onderhoudt sijnen Vader met sijt Broeder Huys in Gosen. 11. De Egyptenaren / belooden al hare Gelt voor Broodt uijt-gegeven / verkoopen voor Penningen-waer het Vee / ende daer na Lijf ende Aarst / aen Pharao / voor Broodt. 19. Sijn-genomen de Priesters / 22. 26.) 't Aarst voijt hen gelaten als te bouwen / mits gebende Pharao het vijfde Deel van de Opwassinge. 23. Jacobs Leven in Egypten / ende gaet sijn Sterfte voor. 27. Sijt toenen Joseph eenen Sone als oock sijne Soonen / 28.

1 DE quam Joseph / ende boodschapte Pharao / ende seyde: Mijn Vader / ende mijne Broeders / ende hare Schapen / ende hare Runderen / met alles wat sij hebben / zijn gekomen uyt den Lande Canaan: ende siet / sij zijn in 't Land Gosen.

2 Ende hij nam 'een Deel sijner Broederen / (te weten) vijf Mannen / ende hij stelde deselve voor Pharaos Aengesichte.

3 Doe seyde Pharao tot 'sijne Broederen: Wat is uwe Hantteeringe? ende sij seijden tot Pharao; 'Uwe Knechten 'zijn Schaep-herders / soo wij / als onse Vaders.

4 Voorts seijden sij tot Pharao; Wij zijn gekomen 'om als Vreemdelingen in desen Lande te wonen / want daer en is geen Weyde voor de Schapen / die uwe Knechten hebben / de wijle den Honger swaer is in het Land Canaan: ende nu / laet uwe Knechten / bidden u / dat sij in Gosen moghen wonen.

5 Doe sprack Pharao tot Joseph / ende seyde: Uw Vader ende uwe Broeders zijn tot u gekomen:

6 Het Land Egypten staet voor uwe Aensichte / in het beste des Landts doet uwen Vader ende uwe Broeders wonen / in Gosen laet hen wonen: ende soo gij weet dat 'er Mannen onder hen zijn / die bequaem zijn / stelt die over mijn Vee.

7 Daer na quam Joseph met sijnen Vader Jacob in / ende stelde hem voor Pharao: ende Jacob 'loofde Pharao.

8 Ende Pharao seyde tot Jacob: Hoe oudt zijn de Dagen der Jaren uwes Levens?

9 Jacob seyde tot Pharao: De Dagen der Jaren mijner Vreemdelingschap zijn hondert ende dertich Jaren: weynich ende quaet zijn de Dagen der Jaren mijns Levens / ende en reycken niet tot de Dagen der Jaren mijner Vaderen / in de Dagen hunner Vreemdelingschappen.

10 Ende Jacob loofde Pharao / ende ging van voor Pharao uyt.

11 Joseph dede oock sijnen Vader / ende sijne Broeders woonen / ende gaf hen een Besitten in Egypten / in het beste des Landts / in het Land Ramesse / gelijck Pharao geboden hadde.

12 Ende Joseph onderhielt sijnen Vader / ende sijne Broeders / ende al het Huys sijns Vaders met Broodt / nae de Monden.

13 Want daer en was geen Broodt in alle de Landen / want de Honger was seer swaer / alsoo dat het Land Egypten / ende het Land Canaan van wegen den Honger bedorven.

14 Ende Joseph vergaderde al het Gelt / dat in Egypten / ende in het Land Canaan gevonden wierde / voor het Broodt / dat sij kochten: ende Joseph brachte het Gelt in Pharaos Huys.

15 Ende als het Gelt uyt-gegeven was in het Land Egypten / ende in het Land Canaan / quamen alle Egyptenaren tot Joseph / ende seyden: Gheef ons Broodt / waerom sullen wij voor uwe Aensichte sterven / want ons Gelt is uyt-gegeven?

16 Doe seyde Joseph: Gheeft uwe Beesten / ende ick sal u voor uwe Beesten geven / soo gij Gelt niet en hebt.

17 Ende sij brachten hare Beesten tot Joseph / ende Joseph gaf hen Broodt voor Paerden / voor Schapen / voor Runderen / ende voor Eselen: ende hij voedde hen met Broodt / voor al hare Beesten / in dat Jaer.

18 Doe dat Jaer ten eynde was / quamen sij tot hem in het tweede Jaer / ende seyden tot hem: Wij en sullen voor mijnen Heere niet verbergen / dat het Gelt / ende de Beesten / met de Beesten / uyt-gegeven zijn / ende dat 'er voor mijnen Heere niet en is / dan onse Lijven / ende onse Landen.

19 Waerom sullen wij voor uwe Oogen sterven / beyde wij / ende onse Landen? koopt ons ende onse Landen voor Broodt / ende wij / ende onse Landen sullen Pharao dienstbaer zijn: ende gheeft ons Saet / dat wij leven / ende niet en sterven / ende dat het Land niet en verwoest.

20 Ende Joseph kocht alle de Landen van Egypten voor Pharao / want alle de Egyptenaren verkochten elck sijn Veldt / want de Honger was swaer over hen: ende het Land wierde Pharaos.

21 Ende het volck hielt hij in Steden / van het eene eynde der Landpalen Egypten tot aen het ander eynde toe.

22 Alleen het Land der Priesteren en kocht hij niet / want de Priesteren hadden een vaste Spijse van Pharao / ende aten hare vaste Spijse / die Pharao hen gaf: daerom en hoefden sij hare Landen niet te verkoopen.

23 Doe seyde Joseph tot het volck: Siet / ick hebbe heden u ende uwe Landen voor Pharao gekocht: siet hier is Saet voor u / ende bestelt het Land:

24 Ende het sal geschieden in de Inkomsten / dat gij vijf Deelen Pharao geven sult / ende vier Deelen sullen uwe wesen / tot Saet des Velts / ende tot uwe Spijse / ende voor die in uwe Huysen zijn / ende tot Spijse voor uwe Kinderen.

25 Doe seyden sij: Gij hebt ons het Leven gegeven / laet ons Genade vinden voor mijnen Heere / wij sullen Pharao dienstbaer zijn.

26 Ende Joseph stelde het tot een Wet tot op desen dach / over alle de Landen Egypten / dat Pharao vijf Deelen hebben sal: alleen het Land der Priesteren alleen wierde Pharaos niet.

27 Ende Israel woonde in het Land Egypten / in het Land Gosen: ende sij hadden 'Besitten daer in / ende wierden vruchtbaer / ende wierden seer veel.

28 Ende Jacob leefde in het Land Egypten / seventien Jaren: ende de Dagen Jacobs / de Jaren zijns Levens / waren hondert ende seven ende veertich Jaren.

29 Ende de Dagen Israels quamen dat hij sterven soude / ende hij riep sijnen Soon Joseph / ende seyde tot hem: Soo ick nu Genade vinde voor uwe Oogen / soo legt nu uwe Hant onder mijne Heupe / ende doet de Weldaet ende Trouwe aen mij / dat gij mij niet en begraeft in Egypten:

30 Maer dat ick by mijne Vaderen legge / ende gij my uyt Egypten voert / ende my begraeft in hare Begraefnisse. Ende hij seyde: Ick sal doen naer uwe Woorden.

31 Ende hij seyde: Sweert my. Ende hij sweerde hem. Doe boog Israel sich op het Hooft des Bedts.

W.Gs Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*

162, 1718 LUGDUNUM BATAVORUM, J. MULLER JZN, VIDUA C. BOUTESTEYN & S. LUCHTMANS, examen

[163]

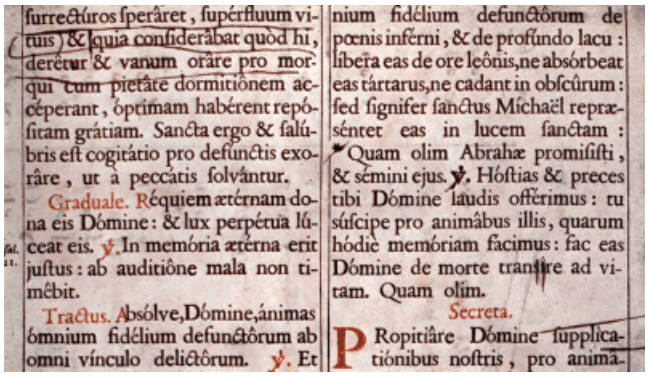

furrectúros ſperâret, ſupérfluum vi-
tuis) & quia conſiderâbat quòd hi,
deretur & vanum orâre pro mor-
qui cum pietâte dormitiônem ac-
céperant, óptimam habérent repó-
ſitam grátiam. Sancta ergo & ſalú-
bris eſt cogitátio pro defunctis exo-
râre, ut à peccátis ſolvántur.

Graduale. Réquiem ætérnam do-
na eis Dómine: & lux perpétua lú-
ceat eis. ℣. In memória ætérna erit
juſtus: ab auditiône mala non ti-
mébit.

Tractus. Absólve, Dómine, ánimas
ómnium fidélium defunctôrum ab
omni vínculo delictôrum. ℣. Et

nium fidélium defunctôrum de
pœnis inférni, & de profúndo lacu:
líbera eas de ore leônis, ne absórbeat
eas tártarus, ne cadant in obſcúrum:
ſed ſignifer ſanctus Míchaël repræ-
séntet eas in lucem ſanctam:
Quam olim Abrahæ promiſiſti,
& sémini ejus. ℣. Hóſtias & preces
tibi Dómine laudis offérimus: tu
súſcipe pro animâbus illis, quarum
hódie memóriam facimus: fac eas
Dómine de morte transíre ad vi-
tam. Quam olim.

Secreta.

PRopitiâre Dómine ſupplica-
tiónibus noſtris, pro anima-

163, 1728 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, examen

[164, 165, 166, 167]

164, 1725 LUGDUNUM BATAVORUM, J. VAN DER AA

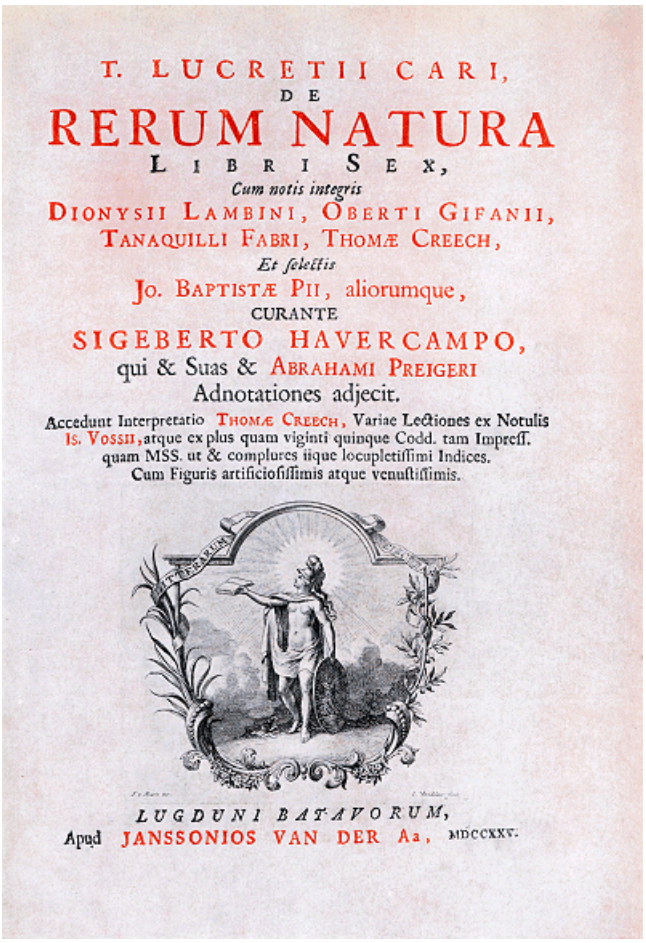

T. LUCRETII CARI,
DE
RERUM NATURA
LIBRI SEX,
Cum notis integris
DIONYSII LAMBINI, OBERTI GIFANII,
TANAQUILLI FABRI, THOMÆ CREECH,
Et selectis
Jo. BAPTISTÆ PII, aliorumque,
CURANTE
SIGEBERTO HAVERCAMPO,
qui & Suas & ABRAHAMI PREIGERI
Adnotationes adjecit.
Accedunt Interpretatio THOMÆ CREECH, Variae Lectiones ex Notulis
Is. VOSSII, atque ex plus quam viginti quinque Codd. tam Impress. quam MSS. ut & complures iique locupletissimi Indices.
Cum Figuris artificiosissimis atque venustissimis.

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud JANSSONIOS VAN DER Aa, MDCCXXV.

165, 1725 LUGDUNUM BATAVORUM, J. VAN DER AA

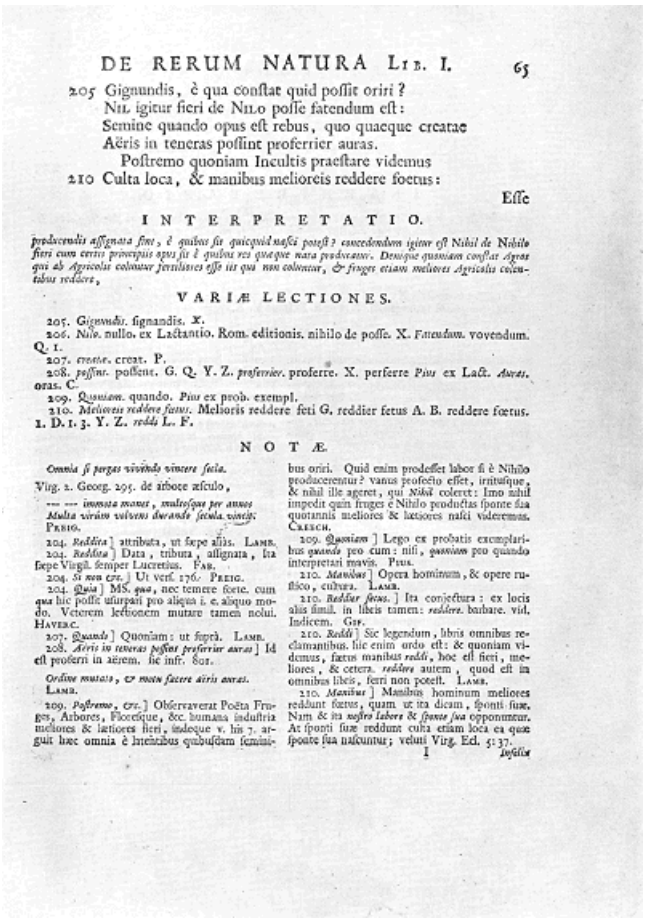

DE RERUM NATURA Lib. I. 65

Gignundis, è qua conſtat quid poſſit oriri?
Nil igitur fieri de Nilo poſſe fatendum eſt:
Semine quando opus eſt rebus, quo quaeque creatae
Aëris in teneras poſſint proferrier auras.
Poſtremo quoniam Incultis praeſtare videmus
Culta loca, & manibus melioreis reddere foetus:

Eſſe

INTERPRETATIO.

producendis aſſignata ſint, è quibus ſit quicquid naſci poteſt? concedendum igitur eſt Nihil de Nihilo fieri cum certis principiis opus ſit è quibus res quaeque nata producatur. Denique quoniam conſtat Agros qui ab Agricolis colantur feraciores eſſe iis qui non colantur, & fruges etiam meliores Agricultu cultas reddere,

VARIÆ LECTIONES.

205. *Gignundis.* ſignandis. X.
206. *Nilo.* nullo. ex Lactantio. Rom. editionis. nihilo de poſſe. X. *Fatendum.* vovendum. Q. I.
207. *creatae.* creat. P.
208. *poſſint.* poſſent. G. Q. Y. Z. *proferrier.* proferre. X. perferre *Pius* ex Lact. *Auras.* oras. C.
209. *Quoniam.* quando. *Pius* ex prob. exempl.
210. *Melioreis reddere foetus.* Melioris reddere feti G. reddier fetus A. B. reddere foetus. 1. D. 1. 3. Y. Z. *redds* L. F.

NOTÆ.

Omnia ſi pergas vivendo vincere ſecla.
Virg. 2. Georg. 295. de arbore æſculo,
— — immota manet, multoſque per annos
Multa virûm volvens durando ſecula vincit.
Pareio.

204. *Reddita*] attributa, ut ſepe aliis. Lamb.
204. *Reddita*] Data, tributa, aſſignata, Ita ſepe Virgil. ſemper Lucretius. Fab.
204. *Si non &c.*] Ut verſ. 176. Pareio.
204. *Quia*] MS. *quæ*, nec temere ſcete. cum *qua* hic poſſe uſurpari pro aliqua i. e. aliquo modo. Veterem lectionem mutare tamen nolui. Haverc.
207. *Quando*] Quoniam: ut ſuprà. Lamb.
208. *Aëris in teneras poſſint proferrier auras*] Id eſt proferri in aërem. ſic infr. 801.

Ordine mutato, & motu facere aëris auras.
Lamb.

209. *Poſtremo, &c.*] Obſervaverat Poëta Fruges, Arbores, Floreſque, &c. humana induſtria meliores & lætiores fieri, indeque v. his 7. arguit hæc omnia è lnitiis quibuſdam ſeminibus oriri. Quid enim prodeſſet labor ſi è Nihilo producerentur? vanus profecto eſſet, irrituſque, & nihil ille ageret, qui *Nihil* coleret: Imo nihil impedit quin fruges è Nihilo productas ſponte ſua quotannis meliores & lætiores naſci videremus. Creech.

209. *Quoniam*] Lego ex probatis exemplaribus *quando* pro cum: niſi, *quoniam* pro quando interpretari mavis. Pius.
210. *Manibus*] Opera hominum, & opere ruſtico, cultura. Lamb.
210. *Reddiur foetus.*] Ita conjectura: ex locis aliis ſimil. in libris tamen: *reddere.* barbare. vid. Indicem. Gif.
210. *Redds*] Sic legendum, libris omnibus reclamantibus. hic enim ordo eſt: & quoniam videmus, fœtus manibus *redds*, hoc eſt fieri, meliores, & cetera. *reddere* autem, quod eſt in omnibus libris, ferri non poteſt. Lamb.
210. *Manibus*] Manibus hominum meliores reddunt fœtus, quam ut ita dicam, ſponti ſuæ. Nam & ita *noſtro labore & ſponte ſua* opponuntur. At ſponti ſuæ reddunt culta etiam loca ea quæ ſponte ſua naſcuntur; veluti Virg. Ed. 5. 37.

166, 1725 LUGDUNUM BATAVORUM, J. VAN DER AA

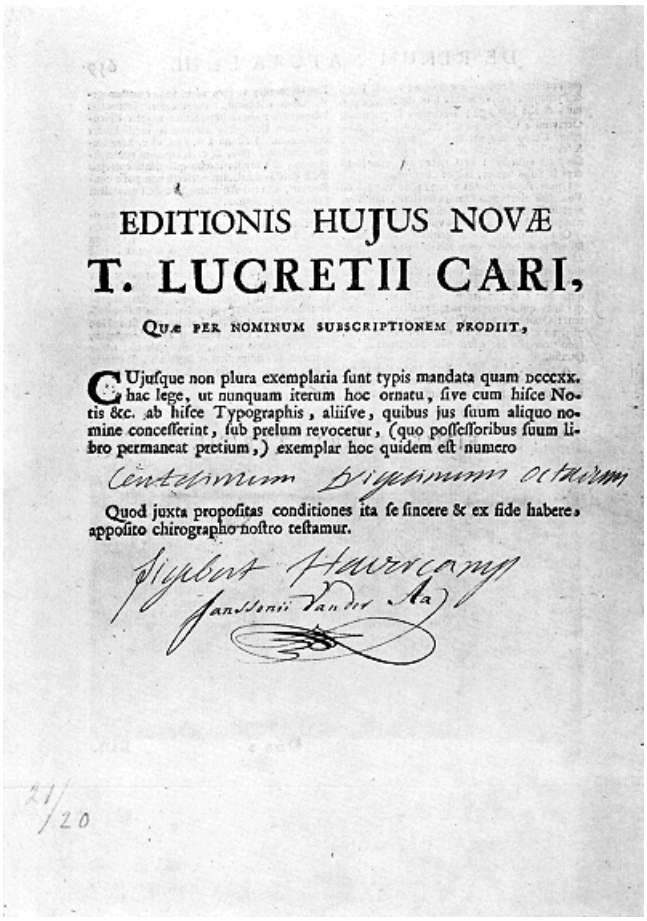

EDITIONIS HUJUS NOVÆ

T. LUCRETII CARI,

QUÆ PER NOMINUM SUBSCRIPTIONEM PRODIIT,

CUjuſque non plura exemplaria ſunt typis mandata quam DCCCXX. hac lege, ut nunquam iterum hoc ornatu, ſive cum hiſce Notis &c. ab hiſce Typographis, aliiſve, quibus jus ſuum aliquo nomine conceſſerint, ſub prelum revocetur, (quo poſſeſſoribus ſuum libro permaneat pretium,) exemplar hoc quidem eſt numero

Centesimum Vigesimum octavum

Quod juxta propoſitas conditiones ita ſe ſincere & ex fide habere, appoſito chirographo noſtro teſtamur.

Sigebert Haverkamp

Jan Jonii Van der Aa

21/20

167, 1725 LUGDUNUM BATAVORUM, J. VAN DER AA

[168, 169, 170]

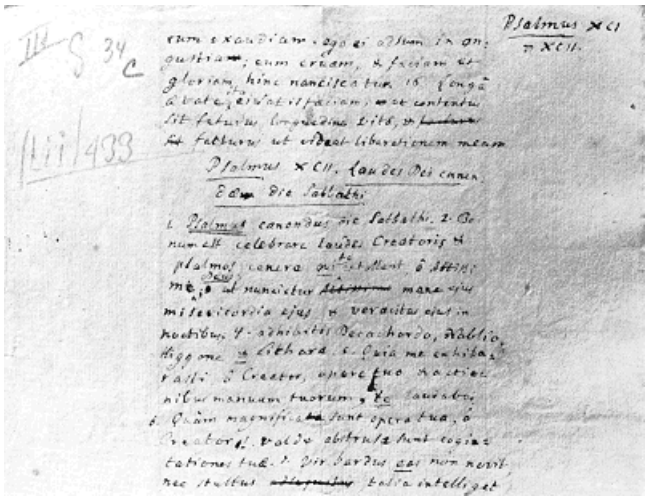

168, 1731 AMSTELODAMUM, R. & J. WETSTEIN & W. SMITH, exemplar

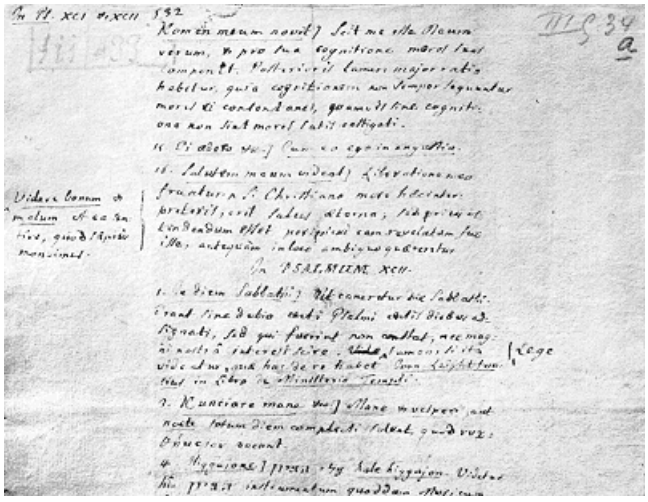

169, 1731 AMSTELODAMUM, R. & J. WETSTEIN & W. SMITH, exemplar

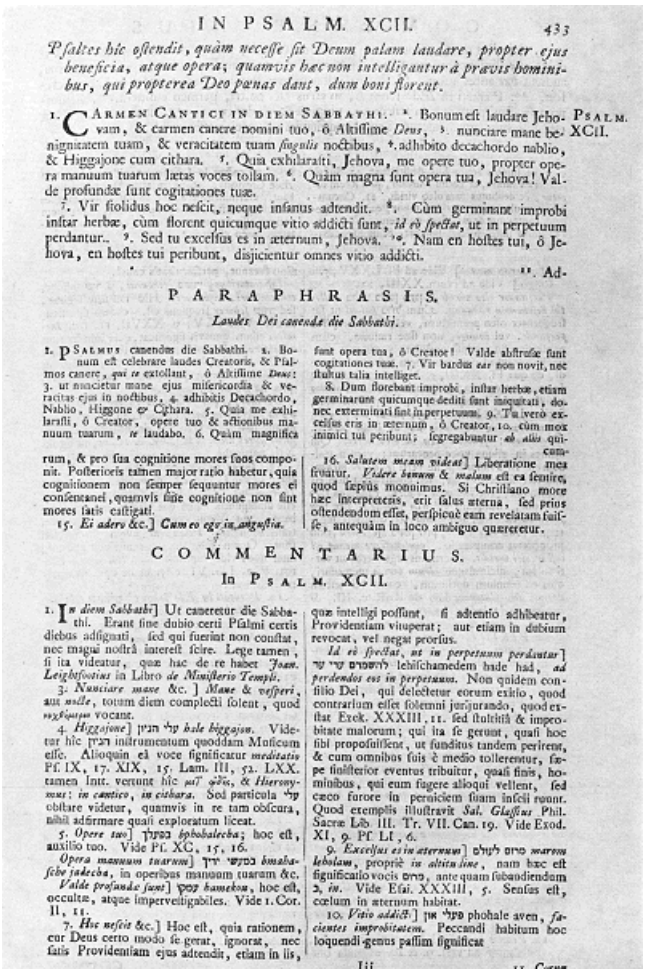

IN PSALM. XCII. 433

Psaltes hic ostendit, quàm necesse sit Deum palam laudare, propter ejus beneficia, atque opera; quamvis hæc non intelligantur à prævis hominibus, qui propterea Deo pœnas dant, dum boni florent.

1. CARMEN CANTICI IN DIEM SABBATHI. 2. Bonum est laudare Jehovam, & carmen canere nomini tuo, ô Altissime *Deus*, 3. nunciare mane benignitatem tuam, & veracitatem tuam *singulis* noctibus, 4. adhibito decachordo nablio, & Higgajone cum cithara. 5. Quia exhilarasti, Jehova, me opere tuo, propter opera manuum tuarum lætas voces tollam. 6. Quàm magna sunt opera tua, Jehova! Valde profundæ sunt cogitationes tuæ. PSALM. XCII.

7. Vir stolidus hoc nescit, neque insanus adtendit. 8. Cùm germinant improbi instar herbæ, cùm florent quicumque vitio addicti sunt, *id eò spectat*, ut in perpetuum perdantur. 9. Sed tu excelsus es in æternum, Jehova. 10. Nam en hostes tui, ô Jehova, en hostes tui peribunt, disjicientur omnes vitio addicti.

11. Ad-

PARAPHRASIS.

Laudes Dei canendæ die Sabbathi.

1. PSALMUS canendus die Sabbathi. 2. Bonum est celebrare laudes Creatoris, & Psalmos canere, *qui te* extollant, ô Altissime *Deus*: 3. ut nuncietur mane ejus misericordia & veracitas ejus in noctibus, 4. adhibitis Decachordo, Nablio, Higgone & Cithara. 5. Quia me exhilarasti, ô Creator, opere tuo & actionibus manuum tuarum, *te* laudabo. 6. Quàm magnifica sunt opera tua, ô Creator! Valde abstrusæ sunt cogitationes tuæ. 7. Vir bardus *ea* non novit, nec stultus talia intelliget.

8. Dum florebant improbi, instar herbæ, etiam germinarunt quicumque dediti sunt iniquitati, donec exterminati sint in perpetuum. 9. Tu verò excelsus eris in æternum, ô Creator, 10. cùm mox inimici tui peribunt; segregabantur *ab aliis* quicumque

rum, & pro sua cognitione mores suos componit. Posteriores tamen major ratio habetur, quia cognitionem non semper sequuntur mores ei consentanei, quamvis sine cognitione non sint mores satis castigati.

15. *Ei adero &c.*] *Cum eo ego in angustia.*

16. *Salutem meam videat*] Liberatione mea fruatur. *Videre bonum & malum* est ea sentire, quod sæpiùs monuimus. Si Christiano more hæc interpreteris, erit salus æterna, sed prius ostendendum esset, perspicuè eam revelatam fuisse, antequàm in loco ambiguo quæreretur.

COMMENTARIUS.

In PSALM. XCII.

1. *In diem Sabbathi*] Ut caneretur die Sabbathi. Erant sine dubio certi Psalmi certis diebus adsignati, sed qui fuerint non constat, nec magni nostrâ interest scire. Lege tamen, si ita videatur, quæ hac de re habet *Joan. Leightfootius* in Libro *de Ministerio Templi*.

3. *Nunciare mane* &c.] *Mane* & *vesperi*, aut *nocte*, totum diem complecti solent, quod νυχθήμερον vocant.

4. *Higgajone*] הגיון *hale higgajon*. Videtur hic instrumentum quoddam Musicum esse. Alioquin ea voce significatur *meditatio* Ps. IX, 17. XIX, 15. Lam. III, 62. LXX. tamen Interp. vertunt hic μετ' ᾠδῆς, & *Hieronymus*: *in cantico, in cithara*. Sed particula על obstare videtur, quamvis in re tam obscura, nihil adfirmare quasi exploratum liceat.

5. *Opere tuo*] בפעלך *bpohalecha*; hoc est, auxilio tuo. Vide Ps. XC, 15, 16.

Opera manuum tuarum] במעשי ידיך *bmaasche jadecha*, in operibus manuum tuarum &c.

Valde profundæ sunt] עמקו *hamecku*, hoc est, occultæ, atque imperveltigabiles. Vide 1. Cor. II, 11.

7. *Hic nescit* &c.] Hoc est, quia rationem, cur Deus certo modo se gerat, ignorat, nec satis Providentiam ejus adtendit, etiam in iis, quæ intelligi possunt, si adtentio adhibeatur, Providentiam vituperat; aut etiam in dubium revocat, vel negat prorsus.

Id eò spectat, ut in perpetuum perdantur] לשמדם עדי עד lehischamedem hade had, *ad perdendos eos in perpetuum*. Non quidem consilio Dei, qui delectetur eorum exitio, quod contrarium esset solemni jurejurando, quod extat Exek. XXXIII, 11. sed stultitiâ & impœnitate malorum; qui ita se gerunt, quasi hoc sibi proposuissent, ut funditus tandem perirent, & cum omnibus suis è medio tollerentur, sæpe sinistrior eventus tribuitur, quasi finis, hominibus, qui eum fugere alioqui vellent, sed cæco furore in perniciem suam inscii ruunt. Quod exemplis illustravit *Sal. Glassius* Phil. Sacræ Lib. III. Tr. VII. Can. 19. Vide Exod. XI, 9. Ps. LI, 6.

9. *Excelsus es in æternum*] מרום לעולם *marom leholam*, propriè *in altitudine*, nam hæc est significatio vocis מרום, ante quam subaudiendum ב, *in*. Vide Esai. XXXIII, 5. Sensus est, cœlum in æternum habitat.

10. *Vitio addicti*.] פעלי און phohale aven, *facientes improbitatem*. Peccandi habitum hoc loquendi genus passim significat

170, 1731 AMSTELODAMUM, R. & J. WETSTEIN & W. SMITH

[171, 172, 173, 174, 175]

171, 1740 HAGA COMITIS, VIDUA LE VIER & P. PAUPIE, delineatio

172, 1740 HAGA COMITIS, VIDUA LE VIER & P. PAUPIE

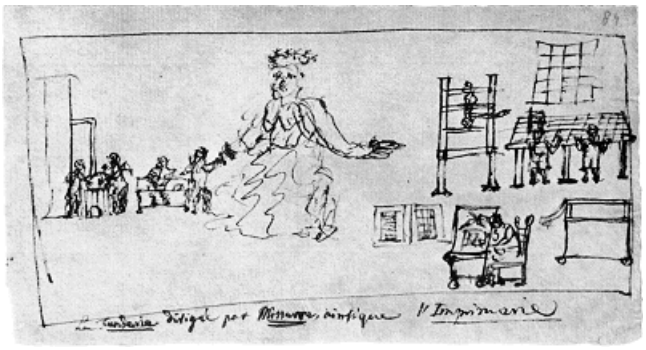

173, 1740 HAGA COMITIS, VIDUA LE VIER & P. PAUPIE, delineatio

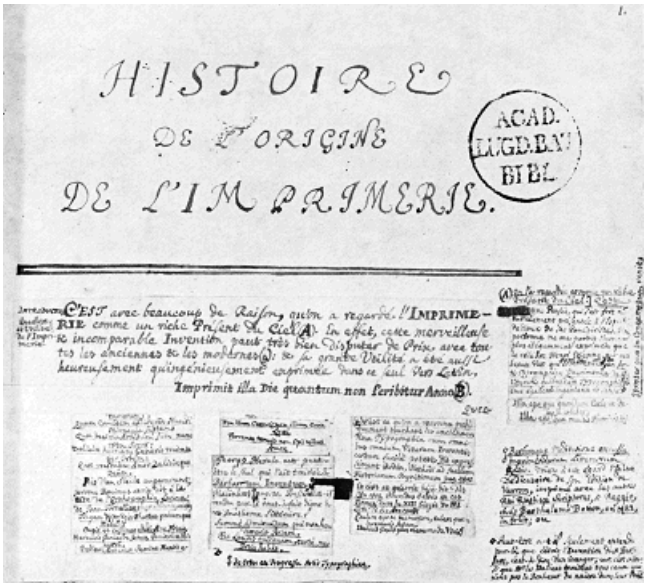

174, 1740 HAGA COMITIS, VIDUA LE VIER & P. PAUPIE, exemplar

La Fonderie dirigée par MINERVE, de même que l'Imprimerie

HISTOIRE
DE L'ORIGINE
ET DES
PREMIERS PROGRÈS
DE L'IMPRIMERIE.

C'EST avec beaucoup de Raiſon, qu'on a regardé l'IMPRIMERIE comme un riche Préſent du Ciel (A). En effet, cette merveilleuſe & incomparable Invention peut très bien diſputer de Prix avec toutes les autres, tant anciennes que modernes (*a*): & ſa grande Utilité a été auſſi heureuſement qu'ingénieuſement exprimée dans ce ſeul Vers Latin, *Im-*

INTRODUCTION. Excellence & Utilité de l'Imprimerie.

(*a*) *C'eſt ce qu'on a tâché pareillement de faire voir ailleurs.* Una Typographia cum omnibus omnium Veterum laboribus facile pugnat, *Vir eruditiſſimus* Bodin, Methodi ad facilem Hiſtoriarum Cognitionem *pag.* 480. *Et c'eſt ce qu'avoit déjà dit dès l'an* 1501 Conradus Celtis *en ces Termes, dans ſa Ars poetica, Lib. III, Eleg. XIII :*

Qualem ego te memorem, ſalem qui invenis Artem,
Indocte Gallia plus memoranda Viris !

(A) *On l'a regardée comme un riche Préſent du Ciel.*] C'EST une Penſée, qui s'eſt fort naturellement préſentée à l'Eſprit de divers de ſes Panégiriſtes. Mais, perſonne ne me paroit l'avoir plus élégamment exprimée que le célèbre Henri Etienne, par ces beaux Vers qui font le Commencement de ſon *Artis Typographicæ Querimonia de illiteratis quibuſdam Typographis, propter quos in Contemptum venit* ; Poëme également ingénieux & ſenſé.

175, 1740 HAGA COMITIS, VIDUA LE VIER & P. PAUPIE

[176, 177, 178, 179]

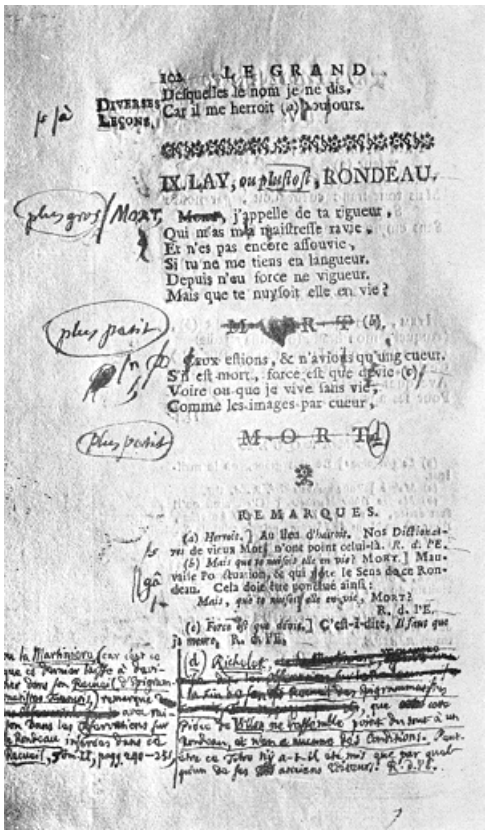

LE GRAND
Desquelles le nom je ne dis,
DIVERSES LEÇONS. Car il me herroit (a) toujours.

IX. LAY, ou plustôt, RONDEAU.

MORT, Mort, j'appelle de ta rigueur,
Qui m'as ma maistresse ravie,
Et n'es pas encore assouvie,
Si tu ne me tiens en langueur.
Depuis n'eu force ne vigueur.
Mais que te nuysoit elle en vie?

M O R T (b),

Ses vertus estions, & n'avions qu'ung cueur.
S'il est mort, force est que devie (c)
Voire ou que je vive sans vie,
Comme les images par cueur,

M O R T.

REMARQUES.

(a) *Herroit.*] Au lieu d'*herroit*. Nos Dictionnaires de vieux Mots n'ont point celui-là. *R. d. l'E.*

(b) *Mais que te nuysoit elle en vie?* MORT.] Mauvaise Explication, & qui gâte le Sens de ce Rondeau. Cela doit être ponctué ainsi:

Mais, que te nuysoit elle en vie, MORT?

R. d. l'E.

(c) *Force est que devie.*] C'est-à-dire, *Il faut que je meure*, *Ru. de l'Es.*

(d) Richelet.

176, 1742 HAGA COMITIS, A. MOETJENS, examen

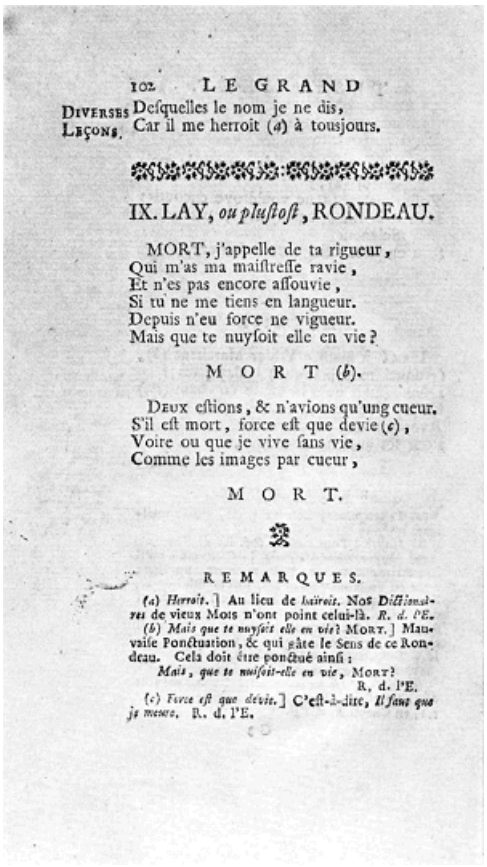

102 LE GRAND

DIVERSES LEÇONS. Deſquelles le nom je ne dis,
Car il me herroit (*a*) à tousjours.

IX. LAY, *ou pluſtoſt*, RONDEAU.

MORT, j'appelle de ta rigueur,
Qui m'as ma maiſtreſſe ravie,
Et n'es pas encore aſſouvie,
Si tu ne me tiens en langueur.
Depuis n'eu force ne vigueur.
Mais que te nuyſoit elle en vie?

M O R T (*b*).

Deux eſtions, & n'avions qu'ung cueur.
S'il eſt mort, force eſt que devie (*c*),
Voire ou que je vive ſans vie,
Comme les images par cueur,

M O R T.

REMARQUES.

(*a*) *Herroit.*] Au lieu de *hairoit*. Nos *Dictionnaires* de vieux Mots n'ont point celui-là. *R. d. l'E.*

(*b*) *Mais que te nuyſoit elle en vie?* MORT.] Mauvaiſe Ponctuation, & qui gâte le Sens de ce Rondeau. Cela doit être ponctué ainſi:

Mais, que te nuiſoit-elle en vie, MORT?

R. d. l'E.

(*c*) *Force eſt que devie.*] C'eſt-à-dire, *Il faut que je meure.* R. d. l'E.

177, 1742 HAGA COMITIS, A. MOETJENS

178, 1742 HAGA COMITIS, A. MOETJENS, delineatio

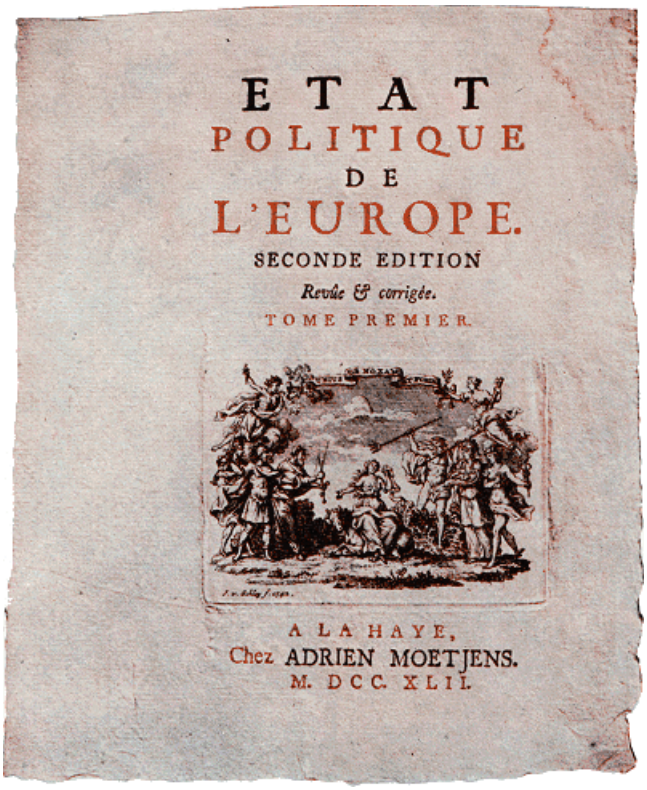
ETAT
POLITIQUE
DE
L'EUROPE.
SECONDE EDITION
Revûe & corrigée.
TOME PREMIER.
A LA HAYE,
Chez ADRIEN MOETJENS.
M. DCC. XLII.

179, 1742 HAGA COMITIS, A. MOETJENS, examen

[180, 181]

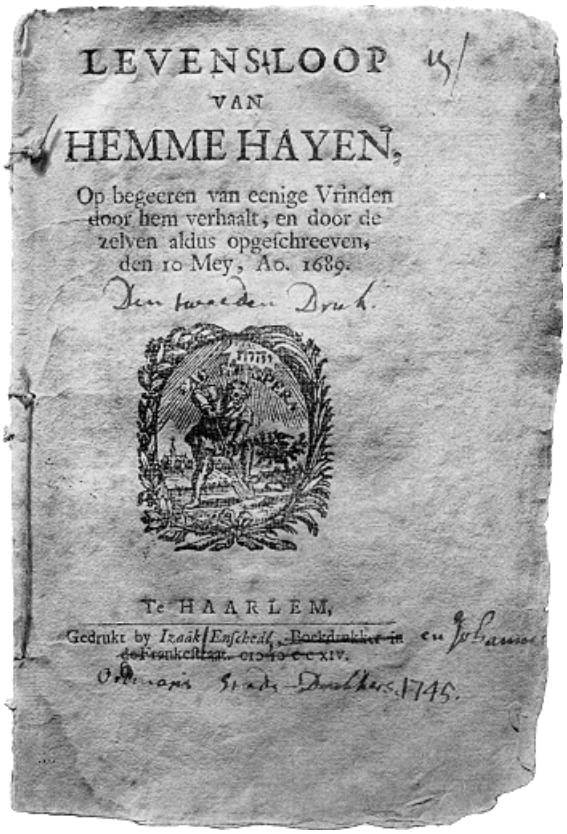
LEVENSLOOP
VAN
HEMME HAYEN,
Op begeeren van eenige Vrinden door hem verhaalt, en door de zelven aldus opgeschreeven, den 10 Mey, Ao. 1689.
Den tweeden Druk.
Te HAARLEM,
Gedrukt by Izaak Enschedé, Boekdrukker in de Vronkestraat. 1745.

180, 1745 HARLEMUM, I. & J. ENSCHEDÉ, exemplar

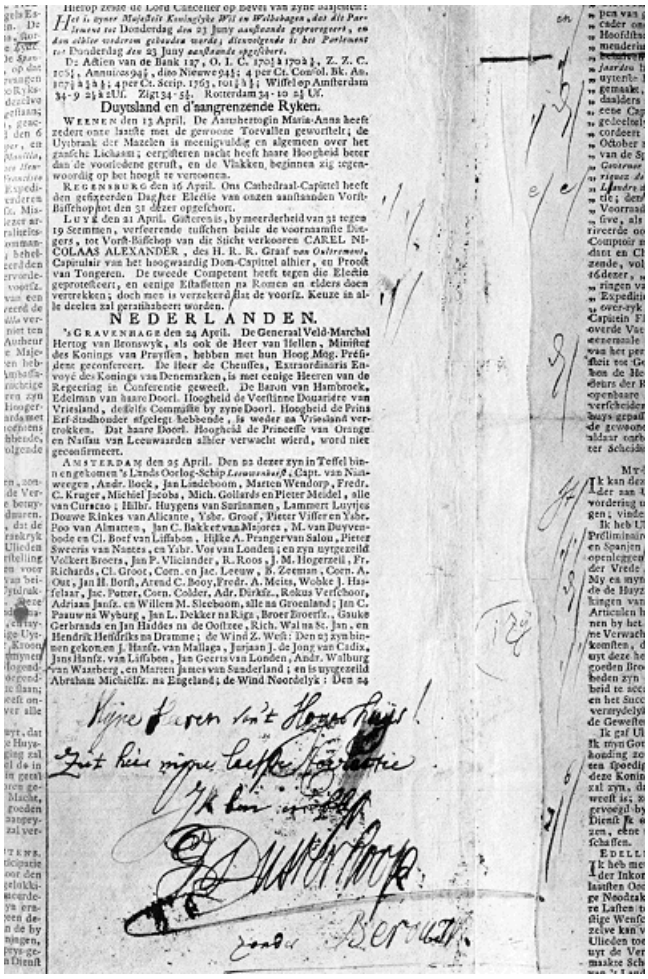

Hierop zende de Lord Canceller op bevel van zyne Majesteit:

Het is zyner Majesteits Koninglyke Wil en Welbehagen, dat dit Parlement tot Donderdag den 23 Juny aanstaande geprorogeert, en dan alhier wederom gehouden worde; dienvolgende is het Parlement tot Donderdag den 23 Juny aanstaande opgeschort.

De Actien van de Bank 127, O. I. C. 170½ 170¾, Z. Z. C. 105¼, Annuiteyten 94¾, dito Nieuwe 94¾; 4 per Ct. Consol. Bk. Ao. 1075 ¾ 74 ¼, 4 per Ct. Scrip. 1765, 101¾ ¼; Wissel op Amsterdam 34-9 ¾ à 2Uf. Zigt 34-5¾. Rotterdam 34-10 à 2Uf.

Duytsland en d'aangrenzende Ryken.

WEENEN den 13 April. De Aartshertogin Maria-Anna heeft zedert onze laatste met de gewoone Toevallen geworstelt; de Uytbraak der Mazelen is menigvuldig en algemeen over het ganschc Lichaam; ergsteren nacht heeft haare Hoogheid beter dan de voorgaande gerust, en de Vlakken, beginnen zig tegenwoordig op het hoogst te vertoonen.

REGENSBURG den 16 April. Ons Cathedraal-Capittel heeft den gefixeerden Dag ter Electie van onzen aanstaanden Vorst-Bisschophot den 31 dezer opgeschort.

LUYK den 21 April. Gisteren is, by meerderheid van 31 tegen 19 Stemmen, verheerende tusschen beide de voornaamste Dingers, tot Vorst-Bisschop van die Stichr verkooren CAREL NICOLAAS ALEXANDER, des H. R. R. Graaf van *Ostrevant*, Capitulair van het hoogwaardig Dom-Capittel alhier, en Proost van Tongeren. De tweede Competent heeft tegen die Electie geprotesteert, en eenige Etsaetten na Romen en elders doen verrekken; doch men is verzekerd dat de voorsz. Keuze in alle deelen zal gehandhaeert worden.

NEDERLANDEN.

'sGRAVENHAGE den 24 April. De Generaal Veld-Marchal Hertog van Bronswyk, als ook de Heer van Hellen, Minister des Konings van Pruyssen, hebben met hun Hoog Mog. Presidente geconfereert. De Heer de Chenffes, Extraordinaris Envoyé des Konings van Denemarken, is met eenige Heeren van de Regeering in Conferentie geweest. De Baron van Hambroek, Edelman van haare Doorl. Hoogheid de Vorstinne Douairiere van Vriesland, deselfs Commisie by zyne Doorl. Hoogheid de Prins Erf-Stadhouder afgelegt hebbende, is weder na Vriesland verrokken. Dat haare Doorl. Hoogheid de Princesse van Oranje en Nassau van Leeuwaarden alhier verwacht wierd, word niet gecontirmeert.

AMSTERDAM den 25 April. Den 22 dezer zyn in Texel binnengekomen 's Lands Oorlog-Schip *Leeuwarden*, Capt. van Naarweegen, Andr. Bock, Jan Lindeboom, Marten Wendorp, Fredr. C. Kruger, Michiel Jacobs, Mich. Gollards en Pieter Meidel, alle van Curacao; Hilbr. Huygens van Surinamen, Lammert Luytjes Douwe Rinkes van Alicante, Yshr. Groof, Pieter Visser en Yshr. Poo van Almanten, Jan C. Bakker van Majores, M. van Duyvenbode en Cl. Boef van Lissabon, Hilke A. Prange van Salou, Pieter Sweeris van Nantes, en Yshr. Vos van Londen; en zyn uytgezeild Velckert Broers, Jan P. Vlielander, R. Roos, J. M. Hoogerzeil, Fr. Richards, Cl. Groot, Corn. en Jac. Leeuw, B. Zeeman, Corn. A. Out, Jan H. Borst, Arend C. Booy, Fredr. A. Meits, Wobke J. Hasselaar, Jac. Potter, Corn. Colder, Adr. Dirksz., Rokus Verschoor, Adriaan Jansz. en Willem M. Sleeboom, alle na Groenland; Jan C. Paauw na Wyburg, Jan L. Dekker na Riga, Broer Doorsts., Gauke Gerbrands en Jan Haddes na de Oostzee, Rich. Wal na St. Jan, en Hendrik Hendriks na Dramme; de Wind Z. West: Den 23 zyn binnen gekomen J. Hansz. van Malaga, Jurjaan J. de Jong van Cadix, Jans Hansz. van Lissabon, Jan Geerts van Londen, Andr. Wolburg van Waterberg, en Marten James van Sunderland; en is uytgezeild Abraham Michielsz. na Engeland; de Wind Noordelyk: Den 24

181, 1763 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ, examen

[182, 183, 184, 185]

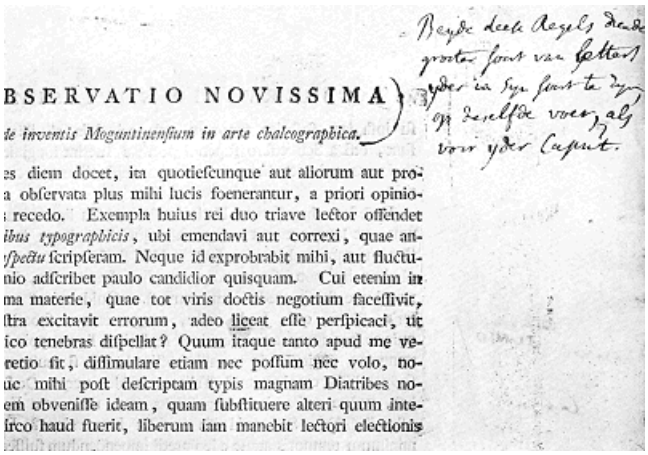

BSERVATIO NOVISSIMA

de inventis Moguntinensium in arte chalcographica.

es diem docet, ita quotiescunque aut aliorum aut pro-
a observata plus mihi lucis foenerantur, a priori opinio-
recedo. Exempla huius rei duo triave lector offendet
ibus typographicis, ubi emendavi aut correxi, quae an-
spectu scripseram. Neque id exprobrabit mihi, aut fluctu-
nio adscribet paulo candidior quisquam. Cui etenim in
ma materie, quae tot viris doctis negotium facessivit,
stra excitavit errorum, adeo liceat esse perspicaci, ut
ico tenebras dispellat? Quum itaque tanto apud me ve-
retio sit, dissimulare etiam nec possum nec volo, no-
uc mihi post descriptam typis magnam Diatribes no-
em obvenisse ideam, quam substituere alteri quum inte-
irco haud fuerit, liberum iam manebit lectori electionis

182, 1765 HAGA COMITIS, N. VAN DAALEN, examen

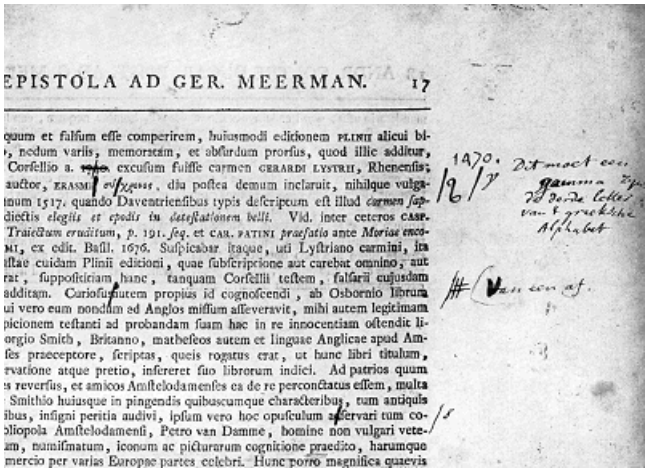

EPISTOLA AD GER. MEERMAN. 17

quum et falsum esse comperirem, huiusmodi editionem PLINII alicui bi-
, nedum variis, memoratam, et absurdum prorsus, quod illic additur,
Corsellio a. 1480. excusum fuisse carmen GERARDI LYSTRII, Rhenensis,
auctor, ERASMI *aetate*, diu postea demum inclaruit, nihilque vulga-
inum 1517. quando Daventriensibus typis descriptum est illud *carmen sap-*
dictis elegiis et epodis in detestationem belli. Vid. inter ceteros CASP.
Traiectum eruditum, *p.* 191. *seq.* et CAR. PATINI *praefatio* ante *Moriae enco-*
MI, ex edit. Basil. 1676. Suspicabar itaque, uti Lystriano carmini, ita
istae cuidam Plinii editioni, quae subscriptione aut carebat omnino, aut
rat, suppositiciam hanc, tanquam Corsellii testem, falsarii cuiusdam
additam. Curiosus autem propius id cognoscendi, ab Osbornio librum
ui vero eum nondum ad Anglos missum asseveravit, mihi autem legitimam
picionem testanti ad probandam suam hac in re innocentiam ostendit li-
orgio Smith, Britanno, matheseos autem et linguae Anglicae apud Am-
ses praeceptore, scriptas, queis rogatus erat, ut hunc libri titulum,
rvatione atque pretio, infereret suo librorum indici. Ad patrios quum
s reversus, et amicos Amstelodamenses ea de re perconctatus essem, multa
Smithio huiusque in pingendis quibuscumque characteribus, tum antiquis
ibus, insigni peritia audivi, ipsum vero hoc opusculum asservari tum co-
oliopola Amstelodamensi, Petro van Damme, homine non vulgari vete-
am, nomismatum, iconum ac picturarum cognitione praedito, harumque
mercio per varias Europae partes celebri. Hunc porro magnifica quaevis

183, 1765 HAGA COMITIS, N. VAN DAALEN, examen

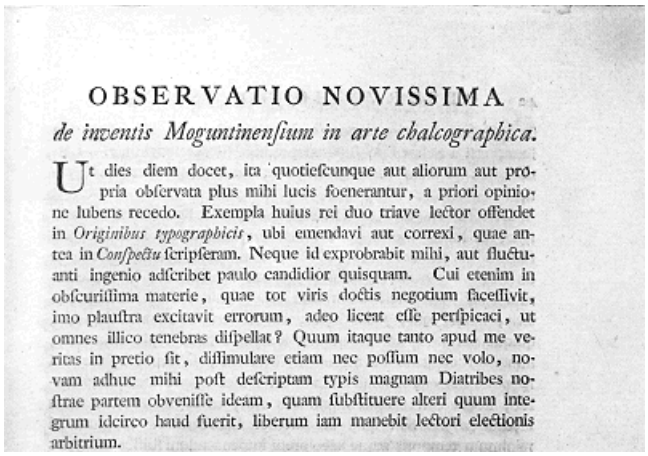

OBSERVATIO NOVISSIMA

de inventis Moguntinenſium in arte chalcographica.

Ut dies diem docet, ita quotieſcunque aut aliorum aut propria obſervata plus mihi lucis foenerantur, a priori opinione lubens recedo. Exempla huius rei duo triave lector offendet in *Originibus typographicis*, ubi emendavi aut correxi, quae antea in *Conſpectu* ſcripſeram. Neque id exprobrabit mihi, aut fluctuanti ingenio adſcribet paulo candidior quisquam. Cui etenim in obſcuriſſima materie, quae tot viris doctis negotium faceſſivit, imo plauſtra excitavit errorum, adeo liceat eſſe perſpicaci, ut omnes illico tenebras diſpellat? Quum itaque tanto apud me veritas in pretio ſit, diſſimulare etiam nec poſſum nec volo, novam adhuc mihi poſt deſcriptam typis magnam Diatribes noſtrae partem obveniſſe ideam, quam ſubſtituere alteri quum integrum idcirco haud fuerit, liberum iam manebit lectori electionis arbitrium.

184, 1765 HAGA COMITIS, N. VAN DAALEN

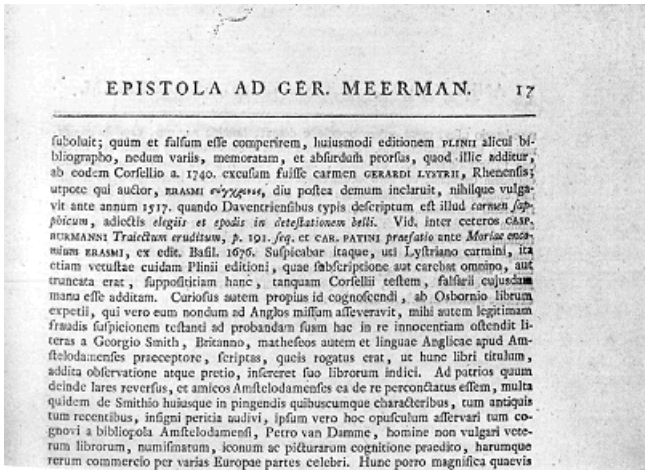

EPISTOLA AD GER. MEERMAN. 17

ſuboluit; quum et falſum eſſe comperirem, huiusmodi editionem PLINII alicui bibliographo, nedum variis, memoratam, et abſurdum prorſus, quod illic additur, ab eodem Corſellio a. 1740. excuſam fuiſſe carmen GERARDI LYSTRII, Rhenenſis; utpote qui auctor, ERASMI *ενύχιον*, diu poſtea demum inclaruit, nihilque vulgavit ante annum 1517. quando Daventrienſibus typis deſcriptum eſt illud *carmen ſapphicum*, adiectis *elegiis et epodis in deteſtationem belli*. Vid. inter ceteros CASP. BURMANNI *Traiectum eruditum*, *p.* 191. *ſeq.* et CAR. PATINI *praefatio* ante *Moriae encomium* ERASMI, ex edit. Baſil. 1676. Suſpicabar itaque, uti Lyſtriano carmini, ita etiam vetuſtae cuidam Plinii editioni, quae ſubſcriptione aut carebat omnino, aut truncata erat, ſuppoſititiam hanc, tanquam Corſellii teſtem, falſarii cujusdam manu eſſe additam. Curioſus autem propius id cognoſcendi, ab Osbornio librum expetii, qui vero eum nondum ad Anglos miſſum aſſeveravit, mihi autem legitimam fraudis ſuſpicionem teſtanti ad probandam ſuam hac in re innocentiam oſtendit literas a Georgio Smith, Britanno, matheſeos autem et linguae Anglicae apud Amſtelodamenſes praeceptore, ſcriptas, queis rogatus erat, ut hunc libri titulum, addita obſervatione atque pretio, inſereret ſuo librorum indici. Ad patrios quum deinde lares reverſus, et amicos Amſtelodamenſes ea de re perconctatus eſſem, multa quidem de Smithio huiusque in pingendis quibuscumque characteribus, tum antiquis tum recentibus, inſigni peritia audivi, ipſum vero hoc opuſculum aſſervari tum cognovi a bibliopola Amſtelodamenſi, Petro van Damme, homine non vulgari veterum librorum, numiſmatum, iconum ac picturarum cognitione praedito, harumque rerum commercio per varias Europae partes celebri. Hunc porro magnifica quaevis

185, 1765 HAGA COMITIS, N. VAN DAALEN

[186, 187, 188, 189, 190, 191, 192]

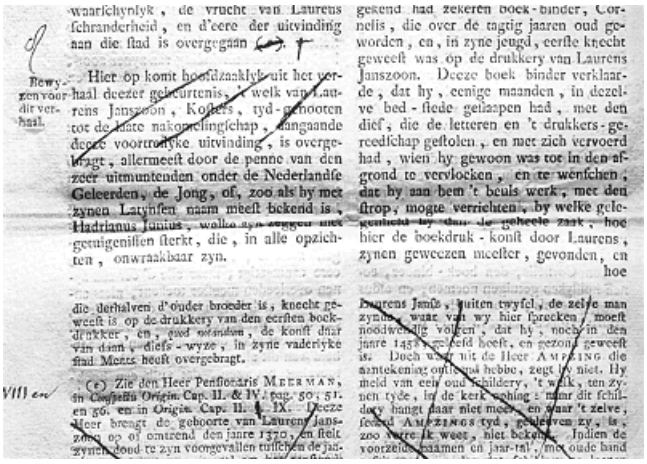

waarſchynlyk, de vrucht van Laurens ſchranderheid, en d'eere der uitvinding aan die ſtad is overgegaan.

Hier op komt hoofdzaaklyk uit het verhaal deezer geſchurtenis, 't welk van Laurens Janszoon, Koſters, tyd-genooten tot de laate nakomelingſchap, aangaande deeze voortreffelyke uitvinding, is overgebragt, allermeeſt door de penne van den zeer uitmuntenden onder de Nederlandſe Geleerden, de Jong, of, zoo als hy met zynen Latynſen naam meeſt bekend is, Hadrianus Junius, welke zyn oordeel met getuigeniſſen ſterkt, die, in alle opzichten, onwraakbaar zyn.

Bewyzen voor dit verhaal.

die derhalven d'ouder broeder is, knecht geweeſt is op de drukkery van den eerſten boekdrukker, en, eind waarden, de konſt daar van dam, dieſs-wyze, in zyne vaderlyke ſtad Meers heeft overgebragt.

VIII en

(c) Zie den Heer Penſionaris MEERMAN, in Conſpectu Origin. Cap. II. & IV. pag. 50, 51. en 56. en in Origin. Cap. II. §. IX. Deeze Heer brengt de geboorte van Laurens Janszoon op of omtrend den jaare 1370, en ſtelt zynen dood te zyn voorgevallen tuſſchen de jaaren 1439 en 1440.

gekend had zekeren boek-binder, Cornelis, die over de tagtig jaaren oud geworden, en, in zyne jeugd, eerſte knecht geweeſt was op de drukkery van Laurens Janszoon. Deeze boek binder verklaarde, dat hy, eenige maanden, in dezelve bed-ſtede geſlapen had, met den dief, die de letteren en 't drukkers-gereedſchap geſtolen, en met zich vervoerd had, wien hy gewoon was toe in den afgrond te vervlocken, en te wenſchen, dat hy aan been 't beuls werk, met den ſtrop, mogte verrichten, by welke gelegenheid hy dan de geheele zaak, hoe hier de boekdruk-konſt door Laurens, zynen geweezen meeſter, gevonden, en hoe

Laurens Janſs, buiten twyfel, de zelfde man zynde, waar van wy hier ſpreeken, moeſt noodwendig volgen, dat hy, noch in den jaare 1458, geleefd hoeft, en gezond geweeſt is. Doch weet uit de Heer AMPZING die aantekening ontfangen hebbe, zegt hy niet. Hy meld van een oud ſchildery, 't welk, ten zynen tyde, in de kerk gehing: maar dit ſchildery hangt daar niet meer, en waar 't zelve, ſedert AMPZINGS tyd, gebleeven zy, is, zoo verre ik weet, niet bekend. Indien de voorzeide zaamen en jaar-tal, met oude hand

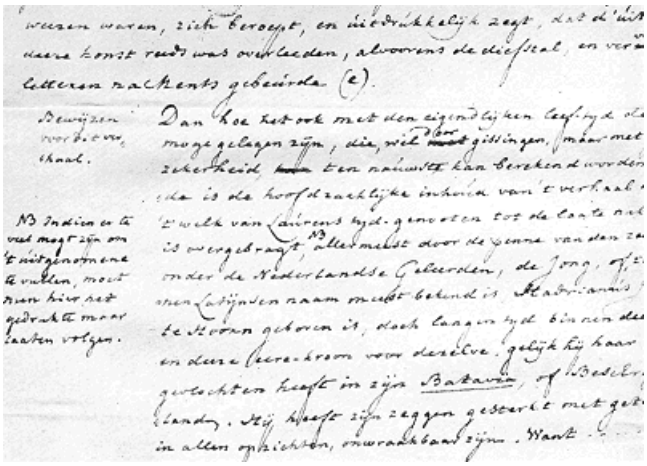

weeren waren, zich beroept, en uitdrukkelyk zegt, dat d'uit
daare konſt reeds was overleeden, alvoorens de dieffeal, en ver
letteren nachtens gebeurde. (c).

Dewyzen voor het ver-haal.

Dan hoe het ook met den eigentlyken leeftyd
mogt gelegen zyn, die, wil niet gilligen, maar met
zekerheid ten naauwſt kan berekend worden
is de hoofdzaaklyke inhoud van 't verhaal
't welk van Laurens tyd-genooten tot de laate na
is overgebragt, allermeeſt door de penne van den
onder de Nederlandſe Geleerden, de Jong, of
zynen latynſen naam meeſt bekend is, Hadrianus
te Harlem geboren is, doch laagen tyd binnen de
en deeze heer-ſtroom van derzelve, gelyk hy haar
gevlochten heeft in zyn Batavia, of Beſchr
Vaderl. Zyn woorde zyn zeggen geſtaalt met get
in allen opzichten, onwraakbaar zyn. Want

NB Indien er te veel magt zyn om 't uitgenomene te vullen, moet men hier met gedrukte maar laaten volgen.

186, 1765 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH, examen

187, 1765 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH, exemplar

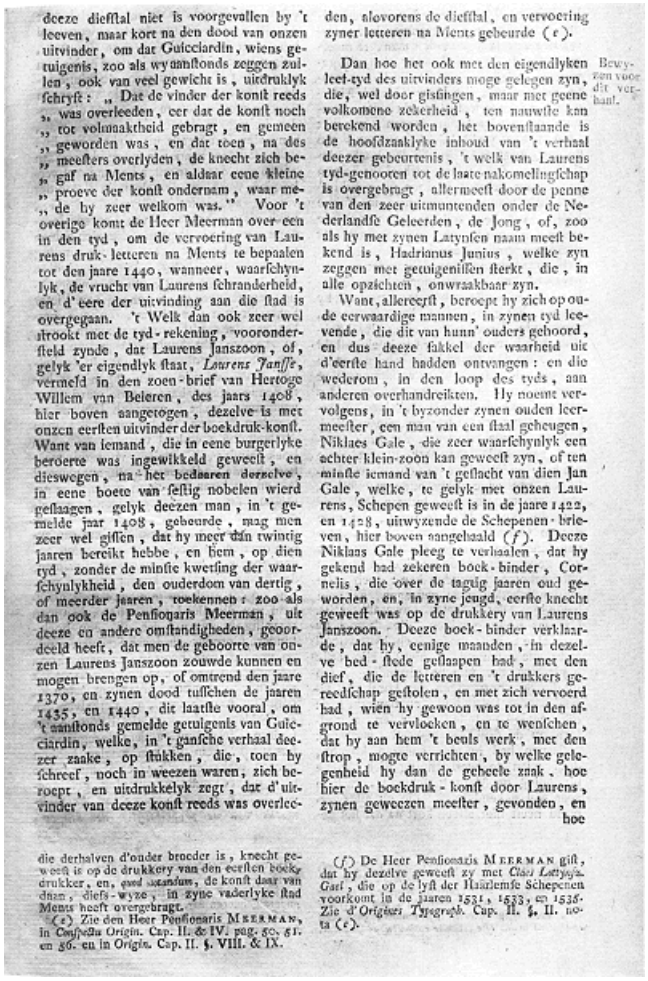

deeze diefstal niet is voorgevallen by 't leeven, maar kort na den dood van onzen uitvinder, om dat Guicciardin, wiens getuigenis, zoo als wy aanstonds zeggen zullen, ook van veel gewicht is, uitdruklyk schryft: „ Dat de vinder der konst reeds „ was overleeden, eer dat de konst noch „ tot volmaaktheid gebragt, en gemeen „ geworden was, en dat toen, na des „ meesters overlyden, de knecht zich be„ gaf na Ments, en aldaar eene kleine „ proeve der konst ondernam, waar me„ de hy zeer welkom was." Voor 't overige komt de Heer Meerman over een in den tyd, om de vervoering van Laurens druk-letteren na Ments te bepaalen tot den jaare 1440, wanneer, waarschynlyk, de vrucht van Laurens schranderheid, en d' eere der uitvinding aan die stad is overgegaan. 't Welk dan ook zeer wel strookt met de tyd-rekening, vooronderstelt zynde, dat Laurens Janszoon, of, gelyk 'er eigendlyk staat, *Laurens Jansse*, vermeld in den zoen-brief van Hertoge Willem van Beieren, des jaars 1408, hier boven aangetogen, dezelve is met onzen eersten uitvinder der boekdruk-konst. Want van iemand, die in eene burgerlyke beroerte was ingewikkeld geweest, en dieswegen, na het bedaaren derzelve, in eene boete van sestig nobelen wierd geslaagen, gelyk deezen man, in 't gemelde jaar 1408, geheurde, mag men zeer wel gissen, dat hy meer dan twintig jaaren bereikt hebbe, en dus, op dien tyd, zonder de minste kwetsing der waarschynlykheid, den ouderdom van dertig, of meerder jaaren, toekennen: zoo als dan ook de Pensionaris Meerman, uit deeze en andere omstandigheden, geoordeeld heeft, dat men de geboorte van onzen Laurens Janszoon zouwde kunnen en mogen brengen op, of omtrend den jaare 1370, en zynen dood tusschen de jaaren 1435, en 1440, dit laatste vooral, om 't aanstonds gemelde getuigenis van Guicciardin, welke, in 't ganssche verhaal deezer zaake, op stukken, die, toen hy schreef, noch in weezen waren, zich beroept, en uitdrukkelyk zegt, dat d' uitvinder van deeze konst reeds was overleeden, alvorens de diefstal, en vervoering zyner letteren na Ments geheurde (*e*).

Dan hoe het ook met den eigendlyken leef-tyd des uitvinders moge gelegen zyn, die, wel door gissingen, maar met geene volkomene zekerheid, ten nauwste kan berekend worden, het bovenstaande is de hoofdzaaklyke inhoud van 't verhaal deezer gebeurtenis, 't welk van Laurens tyd-genooten tot de laate nakomelingschap is overgebragt, allermeest door de penne van den zeer uitmuntenden onder de Nederlandse Geleerden, de Jong, of, zoo als hy met zynen Latynsen naam meest bekend is, Hadrianus Junius, welke zyn zeggen met getuigenissen sterkt, die, in alle opzichten, onwraakbaar zyn. Bewyzen voor dit verhaal.

Want, allereerst, beroept hy zich op oude eerwaardige mannen, in zynen tyd leevende, die dit van hunn' ouders gehoord, en dus deeze fakkel der waarheid uit d'eerste hand hadden ontvangen: en die wederom, in den loop des tyds, aan anderen overhandreikten. Hy noemt vervolgens, in 't byzonder zynen ouden leermeester, een man van een staal geheugen, Niklaes Gale, die zeer waarschynlyk een achter klein-zoon kan geweest zyn, of ten minste iemand van 't geslacht van dien Jan Gale, welke, te gelyk met onzen Laurens, Schepen geweest is in de jaare 1422, en 1428, uitwyzende de Schepenen-brieven, hier boven aangehaald (*f*). Deeze Niklaus Gale pleeg te verhaalen, dat hy gekend had zekeren boek-binder, Cornelis, die over de tagtig jaaren oud geworden, en, in zyne jeugd, eerste knecht geweest was op de drukkery van Laurens Janszoon. Deeze boek-binder verklaarde, dat hy, eenige maanden, in dezelve bed-stede geslaapen had, met den dief, die de letteren en 't drukkers gereedschap gestolen, en met zich vervoerd had, wien hy gewoon was tot in den afgrond te vervloeken, en te wenschen, dat hy aan hem 't beuls werk, met den strop, mogte verrichten, by welke gelegenheid hy dan de geheele zaak, hoe hier de boekdruk-konst door Laurens, zynen geweezen meester, gevonden, en hoe

die derhalven d'ouder broeder is, knecht geweest is op de drukkery van den eersten boekdrukker, en, *quod notandum*, de konst daar van dien, diefs-wyze, in zyne vaderlyke Stad Ments heeft overgebragt.

(*e*) Zie den Heer Pensionaris Meerman, in *Conjectura Origin.* Cap. II. & IV. pag. 50, 51. en 86. en in *Origin.* Cap. II. §. VIII. & IX.

(*f*) De Heer Pensionaris Meerman gist, dat hy dezelve geweest zy met *Claes Lattyns Gast*, die op de lyst der Haarlemse Schepenen voorkomt in de jaaren 1531, 1533, en 1536. Zie d'*Origines Typograph.* Cap. II. §. II. nota (*e*).

188, 1765 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ & J. BOSCH

189

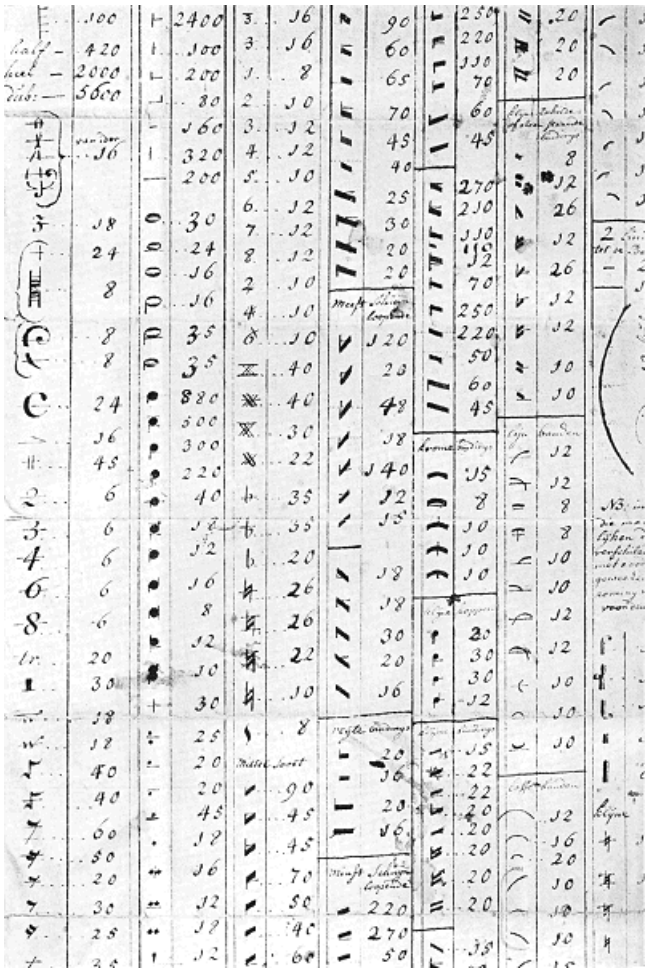

189, c. 1758 HARLEMUM, ms.
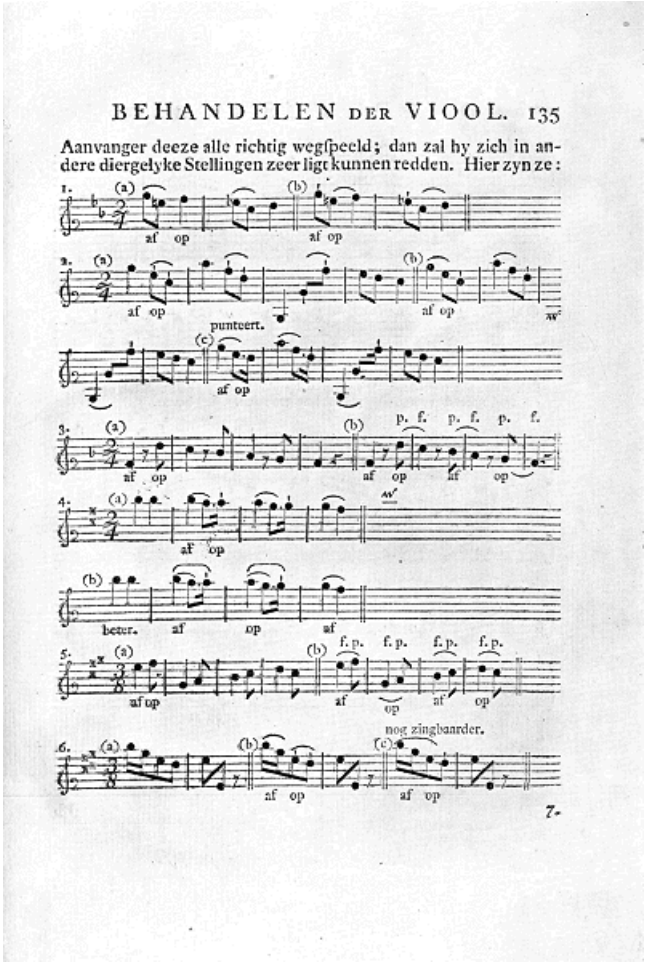
190, 1766 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ

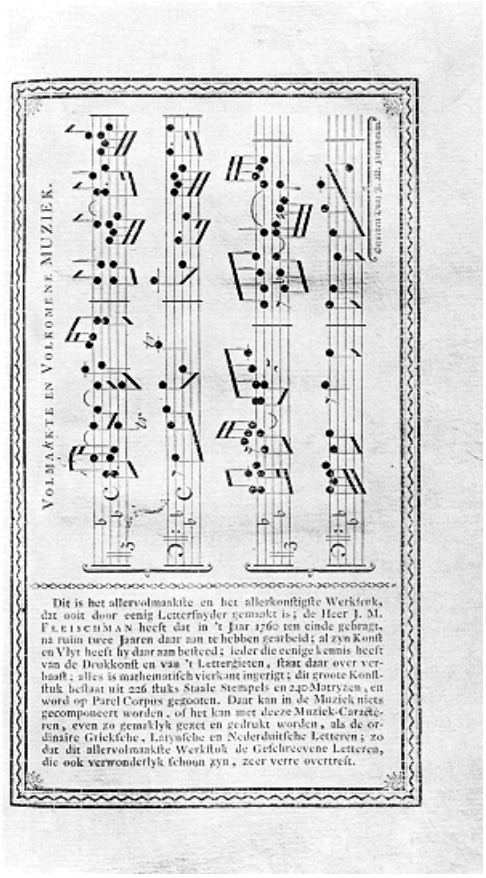

191, 1768 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ

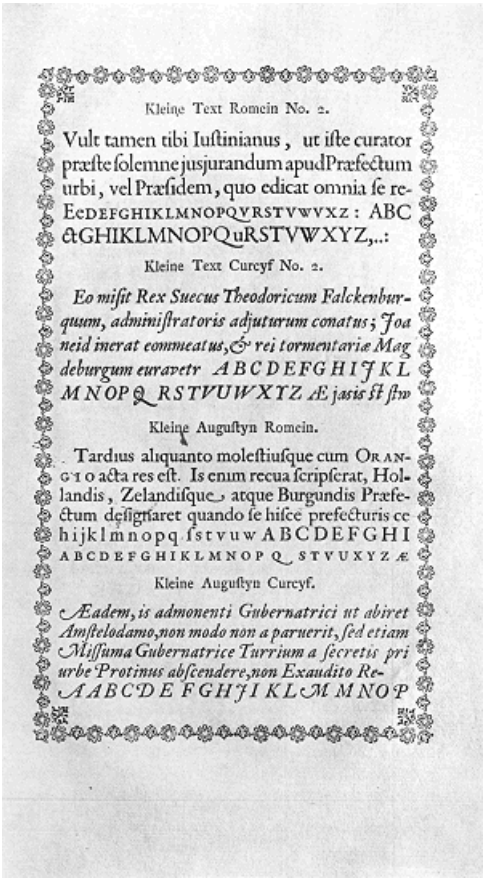
Kleine Text Romein No. 2.

Vult tamen tibi Iuſtinianus, ut iſte curator
præſte ſolemne jusjurandum apud Præfectum
urbi, vel Præſidem, quo edicat omnia ſe re-
EeDEFGHIKLMNOPQVRSTVWVXZ: ABC
&GHIKLMNOPQuRSTVWXYZ,..:

Kleine Text Cureyf No. 2.

*Eo miſit Rex Suecus Theodoricum Falckenbur-
quum, adminiſtratoris adjuturum conatus; Joa
neid inerat commeatus, & rei tormentariæ Mag
deburgum euavetr ABCDEFGHIJKL
MNOPQRSTVUWXYZ Æ jasis ſt ſtw*

Kleine Auguſtyn Romein.

Tardius aliquanto moleſtiuſque cum ORAN-
GIO acta res eſt. Is enim recua ſcripſerat, Hol-
landis, Zelandiſque, atque Burgundis Præfe-
ctum deſignaret quando ſe hiſce prefecturis ce-
hijklmnopq ſstvuw ABCDEFGHI
ABCDEFGHIKLMNOPQSTVUXYZÆ

Kleine Auguſtyn Cureyf.

*Æadem, is admonenti Gubernatrici ut abiret
Amſtelodamo, non modo non a paruerit, ſed etiam
Miſſuma Gubernatrice Turrium a ſecretis pri
urbe Protinus abſcendere, non Exaudito Re-
AABCDEFGHJIKLMMNOP*

192, 1768 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ

[193, 194, 195]

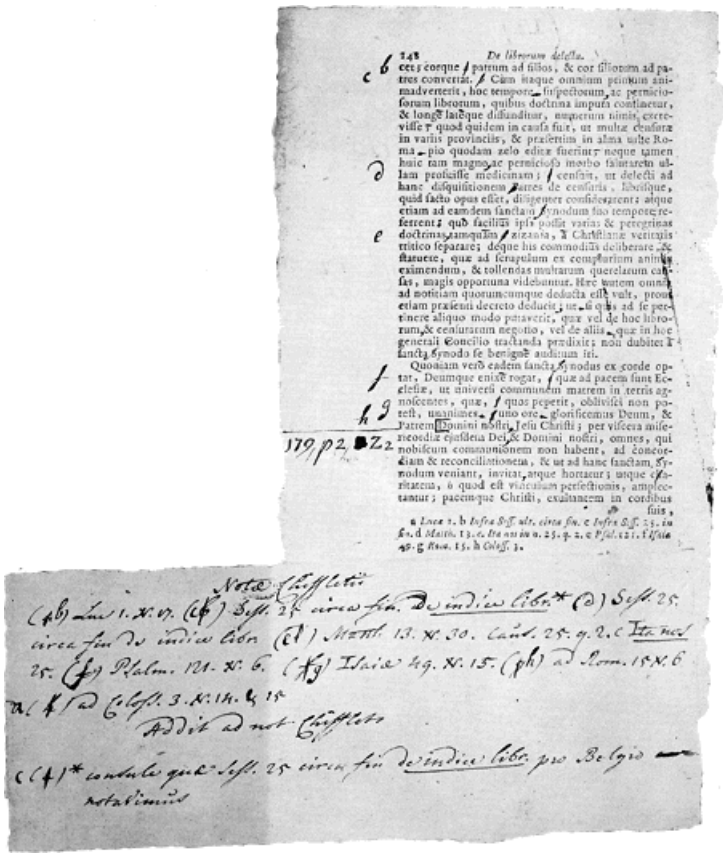

193, 1779 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, exemplar

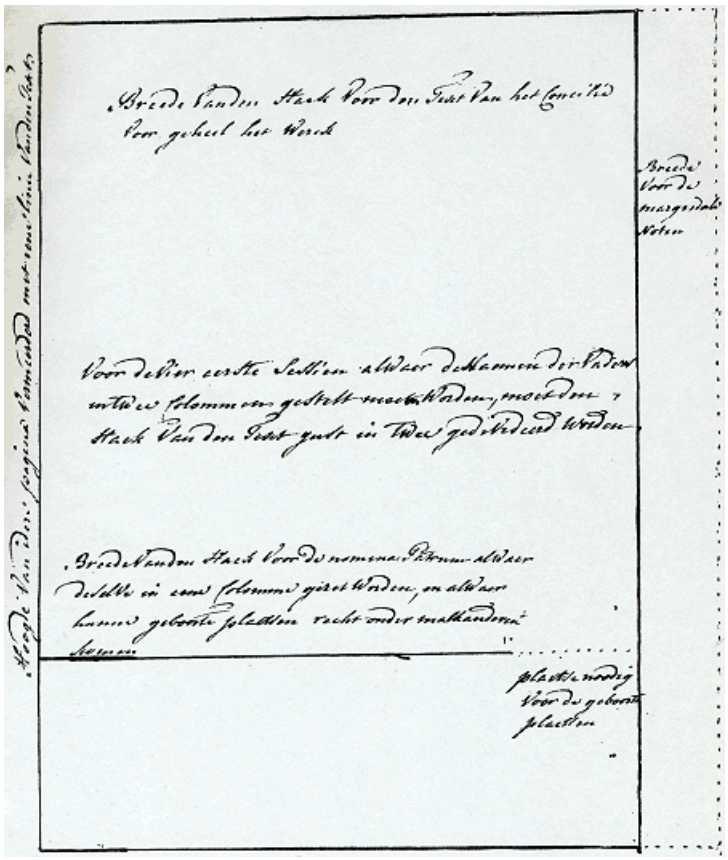

194, 1779 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA, delineatio

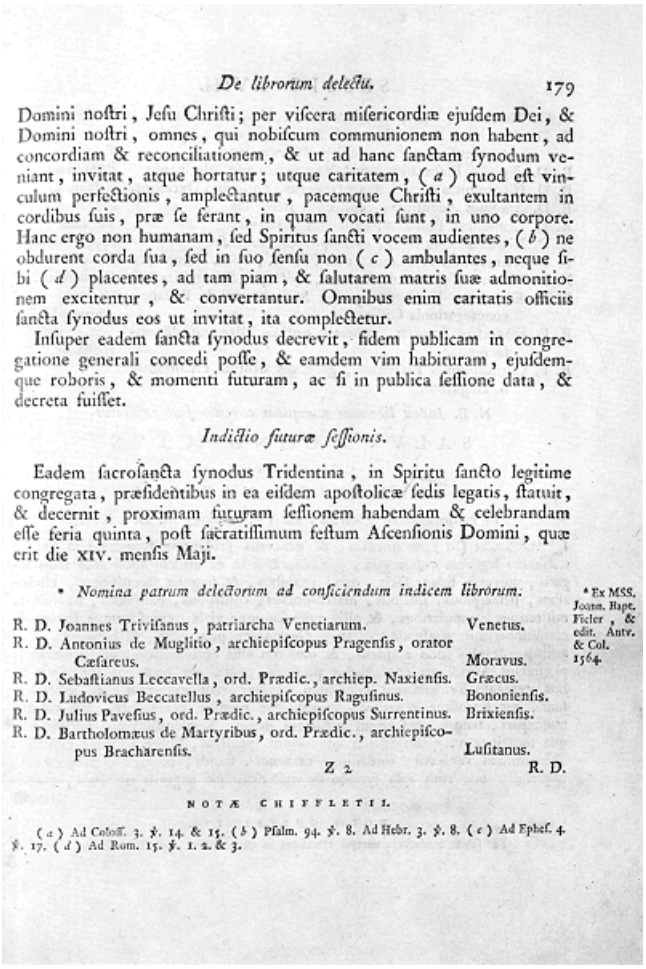

De librorum delectu. 179

Domini noſtri, Jeſu Chriſti; per viſcera miſericordiæ ejuſdem Dei, & Domini noſtri, omnes, qui nobiſcum communionem non habent, ad concordiam & reconciliationem, & ut ad hanc ſanctam ſynodum veniant, invitat, atque hortatur; utque caritatem, (*a*) quod eſt vinculum perfectionis, amplectantur, pacemque Chriſti, exultantem in cordibus ſuis, præ ſe ferant, in quam vocati ſunt, in uno corpore. Hanc ergo non humanam, ſed Spiritus ſancti vocem audientes, (*b*) ne obdurent corda ſua, ſed in ſuo ſenſu non (*c*) ambulantes, neque ſibi (*d*) placentes, ad tam piam, & ſalutarem matris ſuæ admonitionem excitentur, & convertantur. Omnibus enim caritatis officiis ſancta ſynodus eos ut invitat, ita complectetur.

Inſuper eadem ſancta ſynodus decrevit, fidem publicam in congregatione generali concedi poſſe, & eamdem vim habituram, ejuſdemque roboris, & momenti futuram, ac ſi in publica ſeſſione data, & decreta fuiſſet.

Indictio futuræ ſeſſionis.

Eadem ſacroſancta ſynodus Tridentina, in Spiritu ſancto legitime congregata, præſidentibus in ea eiſdem apoſtolicæ ſedis legatis, ſtatuit, & decernit, proximam futuram ſeſſionem habendam & celebrandam eſſe feria quinta, poſt ſacratiſſimum feſtum Aſcenſionis Domini, quæ erit die XIV. menſis Maji.

* *Nomina patrum delectorum ad conficiendum indicem librorum.* * Ex MSS. Joann. Bapt. Ficler, & edit. Antv. & Col. 1564.

R. D. Joannes Triviſanus, patriarcha Venetiarum.	Venetus.
R. D. Antonius de Muglitio, archiepiſcopus Pragenſis, orator Cæſareus.	Moravus.
R. D. Sebaſtianus Leccavella, ord. Prædic., archiep. Naxienſis.	Græcus.
R. D. Ludovicus Beccatellus, archiepiſcopus Ragufinus.	Bononienſis.
R. D. Julius Paveſius, ord. Prædic., archiepiſcopus Surrentinus.	Brixienſis.
R. D. Bartholomæus de Martyribus, ord. Prædic., archiepiſcopus Bracharenſis.	Luſitanus.

NOTÆ CHIFFLETII.

(*a*) Ad Coloſſ. 3. ℣. 14. & 15. (*b*) Pſalm. 94. ℣. 8. Ad Hebr. 3. ℣. 8. (*c*) Ad Epheſ. 4. ℣. 17. (*d*) Ad Rom. 15. ℣. 1. 2. & 3.

195, 1779 ANTVERPIA, EX OFFICINA PLANTINIANA

[196, 197, 198, 199]

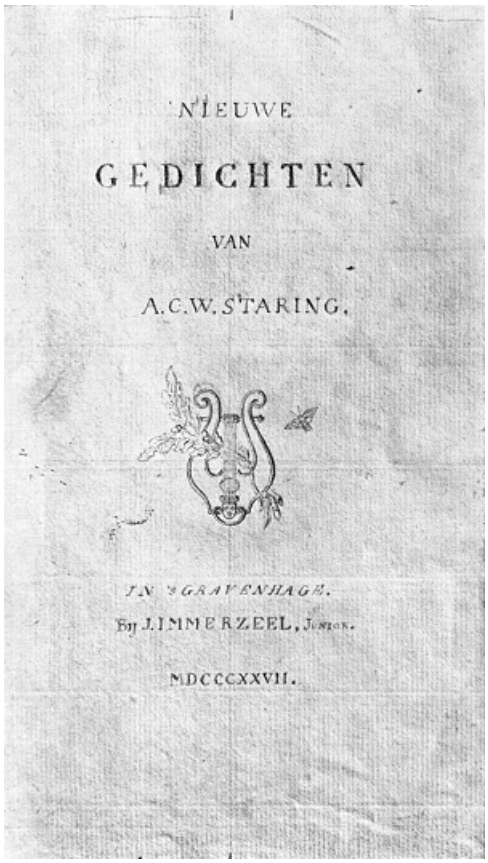
NIEUWE
GEDICHTEN
VAN
A.C.W. STARING.
IN 'S GRAVENHAGE.
Bij J. IMMERZEEL, Junior.
MDCCCXXVII.

196, 1827 HAGA COMITIS, J. IMMERZEEL, delineatio

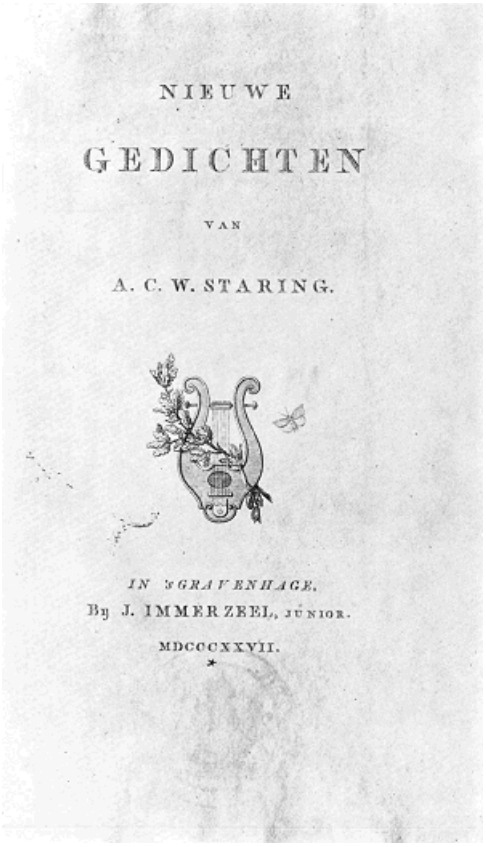
NIEUWE

GEDICHTEN

VAN

A. C. W. STARING.

IN 'SGRAVENHAGE,
By J. IMMERZEEL, JUNIOR.
MDCCCXXVII.

197, 1827 HAGA COMITIS, J. IMMERZEEL

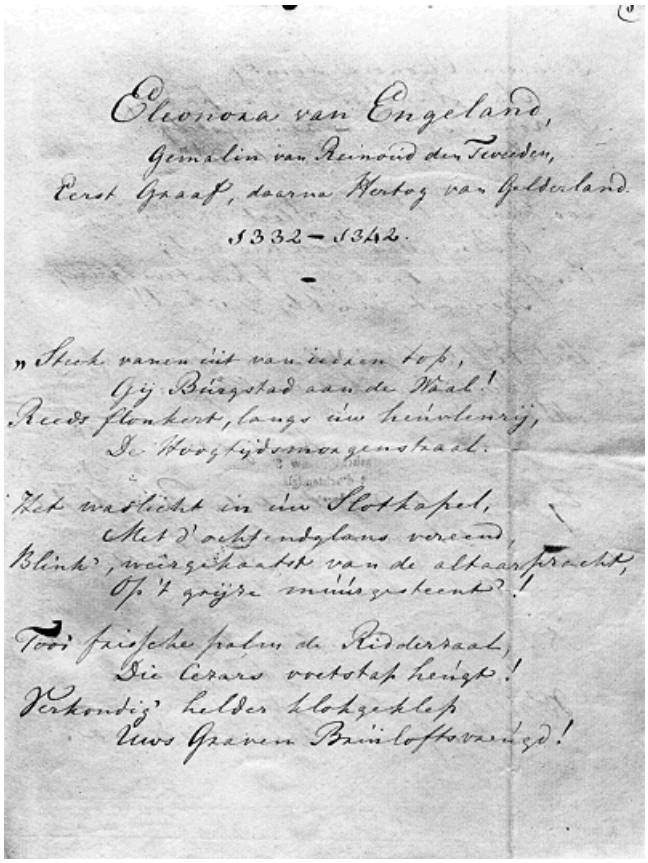

Eleonora van Engeland,
Gemalin van Reinoud den Tweeden,
Eerst Graaf, daarna Hertog van Gelderland.
1332 – 1342.

„Steek vanen uit van iedren toren,
Gij Burgstad aan de Waal!
Reeds flonkert, langs uw heuvelrij,
De Voorjaarsmorgenstraal.

Het wasdicht in uw Slotkapel,
Met d'ochtendglans vereend,
Blinkt, weêrgekaatst van de altaarsprenkt,
Op 't grijze muúrgesteente!

Toon, frissche psalm, de Ridderzaal,
Die 't eeren voetstap hengst!
Verkondig' helder klokgeklep
Uws Graven Bruiloftsvreugd!

198, 1827 HAGA COMITIS, J. IMMERZEEL, exemplar

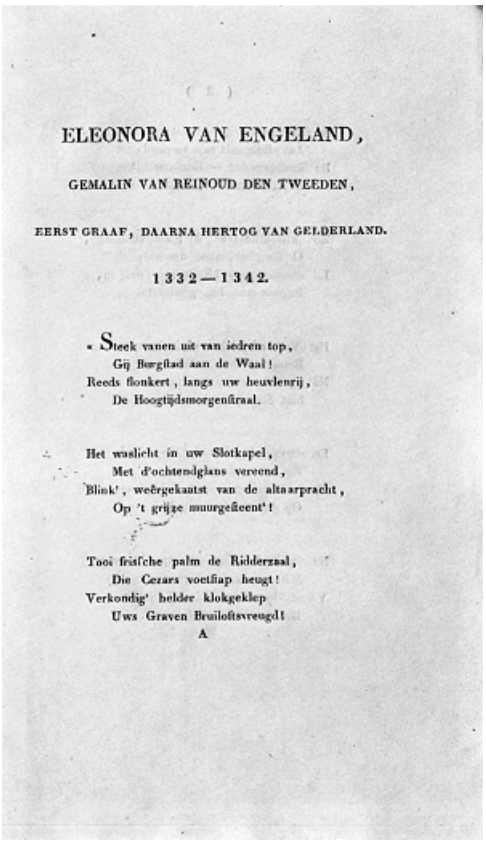

ELEONORA VAN ENGELAND,

GEMALIN VAN REINOUD DEN TWEEDEN,

EERST GRAAF, DAARNA HERTOG VAN GELDERLAND.

1332—1342.

« Steek vanen uit van iedren top,
Gij Burgstad aan de Waal!
Reeds flonkert, langs uw heuvlenrij,
De Hoogtijdsmorgenstraal.

Het waslicht in uw Slotkapel,
Met d'ochtendglans vereend,
Blink', weêrgekaatst van de altaarpracht,
Op 't grijze muurgesteent'!

Toói frisſche palm de Ridderzaal,
Die Cezars voetstap heugt!
Verkondig' helder klokgeklep
Uws Graven Bruiloftsvreugd!

A

199, 1827 HAGA COMITIS, J. IMMERZEEL

[200, 201]

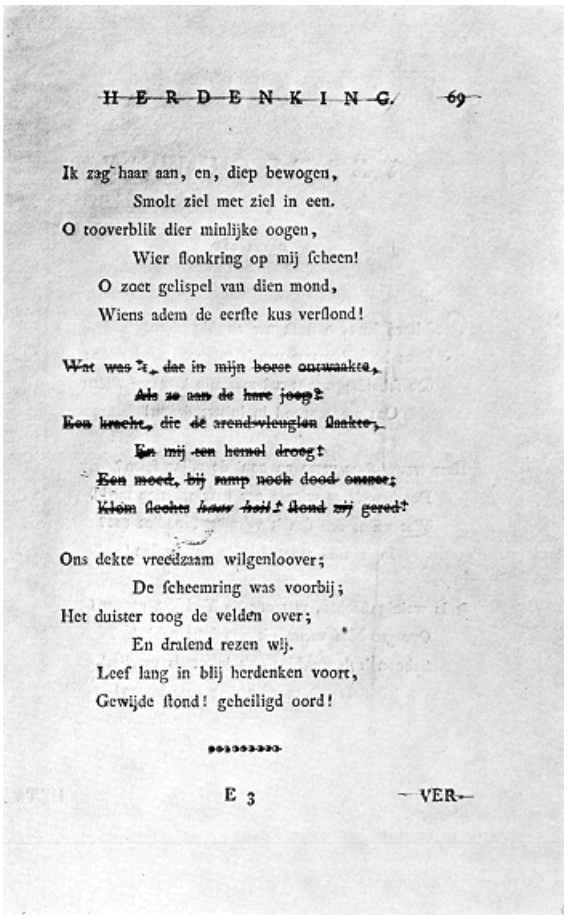

H E R D E N K I N G. 69

Ik zag haar aan, en, diep bewogen,
Smolt ziel met ziel in een.
O tooverblik dier minlijke oogen,
Wier flonkring op mij ſcheen!
O zoet gelispel van dien mond,
Wiens adem de eerſte kus verſtond!

Wat was 't, dat in mijn borst ontwaakte,
Als ze aan de hare joeg?
Een kracht, die de arendvleuglen ſtaakte,
En mij een hemel droeg?
Een moed, bij ramp noch dood ontmoet;
Kiem ſteeds haar hart? ſtond mij gereed?

Ons dekte vreedzaam wilgenloover;
De ſcheemring was voorbij;
Het duister toog de velden over;
En dralend rezen wij.
Leef lang in blij herdenken voort,
Gewijde ſtond! geheiligd oord!

E 3 VER-

200, 1837 ARNEMIUM, A. NIJHOFF, exemplar

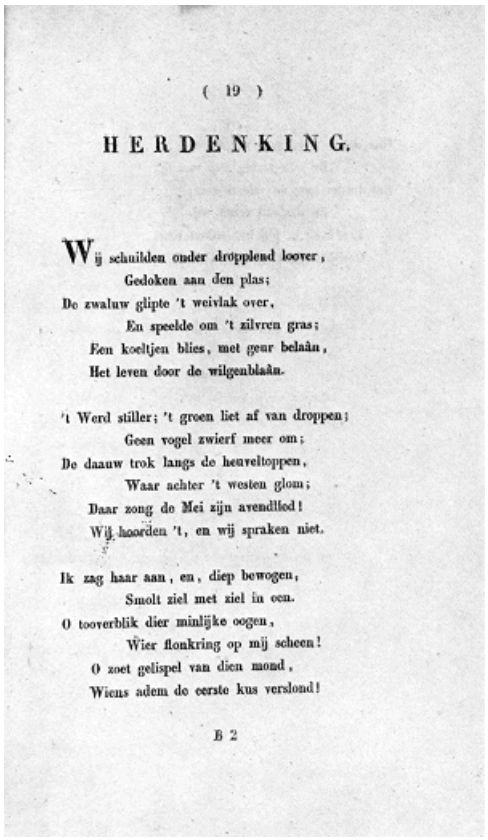

(19)

HERDENKING.

Wij schuilden onder dropplend loover,
Gedoken aan den plas;
De zwaluw glipte 't weivlak over,
En speelde om 't zilvren gras;
Een koeltjen blies, met geur belaân,
Het leven door de wilgenblaân.

't Werd stiller; 't groen liet af van droppen;
Geen vogel zwierf meer om;
De daauw trok langs de heuveltoppen,
Waar achter 't westen glom;
Daar zong de Mei zijn avendlied!
Wij hoorden 't, en wij spraken niet.

Ik zag haar aan, en, diep bewogen,
Smolt ziel met ziel in een.
O tooverblik dier minlijke oogen,
Wier flonkring op mij scheen!
O zoet gelispel van dien mond,
Wiens adem de eerste kus verslond!

B 2

201, 1837 ARNEMIUM, A. NIJHOFF

[202, 203, 204, 205]

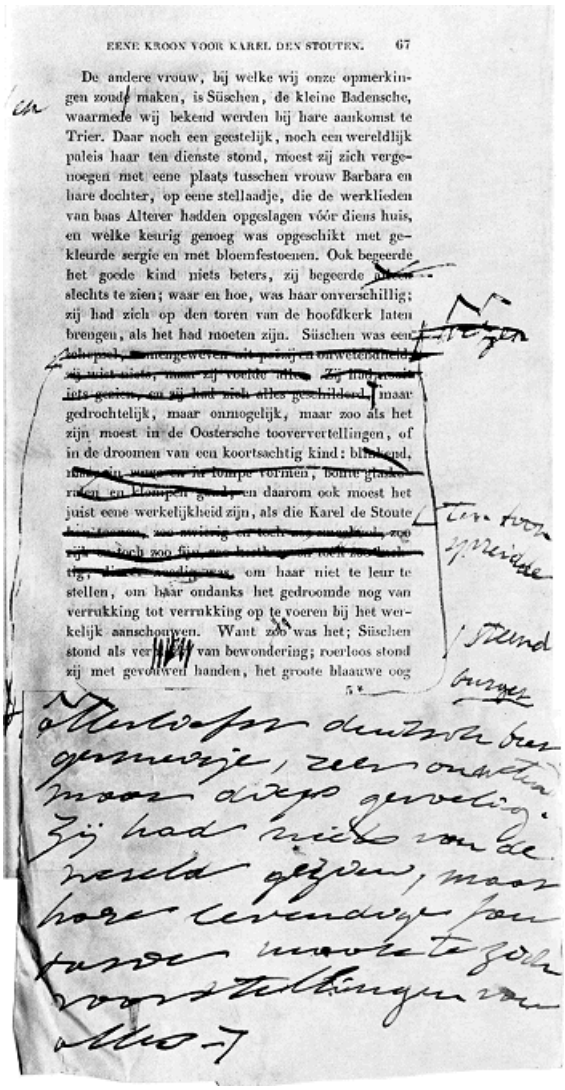

EENE KROON VOOR KAREL DEN STOUTEN. 67

De andere vrouw, bij welke wij onze opmerkingen zoude maken, is Süschen, de kleine Badensche, waarmede wij bekend werden bij hare aankomst te Trier. Daar noch een geestelijk, noch een wereldlijk paleis haar ten dienste stond, moest zij zich vergenoegen met eene plaats tusschen vrouw Barbara en hare dochter, op eene stellaadje, die de werklieden van baas Alterer hadden opgeslagen vóór diens huis, en welke keurig genoeg was opgeschikt met gekleurde sergie en met bloemfestoenen. Ook begeerde het goede kind niets beters, zij begeerde [illegible] slechts te zien; waar en hoe, was haar onverschillig; zij had zich op den toren van de hoofdkerk laten brengen, als het had moeten zijn. Süschen was een [illegible] gemengeweven uit poëzij en onvervalschtheid, zij wist niets, maar zij voelde alles. Zij had [illegible] iets gezien, en zij had zich alles geschilderd, maar gedrochtelijk, maar onmogelijk, maar zoo als het zijn moest in de Oostersche tooververtellingen, of in de droomen van een koortsachtig kind: blinkend, [illegible] en daarom ook moest het juist eene werkelijkheid zijn, als die Karel de Stoute [illegible] om haar niet te leur te stellen, om haar ondanks het gedroomde nog van verrukking tot verrukking op te voeren bij het werkelijk aanschouwen. Want zoo was het; Süschen stond als [illegible] van bewondering; roerloos stond zij met gevouwen handen, het groote blaauwe oog

202, 1865 AMSTELODAMUM, P.N. VAN KAMPEN, exemplar

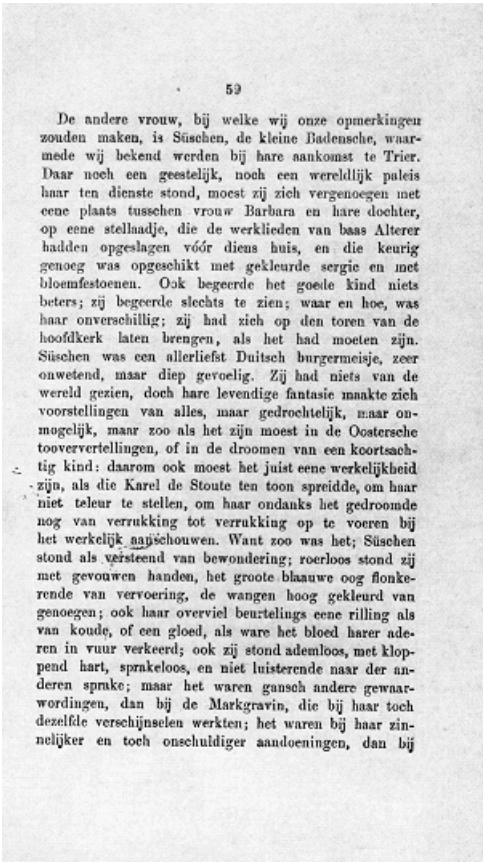

59

De andere vrouw, bij welke wij onze opmerkingen zouden maken, is Süschen, de kleine Badensche, waarmede wij bekend werden bij hare aankomst te Trier. Daar noch een geestelijk, noch een wereldlijk paleis haar ten dienste stond, moest zij zich vergenoegen met eene plaats tusschen vrouw Barbara en hare dochter, op eene stellaadje, die de werklieden van baas Alterer hadden opgeslagen vóór diens huis, en die keurig genoeg was opgeschikt met gekleurde sergie en met bloemfestoenen. Ook begeerde het goede kind niets beters; zij begeerde slechts te zien; waar en hoe, was haar onverschillig; zij had zich op den toren van de hoofdkerk laten brengen, als het had moeten zijn. Süschen was een allerliefst Duitsch burgermeisje, zeer onwetend, maar diep gevoelig. Zij had niets van de wereld gezien, doch hare levendige fantasie maakte zich voorstellingen van alles, maar gedrochtelijk, maar onmogelijk, maar zoo als het zijn moest in de Oostersche tooververtellingen, of in de droomen van een koortsachtig kind: daarom ook moest het juist eene werkelijkheid zijn, als die Karel de Stoute ten toon spreidde, om haar niet teleur te stellen, om haar ondanks het gedroomde nog van verrukking tot verrukking op te voeren bij het werkelijk aanschouwen. Want zoo was het; Süschen stond als versteend van bewondering; roerloos stond zij met gevouwen handen, het groote blaauwe oog flonkerende van vervoering, de wangen hoog gekleurd van genoegen; ook haar overviel beurtelings eene rilling als van koude, of een gloed, als ware het bloed harer aderen in vuur verkeerd; ook zij stond ademloos, met kloppend hart, sprakeloos, en niet luisterende naar der anderen spraak; maar het waren gansch andere gewaarwordingen, dan bij de Markgravin, die bij haar toch dezelfde verschijnselen werkten; het waren bij haar zinnelijker en toch onschuldiger aandoeningen, dan bij

203, 1865 AMSTELODAMUM, P.N. VAN KAMPEN

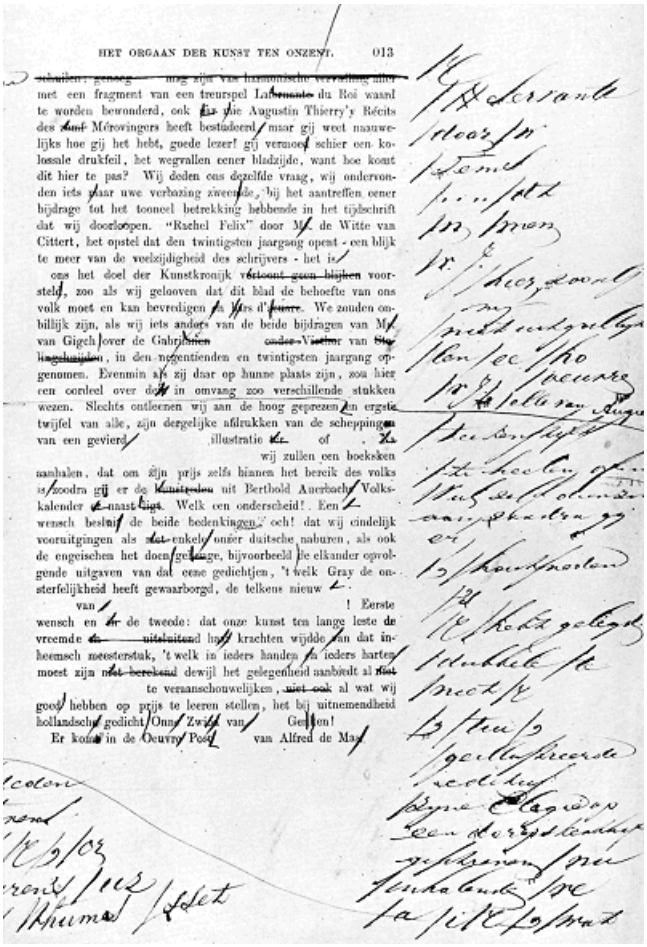

HET ORGAAN DER KUNST TEN ONZENT. 013

met een fragment van een treurspel Lafontaine du Roi waard te worden beroonderd, ook die Augustin Thierry's Récits des Mérovingers heeft bestudeerd, maar gij weet maauwelijks hoe gij het hebt, goede lezer! gij vermoed schier een kolossale drukfeil, het wegrallen eener bladzijde, want hoe komt dit hier te pas? Wij deden ons dezelfde vraag, wij ondervonden iets naar uwe verbazing zweemde, bij het aantreffen eener bijdrage tot het tooneel betrekking hebbende in het tijdschrift dat wij doorloopen. "Rachel Felix" door M. de Witte van Cittert, het opstel dat den twintigsten jaargang opent - een blijk te meer van de veelzijdigheid des schrijvers - het is

ons het doel der Kunstkronijk vertoont geen blijken voorsteld, zoo als wij gelooven dat dit blad de behoefte van ons volk moet en kan bevredigen en vers d'auvre. We zouden onbillijk zijn, als wij iets anders van de beide bijdragen van M. van Gigch over de Gabrielen onder Voetnr van Stolingehuijsen, in den negentienden en twintigsten jaargang opgenomen. Evenmin als zij daar op hunne plaats zijn, zou hier een corcleel over deze in omvang zoo verschillende stukken wezen. Slechts ontleenen wij aan de hoog geprezen en ergste twijfel van alle, zijn dergelijke afdrukken van de scheppingen van een gevierd illustratie de of .

wij zullen een boeksken aanhalen, dat om zijn prijs zelfs binnen het bereik des volks is, zoodra gij er de Kunstkroon uit Berthold Auerbachs Volkskalender naast legt. Welk een onderscheid!. Een wensch besluit de beide bedenkingen, och! dat wij eindelijk vooruitgingen als het enkele onzer duitsche naburen, als ook de engelschen het doen gelange, bijvoorbeeld de elkander opvolgende uitgaven van dat eene gedichtjen, 't welk Gray de onsterfelijkheid heeft gewaarborgd, de telkens nieuw

van ! Eerste

wensch en de tweede: dat onze kunst ten lange leste de vreemde de uitsluitend hare krachten wijdde aan dat inheemsch meesterstuk, 't welk in ieders handen in ieders harten moest zijn niet berekend dewijl het gelegenheid aanbiedt al niet te verfraanschouwelijken, niet ook al wat wij goed hebben op prijs te leeren stellen, het bij uitnemendheid hollandsch gedicht Onze Zwijn van Gezelle!

Er komt in de Oeuvre Poet van Alfred de Mas

204, 1861 AMSTELODAMUM, P.N. VAN KAMPEN, examen

540 HET ORGAAN DER KUNST TEN ONZENT.

"Mademoiselle Rachel" getiteld, - het wordt besloten met een fragment van een treurspel "La Servante du Roi," waard te worden bewonderd, ook door wie Augustin Thierry's Récits des Temps Mérovingiens heeft bestudeerd.... maar gij weet naauwelijks hoe gij het hebt, goede lezer! gij vermoedt schier een kolossale drukfeil, het wegvallen eener bladzijde, want hoe komt dit hier te pas? Wij deden ons dezelfde vraag, wij ondervonden iets naar uwe verbazing zweemende, bij het aantreffen eener bijdrage tot het tooneel betrekking hebbende in het tijdschrift dat wij doorloopen. "Rachel Felix" door Mr. J. de Witte van Citters, het opstel dat den twintigsten jaargang opent - een blijk te meer van de veelzijdigheid des schrijvers - het is hier, zooals wij ons het doel der Kunstkronijk niet uit grilligheid voorstellen, zoo als wij gelooven dat dit blad de behoefte van ons volk moet en kan bevredigen, een hors d'oeuvre. We zouden onbillijk zijn, als wij iets anders van de beide bijdragen van Mr. J. van Gigch, over de Gabrielle van Augier en over den Vechter van Ravenna van Halm getuigden, in den negentienden en twintigsten jaargang opgenomen. Evenmin als zij daar op hunne plaats zijn, zou hier een oordeel over deze in omvang zoo verschillende stukken wezen. Slechts ontleenen wij aan de hoog geprezen zedelijkheid der strekking van eerstgenoemde comédie, - van wier invloed wij ons echter weinig beloven, daar de schildering van den hartstogt in den verleider waarheid mist, - de gelegenheid over te gaan tot een paar andere bijdragen, welke wij wenschten dat de majordomo ons hadde gespaard. Het zijn de opstellen "Over waarachtige Christelijke kunst en Christelijke romantiek" en "de Gedachten over het Christelijke in de Beeldende Kunsten," het eerste van eene bevallige hand, het tweede van die eens hooggeleerden. Alles op zijne plaats, en dus ieder in zijn regt, trachtten wij zoo even aan te toonen, en waarom zouden wij hier het verlangen verhelen, dat men dit ook in christendom en kunst deed, dat men zich eindelijk met Göthe's woord leerde vergenoegen, dat elk waar kunstwerk zedelijke gevolgen heeft. Iets anders van den kunstenaar te eischen dan eene kunstschepping, heet hem scheef te leeren zien, even als schrijfster en schrijver beide scheef oordeelen, haar en zijn ideaal - van kunst! - verwezenlijkt ziende in een paar schilderijen van Scheffer, "de vertroostende en de vergeldende Christus!" Het zij verre van ons, haar of hem het zoete, zalvende, zaligende te willen bederven, dat er in de beschouwing dier stukken voor zoo velen schijnt

205, 1861 AMSTELODAMUM, P.N. VAN KAMPEN

[206, 207, 208, 209]

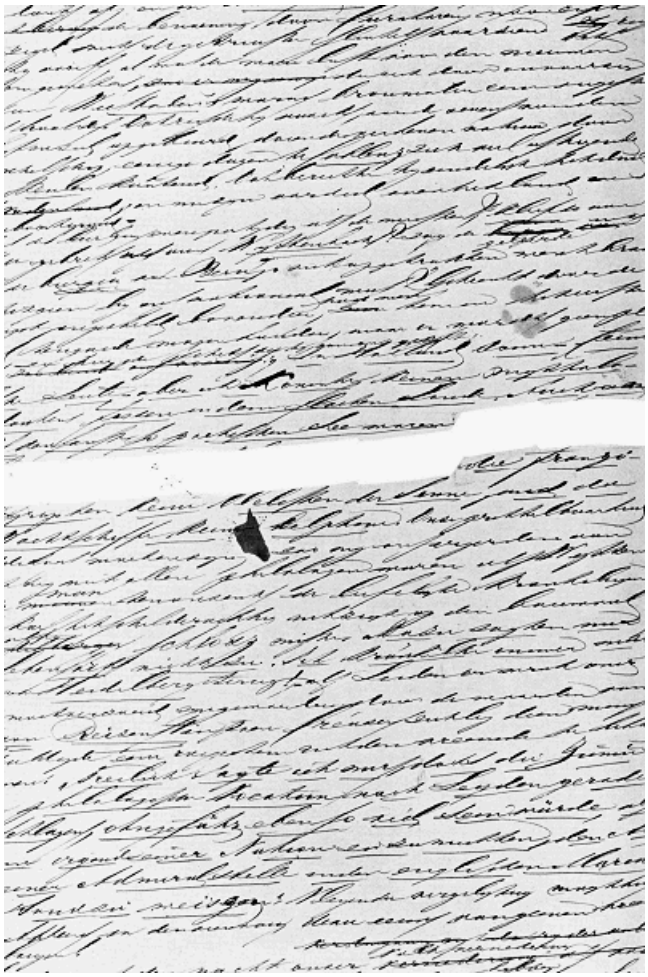

206, 1870 HAGA COMITIS, M. NIJHOFF, exemplar

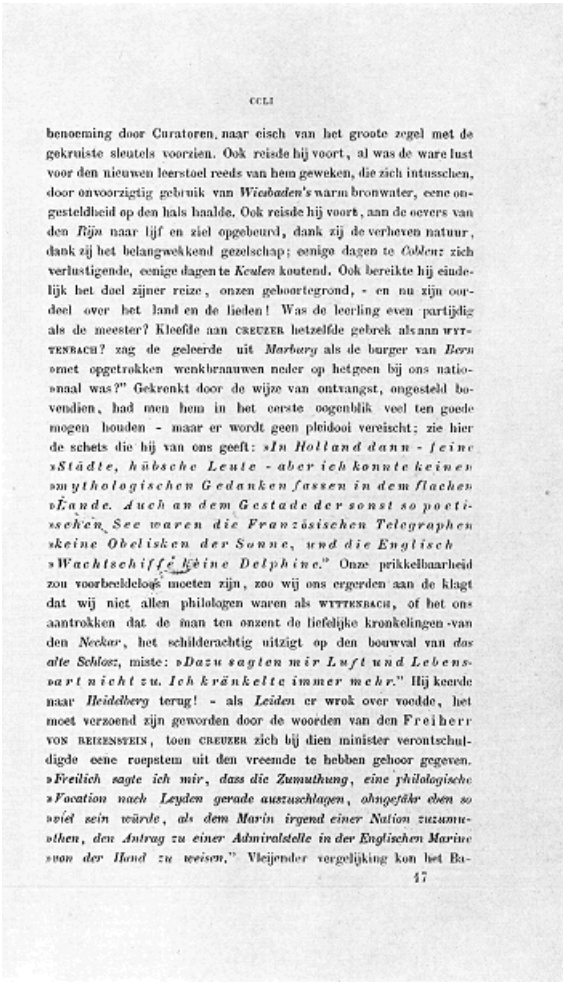

CCLI

benoeming door Curatoren, naar eisch van het groote zegel met de gekruiste sleutels voorzien. Ook reisde hij voort, al was de ware lust voor den nieuwen leerstoel reeds van hem geweken, die zich intusschen, door onvoorzigtig gebruik van *Wiesbaden's* warm bronwater, eene ongesteldheid op den hals haalde. Ook reisde hij voort, aan de oevers van den *Rijn* naar lijf en ziel opgebeurd, dank zij de verheven natuur, dank zij het belangwekkend gezelschap; eenige dagen te *Coblenz* zich verlustigende, eenige dagen te *Keulen* koutend. Ook bereikte hij eindelijk het doel zijner reize, onzen geboortegrond, - en nu zijn oordeel over het land en de lieden! Was de leerling even partijdig als de meester? Kleefde aan CREUZER hetzelfde gebrek als aan WYTTENBACH? zag de geleerde uit *Marburg* als de burger van *Bern* »met opgetrokken wenkbraauwen neder op hetgeen bij ons nationaal was?" Gekrenkt door de wijze van ontvangst, ongesteld bovendien, had men hem in het eerste oogenblik veel ten goede mogen houden - maar er wordt geen pleidooi vereischt; zie hier de schets die hij van ons geeft: »*In Holland dann - feine Städte, hübsche Leute - aber ich konnte keinen mythologischen Gedanken fassen in dem flachen Lande. Auch an dem Gestade der sonst so poetischen See waren die Französischen Telegraphen keine Obelisken der Sonne, und die Englisch Wachtschiffe keine Delphine.*" Onze prikkelbaarheid zou voorbeeldeloos moeten zijn, zoo wij ons ergerden aan de klagt dat wij niet allen philologen waren als WYTTENBACH, of het ons aantrokken dat de man ten onzent de liefelijke kronkelingen van den *Neckar*, het schilderachtig uitzigt op den bouwval van *das alte Schloss*, miste: »*Dazu sagten mir Luft und Lebensart nicht zu. Ich kränkelte immer mehr.*" Hij keerde maar *Heidelberg* terug! - als *Leiden* er wrok over voedde, het moet verzoend zijn geworden door de woorden van den Freiherr VON REIZENSTEIN, toen CREUZER zich bij dien minister verontschuldigde eene roepstem uit den vreemde te hebben gehoor gegeven. »*Freilich sagte ich mir, dass die Zumuthung, eine philologische Vocation nach Leyden gerade auszuschlagen, ohngefähr eben so viel sein würde, als dem Marin irgend einer Nation zuzumuthen, den Antrag zu einer Admiralstelle in der Englischen Marine von der Hand zu weisen.*" Vleijender vergelijking kon het Ba-

47

207, 1870 HAGA COMITIS, M. NIJHOFF

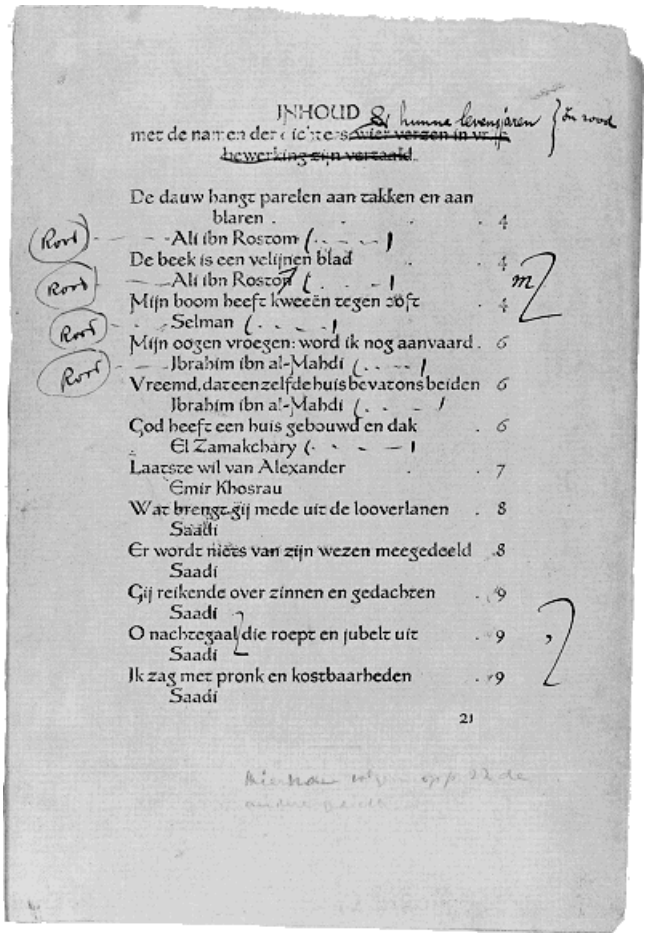

INHOUD & hunne bevonders
met de namen der dichters wier verzen in vrije bewerking zijn vertaald.

De dauw hangt parelen aan takken en aan blaren 4
Rood — Ali ibn Rostom (. . — —)
De beek is een velijnen blad . . . 4
Rood — Ali ibn Rostom (. . —)
Mijn boom heeft kweeën tegen zoete . 4
Rood — Selman (. . — —)
Mijn oogen vroegen: word ik nog aanvaard . 6
Rood — Ibrahim ibn al-Mahdi (. . — —)
Vreemd, dat een zelfde huis bevat ons beiden 6
Ibrahim ibn al-Mahdi (. . — —)
God heeft een huis gebouwd en dak . 6
El Zamakchary (. — — —)
Laatste wil van Alexander . . . 7
Emir Khosrau
Wat brengt gij mede uit de looverlanen . 8
Saadi
Er wordt niets van zijn wezen meegedeeld 8
Saadi
Gij reikende over zinnen en gedachten . 9
Saadi
O nachtegaal die roept en jubelt uit . 9
Saadi
Ik zag met pronk en kostbaarheden . 9
Saadi

21

208, 1923 HAGA COMITIS, J.F. VAN ROYEN, examen

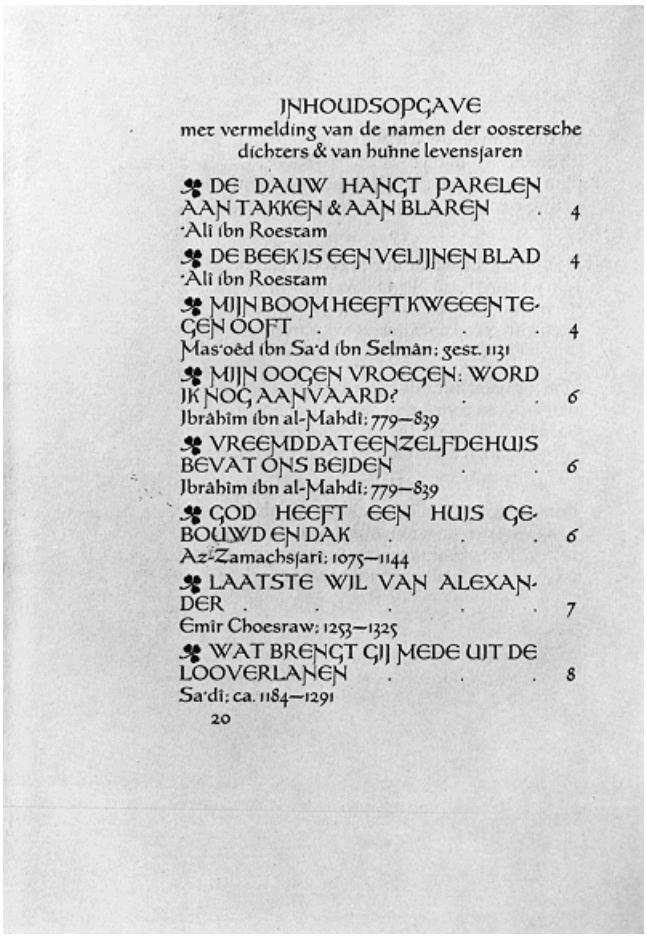

INHOUDSOPGAVE
met vermelding van de namen der oostersche
dichters & van hunne levensjaren

DE DAUW HANGT PARELEN
AAN TAKKEN & AAN BLAREN . 4
'Alî ibn Roestam
DE BEEK IS EEN VELIJNEN BLAD 4
'Alî ibn Roestam
MIJN BOOM HEEFT KWEEEN TEGEN OOFT 4
Mas'oëd ibn Sa'd ibn Selmân: gest. 1131
MIJN OOGEN VROEGEN: WORD
IK NOG AANVAARD? . . 6
Ibrâhîm ibn al-Mahdî: 779–839
VREEMD DAT EENZELFDE HUIS
BEVAT ONS BEIDEN . . 6
Ibrâhîm ibn al-Mahdî: 779–839
GOD HEEFT EEN HUIS GEBOUWD EN DAK . . . 6
Az-Zamachsjarî: 1075–1144
LAATSTE WIL VAN ALEXANDER 7
Emîr Choesraw: 1253–1325
WAT BRENGT GIJ MEDE UIT DE
LOOVERLANEN . . . 8
Sa'dî: ca. 1184–1291

20

209, 1923 HAGA COMITIS, J.F. VAN ROYEN

[210, 211, 212, 213, 214]

210, 1923 AMSTELODAMUM, S.H. DE ROOS

211, 1923 AMSTELODAMUM, S.H. DE ROOS, delineatio

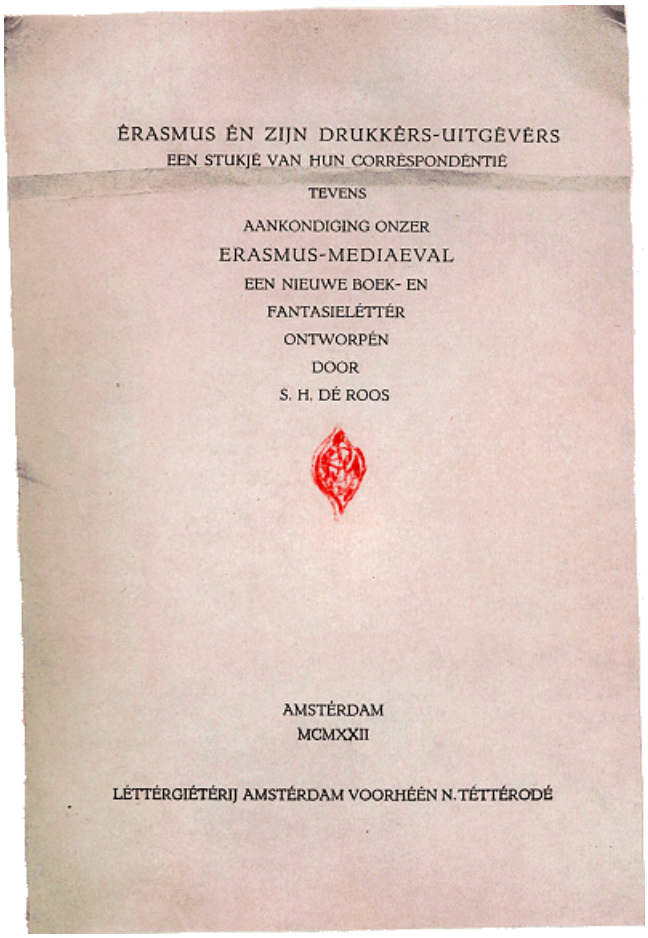
ÉRASMUS ÉN ZIJN DRUKKÉRS-UITGÉVÉRS
EEN STUKJÉ VAN HUN CORRÉSPONDÉNTIE
TEVENS
AANKONDIGING ONZER
ERASMUS-MEDIAEVAL
EEN NIEUWE BOEK- EN
FANTASIELÉTTÉR
ONTWORPÉN
DOOR
S. H. DÉ ROOS
AMSTÉRDAM
MCMXXII
LÉTTÉRGIÉTÉRIJ AMSTÉRDAM VOORHÉÉN N.TÉTTÉRODÉ

212, 1923 AMSTELODAMUM, LETTERGIETERIJ 'AMSTERDAM', delineatio

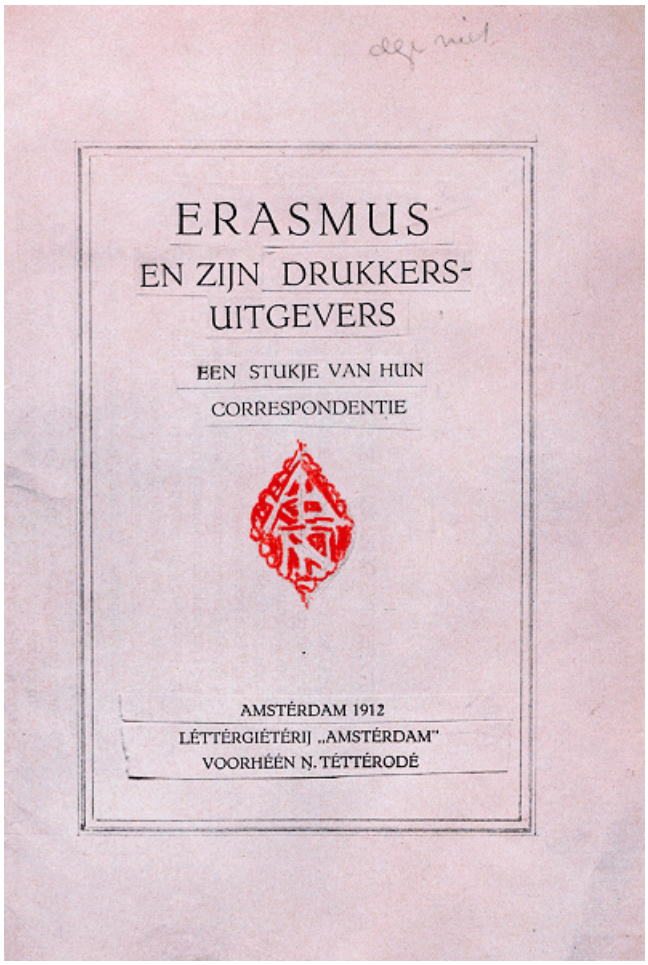

213, 1923 AMSTELODAMUM, LETTERGIETERIJ 'AMSTERDAM', delineatio

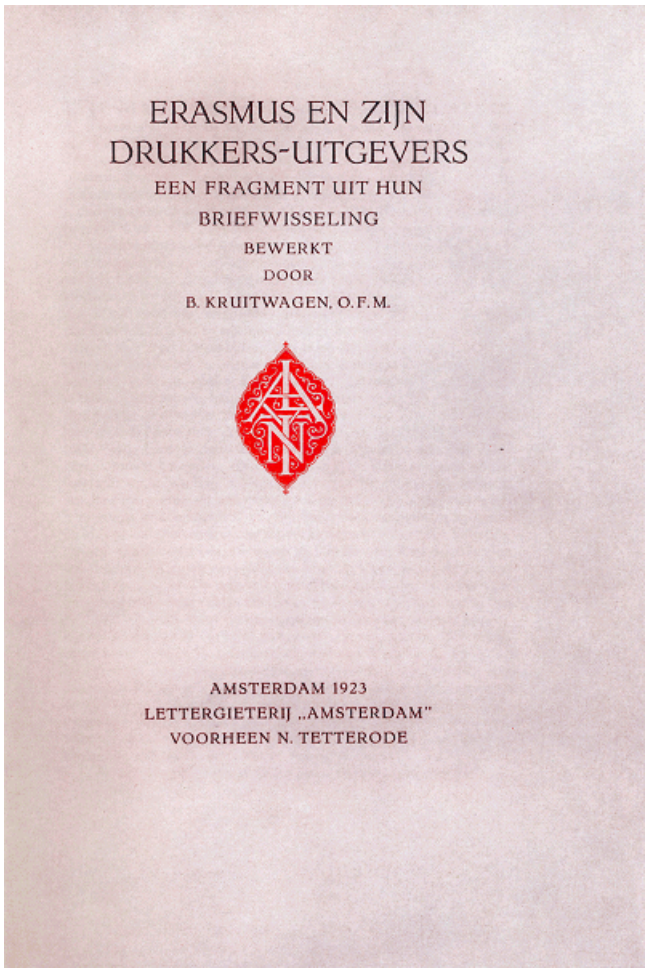

214, 1923 AMSTELODAMUM, LETTERGIETERIJ 'AMSTERDAM'

[215, 216, 217]

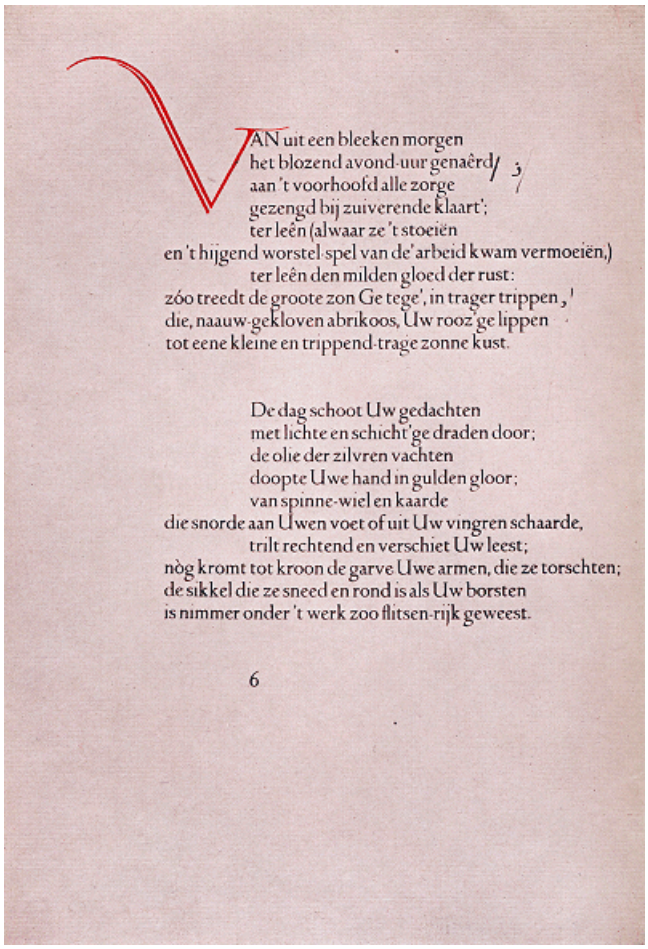

VAN uit een bleeken morgen
het blozend avond-uur genaêrd/ 3
aan 't voorhoofd alle zorge
gezengd bij zuiverende klaart';
ter leên (alwaar ze 't stoeiën
en 't hijgend worstel-spel van de' arbeid kwam vermoeiën,)
ter leên den milden gloed der rust:
zóo treedt de groote zon Ge tege', in trager trippen,'
die, naauw-gekloven abrikoos, Uw rooz'ge lippen
tot eene kleine en trippend-trage zonne kust.

De dag schoot Uw gedachten
met lichte en schicht'ge draden door;
de olie der zilvren vachten
doopte Uwe hand in gulden gloor;
van spinne-wiel en kaarde
die snorde aan Uwen voet of uit Uw vingren schaarde,
trilt rechtend en verschiet Uw leest;
nòg kromt tot kroon de garve Uwe armen, die ze torschten;
de sikkel die ze sneed en rond is als Uw borsten
is nimmer onder 't werk zoo flitsen-rijk geweest.

6

215, 1925 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ & ZONEN, examen

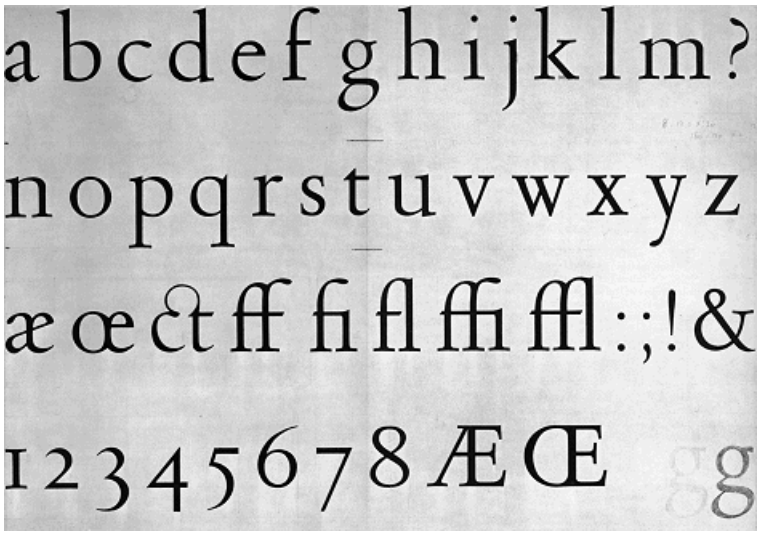

216, 1928 HARLEMUM, J. VAN KRIMPEN, delineatio

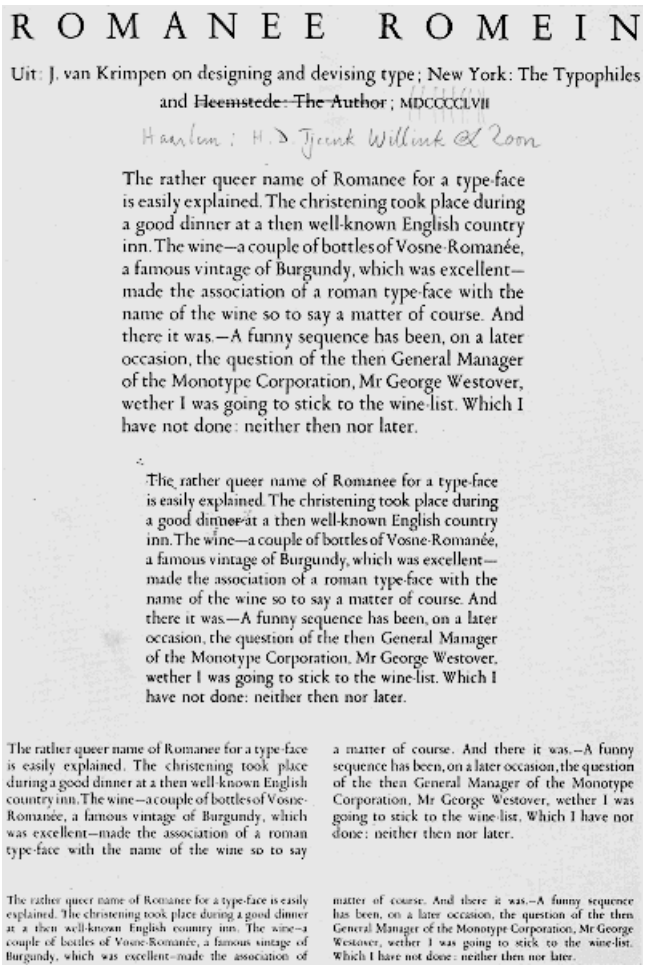

ROMANEE ROMEIN

Uit: J. van Krimpen on designing and devising type; New York: The Typophiles and ~~Heemstede: The Author~~; MDCCCCLVII

Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon

The rather queer name of Romanee for a type-face is easily explained. The christening took place during a good dinner at a then well-known English country inn. The wine—a couple of bottles of Vosne-Romanée, a famous vintage of Burgundy, which was excellent—made the association of a roman type-face with the name of the wine so to say a matter of course. And there it was.—A funny sequence has been, on a later occasion, the question of the then General Manager of the Monotype Corporation, Mr George Westover, wether I was going to stick to the wine-list. Which I have not done: neither then nor later.

The rather queer name of Romanee for a type-face is easily explained. The christening took place during a good ~~dinner~~ at a then well-known English country inn. The wine—a couple of bottles of Vosne-Romanée, a famous vintage of Burgundy, which was excellent—made the association of a roman type-face with the name of the wine so to say a matter of course. And there it was.—A funny sequence has been, on a later occasion, the question of the then General Manager of the Monotype Corporation, Mr George Westover, wether I was going to stick to the wine-list. Which I have not done: neither then nor later.

The rather queer name of Romanee for a type-face is easily explained. The christening took place during a good dinner at a then well-known English country inn. The wine—a couple of bottles of Vosne-Romanée, a famous vintage of Burgundy, which was excellent—made the association of a roman type-face with the name of the wine so to say a matter of course. And there it was.—A funny sequence has been, on a later occasion, the question of the then General Manager of the Monotype Corporation, Mr George Westover, wether I was going to stick to the wine-list. Which I have not done: neither then nor later.

The rather queer name of Romanee for a type-face is easily explained. The christening took place during a good dinner at a then well-known English country inn. The wine—a couple of bottles of Vosne-Romanée, a famous vintage of Burgundy, which was excellent—made the association of a roman type-face with the name of the wine so to say a matter of course. And there it was.—A funny sequence has been, on a later occasion, the question of the then General Manager of the Monotype Corporation, Mr George Westover, wether I was going to stick to the wine-list. Which I have not done: neither then nor later.

217, 1959 HARLEMUM, J. ENSCHEDÉ & ZONEN, examen

[218, 219]

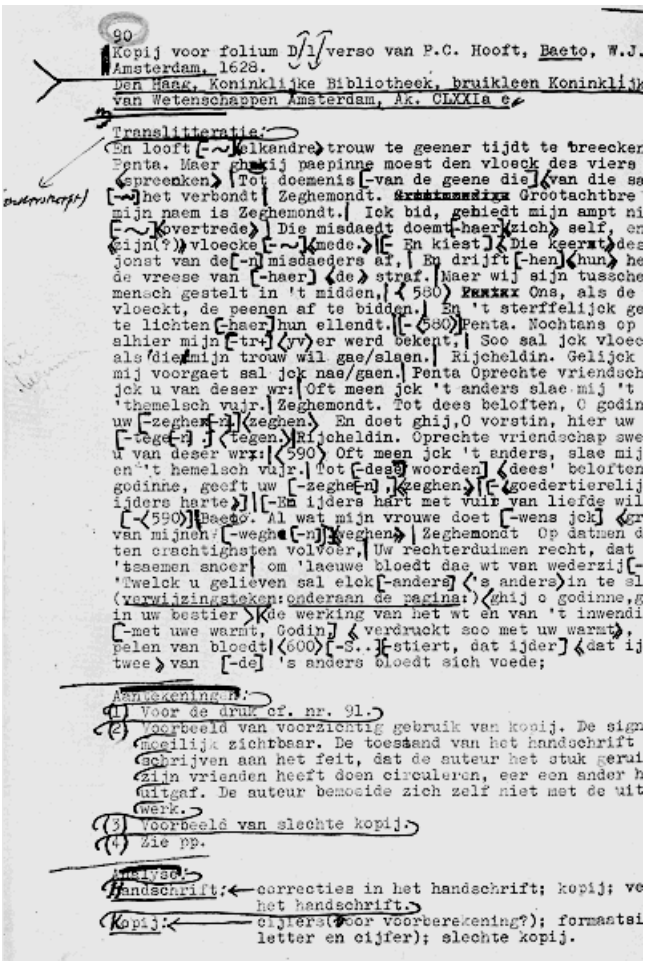

90
Kopij voor folium D/1/verso van P.C. Hooft, Baeto, W.J.
Amsterdam, 1628.
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijk
van Wetenschappen Amsterdam, Ax. CLXXIa 6

Translitteratie:
En looft [-~]elkandre trouw te geener tijdt te breecker
Penta. Maer ghij paepinne moest den vloeck des viers
spreecken | Tot doemenis [-van de geene die] van die sa
[-~]het verbondt | Zeghemondt. Grootachtbre
mijn naem is Zeghemondt. | Ick bid, gebiedt mijn ampt ni
[-~]overtrede | Die misdaedt doemt [-haer] zich self, en
zijn(?)] vloecke [-~]mede. | [- En kiest] Die keermt des
jonst van de [-n] misdaeders af. | En drijft [-hen] hun he
de vreese van [-haer] de straf. | Maer wij sijn tussche
mensch gestelt in 't midden, | (580) Ons, als de
vloeckt, de peenen af te bidden. | En 't sterffelijck ge
te lichten [-haer] hun ellendt. | [-(580)] Penta. Nochtans op
slhier mijn [-tr-] (yv)er werd bekent, | Soo sal jck vloec
als die mijn trouw wil gae/slaen. | Rijcheldin. Gelijck
mij voorgaet sal jck nae/gaen. | Penta Oprechte vriendsch
jck u van deser wr: | Oft meen jck 't anders slae mij 't
'themelsch vuijr. | Zeghemondt. Tot dees beloften, O godin
uw [-zeghen-n] (zeghen) En doet ghij, O vorstin, hier uw
[-tege-n] (tegen.) Rijcheldin. Oprechte vriendschap swe
u van deser wrr: | (590) Oft meen jck 't anders, slae mij
en 't hemelsch vuijr. | Tot [-dese] woorden] (dees' beloften
godinne, geeft uw [-zeghe-n] (zeghen) [- (goedertierelij
ijders harte)] | [-En ijders hart met vuijr van liefde wil
[-(590)] Baeto. Al wat mijn vrouwe doet [-wens jck] (gr
van mijnen [-wegh-e-n] (weghen) | Zeghemondt Op datmen d
ten crachtighsten volvoer, | Uw rechterduimen recht, dat
'tsaemen snoer | om 'laeuwe bloedt dae wt van wederzij [-
'Twelck u gelieven sal elck [-anders] ('s anders) in te sl
(verwijzingsteken: onderaan de pagina:) (ghij o godinne, g
in uw bestier) (de werking van het wt en van 't inwendi
[-met uwe warmt, Godin] (verdruckt soo met uw warmt),
pelen van bloedt | (600) [-S..]-stiert, dat ijder] (dat ij
twee) van [-de] 's anders bloedt sich voede;

Aanteekening B:
(1) Voor de druk cf. nr. 91.
(2) Voorbeeld van voorzichtig gebruik van kopij. De sigm
moeilijk zichtbaar. De toestand van het handschrift
schrijven aan het feit, dat de auteur het stuk gerui
zijn vrienden heeft doen circuleren, eer een ander h
uitgaf. De auteur bemoeide zich zelf niet met de uit
werk.
(3) Voorbeeld van slechte kopij.
(4) Zie pp.

Analyse:
Handschrift: ← correcties in het handschrift; kopij; ve
het handschrift.
Kopij: ← cijfers (voor voorberekening?); formaatsi
letter en cijfer); slechte kopij.

218, 1960 AMSTELODAMUM, FEDERATIE & VNCI, exemplar

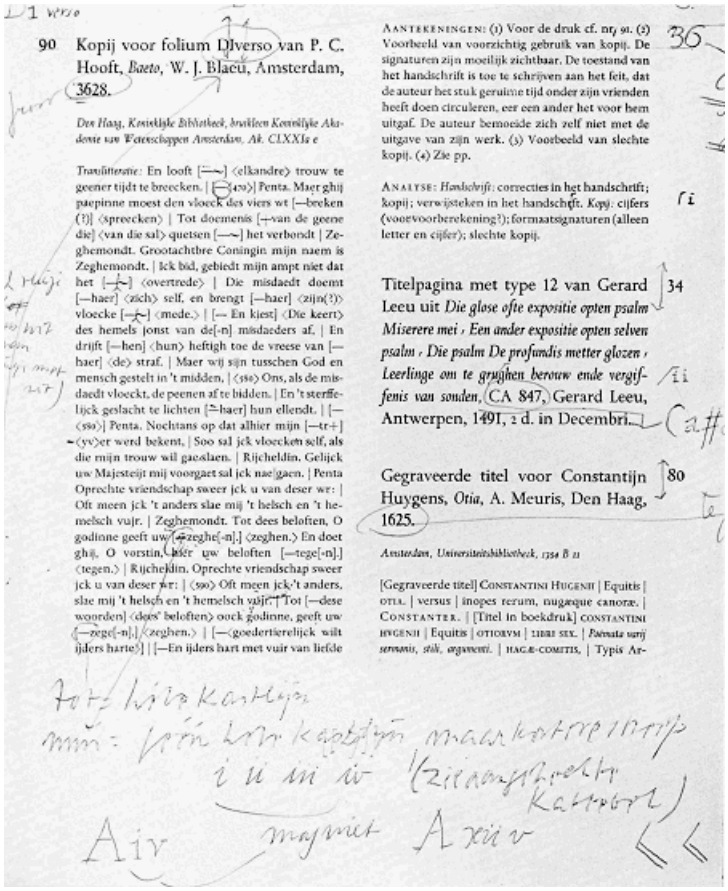

90 Kopij voor folium Diverso van P. C. Hooft, *Baeto*, W. J. Blaeu, Amsterdam, 3628.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen Amsterdam, Ak. CLXXIa e

Transliteratie: En looft [—~] ⟨elkandre⟩ trouw te geener tijdt te breecken. | [—⟨470⟩] Penta. Maer ghij paepinne moest den vloeck des viers wt [—breken (?)] ⟨spreecken⟩ | Tot doemenis [—van de geene die] ⟨van die sal⟩ quetsen [—~] het verbondt | Zeghemondt. Grootachtbre Coningin mijn naem is Zeghemondt. | Ick bid, gebiedt mijn ampt niet dat het [—~] ⟨overtrede⟩ | Die misdaedt doemt [—haer] ⟨zich⟩ self, en brengt [—haer] ⟨zijn(?)⟩ vloecke [—~] ⟨mede.⟩ | [— En kiest] ⟨Die keert⟩ des hemels jonst van de[-n] misdaeders af. | En drijft [—hen] ⟨hun⟩ heftigh toe de vreese van [—haer] ⟨de⟩ straf. | Maer wij sijn tusschen God en mensch gestelt in 't midden, | ⟨550⟩ Ons, als de misdaedt vloeckt, de peenen af te bidden. | En 't sterffelijck geslacht te lichten [—haer] hun ellendt. | [—⟨550⟩] Penta. Nochtans op dat alhier mijn [—tr+]⟨yv⟩er werd bekent, | Soo sal ick vloecken self, als die mijn trouw wil gaeslaen. | Rijcheldin. Gelijck uw Majesteijt mij voorgaet sal ick nae gaen. | Penta Oprechte vriendschap sweer ick u van deser wr: | Oft meen ick 't anders slae mij 't helsch en 't hemelsch vujr. | Zeghemondt. Tot dees beloften, O godinne geeft uw [—zeghe[-n],] ⟨zeghen.⟩ En doet ghij, O vorstin, hier uw beloften [—tege[-n],] ⟨tegen.⟩ | Rijcheldin. Oprechte vriendschap sweer ick u van deser wr: | ⟨590⟩ Oft meen ick 't anders, slae mij 't helsch en 't hemelsch vujr. | Tot [—dese woorden] ⟨deze beloften⟩ oock godinne, geeft uw [—zege[-n],] ⟨zeghen.⟩ | [—⟨goedertierelijck wilt ijders harte⟩] | [—En ijders hart met vuir van liefde

AANTEKENINGEN: (1) Voor de druk cf. nr. 91. (2) Voorbeeld van voorzichtig gebruik van kopij. De signaturen zijn moeilijk zichtbaar. De toestand van het handschrift is toe te schrijven aan het feit, dat de auteur het stuk geruime tijd onder zijn vrienden heeft doen circuleren, eer een ander het voor hem uitgaf. De auteur bemoeide zich zelf niet met de uitgave van zijn werk. (3) Voorbeeld van slechte kopij. (4) Zie pp.

ANALYSE: *Handschrift*: correcties in het handschrift; kopij; verwijsteken in het handschrift. *Kopij*: cijfers ⟨voorvoorberekening?⟩; formaatsignaturen (alleen letter en cijfer); slechte kopij.

Titelpagina met type 12 van Gerard Leeu uit *Die glose ofte expositie opten psalm Miserere mei , Een ander expositie opten selven psalm , Die psalm De profundis metter glozen , Leerlinge om te gruijhen berouw ende vergiffenis van sonden*, CA 847, Gerard Leeu, Antwerpen, 1491, 2 d. in Decembri.

Gegraveerde titel voor Constantijn Huygens, *Otia*, A. Meuris, Den Haag, 1625.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354 B 11

[Gegraveerde titel] CONSTANTINI HUGENII | Equitis | OTIA. | versus | inopes rerum, nugæque canoræ. | CONSTANTER. | [Titel in boekdruk] CONSTANTINI HUGENII | Equitis | OTIORVM | LIBRI SEX. | *Eximata variij sermonis, stili, argumenti.* | HAGÆ-COMITIS, | Typis Ar-

219, 1960 AMSTELODAMUM, FEDERATIE & VNCI, examen

Beschrijving van de afbeeldingen

Verklaring van afkortingen en diacritische tekens vindt men voorin dit boek. De uit grote cijfers gezette getallen in COLLATIE, INHOUD, TRANSLITTERATIE, AANTEKENINGEN, ANALYSE, LITERATUUR *zijn nummers van afbeeldingen en hierbij behorende beschrijvingen*.

[Vijftiende eeuw]

1 2 Op plano geschreven fragment uit: *Strofische gedichten* van Jacob van Maerlant.[aant. aant. aant.]

Gent, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, geen signatuur.

BESCHRIJVING VAN HET FRAGMENT. (1) *Materieel*. Een vel tamelijk dik perkament van rechthoekig formaat, waarvan de randen gehavend en afgebrokkeld zijn. Het is in de bovenste helft van folia 3 en 6, en in de onderste van 2 en 7 gerimpeld. De afmetingen worden daarom met enig voorbehoud gegeven: grootste hoogte 484 mm, breedte 294 mm. (2) *Reconstructie en inhoud van het fragment*. Uit het feit dat er op plano geschreven is en uit de bekendheid met de tekst uit andere handschriften kan worden aangetoond dat dit fragment de helft is van een oorspronkelijk op heel plano afgeschreven tekstgedeelte. De paginering verwijst naar de cijfers die met blauw krijt door een latere hand in de bovenmarge zijn aangebracht. De nummering van de verzen is ontleend aan de uitgave van de tekst: Jacob van Maerlant, *Strophische gedichten; nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam door J. Verdam en P. Leendertz Jr*, Leiden 1918 (Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde). De strofen zijn hier kortheidshalve met romeinse cijfers genummerd.

p.	f.	kol.	rr.	str.	vers
1	2*r*	a	45	I	355-399
1	2*r*	b	45	I	401-445 400 ontbreekt
2	2*v*	a	44	I	445-490 445 herh., 448-449 overgesl.
3	onbeschreven				
4	3*v*	a	45	I	626-670
4	3*v*	b	45	I	671-715
5	6*r*	a	45	II	114-158
5	6*r*	b	45	II	159-205 165-166 ontbreken
6	onbeschreven				
7	7*r*	a	44	II	298-338 opschrift *derde merten boec*
7	7*r*	b	44	III	1-3
7	7*r*	b	44	III	5-48 4 ontbreekt
8	7*v*	a	45	III	50-94 49 ontbreekt

8	7*v*	b	45	III	95-139

Tussen p.2 en 4 ontbreken 90, tussen 5 en 7 ontbreken 94 verzen, terwijl in het fragment op vier pagina's 90 regels en op twee andere 88 staan. Het eerste hiaat is duidelijk; het is precies één pagina tekst; het tweede tekstgedeelte zal ook wel op één pagina hebben gestaan, omdat de copiist of zijn legger herhaaldelijk verzen overslaat. (3) *Afschrijving en liniëring*. Geheel verdwenen. Ze zijn zeker aanwezig geweest omdat de regels over de hele breedte tamelijk wel op één lijn staan, terwijl de kolommen recto en verso elkaar redelijk dekken. Bovendien zijn er in de bovenmarge van de pagina's prickings die door het half gevouwen vel zijn aangebracht; misschien zijn ze ten dele zelfs in het dubbel gevouwen oorspronkelijke vel gestoken. In de buitenmarge van de folia staan aan beide kanten een kleine reeks sneetjes loodrecht op de liniëring. Waarschijnlijk zijn het resten van de prickings die voor de liniëring hebben gediend. Voor de hoofdletterkolom en spatie daarna moet de afschrijvingslijn zonder prickings zijn aangebracht, of geheel en al zijn weggelaten. Dit stemt overeen met het slordige gedrag van de copiist. Op het fragment zijn geen signaturen of custoden te vinden. (4) *Mise en page*. De hoogte van de kolommen varieert van 190 tot 195 mm, terwijl de bladspiegel volgens de prickings 122 mm breed is. De kolommen zijn 58-60 mm breed met een onderlinge afstand van mogelijk 5 mm. De binnenmarges zijn opvallend smal. (5) *Schrift*. De tekst is ingeschreven over 6 bladen, ff.3 recto en 6 verso zijn blanco. De gehele tekst is door dezelfde hand geschreven in een grote rotunda. De interpunctie ontbreekt; voor de lombarden zijn geen representanten aangebracht. In aanmerking nemende dat de tekst Middelnederlands is, komen afkortingstekens in groten getale voor. (6) *Rubricatie*. Uitsluitend rood. Aan het begin van een strofe is een lombarde van twee regels hoogte binnen de kolom aangebracht. Ze zijn, terwijl er wel ruimte voor is opengelaten, niet aangebracht aan het begin van de strofen op f.2 verso, waar de eerste vijf ontbreken, terwijl de laatste twee wel zijn aangebracht. De hoofdletterkolom is doorlopend doorstreept met uitzondering weer van f.2 verso waar gebroken streepjes zijn gezet op kol.a, II, vs 1-25, 39-44 en kol.b, II, vs 1-17. Na een lombarde is de eerste letter nu eens wel, dan weer niet doorstreept. Bovendien wordt een woord, als een vers te lang is en dit op een andere regel is bijgeschreven, door een rood haaltje bij de betreffende regel gebracht. Van één van de gedichten is het incipit bewaard. Over één regel is de titel in rood geschreven: *Die d*er*de merten boec*. (7) *Het gedrag van de copiist*. Bijzonder vreemd. Veelal maakt hij een marge tussen hoofdletter en regel, dan laat hij die weer voor enkele regels vallen. Op f.7 recto, kol.b is de voorzijde van de kolom vreemd gebogen. De rubricatie is aan het begin van de tekst op f.2 verso afwijkend van het overige gedeelte en bovendien niet afgemaakt, maar aan het einde van dezelfde pagina weer normaal. Bij het beginnen van een nieuwe kolom maakt de copiist op twaalf keer viermaal een fout. Hij laat zijn regel zeer ver in de binnenmarge doorlopen, terwijl hij tussen de kolommen geen ruimte openlaat. Bovendien komt daar nog bij dat hij twee pagina's niet beschrijft terwijl de tekst ontbreekt die daar had moeten staan. Dit laatste wijst er op, dat hij, hoe dan ook, een fout moet hebben gemaakt bij het kiezen van het juiste blad in het plano voor het vervolgen van zijn tekst. Het kan zijn dat die twee pagina's in de verloren helft van het plano hebben gestaan (dat zou dan op p.15 of 16 moeten zijn, omdat de tekst tot 14 doorloopt), of dat de beide pagina's van plaats verwisseld zijn en dan daarna de tekst opvallend spoorloos is verwijderd. Zie in verband hiermee ook de conclusie. (8) *Geschiedenis, literatuur*. K. de Flou dateert het fragment op paleografische gronden als van de tweede helft van de vijftiende eeuw. Willem de Vreese gaat daarmede accoord door te schrijven: ‘ca 1480’. Beiden waren op de hoogte met de datering door Edw. Gaillard, die denkt dat het uit de eerste helft van dezelfde eeuw is. De dateringen zijn te vinden in de

uitgave van het fragment: Edw. Gaillard, ‘Een fragment van Maerlant's *Wapene Martijn*’, in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1905, p.561-607. Daarnaast wordt het fragment genoemd in de uitgave van de *Strophische gedichten* van Verdam en Leendertz op p.xv en xxxiv vlgg. Op tekstkritische gronden zijn de varianten niet opgenomen in de editie. Uit bovengenoemd artikel in de *Verslagen en mededeelingen* blijkt dat het fragment gediend heeft als omslag van een register, dat niet nader is gedetermineerd en niet meer achterhaald kon worden.

Het stuk is aan de Vlaamsche Academie geschonken door P.J. Goetschalckx, pastoor te Donk onder Eekeren, die het in 1905 aan Edw. Gaillard ten behoeve van de Academie overhandigde. De paginering zal dan ook wel van zijn hand zijn, evenals de nummering van de strofen voor de lombarden. In f.3 verso en 6 recto is een door reagens donker gekleurde vlek. (9) *Conclusie*. Het overgeleverd zijn in plano, de onbeschreven folia, de niet afgewerkte rubricatie, het merkwaardige gebruik van de prickings, de slordige hoofdletterkolom en het overige onder gedrag van de copiist opgemerkte, gecombineerd met de resultaten van de bestudering van de varianten door Verdam en Leendertz, die meedelen dat de afschrijver 'slordig' te werk is gegaan en een aantal plaatsen blijkbaar niet begrepen heeft (editie p.xxxiv-xxxv), maken het fragment als makulatuur begrijpelijk. Het scriptorium is niet nader gedetermineerd.

AANTEKENINGEN. (1) Zie p.14, 110, 132, 135.

ANALYSE. Handschrift: copiist. Formaatmaken. Materiaal: perkament. Makulatuur. Ontwerp: twee kolommen, lombarden ontbreken, rubricering.

LITERATUUR. Edw. Gaillard, 'Een fragment van Maerlant's *Wapene Martijn*', in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1905, p.561-607. Jacob van Maerlant, *Strophische gedichten; nieuwe bewerking der uitgave van Franck en Verdam, door J. Verdam en P. Leendertz Jr*, Leiden 1918.

3 Proef of misdruk van: *Psalmi poenitentiales in het Vlaams*. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA1459, Polain 3266.[aant.]

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, B. 1593.

COLLATIE. 16°: fragment, een blad met 4 pagina's, verso blanco.

INHOUD. p.1: *rechtsonder*: [H]Ere in dijn|re verbol|ge*n*theit en | straffe mi |niet ende in dine*n* toor|ne en berespe mi niet | [O]nferme di mijnre | here wa*n*t ic cranck ben | make mi gesont want | al mijn gebeenten sijn | mede [ge]stoort ... [e]nd[e] |. p. 4: *rechtsboven*: heeft verhoort die ste*m*|m[e] mijns screye*n*s | [D]ie | here heeft v*er*hoort mij*n* | bede hi heeft mij*n* gebet | ontfanghe*n* [A]lle mijn | viande*n* moete*n* hem sca|men ende seer warden | ghestoort si moete*n* om|ghekeert werde*n* en*de* sca|men hem seer snellike*n* | [G]loria si de*n* vader en*de*|. p.9: *linksboven*: [I]c sal di geue*n* versta*n*|denis en*de* ic sal di lere*n* | inden wech daer du in | selte gaen en*de* i[c sal] mij*n* | oghen op di veste*n* [e]n | wilt niet w*er*de*n* als een | paert of als een mu|le daer gheen v*er*stande|nis in en is [I]n een | halster en*de in* een brey|del bedrucke hoer wa*n*|. p.12: *linksonder*: vrede en is *in* mine*n* ghe|beente va*n* tiege*n*woer|dicheit mijnre sonden | [W]ant mij*n* boosheden sij | mij hoeft boue*n* ghega|en en*de* op mi beswaert | als een swaer last [M]ij | litteiken sijn veruulet | en*de* verdorne*n* van tiege*n*|woordicheit mij*n*re on| wijsheit [O]nsalich ben |.

AANTEKENINGEN. (1) Tekst: p.1: Psalm 6, vs 2 en 3; p.4: Psalm 6, helft van vs 9, verder vs 10 en 11; p.9: Psalm 32, vs 8 en 9; p.12: Psalm 38, helft van vs 4 tot en met vs 6. (2) Polain veronderstelt dat hier van een misdruk sprake is op grond van de slechte kwaliteit van het perkament. (3) Voor de lombarden zijn geen representanten geplaatst; de rubricering ontbreekt. (4) Zie p.110, 131, 137, 141, 143.

ANALYSE. Druk: eenzijdige druk, proefdruk. Formaatmaken: ongevouwen vel. Letter. Materiaal: perkament. Ontwerp: lettrijn ontbreekt, lombarde ontbreekt, rubricering ontbreekt. Zetten: regeleinde onregelmatig.

LITERATUUR. B. Kruitwagen OFM, ‘Bestaat er verband tussen de pseudo-Costerianadrukkerij en het Utrechtse universiteits-plan van 1470?’, in: *Het Boek* 30, 1949-51, p.321-337, speciaal p. 324.

4 Folium 44 recto van: *Speculum humanae salvationis, dat speghel onser behoudenisse*. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA 1572. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Frans Halsmuseum, geen signatuur.

INHOUD. f.1*r: blanco*. f.1*v*: Dit is die p*ro*loghe vand*er* speghel onser behoudenisse | [S]Oe wie ter rechtuaerdicheit vele mensche*n* | leren selle*n* blache*n* alse sterre*n* in die ewi|ghe ewicheden. Hier om est dat ic ... *etc.* f.4*r*: Dit is die tafel vande capittelen | [D]At ierste capittel is va*n*der sceppi*n*ge der hemelen | en*de* aertrijcs. der engele*n* ende d*er* me*ns*che*n* en*de* alle ... *etc.* f.5*v: houtsnede*: | [H]ler beghint dat speghel der | menscheliker behoudenisse O| ... *etc.* f.60*r*: ...re heylichste lichaem O yheesu laet ons al|so leuen dat wij in dinen tempel moghen | bliuen AMEN | psalm*us* M xlv Act.ijij Matheus xxi. *Volgen nog twee blanco folia*.

AANTEKENINGEN. (1) Het afbijtsel onderaan de tweede kolom moet veroorzaakt zijn door het verschuiven van het frisket, dat dus blijkbaar al zeer vroeg gebruikt wordt. (2) De rechterkant van de eerste kolom is vrijwel regelmatig, die van de tweede kolom daarentegen niet. Men kon de regel wel enigszins uitdrijven, maar dit was blijkbaar nog niet dwingend, zoals het spoedig wordt. Het beeld heeft hierdoor nog een kenmerk van de codices; zie 9 en 11. (3) Zie p.12, 110, 132, 152, 153.

ANALYSE. Druk: afbijtsel, wit omhooggekomen. Letter. Ontwerp: twee kolommen. Zetten: regeleinde onregelmatig.

LITERATUUR. Over de prototypografie bestaat een grote literatuur. Men zie hiervoor de *Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*; registers. Voor de oudste techniek zie: J.W. Enschedé, ‘Typographische opmerkingen over eenige Nederlandsche incunabelen’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 1, 1903, p.83-98.

5 Folium 38 recto van: *Speculum humanae salvationis, dat speghel onser behoudenisse*. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA 1572. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Frans Halsmuseum, geen signatuur.

AANTEKENINGEN. (1) De omgekeerde titel onder de eerste kolom is waarschijnlijk in verband te brengen met de omstandigheden waaronder het boek tot stand kwam; zie p.133. (2) Het wit onderaan de tweede

kolom is met letter opgevuld; de moet ervan is zichtbaar. (3) Zie 4, aant.2 (4) Zie p.12, 110, 132, 133.

ANALYSE. Druk: blinddruk, wit omhooggekomen. Letter. Ontwerp: twee kolommen. Zetten: regeleinde onregelmatig, titel omgekeerd.

LITERATUUR. Zie 4.

6 Folium 4 recto van: *Speculum humanae salvationis, dat speghel onser behoudenisse*. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA 1572.[aant.]

Haarlem, Frans Halsmuseum, geen signatuur.

AANTEKENINGEN. (1) Het wit na de bovenste regel is met letter opgevuld, de moet ervan is duidelijk zichtbaar. (2) Voor de lombarde is ruimte opengelaten, zonder dat een representant is geplaatst. (3) Het hele zetsel is scheefgezakt. (4) Aan de onderkant is door het kooiraam een moet ingedrukt. (5) Zie voor blinddruk bij postincunabelen de volgende, door M.E. Kronenberg in het tweede deel van NK gegeven opsomming: aantekeningen over blinddruk bij 2244, 2282, 2337, 2343, 2642, 2750, 3143, 3203, 3244, 3253, 3262, 3312, 3322, 3436, 3587, 3738, 3739, 3758, 3783, 3846, 3923, 3999, 4031, 4043, 4069, 4109. (6) Zie p.12, 16, 110, 132.

ANALYSE. Druk: blinddruk door letteropvulling, moet door kooiraam. Letter. Ontwerp: lombarde ontbreekt.

7 Folium 2 recto van een diploma van een 24-regelige Donaat. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA633, Kronenberg, *Contributions* 633[8], p.26, GW8734.[aant.]

Haarlem, Frans Halsmuseum, fragment, geen signatuur.

COLLATIE. 4°: [1-2]^{8}, 16ff.

INHOUD. ff.1-11 *ontbreken*. f.12*r*: ...|mus legitis legunt Prete*ri*to i*mperfecto* legeba*m* legebas lege|bat *et* pl*uraliter* legebamus legebatis. f.13*v*, r.23: ... cu*m* | auditu*m* erit v*el* fu*er*it Infinit*ivo* mo*do* sine nu*meris et* p*erson*is t*empore* p*raesenti* | Folium 14 *en vlgg. ontbreken*.

AANTEKENINGEN. (1) 7 laat met 8 zien dat de eerste Nederlandse drukkers het probleem van het insluiten en registermaken snel en goed te boven zijn gekomen. De kromme regels op het perkament, die wel eens geweten worden aan een slecht formaatmaken, blijken veroorzaakt door het trekken van het perkament, dat in een boekband verwerkt geweest is. (2) In de linkermarge is de lombarde A door een rubricator met de hand ingetekend. (3) De rechtermarge is onregelmatig, omdat de regels nog niet door middel van fijnere spaties konden worden uitgevuld, maar aan het eind werden opgevuld. (4) Zie p.10, 12, 16, 131.

ANALYSE. Druk: register goed. Letter. Materiaal: perkament. Ontwerp: lombarde getekend. Zetten: regeleinde onregelmatig.

8 Folium 2 verso van een diploma van een 24-regelige Donaat. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA633, Kronenberg, *Contributions* 633[8], p.26, GW8734.[aant.]

Haarlem, Frans Halsmuseum, fragment, geen signatuur.

AANTEKENINGEN. (1) Zie 7, aant.1. (2) De doorslag van de verso-pagina 7 is rechtsboven zichtbaar. Men lette op het bijzonder goede register. (3) De rechtermarge is onregelmatig; zie 7, aant.3. (4) Zie p.10, 12, 16, 131.

ANALYSE. Druk: register goed. Letter. Materiaal: perkament. Ontwerp. Zetten: regeleinde onregelmatig.

9 Recto van het tweede blad van: AElius Donatus, *Des .viij. parties doraison*. Nederlandse prototypografie, Utrecht? s.d. CA615a(III).[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Alblas-Van Someren 214, Rariora Bqu66.

BESCHRIJVING. Fragment van een verkorte Donatustekst in kwarto, omvattende folia 1, 2, 7 en 8 van een geheel dat 8 bladen telde. Folium 2 verso en 7 recto tellen 30 regels; de overige 29. Initialen in rood getekend; de Q op folium 1 recto is vier regels hoog; de 7 andere Q's, passim ingevoegd, 2 regels hoog. Op folium 1 recto, 7 recto en 8 verso een rood rubriekteken. Alle gedrukte hoofdletters rood doorstreept. De tekst is op verschillende plaatsen met de pen in zwarte inkt verbeterd, meestal op rasuur.

INHOUD. f.1*r*, r.1: [Q]Vuantes p*ar*ties doraison sont .viij. quelles le nom | lepronom leuerbe laduerbe. le p*ar*ticipe. la co*n*iuncti|on. la preposicion la i*n*teriection. De ces .viij p*ar*ties | doraison quatre en ya qui se declinent et quatre *qui* | ne se decline*n*t ... f.2*v*, r.27: [Q]Vest p*r*onom cest vne p*ar*tie doraiso*n* q*ui* e*st* mise e*n* lien de | p*r*ope nom et receipt certame p*er*sonne o q*ua*lite finie ou | Qua*n*tes choses luy aduene*n*t vi. q*uel*l*es* q*ua*lite genre no*m*bre figu|re p*er*son*n*e case Qua*n*tes q*ua*lites de p*r*onom so*n*t deulx q*uel*l*es* la finie |. *Hierachter ontbreken*: ff.3, 4, 5 *en* 6. f.7*r*, r.1: legis Et e bref deuant ris et deua*n*t re es verbes passifs | co*m*mu*n*s et de ponens comme legeris vel legere. la quarte | ha J long deua*n*t re ou p*re*unt (*lees*: p*rese*nt: *n omgekeerd*) et ou p*rete*rit i*mper*faict te*m*ps de lindica|tif meuf es v*er*bes.f.8*v*, r.26: i*mper*faicte. Quantes choses lui aduienne*n*t vne q*ue*lle sig*nifi*cio*n* ta*n*t seul|leme*n*t Qua*n*tes sig*nifi*cions de i*nteri*eccio*n* sont q*ua*tre q*uel*l*es* ioye co*m*me | euax doleur co*m*me heu admiratio*n* co*m*me pape pours at ac | ast Et si pl*us* en ya elles so*n*t se*m*plables Et sic e*st* finis |.

AANTEKENINGEN. (1) De regel wordt nog niet uitgedreven om de haak te vullen, maar wordt opgevuld aan het einde. Correctie is, wanneer een regel eenmaal op deze wijze is uitgevuld, bijzonder moeilijk; ze wordt daarom met de pen in de druk zelf aangebracht, zoals dit ook in de codices gebeurde, op de volgende manieren. (*a*) Op rasuur: het niet gewenste wordt uitgekrast en eventueel vervangen, r.5 van onder af geeft o.a. een voorbeeld van rasuur bij het woord *careo*. (*b*) Door expungeren: dwz. door punten te zetten onder datgene van de tekst wat men niet gebruiken wil. Zo staat in r.13 het woord *Deua*n*t* twee keer; de expungering staat onder het eerste woord. (*c*) Door de correctie

zonder meer bij te schrijven: r.12-13: *con|le* wordt *con|ple*. (2) De gaten in het perkament zijn ontstaan door het gebruik ervan als schutbladen. (3) De druk is gerubriceerd. (4) Zie p.10, 12, 131, 132, 148.

ANALYSE: Correctie: correctie bemoeilijkt door vaste vorm, pencorrectie, correctie op rasuur. Druk. Letter. Materiaal: perkament. Ontwerp: rubricering. Zetten: vaste vorm.

LITERATUUR: L. Dorez, *L'ars minor de Donat; traduction française, reproduite en facsimilé d'après l'incunable unique de l'Université d'Utrecht*, Paris 1890. (H. de la Fontaine Verwey), *Florilège du livre français imprimé aux Pays-Bas*, s.l. 1954. B. Kruitwagen OFM, 'Bestaat er verband tussen de pseudo-Costerianadrukkerij en het Utrechtse universiteits-plan van 1470?', in: *Het Boek* 30, 1949-51, p.257-270, waaraan de bovenstaande beschrijving ontleend is (p.260-261). G. Zedler, *Von Coster zu Gutenberg*, (Leipzig 1921), p.87-94, 140.

10 Folium 18 recto van: Franciscus de Zambarellis, *Repetitio super capitulo Perpendimus de sententia excommunicationis*. (Johannes Veldener, Leuven) c.1474. CA1788, Kronenberg, *Contributions* p.112. aant.

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat. Kronenberg 282, 110C1.

COLLATIE. 2°: $[1-2]^{10}$ $[3]^{8}$, 28 ff.

INHOUD. f.1*r*: *tabel*: [I]N repetitio*n*e .c. p*er*pendimus. de sen*tentia* ex domin*us* franc*iscus* de zamba|rellis iuris vtriusq*ue* doc*tor*. f.2*r*, r.31: Quomodo tollitur excommunicatio ... f.2*v*: *blanco*. f.3*r*: [P]Erpendim*us* Difficilis in ... *etc*. f.27*v*, r.10: dixi. Plura alia queri possent sed per p*ro*missa aperitur via ad omnia | Laus et gloria sit indiuidue trinitati Amen. Repetitu*m* per me franci*scum* | de sambarell*em* iur*is* vtriusq*ue* doctore*m* ... | ... | Finis inest operi. pie me facias deus vti. f.28: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) De rubricering in de tekst is met de hand. (2) De noten in de marge zijn met rood gedrukt; het zetsel zal daartoe afgedekt zijn bij het met twee kleuren inkten en drukken. De volgorde, of rood dan wel zwart eerst afgedrukt werd, kon niet worden vastgesteld. (3) Door het plooien van het vel onder de zware druk van de degel is het afbijtsel ontstaan. (4) Onregelmatig regeleinde, door de moeilijkheden bij het uitdrijven van de regel, die dus opgevuld werd. (5) Het kromtrekken in de linkerbovenhoek is een gevolg van de opname en heeft met de druk niets te maken. (6) Zie p.12, 131, 153.

ANALYSE. Druk: afbijtsel, roodzwart-druk. Letter. Ontwerp: randnoten, rubricering, rubrieken getekend. Zetten: regeleinde onregelmatig.

11 Kopij voor folium 15 recto van: B. Bernardus, *De consideratione ad Eugenium papam*. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA263. aant.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.157, Eccl.57, antea 286p. Hs.2C6.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 12. (2) Voorbeeld van het gebruik van een codex als drukkerskopij. (3) Onderaan de hier gereproduceerde pagina, in de afbeelding weggesneden, heeft de copiist voor de rubricator met een representant

aangegeven wat deze bij de overgang van een onderdeel van de tekst moet invullen: ‘explic*it* lib*er secundus*. Incip*it* lib*er tercius*.’ (4) Rechtsboven is een ingekraste formaatsignatuur 13a geplaatst. In de druk gaat de pagina over aan het eind van r.4 rechter kolom der kopij. (5) Zie p.12, 94, 95, 98, 99, 104, 109, 131.

ANALYSE. Handschrift: codex, kopij. Kopij. Materiaal: perkament. Ontwerp: initiaal in codex, twee kolommen, penwerk, rubricering.

12 Folium 15 recto van: B. Bernardus, *De consideratione ad Eugenium papam libri V*. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA263.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Alblas-Van Someren 119, G2^{o} 293.2.

COLLATIE. 2°: [1-5]^{8}, 40 ff.

INHOUD. f.1: *blanco*. f.2*r*: Incipit liber prim*us* b*ea*ti bernardi de co*n*sideratione ad eugeniu*m* papa*m* | [S]Vbit animu*m* dictare aliquid q*uo*d te papa beatissime euge|ni vel edificet vel delectet vel consolet*ur*. f.7*v*, r.8: Explicit liber prim*us* b*ea*ti bernardi de consideratione. Incipit secund*us*. f.15*r*, r.4: Explicit liber *se*c*un*dus b*ea*ti bernardi de co*n*sideratione. Incipit tercius. f.22*r*: Explicit liber terci*us* b*ea*ti bernardi de co*n*sideratione. Incipit quartus. f.29*r*, r.6: Explicit liber q*ua*rtus b*ea*ti bernardi de co*n*sideratione. Incipit quintus. f.39*r*, r.14: Explicit liber quint*us* beati bernardi | De consideratione ad eugenium papam. f.39*v en 40: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 11, aldaar ook aant. 4. (2) De twee kolommen van de codex komen als een gesloten pagina in de druk. (3) Op de plaats waar de lettrijn moest komen, zette de copiist de zg. representant, waarmee hij de rubricator te kennen gaf welke letter deze diende in te vullen. Deze gewoonte werd door de drukkers, die immers mechanisch een codex schreven, dikwijls overgenomen, met dien verstande, dat de representant, zoals hier het geval is voor de F, dan dikwijls gedrukt wordt. De initiaal werd daarna met de hand ingevuld. (4) Varianten tussen kopij (kol.b.) en druk:

r.	Kopij	r.	Druk
5	*p*re*sidere*	1	*presidere*
7	*su*n*t*	2	*sunt*
7-8	*consideratio*	2	*co*n*sideratio*
8	*alt*er*ius*	2	*alteri*us
8-9	*principij*	2-3	*pri*n*cipij*
9	*siq*ui*dem*	3	*siquidem*
9	*occupation*i*b*us	3	*occupationib*us
11	*b*er*nardi*	4	*bernardi*
12	con*sideratio*n*e*	4	*co*n*sideratione*
16	*p*er*missu*m	5-6	*p*er*missum*
17	*c*on*sideranda*	6	*co*n*sideran*d*a*
17	*que*	6	*q*ue
18	*su*n*t*	6	*sunt*
19	*querend*um	7	*querendum*

20	*eugeni*:	7	*eugeni*
21	*rectius*	8	*recti*us
21	*que*	8	*q*ue

21	*no*n	8	*non*
21	*sun*t	8	*sunt*
22	*qui*	8	*q*ui
23	*que*	9	*q*ue
24	*cura*m	9	*cura*m
24	*Parentes*	9	*Paren*t*es*
25	*sun*t	10	*sunt*
25	*ip*su*m*	10	*ipsum*
26-27	*vniuersu*m	10-11	*vniuersum*
27	*dictu*m	11	*dictum*
29	*vehemente*m	12	*vehementem*
30-31	*p*er*uenere*	12-13	*peruenere*
31-32	*excussoru*m	13	*excussorum*
32	*no*n	13	*non*
32	*potentiu*m	13	*potentium*
33	*cu*m	14	*cum*
33	*carbonibu*s	14	*carbonibus*
34	qui*dem*	14	*quidem*
34	*o*mn*em*	14	*omnem*
35	*eoru*m	15	*eorum*
35	ter*re*	15	*terre*
36	*eo*rum	15	*eorum*
38	*que*m	16	*quem*
38	domi*nu*s	16	*dominus*
39	*Occu*m*bebant*	16-17	*Occumbebant*
39	*stre*n*nuissimi*	17	*strennuissimi*
40	*no*n	17	*non*
40	*succu*m*bebant*	17	*succumbebant*
40	*triumphabant*	17	*triumphaba*n*t*
40	*co*n|...	18	*confortatus*

(5) Zie p.12, 14, 15, 99, 109, 110, 118.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: kadas, lettrijn, penwerk, representant gedrukt, rubricator, rubricering, rubrieken getekend. Zetten.

13 Kopij voor folium 11 recto van: Thomas de Aquino, *Tractatus de divinis moribus*... etc. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA1669, Kronenberg, *Contributions* p.108.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.297, Eccl.279, antea 282b, f.16 recto, Hs.4G14.

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de definitieve druk 14, voor een ander deel uit deze kopij en de druk ervan 15 en 16. (2) De copiist begint met boven aan het begin *ihs maria* te schrijven. Deze gewoonte, die nogal eens voorkwam, werd uit de aard der zaak niet door de drukkers overgenomen. (3) De paginering rechtsboven is van later tijd. De pagina heeft rechtsonder een oude binderssignatuur b4. (4) In r. 8 is een correctie *co*n in de marge aangebracht: *gr*a*tulatione* wordt dus *congr*a*tulatione*. (5) Men lette op de overeenkomst in ontwerp tussen kopij en druk. (6) Duidelijk is bij de lombarde S de representant ſ te zien. (7) Naast de laatste regel is een v-vormig teken overdwars ingedrukt; dit is de moet van een formaatsignatuur die op de versozijde van dit folium staat. (8) Zie 11, aant. 2. (9) Achter de titel heeft de rubricator het wit opgevuld om een gesloten bladspiegel te krijgen. (10) Het regeleinde is in dit handschrift onregelmatig. Dit komt bij vroege drukken ook veelvuldig voor. De van deze kopij vervaardigde druk heeft echter het probleem van het op de juiste wijze uitvullen van de regel overwonnen; zie 14. (11) Voor de verhouding tussen kopij en druk zie 14, aant. 4. (12) Zie p.9, 12, 14, 94, 98, 99, 104, 109, 113, 131.

ANALYSE. Handschrift: codex, copiist, correctie in codex, incipit in codex, kopij. Kopij. Ontwerp: lettrijn, onderstreping als rubricering, regeleinde opgevuld, rubricering, rubrieken getekend.

14 Folium 11 recto van: Thomas de Aquino, *Tractatus de divinis moribus*... etc. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA1669, Kronenberg, *Contributions* p.108.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Alblas-Van Someren 727, F2^{o} 172.2.

COLLATIE. 2°: [1-4]^{8}, ff30.

INHOUD. f.1*r*: *blanco*. f.1*v*: Incipiu*n*t capitula libri seque*n*tis. f.2*r*: Incipit tractat*us* b*ea*ti thome de aquino de diuinis morib*us*; Deus i*m*mutabilis est. f.2*v*: Bonu*m* deo placet. f.3*r*: Deus preuidet o*mn*ia; Deus paciens est. f.3*v*: Iusticia dei; Discretio dei; Paciencia dei. f.4*r*: Liberalitas dei. f.4*v*: Placabilitas dei; Misericordia vel sufficie*n*tia dei. f.5*r*: Compassio dei. f.5*v*: Largitas dei; Discretio dei. f.6*r*: Iustu*m* indiciu*m* dei. f.6*v*: Veritas dei. f.7*r*: Deus non est persona*rum* acceptor. f.7*v*: Cura dei de creaturis. f.8*r*: Equanimitas dei. f.8*v*: Deus non q*ue*rit co*m*modum suu*m*. f.9*r*: Deus o*mn*ia bene fecit. f.9*v*: Benignitas dei; Misericordia dei; De co*n*formatione a*nim*e ad deu*m*; Oratio; In o*mn*ib*us* non possim*us* deu*m* ymitari. f.10*r*: Explicit tractat*us* b*ea*ti thome de aquino de diuinis morib*us*. f.10*v*: Incipiu*n*t capitula tractat*us* sequentis. f.11*r*: Incipit tractat*us* b*ea*ti thome de aquino de beatitudine; Primu*m* principale cognitionis per deu*m* Ca*put* 1. f.11*v*: Secundu*m* principale cognitionis ad deu*m*; Terciu*m* principale cognitionis p*r*opter deu*m*. f.15*r*: Ca*put secun*du*m*. Primu*m* principale dilectio*n*is per deu*m*. f.15*v*: Secundu*m* principale dilectionis ad deu*m*. f.16*r*: Terciu*m* principale dilectionis p*r*opter deu*m*. f.21*v*: Ca*pitul*um terciu*m*. Primu*m* principale fruitio*n*is p*er* deum; S*ecun*du*m* principale fruitio*n*is ad deum. f.22*r*: Terciu*m* principale fruicio*n*is p*r*opter deu*m*. f.24*v*: Ca*pitulum* quartu*m*. Primu*m* principale vnionis per deu*m*; S*ecun*du*m* principale vnionis ad deu*m*. f.25*r*: Terciu*m* principale vnionis p*r*opter deu*m*. f.27*r*: Ca*put* quintu*m*. Primu*m* principale laudis p*er* deu*m*. f.27*v*:

S*ecun*d*u*m principale laudis ad deu*m*; Tercius principale laudis p*ro*pter deu*m*. f.28*v*: Cap*itulu*m sextu*m*. Primu*m* principale gra*tiarum* actio*n*is p*er* deu*m*. f.29*r*: Secundu*m* principale gra*tiarium* actio*n*is ad deu*m*. f.29*v*: Tercius principale gra*tiarum* actionis p*ro*pter deu*m*; Cap*itulu*m vij. Primu*m* principale co*n*gratulatio*n*is p*er* deu*m*. f.30*r*: Secundu*m* principale gratulationis ad deu*m*; Tercius principale co*n*gratulationis p*ro*pter deu*m*. f.30*v*: Explicit deuotus tractatul*us* beati thome de aquino de cognitione. amo|re. fruitione. vnione. laudatione. gra*tia*rum actione et congratulatione | anime beate. ff.31 en 32: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 13; voor een andere pagina uit deze druk en de kopij ervan zie 15 en 16. (2) Men lette op de overeenkomst in ontwerp tussen kopij en druk. (3) Zie 13, aant.9. (4)

Varianten tussen f.16 recto van de kopij en f.11 recto van de druk:

r.	Kopij	r.	Druk
1	*tractatus*	1	*tractatus*
4	*domus*	2	*domus*
4	*eterna*	2	*eterna*
4	*beatitudo*	3	*beatitudo*
5	*omnis*	3	*omnis*
6	*Aug*ustinus	4	*Augustinus*
6	con*stitit*	4	*constitit*
7	*dilec**cione*	4-5	*dilectione*
8	*gra*tia*rum*	5	*gra*tia*rum*
8	*accione*	5	*actione*
8	*congratulatione*	5-6	*congratulatione*
9	*deus*	6	*deus*
9	*per*	6	*per*
10	*ut*	7	*vt*
10	*apostolus*	7	*apostolus*
10	*per*	7	*per*
10	*fidem*	7	*fidem*
10	*uel*	7	*vel*
10	*per*	7	*per*
11	*magnitudine*	7	*magnitudine*
11-12	*pulchritudine*	8	*pulchritudine*
13	*sapiencie*	8	*sapiencie*
13	*cognoscibiliter*	8-9	*cognoscibiliter*
13	*intueri*	9	*intueri*
14	*Aug*ustinus	9	*augustinus*
15	*pulchrior*	10	*pulchrior*
17	*principale*	11	*principale*
17	*cognicionis*	11	*cognitionis*
17	*per*	11	*per*
17	*deum*	11	*deum*
16	*Cap*ut	11	*Ca*put
16	*pri**mum*	11	primum
18	*beatitudine*	12	*beatitudine*

18	*cognosci*tur	12	*cognoscitur*
20	*p*er	13	*per*
20	*deu*m	13	*deum*
20	*Un*de	13	*Unde*
20	*ps*almu*s*	13	*psalmus*
20	*lumine*	13	*lumine*
20-21	*videbimus*	13	*videbimus*
21	*lume*n	13-14	*lumen*
22	et	14	*et*
22	*filiu*m	14	*filium*
22	et	14	*et*
22	*sp*irit*um*	14	*spiritu*m
23	*hec res tanta.*	15	*hec tanta res*
23	*aug*ustinu*s*	15	*augustinus.*

(5) Zie p.9, 12, 14, 15, 99, 109, 110, 118.

ANALYSE. Druk. Ontwerp: lettrijn getekend, lombarde getekend, onderstreping als rubricering, penwerk, representant gedrukt, rubricering, rubrieken getekend, titel. Zetten: regeleinde regelmatig.

LITERATUUR. B. Kruitwagen OFM, 'Bestaat er verband tussen de pseudo-Costerianadrukkerij en het Utrechtse universiteits-plan van 1470?', in: *Het Boek* 30, 1949-51, p.321-337.

15 Kopij voor folium 12 verso van: Thomas de Aquino, *Tractatus de divinis moribus*...etc. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA1699, Kronenberg, *Contributions* p.108. Uitsnede.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Cat. Hss.297, Eccl.279, antea 282b, Hs.4G14.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 16; voor een ander deel uit deze kopij en de druk daarvan zie 13 en 14. (2) De plaatsing van de formaatsignatuur heeft moeilijkheden veroorzaakt, omdat eenzelfde woord (*magis*) in twee regels vlak boven elkaar voorkomt. De zetter heeft toen hij in het eerste *magis* de aanwijzing voor de formaatsignatuur moest zetten, zich vergist en de streep een regel lager in het tweede *magis* aangebracht. Hij moet zijn fout direct bemerkt en hersteld hebben, en moest toen dus de juiste plaats markeren. Daarom plaatste hij vóór het eerste *magis* nog een teken. (3) In de kopij krassen van omvangberekening, op de afbeelding niet te zien. (4) De kopij, welke evenals 11 geleend was uit een kloosterbibliotheek, is voorzichtig behandeld en de signaturen zijn grotendeels nauwelijks meer zichtbaar, omdat ze werden uitgeveegd. (5) De formaatsignaturen geven het folium binnen het katern in de druk aan, en niet de plaats binnen de vorm. Zo zijn de recto-pagina's voorzien van het woord, respectievelijk de getallen: pr*ima*, 2a, 3a, 4a etc.; de verso's krijgen een kras of visgraat in de marge. (6) Zie p.9, 12, 94, 95, 97, 98, 99, 104, 109.

ANALYSE. Handschrift: codex, copiist, correcties in codex, kopij. Kopij: formaatsignatuur verplaatst. Ontwerp: onderstreping als rubricering, rubricering, rubrieken getekend.

16 Folium 12 verso van: Thomas de Aquino, *Tractatus de divinis moribus*... ect. (Nicolaes Ketelaer & Gerard de Leempt, Utrecht) c.1473. CA1669, Kronenberg, *Contributions* p.108. Uitsnede.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Alblas-Van Someren 727, F2^{o} 172.2.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij van deze pagina zie 15; voor een ander deel uit deze kopij en de druk ervan zie 13 en 14. (2) Zie de aantekeningen sub 15. (3) De overgang midden in een woord aan het einde van een pagina komt in dit boek bij uitzondering hier voor. (4) Zie p.9, 12, 99, 109, 110, 118.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: onderstreping als rubricering, rubrieken getekend. Zetten.

17 Proefdruk voor folium 9 verso van: Johannes de Ligniano, *Tractatus de pluralitate beneficiorium ecclesiasticorum*. (Johannes de Paderborn de Westfalia, Leuven) c.1475. CA1038. Uitsnede.[aant.]

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat. Kronenberg 167, 110C1, 1recto.

COLLATIE. 2°: 1-2^{10}, 20 ff.

INHOUD. f.1: *blanco*. f.2*r*: Tractatus de pluralitate

benefici|o*rum* ecclesiasticorum edit*us* per domi|nu*m* Joa*n*nem de Ligniano iuris vtri|u*sque* doctorem in vrbe tunc excellen|tissimu*m*: iussu sanctissimi in christo | patris et domini domini vrbani di|uina p*ro*uidentia pape quinti postea | canonizati: feliciter incipit. f.6*v*: Explicit tractatus magistri ac d*omi*ni | domini Joannis de Ligniano vtri|usq*ue* iuris doctoris ... f.7*r*: Responsio ac decisio q*ues*tionis q*uo*d | libetice: famatissimo magistro ac do|mino d*omi*no Guilhelmo bont *in s*coli*s* | artista*rum* florentissime vniuersitatis | Louanien*sis* sub hac verboru*m* forma | p*ro*posite Jncipit feliciter. f.19*v*, *laatste regel*: ... Explicit. f.20: *blanco. Folium 1 recto is niet, zoals in de overige exemplaren, blanco, maar bedrukt met een proefzetsel voor de tekst van 9 verso*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 18. (2) De proefdruk staat op f.1 recto, een pagina die blanco behoort te zijn, zoals in andere exemplaren dan ook het geval is. Deze druk van f.9 verso had normaal moeten staan op een diploma waarop ook f.2 recto gedrukt was. De afwijking kan verklaard worden als wij rekening houden met de zuinigheid van de drukkers met hun papier. Wij mogen weliswaar aannemen dat de proefdrukken van de verschillende pagina's meestal getrokken werden in de normale combinatie op de diploma's waarin ze ook na de correctie in de druk verschenen. Bij het drukken van één pagina per keer was het gevolg dat elk plano viermaal op de pers kwam en viermaal ter correctie moest worden gezonden. Dan kan in dit geval één van de twee proefbladen, waarop achtereenvolgens gedrukt waren ff.2 recto, 2 verso en 9 recto door een ongelukje niet meer ter beschikking geweest zijn voor het drukken van de proef f.9 verso. Gezien het corrigeren met pen en inkt behoeft ons zo iets niet te verwonderen. Daarop is dan één van de twee proeven van f.9 verso getrokken op het nog beschikbare, misschien niet gecorrigeerde, blad met de proef ff.2 recto, 2 verso en 9 recto en daarop ook gecorrigeerd, en de tweede proef, die ongecorrigeerd gebleven is, werd getrokken op een nieuw blad en wel op de plaats van f.1 recto, waarop geen tekst stond. Een aanwijzing voor het drukken met twee pagina's, zoals Kronenberg 167 hier in meent te zien, is dit geval juist niet. (3) De proefpagina is uit de aard der zaak niet gerubriceerd. (4) Varianten tussen proefdruk f.1*r* en druk f.9*v*:

f.	**kol.**	**r.**	
1*r*	a	36	*fuerit indebita siue minus iuste im*|
9*v*	a	36	*fuerit indebita siue min*us *iuste i*m*po*|
1*r*	a	37	*posita. vel persone quia clericus. ve*l|
9*v*	a	37	*sita. ve*l *ratio*n*e persone q*ui*a clericus ve*l|
1*r*	a	38	*ratione defectus imponentis. ve*l *ali*|
9*v*	a	38	*ratione defectus imponentis ve*l *ali*|
1*r*	a	39	*qua alia de causa. sed si in ipso:col*|

9*v*	a	39	*qua alia de causa. Sed si* in *ipso:col*|
1*r*	a	40	*lecta fuit iusta: tunc no*n *video iuste*|
9*v*	a	40	*lecta fuit iusta: tunc no*n *video iuste*|
1*r*	a	41	*posse saluari quin sit vsura. Simili*|
9*v*	a	41	*posse saluari quin sit vsura. Simili*|
1*r*	b	38	... *de.reg. iur.*|
9*v*	b	38	... *de regu.in.*|
1*r*	b	39	... *sci*|*eudum* ...
9*v*	b	39	... *sci*|*endum* ...

In de druk wordt in kol.a, r.37 het woord *r*ati*o*n*e* (*roe*) toegevoegd, en daarom wordt in de vorige regel ingelopen door de spelling te variëren: *minus* wordt *min*u*s*; *im*\| wordt *i*m*po*\|. De onderkast *s* in het woord *sed* (kol.a, r.39) in de proef wordt *Sed* in de druk; de ruimte, die voor het gebruik van deze kapitaal nodig is, wordt verkregen door *in* te zetten al*s i*n. Ook kol.b, waarvan het betreffende deel hier is gereproduceerd wordt uitgedreven door verandering in spelling. De zetfout *scieudum* wordt gecorrigeerd. (5) Zie p.110, 141, 143.

ANALYSE. Druk: druk per pagina, proefdruk. Letter. Ontwerp: twee kolommen, rubricering ontbreekt. Proefdruk. Zetten: inwinnen, uitdrijven.

LITERATUUR: M.E. Kronenberg, *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, Deventer 1917, p.75, nr 167.

18 Folium 9 verso van: Johannes de Ligniano, *Tractatus de pluralitate beneficiorum ecclesiasticorum*. (Johannes de Paderborn de Westfalia, Leuven) c.1475. CA1038.[aant.]

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat. Kronenberg 167, 110C1.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de proef van deze pagina zie 17. (2) De druk is gerubriceerd. (3) Zie aantekeningen bij 17.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: twee kolommen, rubricering.

19 Folium 2 recto van: *Epistelen ende ewangelien vanden gheheelen iaere*. (Gerard Leeu, Gouda) 1477, op die pinxterauont, 24 mei. CA686. Lettertype 1.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 170E16.

COLLATIE. 2°: $[1]^{10}$ $[2\text{-}17]^{8}$, ff.[1]1-72 74-137[1]. 138ff.

INHOUD. f.1: *blanco*. f.2*r*: Hyer beghinnen alle die episte-|len en*de* ewangelien vanden ghehee-|len iaere die een na den anderen | volghende: ende oec mede die pro|phecien ghenomen wt der bibelen | volmaectelijc ende gherechtelijck | ouer

gheset wt den latine in goe-|den duytsche. ghelikerwijs alsme*n* | houdende is ind*er* heiligher kercken. f.112*v*, kol.a, r.8: Hier eynden ende gaen wt | die epistelen ende die ewangelien | vanden gheheelen Iaer vander tijt | Ende hier beghinnen die ewange|lien ende die epistelen vanden ghe-|heelen iaer vanden heylighen. f.138*r*, r27: Dit is voleyndet intiaer on*s* here*n* | M.cccc ende lxxvij op die pinxter | auont: laus deo in altissimo.

AANTEKENINGEN. (1) Het eerste door Gerard Leeu gedrukte boek. (2) Lettertype 1 van Gerard Leeu. (3) Het regeleinde is nog bijzonder onregelmatig. In 20 blijkt de moeilijkheid van het uitdrijven van de regel, waarschijnlijk mede dank zij een regelmatiger letter, opgelost te zijn. (4) Het cijfer I onderaan de tweede kolom geeft het folium aan. (5) Voor de lettrijnen worden geen representanten geplaatst. (6) Zie p.9, 13, 14, 15, 118, 131.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: foliëring, twee kolommen, lombarde getekend, lettrijn, onderstreping als rubricering, penwerk. Zetten: regeleinde onregelmatig.

20 Laatste pagina van: Jacobus de Voragine, *Legenda aurea, winterstic vanden Passionael*. Gerard Leeu, Gouda 1478, 31 Juli. CA1755. Lettertype 2.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 170E17.I.

COLLATIE. 2°: A^{10}, a^{10-8}-i^{10} k^{10} l^{10-8}-r^{10} r^{8} $\int^{10}$ s^{6} t-v^{10} u-z^{8} *et*^{8} *us*^{8}, $2a^{8}$, ff. [3]1-73 75-188 191-265[1], 268 ff. A3 is gemerkt A1, A4 is gemerkt A2, A5 is gemerkt A3. 133 is gefolieerd 134, 98 is gefolieerd 93.

INHOUD. A1: *blanco*. A2*r*, kol.a: [D]It is die tafel va*n* desen teghe*n*-|woerdighen boec datme*n* hiet | dat winter stuc vanden passionael: | In welcke tafel men vinden mach | der heylighen legende*n* die haer feest | daghen comen tusscheu alre heyli-|ghen dach ende paeschdach. A2*v*, kol.b, r.23: Van sinte dirc die abt Clxxxix | *lager*: Explicit tabula | *lager*: GL. A3*r*, kol.a: Hier beghint dat prologus va*n* dat | passionael ende is ghehete*n* in latijn | aurea legenda dat beduut in duut|sche die gulden legende | [L]Anghe tijt hebbe ic ghe-|weest versocht. ende seer | ghebeden om wt te latijn | in duutsche te maken een boec dat-|men in latijn hiet aurea legenda. | dat beduut in duutsche. gulden le-|gende ofte dat passionael. A3*v*, kol.b. r.14: *explicit*: voer een cleyne sonde | *lager*: Die legende van alle den heyli-|ghen. ende waer om dat desen | hoechtijt gheordineert is te vie-|ren inder heyligher kercken. A4*r*: *tekst*: [A]Lre heylighen | dach was ghe|ordineert om | vier saken | Eerst om een | te*m*pel die ghe-|wyet was | Ten anderen. om te verhalen dat. a1*r*, kol.a: *incipit*: om laten Ende als hi die misse ghe-|daen hadde. 2a7*v*, kol.b, r.17: *explicit*: sijn lichae*m* vand*er* aerde*n* verheue*n* heeft | *lager: colofon*: Bider gracien goods is hier vol-|eynt. dat winterstic vanden possio-|nael. bi mi gheraert leeu ter goude | in hollant Anno domini M.cccc.|lxxviij. den lesten dach van Iulio |. 4rr. *lager, in rood, drukkersmerk I van Gerard Leeu*.

AANTEKENINGEN. (1) Regeleinde regelmatig; zie 19, aant.3. (2) Lettertype 2 van Gerard Leeu. (3) Onderaan de tweede kolom colofon. (4) De geschreven datering 1478 is van latere hand. (5) Onderaan de tweede kolom het eerste drukkersmerk van Leeu; Haebler, *Typenrepertorium*, type I. (6) De tweede kleur werd gedrukt nadat een deel van het zetsel met een los liggend vel papier of perkament was afgedekt. Deze techniek brengt de moeilijkheid met zich mee, dat de afdekking gemakkelijk verschuift en zo tot opdragen van de inkt kan leiden op daarvoor niet bestemde delen van het zetsel. Dit is het geval aan de rechterzijde van de eerste kolom. (7) Zie p.9, 13, 14, 110, 118, 153.

ANALYSE. Druk: rood-zwartdruk. Letter. Ontwerp: colofon, drukkersmerk, twee kolommen, rubricering.

LITERATUUR. H.W. Davies, *Devices of the early printers 1457-1560; their history and development; with a chapter on portrait figures of printers*, London 1935, p.194-195, nr 7.

21 Folium e1 recto van: *Gemmula vocabulorum cum addito*. Gerard Leeu, Antwerpen (14) 86, 23 augustus. CA788. Lettertypen 4 en 5. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150B44.

COLLATIE. 8°: a^{8} b-y^{6} z^{8}, A-N^{6}O-P^{8}, 236 ff.

INHOUD. a1*r: titel*: [G]Emmula vocabu-|lorum cum addito: | diligenter reuisa et | emendata ... | (*houtsnede*). a1*v*: Prologus | [S]Vperioribus diebus varios p*re*sta*n*tissimé ydi|omadis latini, magnificos floruisse videm*us* in|terpretes: Hugocione*m*, Papia*m*, Britonem, | ... pr*ae*cipuos sibi deligere ... *etc*. a2*r*: De litera A ante B | (A)Prepositio. id est de |. P8*r*: Benedictus deo*rum* deus vetus | Per que*m* p*er*fecte liber est *com*pletus | § Finem hic accipit vocabulo*rum* ge*m*mula | cum addito diligenter eme*n*data: atq*ue* de | v*er*bo ad v*er*bum p*er* totu*m* attente reuisa. In | mercuriali oppido Antwerpien*sis*, loco fa|matissimo impressa: p*er* me Gerardu*m* leeu | die xxiij. Augusti Anni lxxxvj. Ad lau| dem dei omnipotentis: quisit p*er* infinita | sec*u*lo*rum* secula benedictus Amen |. P8*v*: *drukkersmerk*.

AANTEKENINGEN. (1) Lettertype 5 van Gerard Leeu, met één regel uit type 4 als titel. (2) De druk is ongerubriceerd. (3) Kadas (menselijk gezicht) in de initiaal; zie 12. (4) Zie p.10, 13, 110, 117, 118.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: initiaal, kadas, rubricering ontbreekt.

22 Folium c5 recto van: Falconia Proba, *Centones Virgilii, vetus et novum continentes Testamentum*. Gerard Leeu, Antwerpen 1489, 12 september. CA737. Lettertypen 3 en 8. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150B61.

COLLATIE. 6°: a-d^{6} e^{2}, 26 ff.

INHOUD. a1*r*: *blanco*. a1*v*: Prologus. | Iacobus Canter Frisius Ursule virgini docte sorori sue S.P.D. | (S)Olent pleriq*ue* etate n*ost*ra maxime quotie*n*s aliquid in publicu*m* ede-|re volu*n*t ho*min*es pr*ae*cipuos sibi deligere ... r.31: *explicit*: ...|menda. Ex antwerpia tricesima Iulij. a2*r*: Probe co*n*iugis adelphi Centona | Virgillij vetus *et* nouu*m* co*n*tinens | testamentum incipit feliciter. e2*r*: *colofon*: Probe coniugis Adelphi centona | virgilij vetus *et* nouu*m* co*n*tinens testa|mentum feliciter finit Impressum | in mercuriali opido antvverpiensi | per me Gherardu*m* leonis anno d*omi*ni | M.cccc.lxxxix. xij. die Septembris. e6*v*: *staarttitel*: Centona virgilij vetus *et* nouu*m* | continens testamentum.

AANTEKENINGEN. (1) Type 8 met glossen in lettertype 3 van Gerard Leeu met interlinie. (2) Uitgang bovenaan de pagina, een zg. hoerejongen, later nadrukkelijk aan de zetter verboden. In codices wordt door de rubricator zulk een regel aangevuld; zie 13 en p.113. (3) De rubrieken zijn in zwart gedrukt; de rubricering in rood is verder met de hand aangebracht; ook de lombarden zijn ingevuld. (4) Zie p.13, 113, 118.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: lombarde getekend, rubricering, rubrieken gedrukt, uitgang. Zetten: interlinie.

LITERATUUR. P.M. van Cleef Jzn, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, Hilversum s.d., p.67. C. Schook, *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors; tweede deeltje, ook tot afzonderlijk gebruik ingerigt*, Gorinchem (na 1854), p.39-40.

23 Titelpagina van: *Breviarium Windeshemense, pars aestivalis*. Gerard Leeu, Antwerpen 1488, 15 october. CA367. Lettertype 6.[aant. aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F12.

COLLATIE. 8°: 2a^{8} 2b^{10}, ^{1}A-K^{8}, ^{2}A^{8}, ^{1}L-N^{8}, a-c^{8} d^{10} e-k^{8} 1^{10} m-r^{8} *r*^{8} ſ^{8} s-x^{8} y^{6}, ^{3}A^{6}, 330 ff. F4 is gesigneerd E4, I3 is gesigneerd I2, K3 is gesigneerd K2.

INHOUD. 2a1*r*: *titel*: Breuiarium secundum | ordinem regulariu*m* capi|tuli vvindechimensis. 2a1*v*: *blanco*. 2a2*r*: De aduentu | [A]Duentus d*omi*ni *pro*xi-|ma d*omi*nica post ... 2a7*r*: Ianuarius habet dies xxxi. 2b1*r*: xvij c xij Benedicti abbatis ix. l*ecti*ones. 2b1O*r*, r.25: *einde*: de etia*m* in do*minica*. A-K^{8}: *geheel gelijk aan het overeenkomstige deel in* 24. ^{2}A^{8}: *geheel gelijk aan het overeenkomstige deel in* 24. L-N^{8}: *geheel gelijk aan het overeenkomstige deel van* 24. a1*r*: In vigilia pasche Ad v*ersu*s an*tifone* | All*eluia* all*eluia*. p*salmus*. Laud*ate* d*omin*o om*n*es | gentes. I10*r*, kol.b, r.29:...|bus piscib*us*. I10*v*: *blanco*. m1*r*: Incipit co*mmune* s*anctorum* tempo*r*e pas-|chali de vno martire ad vespe|ras. n1*r*: Collecta | [D]Eus qui co*n*spicis q*uia* nos. y6*v*, kol.b, r.29: *einde*: tecum fulgebat | § Finit breuiariu*m* regulariu*m* | b*ene et* diligen*t*er correctu*m*: Ant-|vverpie imp*ressum* p*er* me Gerar|dum leeu Anno d*omi*ni M.cccc.|lxxxviij. xva die octobris: |. y6: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Lettertype 6 dat bij Gerard Leeu uitsluitend in deze gedetermineerde druk voorkomt. (2) Zie p.13, 110, 111, 118, 132.

ANALYSE. Druk: blinddruk door letteropvulling. Letter. Ontwerp: titelpagina.

LITERATUUR. Zie 24.

24 Titelpagina van: *Breviarium Windeshemense, pars hiemalis*. Gerard Leeu, Antwerpen 1488, 15 october. CA367. Lettertype 7.[aant. aant.]

Oxford, Bodleian Library, Auct.1.Q.VI.21.

COLLATIE. 8°: 2a^{8} 2b^{10}, ^{1}A-K^{8}, ^{2}A^{8}, ^{1}L-N^{8}, 2a-g^{8} 2h^{4}(h4+χ1) 2k-2n^{8} 20^{6}, *1-3*^{8} *4*^{10}, 260 ff.

INHOUD. 2a1*r*: *titel*: Breuiariu*m* s*ecun*d*u*m ordine*m* regularium | capituli windechimensis. | (*houtsnede*). 2a1*v*: *blanco*. 2a2*r*: De aduentu | [A]Duentus d*omi*ni *pro*xi-|ma d*omi*nica post. 2a7*r*: [KL] Januarius habet dies .xxxi. 2b1*r*: xvij c xij Benedicti abbatis ix lectiones. 2b10*r*: *einde*:... de eo etia*m* in d*omi*nica. 2b10*v*: *blanco*. A1*r*: D*omi*nicis dieb*us* jnuitatoriu*m*. B1*r*: tribuat salute*m* donet *et* nob*is* pi|etate p*at*ris. K8*v*, kol.a, r.28: *einde*:...|pore secli Amen. K8*v*, kol.b: *blanco*. ^{2}A1*r*: Ab octaua pasche vsq*ue* ad as|censione*m* d*omi*ni ad v*ersu*s ymn*us*. L1*r*: De apostolis in simplici-|bus festis ad v*ersus* An*tifon*e et p*salmi* fe|riales. L2*r*: facta eius intellexerunt p*salmus* | Exaudi deus oratione*m*. M1*r*: eorum p*salmus* Exultate iusti a*ut* | Beati. N8*v*, r.29: no*min*e d*omi*ni. Qui fecit celum et | terram. ^{2}2a1*r*: D*omi*nica prima in adue*n*tu ad | vesperas an*tifo*ne et p*ar*s ferial*is*. ca*pitulu*m | [S]Obrie *et* iuste. ^{2}2b1*r*: glorificatus es: Elo*n*gasti o*m*nes | term*in*os... 2h4*r*, r.30:...|dus diei et estus. χ1*r*: Feria quinta Lectio p*ri*m[a]. χ1*v*, r.28: Sequitur dominica in septuagesima 2i1*r*: Dominica in sexagesima. 206*v*, kol.a, r.13: ex morsu despoliatur Cetera | vt supra. 206*v*, kol.b: *blanco*. *11r*: In vigilia beati andree Lec-|tio prima... *2*1*r*: no*str*is v*ersus* Hodie concepta est | beata. *4*10*r*, r.3: vera. re*quire*re seruatij ep*iscop*i. | Explicit p*ar*s

hyemalis breui|arij regulariu*m* Impressa ant-|vverpie p*er* me Gerardu*m* leeu. | Anno d*omi*ni M.CCCC.lxxx|viij^{o} mensis octobris die XV. *4*10*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Lettertype 7 dat bij Gerard Leeu uitsluitend in deze gedetermineerde druk voorkomt. (2) Zie p.13, 15, 110, 111, 118.

ANALYSE. Druk. Illustratie: houtsnede. Letter. Ontwerp: titelpagina.

LITERATUUR. B. Kruitwagen OFM, 'Het *Breviarium Windeshemense*, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 15 October', in: *Het Boek* 3, 1914, p.193-202. De bovenstaande beschrijving en die bij 23 zijn hieraan ontleend.

25 Folium b4 verso van: Ludolphus de Saxonia, *Tboeck vanden leven ons heeren Ihesu Christi*. Gerard Leeu, Antwerpen 1487, 3 november. CA1181, Kronenberg, *Contributions* p.93. Lettertype 4.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171E39.

COLLATIE. 2°: a-b^{8} c-f^{6} g^{8} h-z^{6} *et*^{6} *us*^{6}, A-L^{6}, 2a-o^{6}, 306 ff. 2d3 is gesigneerd 2e3.

INHOUD. a1*r*: *titel*: § Tboeck vanden leuen ons heeren ihesu christi. | (*houtsnede*: Ego sum via veritas et vita). a1*v*: § Dit is die tafel vanden eerste*n* boeck | Ludolphi des carthusers va*n* den leue*n* | ons heere*n* ihesu christi mit haer capit|telen. a2*v*, kol.b, r.27: § Hier eyndt die tafel va*n*den eersten | boecke va*n*den leuen ons heere*n* Ende | hier volcht nae die titel va*n*den seluen | boecke, en*de* wat daer in gheschreuen is. | en*de* hoe daer in gheprocedeert werdt. a3*r*: § Die titel va*n* desen boecke. | (T)En lone gods almach|tich. en*de* ter eeren d*er* reyn|der ioncfrouwe maria | der moeder ihesu chris-|ti, en*de* tot leeringhe heyl | ende salicheyt alre kersten menschen | Soe begint hier een sond*er*linge waer|dich precioes en*de* seer profitelijc boeck | onder alle boeken dienende de*n* men-|schen om salich te werde*n* en*de* ten eewe|ghen leuen te comen. En*de* is ghetroc-|ken ende ghetranslateert vten boeck | des deuoten en*de* gheleerde*n* mans Lu-|dolphi vand*er* carthuser oerde*n*,... En*de* is ghe-|heeten dat boeck vanden leue*n* ons he|ren ihesu christi onse salichmaker. O6*r*, kol.b: *colofon*: § Tot loue gods en*de* tot heyl en*de* sa-| licheyt alre kerste*n* menschen so is hier | voleynt dat eerwaerdighe boec van-|den leue*n*. passie. verrisenisse en*de* glorio-|se opuaert ons heeren ih*es*u *christi* twelck | gheprint is in die zeer v*er*maerde coop|stadt Tantwerpen bij mij Gheraert | de leeu woenende in die selue stadt in | sinte Marcus naest onser vrouwen | pant Int iaer ons heeren MCCCC|lxxxvij. den derde*n* dach in nouember. | (*drukkersmerk*). 206*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Lettertype 4 van Gerard Leeu. (2) Leeu wordt door het gebruik van een houtsnede die niet onder één of twee kolommen past gedwongen tot zijn eigenaardige ontwerp. Zie voor een andere oplossing in ditzelfde boek 26. (3) Zie p.9, 13, 14, 15, 113, 118.

ANALYSE. Druk. Illustratie: handgekleurd, houtsnede. Letter. Ontwerp: twee kolommen, lombarden getekend, onderstreping als rubricering, rubricering, rubrieken getekend. Zetten.

LITERATUUR. W.M. Conway, *The woodcutters of the Netherlands*, Cambridge 1889, p.56. L. Indestege, '*Tboeck vanden leven ons heeren Iesu Christi*; facsimile-druk van de houtsneden met inleiding', in: *De Gulden Passer* 29, 1951 (*Uitgaven van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen*, tweede reeks, nummer 3). F. Schauwers, 'De incunabeltijd; I, historisch overzicht', in: *De Gulden Passer* 20, 1942, nrs 3 en 4, p.117-207, speciaal p.204-205, reproductie tegenover p. 192.

26 Folium 2h1 recto van: Ludolphus de Saxonia, *Tboeck vanden leven ons heeren Ihesu Christi*. Gerard Leeu, Antwerpen 1487, 3 november. CA1181, Kronenberg, *Contributions* p.93. Lettertype 4.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171E39.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit dit werk zie 25. (2) Lettertype 4 van Gerard Leeu. (3) Zie 25, aant.2. (4) De hoog geplaatste signatuur moest bij het zetsel aansluiten. (5) Zie p.9, 13, 14, 15, 113, 118.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur. Illustratie: handgekleurd, houtsnede, houtsnede doorgezaagd. Letter. Ontwerp: twee kolommen, onderstreping als rubricering, rubrieken getekend. Zetten.

27 Folia k1 verso en k2 recto van: Jordanus de Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Ihesu Christi*. Gerard Leeu, Antwerpen 1488, 20 november. CA1048, Kronenberg, *Contributions* p.89. Lettertype 9.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F13.

COLLATIE. 8°: a-o^{8}, 112 ff. h gesigneerd: b.

INHOUD. a1*r*: *titel*: Meditationes iordani de | vita et passione ihesu *cristi* | (*houtsnede*). a1*v*: *blanco*. a2*r*: § Ad laude*m* omnipote*n*tis dei | glorioseq*ue* v*ir*ginis matris eius | marie: incipit hic. O8*r*: Exercitium deuotissimi | fratris Iordani de vita *et* | passione et resurrectione | Ihesu christi. ad laudem | dei completu*m* est iu mercu| riali oppido antwerpie*nsi* | Per me Gerardum leeu. | Anno d*omi*ni M.cccc.lxxxviij | xx. die me*nsis* nouembris. O8*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Lettertype 9 van Gerard Leeu. (2) Voor een herdruk zie 28. (3) Zie p.13, 14, 15, 118, 133.

ANALYSE. Druk. Illustratie: handgekleurd, houtsnede. Letter. Ontwerp: rubricering, rubrieken getekend.

28 Folia k1 verso en k2 recto van: Jordanus de Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Ihesu Christi*. Gerard Leeu, Antwerpen 1491, 10 november. CA1050. Lettertype 9.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F19.1.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere opening uit deze druk zie 29. (2) Lettertype 9 van Gerard Leeu. (3) Herdruk van 27; de varianten in de spellingswijze zijn zeer

karakteristiek voor de vrijheid van de zetters. (4) De notitie in inkt k2 is een binderssignatuur. (5) Zie p.13, 15, 118, 133.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur geschreven. Illustratie: houtsnede. Letter. Ontwerp: rubricering.

29 Folia d8 verso en e1 recto van: Jordanus de Quedlinburg, *Meditationes de vita et passione Ihesu Christi*. Gerard Leeu, Antwerpen 1491, 10 november. CA1050. Lettertype 9.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F19.1.

COLLATIE. 8°: a-o^{8}, 112 ff.

INHOUD. a1*r*: *titel*: Meditationes iordani | de vita *e* passione ihesu | christi | (*houtsnede*). a1*v*: *blanco*. a2*r*: § Ad laude*m* omnipote*n*tis dei |. O8*r*: Exercitiu*m* deuotissim *i* | frat*r*is jordani de vita *et* pas|sione *et* resurrectione je|su christi: ad laudem dei | completu*m* est jn mercu-|riali opido anwerpie*n*si. | Per me Gerardu*m* leeu. | Anno d*omi*ni M.cccc.xcj. | decima die mensis No|uembris |. O8*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere opening uit deze druk zie 28. (2) Lettertype 9 van Gerard Leeu. (3) De uitgang van een regel waarvoor op de linkerpagina geen plaats meer was, is bovenaan de rechterpagina gezet; zie daarover 22, aant. 2. (4) Zie p.13, 14, 15, 113, 118.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur. Illustratie: houtsnede. Letter. Ontwerp: onderstreping als rubricering, rubricering, rubriek gedrukt, uitgang.

30 Titelpagina van: *Die glose ofte exposicie opten psalm Miserere mei*. Gerard Leeu, Antwerpen 1491, 2 december. CA847. Lettertype 12.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F20.2.

COLLATIE. 8°: a-e^{8}, 40 ff.

INHOUD. a1*r*: *titel*: § Die glose oft exposicie opten | psalm. Miserere mei deus sec*un*d*u*m | magna*m* mis*eri*cor*d*iam tuam | (*houtsnede*). a1*v*: *dezelfde houtsnede, doch nu in een kader geplaatst*. a2*r*, *gesigneerd* a: § Hier beghint een seer deuote | glose oft expositie op den psalm | Miserere mei deus Daer die hey|lighe prophete Dauid by exe*m*pel | va*n* hem seluen alle sondaren in | verwect tot penitencyen. en*de* tot | kennissen harersonde*n* en*de* misda| dade*n*. ende seyt aldus |. d1*r*: § Een and*er* deuote expositie oft | glose opte*n* selue*n* psalm Miserere, e1*r*, r.13: Hier beghint die*n* deuote*n* psalm | ghehete*n* De profu*n*dis mett*er* glozen. e3*v*, r.17: § Item noch een profitelike lerin|ghe om te cryghe*n* berouwe en*de* v*er*-|ghiffenisse van alle sonde*n*|. e8*v*, r.7: Hier is voleyndt een seer nota- |bel boecxke*n*. geprent tantwerpe*n*|bi my Gheraert leeu Int iaer o*ns* | here*n* M.cccc. en*de* xci. de*n* twede*n* da-|ghe in dece*m*bri|.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit deze druk zie 31. (2) Lettertype 12 van Gerard Leeu. (3) Bij vergelijking met 31, waar de linkerpagina het verso vormt van de hier getoonde titelpagina, blijkt dat dezelfde houtsnede werd gebruikt met en zonder

losse lijst. (4) De linkerpagina is de laatste van CA1077, Jaspar Laet van Borchloen, *Almanack pro xiij annis*, dat in hetzelfde bandje gebonden is; een goed voorbeeld van doorslag. (5) Zie p.13, 15, 110, 111, 118.

ANALYSE. Druk: doorslag. Illustratie: handgekleurd, houtsnede. Letter. Ontwerp: onderstreping als rubricering, rubricering, rubriek gedrukt, titelpagina.

31 Verso van de titelpagina en folium a2 recto van: *Die glose ofte exposicie opten psalm Miserere mei*. Gerard Leeu, Antwerpen 1491, 2 december. CA847. Lettertype 12.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F20.2.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit deze druk zie 30. (2) Zie 30, aant.3. (3) Lettertype 12 van Gerard Leeu. (4) Zie p.13, 14, 15, 110, 117, 118.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur. Illustratie: handgekleurd, houtsnede. Letter. Ontwerp: initiaal, onderstreping als rubricering, rubricering.

32 Folium a3 recto van: S. Bonaventura, *Soliloquium*. Adriaen van Liesvelt, Antwerpen (14)94. CA341.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150F32.1.

COLLATIE. 8°: a-h^{8} i^{6}, 70 ff.

INHOUD. f.a1: *blanco*. f.a2*r*: *houtsnede*. f.a2*v*: *blanco*. f.a3*r*: Hier beghint een seer sonderlinghe | deuoet boecxken sprekende van dic | vier inwendighe oefeninghe*n* der sie|en. dwelck. f.a3*v*: [D]Ie apostele sinte pauwels | scrijft tot dien van ephesie*n* | Ic bughe mijn knie*n* totte*n* | vadere ons heere*n* ihesu *christi* |. f.66, i2*r*: (H)ier eyndet ee*n* deuoot boexke*n* vande*n* vier | inwendighen oeffeninghen der zielen welc |... is gheprint in die v*er*-| maerde coop stadt van Antwerpen. by my | Adriaen van liesvelt Anno .xciiij. f.66*v*, i2*v*: § Een profitelike leeringhe. om te gecrighe*n* | berouwe en*de* vergiffenisse van sonde*n* | [S]oe wie wilt ghesuyuert werden | van sinen sonde*n*... *etc*. f.70*v*, 16*v*: *houtsnede: daarnaast*: Ons heere seyt claghe*n*-|de tot den mensche in | aldus danigher ma-|nieren hier na volghe*n*|de: et cetera | Ic ben scone men mint my niet |... r.16: werde ghi dan verdoemt en witet mi niet |.

AANTEKENINGEN. (1) Van Liesvelt gebruikt na de dood van Gerard Leeu diens type 11 als type 1. (2) Een dergelijk apart staand incipit kan als binnentitel beschouwd worden. (3) Zie p.9, 4, 110, 118, 141.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: binnentitel, rubricering, titelpagina.

33 *Ordinancie des geldes van Deventer, Campen, Zwolle ende Groninghen*. (Peter van Os van Breda, Zwolle 1488, kort na 27 oktober). CA1334.[aant.]

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat.Kronenberg 207, 100F8.

INHOUD. f.1*v*, kol.a: Dit is de ordinancie des goldes gheordineert | na den enckelde golden rijnsche gulden |. f.1*v*, kol.b: (D)It is die ordinancie | des payments gheset | nader ordinancie va*n* | de*n* silueren penninck | die die .xx. enen rijns-|. f.2*r*, kol.b,

r.29: Item dese ordinancie des geldes als hier | bescreuen staet hebben ouerdraghen: Deue*n*ter | Campen. zwolle ende Groninghen mit rade | mijns ghenadighen heren van vtrecht. te hol-|den bi alsulcken pene als si ouercome*n* zijn |.

AANTEKENINGEN. (1) Gedrukt op dorso van 34. (2) Voorbeeld voor het gebruik van makulatuur. (3) De plaats van de grote initiaal D in de tweede kolom, waar *die ordinancie va*n *de*n *silueren penninck* begint, is opvallend. Wanneer de drukker echter de grote letter bovenaan de eerste kolom, die alleen *de ordinancie des goldes* bevat, geplaatst zou hebben, zou een klein gedeelte van de tekst op de tweede kolom hebben moeten staan. Dit wilde de drukker blijkbaar vermijden. (4) Niet in Haebler, *Einblattdrucke*. (5) Zie p.12, 117.

ANALYSE. Druk. Formaatmaken: plano. Letter. Ontwerp: initiaal, vier kolommen, plano.

34 Proefdruk van een vorm van vier pagina's van: *Epistelen ende Evangelien mitten sermonen vanden gehelen iaer*. Peter van Os van Breda, Zwolle 1487, Driekoningenavond. CA697.[aant.]

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat. Kronenberg 108, 100F8.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 35. (2) Folia r1 verso, r2 recto, r7 verso en r8 recto. (3) In afwijking met het door Mej. Kronenberg in de *Catalogus Deventer* sub 108 medegedeelde, is hier geen sprake van een proefdruk voor CA699, maar voor CA697. (4) De vorm is verkeerd in formaat gebracht. De pagina beginnend met *luttel dat is* behoort te staan op de plaats van de tegenovergestelde pagina, welke met *le Begheert die welcke* begint. Deze laatste pagina is dan ook folium Cxxxi recto. De foliëring was goed aangebracht en dus niet bij het zetten van de pagina, maar bij het formaatmaken. Bij de correctie werd de vergissing opgemerkt en er werd opnieuw formaat gemaakt. Bij het overbrengen van de pagina, beginnend met *luttel dat is*, waarin veel wit voorkomt, is toen het grootste deel van het zetsel in pastei gevallen, zoals blijkt uit vergelijking met 35. (5) Rubricering ontbreekt in deze proefdruk uit de aard der zaak. (6) De foliëring correspondeert met een achterin geplaatst register waarbij de aanwijzing staat: 'Hier eyndet die tafel vande*n* epistelen en*de* euangelien vande*n* gehelen iaer en*de* vande*n* hilighen. en*de* men salt getal soeke*n* dat bouen op de blader geteke*n*t is'. (7) Varianten tussen proefdruk en druk. (*a*) Houtsnede-pagina: r.1, omgekeerde g wordt rechtgezet; r.5, *Episiel* wordt *Epistel*. (*b*) Pagina in de definitieve druk gefolieerd Cxxxi, beginnende met *le Begheert*: foliëring in de druk, geen varianten. (*c*) Pagina gefolieerd Cxxv: geen varianten. (*d*) Pagina in de proef gefolieerd Cxxxi, beginnende met *luttel dat is*:

r.	Proefdruk	r.	Druk
8	*ver**maninghe***	8	*mam*n*ge*
8	*crist**i***	8	crist*i*
9	*tote*n	8	*totten*
9	*niet*	9	*n*ie*t*

9	*co*m*t*	9	*coemt*
9	*mitter*	9	*mit der*
9	*afdoeninge*	9	*ofdoeni*n*ge*
9-10	*vuyl*|*nisse*	9	*vulniss*e*n*
10	*vleisches*	10	*vleysches*
10	*goed*e*r*	10	*goeder*
10	*co*n*sciencie*n	10	*consciencien*
10-11	*vragin*-|*ge*	10-11	*vragin*|*ge*
11	*cristi*:	11	*cristi*.
12	*rechterha*n*t*	12	*rechterhant*
13	titel op één regel	13-14	titel op twee regels
13	*Eua*n*geliu*m	13	*Euangelium*
13	*selue*n	13	*seluen*
13	*dach*	13	*dach*.
13	*Mathe*us	13	*Matheus*
13	*int.xxviiij.ca.*	14	*in.xxviiij.capitcel*
14	*iongher*e*n*	15	*iongeren*
15	*ind*e*n*	16	*inden*
15	*hadde*:	16	*hadde*
16	*aenbede*n:	17	*aenbede*n.
16	*so*m*mich*	17	*sommich*
16	*van hem*	17	*v*an *he*m
17-18	*sey*|*de*.	18 19	*sei*|*de*
18	*mogentheit*	19	*moghentheit*
18	*ghegeue*n	19	*gegeue*n
18	*hemel*.	19	*hemel*
19	*eerde*n:	20	*eerde*n
19	*o*m	20	*om*
19	*ghi*	20	*gi*
19	*volcke*	20	*volk*
20	*En*de	21	*Ende*
20	*naem*	21	*na*em
20	*soens*	21	*soe*n*s*
21	*heilige*n	22	*heilighe*n
21	*gestes*.	22	*gestes*

24	*petr*us	25	*petrus*
24	*int.ij.ca.*	25	*int ij.ca.*
25	*quaetheit*.	26	*quaetheit*
25	*en*de	26	*ende*
26	*en*de	27	*ende*
26	*gheuensicheyden*	27	*gheuensichhede*n

(8) Zie p.9, 12, 15, 110, 137, 141, 143, 146.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Formaatmaken: verkeerd insluiten, ongevouwen vel. Illustratie: houtsnede. Letter. Makulatuur. Ontwerp: foliëring, rubricering ontbreekt. Proefdruk: verkeerd insluiten, rubricering ontbreekt. Zetten: pastei.

LITERATUUR. M.E. Kronenberg, *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, Deventer 1917, p. 50, nr 108; met reproductie achterin.

35 Folium r7 verso van: *Epistelen ende Evangelien mitten sermonen vanden gehelen iaer*. Peter van Os van Breda, Zwolle 1487, Driekoningenavond. CA697.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171G96.

COLLATIE. 8°: a-g^{8} h^{6} i-p^{8} q^{6} r-s^{8}(-s7, 8) t^{8} v^{8} u^{6} x-z^{8} *et*^{8} *us*^{6}, A-D^{8} E-l$^{6-8}$, 2a^{6}, 272 ff. $2 ongemerkt, $3(-2a3) gemerkt $2, 2a3 gemerkt 2a3, e3 gemerkt C2, k1 en k2(=k3) resp. gemerkt b1 en b2.

INHOUD. a1*r*; *titel*: Dit sijn die duytsche epistelen en*de* euan|gelijen mitte*n* figure*n* doer den gantsen iaer | (*houtsnede*). a1*v*: *houtsnede*. a2*r*: Hier beghinne*n* al die Epistelen en*de* euangelien | mitten sermone*n* vanden gehele*n* iaer die een naden | andere*n* volghende: en*de* oec mede die prophecien ge-|nome*n* vter bibelen volcomelike en*de* recht ouergeset | vten latijn in goede*n* duutsche*n*: alsme*n* houdende is | inder heiliger kerken. 16*r*, r.9: ghe geest. Amen | Hier einden die epistelen en*de* die euangelien mit|ten sonnendaechschen sermonen vanden gehelen | iaer en*de* vanden heiligen. En*de* sijn geprent te zwolle | inden stichte va*n* vtrecht Int iaer ons heren. M.|CCCC.lxxxvij. bi mi peter va*n* os opter heiliger | drie coninghen auont | (*drukkersmerk*). 16*v: houtsnede*. 2a1*r*: Hier begbint die tafel van desen teghenwoerdi|ghen boeck. 2a6*v*, r.25: Hier eyndet die tafel vande*n* epistelen en*de* euange|lien vande*n* gehelen iaer en*de* vande*n* hilighen. en*de* men | salt getal soeke*n* dat bouen op de blader geteke*n*t is |.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de proefdruk zie 34. (2) Zie p.9, 12, 146.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: lombarden getekend, rubricering, rubrieken getekend.

36 Staarttitel van: *AEsopus Gr[illegible]cus per Laurentium Vallensem traductus*. Jacob van Breda, Deventer c.1490. CA32.[aant.]

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Alblas-Van Someren 6, Rariora E4^{o}215.3.

COLLATIE. 4°:a^{6}, 6 ff.

INHOUD. a1*r*: § Aesopus gr cus per Laurentiu*m* vallensem tradu|ctus incipit f liciter Prologus Epistolaris | Laurentius vallens*is* insigni viro Arnoldo fouelled s*al*ute*m*; r.24: Ex vrbe Cageta Ca|lendis Maijs Millesimoquadringentesimo tricesimo oc-|tauo. | § De vulpe *et* capro fabula prima | [V]ulpes *et* Caper sitibundi: in puteum que*n*dam descen-|derunt. In quo cu*m* perbibissent: circumspicienti redi|tum capro vulpes ait... a6*v*: Esopus grecus per Lauren|tium vallensem traductus | (*houtsnede*).

AANTEKENINGEN. (1) Een zg. staarttitel, dwz. titel achterin het boek. (2) Bovenaan lezersnotities. (3) De smet van letter in de rechtermarge is ontstaan, doordat de gedrukte vellen, na het afdrukken nat op elkaar zijn gelegd. (4) Zie p.10, 15, 110.

ANALYSE. Druk. Illustratie: houtsnede. Letter. Notitie: notitie van de gebruiker. Ontwerp: staarttitel, titelpagina. Smet: smet door vouwen.

37 Folia 70 verso en 71 recto van: Johannes (Heynlein) de Lapide, *Resultorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*. Richard Pafroedt, Deventer 1493. CA1035. aant.

Deventer, Athenaeumbibliotheek, Cat. Kronenberg 166, 47E11.

COLLATIE. 8°: a-d^{8} e^{4} f-i^{8} k^{4}, 72 ff.

INHOUD. a1*r*: *titel*: Resultoriu*m* dubio|rum circa celebratione*m* missaru*m* occurren|tiu*m*: per venerabile*m* d*omi*n*u*m Joanne*m* de lapi|de doctorem Theologu*m* parisie*n*sem: or-|dinis Cartusiensis: ex sacro*rum* canonum | probatorumq*ue* docto*rem* sente*n*tijs dilige*n*-|ter collectum.| § Summa dubiorum in hoc opere reso|

lutorum.| Clxvj. a1*v*: *blanco*. a2*r*: Summarium. b4*r*: Finis Summarij. b4*v*: Capitulum .j.| § Incipit tractatus dubio*rum* ac difficultatu*m* cir|ca officium misse. b5*r*: Capitulum .j.| § Prefatio. k3*r*: *einde*: § Resolutorij dubio*rum* circa celebratio-|ne*m* misse occurrentiu*m*: per Richardu*m* paf|roedt Daue*n*trie imp*re*ssi. ad laude*m* dei Fi|nis. Anno d*omi*ni M.c.c.c.c.xciij. k3*v en* k4: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) In de marge zijn door de rubricator rubrieken bijgetekend, terwijl ze binnen de bladspiegel gedrukt zijn. (2) De linkerpagina toont in de linkerbenedenhoek een van de andere zijde van het blad doorschemerende geschreven binderssignatuur k2. (3) De notitie van de rubricator onderaan f.71 recto luidt: 'Rub*ri*catu*m* p*er* me f*ratrem* I*ohannem* Tiremonis 1500 | Tiburcj *et* susan*n*e mart*yrum* die. Ham*mon*e'-Hamm in Westfalen? (translitteratie in *Cat. Kronenberg*; correcties van prof. dr. J.F. Niermeyer, Universiteit van Amsterdam). (4) Zie p.12, 14, 110.

ANALYSE. Druk. Letter. Notitie: notitie van de rubricator. Ontwerp: colofon, sprekende hoofdregel, rubricering, rubrieken getekend.

38 Folium e6 recto van: *Quattuor novissima*. Jacob van Breda, Deventer 1494, 6 december. CA1307, GW7511, Kronenberg, *Contributions* p.98.

aant.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171G37.

COLLATIE. a-g^{6}h^{8}, 50 ff.

INHOUD. a1*r*: *titel*: Quattuor nouissima cu*m* | multis exemplis pulcherrimis. *et* de terroribus mortis cu*m* | eterne beatitudinis gloria | (*houtsnede*). a1*v*: *blanco*. A2*r*: [M]Emorare nouissima | tua *et* in eternu*m* no*n* peccabis. h7*v*, r.7: § Finiunt exempla de gaudijs regni celorum. | Et aliorum trium nouissimoru*m*. Impressa Da|uentrie. per me Iacobum de Breda. Anno d*omi*ni |M.cccc.xciiij. sexta mensis Decembris. h8: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Zie 39 en 40. (2) GW7510 en GW7511 lopen in katern a bijna parallel, met kleine verschillen in het aantal woorden per pagina waarvan 7510 meestal enkele meer heeft; zij eindigenhetkatern gelijk. In f.b2 recto wijkt de zetter van GW7511 echter zo zeer af van een, kennelijk gedrukte, kopij die hij wil volgen, dat misverstaan moet voorkomen worden door de waarschuwing 'Hic nihil deficit'. Toch blijkt uit het uiteengaan in andere katernen dat de verhouding tussen deze drukken niet die van kopij en nazetsel is. Ook de ingewikkelde fout die op 38 weergegeven wordt wijst in een andere richting. Veeleer moet er een gemeenschappelijk uitgangspunt vóór deze drukken liggen. Dit hoeft er echter niet onmiddellijk aan voorafgegaan te zijn. De gang van zaken wordt hier weergegeven met de woorden van L.A. Sheppard, die wèl direct verband aanneemt: 'A more serious mistake in his copy he failed to deal with so successfuly. In the edition of 1494, by an error of imposition the last page of a quire, e6 verso, contains the text of f5 verso. The error was noticed before the printing of quire f was begun, for the first page of quire f continues the text correctly from e6 recto, and the printer contrived to squeeze in a note of two lines at the foot of e6 recto immediately preceding the mistaken passage, directing the reader to pass it over and go on to the next page beyond it. It runs (with contractions and abbreviations resolved) as follows: 'Item. Columna quae in dorso huius pagine cum vertitur non est legenda quia abundat sed sequens immediate scilicet prima dicta f cuius annectitur sententia sic incipiens.

corporis.' 'Corporis' is in fact the first word on leaf f1 recto. The second compositor, following his copy until he came to this note, happened at that point to have reached only the third line of his page (fol.30 recto). He then introduced a large woodcut representing the Descent of Christ into Limbo, printing above it an extension of the usual formula, 'Hic nihil deficit preter contemplationem legentis et aduertentis', and thus completely filled his page. But instead of following the direction contained in the note to ignore the text of e6 verso of the edition from which he was printing, he proceeded to set up his next page by beginning with the last seven lines of the cancelled page, before going on to the text of f1 of his copy. The result is the interpolation of seven lines of text which properly belong on 35 verso and are there correctly printed. It remains only to add that the *Gesamtkatalog* has not elucidated the relationship of the two editions and has assigned to the reprint a date a year earlier than the edition from which it was printed.' (3) Zie p.14, 134.

ANALYSE. Druk. Letter. Notitie: notitie van de drukker (gedrukt). Ontwerp: lombarde getekend, rubrieken getekend en gedrukt.

LITERATUUR. L.A. Sheppard, 'Printing at Deventer in the fifteenth century', in: *The Library*, fourth series, volume 24, p. 101-119, speciaal p.115-117.

39 Folium E6 recto van: *Quattuor novissima*. Jacob van Breda, (Deventer) s.d. CA 1306a(II), GW7510, Kronenberg, *Contributions* p.98. aant.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171G36.

COLLATIE. 4°: A-G^{8-4} H^{6}, 50 ff.

INHOUD. A1*r*: *titel*: Quattuor nouissima cu*m* | multis exemplis pulcherrimis. *et* de terrorib*us* mortis cu*m* eter|ne beatitudinis gloria. | (*houtsnede*). A1*v*: *zelfde houtsnede als* A1*r*. A2*r*: [M]Emorare nouissima | tua *et* in eternum no*n* peccabis. H5*r*, r.37: § Finiunt exempla de gaudijs regni celorum. Et aliorum | quattuor nouissimorum. H5*v*: *blanco, evenals* H6.

AANTEKENINGEN. (1) Zie 38, aant.2. (2) Deze houtsnede wordt ook gevonden in: Ludolphus de Saxonia, *Tboeck vanden leven ons heeren Ihesu Christi*, CA1181. (3) Zie 25 en 26 en p.15, 110, 134.

ANALYSE. Druk. Illustratie: houtsnede. Letter. Notitie: notitie van de zetter (gedrukt). Ontwerp: lombarde gedrukt, rubricering ontbreekt. Zetten.

40 Folium E6 verso van: *Quattuor novissima*. Jacob van Breda, (Deventer) s.d. CA 1306a(II), GW7510, Kronenberg, *Contributions* p.98. Uitsnede. aant.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171G36.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit

deze druk zie 39. (2) Zie 38, aant.2. (3) Zie p.110, 134.

ANALYSE. Druk. Letter. Ontwerp: rubricering ontbreekt, rubrieken gedrukt.

41 Folium c4 recto van: *Die kuere van Zeelandt*. (Govaerd Bac, Antwerpen) c.1497.CA1075, Polain 2413.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150C2.

COLLATIE. 8°: a^{10} ^{2}a-f^{8} g^{6}, 64 ff. f1 gesigneerd f3, f3 gesigneerd f6.

INHOUD. a1*r*: *titel*: Die kuere van zeelandt. a1*v*: *blanco*. a2*r*: § Tafele vander kuere*n*. statute*n* ordinancie*n* poin-|ten en*de* articulen also wel va*n*der policie en*de* regime*n*|te als va*n*d er a*m*ministratie*n* en*de* beleyde vander iu-|sticien vanden lande van zeelant. Dewelke ghe| deelt staen in vijf capittele*n* daer of die tafele van-|den eersten capittele hier na volgende es. a1o*v*: *blanco*. ^{2}a1: *blanco*. ^{2}a2*r*: *aanvang van de tekst*: (P)Hilips van gods genaden | Eertshertoghe van Oestrijck hertoge va*n* Bour| goyngen van Loth*aringen* van Braba*n*t va*n* Steyr van | Kerinten van Crain van Limborch van Lucen-|borch en*de* van Ghelre. Graue van Habsburg va*n* | Vlaenderen van Tijrol van Artoys van Bour|goyngen Paltsgraue en*de* va*n* Henegouwe. ^{2}a4*v*: § Teerste capittel vander kuere van zeelandt is | sprekende ende begrijpende... g4*r*, r.12: allen. Ghegeuen in onse stadt van bruessel inde | maent van ougst Int iaer ons heeren duyst vier| hondert viue en*de* negentich. § Aldus gheteekent | Bij mijne*n* heere den ertshertoge. Ghij mijn hee-|ren van Nassou. prince van chymay. g6*r*, r.15: *explicit*: de. Ghedaen den dach en*de* iaer als bouen. g6*v*: *drukkersmerk*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit deze druk zie 42. (2) Een deel van het zetsel is nadien gebruikt om wit op een pagina uit het volgende katern op te vullen. Dit is echter pas geschied nadat *se goedaen* (in regel 3 van onder) op de pers gecorrigeerd was tot *se goeden*. (3) Zie 42, aant.2. en 3. (4) Zie p.110.

ANALYSE. Correctie: correctie op de pers. Druk. Letter. Ontwerp: rubricering ontbreekt. Zetten.

42 Folium d7 verso van: *Die kuere van Zeelandt*. (Govaerd Bac, Antwerpen) c.1497. CA1075, Polain 2413.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 150C2.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere pagina uit deze druk zie 41. (2) Om het vele wit op te vullen op deze pagina nam de zetter letter uit een pagina van een der vormen van het voorafgaande katern. Hij nam de onderste drie regels uit f.c4*r* (41) beginnende met: (*a*) *se goedaen*, (*b*) *vooghdt*, (*c*) *haluen iare*, en zette ze in 42 tegen de onderkant van het gereedstaande zetsel aan. Hierna nam de zetter de zes regels die boven deze drie stonden, beginnende met: (*d*) *vrij heeft*, (*e*) *ambocht*, (*f*) *lossen*, (*g*) *de so wat*, (*h*) *lossen binnen*, (*i*) *uen es* en plaatste ze onder de drie vorige. Dit herhaalde hij nog een keer met de volgende zes regels uit 41, die beginnen met: (*j*) *heelen scote*, (*k*) *vrij staet*, (*l*) *ninghe*, (*m*) *van elck*, (*n*) *loep ende*, (*o*) *Ende also*. De regels uit 41 komen in 42 dus in de volgorde (*j-o*), (*d-i*), (*a-c*). (3) De drukker inktte in een aantal exemplaren het opvullende gedeelte per ongeluk en drukte het af. (4) Polain 2413 noemt twee exemplaren waar het aanvullende zetsel wél werd afgedekt bij het drukken. (5) Zie p.110, 132.

ANALYSE. Druk: correctie op de pers. Letter. Ontwerp: rubricering ontbreekt. Zetten: wit met letter opgevuld.

43 Matrijzen van Hendrick Pietersz Lettersnider.[aant.]

Haarlem, Stichting Museum Enschedé.

AANTEKENINGEN. (1) De bovenste twee vakjes bevatten matrijzen die aan Hendrick Pietersz Lettersnider worden toegeschreven. (2) Zie p.15, 118.

ANALYSE. Drukkersmateriaal: matrijzen.

44 Ongevouwen vel van: *Die passie ons liefs heren.*? (Jan Seversz die Croepel?, Amsterdam) s.d. NK3680. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Burger II, Ned. Inc. 296.

COLLATIE. 16°:... C^{8}..., 8+... ff.

INHOUD. C1*r*, f.1*r*: tie des doots hoorde. Doe|ghinck... r.14: stoten, ende ghij en opendet |. f.2*r*: die min tooch v aende*n* cruce |... r.14: O heere v rechterhant wer-|. f.3*r*: den ende dat bloet liep ouer |... r.13: al-|lendich en*de* v heilige handen |. f.4*r*:[...]lect |... r.13:[...] Och |. f.5*r*: me [...]... r.14: end[...]. f.6*r*: woorden ende saghen v ley-|den... r.14: doe ghi ende v lieue moeder |.f.7*r*: ende dat cruys lach voor dij |... r.14: sto*n*t m*et* also b[...] wo*n*-|. f.8*r*: doe mocht ghi wel segghen |... r.14: dat ware*n* onse grete sonden | [...]

AANTEKENINGEN. (1) De stippellijnen op het schema geven de uitsnede van de afbeelding aan.

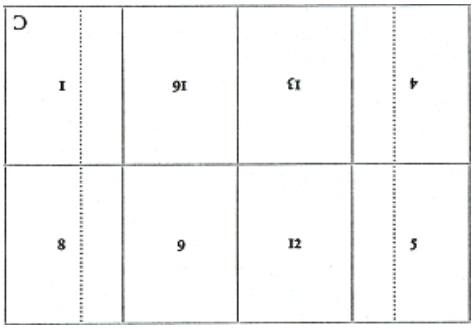

(2) Verkeerd ingesloten en daarom als makulatuur in een boekband verwerkt vel. (3) Zie p.137, 141, 146.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Formaatmaken: verkeerd insluiten, ongevouwen vel. Letter. Makulatuur. Ontwerp: lombarde gedrukt, rubricering ontbreekt. Proefdruk: eenzijdige druk, verkeerd insluiten, rubricering ontbreekt.

LITERATUUR. C.P. Burger Jr, 'Nieuwe zestiendeeeuwsche vondsten; een fragment van een devoot boekje in zeer klein formaat', in: *Het Boek* 11, 1922, p.321-328, speciaal p.321-324, reproductie tegenover p.328.

[Zestiende eeuw]

45 Caspar Laet de Borchloen?, *Almanach pro anno 1525*. (Antwerpen 1524). NK2294-95. Uitsnede.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1402A13.

COLLATIE. Plano, aan één zijde bedrukt.

INHOUD. *NK2294*: Almanack pro anno domini millesimo quingentesimo .xx[v]|.kol.a: Nomina | mensium|. kol.b: Oppositiones | Dies Hore Min. kol.c: Coniunctiones | Dies Hore Min. kol.d: Dies electi pro flebothomia brachiorum et pedum | demptis diebus per .p. signatis, qui proflebothomia | pedum sunt vetiti |. kol.e: Dies electi p[...]|na laxatiua s[...]. r. 29, *over alle kolommen*: [...] § Ciclus solaris .xxij. § Littera dominicalis A § Indictio .xiij. § Interuallum .ix. hebdomade [...] § [.]|[...] [q]uadragesima .v. martij § Pascha .xvi. aprilis § Rogationes .xxi. maij. § Ascentio domini .xxv. Maij. § Pe [... | ...] domini .iij. decembris | [...] *NK2295, fragment verbonden met 2294*: [Al]manack pro anno domini millesimo quingentesimo .xxv ❧. kol.a: [?]. kol.b: Oppositiones | Dies Hore Minu. kol.c: Coniunctiones | Dies Hore Minu.|. kol.d: Dies electi pro flebothomia brachiorum et pedum | demptis diebus per .p. signatis, qui pro flebo-|thomia pedum sunt vetiti |. kol.e: Dies electi pro medici-|na laxatiua sumenda |. kol.b, r.28: [...]me x o|. kol.c: xiiij i xiiij |. kol.d: i.ij.iij.viij.ix.x.xij.xiij.xviij.xix.xxi.xxij|. kol.e: i.ij.iij.x.xi.xij.xix.xx[.] |.

AANTEKENINGEN. (1) Hoewel de beide kalendaria een gelijke typografische vorm en een zelfde inhoud hebben, zijn er toch varianten in de spelling. (2) Zie p.117, 135, 137, 146.

ANALYSE. Druk. Formaatmaken: twee gelijke zetsels per vorm (kops gedrukt). Letter: almanaktekens, fleuron. Ontwerp: rubrieken gedrukt.

LITERATUUR. M.E. Kronenberg, ‘Aflaatbrieven, in 1497 door Martinus te Antwerpen gedrukt’, in: *Het Boek* 23, 1935-36, p.337-343, speciaal p.338-339. G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der achttiende eeuw* etc., Haarlem 1874, 2 dln; verkleinde reproductie in deel I tegenover p.29.

46 Ongevouwen vel van: *Ordo divini officii ad verum usum Romanoe curioe pro anno 1531*. Henric Peetersen van Middelburch, Antwerpen 1531. NK3641.[aant.]

Bergen op Zoom, Gemeente-archief, geen signatuur.

COLLATIE. 8°: $[A]^{8}$..., 8+... ff.

INHOUD. A1*r*: *titel*: ❧ ORDO D[I]|VINI OFFICII AD VERUM| Romanae Curiae Pro Anno .1531. |(*houtsnede*)| § Antuerpiae ex aedibus Henrici Petri Midelb[ur]|gensis. Anno D*omi*ni .M.CCCCC.XXXI. A1*v*: [...]Anno .1531 |; r.4: [...] 5..Februarij |; r.11: [...] December |. A2*r*: IANVARIVS | ANNI .1531. | § Dominica Circuncisio Domini. duplex maius. | Feria 2 Octaua sancti stephani semi-dup. A7*v*, r.20: D*omi*nica Siluestri pape & confessoris: | § Excusus Antuerpiae per me Henricum Petri | Middelburgensem in intersignio Talpae A8*r en v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Hier komt de naam van de drukker met woonplaats en datering voor op de titelpagina. De zeer nauwkeurige datering tot op de dag van de incunabeldrukken komt hier echter niet meer voor. (2) De techniek van het roodzwart-drukken wordt gedemonstreerd door het dubbel afdrukken van de uitgang

sis in het impressum; het rood moet eerst gedrukt zijn, met afdekken van het overige deel van het zetsel. Daarna werd de letter voor het rood weggenomen en het zetsel zwart geïnkt en afgedrukt. (3) De makulatuur is afkomstig uit een boekband, vandaar de bindgaatjes rechts in de rand. (4) Zie p.110, 111, 117, 137, 141, 146, 153.

ANALYSE. Druk: proefdruk, roodzwart-druk. Formaatmaken: ongevouwen vel. Illustratie: houtsnede. Letter: fleuron, romein. Makulatuur. Ontwerp: rubrieken gedrukt, titelpagina. Proefdruk.

47 Pagina in drukproef van: (*Biblia*). (Peter Claesz van Balen, Leiden) c.1540. NK2453.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1402E5:15.

COLLATIE. 8°: 4+... pp. Fragment, bestaande uit één pagina, met aan de bovenkant eraan vastzittend drie regels van een andere pagina.

INHOUD. *Plaats voor vier notenbalken*: In eternum et in seculum seculi. | (B)Eatus vir qui timet dominum in | mandatis eius volet... r.21: Gloria | patri et filio et spiritui sancto. Sicut. *Andere pagina, waarvan drie regels zijn overgebleven*: (N)Isi quia d*omi*n*u*s erat in nobis dicat | nu*n*c israel; nisi quia... | ... homines in nos: |.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een ander deel uit deze drukproef zie 48. (2) Deze drukproef is in twee fragmenten overgeleverd, die elk één pagina en drie regels groot zijn en waarvan de achterzijde onbedrukt is; de drie regels zijn op de afbeeldingen 47 en 48 niet gereproduceerd. (3) Op 47 is de correctie rechts van de tekst in margine aangebracht, op 48 links. (4) De muziek moet worden ingetekend. (5) Zie p.120, 137, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, smet door formaatgoed. Letter: lombarde gedrukt. Zetten: zetten van een lijn.

LITERATUUR. P.A. Tiele, 'Aanteekeningen van een Leidsch boekverkooper 1514-23', in: *Bibliographische Adversaria* 4, 1878-82, p.65-78. M.E. Kronenberg, 'Het zoogenaamde winkelkasboek van Jan Seversz.', in: *Het Boek* 14, 1925, p.334-338, speciaal p.337.

48 Pagina in drukproef van: (*Biblia*). (Peter Claesz van Balen, Leiden) c.1540. NK2453.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1402E5:14.

INHOUD. Qui percussit reges magnos: quonia*m*. | Et occidit reges fortes: quonia*m* ... r.13: (S)Vper flumina babylonis illic sedi-|mus ... r.24: tui | hier*usa*lem i*n* principio leticie. Memor esto |. *Andere pagina waarvan alleen drie regels overgebleven zijn*: (I)N conuertendo d*omi*n*u*s captiuitatem | sion: facti sum*us* sicut co*n*solati ... | ... gaudio os nostrum: *et* lingua |.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een ander deel van deze drukproef zie 47. (2) Zie 47, aant.2 en 3. (3) De lettervoorraad blijkt niet toereikend. Voorlopig worden in de regels 1, 6, 9, 17 en 20 de plaatsen van Q-kapitalen (lombarden) met spaties opgevuld; eveneens met spaties opgevuld zijn de plaatsen voor s-onderkast vanaf r.16 (r.17, tweemaal; r.18; r.19, tweemaal; r.20; r.21;

r.23, tweemaal) en de plaatsen voor de colon vanaf r.9 (r.10, 14, 15, 18, 19, 25). De spaties zijn waarschijnlijk de onderkanten van omgekeerde letters. (4) Zie p.137, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, smet door formaatgoed. Letter. Ontwerp: lombarde gedrukt. Zetten: tekort aan letter.

LITERATUUR. Zie 47.

49 Proefdruk van: *Abecedarium*. Pieter de Clerck, Brugge 1568. Uitsnede.

aant.

Brugge, Stadsarchief.

COLLATIE. 16°: twee boekjes in octavo, geen binderssignatuur, elk 8 pagina's.

INHOUD. A1*r*: † A.a.b.c.d.e.f.g.h.i.k. | l.m.n.o.p.q.r.*r*.ſ.s.t.v. | u.w.x.y.z. ... | (P)Ater noster | qui es in celis |... r. 14: de-|bitoribus nostris. Et ne nos |. A1*v*: induca*s* in tentatione*m* ... | ... | AUe maria gratia ple|na dominus tecum | ... r.8: MAria Mater gratie: | Mater misericordie: | ... r.12: CRedo in deum patre*m* | o*m*nipote*n*tem ... r.15: filium eius vnicu*m* dominum |. A2*r*: nostru*m* qui concept*us* est de spi|ritu sancto: ... r.11: CRedo in spiritu*m* sanc-|tum ... r.14: peccato-|rum carnis resurrectionem: |. A2*v*: Et vitam eternam. | MAgnificat anima mea | d*omi*n*u*m ... |... r.14: men-|te cordis sui Deposuit po-|. A3*r*: te*n*tes de sede: et exaltauit hu|nules. ... | ... r.13: NUnc dimittis seruum | tuu*m* d*omi*ne secundu*m* ver:|bum tuu*m* in pace. Quia vi-|. A3*v*: derunt oculi mei salutare tuu*m*. |Quod parasiti ... r.8: AUe salus mundi ver|bum patris ... r.15: in vitam eternam. Amen. A4*r*: IN manus tuas domi-|ne comme*n*do spiritum | meum: ... r.5: DOmin*us* pars heredi-|tatis mee: ... r.9: BEnedicite: Dominus: | nos *et* ea ... r.14: De tali conutuio bene-|dicam*us* domino: Deo. |. A4*v*: gratias. Gratias agimus | tibi domine ... | ... r.6: Kyrie eleyso*n*. Christe eley-|son ... r.11: Et anime omnium fideliu*m*. ... r.15: Gheprent te Brugghe inde Peerde strate | bij my Pieter de Clerck. 1568.

AANTEKENINGEN. (1) Inhoud: *Paternoster, Avemaria* (in oude vorm), *Maria mater gratioe*, Symbolum des geloofs, *Magnificat, Nunc dimittis* (lofzang van Simeon), *Ave salus mundi, Corpus et sanguis Domini*, Responsorie uit de completen *In manus tuas Domine*, Psalm 15 vs 5 *Dominus pars hereditatis meae*, Het gebed voor het eten *Benedicite*, Het gebed na het eten *De tali convivio*. (2) Laatste proefdruk van een roodzwart-druk op perkament om o.a. het houden van de inkt te controleren; om economische redenen werd hiervoor een diploma uit een handschrift genomen, waarvan de tekst eerst zoveel mogelijk was verwijderd. De latijnse handschrifttekst staat op twee kolommen, met piqûres langs de binnenmarge van het diploma in twee rijen. Er is gerubriceerd. De tekst kon niet worden gedetermineerd, hij handelt over een theologisch onderwerp. (3) Rood en zwart sluiten niet geheel. (4) Zie p.110, 117, 135, 141, 146, 153, 154.

ANALYSE. Druk: proefdruk op perkament, roodzwart-druk. Formaatmaken: vel ongevouwen, eenheden, twee per vorm (naast elkaar). Handschrift: codex, piqûres. Letter. Ontwerp: colofon, initiaal, lombarden gedrukt, rubrieken gedrukt. Makulatuur.

LITERATUUR, A. Schouteet, ‘Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de zestiende eeuw; V, Pieter de Clerck’, in: *Handelingen van het genootschap Société d'Émulation te Brugge* 86, 1949, p.151-214. Voor de beschrijving van dit stuk: p.167, nr 4 (door een fout in de datering is het stuk verkeerd op de lijst geplaatst: 1565 moet zijn 1568).

50 Bestelling van letter door C. Plantijn bij Guillaume le Bé in Parijs. Uitsnede.[aant.]

Parÿs, Bibliothèque Nationale, 82215, Ms.Rés.X, 1665, f.16v.

AANTEKENINGEN. (1) Plantijn heeft een fragment uit de *Pentateuch* van Bechai (Bachja) Ben Asher gebruikt om Le Bé de soort letter in verschillende breedten te tonen, die hij wenste te bezitten. Deze *Pentateuch* verscheen bij D. Bomberg in Venetië in 1546. Het door Plantijn gebruikte fragment is uit p.35 en bevat een commentaar op Genesis 25:29-34 (mededeling conservator Bibliotheca Rosenthaliana, UB, Amsterdam, de heer L. Fuks). (2) Plantijn schrijft: 'Ceci est la sorte de lectre dont ie voudrois avoir les poinsons tant de lectres de differentes largeurs comme בא etc. que de toutes les sortes de points et accents accordants sur ladicte lectre etc.' In de hand van Le Bé volgt de notitie: 'Cest un memoyre que le Sr Plantain mescrivit pour avoir et luy tailler ceste lettre que neuz lors loisir de faire.' (3) Zie p.23, 119, 143.

LITERATUUR. H. Omont, 'Spécimens de caractères Hébreux gravés à Venise et à Paris par Guillaume le Bé (1567-1574)', in: *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France*, tome 14, 1887, p.7-8, no V.H.G. Carter, 'A message from Plantin to Guillaume le Bé', in: *De Gulden Passer* 36, 1958, p.59-62. H.G. Carter, 'Plantin's types and their makers', in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955*, Antwerpen 1956, p.247-269, speciaal p.263. M. Steinschneider, *Catalogus librorum Hebraicorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852-60, kol.777 vlgg., speciaal kol.779, nr 7.

51 *Kalendarium; Euangelia; Psalmi poenitentioe 7; Psalmus qui habitat; Orationes varioe*. Christoffel Plantijn, Antwerpen 1570. Uitsnede.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.1230, f.462-463.

TITEL. Kale*n*darium | Euangelia 4. | Psalmi poenit.7. | Psal.Qui habitat. | Orationes variae. | Antuerpia. | Exc. C. Plantinus. | M.D.LXX.

COLLATIE. 128°: A-Q^{8}, 256 pp. 64 pp. in één vorm.

AANTEKENINGEN. (1) De stippellijnen op het schema geven de uitsnede van de afbeelding aan.

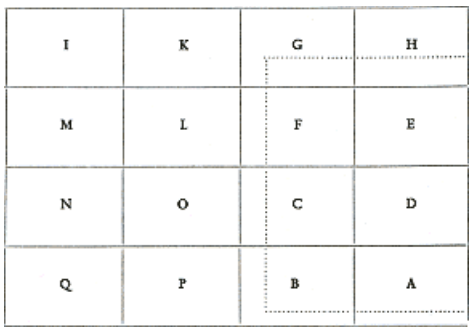

f. 463*v* f.462*r*

(2) Deze bundel uit 1572: *Theatri floscvlorvm* bevat uitsluitend ongevouwen vellen.
(3) Zie p.23, 27, 39, 94, 110, 111, 112, 119, 135, 146.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, roodzwart-druk. Formaatmaken: ongevouwen vel. Letter: gothisch, romein. Ontwerp: titelpagina.

52 Drukproef voor pagina 6 van: *Missale Romanum*. Christoffel Plantijn, Antwerpen 1572. Uitsnede.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.122, p.562.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 53. (2) Voor een druk in twee kleuren, waarvan deze afbeelding een proef in een vroeg stadium toont, zette men eerst de gehele pagina en trok hiervan een eerste, vuile, proef in zwart, die men corrigeerde. Vervolgens werden na correctie van het zetsel de delen die rood gedrukt dienden te worden, omhooggebracht, de vorm werd dan gewassen, rood geïnkt en afgedrukt. Na het afdrukken van het gewenste aantal vellen werd de gehoogde letter verwijderd en vervangen door spaties, waarna men kon beginnen met het afdrukken van het zwart. Het was nog niet nodig in een eerste vuile proef, die immers voor correctie en het klaarmaken van het rood toch moest worden losgekooid, direct de houten sierletter te plaatsen die straks gebruikt moest worden. De zetter heeft hier dan ook voorlopig een willekeurige initiaal genomen, die later vervangen werd. (3) In deze vuile proef is alles wat later rood diende te worden, onderstreept, met uitzondering van kol.1, r.5-6, waar de woorden: *de co*m-|*muni Doctorum* niet zijn onderstreept, terwijl ze in de definitieve druk toch in rood staan. Deze afwijking en nog andere varianten tussen kopij en druk, die buiten de afgebeelde correctie omgaan, wijzen erop, dat na deze proef nog minstens één proef moet zijn getrokken. (4) Op de afbeelding worden, deels buiten de reproductie vallend, de volgende correcties gevonden:

kol.	r.	Proef	Correctie	Druk
a	6	*fol.*	*pag.* onderstreept	*pag*. rood
a	6	*3*	*7*	*26*
a	7	*Offert*[*-a*]*rium*	*0*	*Offertorium*
a	13	*maiest*[*-â*]	*á*	*maiestá*
a	14	*intercessi*[*-ô*]*nem*	*ô*	*intercessiônem*
a	15	*confess*[*-ó*]*ris*	*ô*	*confessôris*
b	3	*t*[*-n*]*i*	*u*	*tui*
b	4	*Dómine in*		*Dómine, in*
b	9	*fáci*[*-c*]*m*	*e*	*fáciem*
b	15	*D*[*-á*]-	*a*	*Da-*

(5) Zie p.23, 112, 117, 145, 151, 153.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, onderstreping voor rood, roodzwart-proef, register slecht, smet van kooiraam. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: initiaal, twee kolommen, randnoten. Zetten.

53 Pagina 6 van: *Missale Romanum*. Christoffel Plantijn, Antwerpen 1572. Uitsnede.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R.44.5.

TITEL. MISSALE | ROMANVM, | EX DECRETO SACROSANCTI | Concilii Tridentini restitutum. | PII V. PONT. MAX. | IVSSV EDITVM.|(*gravure*)| ANTVERPIAE, | Ex officina Christophori Plantini, | Prototypographi Regii. | M.D.L.XXII. | *Cum Priuilegiis Pont. Max. & Regis Catholici*.

COLLATIE. 2°: *-5*^{6}, A-Z^{6}, 2a^{6}, 2A-G^{6} 2H^{8}, ^{2}a-i^{6}, ^{2}2A-H^{6} 2I^{4}, 342 ff., pp.: [60] [*1*]2-257[*2*]278-288, i-c, 1-132, 1-99[5]. Pagina 2a niet gesigneerd. ^{1}2A=Aa etc.; ^{2}2A=AA etc. Pagina 29 is gepagineerd 28, p.130 is gepagineerd 230, p.140 is gepagineerd 149, p.163 is gepagineerd 363, p.xcix is gepagineerd cxix, p.c is gepagineerd cc.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *blanco*. *2*r*: PIVS EPISCOPVS | SERVVS SERVORVM DEI, | AD PERPETVAM REI | MEMORIAM. *3*v*: PIVS PP. V. | DILECTO FILIO CHRISTOPH. | PLANTINO, IN CIVITATE ANTVVER-|PIENSI LIBRORVM IMPRESSORI; SVMMA PRIVILEGII (*7 oct.* 1570). *4*r*: RVBRICAE GENERALES MISSALIS; *e.a.* 4*3*v: eind*. 4*4*r*: ELVCIDATIO CALENDARII. A1*r*: PROPRIVM | MISSARVM | DE TEMPORE. Z6*r: eind.* Z6*v: houtsnede*. 2a1*r*: SACERDOS EXTENDENS ET IVNGENS | manus, eleuans ad caelum oculos & statim | demittens, inclinatus ante Altare dicit (*Canon Missoe*). 2A1*r*: DOMINICA RESVRRE-|ctionis Domini. a1*r*: PROPRIVM | MISSARUM | DE SANCTIS. ^{2}2A1*r*: COMMVNE | SANCTORVM. | IN VIGILIA VNIVS | APOSTOLI. ^{2}2I2*r*: FINIS. ^{2}2I2*v*: Series chartarum. ^{2}2I3*r*: *colofon*. ^{2}2I3*v en* ^{2}2I4: *blanco. In het exemplaar MPM, R.44.5 ontbreken*. ^{1}2C1, ^{2}2H5, en katernen 2b *en* 2c.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 52. (2) Zie de aantekeningen bij nr 52. (3) Zie p.23, 112, 117, 119, 153.

ANALYSE. Druk: register slecht, roodzwart-druk. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: twee kolommen, initiaal in twee kleuren, randnoten.

54 Proefdruk van: *Inhoudt vande priuilegie*. (Christoffel Plantijn, Antwerpen) 1578.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Folia Varia II, 13.

AANTEKENINGEN. (1) Deze makulatuur heeft waarschijnlijk als voering van een pers gediend; zie 97. (2) Van de hier gebruikte civilité-drukletter geven kopij van P.C. Hooft (74 en 93) en Huygens (88, 91, 107) voorbeelden van de geschreven vorm. (3) Zie p.24, 26, 118, 119, 141, 143.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Drukkersmateriaal: voering. Letter: civilité, romein. Makulatuur. Ontwerp. Proefdruk: smet van formaatgoed.

55 Kopij voor pagina's 63-65 van: Moschus Syracusius, *Idyllia*. Christoffel Plantijn, Antwerpen 1584.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Vulc.8, f.52.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 56. (2) Op de afbeelding staan drie formaatsignaturen, waarvan twee gedeeltelijk afgesneden, namelijk d15 (alleen het getal 15 is zichtbaar in de linkerbovenhoek), d16 (een deel van het getal 16 is links midden zichtbaar) en rechts e1a (e prima in de druk). Het bovenste stuk kopij tussen de formaatsignaturen d15 en d16 staat afgedrukt op pagina 63 van de definitieve druk (niet afgebeeld); de doorslag hiervan is zichtbaar op 56. Pagina 64 (d16) heeft de Griekse tekst; pagina 65 (e prima) de Latijnse. Het hoge peil van de drukkerij van Plantijn blijkt duidelijk uit deze kopij. Niet alleen wordt hier kennis ook

van Grieks vereist, maar bovendien vraagt de gecompliceerde kopij een goed inzicht in de verdeling over telkens twee pagina's. (3) Zie p.94, 96, 104.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignaturen, Griekse kopij.

56 Pagina's 64 en 65 van: Moschus Syracusius, *Idyllia*. Christoffel Plantijn, Antwerpen 1584.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 755G1.

TITEL. ΜΟΣΧΟΥ ΣΥΡΑΚΟΥΣΙΟΥ | ΒΙΩΝΟΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΥ |ΕΙΔΥΛΛΙΑ. | MOSCHI SYRACVSII, | BIONIS SMYRNAEI | IDYLLIA. | A BONAVENTVRA VVLCANIO | totidem numeris Latinè reddita. | *Cum Notis eiusdem*. |(*vignet*)| ANTVERPIAE, | Apud Christophorum Plantinum. |M.D.LXXXIV.

COLLATIE. 8°: a-f^{8}, 48 ff., pp.: [1]2-95[1].

INHOUD. a1*r*: *titel*. a1*v*: *dedicatie*: BON. VVLCANIVS | IVSTO LIPSIO. a2*v*: *Griekse tekst*. a3*r*: *Latijnse tekst. Door het hele boekje heen blijft steeds een pagina met Griekse tekst tegenover een met Latijnse tekst staan*. f1*r*: Franconis dvicqvii Leydensis, Epigramma Paronomasticon, in gratiam doctissimi BONAVENT. VVLCANII, lusum. f1*v*: NOTAE BONAVENTURAE VVLCANII IN MOSCHI ET BIONIS IDYLLIA. f8*r*: FINIS. f8*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 55. (2) Zie de aantekeningen bij 55. (3) Zie p.23, 94, 112, 119, 120.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag. Letter: Grieks, romein, swashletter. Ontwerp: paginering.

57 Kopij voor folium G2 recto van: Cornelius Aurelius, *Batavia*. Franciscus Raphelengius, Leiden 1586.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Vulc.99B, f.7 recto.

TRANSLITTERATIE. *In de boven- en benedenmarge is de titel toegevoegd. Het verbindende verwijzingsteken is beneden herhaald, maar op de uitsnede niet afgebeeld. Tekst: bovenaan*: CORNELII AVRELII | Diadema Imperatoriu*m* (*verwijzingsteken*). *Onderaan*: (*herhaald verwijzingsteken*) siue de Coronatione Maximiliani Imperatoris | deq*ue* boni Imperatoris officio. *Bovenaan de kopij zijn zes regels doorgehaald, de tekst van de kopij begint op regel 7*: Oratio p*er* eu*n*de*m* cor*nelium* Aur*elium* composita in p*er*sona | su*m*mi pontificis. q*ua*n*do* imp*er*atore*m* coronat | Quandoquidem imp*er*atoria*m* maiestate*m*|non legibus solum. veru*m* etia*m*. [-et] armi*s* | ornata*m* esse oportet. vt illis ciues in pace | [-con]foueat. et hijs in hostes fortiter. vindicet. | nostre semp*er* fuit consuetudini*s* *ser*enissime | fili. vt qui ea p*er* nos decorari cupiat. eu*m* <paterno> | <affectu> [-per dualiter] tum admittam*us* et ob*s*eruem*us* et veneremur; quid nos eum p*er* | ceteris virtute animi. et corporis robore atq*ue* opib*us* | p*er*stare videmus. Credimus eu*m* et iam olim | exploratissimu*m* habem*us* nihil posse i*n*ue*n*iri | n*os*tris rebus magi*s* conducibile q*ua*m eum | imp*er*atorem. in quem cummulatissime ea | congesta sint om*n*ia; que vet*er*es legimus | irrefragabiliter obseruasse, Rogas que? | Audi fili et inclina aurem tua*m* nobis. *De marginale notities zijn niet gedrukt*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 58. (2) Hoewel het handschrift toen zeker vijftig jaar oud was en bovendien autograaf van een befaamd man, werd het zonder

meer door aantekeningen voor de druk gereedgemaakt en met rood krijt gepagineerd. De formaatsignaturen werden weliswaar voorzichtig, maar daarom niet minder duidelijk aangebracht (niet afgebeeld). (3) In de druk is een eigen interpunctie doorgevoerd. (4) Zie p.94, 104, 131.

ANALYSE. Handschrift: codex, correcties in codex, kopij. Kopij: correcties in de kopij, klaargemaakte kopij, verwijzingsteken. Ontwerp: lombarde getekend, rubricering.

58 Folium G2 recto van: Cornelius Aurelius, *Batavia*. Franciscus Raphelengius, Leiden 1586.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 690E27.2.

TITEL. BATAVIA, | SIVE | DE ANTIQVO VEROQVE | EIVS INSVLAE QVAM RHENVS | in HOLLANDIA facit situ, descri-|ptione & laudibus; aduersus GERAR-|DVM NOVIOMAGVM, | LIBRI DVO; |*Auctore* CORN. AVRELIO, | D. Erasmi Roterodami olim praeceptore.| *Item alioe, quoe proxima pagella indicabit*. | BONAVENTVRAE VVLCANII operâ, | nunc primum in lucem edita.|(*vignet*)| LVGDVNI BATAVORVM, | EX OFFICINA PLANTINIANA, | Apud Franciscum Raphelengium.| cIↃ. IↃ. LXXXVI.

COLLATIE. 8°: $*^{8}$, A-H^{8} I^{4}, 76ff., pp.: [16]1-135[1].

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *inhoud*. *2*r*: *opdracht*: Ampliss. Prudentissimisq. PRAETORI, CONSVLIBVS, SENATVIQVE *Ciuitatis Leydensis*, BON. VVLCANIVS S.D. *6*r*: DE CORN. AVRELIO ETVARIIS EIVS SCRIPTIS. A1*r*: *tekst*. I4*r*: FINIS. I4*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 57. (2) Zie 57, aant.3. (3) De staart van de Q is afgebroken. (4) Zie p.24, 94, 112, 117, 119.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag. Letter: letter gebroken. Ontwerp: hoofdstuktitel.

59 Kopij voor pagina's 192 en 193 van: Ovidius, *Metamorphoses*. Plantijn, Antwerpen 1591.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.257.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 60. (2) De koperplaat is in proef afgedrukt, de wijziging van het nummer in de linkerbenedenhoek is links in de marge aangegeven. (3) In het boekje dat uit deze kopij gezet is, is de volgorde van tekst en illustratie omgedraaid. Daarom is de volgorde van de signaturen in de kopij: N prima, M16. (4) Tot de druk bestaat de volgende verhouding. (*a*) Ontwerp. Het door de kopij aangegeven ontwerp wordt door de druk niet steeds gevolgd. De paginering rechts boven aan de pagina in de druk, 60, verbreekt de in de kopij gegeven symmetrie van de sprekende hoofdregel. Verder springt het woord *Minos* in de kopij uit, maar bij de druk staat het inspringend. Bovendien is dit woord in de druk op de eerste letter na, die in kapitaal cursief staat, in de druk in kapitaal romein, iets wat in de kopij niet is aangegeven. (*b*) Op de afbeelding komen de volgende varianten voor tussen de teksten van kopij en druk:

Kopij	Druk
*Athenien*s*ibus*	*Atheniensibus*
*stipendiu*m	*stipendium*
*non**nulli*	*nonnuli*
*quotan**nis*	*quotannis*
*Labyrinthu*m	*Labyrinthum*
*exstructu*m	*exstructum*
*Creta*m	*Cretam*
*mitteren**tur*	*mitterentur*
stipendio	*stipe*n*dio*

In de aanvang worden alle afkortingen die in de kopij voorkomen in de druk opgelost. In het midden van de tekst behoudt de zetter de bestaande afkortingen: *eiusde*m blijft *eiusde*m, *Creta*m blijft *Creta*m, *insula*m blijft *insula*m. Tenslotte voegt hij zelfs nog een nieuwe afkorting toe: *stipendio* wordt *stipe*n*dio*. (5) In de druk is in r.7 na *Theseus* de komma weggelaten. (6) Zie p.23, 94, 104, 111.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Handschrift: kopij. Illustratie: gravure, proefdruk van een gravure. Kopij: formaatsignatuur. Ontwerp: geschreven ontwerp.

60 Pagina's 192 en 193 van: Ovidius, *Metamorphoses*. Plantijn, Antwerpen 1591.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, R.5.34.

GEGRAVEERDE TITEL. P.OVIDII NASONIS | METAMORPHOSES, | *Argumentis Breuioribus ex Luctatio* | *Grammatico collectis expositae: vna* | *cum viuis singularum Transforma-*|*tionum iconibus in aes incisis* | ANTVERPIAE | EX OFFICINA PLANTINIANA | Apud viduam, & Ioannem Moretum.

COLLATIE. Oblong 8°: A-Z^{8}, a^{8}, 192 ff., pp.: [*1*] 2-361 [23]. Pagina 68 is gepagineerd 86, p.128 heeft een ondersteboven staande paginering, p.212 is gepagineerd 112, de blanco pagina op het verso van de titelpagina is gepagineerd 2.

INHOUD. A1*r*: *titel*. A1*v*: *blanco*. A2*r*: *opdracht*: OPTIMAE INDOLIS ADOLESCENTI, | LVDOVICO PEREZ DE BARON, | D.MARTINI PEREZ DE BARON F.IOANN.MORETVS ANTWERP. | HAEC ΜΕΤΑΜΟΦΩΣΕΩΝ OVIDII | ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ,, |IN GRATIAM NOBILISS. VIRORVM | D.LVD.PEREZ AVI, ET MARTINI | PEREZ DE BARON PATRIS, | OPTIME DE SE MERITORVM | MEMORIAM, INSCRIBEBAT. | KAL.IAN. ANNO M.D.XCI. A2*v*: *gravure*. A3*r*: AD LECTOREM. *Corn.Kil.Dussl.* A3*v*: *tekst*. Z5*r*: *einde*. Z5*v*: *drukkersmerk*. Z6*r*: INDEX. a5*r*: FINIS. a5*v*: APPROBATIO. a6*r*: *toestemming om te drukken, 26 jan. 1591*. a6*v*: *toestemming om de platen drukken, 26 jan. 1591*. a7*r*: SVMMA PRIVILEGII (*15 november 1590*). a7*v* *en* a8: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 59. (2) Zie 59, aant.4. (3) De tekst op de even pagina's werd eerst gedrukt; daarna werden op de platenpers de illustraties gedrukt. De blanco pagina A1*v* is daarom, in afwijking van de gewoonte, gepagineerd, dus met het cijfer 2, en wel om te voorkomen dat de plaatdrukker hier een fout maakte. (4) De in 59 aangegeven verandering in de nummering van de plaat is doorgevoerd. (5) Zie p.23, 27, 28, 112, 119.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, doorslag. Illustratie: gravure. Letter: cursief, swashletter. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel.

LITERATUUR. M.D. Henkel, 'Illustrierte Ausgaben von Ovids *Metamorphosen* im fünfzehnten, sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert', in: *Vorträge der Bibliothek Warburg* 6, 1926-27, p. 58-144, speciaal p.112; en: M.D. Henkel, 'Nederlandsche Ovidius-illustraties van de vijftiende tot de achttiende eeuw', in: *Oud-Holland* 39, 1921, p.149-187, speciaal p.164.

[Zeventiende eeuw]

61 Kopij in voorbereiding voor pagina 17 van: Franciscus Raphelengius, *Lexicon Arabicum*. Raphelengius, Leiden 1613.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss. 7, nr 375, Hs.IIIE23, f.214.

AANTEKENINGEN. (1) Een bijzonder geval van kopij; de kopij is nog voor de druk veranderd en van toevoegingen voorzien. De formaatsignatuur suggereert gebruik voor de druk, moet echter bij controle en correctie zijn aangebracht. (2) Zie p.94, 98, 104.

ANALYSE. Handschrift: formaatsignatuur, Arabisch, Hebreeuws.

LITERATUUR. H.F. Wijnman, 'The origin of Arabic typography in Leiden', in: *Books on the Orient published by E.J. Brill; a catalogue offered to the members of the 24th Congress of Orientalists, Munich*, Leiden 1957. H.F. Wijnman, 'Thomas de Vechter, lettergieter te Leiden 1584-1602', in: *Het Boek* 29, 1947-48, p.149-153.

62 Pagina 17 van: Franciscus Raphelengius, *Lexicon Arabicum*. Raphelengius, Leiden 1613.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1065C15.

TITEL. FRANCISCI | RAPHELENGII | LEXICON | ARABICVM. |(*vignet*)| LEIDAE, | Ex Officinâ Auctoris, | 1613.

COLLATIE. 4°: $*^{4}$ $2*^{2}$, A-4M^{4}, α-ι^{4}, 366 ff., pp.: [12] 1-648, I-LXVIII[4]. Pagina 512 is gepagineerd 500, *3 is gesigneerd 3*. Het hele boek loopt van achter naar voren.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *gegraveerd portret van de auteur*. *2*r*: MEMORIAE | *clarissimum doctissimorumque* | *Virorum* ABRAHAMI ORTELLI, | IVSTI LIPSII, | CAROLI CLVSII, | FRANCISCVS & IVSTVS | RAPHELENGII | Lexicon hoc parentis sui Arabicum, | quod ipse viuens iisdem addixerat, | DD.CC.Q. | 1613. *2*v*: LECTORI | Arabicae linguae studioso ... A1*r*: FRANCISCI RAPHELENGII | LEXICON | ARABICVM. 4B1*r*: INDEX | VOCVM HEBRAICARVM | ET CHALDAICARVM. 4B3*r*: INDEX VOCVM GRAECARVM. 4B4*v*: INDEX VOCVM LATINARVM. α1*r*: M. THOMAS ERPENIVS | LECTORI S. α1*v*: M. THOMAE ERPENII | OBSERVATIONES | IN | LEXICON ARABICVM. ι3*r*: errata. ι4: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een voorstadium tot de definitieve kopij zie 61. (2) Zie p.24, 30, 98, 112, 120.

ANALYSE. Druk. Letter: Arabisch, cursief, Hebreeuws, romein. Ontwerp: twee kolommen, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

LITERATUUR. Zie over Erpenius en Raphelengius: W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht 1931 (proefschrift Utrecht).

63 Folium A4 recto van: G.A. Bredero, *Epitalamium*. (Paulus Aertsz van Ravensteyn, Amsterdam) 1612.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 853A97.

TITEL. EPITALAMIVM, | **Of** | **Bruylofs ghedicht,** | Ter eeren het van |
God-ghevoechde Houwelijck tusschen den

vroomen | **Jongman**, DIRCK PIETERSZ. VOSKVYL. | Met de | **Eerbaere, ende Deughd-rijcke Jonghe Dochter** | AAFGEN WILLEMS DOCHTER. | **Versamelt inden Huwelicken staet den 26. Februari**. | (*vignet*) | **Jn het Jaer der versoeninghe** | **M.DC.XJJ.**

COLLATIE. 4°: A^{4}, 4 ff., geen paginering. Het boekje is geheel in rood gedrukt.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r: tekst*. A4*r: einde tekst*. A4*v*: Bruylofs-Liedt ... Door G.A. Bredero. 't kan verkeeren.

AANTEKENINGEN. (1) Een onderzoek wees uit, dat het bruiloftsgedicht werd gezet en gedrukt in de werkplaats van Paulus van Ravensteyn door D.P. Voskuyl, toen nog boekbinder, later drukker, in samenwerking met de auteur. De letter is Frans, een bastaard Garamond, soms zeer gesleten; het zetsel is correct, dat wil zeggen, er zijn weinig of geen zetfouten. Er is echter in technisch opzicht slecht gedrukt, zoals blijkt uit het register, de doorslag en de zware moet van de weerdruk. (2) De druk is als private-pressuitgave te beschouwen; een gelegenheidsdruk door jongelui met toestemming van Van Ravensteyn, die oud materiaal beschikbaar stelde. Ook het gebruik van rood wijst op een bijzondere gelegenheidsdruk. Zie ook 51, 164-167, 208, 209 en 215. (3) Zie p.32, 94.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag, moet, register slecht, uitgang. Letter: gothisch, romein.

LITERATUUR. W.A.P. Smit, ‘Een aanvulling op de bibliographie van Breeroo's en Starters werken’, in: *Het Boek* 16, 1927, p.370-372.

64 Ontwerp voor de gegraveerde titel van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614. Verkleind.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.118, p. 437.

TRANSLITTERATIE. *Middenboven*: Ecclesia cum clauibus, libro, | triplici coronà, et desuper Spiritu Sancto, | vt in titulo annalium Baronij; sed haec | in dexterâ manu, in sinistra verò | sceptrum, depicta habitu splendido et | glorioso. *Linksboven*: Angelus [-propugnans] ≤defendens≥ | [-pro]Ecclesia<m> | vel deferens potius | incensum tanquam | orationem. *Rechtsboven*: Angelus [-pugnans] | defendens Ecclesiam | vel deferens potius | incensum tanquam | orationem. *Links van middenkader*: Diuus Petrus. *Rechts van middenkader*: Diuus Paulus. *In het middenkader*: BREVIARIVM | ROMANVM, | Ex decreto sacrosancti Concilij | Tridentini restitutum, | P11 V. PONT. MAX iussu editum, | ET | CLEMENTIS VIII. auctoritate recognitum. | ANTVERPIAE | EX OFFICINA PLANTINIANA | Apud Viduam et Filios Io.Moreti. | M. DC. XIV. *Onderaan links*: Insignia | Pij V. *Midden*: Insignia Pauli V. *Rechts*: Insignia Clemen-|tis VIII.

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee andere ontwerpen voor deze titelpagina, de uitgewerkte tekening en de proef zie 65, 66, 67 en 69; voor de koperplaat 68; 70 en 71 tonen de afdrukken van twee verschillende staten van de druk. (2) De translitteraties van 64, 65 en 66 werden gecontroleerd door Dr P.C. Boeren. (3) Zie p.40, 111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: geschreven ontwerp voor een gegraveerde titelpagina.

65 Ontwerp voor de gegraveerde titel van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614. Verkleind.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.118, p.439.

TRANSLITTERATIE. *Middenboven*: Confessus *Sanctissi*mae Trinitatis in gloriae ac | Lucis maiestate, siue, | Visio quae describitur Apocalyp. 4. *versus* 2. et seqq. | circumcirca chorus angelorum et seraphinorum | siue confessus ille.24. seniorum ex apocalypsi. *In de boog hieronder*: sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus omnipotens, qui erat, et qui est, et qui venturus est. | vel, sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth. plena est omnis terra gloria eius, osanna in excelsis. *Links van de boog*: Angelorum et | sanctorum | corona. *Hieronder omlijnd*: Laudate dominum de cęlis. *Rechts van de boog*: Angelorum et | Sanctorum Corona. *Hieronder omlijnd*: laudate eum in excelsis. *Middenonder de boog*: Laudate eum omnes angeli eius, Laudate eum omnes virtutes eius. *Bovenin middenkader*: Cantate domino canticum nouum, Laus eius in ecclesia sanctorum. *Links van dit kader*: [-~]Angeli | cum turibulis | fumigantibus | subuolantes | in quo fumo | ascendente | sit scriptum | ABBA PATER. *Hieronder*: Sanctus Petrus. *Rechts van het kader*: Angeli cum | turibulis etcetera; | ut ab aduerso latere. vario situ pro pictoris | genio. *Hieronder*: Sanctus Paulus. *Onder tegen het middenkader: te lezen aan weerszijden van het wapen*: Dirigatur Domine, oratio | mea, |(*wapen*)| sicut incensum in | conspectu tuo. *In het wapen*: Insignia | Pauli | quinti. *Links en onder het wapen*: Coetus ex omni gradu | Ecclesiasticorum qui ad officium | recitandum tenentur. | genuflexus manibus in sublime porrectis, et oculis sursum | eleuatis. cum dicto alibi oportunè, *SURSUM corda. Rechts van het wapen*: chorus ut supra adiunctis retro virginibus religiosis. *In de linkerbenedenhoek achter een gebogen lijn*: Dauid cithara | seu psalterio canens, | cum dicto in scedula: | Laudate dominum in | psalterio et cithara: |. *In de rechterbenedenhoek achter een gebogen lijn*: Cecilia pulsans | organa cum dicto: Laudate dominum | in chordis, et organo. *In de linkerbenedenhoek*: Laud. *Middenonder*: Sacerdotes dei benedicite dominum, serui dei hymnum dicite deo. *Hieronder*: Septies in die Laudem dixi tibi, super judicia [-justiţi tuę [-~] misericordię tuę] justitię tuę. Per singulos dies benedicimus te, et Laudamus nomen tuum in seculum et in seculum seculi. Multum enim valet deprecatio Justi assidua.

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee andere ontwerpen voor deze titelpagina, de uitgewerkte tekening en de proef zie 64, 66, 67 en 69; voor de koperplaat zie 68. 70 en 71 tonen afdrukken van twee verschillende staten van de druk. (2) Zie p.40, 111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: geschreven ontwerp voor een gegraveerdé titelpagina.

66 Ontwerp voor de gegraveerde titelpagina van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614. Verkleind.[aant. aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.1150a, p.73.

TRANSLITTERATIE. *Middenboven*: Ecclesia habitu magnifico et splendido, | cum triplici corona in capite, et | Spiritus Sancti radijs desuper eam | cingentibus: teneat ≤manu dextra≥ librum apertum, | in quo hęc

verba appareant: | Cantate Domino canticum nouum: | Laus [-in] eius in Ecclesia Sanctoru*m* | manu lęua teneat claues cum cruce | qualis summo Pontifici pręferri solet. *Linksboven*: Angelus stans vel | genuflexus, deferens | incensum: in quo | hęc verba apponantur: | Dirigatur ≤Domine≥ oratio mea | [-sicut incensum in | conspectu tuo]. *Rechtsboven*: Angelus item stans | vel genuflexus, ac | deferens incensum, | cum verbis: [-Dirigatur | domine oratio mea.] sicut | incensum in | conspectu | tuo. *Midden links*: Diuus Petrus | verba hęc alibi apponantur | Estote prudentes et vigilate | in orationibus. *Midden rechts*: D. Paulus | Orationi instate, vigilantes | in ea in gratiarum actione. *Onder links*: David ludens | cithara. [-cu] et | verba apponantur: | Laudate eum in psalterio et cithara. *Onder midden*: Insignia Pauli V. *Onder rechts*: S. Cęcilia ludens | organo: [-cum] verba apponatur: Laudate | eum in chordis et | organo. *Op de verso-zijde staat*: Titulus Breviarii in ff. (*in fine*).

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee andere ontwerpen voor deze titelpagina, de uitgewerkte tekening en de proef zie 64, 65, 67 en 69; voor de koperplaat 68. 70 en 71 tonen afdrukken van twee verschillende staten van de druk. (2) Zie p.40, 111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: geschreven ontwerp voor een gegraveerde titelpagina.

67 Ontwerp voor de gegraveerde titelpagina van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614. Verkleind.[aant.]

Londen, British Museum, cat. H35, 1881.6.11.30.

AANTEKENINGEN. (1) Tekening van P.P. Rubens naar de voorgaande schetsen door Moretus (zie 64-66). (2) Voor de koperplaat, die naar deze tekening werd gesneden zie 68. Een door Rubens gecorrigeerde proef en twee staten van de druk worden getoond onder 69-71. (3) Zie p.40, 111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gegraveerde titelpagina.

68 Koperplaat van de gegraveerde titel van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, K.P.167D.

AANTEKENINGEN. (1) De plaat is door Ph. Galle gesneden naar de tekening van P.P. Rubens: 67, die volgens ontwerpen van Moretus werkte: 64-66. (2) De plaat is gereedgemaakt voor de tweede druk van 1628, waarbij het impressum veranderd werd, terwijl het wapen van Paus Paulus V werd weggeslepen en vervangen door dat van Urbanus VIII. (3) Zie p.39, 40, 111.

ANALYSE. Drukkersmateriaal: koperplaat.

LITERATUUR. H.F. Bouchery en F. van den Wijngaert, *P.P. Rubens en het Plantijnsche huis*, Antwerpen 1941, p.61-63, afbeeldingen 31 tot 34.

69 Proef voor de gegraveerde titel van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614.[aant.]

Parijs, Bibliothèque Nationale, VCC.34j.rés.

GEGRAVEERDE TITEL. BREVIARIVM | ROMANVM | Ex decreto Sacrosancti Concilij | Tridentini restitutum, | P11 V. PONT. MAX. iussu editum, | ET | CLEMENTIS VIII. auctoritate recognitum. | ANTVERPIAE, | EX OFFICINA PLANTINIANA, | Apud Viduam & Filios Ioannis Moreti. | M.DC.XIV.

COLLATIE. 2°: $*^{8}$(*1+χ1) 2*-3$*^{8}$ 4$*^{6}$, A-3Q^{8} 3R^{4}, a-i^{8} k^{4}.

INHOUD. *1*r: franse titel. x*1*r: gegraveerde titel, verso blanco*. *3*r*: Pius Episcopus Seruus Seruorum Dei, Ad perpetuam rei memoriam. *4*v: ondertekening*. *5*r*: Clemens Papa VIII. Ad perpetuam rei memoriam. *5*v: ondertekening*. *6*r*: Paulus Papa V. Ad futuram rei memoriam. *6*v*: Licentia Et Approbatio Ordinarii; Summa Priuilegii. *7*r*: De Anno Et Eius Partibus. 2*1*r*: Tabula Paschalis Antiqua Reformata. 2*1*v*: Tabula Paschalis Noua Reformata. 2*2*v*: Tabella Temporaria Festorum Mobilium. 2*3*v: Kalender van de vaste feesten*. 3*1*v*: Rubricae Generalis Breuiarii. 4*3*v*: Duae Tabellae Ex Superioribus Rubricis Excerptae. 4*4*v*: Si Occurat Eodem Die. 4*5*v*: Quando Concurrit. 4*6*r*: Absolutiones Et Benedictiones Dicendae ante Lectiones in Officio nouem & trium Lectionum. 4*6*v: gravure*. A1*r: Psalterium en inleidende gebeden*. G6*v: gravure*. G7*r*: Proprium De Tempore. K1*v: gravure*. K2*r*: In Natiuitate Domini. N3*v: gravure*. N4*r*: In Epiphania Domini. Y4*r*: Feria Quinta In Coena Domini. 2A4*v: gravure*. 2A5*r*: Dominica Resurrectionis. 2E2*v: gravure*. 2E3*r*: In Ascensione Domini. 2G1*v: gravure*. 2G2*r*: In Festo Pentecostes. 2G8*v*: In Festo S. Trinitatis. 2H6*v: gravure* 2H7*r*: In Festo Corporis Christi. 2T6*r*: Homiliae, Et Orationes In Dominicis Per Ordinem Dispositae, A Tertia Post Pentecosten, Vsque Ad Aduentum. 2V8*r*: Proprium Sanctorum. 3K1*v: gravure*. 3K2*r*: In Assumptione B. Mariae Virginis. 3O7*v: gravure*. 3O8*r*: In Festo Omnium Sanctorum. 3R3*v*: Psalmorum Index. 3R4: Canticorum Index; Hymnorum Index. 3R4*v*: FINIS. a1*r*: Commune Sanctorum. f4*v*: Officium Beatae Mariae In Sabbato. g8*v*: Officium Defunctorum. i7*v*: In Festo Sancti Angeli Custodis. k2*r*: FINIS. Series Chartarum. k2*v*: ANTVERPIAE, | EX | OFFICINA PLANTINIANA, | Apud Viduam & Filios Ioannis Moreti. | M.DC.XIV. k3*r: drukkersmerk*. k3*v: blanco*. k4*r en v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) De titel werd door Ph. Galle gesneden naar een tekening door P.P. Rubens: 67, die werkte volgens ontwerpen van Moretus: 64-66. (2) De correcties zijn van de hand van Rubens. (3) Zie voor de koperplaat en de afdrukken van twee staten resp. 68, 70 en 71. (4) Zie p.23, 39, 40, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: proefdruk van gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

70 Gegraveerde titelpagina van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1614.[aant.]

Oxford, Bodleian Library, CAPS.II.3.

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de drie ontwerpen en de uitgewerkte tekening van deze titelpagina 64-66 en 67; voor de koperplaat en een proef 68 en 69. Voor een tweede staat van deze titelpagina zie 71. (2) Zie p.23, 39, 40, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

71 Gegraveerde titelpagina van: *Breviarium Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1628.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus.

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de drie ontwerpen en de uitgewerkte tekening van deze titelpagina 64-66 en 67; voor de koperplaat en een proef zie 68 en 69. Voor de eerste staat van deze titelpagina zie 70. (2) Zie 69, aant.2. (3) Zie p.23, 39, 40, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

72 Folium A3 recto van: I.P. Dou, *De ses eerste boucken Euclidis*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1616. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 721F21.

TITEL. De ses eerste Boucken | EVCLIDIS, | Van de beginselen ende fondamen-|ten der Geometrie. | **Waer by ghevoecht zijn eenighe nutticheden**, | **uyt de selve Boecken ghetrocken; Mitsgaders de** | **Specien in Geometrische figueren, als 't maken**, | **veranderen, 't samenvoughen, aftrecken**, | **vermenichvuldighen, ende deelen**. | Overgeset, verclaert, ende uytgeleyt, tot vorderin-| ghe, ende oeffeninghe, van alle leergierighe, | liefhebbers der selver vryer Conste. | Door | IAN PIETERSZOON DOV, **der stadt** | **Leyden Landtmeter ende Wijnroeyer** | *Van nieus oversien, ende verbetert: Mitsgaders de byge-*|*vouchde nutticheden mette spetien in Geometrische fi-*|*gueren breeder verclaert ende vermeerdert deur* | *den selven Autheur*. |(*vignet*)| TOT AMSTERDAM, ‖ **By** Willem Iansz. **op 't Water, in de vergul-**| de Sonnewijser, Anno 1616.

COLLATIE. 8° A-P^{8}, 114 ff., pp.: [15] 1-142 139 144 145 142-149 148 149 152 153 356 149 156-220, (216+14=230 pp.); pagina 86 is verkeerd gepagineerd als 68, 195 is verkeerd gepagineerd als 165, p.5 en p.29 zijn niet gepagineerd.

INHOUD. A1*r: titel*. Ai*v: blanco*. A2*r*: TOE-EYGEN-BRIEF | Aen den Eerwaerdigen, Verstandighen, | IAN VAN HOVT, der stadt | Leyden Secretaris ... A3*v: einde toeëigenbrief*. A4*r*: TOT DE CONSTLIE-|VENDE LESERS. A6*r: tekst*. N1*r*: **Kort byvoeghsel tot de ses eerste** | **Boecken Euclidis**. P7*r*. BESLUYT. P8*r: errata*. P8*v*: FINIS.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een volgende druk zie 73. (2) Blaeu gebruikte een Franse kast waaraan de w ontbrak. De zetter zette voor deze letter vv. Zoals op 73 te zien is, werd later een min of meer passende w bijgesneden. (3) Voor een dergelijke handelwijze bij Elzevier zie 108. (4) Zie p.102, 119.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, romein. Zetten: Franse kast.

73 Folium A3 recto van: I.P. Dou, *De ses eerste boecken Euclidis*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1626.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1519D36.

TITEL. De ses eerste Boecken (*als* 72) | beranderen, t'samen-voeghen, (*als* 72) Overgheset, verclaert, ende uytgheleyt, tot vorderin-|ghe, ende oeffeninghe van alle leergierighe, liefhebbers der selver vryer Conste. | (*als* 72) | *Van nieus oversien, ende verbetert: Mitsgaders de byghe-* |*voechde nutticheden mette specien in Geometrische* | *figueren breeder verclaert ende vermeerdert deur* | *den selven Autheur*. |(*vignet*)| TOT AMSTERDAM ‖ **By** Willem Iansz. Blaeuw **op 't Water, in de ver-**|**gulde Sonnewijser**. Anno 1626.

COLLATIE. 8°: A-P^{8}, 120 ff., pp.: [14]1-224[2]. Pagina 97 is verkeerd gepagineerd als 57. In dit exemplaar is de hoek van p.222 in pastei gevallen. Deze pagina heeft daardoor geen paginering.

INHOUD. Als 72, vervolgens: P7*v*: BESLUYT. P8: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Tussen deze druk en de gedrukte kopij (72) bestaan de volgende varianten:

r.	Gedrukte kopij	Druk
1	*boucken*	*boecken*
3	*byvouchen*	*byvoechen*
5	*doe*n	*doen*
9	*qualick*	*qualijck*
9	*vougen*	*voegen*
13	*boucke*n	*boecken*
21	*dagelicks*	*dagelijcx*

(2) Voor de Franse kast, die Blaeu in 72 blijkt te gebruiken, is een w bijgesneden. (3) Zie p.102, 119.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, bijgesneden letter, romein. Zetten: Franse kast.

74 Kopij voor folium B2 recto van: P.C. Hooft, *Granida*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1615. Leendertz, *Bibliographie* 44. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.2, nr 279, Hs.IIC14d.

TRANSLITTERATIE.

Dorilea.
Daifilo' jck weet niet van wiens schoonheit dat ghij spreeckt.
Nae dat jck can bevijnen
En ist niet vande<n> mijne[,+]<n>
Want onlangs heb jck dien
Inde fontein gesien;
En t beelt [-dat mijn] in't [-stille] water [-is] ≤stil mij op dat pas≥ verschenen,
[~+]<Q>*uam met v seggen niet al te wel overeenen*.
Maer siedij 't groene woudt, hoe lustich dat het staet,
Hoordij de vogelt[g+]<j>ens die voor den daegeraet
Danckbaerder sijnd' als d'onvernoechelijcke menschen,
De wellecome Son met sang goemorgen wenschen.
Siedij dees heuvels blondt, en het begraesde dal
Met bloemp[g+]<j>es veelerleij gemarmort overal,
'T wellustige banket van de ruischende bijen?
Hoe vrolijck lacht het al in dese somertijen?
Maer als den guiren herfst comt met sijn buijen aen
Sal dese<n> dingen al haer vrolijckheit vergaen,
En dees bloeyende jeucht des werelts, sal verkeeren
In dorren ouderdoom, en haer cieraet ontbeeren.
Nochtans indien dat al
De bouwlie<^n> spanden 't' samen,
En met een groot geschal,
De goden bidden quamen

Dat donder, blixem, windt, en hagels groot gewel<d>t
Mocht comen metter ijl vrijbuiten over 't vel<d>t,
Beroven d' Aerde van haer gespickelde rocken,
De bergen van haer cruin, de boomen van haer locken,
Om dieswil, dat doch eens d'aenstaende winter wreedt
Het Aertrijck plagen sou met diergelijcken leedt;

AANTEKENINGEN. (1) Autograaf, in afwijking met hetgeen door Verdenius wordt medegedeeld in: P.C. Hooft, *Granida; naar het Amsterdamsche handschrijft uitgegeven en toegelicht door A.A. Verdenius en A. Zijderveld*, Zutphen 1940 (Klassiek letterkundig Pantheon), p. xix.

(2) De drukker is zeer voorzichtig met de kopij omgegaan. De overgang in de druk van de ene pagina op de andere wordt vaag, in potlood of alleen met een krasje aangegeven. (3) Zie de aantekeningen bij 75. (4) Zie p.35, 94, 95, 98, 104, 134, 147.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur (alleen kras).

LITERATUUR. W. Gs Hellinga, 'Manuscriptologie en tekstkritiek', in: *Handelingen van het drie en twintigste Nederlandse philologencongres, 1954*, Groningen 1955, p. 30-32. W. Gs Hellinga, 'De nieuwe P.C. Hooft-editie; over winst en verlies', in: *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 8, 1954, p.54, noot 14.

75 Folium B2 recto van: P.C. Hooft, *Granida*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1615. Leendertz, *Bibliographie* 44. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 694H32.

TITEL. P.C. HOOFTS | GRANIDA |SPEL. |(*vignet*)| TOT AMSTERDAM, ‖ By Willem Iansz. op 't water, inde vergulde Sonnewyser. ‖ ANNO CIↃIↃXV.

COLLATIE: 4°: A-H^{4}, 32 ff., ongepagineerd.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco* A2*r*: INHOVDT. A3*v: einde van* INHOVDT; PERSONAGIEN. A4*r: tekst*: GRANIDA | SPEL. H4*v*: EYNDE.

AANTEKENINGEN. (1) Tussen druk, voorzover afgebeeld, en kopij 74 bestaan de volgende varianten:

r.	Kopij	Druk
1	*Siedij*	*Siedy*
2	*bloempjes*	*Bloempjes*
2	*gemarmort*	*ghemarmort*
3	*overal*	*over al*
3	*'T wellustige*	*'T wellustighe*
3	*ruischende*	*ruyschende*
3	*bijen*	*Bijen*
4	*somer-tijen*	*Somer-tijen*
5	*guiren*	*guyren*
5	*herfst*	*Herfst*
5	*comt*	*komt*
5	*sijn*	*zijn*
5	*aen*	*aen*,
6	*dese<n>*	*dese*
6	*dingen*	*dinghen*
6	*vrolijckheit*	*vrolijckheyt*

7	*werelts*	*Werelts*
8	*ouderdoom*	*ouderdom*
9	*Nochtans*	*Nochtans*,
10	*bouwliên*	*Bouwliên*
11	*En met een groot*	*En met groot*
11	*geschal*	*gheschal*
12	*goden*	*Goden*
12	*quamen*	*quamen*,
13	*donder*	*Donder*
13	*blixem*	*Blixem*
13	*windt*	*Windt*
13	*hagels*	*Haghels*
14	*comen*	*komen*
14	*ijl*	*yl*
14	*vrijbuiten*	*vrijbuyten*
15	*gespickelde*	*ghespickelde*

(2) De zetter varieert in spelling, in het gebruik van kapitalen en in interpunctie. Ook spellingvarianten als *ouderdoom: ouderdom* (r.8) en *desen: dese* mogen niet tot zetfouten worden gerekend. Een duidelijke fout wordt gemaakt als in de regel *En met een groot geschal* het woord *een* wordt weggelaten. Waarom bij de correctie deze fout niet werd opgemerkt, is uiteengezet op p.134 en 147. (3) Zie p.35, 94, 119, 134, 147.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: romein. Ontwerp. Zetten: geoorloofde afwijkingen.

76 Folium B2 recto van: P.C. Hooft, *Granida*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1620. Leendertz, *Bibliographie* 45. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, P.T. 45-16.

TITEL. P.C. HOOFTS | GRANIDA | SPEL.|(*vignet*)| TOT AMSTERDAM, ‖ By Willem Iansz. op 't water, inde vergulde Sonnewyser. ‖ ANNO CIↃ IↃ XX.

COLLATIE. 4°: A-H^{4}, 32 ff., ongepagineerd.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r*: INHOVDT. A3*v: einde van* INHOVDT; PERSONAGIEN. A4*r: tekst*: GRANIDA | SPEL. H4*v*: EYNDE.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de oorspronkelijke kopij en de eerste druk zie 74 en 75; voor een concurrerende nadruk (*pirated edition*; roofdruk) zie 77. (2) Deze druk is gezet naar de eerste editie uit 1615, waarbij de redactie van de druk nauwkeurig is overgenomen. (3) De enige afwijking van 1615 is de wijziging: *ghemarmert* in r.2 wordt *ghemarmort*. In de editie van 1636, Leendertz, *Bibliographie* 3, waarin de fout *En met een groot geschal* van 1615 hersteld is, staat *gemarmert*. (4) Zie p.35, 94, 134, 147.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: romein.

77 Folium B2 recto van: P.C. Hooft, *Granida*. Johannes Janssonius, Amsterdam 1620. Leendertz, *Bibliographie* 46. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, geen signatuur.

TITEL. P.C. HOOFTS | GRANIDA | SPEL. |(*vignet*)| T'AMSTELDAM, ‖ Voor Ian Iansz. Boeckverkooper op t'Water | inde Pascaert. 1620.

COLLATIE. 4°: A-H^{4}, 32 ff., ongepagineerd.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r*: INHOVDT. A3*v: einde van* INHOVDT; PERSONAGIEN. A4*r: tekst*: GRANIDA | SPEL. H4*v*: EYNDE.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de oorspronkelijke kopij en de eerste druk zie 74 en 75; voor de tweede druk zie 76. (2) Deze concurrerende nadruk (*pirated edition*) werd in de drukkerij van Johannes Janssonius gezet naar de in hetzelfde jaar bij Blaeu uitgekomen tweede druk van de *Granida* (76); dit kan blijken uit het feit, dat de vorm *ghemarmert* (r.2) die in de eerste druk en in de kopij *ghemarmort* was, hier ook voorkomt. De fout *En met groot gheschal* is hier ook overgenomen. (3) Andere afwijkingen van Blaeu 1615, resp. 1620 zijn: *blondt* wordt *blont* in r.1, *vrolijck* wordt *vrolyck* in r.4, *zijn* wordt *zyn* in r.5, *gheweldt* wordt *ghewelt* in r.13. (4) Zie p.35, 94, 134, 147, 152.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag, moet. Letter: romein.

78 Pagina 3 van: Bernardus Bauhusius, *Epigrammata*. Plantijn, Antwerpen 1616.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 270B30.

TITEL. BERNARDI | BAVHVSII | è Societate IESV | EPIGRAMMATVM | SELECTORVM | LIBRI V. |(*vignet*)| ANTVERPIAE, | EX OFFICINA PLANTINIANA, | Apud Viduam & Filios Io. Moreti. | M.DC.XVI.

COLLATIE. 12°: A-E^{12}, 60 ff., pp.: [*2*]3-116[4]. Pagina 47 verkeerd gepagineerd als 74.

INHOUD. A1*r*: *titel*. A1*v*: *blanco*. A2*r*: BERNARDI BAVHVSII | è Societate IESV | EPIGRAMMATVM | SELECTORVM | LIBER I. E10*v*: FINIS. E11*r*: CENSVRA (*d.d.* 25 Aug. 1615). E11*v*: SVMMA PRIVILEGII. E12*r*: *vignet*. E12*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor het gedrukte ontwerp zie 79. (2) Zie de aantekeningen bij 79. (3) Zie p.23, 94, 112, 117, 119,

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: initiaal, paginering.

79 Gedrukt ontwerp voor pagina 3 van: Bernardus Bauhusius, *Epigrammata*. Plantijn, Antwerpen 1616.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.118, p.500 en 503.

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de druk naar dit ontwerp 78. (2) Bij vergelijking met 78 blijkt, dat voor de druk toch een oplossing gekozen is waarvan geen ontwerp is overgeleverd. (3) De drie gedrukte ontwerpen staan naast elkaar op één vel papier. Dit stuk werd echter later ingebonden in een groot recueil en kon daardoor niet als één geheel voor reproductie worden opgenomen. Ook traden bij de opname vertekeningen op. (4) Dat aan het uiterlijk van dit boekje bijzondere zorg werd besteed, kan mede blijken uit het feit, dat de titelpagina voor de tweede druk werd gemaakt naar een tekening van P.P. Rubens. (5) Zie p.23, 94, 111, 112, 115.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: gedrukt ontwerp, geschreven ontwerp.

80 Tekening voor de gegraveerde titelpagina van: G.A. Bredero, *Alle de spelen*. Pieter van Waesberge, Rotterdam 1622.[aant.]

Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Inv.137, portef, 2:2-3.

AANTEKENINGEN. (1) De tekening is van Willem Buytewech. (2) Voor de druk zie 81. (3) Zie p. 40, 111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gegraveerde titelpagina.

LITERATUUR. Dit ontwerp wordt in een historisch overzicht over de illustratie in de zeventiende eeuw genoemd in: E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1934, p.14. Zie over Buytewech: E. Haverkamp Begemann, *Willem Buytewech*, Amsterdam 1958 (proefschrift Utrecht), en J.G. van Gelder, 'De etsen van Willem Buytenwech', in: *Oud-Holland* 48, aflevering 1-6, 1931, p.49-72.

81 Gegraveerde titelpagina van: G.A. Bredero, *Alle de spelen*. Pieter van Waesberge, Rotterdam 1622. Unger, *Bibliographie Brederoo*, B.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2491D13.

GEGRAVEERDE TITEL. Alle de Spelen | VAN | *Gerbrand Adriaenss* | *BREDERO*, | *Amsterdammer* | *By Pieter van Waesberge tot Rotterdam*.

COLLATIE. 4°: ?^{4}, A-3S^{4}, 260 ff., ongepagineerd. 2Z is gemerkt: Z.

INHOUD. ?1*r*: *gegraveerde titel*. ?1*v*: *blanco*. ?2: *blanco*. ?3*r*: Aen de E.E. Hooch-Achtbare, Wijse ende zeer | Voorsienige Heeren, myne Heeren de | BORGERMEESTEREN | ENDE | RADEN | Der Wijdtberoemder COOP-STADT | AMSTELREDAM. | (*door Samuel Coster*). ?4*v*: Namen der Spelen van den inhoudt deses Boecx. A1*r*: G.A. BREDEROOS | GRIANE. | **Op zijn Spreuck | Het kan verkeeren. | Eerst Ghespeelt** t'AMSTELREDAM **Sondaghs | voor Kermis, 't Jaer** 1612. **doch eerst gedruckt | vier Jaren na dat 't gespeelt is.** |(*vignet*)| TOT ROTTERDAM, | By Pieter van Waesbergen Boeckverkooper, | Anno 1622. I4*r*: G.A. BREDEROOS | **Treur-spel | Van** | RODD'RICK | **Ende** | ALPHONSVS. | Op de regel: | *De vrunden mogen kijven*, | *Maar moeten Vrunden blijven*. |(*vignet*)| (*verder als eerste titel*). Anno 1622. S1*r*: G.A. BREDEROOS | **Over-gesette** | LVCELLE. | **Op het woort:** | SCHYN BEDRIECHT. | (*verder als eerste titel*). 2C1*r*: G.A. BREDEROOS | **Moortje, | Waar in hy** | TERENTII | EVNVCHVM | **heeft Na-gevolght.** | Op 't VVoort: | **Ongesien, kan geschien.** | (*verder als eerste titel*). 2N3*r*: G.A. BREDEROOS | **Spaanschen Brabander,** | IEROLIMO. | **Gespeelt op de eerste Duytsche** | ACADEMIE, | **Op het woort:** | Al sietmen de luy men kensse niet.| (*verder als eerste titel*). 2X1*r*: G.A. BREDEROOS | KLVCHTEN | **Als | Vande | Koe. Sy men sonder Goetigheyt. | Den Molenaer. Ende den Quacksalver.** | (*verder als eerste titel*). 2Z3*r*: G.A. BREDEROOS | **Klucht,** | VAN | SYMEN | **Sonder Soeticheyt.** | (*verder als eerste titel*). 3B3*r*: G.A. BREDEROOS | KLVCHT | **Van | Den Meulenaer.** | *Gerijmt in 't Jaer* 1613. | (*verder als eerste titel*). 3D3*r*: G.A. BREDEROOS | **Klucht, | Vanden** | HOOGHDVYTSCHEN | **Quacksalver.** | (*verder als eerste titel*). 3F1*r*: G.A. BREDEROOS | **Nederduytsche Rijmen, | Als is: | Verscheyden Brieven, soo in en buyten | Rijm; oock het Lof van** | RIICKDOM en ARMOEDE: | Ende vele dergelijcke sinrijcke ghedichtselen | meer, by hem beschreven. | (*verder als eerste titel*). 3R4*v*: **Lyck-dichten | Over 'tafsterven des aardighen ende vermaerden Poeets,** |GARBRANT ADRIAENSZ. | BREDERODE. |(*vignet*). 3S4*v*: FINIS.

AANTEKENINGEN. (1) Naar 80 gegraveerd door J. van de Velde. (2) Volgens J.H.W. Unger, *G. Az. Brederoo; eene bibliographie*, Haarlem 1884, p.4, is het getal 35 voor de leeftijd van de auteur fout en zou er 33 moeten staan. (3) De graveur heeft de tekening nauwkeurig gevolgd; hij vergat echter de uitstekende hoek van het voetstuk, op de tekening aan de rechterzijde onderaan. (4) Zie p.32, 33, 39, 40, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

82 Kaart van Straat Magellaens, opgedragen aan Constantijn Huygens, uit het tweede deel van: *'t Toonneel des aerdriicx*,

ofte nievwe atlas. Willem Janszoon & Joan Blaeu, Amsterdam 1635.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1804A3.

GEGRAVEERDE TITEL. TWEEDE DEEL | VAN 'T | TOONNEEL | DES AERDRIICX, | Ofte | NIEVWE ATLAS, | uytgegeven | Door | Wilhelm: en Iohannem Blaeu. | AMSTERDAMI, | Apud Guiljelmum | et Iohannem Blaeu. | ANNO CIↃ IↃC XXXV.

AANTEKENING. (1) Dit detail wordt getoond als voorbeeld van de beroemde uitgaven van de Blaeu's op het gebied van de kartografie. (2) Zie p.32, 35, 36, 39.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Kaartdruk.

LITERATUUR. S.J. Fockema Andreae, *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der negentiende eeuw; met medewerking van B. van 't Hoff; with a summary in English*, Den Haag 1947. *De Blaeu's, beschrijvers van land-, hemel- en waterwereld; catalogus van de tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum, 26 juli-30 september 1952*. F.J. Dubiez, 'De Amsterdamse boekdrukkers en kaartenmakers Willem Janszoon Blaeu en Joan Blaeu', in: *Ons Amsterdam*, 10de jaargang, nr 5, 1958, p.139-148. H. de la Fontaine Verwey en W. Gs Hellinga, *In officina Ioannis Blaeu; twee inleidende studies bij een kleine tentoonstelling van de Dr. P.A. Tiele-Stichting*, Amsterdam 1961.

83 Gegraveerde titelpagina van: C. Huygens, *Otia*. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354B11.

GEGRAVEERDE TITEL. CONSTANTINI HUGENII | Equitis | OTIA. | VERSUS | inopes rerum, nugaeque | canorae. | CONSTANTER.

TITEL. CONSTANTINI HVGENII | Equitis | OTIORVM | LIBRI SEX. | *Poëmata varij sermonis, stili*, | *argumenti*. | HAGAECOMITIS, | Typis Arnodi Meuris. ‖ CIↃ IↃ CXXV.

COLLATIE. 4°: a-c^{4} d^{2}, ^{1}A-F^{4}, .^{2}, ^{1}G-I^{4},.^{2}, ^{1}K-P^{4} Q^{2}, (^{2}A-F^{4} G^{2}), ^{3}A-Y^{4} Z^{2}, 180 ff., pp.: [28]1-46[6]47-66 [8]67-115[9]1-31[3]1-75 78-181[1]. Totaal 360 pp.

INHOUD. (*gegraveerde titel* + *gegraveerd portret* +) a1*r*: *titel*. a1*v*: *inhoudsopgave*. a2*r*: *opdracht*: DANIELI HEINSIO, | *Equiti*, | Consiliario & Historiographo | Regio, | *Viro* & *Amico* incomparabili. | (*gedateerd: op* a3*r*: Hagae-Comitis, vi.Cal.Iun.cIↃIↃ cxxv.). a3*r*: AD EVNDEM. a4*r*: OTIOSE LECTOR. b1*r*: *Ad* | CONSTANTINVM HVGENIVM | EQVITEM, | Poematum suorum libros Latino, Gallico, | Italico, & Belgico sermone edentem. | (*gedicht door C. Barlaeus*). b2*v*: *In eundem* | EPIGRAMMA. | (*gedicht door I. Westerbaen*). b3*r*: Aen den Heere | CONSTANTIN HVYGENS | *Ridder & c.* | *OP SYNE* | Leedighe wren. | SONNET. | (*gedicht door P.C. Hooft*). b3*v*: OP DE SELVE. | (*gedicht door P.C. Hooft*). c1*r*: SONNET | op de | LEDIGHE VYREN | *van de Ed.Here* | *CONSTANTIN HUYGENS*. | *Ridder*. | (*gedicht door Laurens Reael*). c1*v*: Op de |LEDIGE VVREN | *van de Heer* | Constantin Huygens. | (*gedicht door I.V. Burch*). c2*r*: Op de | LEEDIGE VYREN | *van d'Heere* | Constantin Huygens | *Ridder*. | (*gedicht door I. Westerbaen*). c2*v*: OP DE DICHTEN | van de Heer | CONSTANTIN HVYGENS | *Ridder & c.* | (*gedicht door I. Br[osterhuyzen*]). c3*r*: Op de | LEDIGE VREN | *van den Geestrijcken Heere* | CONSTANTIN HUYGENS. | (*gedicht door I.V. Vondelen*). c3*v*: Om 't wtkomen der Gedichten | VAN DEN HEERE | *Constantin Huygens*. | (*gedicht door N.N.=P.C. Hooft*). d1*r*: Op de | LEDIGHE VREN | *van den Heer* | CONSTANTIN HVYGENS, | Bysonders op desselfs | PRINTEN. (*gedicht door F.B.*). d1*v*: *blanco*. d2*r*: *binnentitel*: OTIORVM | LIB.PRIMVS. ‖ FARRAGO LATINA. d2*v*: *blanco*. ^{1}A1*r*: *tekst*. ^{1}F3*v*: *einde tekst*. ^{1}F4*r*:

blanco. [1]F4*v*: *blanco*. ∴ 1*r*: *binnentitel*: OTIORVM | LIB.II. ‖ Des | HEVRES OISIVES | DE CONSTANTIN HVYGENS | LIVRE SECOND. | Qui contient | LES EFFORTS | FRANCOIS & ITALIENS. ∴ 1*v*: *blanco*. ∴ 2*r*: *opdracht: A. Mesdam. les* | GEERTRVDE & CONSTANCE | HVYGENS. [1]G1*r*: *tekst*. [1]I2*v*: *einde tekst*. [1]I3 *en 4: blanco*.:1*r*: *binnentitel*: OTIORVM | LIB.III. ‖ Der | LEDIGE VREN | van | CONSTANTIN HVYGENS | DERDE BOECK. | Daer in meest | BIBEL-STOFF.:1*v*: *blanco*. :2*r*: *opdracht: Aen Mejoffrouw* | Me Ioffw. SVSANNE HOEFNAGLE. [1]K1*r*: *tekst*. [1]Q1*r*: *einde tekst*. [1]Q1*v*: *blanco*. [1]Q2*r*: *binnentitel*. OTIORVM | LIB.IV. ‖ Der | LEDIGE VREN | van | CONSTANTIN HUYGENS | VIERDE BOECK. | daer in | 't KOSTELICK MALL | ende | 't VOORHOVT: | *Met weinigh meer*. | Alles van den Zeewschen Druck, ende | midsdien, onoversien, onverbetert. (*Hierna volgt een inseraat, met eigen paginering en signering*). [2]A1*r*: *titel: in de meeste exemplaren uitgesneden*: Ledige Uren | VAN | CONSTANTIN HUYGENS, | *Dat is*: | 't KOSTELICK MALL | ende | 't*VOORHOVT:* | *Met weinich meer*. | Alles van den Zeewschen Druck, ende | midtsdien onoversien, onverbetert. |(*vignet*)| t'AMSTELREDAM, ‖ Gedruckt by *Theunis Iacobsz*, Boeck-drucker in de Wolvestraet, | in de Historie van Josephus, AANO 1643. [2]A2*r*: AEN DEN IESER, | *Soo op het* | COSTELICK MAL, | Als op het | VOOR-HOVT | *VAN* | *'s-GRAVENHAGHE*, | VAN D'HEERE | Constantin Huygens. (*gedicht door F.C.*). [2]A3*r*: AEN DEN | *Hoogh-gheleerden Heer* | CONSTANTIN HVYGENS, | Op het uyt-gheven | VAN SYN | COSTELICK MAL, | ENDE | *HAEGHSCHE VOOR-HOVT*. (*gedicht door J. de Brune*). [2]A4*r*: GEDICHT | op het ghenoeghelicke | HAEGHSCHE VOOR-HOUT, | GHESHREVEN | *Door den hoogh-gheleerden Heer* | CONSTANTIN HUYGENS. (*gedicht door I. Luyt*). [2]A4*v*: GEDICHT | Op het | HAEGHSCHE VOOR-HOVT, | *ENDE* | COSTELICK MAL, VAN D'HEERE |CONSTANTIN HVYGENS. [2]B1*r*: *tekst*: ΚΕΡΚΥΡΑΙΑ ΜΑΣΤΙΣ, | *SATYRA*. | DAT IS, | 't COSTELICK MAL. | AEN DE HEERE | IACOB CATS, | *Pensionaris der Stadt* | DORDRECHT. [2]C2*r*: *einde Costelick Mal*. [2]C2*v*: GROETE | *AEN DE IOFFROVWEN* | ANNA *ende* TESSELSCHADE | VISSERS; | MITSGADERS DE HEERE | *P.C. HOOFT*, | DROST VAN MVYDEN. [2]C4*v*: *eind*. [2]D2*r*: BATAVE TEMPE, | DAT IS | 'T VOORHOVT | VAN | SGRAVENHAGE. [2]G2*r*: *eind; hierna nog enkele gedichten*. [3]A1*r*: *binnentitel*: OTIORVM |LIB.V. ‖ Der | LEDIGE VREN | van |CONSTANTIN HVYGENS | VYFDE BOECK | daer in | DE STEMMEN | eeniger Steden en Dorpen van | HOLLAND: | *Mitsgaders* | SIINE | CHARACTERES | oft | PRINTEN. [3]A1*v*: *tekst*: DEN | STEMMENDEN STEDEN | *van* | HOLLAND | *ende* | WESTVRIESLAND | *GELVCK*. [3]B4*r*: *einde*. [3]B4*v*: CHARACTERES | Dat zijn | PRINTEN. [3]C1*r*: *Voorspraeck* | van de | PRINTEN; | Aen mijn' BROEDER | *Secretaris van State*. (*gedicht*). [3]C3*r*: *inleiding*: LEDIGE LESER. [3]C3*v*: *tekst*. [3]K3*r*: *einde tekst*. [3]K3*v*: *blanco*. [3]K4*r*: *binnentitel*:| OTIORVM | LIB.VI. ‖ Der | LEDIGE VREN | van CONSTANTIN HVYGENS | SESTE BOECK. | daer in | VAN ALS. [3]K4*v*: *blanco* [3]L1*r*: *tekst*. Z2*r*: CONSTANTER. ‖ SATIVS OTIARI EST, | QVAM NIHIL AGERE. Z2*v*: *errata*.

AANTEKENINGEN. (1) 83-92 betreffen de uitgave van de *Otia* 1625; ze laten de samenwerking zien tussen drukker en auteur. (2) De hier afgebeelde titelpagina is waarschijnlijk vervaardigd naar een ontwerp van Huygens, dat verloren is gegaan. Dergelijke schetsen van deze auteur zijn echter wel overgeleverd voor het titelblad van de *Momenta Desultoria*; zie 109-113. (3) Zie p.39, 110, 111.

LITERATUUR. Voor Huygens: P.J.H. Vermeeren, ‘Vastaerts penn in arrebeyt; studiën over de werkmethode van Constantijn Huygens in zijn Nederlandse gedichten uit de periode 1617-1627’, in: *De Nieuwe Taalgids* 52, 1959, p.202-212 en 264-274.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

84 Gedrukte kopij voor pagina 15 van: C. Huygens, *Otia*. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Den Haag, koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.XLVIII, f.100 verso.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 85. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs tonen de druk. (3) Zie 83, aant.1. (4) De kopij is een oude drukproef; de correcties zijn door een andere hand en donkerder inkt te onderscheiden van de notities die later voor het klaarmaken van de kopij voor de editie 1625 zijn bijgeschreven:

Vers	**Proef**	**Druk**
28	*car[-n]isse*	*caruisse*
31	*[-o]rbis*	*Orbis*
38	*vestr*[*-i*]	*vestri*
40	*su*[*-f*]	*sui*

Van verschillende veranderingen is niet zeker of ze voor het gereedmaken van kopij of wel voor correctie van de drukproef hebben gediend. Zo zijn er komma's in de tekst geplaatst en ook is onderkast veranderd in kapitaal. Voor het gereedmaken van de kopij werd de titel bovenaan de eerste kolom gewijzigd. (5) De drukker, die met de auteur de kopij doorging, tekende de volgorde van de stukken in de druk met potloodcijfers aan (hier een cijfer 5, links boven naast de titel) en gaf elders verdere aanwijzingen erbij; zie 86. (6) Tussen kopij en druk worden de volgende varianten gevonden:

Kopij		**Druk**	
r. 5	*perpetuùm*	r. 3	*pertuùm*
vs 2	*arua*	vs 2	*arva*
vs 6	*meis*	vs 6	*meis;*
vs 11	*ita*	vs 11	*ità*
vs 15	*Nec*;	vs 15	*Nec*,
vs 16	*meis*,	vs 16	*meis*;
vs 19	*iubet*	vs 19	*jubet*
vs 19	*cūi*	vs 19	*cui*
vs 19	*Batauo*	vs 19	*Batavo*.

(7) Over het twee keer plaatsen van signaturen is op p.97. gesproken. De oorzaak van het verplaatsen van de formaatsignaturen berust hier in het ontwerp. Wanneer

de eerste signatuur zou zijn gehandhaafd, zou de titel voor dit stuk onderaan een pagina zijn gekomen. De auteur schijnt dit in dit geval te hebben willen vermijden, hoewel hij het elders in het boek wel toelaat; zie 92. Iets dergelijks gebeurt ook in 1650 in de drukkerij van J. Blaeu; zie 117-119. (8) Zie verder 86, aant.5. (9) Zie p.94, 96, 97, 98, 104, 112, 117, 145.

ANALYSE. Druk: drukproef, kopij. Drukproef: correctie, eenzijdige druk, smet door kooiraam. Kopij: correcties in de kopij, formaatsignaturen verplaatst, gedrukte kopij; genummerde kopij. Letter: cursief, fleurons, romein; swashletter. Ontwerp: twee kolommen.

85 Pagina 15 van: C. Huygens, *Otia*. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354B11.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 84. (2) Zie 84, aant.6. (3) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs de druk; zie 83, aant.1. (4) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: doorslag. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: custode, paginering.

86 Kopij voor pagina 21 van: C. Huygens, *Otia*. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.XLVIII, f.100 recto.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 87. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs de druk; zie 83, aant.1. (3) Het cijfer 5 bovenaan de pagina is door de drukker, die met de auteur de kopij is doorgegaan, zie 84, aant. 5, genoteerd om de volgorde van de delen van de kopij aan te geven. De drukker schreef hieronder: ‘Dit moet onder aen staen in kleyne ronde letterkens’. (4) De tekst staat op de versozijde van het plano dat als 84 is afgebeeld; de doorslag van deze druk is hier zichtbaar. (5) Links boven een deel van de doorgehaalde formaatsignatuur C5-Fol.21. Uit de plaatsing van deze signatuur blijkt, dat het onderschrift oorspronkelijk bovenaan p.21 van de uitgave kwam te staan. Dit kan mede een reden zijn geweest waarom de tekst in de druk is opgeschoven, met als gevolg dat een tweede stel signaturen werd geplaatst; zie 84, aant.7. (6) De volgende varianten tussen kopij en druk worden gevonden, waarbij uit 2, 4 en 6 blijkt, dat in een niet overgeleverde drukproef nog door de auteur wijziging in de tekst moet zijn aangebracht:

r.	Kopij	r.	Druk
1	*humanissimi*	10	*hnmanissimi*
2	*luuenes*	11	*luvenes*
4	*operâ*	13	*opera*
6	*parum honestè cum*	14	*aeque parum cum*

(7) Het teken ff links onderaan betekent *in fine*; inderdaad wordt dit teken na het slot van het gedicht geplaatst; ditzelfde teken, niet afgebeeld, komt ook voor op de dorsozijde van 66. Het teken in de vorm van een cijfer 4 aan het einde van de tekst

is herhaald onder de titel op dorsozijde, 84, en kan als verwijzingsteken hebben gediend. Het moet dan oorspronkelijk in de bedoeling van de auteur hebben gelegen deze Latijnse commentaar tussen titel en tekst in te plaatsen. (8) Zie p.94, 96, 97, 98, 104.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur verplaatst, genummerde kopij, notitie voor de zetter, verwijzingsteken. Notitie: notitie voor de zetter. Ontwerp: geschreven ontwerp.

87 Pagina 21 van: C. Huygens, *Otia*. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354B11.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 86. (2)

83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs tonen de druk; zie 83, aant.1. (3) Zie p.94, 112, 141.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: paginering. Zetten: zetten van een lijn.

88 Gedrukte kopij voor pagina 98 van: C. Huygens, *Otia*, liber III. Aert Meuris, Den Haag 1625. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.Lb, f.C1 recto.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 90. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij; de overige nrs tonen de druk; zie 83, aant.1. (3) De volgende varianten tussen kopij en druk, voorzover afgebeeld worden gevonden, de beide laatste in notitie rechts onder:

r.	Kopij	r.	Druk
18	*V*	1	*Vw'*
18	*gherechticheyt*	1	*gerechtigheid*
19	*D'een'*	2	*d'Een*
19	*onuytsprekeliick*	2	*onuytsprekelick*
4	*voorbij*	5	*voorby*
4	*reghel*	5	*regel*

Of hier sprake is van een verandering door de zetter, of door de auteur in de proef is evenals bij 84 niet uit te maken; zie 84, aant.3. (4) Rechts onderaan staat de notitie: ‘Weest gewaerschowt | Leser, dat de Schriftuer-|plaetsen somwijlen in 't setten | voorbij haren reghel | geschoten zijn’. (5) Doorgehaald zijn de binderssignatuur C en de custode 1. *Cor.*; zie ook 200. (6) Zie p.94, 96, 99, 104, 141.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag, kopij, proefdruk?, register slecht. Kopij: correcties in de kopij, formaatsignatuur, gedrukte kopij. Letter: romein. Ontwerp: randnoten. Proefdruk?

89 Gedrukte kopij voor pagina 98 van: C. Huygens, *Otia*, liber III. Aert Meuris, Den Haag 1625. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.Lb, f.C1 verso.

TITEL. Christelijcke bedenkinghen. | OVER DE | THIEN GEBODEN | DES HEEREN. | *Tot vervolgh op de voorgaende* | VERCLARINGHE | Van de xii. Artijckelen | Des Christelijcken Gheloofs. | *Psalm* 119.9. | Hoe sal eenen Iongelinck sijnen vvech onstraffelijck | gaen? Wanneer hy hem houdt naer uvve | vvoorden. | (*in smalle rand van fleurons*) CONSTANTER. | IN 'S GRAVENHAGE. | By *Aerdt Meuris*, Boeckvercooper, in de Papestraet, | in den Bybel. Anno. M.DC.XIX.

COLLATIE. 4°: A-B^4 C^2, 10 ff., ongepagineerd.

INHOUD. A1*r*: *titel*. A1*v*: *blanco*. A2*r*: *spreuk*: EXODI XX. A3*r*: *tekst*. C1*r*: *eind*. C1*v*: *Sapientia mundi hujus stultitia est apud Deum*. C2: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 90. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs tonen de druk; zie 83, aant.1. (3) In de marge staat de aantekening: 'In Casijf'. (4) Vers 3 *Navigat ad summo* wordt in de druk *Navigat ad patrio*, vers 4 *Scilicet, hoec animi... mei* wordt in de druk *Sic etiam mentis... meoe*. Er is dus door de auteur nog ingrijpend gewijzigd in de proeven. (5) Zie p.94, 96, 99, 104, 112, 141.

ANALYSE. Druk: doorslag, kopij, moet, proefdruk?, register slecht. Kopij: correcties in de kopij, gedrukte kopij. Letter: cursief, romein. Ontwerp: letter aangegeven. Proefdruk?

90 Pagina 98 van: C. Huygens, *Otia*, liber III. Aert Meuris, Den Haag 1625. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354B11.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 88 en 89. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs de druk; zie 83, aant.1. (3) Voor varianten tussen kopij en druk zie 88, aant.3 en 89, aant.4. Gegevens over het ontwerp worden verstrekt onder 89, aant.3. (4) Het onderaan de kopij 88 bijgeschreven jaartal is in de druk niet daar, maar onder het volgende gedicht geplaatst, waarvan de kopij onder 89 is getoond. (5) De auteur blijkt in de proeven nog ingrijpende wijzigingen te hebben aangebracht. (6) Zie p.94, 112, 141.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag, moet. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: paginering. Zetten: zetten van een lijn.

91 Kopij voor pagina's 159 en 160 van: C. Huygens, *Otia*, liber VI. Aert Meuris, Den Haag 1625. Uitsnede. aant.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.XLa.1625.5.

BESCHRIJVING. Los velletje papier, één zijde blanco, 20,8 × 19,9 cm. Afgebeeld is een uitsnede van het document. In de linkerbovenhoek van het oorspronkelijke stuk staat nogmaals het woord SNICKEN. (*onderstreept*) met daaronder in twee kolommen, die naderhand zijn doorgehaald, dezelfde tekst die in de rechterbenedenhoek in een kader geplaatst is: SNICKEN. (*onderstreept*) | (*b*) [-De malis minimum <in Capitalen>.] | (*a*) [-DE MALIS] (*d*) <De malis minimum> (*onderstreept*) <Cursif.> | [-Aen mijne*n* Leser] | [-<23>]. *Kolom a*: [-Siet | Niet | Na de*n* | Quade*n* | Sang-|gang | Leser | Deser | Sucht-|klucht |'Kvouwse|'Khouwse | Kort | 'Kschort | Seuen | Teven | Daer | Maer | Vander | Ander' | Een | 'Tbeen | Souwen | Vouwen. | Tzijn | Mijn' | Snicken (*onderstreept*) | Ick en | Kan | Van |]. *Kolom b*: [-'Tquade | Na de | Reên, | Geen | Minder | Hinder | Aen | Slaen [-<gaen>].]. *Onderaan kolom b is een streep, met daaronder*: (c) [-<De malis minimum> <capitaeltjens>]. *Hieronder opnieuw een streep en daaronder onderstreept*: 1625. *Rechtsboven*: Van dese regeltjens mogen maer 3. ten hoochsten | neffens een opde page staen. Dus salmen dit | gedicht setten mogen met 12. in elcke colomme als | hier onder aengewesen is; Van gelijcken salmen alle | de volgende aft tellen mo[g+] <e>ten, dat sij ten naesten | bij gelijck staen. *Hieronder een berekening: 38, het*

totaal aantal regels, door 3 gedeeld, levert 12, met rest 2. Het getal 24 maakt deel uit van de berekening. Tenslotte

staat binnen het omlijnde: SNICKEN.|(*onderstreept*) (*e*) De malis minimum... |. *Kolom a*: Siet | Niet | Na den | Quaden | Sang-|Gang, |(*streep*)| Leser | Deser | Sucht-|Klucht. | 'Kvouwse, | 'Khouwse [-Kort], | (*streep*) | [-'Kschort]| [-Kort], |[-'Kschort]|. *Kolom b*: Kort, | 'Kschort | Zeven | Teven, | Daer | Maer |(*Formaatsignatuur*: V6/Fol.160)| Van der | Ander' | Een | 'Tbeen | Vouwen | Wouwen [,+] <.> |. *Kolom c*: Tzijn | (*streep*) | Mijn' |SNICKEN: | Ick en | kan | Van | 'Tquade | Na de | (*streep*) | Re'ên | geen | Minder | Hinder | Aen | Slaen. | (*streep*) | CIↃIↃCXXV | (*streep*) | (*sluitteken*).

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 92. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs de druk; zie 83, aant.1. (3) De oorspronkelijke tekst werd doorgehaald en overgeschreven. Het omlijnde toont het ontwerp, dat inderdaad in de druk is nagevolgd. (4) *De malis minimum*: Eerst werd in kapitalen begonnen met: (*a*) DE MALIS (uiterst links boven). Daarna werd vlak onder de titel: SNICKEN: (*b*) *De malis minimum* geschreven met de toevoeging door een andere hand: 'in Capitalen'; ook dit werd weer geheel doorgehaald. Daarna werden deze woorden aan het eind van het gedicht onder de tweede kolom geschreven met de toevoeging (*c*): 'in capitaeltjens'; ook dit werd doorgehaald. De woorden werden nu op dezelfde hoogte als de eerste DE MALIS geplaatst (*d*), echter met de toevoeging: 'Cursif'. Dit is de definitieve vormgeving, die bij het overschrijven gehandhaafd bleef (*e*). (5) De tekst op p. 160 van de druk is als volgt verdeeld:

Van der	*'t Zijn*	*Na de*
Ander'	*Mijn'*	*Re'en*
Een	*SNICKEN*:	*Geen*
't Been	*Ick en*	*Minder*
Souwen	*Kan*	*Hinder*
Vouwen	*Van*	*Aen*
	't Quade	*Slaen*
		CIↃIↃCXXV

In de kopij staan de strepen voor de kolommen 2 en 3 van deze pagina onder de woorden *Tzijn* en *Na de*. In de druk staan deze woorden echter bovenaan de kolom. In de proef van de *Otia* hebben kolom a en b elk dus eerst zeven regels geteld en kolom c zes plus het jaartal, dat dan zonder veel interlinie onder de laatste regel zou hebben kunnen staan. (6) Bij het schrijven van de definitieve redactie werd eerst in de eerste kolom een fout gemaakt, die direct hersteld werd. De correctie zelf werd echter ook doorgehaald teneinde het ontwerp duidelijker aan te geven. De sub 5 aangegeven correctie in de druk is dan ook waarschijnlijk in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoeling van de schrijver. (7) Zie p.94, 96, 97, 98, 104, 111.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij, sluitteken. Kopij: correcties in de kopij, formaatsignatuur, herschreven kopij. Ontwerp: aangeven van de letter, berekening voor het ontwerp, notitie voor de zetter, geschreven ontwerp. Notitie: notitie voor de zetter.

92 Pagina 159 van: C. Huygens, *Otia*, liber VI. Aert Meuris, Den Haag 1625.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1354B11.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 91. (2) 83-92 betreffen alle de uitgave van de *Otia*. 84, 86, 88, 89 en 91 tonen kopij, de overige nrs de druk; zie 83, aant.1. (3) Zie de aantekeningen bij de kopij 91. (4) Zie p.94, 112, 152.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag, moet. Letter: cursief, romein. Ontwerp: drie kolommen, twee kolommen, paginering. Zetten: zetten van een lijn.

93 Kopij voor folium D1 verso van: P.C. Hooft, *Baeto*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1626. Leendertz, *Bibliographie* 108. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.CLXXIae.

TRANSLITTERATIE.

Zeghemondt.
Grootachtbre Coningin mijn naem is Zeghemondt.
Jck bid, gebiedt mijn ampt niet dat het [-*wt het spoor″vaer*.] ≤*overtreede*.≥
De misdaedt doemt [-*haer*] ≤*zich*≥ *self, en brengt* [-*haer*] ≤*zijn*'≥ *vloecke* [-*voor″haer*.] ≤*mede*.≥
[-*Zij*] ≤*Die*≥ [-*kiesf*] ≤*keert*≥ *des hemels jonst van de*[-*n*] *misdaeders af*,
En drijft [-*hen*] ≤*hun*≥ *heftigh toe de vreese van* [-*haer*] ≤*de*≥ *straf*.
Maer wij sijn tusschen God en mensch gestelt in 't midden,
580
Om, als de misdaedt vloeckt, de peenen af te bidden.
En 't sterffelijck geslacht te lichten [-*haer*] ≤*hun'*≥ *ellendt*.

[-580] Penta.
Nochtans op dat alhier mijn [*t*~+]<*ijv*>er [~+]<*w*>*erd bekent*,
Soo sal jck vloecken self, als die mijn' trouw wil gae″slaen.

Rijcheldin.
Gelijck vw Maejestejt mij voorgaet sal jck nae″gaen.

Penta.
Oprechte vriendschap sweer jck v van deser wr:
Oft meen jck 't anders slae mij 't helsch en 't hemelsch vujr.

Zeghemondt.
Tot dees' beloften, O Godinne geeft vw' [-*zeghe*[-*n*].] *zeghen*.
En doet ghij, O vorstin, hier vw' beloften [-*tege*[-*n*]<'>. *tegen*.

Rijcheldin.
Oprechte vrundschap sweer jck v van deser wr:
590
Oft meen jck 't anders, slae mij 't helsch en 't hemelsch vujr.

[□+]<Z>eghemondt.
Tot [-*dese woorden*] ≤*dees' beloften*≥ *oock Godinne, geeft vw* [-*zeghe*[-*n*],], *zeghen*.
[-*En*] [-*ijders hart met vuir van Liefde wilt*] [-≤*goedertierelijck wilt ijders hart*<*e*>≥] [-*bewegen*.]

[-590] Baeto.
Al wat mijn' vrouwe doet [-*vest jck*] ≤*grijpt plaets*≥ *van mijnen 't* [-*weghe*[-*n*].] ≤*weghen*.≥

Zeghemondt.
Op datmen dit verbondt ten crachtighsten volvoer,

Vw rechter duimen rejckt, dat jck se t' saemen snoer
Om 'tlaeuwe bloedt daer wt van wederzij[*-d*] *te pricken*:
'Twelck v gelieven sal elck[*-anders*] ≤*'s anders*≥ *in te slicken*.
verwijzingsteken, onderaan de pag. verwijzingsteken:
Ghij o Godinne, ghij die hebt in vw bestier
De werking van het wt en van 't inwendigh vier,
[*-met vwe warmt, Godin*] ≤*Verduwt soo met vw warmt*≥ *dees' droppelen van bloede*
600

[-*Soo stiert*,] ≤*dat ijdre*≥ [-*dat ijyder*] ≤*deser twee*[-*n*]≥ *van* [-*de*]*s anders bloedt sich voede*:

AANTEKENINGEN: (1) Voor de druk zie 94. (2) Voorbeeld van slechte kopij. (3) De slechte toestand in materieel opzicht is toe te schrijven aan het feit, dat de auteur het Ms. jaren lang onder zijn vrienden heeft doen circuleren eer het werd uitgegeven. (4) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten:

Kopij	**r.**	**Druk**
misdaeders	1	*misdaders*
drijft	2	*dryft*
vreese	2	*vreeze*
Maer	3	*Maar*
wij	3	*wy*
sijn	3	*zyn*
God	3	*Gód*
misdaedt	4	*misdaadt*
sterffelijck	5	*sterffelyck*
geslacht	5	*geslaght*
hun'	5	*hunn'*
Nochtans	6	*Nóchtans*,
mijn ijver	6	*myn yver*
Soo	7	*Zó*
sal	7	*zal*
jck	7	*ick*
self	7	*zelf*
mijn	7	*myn*
trouw	7	*tróuw*
gae-slaen	7	*gae-slaan*
Gelijck	8	*Gelyck*
vw	8	*uw*
Maejesteyt	8	*Majesteit*
mij	8	*my*
voorgaet	8	*voorgaat*,
sal	8	*zal*
jck	8	*ick*
nae-gaen	8	*nae-ga n*
Oprechte	9	*Opreghte*

v	9	*u*
deser	9	*dezer*
wr	9	*uur*
Oft	10	*Oft*,
jck	10	*ick*
anders	10	*anders*,
mij	10	*my*
vujr	10	*vuur*
Tot	11	*Tót*
beloften	11	*belóften*
O Godinne	11	*o Gódinne*
geeft	11	*geef*
ghij	12	*ghy*
O vorstin	12	*o vórstin*
vw'	12	*uw'*
beloften	12	*belóften*
tegen	12	*teghen*
Oprechte	13	*Opreghte*
jck	13	*ick*
v	13	*u*
deser	13	*dezer*
wr	13	*uur*
Oft	14	*Oft*,
jck	14	*ick*
mij	14	*my*
vujr	14	*vuur*
Tot	15	*Tót*
beloften	15	*belóften*
oock	15	*óóck*
Godinne	15	*Gódinne*
geeft	15	*geef*
vw	15	*uw'*
mijn'	16	*myn'*
vrouwe	16	*vróuwe*
grijpt	16	*grypt*
plaets	16	*plaats*
mijnen	16	*mynen*

crachtighsten	17	*krachtighsten*
Vw	18	*Uw'*
rechter	18	*reghter*
rejckt	18	*reickt*
jck	18	*ick*
se	18	*ze*
t'saemen	18	*t'zamen*
snoer	18	*snoer*,
tlaeuwe	19	*tlaauwe*
daer	19	*daar*
wt	19	*uyt*
wederzij	19	*wederzy*
'Twelck	20	*'t Welck*
v	20	*u*
sal	20	*zal*
Ghij	21	*Ghy*,
O	21	*o*
Godinne	21	*Góddinne*
ghij	21	*ghy*
vw	21	*uw*
werking	22	*wercking*
wt	22	*uyt*
soo	23	*zó*
vw	23	*uw'*
droppelen	23	*dróppelen*
bloede	23	*bloede*,
ijdere	24	*yedere*
deser	24	*dezer*
s	24	*'s*
sich	24	*zich*

(5) Zie p.94, 97, 98, 101, 104.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij, verwijzingsteken in handschrift, formaatsignatuur, vuile kopij.

94 Folium D1 verso van: P.C. Hooft, *Baeto*. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1626. Leendertz, *Bibliographie* 108. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 690B73.

TITEL. P.C. HÓÓFTS | BAETO, | Oft | Oórsprong der Hóllanderen. | TREVRSPEL. |(*vignet*)| *t'*AMSTERDAM, | Gedruckt by Willem Iansz. Blaeuw, op 't Water, | in de gulde Zonnewyzer. | M DC XXVI.

COLLATIE. 4°: A-G^{4} H^{2}, 30 ff., ongepagineerd.

INHOUD. A1*r*: *titel*. A1*v*: *blanco*. A2*r*: INHOVDT. A3*v*: Personaadjen. A4*r*: *tekst*: BAETO, | Oft | Oórsprong der Hóllanderen. | TREVRSPEL. H2*v*: EINDT.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 93. (2) Hoewel in de kopij niet is aangegeven welke letter in de druk gebruikt moet worden, zijn de namen in de marge, in tegenstelling tot de tekst in romein, in cursief gezet. (3) De veel groter vrijheid van de zetter ten opzichte van zijn kopij enerzijds, en het consequente

doorvoeren van deze veranderingen anderzijds blijkt uit de varianten tussen kopij en druk. Zie 93, aant.4. (4) Men lette op de in enkele gevallen niet bij de overige letter passende onderkast z. Het is mogelijk dat de z aangevuld moest worden omdat er niet voldoende waren aangemaakt; het gebruik van z of s wisselde nog sterk in de eerste helft van de zeventiende eeuw. (5) Zie p.35, 94, 112, 119, 152.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag, moet. Letter: aksanten, cursief, romein, swashletter. Ontwerp: randnoten.

95 96 Titel-, voorwoord-pagina en pagina 1 van: *Seder Tefiloth*, Gebeden volgens de Sephardische ritus, uitgegeven op verlangen van Efraim Bueno en Abraham Sarphati. Menasseh Ben Israel, Amsterdam 1626-27. aant. aant.

Oxford, Bodleian Library, C.B.2129.

COLLATIE. 16°: $1\text{-}49^{8}$, 392 ff.

AANTEKENINGEN. (1) 'De corrector Isaac Aboab da Fonseca, Chacham der gemeente Beth Jisrael, verhaalt ons in zijn voorwoord: dat Menasseh ben Israel naar de tekening van den wetschrijver Michael Juda Leon nieuwe Hebreeuwsche lettertypen heeft doen gieten, daar de typen van Bomberg (in Venetië) reeds afgesleten bleken te zijn, en dat twee heeren [Dr. Ephraim Bueno en Abraham Sarphati] door de fraaiheid der typen zóó getroffen waren, dat zij zich opgewekt gevoelden om op hun kosten een klein gebedenboek te laten verschijnen, hetwelk alle vroegere elders verschenen gebedenboeken in volledigheid en fraaiheid van uitvoering zou overtreffen en dat zij hem, Aboab, verzocht hadden de correctie hiervan op zich te nemen. Het titelblad bevat een Hebreeuwsch citaat ontleend aan Deuteronium 32, 28: 'En Israel zal veilig wonen'. De getallenwaarde van het eerste Hebreeuwsche woord van dit citaat duidt het jaartal aan, waarin het boek ter perse gelegd werd:... ((5)386 = 1626). ... Het titelblad vertelt ons bovendien nog, dat de uitgave geschiedde op kosten van Dr. Ephraim Bueno en Abr. Sarphati... Het Kolophon op pag. 361b vermeldt, dat de druk voleindigd is op Vrijdag 13 Tébeth 5387 = 1 Januari 1627.' Zie onder Literatuur. (2) Zie p. 38, 110, 111, 117, 120.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: fleuron, Hebreeuws. Ontwerp: titelpagina.

LITERATUUR. *Menasseh Ben Israel 1604-1657; catalogus van de tentoonstelling georganiseerd door het Genootschap van Joodse wetenschap en het Joods Historisch Museum*, Amsterdam 1957, literatuur onder nr 1, p. 4. Bovenstaand citaat werd ontleend aan: J.M. Hillesum, 'Uit de wordingsgeschiedenis der Hebreeuwsche drukkerijen in Amsterdam', in: *Gids voor de tentoonstelling der Bibliotheca Rosenthaliana ter gelegenheid van het driehonderd-jarig bestaan der Hebreeuwsche typographie in Amsterdam* 1627-1927; *tweede uitgave*, Amsterdam 1927, p.9-13, speciaal p.12-13.

97 Illustratie van I. Saenredam in: Samuel Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem*. Adriaen Rooman, Haarlem 1628. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 266E21.

TITEL. BESCHRYVINGE ENDE LOF | DER STAD |HAERLEM | IN HOLLAND: | **In Rijm bearbeyd: ende met veele oude ende nieuwe stucken** | **buyten Dicht uyt verscheyde Kronijken, Handvesten, Brieven,** | **Memorien ofte Geheugeniszen, ende diergelijke Schrift-** | **ten verklaerd, ende bevestigd.** | *DOOR* | SAMVEL AMPZING, van Haerlem. | Mitsgaders | PETRI SCRIVERII | LAVRE-KRANZ | *Voor* | LAVRENS KOSTER | *Van Haerlem*, | **Eerste Vinder vande** | BOEK-DRVCKERYE. | *De Voor-rede aen den Leser geeft enig onderwijs van onse Nederduytsche Sprake, ende Spellinge*, | *in desen gebruykt, onder den Tytel ofte Opschrift van Nederlandsch Tael-Bericht: han-|deld ook een weynig van de Rijm-konste, tot nut ende lust der weet-gierigen*. |(*fleuron*)| TE HAERLEM, ‖ **By** Adriaen Rooman, **Ordinaris Stads-Boekdrucker,** |clↃ IↃc. xxviii. (*Het woord* Mitsgaders *in civilité*).

COLLATIE. 4°: ?^{4}-3?^{4} 3?(^{4}, ^{1}A-G^{4}, ^{2}A-3V^{4}, 308 ff., pp.: [88]1-489 489 490 492-520[8]. Pagina 39 is gepagineerd als 93, 56 is gepagineerd als 55, 445 is gepagineerd als 544.

INHOUD. (*ingevoegde prent* +) ?1*r: titel*. ?1*v: blanco*. ?2*r*: VOOR-REDE | ENDE TOE-EYGEN-BRIEF. 2?3*r*: EER-DICHTEN OP 'T WERK DES AVTEVRS, | P. SCRIVERII. ^{1}A1*r*: NEDERLANDSCH TAEL-BERICHT. ^{1}G2*r*: ENCOMIVM OPERIS. ^{1}G2*v*: Aenden Erentfesten, Hoog-geleerden, ende seer bescheyden Here. | PETRVS SCRIVERIVS. ^{1}G3*v*: EER-DICHT | Op de Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem | van Samuel Ampzing. ^{1}G4*r*: ORDRE, | **Beleyd, ende Inhoud van** | **het geheele Werk.** ^{2}A1*r: aanvang van de tekst*. 3P4*v*: EYNDE. 3Q1*r*: AENHANGZEL. 3T4*v*: EYNDE. 3V1*r*: TAFEL-REGISTER. 3V2*r*: EYNDE. 3V3*r*: Plaetze van de Platen ofte Printen in dit Werk; Druck-fauten. 3V3*v: drukkersvignet met gedicht eronder en daarna colofon*: **Gedruckt** TE HAERLEM. | By Adriaen Rooman, **Ordinaris Stads Boeck drucker:** | CIↃ IↃC XXVIII. 3V4: *blanco. Prenten zijn ingevoegd*.

AANTEKENINGEN. (1) *De drukkerij*. (*a*) *Ruimte*. Alleen een klein venster is zichtbaar, maar blijkens de lichtval moet er zich een veel groter aantal rechts bevinden. De vloer is van steen en het vertrek bevindt zich om die reden waarschijnlijk gelijkvloers. Dit is van belang om het trillen van de grond en daarmee het doubleren van de druk tegen te gaan. Een stenen vloer in de drukkerij heeft echter naast vele voordelen, waaronder de vastheid, ook het nadeel dat ze betrekkelijk snel stukgaat en gaat stuiven; vgl. Van Cleef, p.119. (*b*) *Inrichting*. Zichtbaar zijn de *bokken* met letterkasten, de pers, met haaks erop de drukbank, en het verder gerei. Een zetter *zit* aan de kast. De bok, dwz. de stellage waarop de letterkasten liggen, is hier lager dan de stellages uit latere tijd, waaraan de zetter dan staat. Boven de zetter hangen waarschijnlijk reglementen. Van de pers, die met balken tegen de zolder bevestigd is om het geheel zo stabiel mogelijk te maken, zijn de twee opstaande *stijlen*, die in de *voet* bevestigd zijn zichtbaar. Tegen een daarvan is een hamer opgehangen, waarschijnlijk niet de *dresseerhamer*, daar die van hout was. De bovenste dwarsbalk of *kap* verbindt de *stijlen*, daaronder volgt achter de drukker, die bezig is het bedrukte papier weg te leggen op de *drukbank*, het *hoofd* van de pers, verstevigd met twee ijzeren banden. Het hoofd is verder aan de *kap* verbonden met twee ijzeren bouten (één zichtbaar), waarmee het hoger of lager gesteld kan worden. Het rust in de stijlen op vilt of makulatuur, de *voering* (zie 54, aant. 1); eensdeels dient deze voering om de druk veerkrachtiger te maken, anderdeels om beweging, waardoor

smeren van het drukwerk zou kunnen ontstaan, te voorkomen. Aan de opstaande stijl zijn de *balpennen* zichtbaar op de hoogte van de rechterschouder van de drukker, de *inktballen* of *tampons*, waarvan er twee op de achterkant van de pers zijn weggelegd, zullen nu in de hand van de *opdrager* zijn, die de inkt, na deze te hebben *gedistribueerd*, op de vorm opdraagt. Dat distribueren geschiedt door de twee geïnkte ballen tegen elkaar te wrijven, ten einde de inkt fijn en regelmatig te verdelen. De man is echter bijna geheel verscholen achter de drukker. Bij de linkerschouder van de laatste is het uiteinde van de *boom* zichtbaar, waarmee de *degel* op de *vorm* wordt gebracht. Ter hoogte van de onderkant van de letterkasten is een deel van de *kar*, waarin de vorm op de *plaat* is vastgekooid, zichtbaar met eronder (onduidelijk getekend) de *plank* of een deel van een der *ribben*. Aan de rand van de kar is het *timpaan* uitgeslagen, waaraan weer het *frisket*, dat uitgesneden is, bevestigd is. Door vertekening lijkt dit laatste groter dan het timpaan, maar in werkelijkheid past het er nauwkeurig in. Het frisket steunt tegen een lat, die van de zolder naar beneden uitsteekt. Op de *drukbank* ligt, op de voorgrond, het te bedrukken en het gedrukte papier. Op de drukbank ligt genat papier dat nog niet is bedrukt, op het *natbord*. Achter de pers is het *inktblok* zichtbaar, waarop *wrijver* en *spatel*. De kannetjes langs de wand zullen wel bestemd zijn voor het bier van de werklieden. (2) Zie p.94, 155.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Drukkersmateriaal: drukkerij. Illustratie: gravure.

98 Gedrukte kopij voor pagina 31 van: *Officium passionis Iesu Christi*. Plantijn, Antwerpen 1630.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Arch.1218.

AANTEKENINGEN. (1) Op de kopij zijn papierstrookjes geplakt, waarop in twee kleuren nieuwe kopij is geschreven. (2) Zie voor de druk 99. (3) Tussen kopij en druk worden de volgende varianten gevonden:

r.	Kopij	r.	Druk
5	*et* geschreven	6	&
6	*legis* geschreven	7	*Legis*
9	*Captabun**t***	11	*Captabunt*
9	*animam*	11	*anima*m
12	*vobiscum*	14	*vobiscu*m
12	*cu*m	14	*cum*
15	*prcesentatus*	17	*pr*e*sentatus*
16	*coelestis*	18	*c*o*lestis*

(4) De zetter tracht de kopij zo nauwkeurig mogelijk te volgen en probeert steeds daar in de regel over te gaan waar ook de kopij overgaat. Dit impliceert dat de zetter, wanneer hij een afkorting van de kopij oplost, onmiddellijk daarop zelf een afkorting moet maken, die niet in de kopij voorkomt en wel om met de regel uit te komen. (5) Zie p.23, 94, 96, 99, 104, 105, 153.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag, kopij, roodzwart-druk. Kopij: correcties in de kopij, formaatsignatuur, gedrukte kopij, kopij voor roodzwart-druk in twee kleuren.

Letter: romein. Ontwerp: kader, paginering, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

99 Pagina 31 van: *Officium passionis Iesu Christi*. Plantijn, Antwerpen 1630.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, A.1930.

GEGRAVEERDE TITEL. OFFICIVM PASSIONIS | IESV CHRISTI, | ex oraculis Prophetarum | desumptum. | ANTVERPIAE | EX OFFICINA PLANTINIANA | BALTHASARIS MORETI. | M.DC.XXX.

COLLATIE. 12°: A-$B^{12}C^{6}$, 30 ff., pp.: [*4*]5-57[3].

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r: opdracht*. A2*v: citaat*. A3*r: tekst*. C5*v*: APPROBATIO (*niet gedateerd*). C6*r: drukkersmerk*. C6*v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de gedrukte kopij 98. (2) Voor de varianten tussen kopij en druk zie 98, aant. 3 en 4. (3) Zie p.23, 94, 153.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, roodzwart-druk. Letter: romein. Ontwerp: kader, paginering, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

100 Gegraveerde titelpagina van: C. Julius Caesar, *Quoe exstant*, ed. Ios. Scaliger. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1630.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1094G46.

GEGRAVEERDE TITEL. C.IVLII | CAESARIS | quae exstant. | *Ex emendatione* | IOS. SCALIGERI | Iul.Caesaris Filij. |(*vignet*)| Amsterodami. | *Apud Guiljelmu*m Blaeuw. | ANNO clↃ IↃc xxx.

COLLATIE. 8°: A-$2E^{8}$, x^{2}, 226 ff., pp.: [*2*]3-402[50]. A3 is gemerkt A5, Z3 is gemerkt Z5. Achter A1 zijn 3 uitslaande kaartjes gevoegd.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v*: SERIES OPERIS. A2*r: tekst*: C.IVLII CAESARIS | COMMENTARIORVM | DE BELLO GALLICO | LIBER I. B6*r*: COMMENTARIORVM | DE BELLO GALLICO | LIBER II. C4*v*: COMMENTARIORVM | DE BELLO GALLICO | LIBER III. D2*v: id*. LIBER IV. E1*v: id*. LIBER V. F5*r: id*. LIBER VI. G5*v: id*. LIBER VII. 18*r: id*. LIBER VIII. L2*v*: C.IVLII CAESARIS | COMMENTARIORVM | DE BELLO CIVILI | LIBER I. N3*v: id*. LIBER II. O5*v: id*. LIBER III. R5*v*: A HIRTII PANSAE | COMMENTARIORVM | DE | BELLO ALEXANDRINO | LIBER VNVS. Y2*r*: A HIRTII PANSAE | COMMENTARIORVM | DE | BELLO HISPANIENSI, | LIBER VNVS. Z3*v*: LIBRORVM C.IVLII CAESARIS | qui non exstant | FRAGMENTA, | Auctiora & emendatiora studio | atque operâ P. SCRIVERII. | EX LIBRIS EPISTOLARVM | AD MARCVM TVLLIVM | CICERONEM. 2B1*v*: NOMENCLATOR | GEOGRAPHICVS | Omnium Galliae, Germaniae, & | Brittanniae locorum, quorum | apud Caesarem fit mentio. | Excerptus è Thesauro Geographico | ABRAHAMI ORTELII; sed | plerisque locis utiliter auctus | & emendatus à | IOSEPHO SCALIGERO. 2C2*r*: INDEX | RERVM ET VERBORVM | MEMORABILIVM, | *quoe in Commentariis Coesaris habentur*. χ1*r*: Nomina Vrbium Quarundam | ET LOCORVM HISPANIAE, | Hispanicis vocabulis relata. FINIS. χ1*v: blanco*. χ2*r en v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een andere opening uit deze druk zie 101. (2) Dat niet uitsluitend de Elzeviers aanspraak kunnen maken op de roem van de kleine boekjes in Elzevierformaat, kan uit dit drukje van het huis Blaeu blijken. Uit overeenkomsten tussen deze druk en de beroemde uitgave door Elzevier van 1635 (Willems 420) is op te maken, dat een exemplaar van de Blaeudruk voor Elzevier als kopij moet hebben gediend. (3) Het ontstaan van deze boekjes vindt naar

men aanneemt onder anderen zijn verklaring in de papierschaarste die in deze tijd heerste. Een andere stimulans kan gelegen hebben in de veel lagere transportkosten per boek. (4) Zie p.35, 39, 55, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

101 Pagina 3 van: C. Julius Caesar, *Quoe exstant*, ed. Ios. Scaliger. Willem Janszoon Blaeu, Amsterdam 1630.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1094G46.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de titelpagina van dit boekje zie 100. Zie ook 100, aant.2. (2) De linker, blanco, pagina is de achterzijde van een van de opgevouwen kaartjes tussen de titelpagina en de hier getoonde bladzijde ingevoegd. (3) Zie p.35, 55, 94, 119.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag. Letter. romein. Ontwerp: initiaal, paginering.

102 Pagina uit het voorwerk van: T. Livius, *De Romeynsche historien ende geschiedenissen*. Jan Evertsz Cloppenburgh, Amsterdam 1635. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 272B25.

TITEL. DE | ROMEYNSCHE | Historien ende Geschiedenissen, | beschreven door | TITUM LIVIUM | van Padua, | **Inhoudende der Romeynen opkomst,** | **voortgangh, en wonderlijcke handelinge, van de opbouwinge** | **der stad** Romen **af, totte crijgh van** Drusus **in** Duytsland: alwaer | **het cort begrijp van de verloren boecken** Titi Livii, **door** L. Florum **in-** | **gestelt, mede begrepen is: Met beeldnissen versiert.** | Waer by gevoeght zijn de geleerde beschryvingen van het oude *Romen*, en hare treflijcke | gebouselen en oudheden, mette beeldnissen der selver, door P. Merulam. | **Met een konstige platteforme der stad** Romen, **hoe die selve met haere oudheden en wonder** | **wercken in den grondt is gelegen geweest, neffens een Land-caerte van der Romeynen** | **wijd-ghestreckte heerschappije over veele deelen des werrelds.** | *Hier is op nieuws by gevoeght een kort Verhael, hoedanigh de gelegentheyt der staet onder den Koningen, Burgemeeste-*| *ren, en Keyseren geweest is: Midtsgaders haere Regieringe, Godsdienst, Staeten, Eer-ampten, Bedieningen, en verscheyden VVet-*|*ten: Alles tot klaere openinge van die gene, die lust hebben de Romeynsche Historien te lesen. Noyt voor desen inde Duytsche taele ghesien.* | (*vignet*) | T'AMSTELREDAM. | **Voor** | Ian Evertsz. Cloppenburgh, **Boeck-verkooper op 't Water by de Oude Brugh,** | **in de vergulde Bybel, over de Koorn-marckt.** ANNO 1635.

COLLATIE. 2°; *-2*^{6}, ‡-2‡^{6} 3‡^{8}, A-2Z^{8}, 400 ff., fol.: [32] 1-368. Folium 46 is gefolieerd als 49, 56 is gefolieerd als 59, 57 is gefolieerd als 75, 61 is gefolieerd als 581, 186 is gefolieerd als 168, 200 is gefolieerd als 190, 229 is gefolieerd als 226. Het teken ‡ staat voor de binderssignatuur, in de afbeelding getoond.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: GRAFSCHRIFT | Van den welsprekensten TITUS LIVIUS; Clacht-dicht eensdeels nagebootst 't Latijnsche | Graf-schrift over de doodt T.LIVII | binnen Padua. *2*r*. Den Oversetter wenscht den goetwillighen Leser geluck | en voorspoet. *4*r*: De Tafel des eersten Boecks | Titi Livii der Roomscher | Historien.

*5*v*:... tweeden Boecks... 2*1*r*:... derden Boecks... 2*4*r*:... vierden... (*ingevoegde kaart, verso blanco*). ‡1*r*: KORTE | BESCHRYVINGHE | VAN DE | STADT ROMEN | Sulcx die van outs geweest is, | by wijlen PAULO MERVLA, Professoor | tot Leyden. Int Latijnsch ghedaen. 3‡8*v*: FINIS. (+ *ingevoegde kaart*: χ^2; op χ1*r*: Cort verhael van 't beginsel. voortgangh, ende opperste hoocheydt des Room-|schen Rijcks. χ1*ven*χ2*r*: *kaart*.χ2*v*: HET | RYCK | DER | ROMEYNEN). A1*r*: Het eerste Boeck vande waerachtighe Roomsche Historie ofte daden ende menigher-|leye lofwaerdighe gheschiedenissen van | d'oude Romeynen. H6*r*: Eynde des eersten boecks *Titi Livij* der Roomscher Historien. H6*v*: *blanco*. H7*r*: Dat tweede Boeck Titi Livij van | der Roomscher Historien. Q7r: Eynde des tweeden boecks *Titi Livij* der Roomscher Historien. Q7*v*: *blanco*. Q8*r*:... derde Boeck... 2N2*r*: Hier eyndt het derde Boeck *Titi Livij* der | Roomscher Historien. 2N3*r*:... vierde Boeck... 2X8*v*:... *einde van het vierde boek*. 2Y1*r*: Cort begrijp ende inhouden van | den anderen boecken van Titus Livius, die | niet meer te vinden en zijn, beschre-|ven door Lucius Florus. 2Z8*v*: Eynde vande Roomsche Historien van *Titus Livius*.

AANTEKENINGEN. (1) Voorbeeld van functioneel gebruik van illustratie. (2) Deze pagina komt voor in het voorwerk van het boek en draagt daarom de eigenaardige signatuur. (3) Zie p.94, 114.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, doorslag. Illustratie: functionele illustratie, houtsnede. Letter: gothisch, romein. Ontwerp: illustratie in de tekst opgenomen.

103 Folium 18 recto van een voordruk door Andries Klouck van: *Biblia* (Statenvertaling). Paulus Aertsz van Ravensteyn, Leiden 1637. Uitsnede.

aant.

Den Haag, Oud Synodaal Archief der Nederlandsch Hervormde Kerk, 10AI.

AANTEKENINGEN. (1) Het fragment is uit een exemplaar waarin een van de revisoren van de Statenvertaling aantekeningen heeft gemaakt. Over de reden waarom deze voordruk gemaakt werd schrijft Hinlopen: ‘de overzetters konden zoo vele afschrijvers niet vinden, als zy noodig hadden, om voor ieder overziener (*revisor*) een afschrift te maken van de vijf boeken van Moses, met derzelver kantteekeningen. Dit, zeker, zal de overzetters hunnen toevlugt hebben doen nemen tot hun Hoog Mog. en zal op derzelver kosten geweest zijn, dat zy met *Andries Klouck* verdragen zijn, om hunne overzettinge, ten gebruike van de overzieners, te drukken.’ (*Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels*, p.108). Deze druk is dus nooit voor definitieve uitgave bedoeld geweest. De aantekeningen van de diverse revisoren werden op een vergadering besproken en samengebracht op één exemplaar, dat als kopij (104) naar de drukker Van Ravensteyn toeging. Dat niet alle aantekeningen overgenomen werden laat dit voorbeeld zien.

ANALYSE. Druk: voordruk. Letter: gothisch, romein. Ontwerp: foliëring, twee kolommen, randnoten, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

LITERATUUR. N. Hinlopen, *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels voorgedragen in een brief aen den... Heere Nicolaes Hoogvliet: verzeld met bylagen hiertoe betreklijk, waer onder de resolutien van de overzetters en overzieners aengaende de Duitsche tale*, Leiden 1777.

104 Gedrukte kopij voor folium 14 verso van: *Biblia* (Statenvertaling). Paulus Aertsz van Ravensteyn, Leiden 1637. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Oud Synodaal Archief der Nederlandsch Hervormde Kerk, 18.I.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef en de druk naar deze kopij zie 105 en 106, voor een revisorenexemplaar waarop aantekeningen die gedeeltelijk op deze kopij zijn overgenomen zie 103. (2) Zie 103, aant. 1. (3) Terwijl de kopij op r.5 in de tweede kolom *geleyt* heeft, staat in drukproef en druk *geleydt*. (4) De formaatsignatuur is tweemaal geplaatst, namelijk één keer voor de tekst en één keer voor de randnoten, de laatste is niet afgebeeld op de uitsnede. (5) De hele kopij is met blanco papier doorschoten, waarop aantekeningen staan. Het tekentje met het getal 38 direct achter het woord HEERE, r.19 in de tweede kolom, verwijst naar een notitie op een van deze aparte bladen. De zetter zag in dat geval de minuscule verwijzing over het hoofd. In de drukproef werd de omissie echter opgemerkt en verbeterd: 105. In de definitieve druk is de correctie opgenomen. (6) Zie p.94,96,99,105.

ANALYSE. Druk: kopij, voordruk. Kopij: correcties in de kopij, gedrukte kopij, formaatsignatuur, verwijzingsteken. Letter: gothisch, romein. Ontwerp: foliëring, twee kolommen, randnoten, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

105 Drukproef voor folium 14 verso van: *Biblia* (Statenvertaling). Paulus Aertsz van Ravensteyn, Leiden 1637. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Oud Synodaal Archief der Nederlandsch Hervormde Kerk, 18.VII.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 106, voor de kopij zie 104, voor een voordruk (revisorenexemplaar) zie nr 103. (2) Zie 103, aant. 1. (3) Zie 104, aant. 5. De daar genoemde aanvulling staat in de benedenmarge en luidt: ‘dese nota 38 is hier niet Inde copye orig. staetse aldus, en*de* moet | hier bygevoecht worden: | (*verwijzingsteken*) 38D. Ick sal hem gedurichlick voor den waren Godt en*de* mijnen Salichmaker bekennen en*de* belijden: en*de* tot dien eynde aenstellen den Godtsdienst, als volgt’. (4) Op de afbeelding staat op regel 4 van de proef *vo*≤*o*≥*ren*, dit wordt in de druk *vooren*. In de randnoot van de proef staat *nootd*[*-ru*]*ft*, in de druk wordt dit *nootdurft*. (5) Zie p.94, 145.

ANALYSE. Druk: custode, drukproef. Drukproef: correctie, smet door kooiraam. Letter: gothisch. Ontwerp: twee kolommen, randnoten. Zetten: zetten van een lijn.

106 Folium 14 verso van: *Biblia* (Statenvertaling). Paulus Aertsz van Ravensteyn, Leiden 1637. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Oud Synodaal Archief der Nederlandsch Hervormde Kerk, 18.XII.

GEGRAVEERDE TITEL. BIBLIA, | *Dat is*: | De gantsche H.Schrifture, | vervattende alle de Canonijcke | Boecken des Ouden ende des Nieuwen | TESTAMENTS. | *Nu Eerst*, | *Door last der Hoogh-Mog:* HEEREN | *STATEN GENERAEL* | *vande Vereenighde Nederlanden, en volgens het* | *Besluyt van de* Synode Nationael, *gehouden tot* | *Dordrecht, inde Iaeren 1618. ende 1619*. | Uyt de Oorspronckelijcke talen in onse | Neder-landtsche tale getrouwelijck over-geset. | *Met nieuwe bij-gevoegde Verklaringen op de duystere* | *plaetsen, aenteeckeningen vande ghelijck-luydende* | *Texten, ende nieuwe Regissters over beyde de* | *TESTAMENTEN*. | Tot LEIDEN, | *Gedruckt bij Paulus Aertsz. van Ravensteyn*, ‖ Voor de Weduwe ende Erfgenamen van wijlen *Hillebrant Jacobsz* | *van Wouw*, Ordinaris Druckers vande Hoogh-Mog: Heeren | STATEN GENERAEL | *Met Privilegie voor 15. Jaren*.

COLLATIE. 2°: $*^{2}$, a-l^{2}, A-$3B^{6}$, ^{2}a-e^{6}, ^{2}A-Z^{6}, 480 ff., ff.: [24]1-288 1-27[3] 1-138. e6 is gesigneerd. ^{1}A in gothisch, ^{2}A in romein.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *Privilegie; Acte van Authorisatie*. *2*r*: DE | STATEN | GENERAEL | der Vereenichde | NEDERLANDEN, |... DOEN TE WETEN. a1*r*: NIEUW REGISTER | DES | OUDEN TESTAMENTS; | Gestelt by d'Oversetters: volgens de last van de Hoogh-Moogh: Heeren | Staten Generael, ende 't besluyt des Synodi Nationalis van Dordrecht. l2*r*: Vermaninghe tot Ondersoeck ende | Betrachtinge der H.Schrift. l2*v*: REGISTER | van alle de | Canonijcke Boecken, Capittelen, ende Folien des | Ouden ende des Nieuwen Testaments. A1*r*: *tekst: Scheppinge der VVerelt* | Het eerste Boeck | MOSIS, | genaemt | GENESIS. 3B6*v*: Eynde van 't Boeck der PSALMEN. ^{2}a1*r*: PROVERBIA | Spreucken | SALOMONS. ^{2}e3*v*: Eynde van 't Hooge Liedt SALOMONS. ^{2}e4: *blanco*. ^{2}e5*r*: DE | Profetien | DER | PROPHETEN. ^{2}E5*v*: *blanco*. ^{2}e6*r*: Cort Bericht | *VANDE* Profetische Schriften in't gemeyn, | *Ende in het bysonder des Propheets* | JESAIAE. ^{2}A1*r*: *tekst*: De Propheet | IESAIA. ^{2}Z6*v*: *eind*: Tot LEYDEN, ‖ Gedruckt by Paulus Aertsz van Ravensteyn. ‖ 't Jaer clↄ. lↄ.c.xxxvi.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij en een drukproef van deze druk zie 104 en 105, voor een voordruk zie 103. (2) Zie 104, aant. 3 en 5, zie 105, aant. 3 en 4. (3) Zie p.32, 94, 105.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: gothisch. Ontwerp: twee kolommen, randnoten. Zetten: zetten van een lijn.

107 Kopij voor pagina's 66 en 67 van: (C. Huygens), *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde kercken der Vereenighde Nederlanden*. Bonaventura & Abraham Elzevier, Leiden 1641. Willems 522.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.XLVIII, f.521.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 108. (2) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten:

r.	Kopij	p.	r.	Druk
1	*Ciuitatem*	66	11	*Civitatem*
2	*deum*	66	12	*Deum*
3	*sensu*que	66	15	*sensuque*
4	*dei*	66	17	*Dei*
5	*dat is*,	66	17	*dat is*:
5	*Wij*	66	18	*VVy*
5	*menschen*	66	19	*Menschen*
6	*geloovighe*	66	20	*Gheloovige*
8	*en*de	67	4	*ende*
8	*- door*	67	4	*door*
9	*sij*	67	6	*sy*
11	*mij*	67	9	*my*
14	*sij*	67	15	*sy*
16	*tyden*	67	20	*tijden*

De tekst is in drie handen geschreven. De eerste daarvan moet ten opzichte van de derde voor de zetter cursief hebben betekend. (3) De drukker gaf daarna in de kopij door onderstreping aan, dat hetgene wat met een zg. ‘duitse’ letter geschreven was (door de tweede hand) ook cursief gezet moest worden. Deze aanwijzing, die wij thans nog gebruiken, was dus voor de zetter voldoende om de eerste en de tweede hand te doen samenvallen. (4) Zie p.94, 96, 105.

ANALYSE. Handschrift: kopij. Kopij: formaatsignatuur, onderstreping voor cursief.

108 Pagina's 66 en 67 van: (C. Huygens), *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde kercken der Vereenighde Nederlanden*. Bonaventura & Abraham Elzevier, Leiden 1641. Willems 522.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2007F32.

TITEL. GEBRVYCK | OF | ONGEBRVYCK | VAN 'T | ORGEL | INDE | Kercken der Vereenighde | NEDERLANDEN |(*vignet*) | TOT LEYDEN, | By Bonaventuer ende Abraham Elsevier, | Anno 1641.

COLLATIE. 8°: A-I^{8}, 72 ff., pp.: [5]6-144. Pagina 71 is gepagineerd als 81, 89 is gepagineerd als 79.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r: opdracht*: AEN DE | *ACHTBARE* | OVERICHEID | VAN | 'S GRAVEN-HAGE. A3*v: tekst*. I8*v: einde van de tekst*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 107 en aant. 2 en 3 aldaar. (2) Voor de cursief blijkt geen w beschikbaar te zijn, men zet vv. In de romein komt wel een w voor, maar deze is bijgesneden en blijkbaar niet in voldoende mate beschikbaar, want daar wordt ook vv gezet. Zie hiervoor ook 72 en 73 waar eveneens een bijgesneden w wordt gebruikt. (3) Zie p.33, 34, 94, 112, 119.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: bij-gesneden letter, cursief, romein, swashletter. Ontwerp: paginering, randnoot.

109 110 111 112 113 Ontwerpen voor de gegraveerde titelpagina van: C. Huygens, *Momenta desultoria*. Bonaventura & Abraham Elzevier, Leiden 1644. Willems 574.[aant. aant. aant. aant. aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, A'dam, Ak. XLVIII, f.209 verso, 210, 208, 206, 207.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 114. (2) Eigenhandige ontwerpen van Huygens voor de uitgave van zijn werk. Zie voor zijn belangstelling voor het drukken p.97, 111. (3) De kundigheid van de tekenaar blijkt als men het eerste schetsje van het tenslotte gekozen ontwerp (112 links) vergelijkt met de uitgewerkte tekening: 113, waarnaar de graveur moest werken. In het schetsje draagt Mercurius de staf in de rechterhand, in de definitieve tekening echter in de linkerhand, zodat de druk van de hiernaar gemaakte plaat weer de staf in de rechterhand heeft. De gehele figuur is trouwens met het oog daarop gedraaid. (4) Zie p.111, 115.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor gegraveerde titelpagina.

114 Gegraveerde titelpagina van: C. Huygens, *Momenta desultoria*. Bonaventura & Abraham Elzevier, Leiden 1644. Willems 574.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 692K24.

GEGRAVEERDE TITEL. CONSTANTINI | HUGENII |EQU. | Toparc.Zulichemi *etc.* | MOMENTA | DESULTORIA.

TITEL. CONSTANTINI HVGENII, | Equit.Toparchae Zulichemii &c. Principi Auriaco | à Consil. & Secretis | MOMENTA | DESULTORIA. | POËMATUM | LIBRI XI. | *EDENTE* | CASPARE BARLAEO. |(*vignet*)| LVGD.BATAVOR. | Typis Bonaventurae & Abrahami Elzevirii. ‖ cIↃ IↃ cxliv.

COLLATIE. 8°: $*^{8}$ $2*^{6}$, A-V^{8}, X^{4}, 354 ff., pp: [28]1-322[6]. De pagina's met een binnentitel en de verso's ervan zijn niet gesigneerd. Pagina 163 is gepagineerd als 119, pagina 219 is gepagineerd als 177.

INHOUD. (*gegraveerde titel, verso blanco* +) *1*r: titel*. *1*v: Syllabus*. *2*r*: CASPARIS BARLAEI| PRAEFATIO | *AD* | LECTOREM. 2*2*v*: DANIEL HEINSIUS: IN POEMATA & OTIA | *Illustris Viri* | CONSTANTINI HVGENII,|.2*3*r*: THEOD. GRASVVINCKEL: In poëmata | DOMINI ZULICHEMII | Ad Lectorem. (*Op de volgende pagina's nog gedichten van Boxhornius, Boyus, Henricus Bruno*). 2*6*v*: SVMMA PRIVILEGII. (13 *Maji* 1644). A1*r: tekst*: CONSTANTINI HVGENII | FARRAGO. S3*v: binnentitel*: APPENDIX. | OTIORVM | JUVENILIUM | RESEGMINA. S4*r*: DANIELO HEINSIO... Viro & amico incomparabili. X1*v*: FINIS. X2-X4: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de ontwerpen van deze titelpagina zie 109-113. (2) Zie 109-113, aant. 2 en 3. (3) Zie p.33, 34, 39, 110, 111.

ANALYSE. Druk: plaatdruk. Illustratie: gravure. Ontwerp: gegraveerde titelpagina.

115 Drukproef voor folium E2 verso van: J. van Vondel, *Maria Stuart*. (Joan Blaeu? Amsterdam) 1646. Unger, *Bibliographie* 431.[aant. aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum, Vdl. IA16.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 116. (2) Achter de sprekende hoofdregel is een gerezen spatie weggestreept. Bovenaan de rand van de pagina is een klein deel van een weglaatteken zichtbaar, dat is afgesneden. De volgende varianten bestaan tussen proef en druk:

r.	Proef	Druk
2	*sme*[*-ecct*]	*smeeckt*
3	[*-e*]*ene*	*eene* e verbeterd
4	*blijscap*	*blijschap*
7	[*-t*]	*'t*
7	*b[-e]droeft*	*bedroeft* e verbeterd
7	*kranck*[-,]	*kranck*.
8	*ondergang*[*-h*]	*onderganck*
11	*e*[*-er*]*en*	*eenen* e verbeterd
16	*gebe*[*-eo*]*l* (?)	*gebecel*
18	*'tgaet*	*'T gaet*
20	gerezen spatie	verwijderd
20	*m*[*-ij*]	*mijn*
20	*om* [*-voor*] *by*	*om by*
23	gerezen spatie	verwijderd
25	*rust*[-,](?)	*rust*:
26	*geweten*: scheef	*geweten*: recht
29	*el*	M*el*
31	*z*[*-z*]	*zy*
31	*gebleken*[*-t*]	*gebleken*
32	*ickzeanders*	*ickze anders*
33	*die* [*-eten*](?)*haer*	*die haer*

(3) Onder r.33 is een gerezen spatie weggestreept, evenals smet in de linkermarge.
(4) Varianten tussen de proef en de druk die in de proef niet staan aangetekend:

r.	Proef	Druk
4	*ziet*	*ziet*:
9	*pen en*	*pen, en*
18	*O 't gaet*	*'T gaet*
20	*belgh*?	*belgh*.
22	*spreken*:	*spreken*;
26	*Zo is't*	*Is't*
29	*schult*	*schult*,
32	*alleen, indien*	*alleen [indien*

(5) Blijkens het feit, dat er nog zoveel varianten bestaan tussen deze proef en de definitieve druk, is aan te nemen, dat er minstens nog een revisie op deze gevolgd

is (6) De technische correctie is van de drukkerij, de correcties van andere aard zijn door de auteur aangebracht in de drukkerij, naar wij mogen aannemen. (7) Zie p.35, 94, 99, 112, 141, 145, 146, 149, 151.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag, drukproef. Drukproef: correctie, moet, register slecht, smet door formaatgoed, wit gerezen. Letter: cursief, romein. Ontwerp: sprekende hoofdregel.

LITERATUUR. J.F.M. Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918, p.220-235. Reproductie van pagina D3 op p.227.

116 Folium E2 verso van: J. van Vondel, *Maria Stuart*. (Joan Blaeu, Amsterdam) 1646. Unger, *Bibliographie* 431.[aant. aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum, Vdl.1E12.

TITEL. MARIA | STUART | OF |GEMARTELDE | MAJESTEIT. |(*gravure*) | TE KEVLEN | IN D'OUDE DRUCKERYE. | MDCXLVI.

COLLATIE. 4°: A-K^{4}, 40 ff., ongepagineerd. A3 ongesigneerd.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r*: Den doorluchtighsten VORST en | HEERE | EDUART | door Godts genade | PALTS-GRAVE by den RYN, | HERTOGE van BAJERE. A3*v*: INHOUT. A4*v*: PERSONAEDJEN.; Incomparabilis Heroïnae | ANAGRAMMA.; BYSCHRIFT | Op d'afbeeldinge van Koningin | MARIA STUART. B1*r: tekst*: MARIA | STUART. | HET EERSTE BEDRIJF. | TREURSPEL. I1*v*: TRIOMF | van | MARIA STUART. I3*r*: GETUIGENIS UIT KAMDEEN, | ELISABETHS HISTORISCHRYVER, | een Protestant. I3*v: gedicht*: VOORBYGANGER, |. I4*r*: GRAFSCHRIFT EN GRAFDICHT | DOOR | Koning JAKOBUS, met goude lette-|ren op wit marmer, zijne Moeder | ter eere gestelt, in de kercke | te Westmunster. K1*r*: EPITAPHIUM. K2*r*: KLAGHTE | over de weerspannelingen | In | GROOT BRITTANJE. | *aen de zelve*. K4*r*: GRAFSCHRIFT. | Uit Vondels Poëzye.; EINDE. K4*v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 115. (2) Zie 115, aant. 2, 4 en 5. (3) De correctie <M>*el* in r.29 is doorgevoerd. De corrector heeft er echter een romein voor gebruikt. (3) Zie p.35, 94, 119, 149.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag. Letter: cursief, romein. Ontwerp: sprekende hoofdregel.

117 Kopij voor pagina 9 van: Simon Episcopius, 'Responsio ad questiones theologicas LXIV', in: *Opera theologica*. Joan Blaeu, Amsterdam 1650. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek,Cat.Hss.7, nr 106, Hs.III F23.1.

TRANSLITTERATIE. *Linkerbovenhoek* [-D Goulartius(?)] [-LIV] (*signatuurstreep*) <An[-Ioannes] Christus planè ignotus esset Ioanni Baptistae, antequam | Spiritus S. in ipsum descendisset? ex Ioan.1.33. et Matth.3.14. Quaestio X> Quaeritur, qua ratione loca illa Ioh.1.33, (*At egó non noveram | eum: Sed qui misit me ut baptizarem, is mihi dixit, Super* | quem descendere et manere Spiritum videris, is est, qui Sancto | *Spiritu baptizat*:) et (*doorgehaalde formaatsignatuur*) Matth. III.14. (*Sed eum prohibebat |Ioannes, dicens: Mihi ut abs te baptizer opus est, et tu | venis ad me*:) conciliari possint? Priore quippe loco indicat | Ioannes, Christum Iesum non nisi post Baptisnum sibi cognitum | (*in de marge: formaatsignatuur* 9 Aaaa-9) fuisse. Spiritus enim non descendit nec permansit super Chr*ist*um | nisi postquam Ioannes baptizatus fuit. At posteriore loco | diserte liquet, Dominum Iesum iam ante Baptisnum ab eo |

agnitum fuisse: siquidem erga alium, qualiscunque fuisset, | ≦Ioannes≧ tanto scrupulo non fuisset usus. Eo enim manifeste satis indi|cat, immunem esse à peccato eum, cui Baptismum tantopere | denegaret. At neminem mortalium à peccato immunem esse | noverat Ioannes, nisi solum I.Christum, immaculatum illum | agnum Dei. Quaerimus itaque, quo pacto huic utri*que* loco sua veritas constare possit?

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 118 en 119. (2) De zetter kwam met Quaestio IX gereed ongeveer onderaan de tweede kolom van pagina 8: 118. Hij begon onmiddellijk hieronder de titel van Quaestio X te zetten, plaatste, toen hij zijn pagina gezet had, de formaatsignatuur 9Aaaa-9 in de kopij en begon pagina 9 te zetten met *Math.3.14*. (*Sed eum prohibebat*). Terwille van de overzichtelijkheid van het boek werd echter besloten een andere indeling te maken. De kop van Quaestio X werd verplaatst naar de bovenzijde van de eerste kolom van pagina 9: 119, de formaatsignatuur in de kopij 117 werd doorgehaald en een nieuwe signatuurstreep werd gezet om de plaats aan te geven van de nieuwe overgang. De onderste regels van de tweede kolom van pagina 8 werden blanco gelaten:

118. (3) Tussen kopij en druk komen de volgende varianten voor:

r.	Kopij	r.	Druk
2	*S.*	2	*sanctus*
2	*et*	3	*&*
2	*Quoestic*	5	*QVAESTIO*
3	*Ioh.*	6	*Ioan.*
5	*et*	8	*&*
6	*et*	9	*&*
6	*iii*	10	*3*
7	*Ioannes*	10	*Iohannes*
7	*et*	11	*&*
12	*diserte*	16	*disertè*
12	*iam*	17	*jam*
17	*I.*	22	*Iesum*

De kopij is dus zeer nauwkeurig gevolgd. (4) Zie p.94, 96, 97, 99, 105, 111.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur verplaatst, onderstrepingen voor cursief.

118 119 Pagina's 8 en 9 van: Simon Episcopius, 'Responsio ad questiones theologicas LXIV', in: *Operatheologica*. Joan Blaeu, Amsterdam 1650. Uitsnede.[aant. aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 416A5.

TITEL, M.SIMONIS | EPISCOPII | S.S. Theologiae in Academia Leydensi | quondam Professoris | OPERA | THEOLOGICA. | *Quorum Catalogum versa pagina* | *exhibet* | (*vignet*)| AMSTELAEDAMI, | *Ex Typographeio* IOANNIS BLAEV. | MDCL.

COLLATIE. 2°: *-4*^{4}, A-2N^{6} 2O^{4}, 3A-4N^{6} 4O^{4} 4P^{4} 4Q^{6}, 466 ff., pp.: [32]1-440 1-425 [35]. Pagina 149 verkeerd gepagineerd als 153, 150 gepagineerd als 154, 151 gepagineerd als 155, 152 gepagineerd als 156.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: CATALOGVS TRACTATVVM | qui in hoc volumine continentur. *2*r*: Pio & Erudito | LECTORI | STEPHANVS CVRCELLAEVS. 4*1*r*: CASPARIS BARLAEI | EPICEDIVM | in obitum Reverendi Clarissimique Viri | D.M.SIMONIS EPISCOPII, |. 4*1*v*: INDEX | LIBRORVM ET CAPITVM. A1*r*: *tekst*. 3A1*r*: M.SIMONIS EPISCOPII | RESPONSIO AD QVESTIONES | THEOLOGICAS LXIV. 4N3*r*: FINIS. 4N3*v*: INDEX | LOCORVM SCRIPTVRAE, |. 4O2*r*: ELENCHVS | RERVM PRAECIPVARVM | quae in hisce | INSTITVTIONVM LIBRIS | Aliisque Tractatibus continentur. 4Q6*r*: FINIS. 4Q6*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 117. (2) Zie 117, aant. 2 en 3. (3) Zie p.36, 94, 112, 119.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: Grieks, romein. Ontwerp: randnoot, sprekende hoofdregel, uitgang. Zetten: zetten van een lijn.

120 Kopij voor folium **3 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX (I), f.2 verso.

TRANSLITTERATIE. suffende oude wyven, en logenachtige verzie-|ringen der dichteren. De heilege outvaders, | eerwaerdige en rechtzinnige g[r+]<o>dt≤s≥-geleerden, | yverende om Ioden en heidens te bekeeren, | in een zelve schaepskoy te brengen, en het | waerachtige gel[~+]<oof> te planten, bestr[~+]<af>-ten | ook hierom, niet het recht gebruik, maer het | misbruik der fabelen, voor zoo veel dit in hun-|nen raeuwen tyt diende tot [-~]<vo>etsel van by-|geloof, en heidensche afgoderye, en de [-menschen] | menschen af te trekken van den waerachtigen | godtsdienst, en hen alleen te brengen. tot | een bloote natuurkennis en verzieringe | der ouden: waerom Augustyn, op dat men der vaderen meeninge niet qualyk versta, | loflyk aldus hier van oordeelt, [-hy] ≤daer hy≥ syt: |...

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 122. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten: Vondel schrijft steeds y, de zetter zet ij of y; *syt* in de kopij wordt *zegt* in de druk. (4) De opmaker heeft bij de voorberekening een formaatsignatuur geplaatst achter het woord *ons* (121). De zetter is echter niet zo ver gekomen en plaatst de signatuur op de vorige bladzijde onderaan (120) in het woord *Augustyn*. (5) Zie p.94, 96, 97, 99, 105.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur verplaatst.

121 Kopij voor folium **3 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX (I), f.3 recto.

TRANSLITTERATIE. *rechtsboven: 3*. (*formaatsignatuur*) **6 *onderstreept*: Wanneer ons een gedichtsel tot eenige bedie-|dinge wort bygebragt dan is het geene logen, | maer een zekere gebloemde wyze van waerheit, | andersins zal het al wat ≤van≥ wyze en heilige man-| nen, ja van den heere zelf by gelykenis [-~] ≤is≥ | [-~et] gesproken, voor logen gehouden werden, | dewyl naer het gemeen oordeel geene waer-|heit in zoodaenige dingen bestaet. (*einde onderstreping*) Maer | niemant, uitgezondert gemelde Palefatus, | verscheen 'er in zoo veele eeuwen, die de diep-|zinnige verholentheden en krachtige werkinge | [-der] ≤van de≥ natuure, en de leerstukken der zeden, en | van oprechten en burgerlyken [-wandel] omme-|gang, en kennisse der geschiedenissen hieruit | naer den eisch in het licht brogt dan weinigen, |...

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 122. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten. Vondel schrijft steeds y, de zetter zet ij of y. De kopij heeft in r. 2 *bygebragt;*, de druk *bygebragt*,. In de kopij staat in r.13 *van*, de druk heeft in r.11 *dan*. (4) Voor de zetfout *dan van* zie p.149-150. (5) Zie p.94, 96, 97, 99, 105, 149.

ANALYSE. Handschrift: correcties in het handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur verplaatst, onderstreping voor cursief.

122 Folium **3 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum, Vdl. 2F25.

GEGRAVEERDE TITEL. PUBLIUS | OVIDIUS | NASOOS | HERSCHEPPINGE | *vertaelt* | *Door J: v: Vondel* | MDCLXXI | *Met Privilegie*.

TITEL. PUBLIUS | OVIDIUS | NAZOOS | HERSCHEPPINGE. | Vertaelt door | J.V. VONDEL. |(*vignet*)| t'AMSTERDAM, ‖ Voor de weduwe van ABRAHAM de WEES, op den Middeldam, in 't nieuwe Testament. 1671. | *Met Privilegie voor vijftien jaren*.

COLLATIE. 4°: *-3*^{4}, A-3S^{4}, 262 ff., pp.: [12] 1-499 [13]. Pagina 216 is gepagineerd als 206.

INHOUD. *1*r*: *gegraveerde titel*. *1*v*: *blanco*. *2*r*: *titel*. *2*v*: PRIVILEGIE (22 *juli* 1670). *3*r*: LOOFWERK | *Aen den weledelen heer*, | Heer DIEDRIK BUISERO, |. 2*2*v*: Ovidius aen de nijdigen. 2*3*r*: *VOORREDE*. 3*2*v*: Het leven van | PUBLIUS OVIDIUS NAZO. A1*r*: *tekst*. 3R2*r*: EINDE. 3R2*v*: BLADWYZER. 3S4*v*: Drukfeilen aldus te verbeteren.; *colofon*: t' AMSTERDAM, ‖ Ter Drukkerye van DANIEL BAKKAMUDE, op | 't Rokkin, naest de drie Papegaeyen, gedrukt.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 120 en 121. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) Zie 120, aant. 4 en 121, aant. 3 en 4. (4) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: cursief, romein. Ontwerp.

LITERATUUR. L.C. MICHELS, 'Aantekeningen bij *Herscheppinge*', in: *De werken van Vondel; volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen*, Amsterdam 1935, deel 8, p.953. E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1934, p.19.

123 Kopij voor pagina 8 van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX (I), f.5 verso van de tekst.

TRANSLITTERATIE. [-Toent godendom zich [-zich] zette by dit gestoelt van marmer.] | [-Jupyn op zynen staf van elpen, als beschermer,] | ≦210≧ ≤Jupyn leunt op den staf van elpen, als beschermer,≥ | [-~] [-en vierwerf vreeslyk ten] | [-~] Schud dry en vierwerf van weêrzy 'tontzaghlyk hooft, | Dat hemel, aerde en zee beroert z[a+]<i>t en verdooft. | ≦[10+]<11>≧ Ten leste [-sprak] ≤spreekt≥ hy [-op d~] ≤uit den troon,≥ verrukt van toren: | [-~] ≦'k was≧ min bekommert voor den hemel en ons kooren, | Toen 't heiloos [-slangenest] ≤draekenest≥ toeruste, om 't bange hof | met hondert klaeuwen aen te tasten uit het stof: | Want schoon [-die] ≤dees≥ vyant, wreet van aert, dien krygh dorst ≤smeden≥; |...

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 125. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) De nummering van de verzen is waarschijnlijk in verband te brengen met de voorberekening, zie hiervoor ook 120 en 121. (4) Het getal 11 in de marge, dat veranderd is in 10, verwijst naar randnotities (zie 124). (5) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten. Vondel schrijft steeds y, de zetter zet ij of y. Op de

onderste regel van de afbeelding staat in de kopij *krygh... smeden;*, de druk heeft hier *krijg... smeden;*. Zie in verband hiermee 125, aant. 3. (6) Zie p.94, 96, 97, 99, 105.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: vuile kopij.

124 Kopij voor de randnoten van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713. Uitsnede.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX(I), p.37.

TRANSLITTERATIE. *In twee kolommen geschreven kopij. Kolom a*: KANTSCHRIFT. | volgens het getal der | boeken aldus te stellen. | 1.boek. | 1. Ovidius ooghmerk aengaende | dit werkstuk. | 2. Hy roept zyne goden | om hulp aen. | 3. De Baiert in vier | hooftstoffen. | 4. Hemel en aerde in vyf | riemen. | Vier wintgewesten | 6. Oirsprong des menschen. | 7. vier [-~] ≤eerste≥ eeuwen. | 8. wederspannige reuzen. | 9. Menschen uit reuzen-| bloet. | 10. De Melkwegh | 11. Jupiters rede | 12. Likaon in eenen wolf | 13. De werreltvloet. | 14. [-menschen] ≤Steenen≥ in menschen. | ≤15. Piton≥ | 1[5+]<6> Apollo schiet Piton | (*hierna komen in de druk nog*: Pitische speelen *en*: Minne-pijlen.). *Kolom b*: 1[5+][<7>+]<9>. Dafne in eenen laurier-|boom. | [1+]<2> [8+][<9>+] <0>. Tempe | [-[1+]<2> [7+]<0>] ≤21.≥ Iö in eene koey. | ≤22. sirinx in riet≥ | 2[8+]<3>: Argus oogen in den | paeuwestaart. | [-19. Sirinx in een riet.] | 2[0+]<4>. Iö weder in menschen-|gedaente | 2[1+]<5>. Faëtons en Epasus | geschil. | 2e boek. | 1. Het zonnehof. | 2. [-≤~≥] [-vier jaergetyden, en] | [-~] ≤Pasus by Febus.≥ | 3. De zonnewagen. | 4. De zonnepaerden. | 5. Het aertryk in brant. | 6. Jammerklaghte der | aerde. | 7. Faëtons val. | 8. [-De] [z+]<Z>onnelingen in | populieren. | 9. Cignus in eene zwaan. | 10. Kalisto in eene beerin. |...

AANTEKENINGEN. (1) Voor druk zie 125. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) De nummering van de marginale noten is tijdens de bewerking van de kopij veranderd. (4) Zie p.94, 96, 99, 105.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: correcties in de kopij, kopij voor randnoten.

125 Pagina 8 van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum, Vdl.2F25.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 123 en 124.

(2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) De vierde regel van onderen af in de druk: *Want schoon dees vyant, wreet van aert, dien krijg dorst smede*n heeft ten opzichte van de kopij 123 de volgende varianten: *krygh* wordt *krijg; smeden* wordt *smeden*. De variant: y wordt ij, komt in de hele druk voor (120 aant. 3, 121 aant. 3, 123 aant. 5, 126 aant, 3, 128 aant. 3). Vondel schrijft y, de zetter zet y of ij. De twee overige varianten zijn als volgt te verklaren. De versregel is bijzonder lang, zo lang zelfs, dat de auteur zich in de kopij gedwongen zag het woord *smeden* boven de regel te schrijven: zie 123, onderste regel. De zetter zag zich, aan het eind van de regel gekomen, genoodzaakt òf de regel te laten overlopen, òf drastisch in te winnen. Om het eerste te vermijden begon hij, vooral om de komma's heen, spaties weg te nemen. Daarna greep hij naar een middel tot inwinnen dat in de zeventiende eeuw nog geoorloofd was en wijzigde de spelling: *krygh* wordt *krijg*. Toen dit tenslotte nog niet voldoende bleek, gebruikte hij een afkorting: *smeden* wordt *smede*n. (4) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: doorslag. Letter: cursief, romein swashletter. Ontwerp: randnoten, sprekende hoofdregel. Zetten: inwinnen.

126 Kopij voor folium 3R2 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX(III), achterin.

TRANSLITTERATIE. *linksboven*: [-achter het boek]. *rechtsboven*: [-de folii moeten op een pagina staen] | BLADWYZER. | ≤Acheloüs dochters in meerminnen en vogels... 152.≥ | ≤Acheloüs onthaelt Tezeus in zynen stroom. 256.≥ | Acheloüs en Herkules worstelen... 264. | Acheloüs in verscheide gedaenten... 262. 266. | Acheloüs door Herkules overwonnen... 267. | Achilles en Cignus stryden... 366. | ≤Achilles doot 385. 409... [-385]≥ | Achilles wapens Vlisses toegewezen... 404. | ≤Achmenides avontuur... 437≥ | [-Achilles valt in] Acis in eenen stroom... 424. | Aerde teelt na den werreltvloet veele dieren... 17. | Aerde klaeght Jupiter haeren noot... 43. | [-Aerde een dier.] ≤Adonis in een bloem... 329.≥ | Adonis uit Mirre, [-in] eenen boom, geboren... 320. | [-≤Adonis in een bloem... 329≥] | Aglauros in steen... 63 | Ajax en Vlisses pleiten om Achilles wapens... 388. | Ajax valt in zyn zwaert, uit zyn bloet [-een~] ≤groeit een bloem.≥ 404. | ≤Akteon in een hart... 74≥ | ≤Akteon van zyn honden verscheurt... 76≥ | Albaensche koningen... 453. | ≤Alcinoüs schip in een rots... 451≥ | Alciones gebedt voor Ceïx... 353. | Alcione [-in een [-≤~≥][~+]<zeevogel>] ≤en Ceïx in≥ <zeevogels>... 359. | Alcitoë en haere zusters in vledermuizen... 113. | ≤Alkatoës klinkende muuren... 227.≥ | ≤Alfeus bemint Aretuze≥ | ≤Alemons avontuur≥ | [-Am~ nu droogh nu vloeiende] | ≤Alfeus bemint Aretuze... 154.≥ | (*verwijsteken naar beneden*) | Alkmenes lyden in het baren... 275. | Alkmene [-wort] van Jupyn, in schyn van Amfitrus, bedrogen... 163 | ≤Alemons avontuur... 465.≥ | ≤Altea pynigt Meleager met [-het] ≤haer≥ stoxken... 248. | (*verwijzingsteken*) ≦Amenaen dan vocht dan droogh... 475.≧ | Ammons bron 'daeghs kout, 'snachts warm... 476 | ≤Amfions rampzaligh ende... 170.≥ | ≤Alcidamas dochter in een duif... 204.≥ | Amulius en Numiter koningen van Alba ≤en Rome≥... 445.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 127. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk

(3) Tussen kopij en druk komen buiten de spelling: y wordt ij of y, geen varianten voor. (4) De geschreven bladwijzer heeft de vorm van een druk. (5) Bovenaan de pagina staan twee aanwijzingen voor de zetter, zie de translitteratie. (6) Zie p.94, 96, 97, 99, 105, 111.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: vuile kopij, notitie voor de zetter. Notitie: voor de zetter.

127 Folium 3R2 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum, Vdl.2F25.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 126. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) De wisseling romein, cursief en swashkapitalen is uit de tekst niet te verklaren. Ze is veroorzaakt door de omstandigheid, dat de lettervoorraad van de drukker beperkt was en deze dus verschillende soorten moest gebruiken. (4) De Bladwyzer is over de volle breedte van de pagina gezet op de laatste pagina na, waar hij over twee kolommen in kleiner corpus is afgedrukt, waarschijnlijk om ruimte over te houden voor de errata: 129. (5) Zie p.94, 117.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: initiaal. Zetten: tekort aan letter.

128 Kopij voor pagina 3S4 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, Ak.LIX(III), achterin.

TRANSLITTERATIE. Drukfeilen aldus te beteren. **<~>** | [-**<~>**] voor Epafus lees Faëton, in het kantschrift 33. | voor de zwarte rave wo[~+]<rt>wit, lees de witte | rave wort zwart, in het kantschrift 53. | voor ziet lees zie niet dat een' mesch gelykt 91. | (*verwijzingsteken naar onder; hier*) voor met offerhanden lees met offerbanden. 207 | (*daarna weer na 91*) | In het kantschrift voor Siton lees Arne in een | kaeu, en in het dicht voor zwart van schacht lees [-wit] wit van schacht. 209. | (*hierna weer verwijzingsteken naar beneden waar staat*) [-lees] voor d'aenstaende schoonvaer etc lees | d'aenstaende schoonvaêr ≤zelf,≥ en ook [-zelf] myn eigen | vader.295. | (*weer in de gewone volgorde*) Voor Achilles pylen lees Alcides pylen...390. [v+]<V>oor Polixana [-leest Ifigenia] ≤lees

lfegeny..≥...396. | [-voor zwarte rave lees witte rave in het kantschrift. [-≤53≥]].

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 129. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige tonen de druk. (3) Tussen kopij en druk bestaan de volgende varianten: in de druk wordt de onderkast v van het woord *voor*, vooraan de regel steeds met kapitaal gezet. Vondel schrijft y, de zetter zet y of ij. In de kopij staat *beteren*, dit wordt in de druk (Er. r.1) *verbeteren*, en *etc.* wordt *& c.* (Er. r.*7*). (4) Zie p.94, 96, 97, 99, 105, 146.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: vuile kopij.

129 Folium 3S4 verso van: J. van Vondel, *Ovidius Nazoos Herscheppinge*. Weduwe van Abraham de Wees, Amsterdam 1671. Unger, *Bibliographie* 713.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Vondelmuseum. Vdl.2F25.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 128. (2) 120-129 betreffen alle de uitgave van de *Herscheppinge*, 120, 121, 123, 124, 126, 128 tonen kopij, de overige de druk. (3) Voor het ontwerp van het einde van de Bladwijzer in vergelijking met het verdere ontwerp van dit deel van de tekst zie 127, aant. 4. Voor de wisseling van romein-, cursief- en swashkapitalen hierin zie 127, aant. 3. (4) Voor varianten met de kopij zie 128, aant. 3. (5) Een typische zetfout, ontstaan door een vuile kast: *Epalus*-wordt *Epafus*. (5) Zie p.117, 146.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, fleuron, romein, swashletter. Ontwerp: colofon, errata, twee kolommen. Zetten: zetten van een lijn.

130 131 Tekeningen voor afbeeldingen 61 en 62 van: J. & C. Luyken, *Het menselyk bedryf*. Amsterdam 1694.[aant. aant.]

Amsterdam, Stedelijk Museum, Collectie Van Eeghen, nrs 1421 en 1422.

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee andere tekeningen zie 133 en 134. (2) Afgebeeld zijn: De Papiermaaker en De Boekdrucker. (3) Zie p.37, 38, 40, 94, 155, 156.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gravure.

132 J. van Vondel, *Grafschrift*. (Blaeu, Amsterdam 1673). Unger, *Bibliographie* 722.[aant.]

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, Archief Blaeu.

AANTEKENINGEN. (1) Dit plano heeft als makulatuur gediend bij het afdrukken van een ander stuk. Het timpaan is gesmet geraakt met de tekst van een pagina uit een octavo-boekje. Om deze smet niet over te brengen op de achterzijde van het volgende te bedrukken vel legde de drukker een bij de hand liggend stuk makulatuur op het timpaan en drukte toen af. Op het als bescherming gebruikte stuk kwam de smet van het timpaan in spiegelschrift te staan. (2) Zie p.36, 119, 141, 142, 152.

ANALYSE. Druk: smet van timpaan, spiegeldruk. Formaatmaken: plano. Letter: cursief, romein. Makulatuur. Ontwerp.

133 134 Tekeningen voor afbeeldingen 86 en 63 van: J. & C. Luyken, *Het menselyk bedryf.* Amsterdam 1694.[aant. aant.]

Amsterdam, Stedelijk Museum, Collectie Van Eeghen, nrs 1446 en 1423.

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee andere tekeningen zie 130 en 131. (2) Afgebeeld zijn: De Plaatsnyder en De Plaatdrucker. (3) Zie p.40, 155, 156.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gravure.

135 Kopij voor pagina 7 van: D. Blondel, *Animadversiones in Annalium Baronii, tom.I.* (F. Lamminga & P. Warnaer, Amsterdam 1675). Uitsnede. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat. Hss. 7, nr 625, Hs.IIB14.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 136. (2) 135 tot en met 139 betreffen alle de uitgave van de *Animadversiones*, 135 en 137 tonen kopij, de overige tonen drukproeven. (3) Kopij 135 kan geheel gevolgd worden op correctie-exemplaar 136, te beginnen met de linker kolom tot de dubbele streep en vandaar naar rechts gaande. De zetter heeft hier dus al het parallellisme van de kopij opgegeven. Beneden de dubbele streep begint hij met de linker kolom en zet vandaar de voortzetting van kolom 1, 2, 3, waarbij hij in kolom 3 de verwijzing ‘t onder-staende nu’ voegt en consequent eindigt met: *Quidam apud Epiph. Maji.21*. Even consequent gaat hij onder kolom 4 voort, maar de verhoudingen van de kopij gaan nu geheel verloren. De zetter gaat voort met kopij 137. Hij begint weer consequent met de voortzetting van de kolommen 1 en 2, maar heeft voor 3 geen ruimte meer. Deze zet hij nu onder de helft van kolom 4. Daarbij volgt hij op zich zelf weer consequent de verwijzing met asterisken in de kopij. Eveneens consequent zet hij daarnaast de smalle eerste helft van de kolom 4, maar met verwaarlozing van het parallellisme in de kopij. Onder de tweede helft van de oorspronkelijke vierde kolom zet hij nu alles wat er aan kopij op deze bladzijde rest. Na de proefdruk 136 wordt in de eerste plaats de tekst gecorrigeerd. Deze hand geeft daarna aan in kolom 1, 2 en 3 wat, de zetter van kopij 135 onder de dubbele streep zette, met de opmerking ‘NB Siet de copije’ (136, direct onder de dubbele streep). ‘Anni|V.C.|[NB Siet de c]opije’. Hij wijst dus op het verloren parallellisme. In de kopij 135 geeft hij aan: ‘dit moet volgens dese order, maer nae de gedruckte copije geset werden: onmiddelbaer achter Chrysostomus pag.9’. Hij stelt daarbij het verwijzingsteken (cirkel met punt). Dit vinden we op p.9 in de proef terug (139) met zijn aantekening: ‘en hier achter volght 'tgene in de nette copeije omtrocken staet bij’ (cirkel met punt). Verder verwijst de zetter een deel van p.8 (138: ‘dit komt pag. 5’) en p.9 (139: ‘NB. dit komt pag 5.’) naar p.5. Op p. 5 (niet getoond) staat de aanwijzing: ‘NB hier komt

't geene pag. 8 en 9 geteykent staat'. Op blz. 7 van de drukproef 136 tekent de corrector verder aan: 'Dese tafel moet p.2 col.2 staen, maer eerst met Blondelli Ms. geconfronteert werden'. Op de aangegeven plaats volgt de verwijzing: 'Hier set de tafel die pag. 7 staet'. De verwijzing naar de nette kopij: ''t gene hier beneden door gehaelt is, moet geset werden, op die wijse als het in de nette copije staet' is weer in verband te brengen met het verloren gegane parallellisme. De derde zeteenheid is, zoals reeds werd opgemerkt, een volslagen chaos geworden. De corrector geeft op de kopij 137 aan, dat dit stuk verplaatst moet worden en wel overeenkomstig het ontwerp van de kopij: 'dit moet p.8 col.2 lin.39. geset werden, volgens dese order, maer uyt de gedruckte copije' (verwijzingsteken: vierkant met punt erin). Zijn laatste opmerking heeft betrekking op het feit, dat hij de tekst in de proef gecorrigeerd heeft. De drukker neemt deze aanwijzing voor de verandering van de opmaker over en zet onder de proef: ''t gene hier beneden door gehaelt is, moet geset werden, op die wijse als het in de nette copije staet'. Op p.8 in de proef 138 staat het verwijzingsteken (punt in vierkant) met de aantekening van de corrector: 'hiernaer moet een tafel volgens de nette copije geset werden'. Boven de hierbij behorende kopij

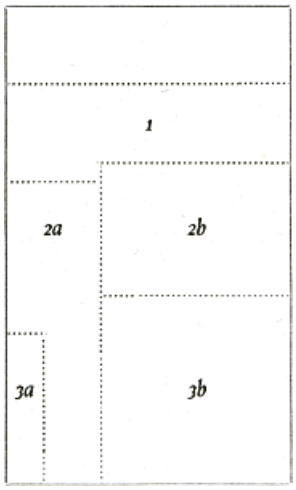

Corrector: '*2a* naar p.9'
Drukker: '*2b* naar p.2'

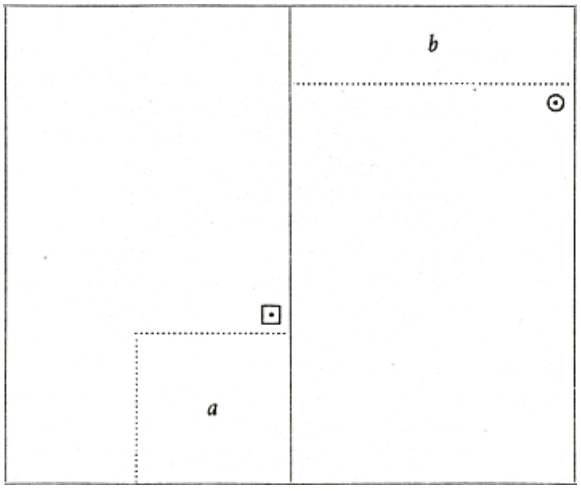

Corrector: '⊡ hier 3 van p.7'
Drukker: '*a* naar p.5'
Corrector: '⊙ hier *2a* van p.7'
Drukker: '*b* naar p.5'

137 schrijft hij nog: ‘Hiertoe moet ick Blondelli copije insien’. Aangezien de overgeleverde kopij alleen die van de tabellen is, zal hier bedoeld zijn, dat de corrector nog op de ons niet overgeleverde kopij van de tekst wil controleren of hij inderdaad de juiste plaats heeft aangegeven. (4) Zie p.94, 96, 98, 105, 111.

ANALYSE. Handschrift: kopij. Kopij: moeilijke kopij, notities voor de zetter, verwijzingsteken. Notitie: notities voor de zetter. Ontwerp: geschreven ontwerp.

136 Drukproef voor pagina 7 van: D. Blondel, *Animadversiones in Annalium Baronii, tom. I.* (F. Lamminga & P. Warnaer, Amsterdam 1675). Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 625, Hs.IIB14.

COLLATIE. 2°: $*^{2}$, A-C^{4}, χ^{2}, 16ff., pp.: [4]1-25[1].

INHOUD. *1*r*: Dedicatio: AMPLISSIMIS CONSVLTISSIMISQVE | CELEBERRIMAE REIPUBLICAE | AMSTELODAMENSIS | CONSULIBUS, | D.D. | AEGIDIO VALKENIER, | NICOLAO PANCRAS, | JOANNI MUNTER, | LUDOVICO TRIP. (*gedateerd blijkens rebus-onderschrift: 1674*). A1*r*: DAVIDIS BLONDELLI | ANIMADVERSIONES | IN | ANNALIUM BARONII | TOM.I. *χr en χr en v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 135 en 137. (2) 135-139 betreffen alle de uitgave van de *Animadversiones*, 135 en 137 tonen kopij, de overige de drukproeven. (3) Zie 135, aant. 3. (4) Zie p.94, 120, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, notities voor de zetter. Letter: cursief, Grieks, romein. Notitie: notities voor de zetter. Ontwerp: wijziging van ontwerp. Zetten: van een lijn.

137 Kopij voor pagina 7 van: D. Blondel, *Animadversiones in Annalium Baronii, tom. I.* (F. Lamminga & P. Warnaer, Amsterdam 1675). Uitsnede. [aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 625, Hs.IIB14.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 136. (2) 135-139 betreffen alle de uitgave van de *Animadversiones*, 135 en 137 tonen kopij, de overige de drukproeven. (3) Zie 135, aant. 3. (4) Zie p.94, 96, 98, 105, 111.

ANALYSE. Handschrift: kopij. Kopij: notities voor de zetter. Notitie: notities voor de zetter. Ontwerp: notities voor een gewijzigd ontwerp, geschreven ontwerp.

138 Drukproef voor pagina 8 van: D. Blondel, *Animadversiones in Annalium Baronii, tom. I.* (F. Lamminga & P. Warnaer, Amsterdam 1675). Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 625, Hs.IIB14.

AANTEKENINGEN: (1) 135-139 betreffen alle de uitgave van de *Animadversiones*, 135 en 137 tonen kopij, de overige de drukproeven. (3) Zie 135, aant.3. (4) Zie p.145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie,

notitie voor de zetter. Letter: cursief, Grieks, romein, swashletter. Notitie: notitie voor de zetter.

139 Drukproef voor pagina 9 van: D. Blondel, *Animadversiones in Annalium Baronii, tom. I.* (F. Lamminga & P. Warnaer, Amsterdam 1675). Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 625, Hs.IIB14.

AANTEKENINGEN. (1) 135-139 betreffen alle de uitgave van de *Animadversiones*, 135 en 137 tonen kopij, de overige de drukproeven. (2) Zie 135, aant. 3. (3) Zie p.145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, notitie voor de zetter. Letter: cursief, romein. Notitie: notitie voor de zetter. Ontwerp: twee kolommen, sprekende hoofdregel.

140 Drukproef voor folia L6 verso en L7 van: C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt*. Elzevier, Amsterdam 1678. Willems 1550.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Burm.11.

AANTEKENINGEN. (1) 140-143 betreffen alle de uitgave van de Velleius Paterculus, 140 en 141 tonen drukproeven, de overige de druk. (2) Wij kunnen de geschiedenis van deze druk in belangrijke mate volgen in de correspondentie van Elzevier met Heinsius, berustende te Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss. 1346, Var.38., Hs.5M3. In uittreksel volgt achter de Literatuur een overzicht hiervan. (3) Twee stadia van de correctie van deze druk zijn overgeleverd. De correctie in de eerste fase betreft uitsluitend de tekst. Zetfouten worden pas in de tweede proef verwijderd (141). (4) Op de linkerpagina worden enkele regels doorgehaald, die in de tweede proef (141) blijken te zijn weggenomen. Op de rechterpagina is een naam doorgehaald en vervangen door de naam *Scoevola*. Het verwijzingsteken onderaan de bladzijde wijst naar de linkerpagina waar in de marge staat bijgeschreven: ‘(*verwijzingsteken*) pag. 80 ante lineam penultimam adde, Maro AEneidus [~] | (*onderstreept*) Sermonem Ausonij patrium moresque tenebunt; | Utque est nomen, erit. commixti corpore tanto | Subsident Teucri. (*einde onderstreping*) ita in duobus codicibus inveni, Menagiano altero,|altero Rottendorphio, recte sine dubio. vulgati perperam, (*onderstreept*) commixti corpore tan-|tum. (*einde onderstreping*) Nec melius, quod e suis prodit Pierius Valerianus, | (*onderstreept*) Sanguine | tantum.’ (5) Zie p.55, 94, 120, 145, 146, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, doorslag, verwijzingstekens. Letter: cursief, romein.

LITERATUUR. (W.R. Veder), *Brieven van Daniël Elsevier aan Nicolaas Heinsius* (*9 mei 1675 tot 1 juli 1679*); *volgens het handschrift, bewaard ter Universiteits-bibliotheek te Utrecht, met enkele aanteekeningen uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*, Amsterdam 1890, waaruit de volgende fragmenten op de productie van dit boek betrekking hebben:

Nr 20. 19 Maert 1677. Ick hebbe van Velleius Paterculus noch omtrent 500 Exemplaren, ick sal myn debvoir doen deselve hoe eer hoe liever te debitteren,

ondertusschen kan UEd syne copye prepareren, sal ondertusschen occasie nemen van aende Heer Vossius daer over te schryven.

Nr 26. 13 July 1677. Wat Vellejus Paterculus belanght sal de corectien laeten affschryven ende UEd het exemplaer weder toesenden om met de Hacky daer over geen contestatie te hebben. Sal UEd bij provisie het Exemplaer op morghen nevens een Discours vande heer Spanheim sur la Creche soo hy myn geordineert heeft aen UEd te senden, oversenden. Ende voor en aleer UEd het Exemplaer de Hacky overlevert, het selve hier verwachten om een exemplaer naer het selve te laten corrigeren.

Nr 27. 22 July 1677. Soo haest UEd mijn de gecorrigeerde text van Vellejus sal senden sal laeten de correctien afschryven.

Nr 28. 7 Augusti 1677. Hier nevens gaen de 2 Exemplaren van Vellejus Paterculus, het eene uyt het ander gecopieert. Item op het inleggende memorijtie eenige gedachten van myn Corrector, of die van eenige waerde syn sal UEd konnen oordelen.

Nr 29. 26 Augusti 1677. Wat Paterculus belanght sal die ten eersten onderhanden nemen, gelieft myn de copye by gelegentheyt toe tesenden: doch versoecke sulxe stilgehouden magh werden op dat myne noch ovrige exemplaren vertieren magh.

Nr 31. 28 September 1677. soo haest dese twe kleijne tractaeties sullen gedruckt wesen sal een aanvangh maeken met het drucken van Vellejus paterculus, daer op UEd sigh magh verlaeten.

Nr 32. 7 October 1677. Hebbe huijden Vellejus paterculus aen mijn Drucker Meester behandigt om het selve aenstonts onderhanden te nemen soo dat UEd int korte een proef te gemoet te sien heeft.

Nr 33. 17 October 1677. In vellejus Paterculus wert geset ende sal UEd in korten een proeve toesenden.

Nr 35. 4 November 1677. soo haast UEd de proeve van Paterculus sal gelesen hebben sal die terugh verwachten: doch behoeft UEd sigh daer over niet te incommoderen.

Nr 36. 17 November 1677. met Vellejus Paterculus sullen nu beeter spoedighen, hebbe iets onderhanden gehadt dat uyt most.

Nr 38. 27 december 1677. Op UEd versoeck hebbe myn drucker meester bevoolen met Paterculus op het spoedichste voort te vaeren; twelck hy gedaen heeft doch sonder de voorsichticheit te hebben van UEd voor af de laatste proeven overtesenden hebbende buyten myn weeten de B en C laeten afdrucken. sende hier nevens de 3 afgedructe bladen wil hoopen UEd alles correct ende wel sal bevinden, dat gaerne sal verstaen. Hebbe hem een reprimende gegeven ende belast de verdere bladen niet afte drucken voordat UEd deselve sal gesien hebben.

Nr 40. 8 January 1678. sedert ontfange op huyden UEd missive van 24 passato of 3 deser met wat copie vande nooten van Vellejus: soo dat nu het laaste bladt vanden Text daer 5 pages aen mancqeerden sal laeten suppleren ende UEd toesenden,... De resterende copye vande nooten sal te syner tydt verwachten.

Nr 41. 12 Januarij 1678. Hier nevens gaet het laaste bladt van den Text van Vellejus nevens het beginsel vande nooten sal het niet laeten afdrucken voordat de gecorrigeerde proeve wederom bekoome, derhalve

versoecke die sonder fout per Bode Vrydagh magh wederom bekoomen, dat nu kan geschieden vermits de schuyten vaeren.

Nr 41a. 22 January 1678. laete volgens UEd begheren den Index opden Text van Vellejus volghen ende sullen het verder volgens UEd begheren maecken.

Nr 42. 29 January 1678. Wy syn besigh met den Index van Paterculus voort aftesetten soo dat UEd geen proeve sal noodigh syn te senden, alswanneer aende nooten sullen syn daer van met den eersten meerder copije te gemoet sie: want niet vertrouwe dat daervan een vol bladt ben hebbende.

Nr 45. 26 Februarij 1678. Hier nevens een afgedruct bladt ende proef van Velleus. De 2 laatste blaatiens copij gelieve UEd niet te vergeten wederom te senden.

Nr 46. 5 Maert 1678. Hebbe huyden de proef van Pater culus wederom ontfanghen: doch daer by is van UEd geen schrijvens geweest maer alleen een simpel couvert.

Nr 48. 18 may 1678. UED missive van 15[?] deser te recht ontfanghen nevens de proef van dedicatie: doch UEd heeft dese ende de vorige reys vergeeten de proef van het laaste bladt overtesenden: twelck versoecke met de Bode soo vrijdagh komt gelieft te doen. Sullen by provisie het Tytel bladt afdrucken ende soo haast het andere bekomen mede doen drucken soo dat noch saterdagh Exemplaren sullen konnen hebben. Alles is in het Tytel bladt gecorrigeert. D'Exemplaren sal volgens UEd ordre doen binden.

Nr 49. den 28 Majo 1678.... dat Vellejus Paterculus nu ten vollen is afgedruckt, ende dat de geordonneerde exemplaren worden gebonden...

Nr 54. 24 Juny 1678. Dat UEd noch fouten in Vellejus vint komt myn vremt voor: dewyl de proeven door 3 Correctors gelesen sijn en daer naer door UEd selfs, bij aldien men op soo een wijse niet correct drucken kan soo moet ick het opgeven.

Nr 71. 1 July 1679. Het is myn leet het met de Vellejus Paterculus soo slecht gegaen is.

141 Drukproef voor folia L6 verso en L7 van: C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt*. Elzevier, Amsterdam 1678. Willems 1550.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Burm.11.

AANTEKENINGEN. (1) 140-143 betreffen alle de uitgave van de Velleius Paterculus, 140 en 141 tonen drukproeven, de overige de druk. (2) Zie 140, aant.2. (3) Bij vergelijking met de eerste proef blijkt in de druk te zijn verlopen. De wijzigingen in de eerste proef blijken te zijn doorgevoerd. (4) Tussen deze proef en de druk (142) bestaan de volgende varianten. Op de linkerpagina:

r.	Proef	Druk
5	[-*legendum*]	*capiendum*
9	[-*exiguo*]	*assiduo*
16	[-&]	*Eleg.*
28	[-*l*]*ectis*	*fectis*
34	[-*recordetur*]	*memineret*

Op de rechterpagina staan de volgende varianten:

r.	Proef	Druk

6	*rogis*[-.]	*rogis*.
7	*Medea*	*Medea*.
8	*El.II*[-.]	*El.II*,
13	*vulgati*[-,]	*vulgati*
17	[-*fuis ſe*]	*fuisse*
20	[-*ad-|struximus*]	*ostendimus*
22	*d*[-*i*]*verticulo*	*deverticulo*
24	*membra<nna>*	*membrana*
25	*XLIII*[-.]	*XLIII*.
26	[-*depotat a*]	*depopulata*
35	*codicibus*	*codicibus scriptis*

(5) Zie p.55, 94, 120, 141, 145, 146, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, doorslag, moet. Letter: cursief, romein.

142 Folia L6 verso en L7 van: C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt*. Elzevier, Amsterdam 1678. Willems 1550.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 762G14.

GEGRAVEERDE TITEL. C. VELLEII | PATERCULI | *quae supersunt*. | *NICOLAUS HEINSIUS DAN. F.* | *recensuit*, | *& castigationum libellum addidit*. ‖ AMSTELODAMI, | *Ex Officina* Elzeviriana. *A*^{o} *1678*.

COLLATIE. 12°: 12°: *^{12}, A-L^{12}, 144 ff., pp.: [24]1-115[29] [2]3-108[12]. Pagina 96 is gepagineerd als 69.

INHOUD. *1*r: titel*. *1*v: blanco*. *2*r: opdracht: Perillustri & Amplissimo Viro* | CASPARI FAGEL. *8*r*: LECTORI SALUTEM. A1*r: tekst*: C.VELLEII PATERCULI | HISTORIAE | ROMANAE. E10*r*: FINIS. E10*v*: INDEX. G1*r*: NICOLAI HEINSII | DAN.FIL. | VELLEIANARUM | CASTIGATIONUM | LIBER. G1*v: blanco*. G2*r: tekst*. L6*v*: FINIS. L7*r*: Addenda Castigationibus. L10*v*: INDEX. L12*v*: FINIS.

AANTEKENINGEN. (1) 140-143 betreffen alle de uitgave van de Velleius Paterculus, 140 en 141 tonen drukproeven, de overige de druk. Voor varianten met de tweede fase van de drukproeven zie 141, aant. 4. (2) Zie p.34, 55, 94, 119, 120.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp.

143 Folium B1 recto van: C. Velleius Paterculus, *Quae supersunt*. Elzevier, Amsterdam 1678. Willems 1550.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Burm.11.

AANTEKENINGEN. (1) 140-143 betreffen alle de uitgave van de Velleius Paterculus, 140 en 141 tonen drukproeven, de overige de druk. (2) De hier getoonde pagina maakt deel uit van een onopengesneden katern, vandaar het woord ‘blad’ in Heinsius' aantekening onder de proef: ‘Dit blad is afgedrukt by | abuys sonder door my te wer|den gerevideert’. (3) Zie p.34, 55, 94, 119, 148.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: romein. Ontwerp.

144 Kopij voor folium *4 verso van: A. Bourignon, *L'antechrist découvert*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1681. Caillet I, p.229, nr 23.
aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss. 7, nr 253, Hs. VG10a.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 145 en 146. (2) De drukker heeft oorspronkelijk een groter lettercorpus willen gebruiken dan in de druk is gerealiseerd. Hij plaatste bij de voorberekening formaatsignaturen in inkt, met onderlinge afstanden van ongeveer 17 regels in de kopij. Zo zijn op de afbeelding de signaturen *9 en *10 aangegeven. Dat van voorberekening sprake is, blijkt duidelijk uit de strepen en getallen, die in de marge van de kopij geplaatst werden. Uit deze becijfering blijkt tevens, dat het oorspronkelijk in de bedoeling gelegen heeft pagina's van ongeveer 27 regels te zetten; het gebruik van een kleiner corpus verhoogde nadien dit aantal tot 31. Er werd besloten in een kleiner corpus te zetten; misschien om met het voorwerk binnen één katern te blijven. Daarom moesten door de zetter opnieuw signaturen geplaatst worden. Hij deed dit telkens na het afmaken van twee pagina's en wel met rood krijt. Zo is op de afbeelding de signatuur *8 in de marge bijgeschreven, terwijl, om verwarring te voorkomen de oude, in inkt geschreven signatuur *10 is doorgehaald. Bij vergelijking van de kopij met de druk 145 blijkt dat de overgang van de pagina niet wordt aangetroffen op de in de kopij aangegeven plaats. Controle der andere in de kopij aangegeven overgangen bevestigt dat het zetsel is opgeschoven en wel zo dat het verloop om de twee pagina's met twee regels toeneemt. Het blijkt dat elke pagina met één regel is verminderd. De reden wordt duidelijk op 146. Ware het niet gebeurd dan zou op de betreffende pagina in de druk alleen de ondertekening hebben gestaan. (3) De kopij is door de geschreven sprekende hoofdregel een voorbeeld van geschreven ontwerp. (4) Zie p. 94, 96, 97, 99, 106, 111.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: voorberekening door de drukker, formaat signaturen door drukker, formaatsignaturen door zetter, formaatsignaturen verplaatst. Notitie: becijfering door de drukker. Ontwerp: wijziging van ontwerp.

145 Folium *4 verso van: A. Bourignon, *L'antechrist découvert*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1681. Caillet I, p.229, nr 23.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D39.1.

TITEL. L'ANTECHRIST | DECOUVERT. | Qui montre le Temps Dangereux auquel nous vi-|vons maintenant; & comment LE DIABLE a le | Domaine sur les esprits des hommes; qu'il se fait ado-|rer comme s'il étoit Dieu, & gaigne à soy les bien-|intentionnés sous apparence de vertu & devotion; | qu'il trompe les hommes par mauvaises doctri-|nes & fausses verités; que la pluspart des | hommes le suivent, l'un par malice, l'au-|tre par ignorance: Ce qui fait que c'est | un grand bien qu'il soit DECOUVERT. | PAR | ANTHOINETTE BOURIGNON. | PREMIERE PARTIE. |(*vignet*)| LES ARMOIRIES | DE LA VILLE DE L'ISLE | SUR LA RIVIERE | DE LA LIS EN FLANDRES. | A AMSTERDAM, chez *Jean Rieuverts & Pierre Arents*, | Libraires, Rue de la Bourse, 1681.

COLLATIE. 8°: $*^{8}$, A-H^{8}, 73 ff., pp.:[16]1-127[1].

INHOUD. *1*r: titel*. *1*v: bijbelspreuk*: II.Epist. aus Thessal. ch.2.v.3. &c. *2*r*: AU LECTEUR. *6*r: Abregé du Livre, & Table des Matieres* | *cette* Premiere Partie *de* l'ANTECHRIST Dé-| COUVERT *selon qu'elles sont marquées dans les racourcis mis à la teste des Principales | Sections du Texte*. *8*v: Fin de la Table*. A1*r*: L'ANTECHRIST | DECOUVERT. | PREMIERE PARTIE. H6*r*: FIN | *De la Premiere Partie* | DE | L'Antechrist Découvert. H6*v*: Du Reigne de L'ANTECHRIST; | Et touchant *ses Sujets &*

Paction-|naires Sataniques; Entretient | d' A.B. avec Dieu. H8*r*: FIN. H8*v*: Indice des Tiltres mis au haut des pages, lesquels | remarquent les matieres en general.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 144. (2) Zie 144, aant. 2. (3) Voor een ander deel uit deze druk zie 146. (4) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: custode, doorslag. Letter: cursief, romein. Ontwerp: sprekende hoofdregel.

146 Folium *5 recto van: A Bourignon, *L'antechrist découvert*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1681. Caillet I, p.229, nr 23.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D39.1.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 144. (2) Zie 144, aant. 2. (3) Voor een ander deel uit deze druk zie 145. (4) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: doorslag, custode. Letter: cursief, romein. Ontwerp: sprekende hoofdregel.

147 Ontwerp voor de titelpagina van: A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 25.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 260, Hs. VG9b.

AANTEKENINGEN. (1) 147-150 behoren alle tot de uitgave van de *Renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*, 147 toont een ontwerp, 149 toont kopij, 148 en 150 tonen de druk. (2) Voor de druk naar dit ontwerp zie 148. (3) Ontwerp en druk verschillen slechts op de volgende punten: Het woord *Le* in r.1 staat in het ontwerp vóór het woord *Renouvellement*, in de druk staat het erboven. Hetzelfde is het geval met het woord *De* in r.2, dat in het ontwerp vóór het woord *l'Esprit* staat. (4) De dubbele onderstreping geeft kapitaal aan en de enkele cursief. Hiervan wijkt de naam *Jesus Christ* af, dat in het ontwerp als kapitaal is aangegeven, maar in de druk cursief staat. Verder wordt de dubbele onderstreping verschillende keren als cursief kapitaal gerealiseerd. Het randschrift van het vignet wordt in kapitaal gezet. (5) Tussen de tekst van ontwerp en druk bestaan de volgende varianten:

r.	Kopij	r.	Druk
3	*et*	5	&
3	*derniére*	5	*derniere*
4	*Où*	6	*Ou*
12	*et*	12	&
14	ANT[-H]OINETTE	14	ANTHOINETTE
15	*Lisle*	15	LIS SE
16	*Amsterdam*	16	*Amsterdam*.

17	*et*	17	*&*
18	*bourse*	18	*Bourse*
18	MDCLXXXI	18	MDCLXXXII

(6) Het ontwerp is een jaar eerder gedateerd dan de uitgevoerde druk. (7) Zie p.94, 96, 111, 115.

ANALYSE. Kopij: onderstreping voor cursief, dubbele onderstreping voor kapitaal. Ontwerp: ontwerp voor titelpagina.

148 Titelpagina van: A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 25.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D40.

TITEL.LE | RENOUVELLEMENT | DE | l'Esprit Evangelique. | *Troisiéme & derniere Partie*. | Ou il est traitté trés-efficacement de la nécessité & | de la maniére de vaincre la corruption, des moyens | d'observer une Vie Evangelique, des dispositions | à cette vie-là, de ses empéchemens, du *Renouvelle-|ment* de toutes choses par la Venue de *Jesus Christ* | aprés l'execution terrible des derniers fleaux, l'extir|pation des méchans, & la purgation des bons. &c. | *Par* | *ANTHOINETTE BOURIGNON*. |(*vignet*)| LES ARMOIRIES | DE LA VILLE DE LIS SE | SUR LA RIVIERE | DE LA LIS EN FLANDRES. | *A AMSTERDAM*. | Chez *Jean Rieuwerts & Pierre Arents*, Libraires | Rue de la Bourse. MDCLXXXII.

COLLATIE. 8°: $*^{8}$, A-M^{8}, 212 ff., pp.: [16]1-200[8]. Pagina 49 is gepagineerd als 94, 147 is gepagineerd als 471.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *bijbelspreuk*: Rom.Chap.VIII. VS.13. *2*r*: *Au Lecteur*. A1*r*: *tekst*. N4*v*: *eind*. N5*r*: TABLE DES MATIERES. N8*v*: *Tiltres des Livres de Dam*. | ANTOINETTE BOURIGNON, | & leur grosseur; FIN.

AANTEKENINGEN. (1) 147-150 betreffen alle de uitgave van de *Renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*, 147 toont een ontwerp, 149 kopij, de overige tonen de druk. (2) Voor het ontwerp van deze titelpagina zie 147. (3) Voor varianten tussen ontwerp en druk zie 147, aant. 3 en 4. (4) Voor varianten tussen kopij en druk zie 147, aant.5. (6) Zie p.39, 110, 111.

ANALYSE. Druk: doorslag. Illustratie: houtsnede. Letter: cursief, romein, swashletter. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel, titelpagina, vignet. Zetten: van een lijn.

149 Kopij voor folium *16 verso van: A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 25.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat Hss.7, nr 260, HsVG9b.

AANTEKENINGEN. (1) 147-150 betreffen alle de uitgave van de *Renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*, 147 toont een ontwerp, 149 kopij, de overige-tonen de druk. (2) Voor de druk zie 150. De zetter, die, zoals gewoonlijk, het laatst met het voorwerk begon, kwam niet uit in één katern en had de keuze

tussen (*a*) alles of een deel overzetten met kleiner corps, (*b*) een blad toevoegen zodat er dus een aparte vorm bijgemaakt zou moeten worden, en (*c*) zo veel mogelijk verlopen. De zetter deed dit laatste en gebruikte verder voor de laatste pagina's een kleiner corps. (3) De formaatsignatuur *16 komt niet overeen met de overgang van p.*15 naar *16. Het woord *Dieu* komt in de druk 13 regels hoger op de voorafgaande pagina *15 te staan, echter aan het eind van een regel. Bij nagaan van de overgang van de ene pagina op de andere, blijkt dat in het hele voorwerk ongeveer één regel per pagina verlopen is, zodat op p.*16*v* dertien regels ingelopen zijn. (4) In de kopij staat (r.15) *coeur*, dit wordt in de druk (r.1) *coeur*. Het woord *Dieu* in de kopij (r.26) wordt DIEU in de druk (r.19). (5) De zetter volgt nauwkeurig de kopij. Zo wordt *qu en luy* (r.16, zonder apostrof) letterlijk overgenomen. (6) De nieuwe alinea's worden in de kopij met een dubbele streep aangegeven, cursief met een enkele. (7) Door het bovenschrijven van een sprekende hoofdregel vormt de kopij geschreven ontwerp. (8) Zie p.94, 96, 97, 99, 105, 111.

ANALYSE. Handschrift: correctie in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur, onderstreping voor cursief, dubbele streep in margine voor nieuwe alinea, verwijzingsteken. Ontwerp: geschreven ontwerp.

150 Folium *16 verso van: A. Bourignon, *Le renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 25.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D40.

AANTEKENINGEN. (1) 147-150 betreffen alle de uitgave van de *Renouvellement de l'esprit évangelique, troisième et dernière partie*, 147 toont een ontwerp, 149 kopij, de overige tonen de druk. (2) Voor de kopij zie 149. Zie ook 149, aant. 2 vlgg. (3) Zie p.94, 117.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Illustratie: houtsnede. Letter: cursief, romein. Ontwerp: initiaal, sprekende hoofdregel.

151 Kopij voor pagina 1 en folium **1 recto van: A. Bourignon, *La sainte visière*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 24.[aant.]

Amsterdam. Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 261, Hs. VG8d.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 152 en 153. (2) Deze kopij is twee keer gebruikt. De eerste maal voor de tekst: formaatsignatuur A2 (152). Daarna werd deze formaatsignatuur doorgehaald en de kopij met een nieuwe signatuur gebruikt voor het voorwerk: signatuur ** (153). (3) Bovenaan de pagina een nota voor de zetter: ‘Alle Deese cleen titeltje moeten met cursiv gedrukt worden’. (4) Geschreven ontwerp. (5) Zie p.94, 96, 97, 99, 106, 111.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: correctie in de kopij, formaatsignatuur verplaatst, notitie voor de zetter, onderstreping voor cursief, dubbele onderstreping voor kapitaal. Notitie: notitie voor de zetter. Ontwerp: geschreven ontwerp.

152 Pagina 1 van: A. Bourignon, *La sainte visière*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 24.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D39.2.

TITEL. LA | SAINTE | VISIERE. | *Avec laquelle on peut voir* | En quel état sont tous les hommes en | general au regard de leur salut eternel. | *Ecrite par* ANTHOINETTE BOURIGNON, | *Dans une Missive qu'elle adresse* | A Tous les Hommes qui sont & seront | crées de Dieu. |(*vignet*)| LES ARMOIRIES | DE LA VILLE DE LISLE | SUR LA RIVIERE | DE LA LIS, EN FLANDRES. | *A Amsterdam*, chez *Jean Rieuwerts, & Pierre Arents*, | Marchands Libraires, rue de la Bourse, 1682.

COLLATIE. 8°: $*^{4}$ $2*^{8}$, A-I^{8} K^{4}, 88 ff., pp.: [24]1-148[4]. *2 is gesigneerd 2.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: *bijbelspreuk*: ESA.XLII.V.18. *2*r*: AU LECTEUR. 2*1*r*: LA | TABLE | des | MATIERES | de cette | Ste. VISIERE. 2*7*v*: AVIS | *On trouve dans d'autres ouvrages avec la Confession de* | *Foy, le Catalogue des livres imprimés de Mad*lle, *Bou-|rignon, & l'abrégé de ce qu'ils contiennent. Voici en un mot le tiltre de tous; avec quoi l'on a marqué le nombre | des feuilles de chaque volume: chaque feuille étant de huict | feuillets, in octavo*. 2*8*v*: ERRATA. A1*r*: *tekst*. K2*v*: FIN. | De la | SAINTE VISIERE. K3*r*: Indice des Tiltris mis au haut des | pages, lesquels remarquent | les matieres en general. K3*v*: *bijbeltekst*: JEAN. 3.v.19-21. K4: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 151, voor f.**1*r* uit de druk zie 152. (2) Zie 151 aant. 2. (3) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: romein, swashletter. Ontwerp: paginering.

153 Folium **1 recto van: A. Bourignon, *La sainte visière*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1682. Caillet I, p.229, nr 24.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2561D39.2.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 151, voor pagina 1 uit de druk zie 152. (2) Zie 151, aant. 2. (3) Zie p.94.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: cursief, romein, swashletter. Zetten: van een lijn.

154 155 Kopij voor pagina's 80 en 86 van: A. Bourignon, *Des entdeckten Widerkrists dritter und letzter Theil*. Jan Rieuwerts & Pieter Arents, Amsterdam 1684.[aant. aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, nr 272, HsVG2c.

AANTEKENINGEN. (1) De namen van de zetters Jan en Hein werden in de kopij geplaatst. (2) De aan beide zijden beschreven kopij werd doorgesneden voor de

verdeling onder de zetters. In de negentiende eeuw wordt dit ook gedaan, maar de auteur beschrijft de kopij dan echter aan één zijde (206). (3) Zie p.94, 95, 96, 99, 107, 111, 134.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: correcties in de kopij, doorgesneden kopij formaatsignatuur. Ontwerp: geschreven ontwerp.

156 Proefdruk van: *Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Onder Schouteten, Borghermeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt van Antvverpen*. (Plantijn, Antwerpen 1688).[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.158.III, p.89.

TITEL. Gheboden ende uyt-gheroepen by | mijne Heeren den... Borgher-|meesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt van | Antvverpen, op den...

AANTEKENINGEN. (1) In de tekst zijn de woorden *ten regarde* doorgehaald. (2) Bij het trekken van de proef werden twee blaadjes tegelijk op de pers gelegd en na elkaar getrokken. Terwijl het eerste velletje bedrukt werd ontving het tweede de blinddruk van het eerste. De moet is zichtbaar boven de titelregel van deze afbeelding. (3) Zie p.23, 117, 119, 142, 145, 151.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Formaatmaken: plano. Illustratie: houtsnede. Letter: romein. Ontwerp: initiaal, stadswapen. Proefdruk: correctie?, smet door formaatgoed, blinddruk.

157 Drukproef van: *Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne Heeren den Schouteth, Borger-meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antvverpen, op den 29. Novembris. 1696*. (Plantijn, Antwerpen 1696). Uitsnede.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.158.III, p.60.

TITEL. Gheboden ende uyt-gheroepen by mijne | Heeren den Schouteth, Borger-meesteren, Schepe-|nen, ende Raedt der Stadt van Antvverpen, op den 29. | Novembris 1696.

AANTEKENINGEN. (1) De proef is op een stuk makulatuur afgedrukt. In blinddruk staat op recto en verso een fragment uit een liturgisch werk. (2) De volgende correcties staan op deze proef, deels niet afgebeeld:

r.	In de tekst	In de marge
1	streep onder *mijne*	
7	[-*c*]*lachten*	*k*
10	[-*te vo*]*orsien*	/
16	[-*c*]*leijne*	*k*
19	verwijzingsteken *sonder last ghebroken te hebben*	
19	[-*i*]*nla-|dentheyt*	*l*
20	*O*[-*o*]*sters*	*e*
21	*g*[-*h*]*eneralijck*	weglaatteken

21	*Afslagh*	-----
22	*Afslaen*	-----
23	[-*hun*]	weglaatteken

(3) Zie p.23, 117, 119, 142, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: blinddruk, correctie, smet door formaatgoed, wit omhooggekomen. Illustratie: houtsnede. Letter: cursief, romein. Ontwerp: initiaal, stadswapen.

158 Drukproef voor pagina 528 van: Stephanus Byzantinus, *De urbibus et populis*. F. Haaring, Leiden 1694.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, achterin Hs.IIIF16.3.

TITEL. στεφανοϒ βϒζαντιοϒ | Eθνικά κατ᾽ E'πιτομήν | STEPHANI | BYZANTINI | Gentilia per epitomen, | *ANTEHAC* | πιερι πολεων | DE URBIBUS | *INSCRIPTA*, | Quae ex MSS. Codicibus Palatinis ab CL. SALMASIO quondam collatis | & MS. VOSSIANO restituit, suplevit, ac Latina versione | & integro commentario illustravit | ABRAHAMUS BERKELIUS. | *Accedunt collectoe ab* JACOBO GRONOVIO *varioe lectiones ex codice* | *MS. Perusino, intermixtis ejusdem notis cum excusatione de ex*-|*cerptis Bocharti & Palmerii ab se non publicatis.* | (*vignet*) | *LUGDUNI BATAVORUM*, ‖ *Apud* FREDERICUM HAARING, | clↃ lↃc xciv.

AANTEKENINGEN. (1) Correcties in een Griekse tekst; de correcties in de linkermarge zijn in het origineel afgesneden. (2) Correcties:

kol.	r.	Proef	Correctie	Druk
a	8	Μαῖαν	[-M]	μαῖαν
a	23	*nempe Moeonem*	[,]	*nempe, Moeonem*
a	34	*o*	ő	ő
a	60	*Dionyfio*	*ſi*	*Dionyſio*
b	14	*Isaci*	*a*	*Isaaci*
b	17	gerezen wit		weggenomen
b	19	*qui*	*oe*	*qui*
b	24	Iχθῦσι	I'	I'χθῦοσι
b	43	Λιουοῦσαν	π	Λιποῦσαν
b	54	*illam*	*ú*	*illúm*

(3) Zie p.94, 120, 141, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, moet, register slecht. Letter: cursief, Grieks, romein, swashletter. Ontwerp: twee kolommen. Notitie: correctorsnotitie. Zetten: van een lijn.

159 Letterproef met letter van Christoffel van Dyck, Amsterdam c.1684. [aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 744D25.

TITEL. PROEVEN | Van | LETTEREN, | *Die gesneden zijn door Wylen* | CHRISTOFFEL. VAN DYCK, | *Welke gegoten werden by* JAN BUS, *ten huyse van* | SR JOSEPH ATHIAS, | *Woont in de Swanenburg-straet, tot Amsterdam*.

AANTEKENINGEN. (1) Prijsnoteringen in handschrift. (2) Zie p.38, 117, 118, 119, 120, 124.

ANALYSE. Druk: moet. Formaatmaken: plano. Letter: asterisk, cursief, fleurons, gothisch, muziek, romein, swashletter. Ontwerp: vier kolommen. Zetten: van een lijn.

LITERATUUR. H. Zapf, Buchstabenverformungen seit der Renaissance, in: *Folium* 3, 3-4, 1954, p. 92-96. Over Van Dyck, Bus en Athias zie: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de zeventiende eeuw; biographische en geschiedkundige aanteekeningen verzameld door M.M. Kleerkooper; aangevuld en uitgegeven door W.P.van Stockum Jr*, 2 dln, 's-Gravenhage 1914-16 (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels* X), respectievelijk p.24, 1256, 1349, p.17, 113-114, p.10-14.

160 Letterproef van Weduwe van Dirk Voskens & Zonen, Amsterdam c.1700.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 744D.

TITEL. PROEF VAN LETTEREN, | Die te bekomen zyn, by de Weduwe van | DIRK VOSKENS en ZONEN, | Lettergieters op de Bloemgragt tot Amsterdam.

AANTEKENINGEN. (1) Prijsnoteringen in handschrift. (2) Zie p.38, 120, 124.

ANALYSE. Druk: moet. Formaatmaken: plano. Letter: Arabisch, Angelsaksisch, Cyrillisch, Grieks, Hebreeuws, Koptisch, romein, Runen, Samaritaans. Ontwerp: drie kolommen.

[Achttiende eeuw]

161 Pagina 269 van: A. de Muncq, *Eenzaame bezigheden*. Jacobus van Lindenberg, Amsterdam 1711.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1319G20.

TITEL I. Mr.A.ALEWIJNS | vermeerderde | ZEDE en HARPGEZANGEN. | Waar achter zyn Ed. verdere MAATGESCHRIFTEN | zyn bygevoegt. | *Met Privilegie van Haare Ed. Groot Mog. de Heeren Staaten* | *van Holland en Westvriesland aan 't Konstgenootschap* | IN MAGNIS VOLUISSE SAT EST *verleend*. | Gedecideert aan den Ed. Groot-Achtb. HEER | Hr. en Mr. ALEXANDER DE MUINCQ, | *Oud Burgermeester en Bewinthebber der Ed. Oostindische Comp.* | *ter Kamer van Middelburg in Zeeland, &c. &c. &c*. | Welkers ZEDEDICHTEN, met *kopere Konstplaaten* | verciert, op 't einde van dit Werk te vinden zyn. |(*gegraveerd vignet*)| T'AMSTERDAM, | By *J. Lindenberg*, in de Kalverstraat by de Kapel. 1711.

COLLATIE I. 4°: †^{2}, A-Z^{4} 2A^{2}, 62 ff., pp.: [6][10] 11-118. †2 is gesigneerd †3. *Hierachter volgt*:

TITEL II. EENZAAME | BEZIGHEDEN. | Waar in des Waerelds ydelheid door Prenten | en Maatgeschriften Zinbeeldig werd | vertoond, door | Mr.ALEXANDER DE MUNCQ. | *Oud Burgermeester en Bewinthebber der Oost-Indische Comp.* | *ter Kamer van Middelburg in Zeeland.* |(*gegraveerd vignet*)| T'AMSTERDAM, | By *J. Lindenberg*, in de Kalverstraat over de Kapel. 1711. *Op koperplaatje: Gedrukt voor den Authuur*.

COLLATIE II. 4°: 2B-2K^{4} 2L^{4}(-L4) 2M-O^{4} 2P^{2} 2Q^{4}, χ^{2}, 60 ff., pp.: [2]193-269 272-297 299 300 304-312[4]: totaal 120 pp. 2L3 gesigneerd als Ll3 *en* Ll4, 2P1 gesigneerd als Pp *en* Pp2, 2P2 gesigneerd als Pp3 *en* Pp4.

INHOUD II. (*gegraveerde titel* +) 2B1*r*: OPDRACHT aan Vrouw | CORNELIA STEENGRACHT. | *Myne waarde Huisvrouwe*. (*Op de volgende bladzijden gedichten aan de auteur*). 2C1*r*: *tekst*. 2Q1*v*: A.DE MUNCKS | *Missive van den Heer* ALEXANDER DE MUNCQ | aan den Heer N.N. χ1*r*: Op den Eigenmoorder SIMON SIMONSEN. χ2*v*: *Schraapen en gelt niet, als de pot uit is; Afscheid van den Schryver*. De gravure van p.221 is over een illustratie heengeplakt die gelijk is aan die van p.217. De illustratie van p.263 is geplakt over de plaat van p.287. De illustratie van p.263 is de bijgesneden plaat 255. Op 2Q*v* is de illustratie gedrukt over de eerste 18 verzen van *Afscheid van den Schrijver*, die daartoe overplakt wer-

den. De verzen zijn verplaatst naar χ2*v* omdat *op den Eigenmoorder* als laatste katern nog werd toegevoegd.

AANTEKENINGEN. (1) Deze weinig fraaie druk toont, dat de plaatdruk en de boekdruk afzonderlijk gebeurden. De illustratie is gedeeltelijk over de tekst heengedrukt. (2) De wonderlijke signatuur Ll3 *en* Ll4 is bedoeld om de binder, die immers op de binderssignatuur afgaat, niet in verwarring te brengen door het ontbreken van het vierde folium in dit katern. De paginering sluit hierbij aan en springt op het verso van p.269 op p.272, om zo het ontbrekende op te vangen. (3) Zie p.94, 114.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Illustratie: gravure. Letter: cursief, romein. Ontwerp: illustratie in de tekst opgenomen, twee kolommen, paginering, sprekende hoofdregel.

162 Stereotypiedruk. Proefdruk voor folium 23 verso van: *Biblia*. Johannes Muller Joh. zoon, Weduwe C. Boutesteyn & Samuel Luchtmans, Leiden 1718. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, Archief Luchtmans, Personalia I, Algemeen.

GEGRAVEERDE TITEL. BIBLIA, | DAT IS | De gantsche H: Schrifture, | vervattende alle de Canonijcke | Boeken des Ouden ende des Nieuwen | TESTAMENTS. | *Door Last der Hoog Mog: HEEREN* | *STATEN GENERAEL* | *van de Vereenigde Nederlanden, en volgens* | *het Besluyt van de* Synode Nationael, *gehouden* | *iot Dordrecht in de Iaren 1618. ende 1619*. | Uyt de Oorspronckelicke talen in onse | Nederlandtsche tale getrouwelick over-geset. | *Met nieuwe by-gevoegde Verklaringen op de duystere* | *plaetsen, aenteeckeningen van de gelyck-luydende* | *Texten, ende nieuwe Registers' over beyde de* | *TESTAMENTEN*. | Ende door gemeene ordre der Nederlandsche Kercken verbetert | van Druckfouten en Misstellingen die in den | eersten Druck gevonden worden. |... | TE LEYDEN, | By JOHANNES MULLER Joh: Zoon. | De W: van C: BOUTESTEYN. | SAMUEL LUCHTMANS. | 1718.

COLLATIE. 2°: $*^{2}$, a-b^{8} c^{4}, A-2O^{8} 2P^{6}, 322 ff., gefolieerd.

INHOUD. *1*r*: *titel*. *1*v*: Acte van Consent. *2*r*: DE | STATEN | GENERAEL | der Vereenigde | NEDERLANDEN, |... DOEN TE WETEN: a1*r*: NIEUW REGISTER | DES OUDEN TESTAMENTS: | Gesteld by d'Oversetters: Volgens de Last van de Hoog: Mog: | Heeren Staten Generael, en het Besluyt des Synodi Nationalis | van DORDRECHT. | *Ende nu op nieuws van vele Fauten ende Mis-stellingen gesuyvert.* A1*r*: *tekst: Scheppinge der werelt* | Het Eerste Boeck | MOSIS, | Genaemt | GENESIS. P6*v*: Eynde van 't hoge LIEDT Salomons.

AANTEKENINGEN. (1) De rand van de stereotypieplaat is mee afgedrukt. (2) Zie p.46, 141, 143, 154.

ANALYSE. Druk: proefdruk, stereotypie. Letter: gothisch, romein. Ontwerp: twee kolommen, randnoten. Proefdruk.

163 Drukproefvan: *Missale Romanum*. Plantijn, Antwerpen 1728.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin Moretus, Arch.156, nr 261.

TITEL. MISSALE | ROMANUM | EX DECRETO SACROSANCTI | CONCILII TRIDENTINI RESTITUTUM, | PII V. PONT. MAX JUSSU EDITUM, | ET | CLEMENTIS VIII. PRIMUM, NUNC DENUO | URBANI PAPAE OCTAVI | AUCTORITATE RECOGNITUM. | In quo MISSAE propriae

de SANCTIS ad longum positae | sunt ad majorem Celebrantium commoditatem.|(*vignet*)| ANTVERPIAE, | EX TYPOGRAPHIA PLANTINIANA | M.DCC.XXVIII.

COLLATIE. 2°: A-E^{6}, F^{4}, ^{2}A-3F^{6}, ^{2}A-3F^{6}, ^{2}2A-L^{6}, pp.: [68] 1-624, 1-CXXVJ[4].

INHOUD. A1*r*: *titel*. A1*v*: *blanco*. A2*r*: PIUS EPISCOPUS SERVUS SERVORUM DEI. | AD PERPETUAM REI MEMORIAM. A3*r*: CLEMENS PAPA VIII. A4*r*: URBANUS PAPA VIII. A5*r*: INNOCENTIUS PAPA XI. A5*v*: LICENTIA ET APPROBATIO ORDINARII (Antverpiae die 23 Julij M.DCC.XXVIII); SUMMA PRIVILEGII (Bruxellae XXVIII. Decembris M.DC.XCII). A6*r*: EX REGISTRO DECRETORUM | SACRAE RITUUM CONGREGATIONIS. A6*v*: DE ANNO ET | EJUS PARTIBUS. B3*r*: TABULA PASCHALIS. C5*v*: RUBRICAE GENERALES MISSALIS. E4*v*: PRAEPARATIO AD MISSAM. ^{2}A1*r*: PROPRIUM | MISSARUM | DE TEMPORE. 2A5*r*: CANON MISSAE. 2B6*r*: DOMINICA | RESURRECTIONIS. 2E6*r*: IN DOMINICA | PENTECOSTES. ^{2}G3*r*: IN SOLEMNITATE CORPORIS | CHRISTI. ^{2}L3*r*: PROPRIUM | MISSARUM | DE SANCTIS. 2A1*r*: COMMUNE | SANCTORUM. 2K3*3*: MISSAE PRORIAE | SANCTORUM. 2K4*r*: TYPOGRAPHUS LECTORI. 2L4*r*: INDEX | NOMINUM SANCTORUM. 2L5*v*: FINIS.

AANTEKENINGEN. (1) Deze proef, die in rood en zwart werd afgetrokken, in tegenstelling tot 52, is in dorso beschreven met een letterpolis. (2) De correctietekens zijn grotendeels weggesneden. (3) De correctie betreft het over elkaar heendrukken van rood en zwart: in de drie bovenste regels van de linkerkolom en bij een asterisk en een versusafkorting in de rechtse. (4) Rood en zwart sluiten niet goed. (5) Zie p.23, 119, 145, 151, 153.

ANALYSE. Druk: drukproef, roodzwart-druk. Drukproef: correctie, roodzwart-proef. Letter: romein. Ontwerp: twee kolommen, randnoot. Zetten: van een lijn.

164 165 166 167 Gegraveerde titelpagina, titelpagina in boekdruk, pagina's 65 en 151 van: T. Lucretius, *De rerum natura libri sex*. Janssonius van der Aa, Leiden 1725.[aant. aant. aant. aant.]

AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, 1389B9.

GEGRAVEERDE TITEL. DE | NATURA | RERUM | LUGDUNI BATAVORUM, | APUD, | JANSSONIOS VANDER AA. | Bibliopolas.

TITEL. T.LUCRETII CARI, | DE | RERUM NATURA | LIBRI SEX, | *Cum notis integris* | DIONYSII LAMBINI, OBERTI GIFANII, | TANAQUILLI FABRI, THOMAE CREECH, | *Et selectis* | JO. BAPTISTAE PII, aliorumque, | CURANTE | SIGEBERTO HAVERCAMPO, | qui & Suas & ABRAHAMI PREIGERI | Adnotationes adjecit. | Accedunt Interpretatio THOMAE CREECH, Variae Lectiones ex Notulis | Is. VOSSII, atque ex plus quam viginti quinque Codd. tam Impress. | quam MSS. ut & complures iique locupletissimi Indices. | Cum Figuris artificiosissimis atque venustissimis.|(*gegraveerd vignet*)|*LUGDUNI BATAVORUM*, | Apud JANSSONIOS VAN DER Aa, MDCXXV.

COLLATIE. 4°: *-3*^{4}, a-o^{4}, 4A-N^{4} 4O^{2}, 398 ff., pp.: [136][1]2-257[2]260-469[2]472-659[1]. 4O2 gesigneerd 3O2. Pagina 321 is gepagineerd als 132.

INHOUD. (*gegraveerde titel* +) *1*r: titel*. *1*v: blanco*. *2*r*: TITI LUCRETII CARI | LECTORI AEQUO ET INTELLIGENTI | *S.D.P.* | SIGEBERTUS HAVERCAMPUS: 2*1*r*: CORRIGENDA IN TEXTU; In Notis. 2*1*v*: ABRAHAMI PREIGERI | EPISTOLA | Ad Virum Clarissimum | SIGEBERTUM HAVERCAMPUM, |. a1*r*: DEDICATIONES ET PRAEFATIONES. l2*r*: DIONYSII LAMBINI PROLEGOMENA | DE C.MEMMIO GEMELLO, | *Cui Poëma suum obtulit Lucretius, de Orthographiae* | *Suae ratiσne & c.* n2*r*: PAUCA TIBI È MULTIS | VETERUM ET RECENTIORUM | DE LUCRETIO CARO | TESTIMONIA, |. o1*r*: EXPLICATIO NOTARUM, |. o1*v*: CAPITA RERUM QUAS | LUCRETIUS TRACTAT, EX VETERIBUS LIBRIS | COLLECTA, ET HIC VELUT INDICE | ADNOTATA. o3*r*: OBERTI GIFANII | AD | LECTOREM | ADMONITIO. o3*v*: Ad | T.LUCRETII CARI | MANES, | & | Editorem ejus clarissimum | SIGEBERTUM HAVERCAMPUM. (*gedicht door F.G. Westhovius*). o4*v*: LIBRI PRIMI | ARGUMENTUM. A1*r: tekst*. 4O2*r*: FINIS LIBRI TERTII. 4O2*v: colofon*.

AANTEKENINGEN. (1) Deze serie afbeeldingen geeft een indruk van een vroege bibliofiele uitgave uit het begin van de achttiende eeuw. In de colofon, 167, delen de verzorger van de uitgave en de drukker mee dat niet meer dan het aangegeven aantal boeken gedrukt zal worden. Verder is het exemplaar met de hand genummerd. (2) Zie p.48, 94, 110, 111, 114, 153.

ANALYSE. (164) Druk: roodzwart-druk. Illustratie: gravure. Letter: cursief, romein. Ontwerp: titelpagina, titelvignet. (165) Druk. Illustratie: gravure. (166) Druk: binderssignatuur, custode. Letter: cursief, romein. Ontwerp: twee kolommen, paginering, sprekende hoofdregel. (167) Druk: doorslag. Letter: romein. Ontwerp: colofon. Genummerde uitgave.

168 Kopij voor het middendeel van pagina 433 van: J. Clericus, *Veteris Testamenti libri hagiographi*. Rudolf &-Jacob Wetstein & Willem Smith, Amsterdam 1731. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, 169, Hs.IIIG34c.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een ander deel van de kopij zie 169, voor de druk zie 170. (2) Hoewel de kopij zeer gecompliceerd is, blijkt er toch uit, dat steeds meer rekening wordt gehouden met de eisen die door de drukkerij gesteld worden. Niet alleen is de kopij aan één zijde beschreven, maar bovendien is deze afzonderlijk klaargemaakt voor de verschillende delen. (3) Varianten tussen kopij en druk:

r.	Kopij	r.	Druk
10	*Creatoris*	2	*Creatoris*,
12	*Altissime*;	3	*Altissime*
13	*misericordia ejus* &	4	*misericordia* &

(4) Zie p.94, 96, 97, 107.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur, onderstreping voor cursief, dubbele onderstreping voor kapitaal.

169 Kopij voor het onderste deel van pagina 433 van: J. Clericus, *Veteris Testamenti libri hagiographi*. Rudolf & Jacob Wetstein & Willem Smith, Amsterdam 1731. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Cat.Hss.7, 169, Hs. IIIG34a.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een ander deel van de kopij zie 168, voor de druk zie 170. (2) Zie 168, aant. 2. (3) Variant tussen kopij en druk: r.10 *aeterna*; wordt kol.2, r.13 *aeterna*,. (4) Zie p.94,96,97,107.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur, onderstreping voor cursief.

170 Pagina 433 van: J. Clericus, *Veteris Testamenti libri hagiographi*. Rudolf & Jacob Wetstein & Willem Smith, Amsterdam 1731. Uitsnede. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 619A19.

FRANSE TITEL. VETERIS TESTAMENTI | LIBRI | HAGIOGRAPHI, | EX TRANSLATIONE | JOANNIS CLERICI.

TITEL. VETERIS TESTAMENTI | LIBRI | HAGIOGRAPHI, | JOBUS, DAVIDIS PSALMI, SALOMONIS | PROVERBIA, CONCIONATRIX | & CANTICUM CANTICORUM; | EX TRANSLATIONE | JOANNIS CLERICI; | CUM EJUSDEM | COMMENTARIO PHILOLOGICO | IN OMNES MEMORATOS LIBROS, | ET PARAPHRASI IN JOBUM AC PSALMOS. |(*vignet*)| AMSTELAEDAMI, | Apud R.& J. WETSTENIOS & GUL. SMITH. | M.DCC.XXXI.

COLLATIE. 2°: $*^{4}$ $2*^{2}$, A-$5B^{4}$, 379 ff., pp.: [12]1-750[2]. De nieuwe hoofdstukken en binnentitels hebben geen paginering. *3 draagt de signatuur *, *4 draagt de signatuur *2, Z2 is niet gesigneerd, 4R3 is gesigneerd 4S3, pagina 69 draagt de paginering 66, 458-463 zijn gepagineerd 558-563.

INHOUD. *1*r: franse titel*. *1*v: blanco*. *2*r: titel*. *2*v: blanco*. *3*r: voorwoord*: LECTORI |S.P.D.| AMICUS AUCTORIS. A1*r*: LIBER JOBI. Z1*r*: FINIS. Z1*v: blanco*. Z2*r: binnentitel*: DAVIDIS REGIS ET PROPHAETAE PSALMI, PARAPHRASI ET COMMENTARIO A JOANNE CLERICO ILLUSTRATI. Z2*v: blanco*. Z3*r: tekst*: LIBER PSALMORUM DAVIDIS. 4Q2*v*: FINIS. 4Q3*r*: LIBER CONCIONATRICIS SALOMONIS. 4Y3*v*: FINIS. 4Y4*r: tekst*: CANTICUM CANTICORUM SALOMONIS. 5B3*v*: FINIS.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 168 en 169. (2) Zie 168, aant. 2 en 3, zie 169, aant. 3. (3) Zie p.45, 94, 120.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: cursief, Hebreeuws, romein, swashletter. Ontwerp: twee kolommen, randnoot, sprekende hoofdregel. Zetten: van een lijn.

171 Schets voor de titelprent van: *Histoire de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & Pierre Paupie, Den Haag 1740. aant.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 28, nr 83.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de prent zie 172. (2) 171-175 betreffen alle de uitgave van de *Histoire de l'imprimerie*, 171 en 173 tonen ontwerpen, 174 toont kopij, de overige tonen de druk. In de linkerbovenhoek is een deel weggesneden en een stuk papier geplakt met de tekening van Minerva erop. De figuren la Hollande, l'Angleterre, l'Italie en la France zijn eveneens op een apart stuk papier aan het blad gehecht. (3) Bovenaan: ‘Ici un Ciel éclairé de Raïons lumineux, | comme une gloire |’; links: ‘Minerve’; midden: ‘L'Imprimerie, couronnée des cinq Voielles et son Vetement | brodé

d'autres Lettres. | '; rechts: 'Mercure'; midden links: 'L'Allemagne, recevant | l'Imprimerie de Minerve | et de Mercure, et la présentant à | '; midden rechts: 'ici dans le Bord de cette Robe des Lettres Hebraiques'; boven de vier figuren rechts: 'la Hollande, l'Angleterre, l'Italie, et la France'. (4) Zie p.111, 116, 156.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gravure, titelprent.

172 Titelprent van: *Histoire de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & Pierre Paupie, Den Haag 1740.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 28.

FRANSE TITEL. HISTOIRE | DE | L'IMPRIMERIE.

TITEL. HISTOIRE | DE | L'ORIGINE | ET DES | PRÉMIERS PROGRÈS | DE | L'IMPRIMERIE. |(*vignet*)| A LA HAYE, | Chés | LA VEUVE LE VIER, | ET PIERRE PAUPIE, | *M.DCC.XL.*

COLLATIE. 4°: $*^{6}$, A-P^{4}(-P4), ^{2}A-T^{4}, 282 ff., pp.: [5]VI-XII [*1*]2-118 [*3*]4-152.

INHOUD. *1*r: franse titel*. *1*v: blanco*. (+*gegraveerde titelprent*+). *2*r: titel*. *2*v: blanco*. *3*r*: PRÉFACE. A1*r: tekst*. P3*v: Fin de la prémiere Partie*. ^{2}A1*r*: HISTOIRE | DE L'IMPRIMERIE; | *SECONDE PARTIE*, | CONTENANT | DIVERSES PIECES IMPORTANTES | POUR LA | CONFIRMATION | DE LA PREMIERE. ^{2}A1*v: blanco*. ^{2}A2*r: tekst*. ^{2}T4*v: Fin de l'Histoire de l'Imprimerie*.

AANTEKENINGEN. (1) 171-175 betreffen alle de uitgave van de *Histoire de l'imprimerie*, 171 en 173 tonen ontwerpen, 174 toont kopij, de overige tonen de druk. (2) Minerva draagt in de rechterhand een drukbal. (3) Zie p.37, 111, 156.

ANALYSE. Druk. Illustratie: gravure. Ontwerp: titelprent.

LITERATUUR. Over de illustrator J. van Schley: E. de la Fontaine Verwey, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw; bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche boek*, Amsterdam 1934, p.59-61.

173 Schets voor de langwerpige prent boven folium A1 recto van: *Histoire de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & Pierre Paupie, Den Haag 1740.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 28, nr 84.

AANTEKENINGEN. (1) 171-175 betreffen alle de uitgave van de *Histoire de l'imprimerie*, 171 en 173 tonen ontwerpen, 174 toont kopij, de overige tonen de druk. (2) Voor de druk zie 175. (3) Zie p.116, 156.

ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor het frontispice.

174 Kopij voor folium A1 recto van: *Histoire de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & Pierre Paupie, Den Haag 1740. Uitsnede.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 24b.

AANTEKENINGEN. (1) 171-175 betreffen alle de uitgave van de *Histoire de l'imprimerie*, 171 en 173 tonen ontwerpen, 174 toont kopij, de overige tonen de druk. (2) Voor de druk zie 175. (3) De kopij is geschreven ontwerp; de grote initiaal C is

niet aangegeven in de kopij. In de titel ontbreken de woorden *et des premiers progrès*. De aantekening die in de kopij links in de marge staat, is in de druk rechts ervan geplaatst. De randnoot A is onderaan de pagina geplaatst onder aantekening a. (4) Tussen r.4-5 van de kopij en r.5 van de druk staan de volgende varianten: kopij *toutes anciennes & les modernes*, druk *toutes les autres, tant anciennes que modernes*. (5) Zie p.94, 96, 107, 111.

ANALYSE. Handschrift: kopij. Kopij. Ontwerp: geschreven ontwerp.

175 Folio A1 recto van: *Histoire de l'imprimerie*. Weduwe Le Vier & Pierre Paupie, Leiden 1740.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 583H12.

AANTEKENINGEN. (1) 171-175 betreffen alle de uitgave van de *Histoire de l'imprimerie*, 171 en 173 tonen ontwerpen, 174 toont kopij, de overige de druk. (2) Zie p.37, 94, 114, 117, 156.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Illustratie: gravure. Letter: cursief, romein. Ontwerp: illustratie in de tekst opgenomen, initiaal, randnoot, voetnoot.

176 Drukproef voor pagina 102 van: François Villon, *OEuvres*. Adriaen Moetjens, Den Haag 1742.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 32.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 177. (2) Correcties vergeleken met 177:

r.	Drukproef	Druk
2	*herroit* (*a*) *toujours*	*herroit* (*a*) *à tousjours*
3	*plustost* scheef	*plustost* recht
4	aanwijzing ‘plus gros’	opgevolgd
5	*m'a*	*ma*
10	aanwijzing ‘plus petit’	opgevolgd
11	*Ceux*	*Deux*
11	*avious*	*avions*
12	*devie*(*c.*).	*devie*(*c.*),
15	aanwijzing ‘plus petit’	opgevolgd
18	*Mot*,	*Mots*.
19	*nuisoit*	*nuysoit*
20	*note*	*gâte*
22	*misoit elle*	*misoit-elle*

(3) Het teken in het woord *maistresse* (r.5) is geen correctie maar van de verso doorgevloeide inkt. In het woord *devie* (r.12) een doorgehaalde correctie in de eerste e. De geschreven onderstreepte d en de nota's onderaan de pagina zijn door Marchand na de druk van dit werk voor een eventuele latere editie ingevoegd. De

inkt tussen de R en E in het woord REMARQUES behoort bij een correctie in dorso.
(4) Zie p.141, 145, 151.

ANALYSE. Druk: custode, drukproef. Drukproef: correctie, moet. Letter: cursief, fleuron, romein. Ontwerp: paginering.

177 Pagina 102 van: François Villon, *OEuvres*. Adriaen Moetjens, Den Haag 1742.[aant.]

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 756D11.

TITEL. OEUVRES | DE | FRANÇOIS | VILLON: | *AVEC* | *LES REMARQUES* | DE | DIVERSES PERSONNES. |(*vignet*)| A LA HAIE, | *Chés ADRIEN MOETJENS*, | M.DCC.XLII.

COLLATIE. 8°: *-2*^{8} 3*^{1}, A-O^{8} P^{2}, ^{2}A-D^{8} E^{4}(-E4), a-f^{8}, 211 ff., pp.: [3] IV-XXXIV [3]4-70 [3]4-90.

INHOUD. *1*r: titel*. *1*v: blanco*. *2*r: opdracht*: A | MONSIEUR JORDAN. *3*r: proloog*: CLEMENT MAROT, |... | AUX LECTEURS | SALUT. *6*r*: AVIS | SUR L'EDITION | DES OEUVRES | DE VILLON,|. *7*v*: AVERTISSEMENT | *SUR CETTE* | NOUVELLE EDITION. 2*1*v*: MEMOIRES | TOUCHANT | VILLON, |. A1*r: binnentitel*: OEUVRES | DE | FRANCOIS | VILLON, | *PREMIERE | PARTIE*. A1*v: blanco*. A2*r*: *tekst*: LE | PETIT TESTAMENT | DE F. VILLON. B4*r*: *SECONDE PIECE*. | CY COMMENCE | LE | GRAND TESTAMENT. M7*v*:AUTRES | OEUVRES | DE VILLON. ^{2}A1*r: binnentitel*: OEUVRES | ATTRIBUÉES À | FRANCOIS | VILLON; |SECONDE PARTIE. ^{2}A1*v*: LES | REPUES | FRANCHES, |. ^{2}A2*r: tekst*. a1*r: binnentitel*: LETTRES | CRITIQUES | SUR LA | NOUVELLE EDITION | DES OEUVRES | DE VILLON, |... | *TROISIEME* | *PARTIE*. a1*v: blanco*. a2*r*: *tekst*. f5*v*: FIN. f6 *en* f7: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 176. (2) Zie 176, aant. 2 en 3.

ANALYSE. Druk: custode. Letter: cursief, fleuron, romein. Ontwerp: paginering, randnoot.

178 Ontwerp voor het titelvignet van: *État politique de l'Europe*. Adriaen Moetjens, Den Haag 1742.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 28.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een proefdruk van de titelpagina in twee kleuren zie 179. (2) Onder de tekening: ‘ici la | Discorde ar-|mée de Poignards, Flambaux, et | soufflant | des Flames’; boven de tekening een banderolle met het opschrift: ‘unius ob noxam’; rechtsboven: ‘au lieu de ce *Mercure*, metter | la *Concorde* tenant un Rameau | d'Olivier, et une Balance | égale’; onder de schets: ‘Le Sacrificateur *Chalcas*, à l'Aide de *Mars*, | [-~] de *Plutus*, ≤et de la *Discorde*≥ veut mettre sous le Joug et dans les | Fers, l'Europe allarmée, qui implore le Secours | de *Neptune*, secondé par *Minerve*, par *Apollon*, | et par [-Mercure] ≤la Concorde≥ qui [-~] in-| dique l'Auteur de cette [-~]|[-~] usurpation’; rechts, dwars: ‘NB. Vous trouverez la Figure pour | *Chalcas* dans le vieux Medecin Grec | de *Meleagre mourant* de le Brun, | ou dans *l'Homere* de Picart; pour | le *Neptune* [~] celui de Coypal du | *Quos ego* sera très bon et convenable; | et pour *l'Apollon*, celui de Rubens, dans | le Grand Sujet de la Gallerie de Luxembourg, | mais plus vif et plus animé de mine et de | geste. La *Minerve* doit avancer son Bouclier | du Bras gauche, et pousser sa Lance de la | main droite. La Banderolle, tenue par la *Concorde*, |[-*Mercure*] doit regner sur le Tout’; rechtsonder: ‘*Chalcas* doit tenir un Joug, des | Chaines et Menotes et un Fouet.’. (3) Zie p.111.

ANALYSE. Ontwerp: notitie voor de graveur, ontwerp titelvignet.

179 Proefdruk voor de titelpagina van: *État politique de l'Europe*. Adriaen Moetjens, Den Haag 1742.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod.Marchand 28.

FRANSE TITEL. ETAT | POLITIQUE | DE | L'EUROPE. TOME PREMIER.| Contenant l'Introduction. Et le |I. Livre, où se trouve l'Etat de | l'Europe en 1734.

TITEL. ETAT | POLITIQUE | DE | L'EUROPE. | SECONDE EDITION | *Revûe & corrigée*. | TOME PREMIER. |(*vignet*)| A LA HAYE, | Chez ADRIEN MOETJENS. | M. DCC. XLII.

COLLATIE. 8°: $*^{8}$(*1+χ1), A-S^{8} T^{4}, ^{2}A-G^{8} H^{2}, 215 ff., pp.: [2][*2*][*1*] IV-XVI [*1*]2-296 [*1*]2-115[1].

INHOUD. *1*r: franse titel*. *1*v: mededelingen over de uitgave met prijs van de serie*. χ1*r*: titel. χ1*v: blanco*. *2*r*: PREFACE. A1*r*: INTRODUCTION. ^{2}A1*r: tekst*: ETAT | POLITIQUE | DE | L'EUROPE. LIVRE 1. H2*r*: FIN. H2*v: blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor het ontwerp van het vignet zie 178. (2) Zie p.110, 111, 114, 141, 143-144, 153.

ANALYSE. Druk: proefdruk, roodzwart-druk. Illustratie: gravure. Ontwerp: titelpagina, vignet. Letter: cursief, romein.

180 Kopij voor titelpagina van: *Levensloop van Hemme Hayen*. Izaak Enschedé, Haarlem 1714.[aant.]

Haarlem, Museum Enschedé, signatuur in bewerking.

TITEL. LEVENS-LOOP | VAN | HEMME HAYEN, | Op begeeren van eenige Vrinden | door hem verhaalt, en door de | zelven aldus opgeschreeven, | den 10 Mey, Ao. 1689. |(*vignet*)| Te HAARLEM, || Gedrukt by *Izaäk Enschedé*, Boekdrukker in | de Frankestraat. CIↃ IↃ CCXIV.

COLLATIE. 8°: A-B^{8}, 16 ff., pp.: [2]3-32.

INHOUD. A1*r: titel*. A1*v: blanco*. A2*r: tekst*. B7*r*: EYNDE. B7*v*: Dr. EKKARDS GASTERY. B8*v: einde*.

AANTEKENINGEN. (1) In deze klaargemaakte gedrukte kopij, die nooit gebruikt is voor de druk, zijn formaatsignaturen door de opmaker aangebracht voor een boek in kwarto. De signaturen zijn voluit geschreven, bv: pag.18. (2) Zie p.47, 94, 96, 97, 108, 110, 111.

ANALYSE. Druk: kopij. Illustratie: houtsnede. Kopij: gedrukte kopij, ongebruikte kopij. Letter: cursief, romein. Ontwerp: titelpagina, vignet. Zetten: van een lijn.

181 Drukproef van: *Haerlemse Courant*. Johannes Enschedé, Haarlem 1763. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Museum Enschedé, signatuur in bewerking.

AANTEKENINGEN. (1) Onderaan de linker krant staat geschreven: ‘Mijne Heeren van 't Hogerhuys! | Ziet hier mijne laatste Correctie. | Ik ben en blijf, | G. Dusterhoop | zonder BEROUW’. (2) Zie p.47, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, eenzijdige druk, smet door formaatgoed. Formaatmaken: twee gelijke eenheden per vorm, naast elkaar. Letter: cursief, romein. Ontwerp: twee kolommen. Zetten: van een lijn.

LITERATUUR. Folke Dahl, *A bibliography of English corantos and periodical newsbooks 1620-1642*, Stockholm 1953 (also issued London, Bibliographical Society, 1952); met zeer veel literatuur over dit onderwerp. Folke Dahl, *Dutch corantos 1618-50; a bibliography illustrated with 334 facsimile reproductions of corantos printed 1618-25 and an introductory essay on seventeenth-century stopp-press news; printed for the*

Koninklijke Bibliotheek The Hague, (Göteborg-Malmö) 1946. M. Schneider, *De Nederlandse krant; van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, tweede druk, Amsterdam 1949 (*Patria* 32). Met opgave van literatuur op p.204-209.

182 Drukproef voor folium F1 recto van: G. Meerman, *Origines typographicae*. Nicolaas van Daalen e.a., Den Haag etc. 1765. Uitsnede. aant.

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, 619b.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 184. Voor een andere drukproef en pagina van dit werk zie 183 en 185. (2) Bij de titel de aantekening: 'Beyde deese Regels dienden | grooter font van letters | yder in syn soort te zyn, | op deselfde voet, als | voor yder Caput. |'. De aanwijzing is in de druk gevolgd. (3) De kapitalen horen niet bij de onderkast. (4) Zie p.51, 145, 146, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, smet. Letter: cursief, romein. Ontwerp: aanwijzing in een drukproef, sprekende hoofdregel.

183 Drukproef voor pagina 17 van: G. Meerman, *Origines typographicae*. Nicolaas van Daalen e.a., Den Haag etc. 1765. Uitsnede. aant.

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, 619b.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de definitieve druk zie 185. Voor een andère drukproef en pagina van deze druk zie 182 en 184. (2) Tussen drukproef en druk bestaan de volgende varianten:

r.	Drukproef	Correctie	Druk
3	*1740*	*1470*	*1740*
4	ERASMII	ERASMI[-I]	ERASMI
11	*Curiosusautem*	spatieteken 'Van een af'	*Curiosus autem*
19	*a*[*-d*]*servari*	*s*	*asservari*

(3) In de marge staat in betrekking tot het woord συνχρονος in regel 4 de volgende notitie: 'γ dit moet een [-γα+] <ga>mma zyn: | de derde letter | van 't grieksche | Alphabet'. (4) Zie p.51, 120, 141, 145, 146, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, notitie voor de zetter, smet. Letter: cursief, Grieks, romein. Notitie: notitie voor de zetter. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel. Zetten: zetten van een lijn.

184 Folium F1 recto van: G. Meerman, *Origines typographicae*. Nicolaas van Daalen e.a., Den Haag etc. 1765. Uitsnede. aant.

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, 619b.

TITEL DEEL I. ORIGINES | TYPOGRAPHICAE. | GERARDO MEERMAN | AUCTORE. | TOMUS PRIOR. ‖| *Multa... hoc primum cognovimus seculo, & quidem multa | venientis aevi populus ignota nobis sciet.*| SENECA Lib.VII.Natur.Quaest.c.31. ‖| PROSTANT | *HAGAE COMITUM*, | APUD NICOLAUM VAN DAALEN, | *PARISIIS*, | APUD GUIL. FRANC. DE BURE, JUNIOREM, | *LONDINI*, | APUD THOMAM WILCOX. | MDCCLXV.

COLLATIE. 4°: $*^{2}$ $2*^{4}$, A-G^{4} (G3+χ1) H-$2I^{4}$ $2K^{2}$, 136 ff., pp.: [5]VI-XI[1] [1]2-260. De pagina's waarop een nieuw hoofdstuk aanvangt zijn niet gepagineerd.

INHOUD. (*gegraveerd portret van de auteur* +) *1*r: titel*. *1*v: blanco*. *2*r: opdracht*: FRANCISCO, ROMANORUM IMPERATORI. *2*v: blanco*. 2*1*r*: LECTORI 2*4*r: eind praefatio*. 2*4*v*: CONTENTA. A1*r: tekst*. G3+χ1*r en v: gedrukte tabel*. 2K2*v*: FINIS TOMI PRIORIS.

TITEL DEEL II. *Als vorige deel*: | TOMUS ALTER. ‖| - *Juvat integros accedere fontes*. | LUCRETIUS Lib. IV. de Rer. Natura. v.2. ‖| PROSTANT | *HAGAE COMITUM*, | APUD NICOLAUM VAN DAALEN. | PARISIIS, APUD GUIL.FRANC. DE BURE, JUNIOREM. | *LONDINI*, | APUD THOMAM WILCOX | MDCCLXV.

COLLATIE. 4°: $*^{4}$, A-$2D^{4}$ $2E^{2}$ 2F-Q^{4} $2R^{2}$, 160 ff., pp.: [8][3]4-312. De pagina's waarop een nieuw hoofdstuk aanvangt zijn niet gepagineerd.

INHOUD. *1*r: titel*. *1*v: blanco*. *2*r: opdracht*. *2*v: blanco*. *3*r*: CONTENTA. *3*v: einde van de inhoud*. *4*r*: MONITUM NOVISSIMUM. A1*r*: MANTISSA | ORIGINUM | TYPOGRAPHICARUM, | QUA CONTINENTUR. A1*v: blanco*. A2*r*: VIRO NOBILISSIMO | GERHARDO MEERMANNO | Civitatis Roterodamensis Syndico | S.P.D. | AND. COLTÉE DUCAREL. C1*v: einde epistola*. C2*r*: VIRO CONSULTISSIMO | ANDREAE COLTÉE DUCAREL. E4*v: einde epistola*. F1*r*: OBSERVATIO NOVISSIMA. G3*r: binnentitel*: PROBATIONES | AD | ORIGINES TYPOGRAPHICAS, |. G3*v: blanco*. 2F1*r*: ADDENDA | ET | CORRIGENDA. 2F1*v: blanco*. 2F2*r: tekst*. 2R2*v: einde*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 182. Voor een andere drukproef en pagina van deze druk zie 183 en 185. (2) Zie 182, aant. 2 en 3. (3) Zie p.51, 120.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, romein. Ontwerp.

185 Pagina 17 van: G. Meerman, *Origines typographicae*. Nicolaas van Daalen e.a., Den Haag etc. 1765. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Vereeniging van de Boekhandel, 619b.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 183. Voor een andere drukproef en pagina uit deze druk zie 182 en 184. (2) Zie 183, aant. 2. (3) Zie p.51.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, Grieks, romein. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel. Zetten: van een lijn.

186 Drukproef voor pagina 231 van: G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen*. Johannes Enschedé & Jan Bosch, Haarlem 1765. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Gemeentearchief, Hs.102, B173b.

AANTEKENINGEN. (1) Voor aanvullende kopij zie 187, voor de voltooide druk zie 188. (2) Zie 187, aant. 2. (3) Zie p.47, 141, 145, 151.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, moet, verwijzingsteken. Letter: cursief, romein. Ontwerp: twee kolommen, randnoot.

187 Aanvullende kopij voor pagina 231 van: G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad*

Haarlem en haare geschiedenissen. Johannes Enschedé & Jan Bosch, Haarlem 1765. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Gemeentearchief, Hs. 102, B173b.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 186, voor de voltooide druk, waarin deze aanvullende kopij is verwerkt: 188. (2) De auteur heeft, nadat hij de proefdruk ontvangen had, nog een tamelijk grote aanvulling aan de tekst willen toevoegen. De pagina's waren echter al geheel opgemaakt zodat verlopen vooral in verband met de voetnoten niet meer mogelijk bleek. De wijziging diende daarom binnen één pagina te blijven. Hiervoor moest een deel van de oorspronkelijke tekst vervallen, zie 186. Omdat het niet zeker was hoeveel ruimte de nieuwe tekst zou innemen, schreef de auteur tegen het eind hiervan: ‘NB Indien er te | veel mogt zijn om | 't uitgenomene | te vullen, moet | men hier het | gedrukte maar | laaten volgen.’ in de marge en herhaalde de letters NB in de tekst, waar de zetter zou mogen ophouden. Bij vergelijking met de druk (188) blijkt, dat de zetter zich hieraan heeft gehouden. (3) De auteur schrijft ij, de zetter zet y. (4) Zie p.94, 96, 108.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: aanvullende kopij, notitie voor de zetter. Notitie: notitie voor de zetter.

188 Pagina 231 van: G.W. van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem en haare geschiedenissen*. Johannes Enschedé & Jan Bosch, Haarlem 1765. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 207A8.

FRANSE TITEL. DE STAD | HAARLEM, | EN HAARE | GESCHIEDENISSEN. | *EERSTE DEEL*.

TITEL. DE STAD | HAARLEM, | EN HAARE | GESCHIEDENISSEN, | *IN DERZELVER OPKOMST, AANWAS, VERGROOTIN-*|*GEN, EN LOT-GEVALLEN, UIT D'OUDSTE GE-*|*DENK-STUKKEN, EN EIGENE STADS-REGIS-*|*TERS, NAGESPOORD EN BESCHREEVEN* | DOOR | MR. G.W. van OOSTEN DE BRUYN. | *EERSTE DEEL*. | (*gegraveerd vignet*) | TE HAARLEM, | by JOANNES ENSCHEDÉ, Stads-Drukker, | EN | JAN BOSCH, | *Drukker van de Hollandsche Maatschappy der Wetenschappen, opgeregt te Haarlem*. | M DCC LXV.

COLLATIE. 2°: *-3*^{4}(-3*4), A-2V^{4}, 183 ff., pp.: [22][2] 3-341[1].

INHOUD. *1*r*. *fanse titel*. *1*v*: *blanco*. *2*r*: *titel*. *2*v*: *blanco*. *3*r*: OPDRAGT. *3*v*: AAN DE | HEEREN | PENSIONARIS, | EN SECRETARISSEN. 2*3*r*: VOOR-REDE | AAN DEN | LEEZER. 3*3*v*: PLAATEN, *Behoorende tot dit Eerste Deel*. A1*r*: *binnentitel*: GESCHIEDENISSEN | DER STAD | HAARLEM. | EERSTE BOEK. A2*r*: *tekst*. 2T3*v*: EINDE VAN'T EERSTE DEEL; DRUK-FEILEN. 2V1*r*: AANHANGSEL | TOT HET | DERDE BOEK. 2V4*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de drukproef zie 186, voor de aanvullende kopij zie 187. (2) Zie 187, aant. 3. (3) Zie p.47, 94.

ANALYSE. Druk. Letter: cursief, romein. Ontwerp: twee kolommen, randnoten, voetnoten.

189 Polis van de door J.M. Fleischman gesneden muziek, Haarlem c.1758. Uitsnede.[aant.]

Haarlem, Museum Enschedé, signatuur in bewerking.

AANTEKENINGEN. (1) Voor toepassing in de druk zie 190 en 191. (2) Zie p. 47, 119, 120.

ANALYSE. Drukkersmateriaal: polis. Handschrift.

190 Pagina 135 van: L. Mozart, *Grondig onderwijs in het behandelen der viool*. Johannes Enschedé, Haarlem 1766. aant.

Haarlem, Museum Enschedé, signatuur in bewerking.

FRANSE TITEL. L.MOZARTS | ONDERWYS | IN HET BEHANDELEN DER | VIOOL.

TITEL. GRONDIG | ONDERWYS | IN HET | BEHANDELEN | DER | VIOOL, | *ONTWORPEN* | DOOR | *LEOPOLD MOZART*, | **Hoogvorstelijk-Saltzburgschen Kamer-Musicus.** | *Met* 4 *konst-Plaaten en een Tafel van de Regelen | der Strykmanier enz. voorzien*. |(*vignet*) || TE HAERLEM, | By JOANNES ENSCHEDE, | M.DCCLXVI.

COLLATIE. 4°: π^{2}, *-2*^{4}, A-2I^{4} K^{2}, 140 ff., pp.: 20[1] 2-259[1]. De pagina's waarop een nieuw hoofdstuk begint zijn niet gepagineerd. Achter π1, H1, H2 en H3 zijn afbeeldingen ingevoegd. Achterin het boek een uitslaand blad.

INHOUD. π1*r*. *franse titel*. π1*v*: *blanco*. π2*r*: *titel*. π2*v*: *blanco*. *1*r*: *opdracht*: Aan zijne Doorluchtigste Hoogheid Willem den V. 2*1*r*: VOORBERICHT. 2*4*r*: Register der Hoofdstukken. A1*r*: *tekst*. K2*r*: *einde tekst*. K2*v*: *blanco*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor het polis van deze muziek zie 189, voor een letterproef met toelichtende aantekening zie 191. (2) De druk is geveegd. (3) Zie p.47, 119, 120.

ANALYSE. Druk: custode, druk geveegd. Letter: muziek, romein. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel.

191 192 Pagina Muziek en pagina Kleine Text Romein No. 2 van: *Proef van letteren, welke gegooten worden in de Nieuwe Haerlemsche lettergieterij van J. Enschedé*. Haarlem, Johannes Enschedé 1768. aant. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1202E2.

TITEL. *In rand*: PROEF | VAN | LETTEREN, | *Welke gegooten worden in de Nieuwe Haerlemsche* | LETTERGIETERY | VAN | *J. ENSCHEDÉ*. | *1768*. | (*vignet*).

COLLATIE. 4°: π^{2}, A-D^{4}, [1-14]^{4}([14]3+χ1) [15-19]^{4}, ^{2}A^{4}.

INHOUD. (*titelprent, verso blanco* +) π1*r*: *titel*. π1*v*: *blanco*. π2*r*: *prent*. π2*v*: *blanco*. A1*r*: VOOR-BERICHT | *AAN ALLE* | *KONST*-| *MINNAARS* | *EN* | *BOEKDRUKKERS*. (*gedateerd*: 30 November 1768). [1]1*r*: *proef*. χ1*r*: *toevoeging*: Canon Hebreeuwsch. ^{2}A1*r*: LYST DER PRYZEN. *De pagina's zijn aan één zijde bedrukt*. Toegevoegd zijn een titelprent voor katern π en direct daarop volgend een prent over twee pagina's. Verder zijn prenten toegevoegd na D4, [18]4 en ^{2}A4.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een polis van de muziek

zie 189, voor een andere toepassing zie 190. (2) Bij de Kleine Text Curcyf No. 2 ontwierp J. van Krimpen de Romanée. (3) Voor de Romanée zie 216 en 217. (4) Zie p.47, 119, 120, 127.

ANALYSE. Druk. Formaatmaken: plano. Letter: cursief, fleuron, letterproef, romein, swashletter. Ontwerp.

193 Gedrukte kopij voor pagina's 178 en 179 van: *Canones, et decreta sacrosancti... concilii Tridentini*. Plantijn, Antwerpen 1779.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.33.

AANTEKENINGEN. (1) Voor het ontwerp zie 194. Voor de voltooide druk zie 195. (2) Deze kopij is zeer zorgvuldig voor de druk klaargemaakt. Er is een getekend ontwerp: 194, aan toegevoegd, verder werden uitgebreide instructies over de spelling, het gebruik van hoofdletters etc. gegeven in een *Reflectio*, waarvan twee exemplaren bij de kopij zijn gevoegd. (3) Bij de Analyse zijn de gegevens over deze blijkens de titel van de druk in Rome gedrukte kopij niet opgenomen. (4) Zie p.94, 96, 108.

ANALYSE. Handschrift: correcties in het handschrift, kopij. Kopij: formaatsignatuur, gedrukte kopij, smet.

194 Ontwerp van: *Canones, et decreta sacrosancti... concilii Tridentini*. Plantijn, Antwerpen 1779.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, M.33.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij. zie 193, voor de voltooide druk 195. (2) Langs de linkermarge staat: ‘Hoogte Van ider pagina vermeerderd met eene linie Van den Text’; binnen de marge: ‘Breede Vanden Haek Voor den Text Van het Concilie | Voor geheel het Werck’; daaronder: ‘Voor deVier eerste Sessien alwaer de [n+]<N>aemen der Vaders |in twee Colommen gestelt moet<en> Worden, moet den, | Haek Vanden Text just in Twee gedivideerd worden’; daaronder: ‘Breede Vanden Haek Voor de nomina Patrum alwaer | deselve in eene Colomme gezet worden, en alwaer | hunne geboorte plaetsen recht onder malkanderen | komen’; daaronder onder streep: ‘plaetse noodig | Voor de geboorte|plaetsen’; in de rechtermarge: ‘Breede | Voor de | marginale | Noten’. (3) Zie p.94, 111, 116.

ANALYSE. Notitie: notitie voor de zetter, Ontwerp: getekend ontwerp voor de pagina, notitie voor de zetter.

195 Pagina 179 van: *Canones, et decreta sacrosancti... concilii Tridentini*. Plantijn, Antwerpen 1779.[aant.]

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, A2002.

TITEL, CANONES, ET DECRETA | SACROSANCTI OECVMENICI, | ET GENERALIS CONCILII | TRIDENTINI | SVB PAVLO III, IVLIO III, PIO IIII, | PONTIFICIBVS MAX. | CELEBRATI, | JVXTA EXEMPLAR AVTHENTICVM ROMAE M.D.LXIII. EDITVM. | *Praeter nomina & subscriptiones patrum, variantes etiam lectiones | & notas Chiffletii, accesserunt varia ad disciplinam | ecclesiae Belgicae pertinentia*, | OPERA ET STVDIO | JVDOCI LE PLAT | IN VNIVERSITATE

LOVANIENSI J.V.DOCTORIS, | ET SS. CANONVM PROFESSORIS ORDINARII. | (*vignet*) | ANTVERPLAE, | EX ARCHITYPOGRAPHIA PLANTINIANA. | *M.D.CC.LXXIX*. ‖ PROSTANT LOVANII | *Apud J.P.G.Michel, bibliopolam*.

COLLATIE. 4°: a-e^4 f^2 g-h^4, A-2X^4 2Y-3B^2 3C-D^4 3E-M^2 3N-R^4 3S^2 3T^4 3V-Y^2 3Z-4A^4, 277 ff., pp.: [2]iij-lx 1-420 j-lxxxiv.

INHOUD. a1*r*: *titel*. a1*v*: *blanco*. a2*r*: PRAEFATIO EDITORIS. c4*v*: PRAEFATIO. | ROMAE, | Apud | Paulum Manutium, Aldi F. | M.LXIIII. Cum Priuilegio Pii iiii. Pont. Max. e3*v*: PRAEFATIO. | CLARISSIMI AC AMPLISSIMI VIRI | D.PETRI STOCKMANS. h2*r*: ORDO LEGENDI | DECRETA REFORMATIONIS. h4*v*: *einde voorwerk*. A1*r*: BVLLA INDICTIONIS | SACRI OECVMENICI | ET GENERALIS | CONCILII TRIDENTINI, | SVB PAVLO III. PONT. MAX. 3D4*v*: SERIES | VARIANTIVM LECTIONVM. 3N3*r*: CONSTITVTIONES | EX ANTIQVO JVRE | DESVMPTAE, | ET | PER CONCILIVM | SPECIATIM INNOVATAE. 3R4*r*: INDEX EXTRAVAGANTIVM | JVRIS NOVISSIMI. 3R4*v*: INDEX SESSIONVM, CANONVM ET | DECRETORVM CONCILII | TRIDENTINI. 3T2*v*: INDEX CAPITVLORVM | ET CANONVM | CONCILII TRIDENTINI. 3T4*r*: INDEX | DOGMATVM ET REFORMATIONIS | SACRI | CONCILII TRIDENTINI. 3Z4*v*: APROBATIO (30 April 1777). 4A1*r*: ANTVERPLAE, | EX ARCHITYPOGRAPHIA PLANTINIANA. | M.D.CC.LXXIX. (*approbatio*: 12 maji 1777). 4A1*v*: ORATIO | HABITA IN SESSIONE | NONA ET VLTIMA | SACRI CONCILII | TRIDENTINI. 4A4*v*: *eind; drukkersmerk*.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij en het ontwerp zie 193 en 194. (2) Zie p.23, 119.

ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode. Letter: cursief, romein. Ontwerp: paginering, randnoten, sprekende hoofdregel

[Negentiend Eevw]

196 Ontwerp voor de titelpagina van: A.C.W. Staring, *Nieuwe gedichten*. J. Immerzeel Jr, Den Haag 1827.[aant.]

Vorden, Collectie Mr A. Staring.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de druk zie 197. (2) Vóór het ontwerp van de titelpagina der *Nieuwe gedichten* is een papierstrookje van ongeveer 7,5 bij 18,7 cm gevoegd, waarop links een vlinder (vleugelwijdte 4,5 cm) en rechts drie mispelbloemen zijn getekend. Hiernaast staat: ‘De tegenstaande *Kapel* (op eikenloof huishoudende) had meer gelijkend door mij in 't klein moeten gebragt worden. Een weinig op zijde gezien zou dezelve ook losser voorkomen hebben. De drie *Mispelbloemen*, onder de Kapel staande behoren verkleind op het schildjen onder aan de Lier. 't Is het oude wapen van Gelderland. Den *Eikentak* zal de Heer Bendorp wel wat minder vol en minder verward maken dan mijn gekras. beneden den strik eindigen de mijne ook zeer [~]. De *Lier* wenschte ik gaarne hoe wel beter en niet zo scheef getekend van dezelfde figuur, dezelfde grootte en dezelfde eenvoudigheid. Door de schaduw verwacht ik dat dezelve genoegzaam verlevendigd worden zal. Het ronde galmgat onder de snaren wordt natuurlijk duister. De verdeling van de Letters over den Titel wenschte ik ten naaste bij zo als ik dezelve heb aangeduid. Dat mijn lam schrift geen vóórschrift is, spreekt

van zelf.' Deze aantekeningen en het ontwerp zijn van de auteur zelf.
ANALYSE. Ontwerp: ontwerp voor een gegraveerde titelpagina.

197 Titelpagina van: A.C.W. Staring, *Nieuwe gedichten*. J. Immerzeel Jr, Den Haag 1827.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor het ontwerp 196. (2) Zie 196, aant. 2. (3) Zie p.110, 111.
ANALYSE. Druk: gegraveerde titelpagina. Illustratie: gravure. Ontwerp: titelpagina.
LITERATUUR. J.M. de Vries, *Teksten en varianten van A.C.W. Staring; proeve van onderzoek naar en uitgave van een keuze uit de gedichten met varianten van A.C.W. Staring van den Wildenborch*, Zwolle 1958 (Zwolse drukken en herdrukken 35).

198 Kopij voor p.2 van: A.C.W. Staring, *Nieuwe gedichten*. J. Immerzeel Jr, Den Haag 1827.[aant.]

Vorden, Collectie Mr A. Staring.
AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 199. (2) Bij de correctie is de natte proef in aanraking gekomen met de kopij, waardoor een deel van de tekst als smet afgedrukt werd. In spiegelbeeld staat er: *De Hoogtijdsm*orgen*straal*. | *Het was*licht *in* uw *Slotkapel*, | *Me*t d'ochtendgla*ns vereend*, | *Blink'* weêrge*kaatst van de altaarpracht*, |. (3) Zulke smet kan in de negentiende eeuw dienen om kopij te herkennen. (4) Zie p.94, 96.
ANALYSE. Handschrift: kopij. Kopij: smet. Ontwerp: geschreven ontwerp.

199 Pagina 2 van: A.C.W. Staring, *Nieuwe gedichten*. J. Immerzeel Jr, Den Haag 1827.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Vergelijk voor de kopij 198. (2) Zie 198, aant. 2.
ANALYSE. Druk: binderssignatuur, moet. Letter: romein. Ontwerp.

200 Gedrukte kopij voor pagina 19 van: A.C.W. Staring, *Gedichten, ter tweede uitgave bijeenverzameld en verbeterd; derde stuk*. I.A. Nijhoff, Arnhem 1837.[aant.]

Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1498D18, olim 1024D18.
AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 201. (2) In deze gedrukte kopij werden de sprekende hoofdregel, de paginering en de custode bij het klaarmaken van de kopij doorgehaald. (3) Zie p.94, 96, 141.
ANALYSE. Druk: custode, kopij, moet. Kopij: correcties in de kopij, gedrukte kopij, smet. Ontwerp: paginering.

201 Pagina 19 van: A.C.W. Staring, *Gedichten, ter tweede uitgave bijeenverzameld en verbeterd, derde stuk*. I.A. Nijhoff, Arnhem 1837.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de gedrukte kopij 200.
ANALYSE. Druk: binderssignatuur. Letter: romein. Ontwerp: paginering.

202 Kopij voor pagina 59 van: A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Eene kroon voor Karel den Stouten; tweede, herziene druk*. P.N. van Kampen, Amsterdam 1865.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Cat. Hss. 2, Hs.IVF3.
AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 203. (2) Onder het overgeplakte en hier uitslaande strookje met de aanvulling staat geschreven: *allerliefst* (onleesbare doorhaling) *duitsch ≤burger≥ meisje | onwetend maar diep gevoe*-|*lig. Zij had niets van de wereld* | *gezien, maar hare fantasie* | *was levendig genoeg*, |. (3) In een bijgevoegde brief van de schrijfster aan de uitgever P.N. van Kampen d.d. 9 Februari 1865: 'Weledele Heer! Met vriendelijken dank voor de toegezonden exempl. uit uwen Serie goedkoope Romans, geef ik U te gelijk de toezegging, dat ik den Karel den Stouten nog wel eens zal overlezen om te zien of er hier en daar eene kleine verandering zal te maken zijn, tot groote zal het als van zelve spreekt niet komen want dan zou er eene geheele omwerking noodig zijn, die noch in Uwen noch in mijne bedoeling kan liggen. Ik vind het wel aardig dat den Karel den Stouten in dit elegant en gemakkelijk formaat uitgegeven zal worden...' (4) Zie p.94, 96.
ANALYSE. Druk: binderssignatuur, custode, kopij. Handschrift: correcties in handschrift. Kopij: gedrukte kopij, correcties in de kopij, verwijzingsteken. Letter: romein. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel.

203 Pagina 59 van: A.L.G. Bosboom-Toussaint, *Eene kroon voor Karel den Stouten; tweede, herziene druk*. P.N. van Kampen, Amsterdam 1865. [aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Voor de gedrukte kopij met aantekeningen door de schrijfster zie 202.
ANALYSE. Druk. Letter: romein. Ontwerp: paginering.

204 Drukproef voor pagina 540 van: (E.J. Potgieter), 'Het orgaan der kunst te onzent', in: *De Gids*. P.N. van Kampen, Amsterdam 1861. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Hs. Aj5.
AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 205. (2) De paginering, rechts van de sprekende hoofdregel in de proef komt links ervan in de druk. (3) Correctie. Blijkens het weglaatteken vervalt r.1 geheel. Ze is in de druk als r.1 van de volgende pagina (541) terug te vinden en luidt daar: | *te schuilen; maar als er sprake mag zijn van harmonische ver*-|*vulling aller* ...

r.	Proef	Correctie	Druk
2	*La* [*-fernante*]	*Servante*	*Servante*
3	[*-par*]	*door*	*door*
3	[*-m*]*ie*	*w*	*wie*
4	[*-zemf*]	*Tems*	*Temps*
4	*bestudeerd*[-,]	...	*bestudeerd* ...
5	*vermoe*[*-d*]	*dt*	*vermoedt*
8	[*-m*]*aar*	*n*	*naar*
8	*zwee*[*-m*]*de*	*men*	*zweemende*
10	*M*[*-s*]. *de Witte*	*r.J.*	*Mr. J. de Witte*
12-13	*het is* blanco	*hier,* *zooals wij*	*het is hier,* *zooals wij*
13	[*-vertoont geen blijken*]	*niet uit grilligheid*	*niet uit grilligheid*
13-14	*voor*-[*stel*[*-d*]	*len*	*voorstellen*
15	[*-e*]*n* [*-ba*]*rs d'*[*-acuare*]	*ee ho oeuvre*	*een hors d'oeuvre*
16	*M*[*-s*].	*r.J.*	*Mr.J.*
17	*Gigch*	*r.J.*	*Gigch*,
18	*Gabri*[*-lanen*] blanco	*elle van Augier en*	*Gabrielle van Augier*
18	*onder V*[*-icthor*]	*over den echter*	*over den Vechter*
18-19	[*-Sta*-[*lings-huijden*]	*Ravenna van Halm getuigden*	*Ravenna van Halm getuigden*
20	*de*[*-n*]	*eze*	*deze*

In de linkermarge staat, in deze uitsnede niet zichtbaar, bovenaan, met betrekking tot de bovenste helft van de pagina: ‘Vervolg van | pag. 12 hier | onder’. In het midden van de pagina, eveneens niet afgebeeld, in de linkermarge: ‘Op bl. 12 | inbrengen |’. In de druk blijkt het deel dat bovenaan staat in de proef 013, bovenaan p.540 te zijn terechtgekomen. Het onderste deel van p.013 is op p.539 in de druk terug te vinden. De onderste regel: *Er komt in de Oeuvre Post... van Alfred de Mas...* is in de druk als regel 20 van onderen op p. 539 te vinden: *Er komt in de Oeuvres Posthumes van Alfred de Musset* | *een weergaloos fraai geschreven stukjen voor: ‘Un souper chez* |(p.540) “*Mademoiselle Rachel”’, getiteld, - het wordt besloten met een frag*-|... De correctie voor het onderste deel van proef 013 is op 539 in de druk terug te vinden:

r.	Proef	Correctie	Druk
23	*gevierd* blanco	*teekenstift*	*teekenstift*
23	[*-ter*]. blanco *of* blanco	*te heeten of ...*	*te heeten of ...*

23-24	[-*Na*]| blanco	*Vul zelf dien zin | aan zoodra gij | er*,	*Vul zelf dien zin | aan zoodra gij | er*,
26	*is*	*Vul zelf dien zin | aan zoodra gij | er*,	*is*,
26	[-*kunstreden*]	*houtsneden*	*houtsneden*
26	*Auerbach*[-*s*]	*'s*	*Auerbach's*
27	[-*er*]	weglaatteken	
27	[-*ligt*]	*hebt gelegd*	*hebt gelegd*
27	*Een* blanco	*dubbele*	*Een dubbele*
28	*beslui*[-*t*]	*te*	*besluite*
29	[-*met*]	*niet*	*niet*
29	*enkel*[-*e*]	weglaatteken	
30	*doen*	weglaatteken	*doen*,
30	*ge*[-*heu*]*ge*	*tui*	*getuige*
30	*bijvoorbeeld*	*tui*	*bijvoorbeeld*,
32-33	*nieuw* blanco | blanco	*geillustreerde edities*	*geillustreerde edities*
33	*van* blanco	*zijne Elegie op een dorpskerkhof | geschreven*	*zijne Elegie op een dorpskerkhof geschreven*
34	[-*in*]	*nu*	*nu*
35	[-*en*] blanco		
	uitsluitend	*inhalende*,	*inhalende*,
35	*ha*[-*ar*]	*re*	*hare*
35	[-*v*]*an*	*a*	*aan*
36	*handen*	*a*	*handen*,
36	[-*e*]*n*	*i*	*in*
36	*harte*[-*n*]	weglaatteken	*harte*
37	[-*niet berekend*]	weglaatteken	*harte*
37	[-*niet*]	*wat*	*wat*
38	blanco	*groots deden*	*we groots deden*
38	[-*niet ook*]	*en tevens*	*en tevens*
39	*goe*[-*d*]	*ds*	*goeds*
40	*hollandsch*[-*e*]	weglaatteken	
40	*gedicht*	weglaatteken	*gedicht*,
40	*Onn*[-*e*]	ongecorrigeerd	*Onno*
40	*Zw*[-*iod*]	*er*	*Zwier*
40	*van* blanco	*Haren's*	*van Haren's*

40	*Ge*[*-nk*]*en*	*uz*	*Geuzen*
41	*Oeuvre*	*s*	*Oeuvres*
41	*Post* blanco	*thumes*	*Posthumes*
41	*Mas* blanco	*sset*	*Musset*

(4) Fouten in de proef, die in de druk wel gecorrigeerd zijn, maar in de proef niet als zodanig genoteerd:

r.	Proef	p.	Druk
2	*La Servante du Roi*	540	*'La Servante du Roi'*
3	*Thierry'y*	540	*Thierry's*
4	*Mérovingers*	540	*Merovingiens*
11	*Citert*	539	*Citers*
22	*alle*,	539	*alle*:
25	*aanhalen*	539	*aanhalen*,
30	*engeischen*	539	*engelschen*
31	*eene*	539	*ééne*

(5) De fouten en deze chaos zijn grotendeels te wijten aan de haast onleesbare hand van de auteur, waarvan deze correctie en ook 206 een staaltje geven. (6) Het ontbreken van smet langs de marges, die in de vroegere proefdrukken en drukproeven voorkwam, kan verklaard worden uit de wijze van proefdrukken in de negentiende eeuw. De pagina's worden namelijk 'op steen' geplaatst, zonder dat ze worde opgekooid. (7) Zie p.145, 146.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, notitie voor de zetter (niet afgebeeld), voorlopige paginering. Letter: romein. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel.

LITERATUUR. Over het proeftrekken in de negentiende eeuw zie: R. van der Meulen, *Het boek in onze dagen*, Leiden 1892, p.33-34.

205 Pagina 540 van: (E.J. Potgieter), 'Het orgaan der kunst te onzent', in: *De Gids*. P.N. van Kampen, Amsterdam 1861.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Voor de gecorrigeerde proef zie 204. (2) Zie de aantekeningen bij 204.

ANALYSE. Druk. Letter: romein. Ontwerp: paginering, sprekende hoofdregel.

206 Kopij voor pagina 251 van: R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen overvaderlandsche geschiedenis, tweede deel*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1870. Uitsnede.[aant.]

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Hs. Ag9.

TRANSLITTERATIE. (*onderstreept*) 'doch meine historische Muse muss ganz demüthig berichten, 162 | 'wie der Professor Creuzer damals zwar den Kopf voll von | 'Numismatik, Leydner Bibliothek und holländischer Phi-| 'lologie hatte, aber gegen Napoleon und seine Aliirten eben | ‘so wenig conspirirte, wie gegen den Kaiser von China. |’ (*einde onderstreping*) 'Ook reisde hij des ondanks af, en in Darmstadt (*onderstreept*) gewierd hem, in opti-|ma forma, [-het beroep] de benoeming door Curatoren naar eisch | van het groote zegel met de gekruiste sleutels voorzien. [-Hij] ≤Ook≥ reis-|de [-des ondanks] hij voort, al was de ware lust voor den nieuwen | leerstoel van hem geweken, [-zoo er nog eenige] die zich door onvoorzig-|tig gebruik van Wiesbaden's (*onderstreept*) warm bronwater eene ongesteld| heid op den hals haalde. Ook reisde hij voort, aan de oevers van den | Rhijn naar lijf en ziel opgebeurd door de verheven natuur door | belangwekkend gezelschap, eenige dagen te Coblenz (*onderstreept*) zich verlustigende | eenige dagen te Keulen (*onderstreept*) koutend. Ook bereikte hij eindelijk het doel | zijner reize, [-ons Nederland] ≤onzen geboortegrond≥ en nu zijn oordeel over het land en | de lieden! Was de leerling even partijdig als de meester? Kleefde aan Creuzer (*twee maal onderstreept*) hetzelfde gebrek als aan Wyttenbach (*twee maal onderstreept*)? Zag de [-burger van] [-≤man≥] ≤geleerde≥ ≤uit≥ | Marburg (*onderstreept*) als de burger (*onderstreping doorgehaald*) van Bern (*onderstreept*) met opgetrokken wenkbraau-|wen neder op het geen bij ons nationaal was? Gekrenkt door de | wijze van ontvangst, ongesteld bovendien, [-zou] ≤had men≥ hem in het eerste ogenblik veel ten goede mogen houden, maar er wordt geen plei-|dooi vereischt, [-zoo luidt ons ~] ≤zie hier de schets die hij ons geeft≥; *onderstreept*: In Holland dann-feine | Städte, hübsche Leute aber ich konnte keinen Mytholo-|gischen Gedanken faszen in dem flachen Lande. Auch a[m+]<n> dem Gestade der sonst so poetischen See waren die franzö|sischen Telegraphen keine Obelisken der Sonne, und die englischen Nachtschiffe keine [d+]<D>elphine. (*einde onderstreping*) Onze prikkelbaarheid | zou voorbeeldeloos moeten zijn, zoo wij ons ergerden aan | de klagt dat wij niet allen philologen waren als Wytten-|bach, dat de [-mannen] ≤man≥ ten onzent de lieflijke kronkelingen | van den Neckar, het schilderachtige uitzigt op den bouwval | van [- het Heidelberger] ≤das alte≥ Scholsz miste: *onderstreept*: ‘Dazu sagten mir | Luft und Lebensart nicht zu. Ich kränkelte immer mehr’ | (*einde onderstreping*) Hij keerde naar Heidelberg (*onderstreept*) terug!, - als Leiden er wrok over | voelde, het moet verzoend zijn geworden door de woorden van | den [-Freiherr] von Reizenstein (*de twee laatste woorden dubbel onderstreept*), toen Creuzer zich bij dien minis-|ter verontschuldigde een roepstem uit den vreemde te hebben | gehoor gegeven. *onderstreept*: Freilich sagte ich mich doch die Zumu| 'thung, eine philologische Vocation nach Leyden gerade-| 'zu auszuschlagen, ohngefähr ebenso viel sein würde, als | 'dem Marin irgendeiner Nation zuzumuthen, den An-| ‘trag zu einer Admiralstelle in der englischen Marine von der [h+]<H>and zu weis[-zen+]<en>.’ (*einde onderstreping*) Vleijender vergelijking mogt het | Bataaffsch Atheen in den aanvang dezer eeuw van geenen vreem-|deling verlangen! | Het Leiden uit den nacht onzer [-vernedering des volks] [-≤~ gang in de rij der volken≥] ≤volksvernedering≥ | [-had] ≤mogt≥ zich in de schatting der wetenschappelijke wereld ≤hebben≥ gehand-| haafd.

AANTEKENINGEN. (1) Kopij geschreven door E.J. Potgieter voor 207. (2) Bijzonder slechte kopij, waardoor vele drukfouten in de proef konden ontstaan (vgl. 204, dat naar een kopij van deze hand is gezet). (3) Deze kopij is geheel uit aan één zijde beschreven folio-vellen samengesteld. Ze is herhaaldelijk doorgesneden ten behoeve van de correctie. (4) Zie p.94, 96, 97, 146.

ANALYSE. Handschrift: correcties in handschrift, kopij. Kopij: doorgesneden kopij, vuile kopij, onderstreping voor cursief, onderstreping voor kapitaal.

207 Pagina 251 van: R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis, tweede deel*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1870.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij 206.
ANALYSE. Druk: binderssignatuur. Letter: cursief, romein. Ontwerp: paginering.

[Twintigste eeuw]

208 Drukproef en gedrukt ontwerp voor pagina 20 van: J.H. Leopold, *Oostersch*. Jean François van Royen, Den Haag 1923.[aant.]

Den Haag, Collectie Mevrouw A.P.A. van Royen-Saltet.
AANTEKENINGEN. (1) Voor de voltooide druk zie 209. (2) Het ontwerp van de proef blijkt in de druk te zijn gewijzigd. (3) Onderaan de proef: 'Hierna volgen op p.22 de andere gedichten'. (4) Zie p.63, 145.
ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: correctie, smet, druk geketst, notitie. Notitie. Ontwerp: gedrukt ontwerp, paginering.

209 Pagina 20 van: J.H. Leopold, *Oostersch*. Jean François van Royen, Den Haag 1923.[aant.]

Amsterdam, Stedelijk Museum, nr 50.
AANTEKENINGEN. (1) Zie voor de proef van deze druk 208. (2) Gedrukt als 'Eerste boek zijner Kunera Pers en vierde boek voor de Vereeniging der Vijftig. Gedrukt met de Disteltype van L. Pissarro. Titel en initialen door J.F. van Royen. Nieuw boekmerk in hout gesneden door L. Pissarro gedrukt in zwart, rood en blauw. Boekmerk in zwart (24 × 17), 70 exx. op de pers genummerd 1-50 en I-XX; de laatste zijn het eigendom van den drukker.' (3) Zie p.63.
ANALYSE. Druk. Letter: fleuron. Ontwerp: paginering.
LITERATUUR. G.H. Pannekoek Jr, *De herleving van de Nederlandsche boekdrukkunst sedert 1910*, Maastricht 1925, p.28, voor aant. 2.

210 S.H. de Roos, Fotografische verkleining van de tekening voor de Erasmus. Amsterdam 1923.[aant.]

Amsterdam, Archief Lettergieterij 'Amsterdam'.

AANTEKENINGEN. (1) Voor de tekening van de letter zie 211. Voor toepassing van de Erasmus 212-214. (2) De foto heeft gediend om het effect van de letter bij verkleining op een gebruikelijke corpshoogte te beoordelen. (3) Zie p.63.

ANALYSE. Letter: ontwerpen van letter, fotografische verkleining.

211 S.H. de Roos, Tekening voor de Erasmus. Amsterdam 1923.[aant.]

Amsterdam, Archief Lettergieterij 'Amsterdam'.

AANTEKENINGEN. (1) Voor fotografische verkleining als controlemiddel voor deze letter zie 210. Voor de toepassing van de Erasmus zie 212-214. (2) Op de onderste regels zijn enige letters getekend, die oorspronkelijk als vet bedoeld waren bij de Erasmus, maar die later, enigszins gewijzigd, tot de Grotius werden ontwikkeld. (3) Zie p.63.

ANALYSE. Letter: ontwerpen van letter.

212 Gedrukt ontwerp voor de titelpagina van: B. Kruitwagen OFM, *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers; een fragment uit hun briefwisseling bewerkt*. Lettergieterij 'Amsterdam', voorheen N. Tetterode, Amsterdam 1923.[aant.]

Amsterdam, Archief Lettergieterij 'Amsterdam'.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een tweede ontwerp en de definitieve druk zie 213 en 214. (2) De proef is met aksanten gedrukt, omdat de niet-geaccentueerde letter nog niet gereed was. (3) Het vignet is met rood potlood ingetekend. (4) Zie p.63, 111, 141.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Letter: romein. Ontwerp: ontwerp voor titelpagina, vignet. Proefdruk: gebruik aksantletter in proefdruk.

213 Gedrukt ontwerp voor de titelpagina van: B. Kruitwagen OFM *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers; een fragment uit hun briefwisseling bewerkt*. Lettergieterij 'Amsterdam', voorheen N. Tetterode, Amsterdam 1923.[aant.]

Amsterdam, Archief Lettergieterij 'Amsterdam'.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een tweede ontwerp en de definitieve druk zie 212 en 214. (2) De tekst is in strookjes opgeplakt, de rand en het vignet respectievelijk in zwart en rood potlood ingetekend. (3) Zie 212, aant. 2 (4) Zie p.63, 111.

ANALYSE. Druk: proefdruk. Letter: romein. Ontwerp: ontwerp voor de titelpagina, vignet. Proefdruk: gebruik aksantletter in proefdruk.

214 Titelpagina van: B. Kruitwagen OFM, *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers; een fragment uit hun briefwisseling bewerkt*. Lettergieterij 'Amsterdam', voorheen N. Tetterode, Amsterdam 1923. aant.

Amsterdam, Archief Lettergieterij 'Amsterdam'.

AANTEKENINGEN. (1) Voor twee ontwerpen van deze titelpagina zie 212 en 213. (2) Zie p.63, 110, 111, 153.

ANALYSE. Druk: roodzwart-druk. Illustratie. Letter: romein. Ontwerp: titelpagina, vignet.

215 Drukproef voor pagina 6 van: Karel van de Woestijne, *Het zatte hart*. Joh. Enschedé & Zonen. Haarlem 1925. aant.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Hs.Eq.60.

AANTEKENINGEN. (1) Nr 25 in de serie Palladium 'onder leiding van J. van Krimpen op de handpers van Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem. De oplage bestaat uit 30 exemplaren op Japans papier voor de auteurs en uitgevers van Palladium (niet in den handel) en 160 exemplaren op Hollandsch papier met het watermerk van Palladium van welke er 120 voor den handel bestemd zijn.' (2) Op deze proef is onder de hierboven gedeeltelijk geciteerde colofon in rood gedrukt: 'Dit exemplaar is gedrukt voor Karel van de Woestijne.' (3) Zie p.64, 145, 153.

ANALYSE. Druk: drukproef, roodzwart-druk. Drukproef: correctie. Letter: romein. Ontwerp: initiaal in rood.

216 Jan van Krimpen, Tekening voor de Romanée onderkast. Haarlem 1928. aant.

AANTEKENINGEN. (1) De Romanée werd ontworpen als romein bij de Kleine Text Cursyf No. 2 uit de letterproef van J. Enschedé 1768. Zie 192. (2) Voor een toepassing van de Romanée zie 217. (3) Zie p.64, 119.

ANALYSE. Letter: ontwerpen van letter.

217 Ontwerp van J. van Krimpen ter demonstratie van de Romanée in: *Kopij en druk in de Nederlanden; atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Federatie & VNCI, Amsterdam 1962. Uitsnede. aant.

AANTEKENINGEN. (1) De wijziging in het impressum is door Van Krimpen aangebracht. (2) Zie p.64, 119, 145.

ANALYSE. Druk: drukproef. Drukproef: wijziging. Letter: romein. Ontwerp.

218 Kopij voor een proefpagina van: *Kopij en druk in de Nederlanden; atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Federatie & VNCI, Amsterdam 1962. Uitsnede. aant.

AANTEKENINGEN. (1) Voor een proefpagina die naar deze kopij is gezet zie 219. (2) Zie 219, aant.2. (3) De auteur heeft het afgebeelde stuk als proefkopij geleverd op een ogenblik dat de definitieve versie van de beschrijving: 93, nog niet gereed was. Voor het typen van deze proefkopij werden door de ontwerper geen aanwijzingen gegeven. De diacritische tekens zijn alle door de auteur met de hand aangebracht. Op de schrijfmachine waarmee dit stuk werd getypt kwam het cijfer 1 niet voor. (4) De ontwerper stemde mee in met de keuze van deze nog betrekkelijk eenvoudige kopij op grond van de grote hoeveelheid diacritische tekens die erin voorkwamen. Van zijn hand zijn de verschillende onderstrepingen in potlood, kleurpotlood en inkt. Hij heeft met potlood o.a. in de eerste regel de signatuur *D1 verso*, getypt als: D 1 verso, bijeen getrokken en onderscheidde de verschillende onderdelen van de tekst door horizontale potloodstrepen, waarvan één gevorkt. Hij omcirkelde het nummer van de beschrijving met geel kleurpotlood, plaatste een korte blauwe streep voor de eerste twee regels en trok boven de kopjes *Aantekeningen* en *Analyse* met rood potlood een haak. Met inkt werden de titel, de bibliotheekregel en *Translitteratie* onderstreept en verder in de tekst van de translitteratie *verwijzingsteken* en *onderaan de pagina*. Verder werden door hem in de Analyse enkele onderkastletters in kapitalen veranderd. De ontwerper gaf met halen aan wat achter elkaar diende te worden gezet. Toen hij dit bij *Translitteratie* had gedaan schreef hij, om verwarring te voorkomen, het woord ‘onderstreept’ in de marge. Hij voegde bij deze kopij een korte zetaanwijzing. Hieraan is het volgende ontleend: ‘Voorlopige aanwijzingen, bestemd voor proefpagina van | Kopij & boek | 3 october 1958 | Letter, zetbreedte, interlinie | Spectrum, 8, 12, 16 | Met (*blauw*) aangegeven is 12pt, op 14pt gezet ... | Met (*gele cirkel*) aangegeven is 16pt. Dit zijn uithangende cijfers. | De rest van de kopij is 8pt, op 9pt gezet ... | Zetbreedte 14 augustijn. | Niet inspringen, behalve waar dit speciaal is aangegeven. | Tijdens het zetten van de 12pts geve men de voorkeur aan afbrekingen | boven te wijd zetsel. | Kapitaal, klein kapitaal | ... | Bovendien is datgene wat met (*rood*) is aangegeven, klein kapitaal, doch | de eerste letter is groot kapitaal bedoeld. | ... | De klein kapitalen niet spatiëren, behalve waar dit speciaal is aangegeven. <ook in met rood aangegeven kopjes> | Cursief | De onderstreepte woorden cursief zetten. | ... | Cijfers | De cijfers zijn uithangende cijfers, met uitzondering van de | cijfers in het 12pts gedeelte, waar tabelcijfers zijn bedoeld | (ter grootte van de kapitalen) | ... | Diverse tekens | Een in de kopij met de hand aangebracht staand lijntje is een | lijntje op een vierkant van het corps, staand geplaatst, aan | weerszijden een spatie. | ... | Teksthaken zijn in de kopij als zodanig aangegeven. | Parentheses idem. | Inplaats van de in de kopij aangegeven speciale haken (<> ≤≥) | gelieve men voorlopig iets te zetten, wat erop lijkt. | ... | Wanneer niet duidelijk blijkt, | dat een divisie is bedoeld, gelieve men hier een lijntje op een vierkant te tikken. | Opmaak | ... | Op de met (*gevorkte streep in potlood*) aangegeven plaatsen een 14pts ... | witregel invoegen. | Op de met (*potloodstreep*) aangegeven plaatsen een 10pts ... | witregel invoegen. | ... | De beschrijvingen gewoon stapelen, links boven op de linkerpagina | te beginnen, rechts op de rechterpagina eindigen. | ... |’. (5) Deze afbeelding toont een phase uit de wordingsgeschiedenis van een hedendaags gecompliceerd boek. Het voornemen het stuk in kleuren af te drukken, om alle aspecten van de kopijbewerking te demonstreren, kon geen doorgang vinden daar bleek dat het niet in vierkleuren-autotypie gereproduceerd kon worden. (6) Tijdens het zetten van deze kopij werd, waarschijnlijk door een zetter, in de marge genoteerd: ‘hier beginnen’. (7) Als bijzonderheid moge nog vermeld worden dat de ontwerper voor het maken van de reproductie de volgende aantekeningen op het stuk maakte, nadat hij door een kader in zwarte verf de uitsnede had aangegeven: ‘(Hiervan opnemen) | 1:1

nauwkeurig | [- 4-kleuren] ≤zwart≥ Autotypie Raster 60 <Raster 60> | 17,2 × 25,8 cm | volgens aangegeven begrenzing | ... | Het gat (gaatje) tegen de linkermarge vrijstaand (*onderstreept*) maken.' (8) Voorbeeld van slechte kopij. (9) Zie p.94, 96, 97.

ANALYSE. Kopij: kopij in typoscript, kopij voor proefpagina, slechte kopij. Ontwerp: aantekeningen voor de zetterij, notities door de ontwerper. Notitie: notities door de ontwerper, notitie van de zetter?

219 Proefpagina van: *Kopij en druk in de Nederlanden; atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Federatie & VNCI, Amsterdam 1962. Uitsnede.[aant.]

AANTEKENINGEN. (1) Voor de kopij zie 218. (2) Voor een proefpagina wordt, op een vel papier van een gewenst formaat, met inachtneming van zekere marginale verhoudingen, een afdruk gemaakt van tekst waarvan o.m. lettertype, corpsgrootte, regelhoogte en -breedte, kolomhoogte, kolomwit en aantal kolommen zijn bepaald. Aan de hand van een proefpagina kan de ontwerper zich een indruk vormen van de optische werking van zijn aanwijzingen. Ook geeft een proefpagina o.m. gelegenheid onduidelijkheden die zouden kunnen voortvloeien uit deze aanwijzingen op te merken. (3) De zetter heeft de signatuur (zie de eerste regel, linkerkolom) die als D1 was bedoeld, maar, wegens het ontbreken van het cijfer 1 op de schijfmachine, als DI werd getypt, als DI gelezen en gezet. (4) De auteur nam nota van deze zetfout. Dit leidde tot een bespreking met de ontwerper, waarop hieronder teruggekomen zal worden. De auteur tekende verder op verschillende plaatsen in de proef met potlood aan dat hij de nummers in de marge te klein, die in de 12pts tekst te groot vond. Uit de proefpagina bleek ook dat de toepassing van de horizontale lijntjes aanleiding tot misverstand gaf. De in de benedenmarge met potlood geschreven paginering geeft, evenals de overige notities van de auteur blijk van de sedert het begin van de zeventiende eeuw sterk toegenomen interesse van de schrijver voor de productie en de uiteindelijke vorm van zijn boek. (5) Ook de ontwerper voelde de door de auteur geopperde bezwaren. Uit de aantekening *D1 verso* (linkerbovenhoek van de afbeelding) blijkt dat de zetfout in de signatuur ook voor de ontwerper een punt van overweging is geweest. Met betrekking tot de cijfers schreef hij in margine met inkt het nummer 36 en tekende hierbij aan: 'C[ijfers] | g[roter]'. Zoals hij later meedeelde, had hij, door in de 12pts tekst tabelcijfers te gebruiken (zie 218, aant.5), het bezwaar van de kleine uithangende cijfers willen ondervangen die bij

dit lettertype beschikbaar zijn. De aantekening *Ca* [*847*] in de rechtermarge is, met de notitie ‘vliesje’ links, een reactie van esthetische aard. De notitie links ‘[-(of] | [(d]us wit | van | [half kastl]ijntje met | wit)’, en de notitie ‘tot = héle kastlijn | min = géén hele kastlijn, maar kortere streep | (zie aangehechte | kattebel)’ onderaan de afbeelding zijn aangebracht toen duidelijk was geworden dat al in de definitieve kopij de verschillende functies van de horizontale lijntjes duidelijk dienden te worden onderscheiden en bijgevolg ook in de zetinstructie aanwijzingen omtrent de zetwijze van deze lijntjes dienden te worden gegeven. In de rechterbenedenhoek van de proefpagina schetste de ontwerper tweemaal ≤ om te noteren dat over deze tekens, waarvan nog geen matrijzen beschikbaar waren, met de zetter nader overleg diende te worden gepleegd. Zijn notitie ‘Aiv A *xii v* | *i ii iii iv* | mag niet’ (onderaan de afbeelding) en de aantekeningen van de auteur rondom de zetfout *DIverso*, hebben betrekking op een gedachtenwisseling over de zetwijze van signaturen. Ook de zetwijze A1v, A1r, etc. bleek misverstand te zullen wekken als gevolg van de vorm van het cijfer 1. (5) De definitieve kopij werd op stencil uitgetypt. De ervaringen opgedaan bij proefkopij en proefpagina bleken zeer leerzaam. Uitgebreide aanwijzingen voor het tikken van de kopij werden gegeven. De problemen door de proefpagina opgeroepen bij auteur en ontwerper gaven aanleiding tot de volgende conclusies. De nummers in de marge werden vervangen door 16pts tabelcijfers. De tabelcijfers in de 12pts tekst werden vervangen door uithangende cijfers. Het een zowel als het andere bracht de ontwerper ertoe om vermelding van de nummers der afbeeldingen in het gehele werk uitsluitend in tabelcijfers te doen geschieden, en uithangende cijfers voor andere doeleinden te gebruiken. Er werd besloten twee soorten horizontale lijntjes te gebruiken die in de definitieve kopij reeds duidelijk werden aangegeven: de divisie: -, en het lijntje op een vierkant: -. Met betrekking tot de zetwijze van de signaturen werd besloten tot het gebruik van *r* voor *recto* en *v* voor *verso*. (6) Uit vergelijking van de proefpagina met de definitieve druk: beschrijving 93, blijkt dat behalve de hier genoemde wijzigingen o.m. kolom- en totale zetbreedte zijn vergroot, dat de interlinie is verminderd en dat geen extra wit tussen de versschillende onderdelen van zetsel uit één corps werd ingebracht. (7) De zetwijze van Translitteratie 93 vindt zijn oorsprong in de wens van de auteur het verskarakter van de tekst tot uitdrukking te doen komen. (8) Zie p.64, 111, 145.

ANALYSE. Druk: proefpagina. Letter: romein. Notitie: notities door de auteur, notities door de ontwerper. Ontwerp: gedrukt ontwerp, twee kolommen.

Algemene bibliografie

Algemene bibliografie

Zie ook p. 251-253.

Aanwyzing der tekenen, die gewoonlyk by het corrigeeren van drukproeven gebruikt worden; benevens eenige tafelen, inhoudende het eerste getal der bladzyde voor ieder blad van onderscheidene formaaten, Bergen op Zoom 1793.

Account, An, of calligraphy & printing in the sixteenth century; from dialogues attributed to Christopher Plantin; printed and published by him at Antwerp, in 1567; French and Flemish text in facsimile; English translation and notes by Ray Nash and foreword by Stanley Morison, Department of Graphic Arts, Harvard College Library, Cambridge (Mass.) 1940. Een afzonderlijke uitgave van de Engelse vertaling met de aantekeningen verscheen onder dezelfde titel bij de Liturgical Arts Society, New York, als vol. 17 (2), nr 4, 1949 in: *Liturgical Arts, a quarterly devoted to the arts of the Catholic Church*.

Alblas, J., 'De Nederlandsche incunabelen der Universiteitsbibliotheek te Utrecht', in: *Het Boek* 3, 1914, p. 145-148; afzonderlijke uitgave, extra nummer ter ere van: *J.F. van Someren, bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Utrecht 1889-1914*.

Alblas, J., & J.F. van Someren, *Incunabelen (in de) bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht; beschreven door J. Alblas en uitgegeven met toelichtende aanteekeningen, platen en facsimiles door J.F. van Someren*, Utrecht 1922.

Audin, M., *zie* Sabbe, M., & M. Audin.

Backer SJ, A. & A. de, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus; nouvelle édition par C. Sommervogel SJ*, Bruxelles & Paris 1890-1909.

Baudet, P.J.H., *Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu*, Utrecht 1871.

Baudin, F., 'Jacques-François Rosart, graveur et fondeur typographique belge', in: *Cahiers bruxellois*, tome 2, fasc. 3, p.192-212.

Bausch, P., 'De Nederlandsche stereotypie der achttiende eeuw', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.

Bausch, P., 'De uitvinding der boekdrukkunst', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.

Beaujon, P., (Beatrice Warde), 'The "Garamond" types; sixteenth- & seventeenth-century sources considered', in: *The Fleuron* 5, 1926, p.131-179.

Becker, B., 'Iets over Ian van Zuren, zijn drukkerij en zijn 'medeghesellen'', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.

Begemann, E. Haverkamp, *Willem Buytewech*, Amsterdam 1958. (Proefschrift Utrecht).

Belinfante, H.J., & P. Borst, *Vijf-en-twintig jaren boekdrukkersorganisatie in Nederland; gedenkboek 1909-1934*, A'dam 1934.

Berg, B. van den, 'Naar aanleiding van de o's van P.C. Hooft', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 75, 1957, p.181-198.

Bergmans, P., *La typographie musicale en Belgique au seizième siècle*, Bruxelles (1929). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* V,2).

Bibliotheca Belgica; bibliographie générale des Pays-Bas, fondée par Ferd. van der Haeghen et publiée sous sa direction, deuxième série, tomes 18-19; *marques typographiques*, Gand, La Haye 1891-1923.

Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa 1500-1727, Hagae Comitis 1954.
Bierens de Haan, J.D., 'Inleiding', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Blades, W., *Numismata typographica, or the medallic history of printing; reprinted from the 'Printers' Register'*, London 1883.
Blaeu's, De, beschrijvers van land-, hemel en waterwereld; catalogus van de tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum, 26 juli-30 september 1952.
Blansch, H. le, *Beknopte en volledige handleiding tot het overslaan van drukvormen, ten gebruike van letterzetters; in vrije navolging verzameld en bewerkt naar het Fransch*, 's-Gravenhage 1844.
Blokhuyzen, D. Vis, *Description des estampes qui forment l'oeuvre gravé de Dirk de Bray*, Rotterdam 1870.
Bock, E. de, *Het Nederlandse boek; overzicht van zijn geschiedenis*, Brussel 1939.
Bodel Nyenhuis, J.T., *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der negentiende eeuw*, Amsterdam 1892. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 4).
Boekje, Een, over het maken van boeken oftewel een leerzame zwerftocht voor beginnende en vergevorderde auteurs langs de veelsoortige perikelen, voetangels & klemmen in de tuin der typografie, Utrecht 1941.
Bom, F.L. van der, 'Boek en band', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Borren, Ch. van den, 'Manuscrits et impressions', in: *La musique en Belgique du Moyen Age à nos jours*, Bruxelles 1950, p.475-476.
Borst, P., *zie* Belinfante, H.J., & P. Borst.
Bouchery, H.F., & F. van den Wijngaert, *P.P. Rubens en het Plantijnsche huis*, Antwerpen 1941, p.61-63.
Bouchery, H.F., *zie* Dermul, A., & H.F. Bouchery.
Bowers, F., *Principles of bibliographical description*, Princeton, New Jersey 1949.
Brassinne, J., *L'imprimerie à Liège jusqu'à la fin de l'ancien régime*, Bruxelles (1929). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* V,1).
Brunetière, F., *zie* Rahir, E.
Buday, G., *zie* Carter, H., & G. Buday.
Burger Jr, C.P., 'Dool-hoff', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Burger Jr, C.P., *De incunabelen en de Nederlandsche uitgaven tot 1540 in de bibliotheek der universiteit van Amsterdam*, tweede deel met een aanhangsel: *De Amsterdamsche uitgaven tot 1578*. 's-Gravenhage 1923.
Burger Jr, C.P., 'Het Nederlandsche boek tot in de zeventiende eeuw', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Burger Jr, C.P., 'Nieuwe zestiende-eeuwsche vondsten; een fragment van een devoot boekje in zeer klein formaat', in: *Het Boek* 11, 1922, p.321-328.
Burger Jr, C.P., 'Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven; *de zeevaert* van Adriaen Gerritsz.', in: *Het Boek* 2, 1913, p.113-128.
Burger Jr, C.P., 'Perkamenten leerboekjes nog lang na den incunabeltijd', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Burger Jr, C.P., 'Zestiende-eeuwsche volksprenten, later als kinderprenten herdrukt', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.

Burger Jr, C.P., *zie* Moes, E.W., & C.P. Burger Jr.
Burgerboer, De, of land-edelman, zynde een beknopt zakwoordenboek van het buitenleven, tweede druk, Amsterdam 1766, 2, p.434.
Buys, E., *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en weetenschappen*, 2, Amsterdam 1770, p.193-200.
'Bijdragen ter eere van den vijf en zestigsten verjaardag van S.H. de Roos, 14 September 1942' in: *Halcyon* 9-10, 1942, *zie* Dooijes, D.; Ovink, G.W.; Stols, A.A.M.
Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, zie Levensschetsen en verspreide stukken; Bodel Nyenhuis, J.T.; Enschedé, J.W.; Kleerkooper, M.M., & W.P. van Stockum Jr; Kossmann, E.F.; Laceulle-Van de Kerk, H.J.
Caillet, A.L., *Manuel bibliographique des sciences psychiques ou occultes*, Paris 1912, 3 dln.
Campbell, M.-F.-A.-G., *Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle*, La Haye 1874. 4 supplementen 1878-90.
Caron, W.J.H., *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*, Amsterdam 1947. (Proefschrift VU, Amsterdam).
Carter, H., 'Johannes Enschedé & Zonen', in: *Signature* 4, new series, 1947, p.28-50.
Carter, H.G., 'A message from Plantin to Guillaume Le Bé', in: *De Gulden Passer* 36, 1958, p.59-62.
Carter, H., 'Plantin's types and their makers', in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955*, Antwerpen 1956, p.247-269.
Carter, H., 'The types of Christopher Plantin', in: *The Library*, fifth series, vol. 2, 1956, p.170-179.
Carter, H., & G. Buday, 'Nicholas Kis and the Janson types', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1957, p.207-212.
C(arter), H.G., & J.S.G.S(immons), *A specimen of types cast at the University Press, Oxford, in matrices believed to have been bought at Leyden in 1637*, Oxford 1957.
Carter, H., *zie House of Enschédé, The, 1703-1953*.
Carter, H., *zie* 'List, A, of type specimens'.
Carter, H., *zie* Moxon, J.
Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae, Trajecti ad Rhenum & Hagae Comitis 1887-1909, 2 dln.
Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam, 's-Gravenhage 1920-49, 6 dln. Register in deel 3-6. Samengesteld door A.G.C. de Vries en W. Nijhoff (1) en Emma Dronckers (2-6).
Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland, Haarlem 1923, *zie* Burger Jr, C.P.; Huffel, N.G. van; Bausch, P.; Enschedé, J.W.; Moulijn, S.; Immig Jr, C.; Levisson, L.; Schenkkan, H.; Hessels, J.H.; Enschedé, Ch.; Schretlen, M.J.; Becker, B.; Hillesum, J.M.; Gouwe, W.F.
Catalogus van boeken in Noord-Nederland verschenen van den vroegsten tijd tot op heden, 's-Gravenhage 1911.
Centrale catalogus voor de papier-, papierverwerkende en grafische industrie, waarin opgenomen de in de Nederlandse bibliotheken aanwezige boeken en tijdschriften op technisch en organisatorisch gebied, Amsterdam 1947.
Clair, Colin, *Christopher Plantin*, London 1960.

Cleef Jzn, P.M. van, *Handboek ter beoefening der boekdrukkunst in Nederland, voorafgegaan van eene beknopte geschiedenis dezer kunst*, 's-Gravenhage 1844. (Titeluitgave Hilversum na 1849).
Conway, W.M., *The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century, in three parts; I, History of the woodcutters; II, Catalogue of the woodcuts; III, List of books containing woodcuts*, Cambridge 1884.
Corbelijn, A., *Proef; Vlissingen den X van Bloeimaand 1784*.
Dahl, F., *A bibliography of English corantos and periodical newsbooks 1620-1642*, Stockholm 1953. (Also issued in London by the Bibliographical Society).
Dahl, F., *Dutch corantos 1618-50; a bibliography illustrated with 334 facsimile reproductions of corantos printed 1618-25 and an introductory essay on seventeenth century stop-press news; printed for the Koninklijke Bibliotheek, The Hague*, (Göteborg-Malmö) 1946.
Davies, D.W., *The world of the Elseviers 1580-1712*, The Hague 1954.
Davies, H.W., *Devices of the early printers 1457-1560; their history and development; with a chapter on portrait figures of printers*, London 1935.
Davis, H., *zie* Moxon, J.
De novo mondo; Antwerp, Jan van Doesborch (about 1520); facsimile of an unique broadsheet containing an early account of the inhabitants of South America together with a short version of Heinrich Sprenger's Voyage to the Indies; edited with transcription and translation of the Latin text, and introduced by M.E. Kronenberg, The Hague 1927.
Delen, A.J.J., *De grafische kunsten door de eeuwen heen*, Amsterdam & Antwerpen 1956.
Delen, A.J.J., *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges, des origines jusqu'à la fin du dix-huitième siècle; II, Le seizième siècle: les graveurs-illustrateurs, les graveurs d'estampes*, Paris & Bruxelles 1924-35, 2 dln.
Delen, A.J.J., *L'illustration du livre en Belgique*, Bruxelles (1930). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* II).
Delen, A.J.J., *Oude kunst en graphiek*, Antwerpen & Amsterdam 1943.
Delen, A.J.J., *Oude Vlaamsche graphiek; studies en aanteekeningen*, Antwerpen 1943.
Dermul, A., *De Gulden Passer; driemaandelijksch bulletyn van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen, register I-XX* (*1923-42*), Antwerpen 1943.
Dermul, A., & H.F. Bouchery, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers; met een historische inleiding door H.F. Bouchery*, Antwerpen 1938.
Destrez, J., *zie* Fink-Errara, G., & J. Destrez.
Diermanse, P.J.J., *zie* Meulen, J. ter, & P.J.J. Diermanse.
Dooijes, D., 'Lijst van geschriften van S.H. de Roos', in: *Halcyon* 9-10, 1942.
Dorez, L., *L'ars minor de Donat; traduction française, reproduite en facsimilé d'après l'incunable unique de l'Université d'Utrecht*, Paris 1890.
Dreyfus, J., *The work of Jan van Krimpen; a record in honour of his sixtieth birthday, with a foreword by Stanley Morison, illustrated by reproductions of drawings, specimens of types, lettering and bookwork*, Haarlem & Utrecht 1952.
Druckerye, De, gedeelte uit la première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les ieunes enfans; het eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen, overgheset in de Nederduytsche spraecke; à Anvers, de l'imprimerie de Christophle Plantin MDLXVII, Amsterdam 1925.
Dubiez, F.J., 'De Amsterdamse boekdrukkers en kaartenmakers Willem Janszoon Blaeu en Joan Blaeu', in: *Ons Amsterdam*, tiende jaargang, nr 5, 1958, p.138-148.

Dubosq, Y.Z., *Le livre française et son commerce en Hollande de 1750 à 1780* (*d'après des documents inédits*), Amsterdam 1925. (Proefschrift Amsterdam).

Eeghen, I.H. van, *zie* Verwey, H. de la Fontaine, 'Het Athenaeum Illustre'.
Eeghen, P. van, & J. Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken*, Amsterdam 1905, 2 dln.
Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts; ein bibliografisches Verzeichnis herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Halle a.S. 1914. (*Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten begründet von Karl Dziatzko, fortgeführt und herausgegeben von Konrad Haebler*, 35-36.Heft, 2.Serie, 18-19.Heft).
Enschedé, Ch., 'De drukkerij van Johannes Elsevier in 1658', in: *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 16-19 juni 1896.
Enschedé, Ch., 'Elzevier-Van Dyck', Hengelo 1895, overgedrukt uit *Klaasesz Aankondiger*, uitgegeven door Jhs Klaasesz & Cie, Hengelo.
(Enschedé, Ch.), *zie Lettergieterij, De, van Joh. Enschedé en Zonen*.
Enschedé, Ch., *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du quinzième au dix-neuvième siècle; notice historique principalement après les données de la collection typographique de Joh. Enschedé en Zonen à Haarlem*, Haarlem 1908.
Enschedé, Ch., *zie* Hartz, S.L.
Enschedé, Ch., *zie* Hessels, J.H. & Ch. Enschedé.
Enschedé, Joh., en Zonen, *zie House of Enschedé; Huis Enschedé*; Carter, H.; *Lettergieterij*.
Enschedé, J.W., *A.C. Kruseman*, 1, 1818-63; 2, 1863-94; Amsterdam 1899-1902. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 8 en 9).
Enschedé, J.W., 'De drukpersafbeeldingen in Ampzing en Scriverius 1628', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 6, 1908, p.265-268.
Enschedé, J.W., 'Hollandsch papier', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Enschedé, J.W., 'Houten handpersen in de zestiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 4, 1906, p.195-215 en 262-277.
Enschedé, J.W., 'Muziekdruk in Nederland', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Enschedé, J.W., 'Nederlandsche boekdruk in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Enschedé, J.W., 'Een Nederlandsche handleiding voor boekdrukwerk uit 1761', in: *Het Boek* 1, 1912, p.243-256.
Enschedé, J.W., 'Nicolaas Briot en Jacques Carpentier, lettergieters, en hun relatie tot eenige Amsterdamsche boekdrukkers (1615-40)', in: *Jaarboek Amstelodamum* 6, 1908, p.151-171.
Enschedé, J.W., 'Oude boekdrukkunst en niet versierde folio-titels tusschen 1700 en 1825', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Enschedé, J.W., 'Typografische opmerkingen over eenige Nederlandsche incunabelen', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 1, 1903, p.83-98.
Enschedé, J.W., 'Vlaamsche drukkerswoorden in 1567', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5, 1907, p.176-215.
Even, E. van, 'Notice sur Pierre Werrecoren, imprimeur à St-Maertensdyk, en Zélande (1478)' in: *Bulletin de bibliophile belge* 8, 1851, p.113-124.
Evers, G.A., *Gegevens betreffende de Utrechtsche Staten-, stadsen Akademiedrukkers*, Utrecht 1930-35.

Febvre, L., & H.-J. Martin, *L'apparition du livre*, Paris 1958. (*L'évolution de l'humanité; synthèse collective XLIX; deuxième section VIII; le passage du monde antique aux temps modernes* 3).
Fink-Errara, G., & J. Destrez, 'Jean Destrez et son oeuvre; la pecia dans les manuscrits universitaires du treizième et quatorzième siècle', in: *Scriptorium* 2, 1957, p.264-280.
Fockema Andreae, S.J., *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der negentiende eeuw; met medewerking van B. van 't Hoff; with a summary in English*, Den Haag 1947.
Fontaine Verwey, H.de la, *zie* Verwey, H.de la Fontaine.
Friedlaender, M.J., *zie* Schretlen, M.J., *Dutch and Flemish woodcuts* etc.
Funck, M., *Le livre belge à gravures*, Paris & Bruxelles 1925.
Gaillard, E., 'Een fragment van Maerlant's *Wapene Martijn*', in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1905, p.561-607.
Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955; internationaal congres voor boekdrukkunst en humanisme 4-10 september 1955, Antwerpen 1956.
Gelder, J.G. van, 'De etsen van Willem Buytenwech', in: *Oud-Holland* 48, 1931, p.49-72.
Gesamtkatalog der Wiegendrucke, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig 1925-38, 7 dln.
Goovaerts, A., *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*, Anvers 1880.
Gorkum, G.W. van, 'Een vraaggesprek met S.H. de Roos; de ontwikkeling van de grafische vormgeving; De Roos wijst op de dienende functie van de grafische kunstnijverheid; herstel van traditie', in: *Drukkersweekblad*, Kerstnummer 1949.
Gouwe, W.F., 'Een aanteekening bij de moderne afdeeling der tentoonstelling', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
's-Gravesande, G.H., 'P.N. van Eyck en de Zilverdistel', in: *Folium* 4, 1954, p.171-188.
Greg, W.W., 'An Elizabethan printer and his copy', in: *The Library*, fourth series, vol.4, 1923-24, p.102-118.
G(umbert), H.L., 'Boek en drukpers in de emblematische literatuur', in: *Folium*, 1952, p.157-166. In het Duits in: 'Festschrift für Walter Krieg', in: *Das Antiquariat* 7 (21-24), 1951, p.26-28.
G(umbert), (H.L.), 'De titelpagina der Nederlandse romantiek', in: *Folium* 2, 5-6, 1952, p.138-148.
(Gunne, A.ter), *Het overslaan van drukvormen gemakkelijk gemaakt, of aanwijzing van het plaatsen der pagina's in de gewone en meeste buitengewone formaten, beginnende met folio en eindigende met 32°; benevens eenige aanmerkingen hierop toepasselijk*, Deventer 1843.
Haebler, K., *Typenrepertorium der Wiegendrucke; Abt.2, Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England*, Leipzig & New York 1908. (*Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten begründet von Karl Dziatzko, fortgeführt und herausgegeben von Konrad Haebler*, 22-23. Heft, 2.Serie, 5-6.Heft).
Halsbeke, C.L.van, (A.A.M. Stols), *L'art typographique dans les Pays-Bas depuis 1892*, Bruxelles 1929.
Handboekje voor letterzetters en correctors, bevattende algemeene regels omtrent de Nederduitsche taal; onderscheidene woordenlijstjes; Grieksch, Hebreeuwsch en Hoogduitsch alphabeth; afdrukken van onderscheidene letterkasten, als: de verbeterde Nederlandsche, Fransch-Hollandsche, Fransche,

Grieksche en Hoogduitsche, benevens beschouwingen over de thans in gebruik zijnde letterkast en

proeve eener betere inlegging van deze; door een letterzetter, Rotterdam 1854.
Hart, H., *zie Notes on a century of typography* etc.
Hartz, S.L., *The Elseviers and their contemporaries; an illustrated commentary, containing part of an article by Mr. Charles Enschedé translated by A.F. Johnson*, Amsterdam & Brussels (1955).
Hellinga W. Gs, 'De drukgeschiedenis van het Epitalameon van Jan van der Noot', in: Jan van der Noot, *Epitalameon, oft houwelycx sanck voor Otto van Vicht en Cornelia van Balen* (*1583*), Zwolle 1953. (*Zwolse drukken en herdrukken 5*).
Hellinga, W. Gs, 'Manuscriptologie en tekstkritiek', in: *Handelingen van het drie en twintigste Nederlands philologencongres, 1954*, Groningen 1955, p. 30-32.
Hellinga, W. Gs, 'De nieuwe P.C. Hooft-editie; over winst en verlies', in: *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 8, 1954.
Hellinga, W. Gs, *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*, s.l. 1938. (Proefschrift Amsterdam).
Hellinga, W. Gs, 'Strijd om de heldere AA', in: *Tijdschrift voor taal en letteren*, 1940, p.123-141.
Hellinga, W. Gs, *zie* Verwey, H.de la Fontaine, 'Het Athenaeum Illustre'.
Henkel, M.D., 'Illustrierte Ausgaben von Ovids *Metamorphosen* im fünfzehnten, sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert', in: *Vorträge der Bibliothek Warburg* 6, 1926-27, p.58-144.
Henkel, M.D., 'Nederlandsche Ovidius-illustraties van de vijftiende tot de achttiende eeuw', in: *Oud-Holland* 39, 1921, p.149-187.
Hessels, J.H., & Ch. Enschedé, 'Uit de strijdschriften over de Hollandsche uitvinding', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Hillesum, J.M., 'Hebreeuwsche druk in Nederland', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Hillesum, J.M., 'Uit de wordingsgeschiedenis der Hebreeuwsche drukkerijen in Amsterdam', in: *Gids voor de tentoonstelling der Bibliotheca Rosenthaliana ter gelegenheid van het driehonderd-jarig bestaan der Hebreeuwsche typographie in Amsterdam 1627-1927; tweede uitgave*, Amsterdam 1927, p.9-13.
Hind, A.M., *A history of engraving and etching, from the fifteenth century to the year 1914; being the third and fully revised edition of A short history of engraving and etching; second impression*, London 1927.
Hinlopen, N., *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels; verzeld van bylagen hiertoe betreklijk, waer onder de resolutien van de overzetters en overzieners aengaende de Duitsche tale*, Leyden 1777.
Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours, Bruxelles 1923-34, *zie* Liebrecht, H.; Vincent, A.; Delen, A.J.J.; Sabbe, M.; Brassinne, J.; Bergmans, P.
Hoff, B.van 't, *zie* Fockema Andreae, S.J.
Holtrop, J.W., *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle*, La Haye 1868.
Hoog, P.de, & L. Melchior, *Typografie voor belanghebbenden en belangstellenden op eenvoudige wijze verteld en uitgebeeld*, Amsterdam 1948.

House of Enschedé, The, 1703-1953; I, Seven generations of printers and typefounders; II, A short history of the firm by Harry Carter; III, A six-century anthology of the types, Haarlem 1953.
Howe, E., *zie* 'List, A, of type specimens'.
Huffel, N.G. van, 'Hollandsche uitvindingen op het gebied van den plaatdruk in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Huis Enschedé, Het, 1703-1953; I, Zeven geslachten van drukkers en lettergieters; II, Een korte geschiedenis van het bedrijf door J. van Krimpen; III, Een keuze uit de letters van zes eeuwen, Haarlem 1953.
Immig Jr, C., 'Rubberdruk (offset)', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
In memoriam Charles Nypels 1893-1952, Amsterdam 1953.
Indestege, L., '*Tboec vanden leven ons heeren Iesu Christi*; facsimile-druk van de houtsneden met inleiding', in: *De Gulden Passer* 29, 1951. (*Uitgaven van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen*, tweede reeks, 3).
Iongh, J.de, *Van Gelder Zonen 1784-1934*, Haarlem 1934.
Janssen, H.Q., *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, 's-Gravenhage 1878.
Johnson, A.F., *Type designs; their history and development*, 2nd.ed. London 1959.
Johnson, A.F., *zie* 'List, A, of type specimens'.
Jong, D.de, *Het vrije boek in onvrije tijd; bibliografie van illegale en clandestiene bellettrie, ingeleid door H.de la Fontaine Verwey en G. Kamphuis*, Leiden 1958.
Juynboll, W.M.C., *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht 1931. (Proefschrift Utrecht).
Kalma, J.J., *Thet oera linda bôk; bibliografie van gedrukte stukken en overzicht van de verzameling brieven, handschriften, portretten enz., aanwezig op de Provinciale Bibliotheek van Friesland en bij het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden*, Leeuwarden 1956.
Kamphuis, G., *zie* Jong, D.de.
Karthon Pr, A.A.J., 'Het verloren Erasmiaansch handschrift van P. Scriverius, teruggevonden in 's-Hertogenbosch', in: *Het Boek* 5, 1916, p.113-129.
Kellen, J. Ph.van der, *zie* Eeghen, P.van, & J. Ph.van der Kellen.
Kernkamp, J.H., 'Pieter de la Court, zijn aansprakelijkheid voor het *Interest van Holland* en de *Polityke discoursen*', in: *Het Boek* 22, 1933-34, p.191-196.
Kleerkooper, M.M., & W.P. van Stockum Jr, *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de zeventiende eeuw; biographische en geschiedkundige aanteekeningen; verzameld door M.M. Kleerkooper, aangevuld en uitgegeven door W.P. van Stockum Jr*, met supplement en registers, 's-Gravenhage 1914-16, 2 dln. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 10).
Kossmann, F., 'Boek en bibliotheek; bibliographische aanteekeningen', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Kossmann, E.F., *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de achttiende eeuw; biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz. met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden*, 's-Gravenhage 1937. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 13).
(Krimpen, J.van), *J. van Krimpen on designing and devising type*, New York & Heemstede 1957.
Krimpen, J.van, *zie Huis Enschedé, Het, 1703-1953*.
Kronenberg, M.E., 'Aflaatbrieven, in 1497 door Martinus te Antwerpen gedrukt', in: *Het Boek* 23, 1935-36, p.337-343.

Kronenberg, M.E., *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au quinzième siècle; contributions to a new edition*, The Hague 1956.
Kronenberg, M.E., *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeumbibliotheek te Deventer*, Deventer 1917.
Kronenberg, M.E., *Een der eerste Noord-Nederlandse drukkers: Gerard Leeu, Gouda 1477-1484*, Gouda 1956.
Kronenberg, M.E., 'Fragmenten van onbekende Nederlandse postincunabelen', in: *Het Boek* 29, 1948, p.141-148.
Kronenberg, M.E., 'Gerard Leeu', in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 6, Leiden 1924, kol.918-921.
Kronenberg, M.E., 'Incunabel-bijdragen', in: *Het Boek* 20, 1931, p.5-16.
Kronenberg, M.E., 'Een onbekende almanack van Dodonaeus (1540)', in: *Het Boek* 17, 1928, p.192-194.
Kronenberg, M.E., 'Van den ghedinghe tusschen eenen coopman ende eenen Iode', in: *Het Boek* 12, 1923, p.1-14.
Kronenberg, M.E., *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*, Amsterdam 1948. (*Patria* 44).
Kronenberg, M.E., 'Het zoogenaamde winkelkasboek van Jan Seversz.', in: *Het Boek* 14, 1925, p.334-338.
Kronenberg, M.E., *zie De novo mondo* etc.
Kronenberg, M.E., *zie* Nijhoff, W., & M.E. Kronenberg.
Kruitwagen OFM, B., 'Bestaat er verband tussen de pseudo-Costerianadrukkerij en het Utrechtse universiteits-plan van 1470?', in: *Het Boek* 30, 1949-51, p.321-337.
Kruitwagen OFM, B., 'Het *Breviarium Windeshemense*, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 15 October', in: *Het Boek* 3, 1914, p.193-202.
Kruitwagen OFM, B., 'Correctorium (Commentarius) super dubia aut defectus in Alexandri Parte I; een onbekende druk van Pieter Werrecoren (c.1479)', in: (Gedenkboek) *Berend Modderman, 18 januari 1870-1940*, Utrecht 1940, p.51-69. Herziene uitgave onder de titel: 'Een correctorium van een Nederlander op het *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei', in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942, p.227-245.
Kruitwagen OFM, B., 'Een correctorium van een Nederlander op het *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei', in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942, p.227-245. *zie* Kruitwagen OFM, B., 'Correctorium' etc.
Kruitwagen OFM, B., *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers; een fragment uit hun briefwisseling bewerkt*, Amsterdam 1923.
Kruitwagen OFM, B., 'De Freeska Landriucht-drukkerij', in: *Het Boek* 29, 1947-48, speciaal p.212-237; ook in: *Koninklijke Bibliotheek; gedenkboek 1798-1948*, 's-Gravenhage 1948, p.45-69.
Kruitwagen OFM, B., 'De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c.1470-1511)', *De Gulden Passer* 7, 1923, p.5-43.
Kruitwagen OFM, B., 'De invloed van het fraterschrift op de Nederlandsche en Duitsche drukletter van de vijftiende eeuw', in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942, p.79-116. Ook in: *Het Boek* 23, 1935-36, p.129-164, onder de titel: 'De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel

(1477) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers'.
Kruitwagen OFM, B., *Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage 1942.
Kruitwagen OFM, B., 'De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1477) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers', in: *Het Boek* 23, 1935-36, p.129-164. *Zie* Kruitwagen OFM, B., 'De invloed van het fraterschrift' etc.
Kruitwagen OFM, B., 'Plantins lettercorps "Glose de Messel"', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen 6*, 1908, p.22-28.
Kruitwagen OFM, B., 'Twee reclamebladen van den schrijfmeester Herman Strepel (Münster 1447)', in: *Het Boek* 22, 1933-34, p.209-230. Herdrukt in: B. Kruitwagen OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica* etc., 's-Gravenhage 1942, p.1-22.
Kruitwagen OFM, B., 'De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen', in: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1917-1918*, Leiden 1918, p.17-52.
Kruitwagen OFM, B., 'Een warme koudwaterstraal over de incunabelvorsching', in: *Het Boek* 19, 1930, p. 113-132.
Kruitwagen OFM, B., 'Wat men in de Nederlanden las in de vijftiende eeuw', in: *Verslag van het tweede Nederlandsche bibliothecarissencongres*, (Utrecht 1925), p.7-37.
Kruitwagen OFM, B., *Het zetfoutenduiveltje*, ('s-Gravenhage 1948). Gewijzigde herdruk van een artikel in het Kerstnummer 1925 van *Het Tarief*.
Kruseman, A.C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw, 1830-1880*, uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam, Amsterdam 1886-87, 2 dln.
Kruseman, A.C., *Frederik Muller; geboren 22 Juli 1817; gestor ven 4 Januari 1881; in memoriam*, (Haarlem 1881).
Laceulle-Van de Kerk, H.J., *De Haarlemse drukkers en boekverkopers van 1540 tot 1600*, 's-Gravenhage 1951. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 14).
Lebeer, L., 'La gravure en Belgique du seizième siècle à nos jours; synthèse historique', in: *Exposition du livre et de la gravure en Belgique du quinzième siècle à nos jours*, Milan & Rome 1948, p.59-86.
Ledeboer, A.M., *Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland, sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Utrecht 1876.
Ledeboer, A.M., *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*, Deventer 1872.
Ledeboer, A.M., *Het geslacht Van Waesberghe; eene bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland*, tweede vermeerderde druk, 's-Gravenhage & Utrecht 1869.
Leendertz Jr, P., *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*, 's-Gravenhage 1931. (*Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie, uitgegeven door het Frederik Muller-Fonds 5*).
Lettergieterij, De, van Joh. Enschedé en Zonen; gedenkschrift (*1743-1893*) *ter gelegenheid van haar honderdvijftig-jarig bestaan op 9 Maart 1893*, Haarlem (1893).
Letter-zetters luywagen; of volmaakt formaat-boek: leerende, voor eerst, hoe men alderhande formaat naar den eisch zal moeten overslaan; ook vervolgens, en ten tweeden, aftekeningen van vier diverse letterkassen, zo wel duitsch en

romein, als Grieksch en Hebreeuwsch met hare alphabeta; wijders de correctie-tekenen, alle met bijvoe-

ginge van derzelver explicatie; en eindelijk ook de eerste cyffers van ieder blad, of signatuur; alles ten dienste der oeffenaars van de loffelyke kunst boekdrukkery opgesteld door Christiaan Sigismundus Matthaeus, stud: typogr. De voorrede van dit handschrift is gedateerd 9 maart 1761. *Zie* Enschedé, J.W., 'Een Nederlandsche handleiding' etc.
Levensschetsen en verspreide stukken, Amsterdam 1884. (*Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 1).
Levisson, L., 'De diepdruk, zooals deze tegenwoordig wordt toegepast', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Levisson, L., *Drukken en drukwerk*, ('s-Gravenhage 1927).
Liebrecht, H., *L'imprimerie, l'édition et la librairie en Belgique de 1800 à 1852; Les débuts de la lithographie en Belgique; Les illustrateurs belges d'hier et d'aujourd'hui; Les sociétés de bibliophiles*, Bruxelles (1934). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* VI,1).
Liebrecht, H., *L'imprimerie, l'édition et la librairie en Belgique depuis 1852; Les grandes maisons actuelles; L'art et le goût du livre en Belgique depuis trente ans*, Bruxelles (1934). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, VI,2).
Liebrecht, H., *Le manuscrit à miniatures aux Pays-Bas, des origines à la fin du quinzième siècle*, Bruxelles (1923-24). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, I,1).
Lieftinck, G.I., *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur; I, codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*, Lugdunum Batavorum 1948. (*Bibliotheca Universitatis Leidensis; codices manuscripti* V).
'List, A, of type specimens', samengesteld door Harry Carter, Ellic Howe, A.F. Johnson, Stanley Morison en Graham Pollard, in: *The Library*, fourth series, vol. 22, 1942, p.196-199.
Loosjes, V., *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, 1815-1915*, Amsterdam 1915.
Marck, J.H.M. van der, *Romantische boekillustratie in België; van de Voyage pittoresque du royaume des Pays-Bas* (*1822*) *tot La légende et les aventures héroiques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs* (*1869*), Roermond 1956.
Martin, H.-J., *zie* Febvre, L., & H.-J. Martin.
Matthaeus, C.S., *zie Letter-zetters luywagen*.
McKerrow, R.B., *An introduction to bibliography for literary students*, Oxford; first published 1927; second impression with corrections 1928; reprinted lithographically 1948, 1949, 1951 from sheets of the second impression.
McMurtrie, D.C., 'The brothers Voskens and their successors', in: *The Inland Printer*, Oct. 1924, p.59-66.
McMurtrie, D.C., *zie Plantin's Index* etc.
Melchior, L., *zie* Hoog, P.de, & L. Melchior.
Menasseh Ben Israel 1604-1657; catalogus van de tentoonstelling georganiseerd door het Genootschap van Joodse Wetenschap en het Joods Historisch Museum, (Amsterdam) 1957.
Mendes da Costa, M.B., *De handschriften der stedelijke bibliotheek met de latere aanwinsten*, Amsterdam 1902. (*Catalogus der handschriften van de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* 2).

Mendes da Costa, M.B., *De handschriften, krachtens bruikleencontract in de Universiteitsbibliotheek berustende*, Amsterdam 1923. (*Catalogus der handschriften van de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* 7).
Meulen, J.ter, & P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*, La Haye 1950.
Meulen, R. van der, *Het boek in onze dagen, beschreven en afgebeeld; met 14 kunstbijlagen in boekdruk, houtgravure, zincographie, lithographie, lichtdruk, chromotypie en photogravure, benevens 73 tekstillustraties in houtgravure, zincographie, autotypie en typogravure*, Leiden 1892.
(Meulen, R. van der), *Een veertigjarige uitgeversloopbaan; A.W. Sijthoff te Leiden, 1 januari 1851-1891*, (Amsterdam 1891).
Michels, L.C., 'Aantekeningen bij *Herscheppinge*', in: *De werken van Vondel, volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen*, Amsterdam 1935, 8, p.953-960.
Moes, E.W., 'De 'Stomme Passye' van Jacob Cornelisz', in: *Oud-Holland* 19, 1901, p.129-133.
Moes, E.W., & C.P. Burger Jr, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam & 's-Gravenhage 1907-15, 4 dln.
Molhuysen, P.C., *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*, Leiden 1905.
Morison, S., *zie Account, An, of calligraphy* etc.
Morison, S., *zie* Dreyfus, J.
Morison, S., *zie* 'List, A, of type specimens'.
Moulijn, S., 'Lithografie', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Moxon, J., *Mechanick exercises on the whole art of printing* (*1683-4*); *edited by Herbert Davis & Harry Carter*, London 1958.
Nash, Ray, *zie Account, An, of calligraphy* etc.
'Nieuw boek, Een, over Civilité-druk', in: *Het Boek* 18, 1929, p.361-365.
Nieuwe corrector, De, onderrigtende, hoe, op eene gemakkelijke en voor mingeoefende vatbare manier, drukproeven te corrigeren; aanwijzende al de teekens, daarbij noodig zijnde; benevens; I, Onderscheiding in de drukletteren; II, Verscheidenheid der zinteekenen; III, Woorden van gelijken klank, doch van onderscheidene beteekenis; IV, Lijst van eenige termen, in de boekdrukkunst gebruikelijk en V, De wijze hoe men drukvormen moet overslaan, Rotterdam (1819).
Notes on a century of typography at the University Press, Oxford 1693-1794; with annotations and appendixes by Horace Hart, Oxford 1900.
Nijhoff, M., 'G.T.N. Suringar; het leven van een boekhandelaar-uitgever', in: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1885-86; ook afzonderlijk verschenen, Leiden 1886.
(Nijhoff, W.), *De Arnhemsche boekverkoopers en uitgevers Nijhoff; geschiedenis en bibliographie*, 's-Gravenhage 1934.
Nijhoff, W., *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540; reproduction en fac-simile des caractères typographiques, marques d'imprimeurs, gravures sur bois et autres ornements employés pendant cette période; tome premier; les Pays-Bas septentrionaux; tome second; Les Pays-Bas méridionaux; Supplément*, La Haye 1926-35.
N(ijhoff), W., 'Register op de Noord- en Zuidnederlandsche bibliografische tijdschriften *Bibliographische Adversaria, Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, Het Boek* (1-25)', in: *Het Boek* 27, 1943.
Nijhoff, W., & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923-58, 3 dln. Derde deel, 's-Gravenhage 1942-51-58.

Omont, H., ‘Spécimens de caractères Hèbreux gravès à Venice et à Paris par Guillaume le Bé (1567-1574)’, in: *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'île-de-France* 14, 1887, p.7-8.
Ovink, G.W., *Honderd jaren lettergieterij in Amsterdam*, Amsterdam (1951).
Ovink, G.W., ‘Iets over de geschiedenis van het lettergietersbedrijf in Amsterdam’, in: *Handschrift, boek en drukletter; drie studies door H. de la Fontaine Verwey, H.A.*

Warmelink, G.W. Ovink. Overgedrukt uit: *Amsterdam en de drukkunst* en aangeboden aan de leden der Vereniging van vrienden van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1951.
Ovink, G.W., 'De letters van S.H. de Roos', in *Halcyon* 9-10, 1942.
Ovink, G.W., 'S.H. de Roos en J. van Krimpen', in: *Het Boek* 33, 1958, p.32-41 (1) en p.65-83 (2).
Pannekoek Jr, G.H., 'Het geïllustreerde boek in Nederland', in: *Boek en Kunst* 1, 1923.
Pannekoek Jr, G.H., *De herleving van de Nederlandsche boekdrukkunst sedert 1910*, Maastricht 1925.
Pannekoek Jr, G.H., *De verluchting van het boek*, Rotterdam 1923. (*De toegepaste kunsten in Nederland; een reeks monografieën over hedendaagsche sier- en nijverheidskunst*).
Papierwereld, De, maandblad voor papier-, papierverwerkende en grafische industrie, Amsterdam, later Haarlem 1946-57.
Parker, M., & H.D.L. Vervliet, 'Typographica Plantiniana II; early inventories of punches, matrices, and moulds in the Plantin-Moretus Archives', in: *De Gulden Passer* 38, 1960, p.1-139.
Pels, C., 'Boek en papier', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Perduyn, G., *Geestelycke oeffeninghen behelsende niet alleenlyck meditatien van d'exercitien van onsen H. Vader Ignatius; maer syne onderwysingen nopende verscheide manieren van bidden, ende verscheyde regelen, om t'onderkennen het ingeven vanden goeden ende den quaden geest; tweeden druck claerder ende lichter om te gebruycken*, Brussel 1693.
(Plantijn, C.), *La première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les ieunes enfans; het eerste ende tweede deel van de Françoische t'samensprekinghen, over-gheset in de Nederduytsche spraeke; à Anvers, de l'imprimerie de Christophle Plantin*, 1567. Voor moderne uitgaven zie p.138, aantekening 1.
Plantin's Index Characterum of 1567, facsimile reprint with an introduction by D.C. McMurtrie, New York 1924. Bespreking van deze uitgave in: *Het Boek* 14, 1925, p.374-375 door M. Sabbe.
Polain, M.-L., *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Bruxelles 1932, 4 dln.
Pollard, G., 'Notes on the size of the sheet', in: *The Library*, fourth series, vol.22, 1941, p.105-137.
Pollard, G., *zie* 'List, A, of type specimens'.
Praz, M., *Studies in seventeenth century imagery II; bibliography*, London 1947.
(Proost, U.), *Twee eeuwen Brandt en Proost; een bijdrage tot de geschiedenis van de boekbinderij, de uitgeverij van bijbels en kerkboeken en den papierhandel in Nederland*, Amsterdam 1942.
Rademacher Schorer, M.R., *zie* Schorer, M.R. Rademacher.
Rahir, E., *Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes hollandais du dix-septième siècle; précédé d'un avant-propos par F. Brunetière et d'une lettre de A. Willems*, Paris 1896.
Redactie *Het Boek*, 'Letterproef van Jan van Hout, c.1593, gezocht', in: *Het Boek* 21, 1932-33, p.249-250.
Reed, T.B., *A history of the old English letter foundries; with notes historical and bibliographical on the rise and progress of English typography; new edition by A.F. Johnson*, London 1952.

Ripa, C., *Iconologia, of uytbeeldingen des verstands; uyt het Italiaens vertaelt door D.P. Pers*, Amsterdam 1644.
Roberts, S.C., *A history of the Cambridge University Press, 1521-1921*, Cambridge 1921.
Ronner, L., 'Boek, handwerk en machine', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Rooses, M., *Christophe Plantin, imprimeur anversois*, Anvers 1882. Herzien en herdrukt in: M. Rooses, *Le musée Plantin Moretus; contenant la vie et l'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs les Moretus ainsi que la description du musée et des collections qu'il renferme*, Antwerpen 1914.
Rooses, M., 'De letters der Plantijnsche drukkerij 1555-1589', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 2, 1904, p.7-21.
Roover, R. de, 'The business organisation of the Plantin press in the setting of sixteenth century Antwerp', in: *Gedenkboek der Plantin-dagen 1555-1955; internationaal congres voor boekdrukkunst en humanisme, 4-10 september 1955*, Antwerpen 1956, p.230-246.
Sabbe, M., *Christophe Plantin et ses contemporains*, Bruxelles (1923-25). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* III,3).
Sabbe, M., *De meesters van Den Gulden Passer; Christoffel Plantin, aartsdrukker van Philips II, en zijn opvolgers, de Moretussen*, Amsterdam 1937. (*Patria* 7).
Sabbe, M., 'De Plantijnsche werkstede; arbeidsregeling, tucht en maatschappelijke voorzorg in de oude Antwerpsche drukkerij', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde, juli 1935*, Antwerpen (1935); ook afzonderlijk verschenen.
Sabbe, M., *La typographie anversoise au dix-septième et au dixhuitième siècle*, Bruxelles (1925-26). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique à nos jours* IV,2).
Sabbe, M., *La typographie anversoise au seizième siècle*, Bruxelles (1925-26). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* III,1).
Sabbe, M., & M. Audin, *Die Civilité-Schriften des Robert Granjon in Lyon und die flämischen Drucker des sechzehnten Jahrhunderts*, Wien, Bibliotheca Typografica 1929.
Sabbe, M., *zie Plantin's Index* etc.
Schauwers, F., 'De incunabeltijd: I, Historisch overzicht; II, Karakteristieken van wiegedrukken; III, Geschiedenis van de incunabel; studie en bibliografie'. I in: *De Gulden Passer* 20, 1942, p.177-207; II en III in: *Id.*, 21, 1943, p.1-28.
Schenkkan, H., 'Reproductie-techniek in Holland; een gemoedelijke beschouwing', in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
(Schinkel, A.D.), *Handleiding tot het corrigeren van drukproeven, benevens eene aanwijzing der meest gebruikelijke lettersoorten, met derzelver Hollandsche benamingen*, 's-Gravenhage 1838.
Schook, C., *Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors, tweede deeltje, ook tot afzonderlijk gebruik ingerigt*, Gorinchem z.j. (na 1854). (Vervolg op het *Handboekje voor letterzetters en correctors*).
Schorbach, K., 'Eine Buchanzeige des Antwerpener Druckers Geraert Leeu in niederländischer Sprache 1491', in: *Zeitschrift für Bücherfreunde* 9, 1905-06, p.139-148.
Schorer, M.R. Rademacher, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst', in: *Verslag van het verhandelde in de sectievergaderingen en de algemene vergadering gehouden den negentienden mei 1949*, Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht 1949, p.9-41. Geïllustreerde herdruk onder dezelfde titel, Amsterdam

1952, voor vrienden en relaties van G.H. Bührmann's Papiergroothandel NV, druk door Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem.
Schotel, G.D.J., *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der achttiende eeuw* etc., Haarlem 1874, 2 dln.

Schouteet, A., ‘Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de zestiende eeuw; V, Pieter de Clerck’, in: *Handelingen van het genootschap Société d'Émulation te Brugge* 86, 1949, p.151-214.
Schretlen, M.J., *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century; with a foreword by M.J. Friedlaender*, London 1925.
Schretlen, M.J., ‘De uitvinding der boekdrukkunst en de Coster-overlevering’, in: *Catalogus der tentoonstelling van de ontwikkeling der boekdrukkunst in Nederland*, Haarlem 1923.
Sheppard, L.A., ‘Printing at Deventer in the fifteenth century’, in: *The Library*, fourth series, vol.24, 1944, p. 101-119.
Sheppard, L.A., ‘A new light on Caxton and Colard Mansion’, in: *Signature*, 15 new series, 1952, p.28-39.
Sheppard, L.A., ‘The Speculum-printer's editions of Donatus: a numerical estimate’, in: *Gutenberg Jahrbuch* 1954, p.63-65.
Simmons, J.S.G., ‘H.W. Ludolf and the printing of his *Grammatica Russica* at Oxford in 1696’, in: *Oxford Slavonic Papers* 1, 1950, p.104-129.
Simmons, J.S.G., *zie* C(arter), H.G., & J.S.G. S(immons).
Smit, W.A.P., ‘Een aanvulling op de bibliographie van Breeroo's en Starters werk’, in: *Het Boek* 16, 1927, p.370-372.
Smit, W.A.P., *Van Pascha to Noah; een verkenning van Vondel's drama's naar continuiteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur; deel 1: Het Pascha-Leeuwendalers*, Zwolle 1956. (*Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies* 5A), p.412-445.
Someren, J.F., van, *zie* Alblas, J., & J.F. van Someren.
Sommervogel SJ, C., *zie* Backer SJ, A. & A. de.
(Stauffacher, J.W.), *Janson: a definitive collection*, San Francisco 1954.
Steinschneider, M., *Catalogus librorum Hebraicorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852-60.
Sterck, J.F.M., ‘Drukproef van *Maria Stuart*’ etc., in: *Oorkonden over Vondel en zijn kring*, Bussum 1918, p.220-235.
Stevenson, E.L., *Willem Janszoon Blaeu 1571-1638; a sketch of his life and work with an especial reference to his large world map of 1605*, New York 1914.
Stockum Jr, W.P. van, *La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles; documents pour servir à l'histoire de leurs relations internationales; publié à l'occasion de la septième session du congrès international des éditeurs à Amsterdam*, La Haye 1910.
Stockum Jr, W.P. van, *zie* Kleerkooper, M.M., & W.P. van Stockum Jr.
Stols, A.A.M., ‘Berberenus van (den) Dijck’, in: *De Nederlandse leeuw; maanblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor geslacht- en wapenkunde* 51, 1933, kol.409-412.
Stols, A.A.M., *Kort overzicht van de geschiedenis der boekdrukkunst in Maastricht van 1551 tot 1929*, Masstricht 1929.
Stols, A.A.M., *Het schoone boek*, Rotterdam 1935. (*De toegepaste kunsten in Nederland; een reeks monografieën over hedendaagsche sier- en nijverheidskunst*).
Stols, A.A.M., ‘S.H. de Roos en zijn Heuvelpers’, in: *Halcyon* 9-10, 1942.
Stols, A.A.M., *Het werk van S.H. de Roos; een bijdrage tot de geschiedenis van de herleving der Nederlandsche boekdrukkunst*, Amsterdam 1942.
Stols, A.A.M., *zie* Halsbeke, C.L. van, (A.A.M. Stols).
Tannenbaum, S.A., *The handwriting of the Renoissance*, New York 1930.

Tiele, P.A., ‘Aanteekeningen van een Leidsch boekverkooper 1514-23’, in: *Bibliographische Adversaria* 4, 1878-82 p.65-78.
Tiele, P.A., *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais, réimprimés dans les collections de De Bry et de Hulsius, et dans les collections hollandaises du dix-septième siècle, et sur les anciennes éditions hollandaises des journaux de navigateurs étrangers; la plupart en la possession de Frederik Muller à Amsterdam*, Amsterdam 1867.
Tschichold, J., *Wat iedereen van drukwerk behoort te weten*, Amsterdam 1951. (Vertaling door Jan Vermeulen van *Was Jedermann vom Buchdruck wissen sollte*, Basel 1949).
Unger, J.H.W., *Bibliographie van Vondels werken*, Amsterdam 1888. (*Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie, uitgegeven door het Frederik Muller-Fonds* 2).
Unger, J.H.W., *G. Az. Brederoo; eene bibliographie*, Haarlem 1884.
Updike, D.B., *Printing types, their history, forms and use; a study in survivals, with illustrations; second edition*, Cambridge USA, 1937, 2 vols.
Vanderheyden, J.J., ‘Tekstcritiek en drukkerstechniek’, in: *Miscellanea Historica in honorem Alberti de Meyer; universitatis Catolicae in oppido Lovaniense iam annos xxv professoris*, Leuven & Brussel 1946, p.84-91.
(Veder, W.R.), *Brieven van Daniël Elsevier aan Nicolaas Heinsius* (*9 mei 1675 tot 1 juli 1679*); *volgens het handschrift, bewaard ter Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, met enkele aanteekeningen uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels*, Amsterdam 1890.
Vermeeren, P.J.H., ‘Vastaerts penn in arrebeyt; studiën over de werkmethode van Constantijn Huygens in zijn Nederlandse gedichten uit de periode 1617-1627’, in: *De Nieuwe Taalgids* 52, 1959, p.202-212 en 264-274.
Vervliet, H.D.L., ‘Typographica Plantiniana; I, ter inleiding: de studie van het zestiende-eeuwse letterbeeld en het geval van ‘La theologie germanique’ (Plantin, 1558)’, in: *De Gulden Passer* 37, 1959, p.170-178.
Vervliet, H.D.L., *zie* Parker, M., & H.D.L. Vervliet.
Verwey, E. de la Fontaine, *De illustratie van letterkundige werken in de achttiende eeuw; bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche boek*, Amsterdam 1934. (Proefschrift Leiden).
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Het Athenaeum Illustre en de typografie’, in: *Het illustere begin van het Athenaeum, drie opstellen door I.H. van Eeghen, W. Gs Hellinga en H. de la Fontaine Verwey ter inleiding van de tentoonstelling ingericht door de Dr P.A. Tiele-Stichting in de Agnietenkapel ter gelegenheid van het 325-jarig bestaan van de instelling van hoger onderwijs te Amsterdam*, Amsterdam 1957, p.22-27.
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Die Elseviers und die niederländische Buchdruckerkunst im Goldenen Zeitalter’, in: *Imprimatur, ein Jahrbuch der Bücherfreunde* 12, München 1954-55, p.71-77.
(Verwey, H. de la Fontaine), *Florilège du livre français imprimée aux Pays-Bas*, s.l. 1954.
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Jan van Krimpen, typograaf’, in: *De Gids; algemeen cultureel maandblad*, 1952, p.3-9.
Verwey, H. de la Fontaine, *Het Nederlandse geïllustreerde boek; een schets van zijn geschiedenis*, Amsterdam 1956. (*Model voor de uitgever*).
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Het werk van de Blaeu's’, in: *Maandblad Amstelodamum* 39, 1952, p.97-104.
Verwey, H. de la Fontaine, *zie* Jong, D. de.
Verwey, H. de la Fontaine, *zie* Ovink, G.W., ‘Iets over de geschiedenis’ etc.

Vijf eeuwen boek in Nederland, Haarlem 1940, *zie* Bierens de Haan, J.D.; Vrankrijker, A.C.J. de; Ronner, L.; Bom, F.L. van der; Pels, C.; Kossmann, F.
Vincent, A., 'L'imprimerie à Bruxelles jusque 1800', in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du quinzième au dix-neuvième siècle*, Gembloux 1935.
Vincent, A., 'L'imprimerie à Louvain jusque 1800', in: *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du quinzième au dix-neuvième siècle*, Gembloux 1935.
Vincent, A., *La typographie bruxelloise au dix-septième et au dixhuitième siècle*, Bruxelles (1925-26). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique à nos jours* IV,1).
Vincent, A., *La typographie en Belgique au quinzième siècle*, Bruxelles (1923-24). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* I,2).
Vincent, A., *La typographie en Belgique (sauf Anvers) au seizième siècle*, Bruxelles (1923-25). (*Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours* III,2).
Voet, L., 'Plantiniana 1943-1958; bibliografie betreffende Plantin, de Moretussen en het Museum Plantin-Moretus verschenen tussen 1943-1958', in: *De Gulden Passer* 36, 1958, p.19-24; 37, 1959, p.21-73.
Vrankrijker, A.C.J.de, 'Boek en mensch', in: *Vijf eeuwen boek in Nederland*, Haarlem 1940.
Vries, A.G.C.de, *De Nederlandsche emblemata; geschiedenis en bibliographie tot de achttiende eeuw*, Amsterdam 1899. (Proefschrift Amsterdam).
Vries, B.W.de, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1957. (Proefschrift Amsterdam).
Vries, J.de, *Wat zijn boeken*?, Leiden 1881.
Vries, J.M.de, *Teksteñ-en varianten van A.C.W. Staring; proeve van onderzoek naar en uitgave van een keuze uit de gedichten met varianten van A.C.W. Staring van den Wildenborch*, Zwolle 1958, p.21-23. (*Zwolse drukken en herdrukken* 35).
Warde, B., *zie* Beaujon, P., (Beatrice Warde).
Warmelink, H.A., *zie* Ovink, G.W., 'lets over de geschiedenis' etc.
Westerhovius, A.H., *Algemeen kunstwoordenboek der wetenschappen*, Leiden 1734, p.262.
Westreenen van Tiellandt, Van, *Verslag der naspooringen omtrent de oorspronkelijke uitvinding en het vroegste gebruik der stereo-typische drukwijze, gedaan op uitnoodiging van het Gouvernement*, 's-Gravenhage 1833.
Willems, A., *Les Elzevier; histoire et annales typographiques*, Bruxelles, Paris, La Haye 1880.
Willems, A., *zie* Rahir, E.
Willems Az., L., 'Ameet Tavernier en de invoering der Civilité-letter in Zuid-Nederland', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 5, 1907, p.241-263.
Wilson, F.P., 'Shakespeare and the 'New Bibliography', in: *The Bibliographical Society 1892-1942; studies in retrospect*, London 1945, p.76-135.
Winkler, T.T., *Geïllustreerd handwoordenboek voor de grafische vakken*, tweede vermeerderde druk, Baarn (1945).
Winterink, J.C., *Hoe boeken gemaakt worden; een wandeling door de werkplaatsen der Wereldbibliotheek en een praatje over deze instelling voor volksontwikkeling*, tweede druk, Amsterdam & Antwerpen 1950.
Witte Mier, De, een klein maandschrift voor de vrienden van het boek onder leiding van J. Greshoff; 1, (1912); 2, 1912-13; 3, 1913. *Id.; maandschrift voor*

de vrienden van boek en prent, nieuwe reeks, eerste jaargang, 1924. *Id.*, onder leiding van J. Greshoff, J. van Krimpen en A.A.M. Stols, derde jaargang, 1926.
Wijngaert, F. van den, *zie* Bouchery, H.F., & F. van den Wijngaert.
Wijnman, H.F., 'De Amsterdamsche boekbinder Albert Magnus', in: *Oud-Holland* 54, 1937, p.183-92 en 230-40.
Wijnman, H.F., 'Jodocus Hondius en de drukker van de Amsterdamsche Ptolemaeus-uitgave van 1605', in: *Het Boek* 28, 1944-46, p.1-49.
Wijnman, H.F., 'The origin of Arabic typography in Leiden', in: *Books on the Orient published by E.J. Brill; a catalogue offered to the members of the 24th congress of Orientalists, Munich*, Leiden 1957.
Wijnman, H.F., 'Thomas de Vechter, lettergieter te Leiden 1584-1602', in: *Het Boek* 29, 1947-48, p.149-153.
Zapf, H., 'Buchstabenverformungen seit der Renaissance', in: *Folium* 3, 3-4, 1954, p.92-96.
Zedler, G., *Von Coster zu Gutenberg*, (Leipzig 1921), p.87-94, 140.

Registers

De uit grote cijfers gezette getallen zijn nummers van afbeeldingen en hierbij behorende beschrijvingen.

Typografisch zaakregister

Het register wil geen uitputtende inventarisatie zijn. Er is daarom selectief te werk gegaan, zowel ten aanzien van de keuze der lemmata als van de voorbeelden. In een aantal gevallen waarin termen moeilijkheden kunnen veroorzaken aan hen die niet thuis zijn in de typografie, zijn korte verklarende notities toegevoegd.

Verwijzingen naar p. 123-130 kunnen ook betrekking hebben op ter plaatse inspringende jaartallen.

A

accenten, *zie* aksanten
afbreken, willekeurig in smalle kolommen, 112-113 (E); voorkomen, 16
afbijtsel, 153, 4, 10; *zie* drukken (pathologieën)
afdekken van zetsel, 152 (B), 20, 42, 46; verschuiven van afdekking, 20
aksanten, in Franse letterkast, 101-102, 94; willekeurig gebruikt in proeven, 212, 213
alinea, in kopij aangegeven, 149
almanaktekens, 45
Angelsaksisch, letter, 120, 160
Arabisch, letter, 120, 62, 160

B

bibliofilie, *zie* boekdrukken
binderssignatuur: combinatie van meestal een letter en een cijfer onderaan de pagina in een druk, dient om de binder respectievelijk de volgorde van de katernen van het boek en van de dubbelvellen in het katern aan te geven
binnentitel: soort geïsoleerd incipit, 110 (C), 32
Blaeu, Willem Jansz
literatuur, 90
correctie, corrigeert vóór afdrukken, 149(H)
letter, rijkdom aan letter, 119; gebruikt Franse letter, 102; aksanten, 102; letter aangevuld, 102
pers, afbeeldingen, 155-156
zie Register op ontwerpers etc.
blinddruk, 5, 6, 23; kenmerk van proefdruk, 141-142, 156; in drukproef, 157
bloemletters, 21, 31, 49, 52, 53, 78, 127, 150, 156, 157, 175, *zie* 33, 215; vrije vormgeving, 117 (B)
blokboeken, 8, 15-16; geen overgangsvorm tussen codices en incunabelen, 98 (J)
boekdrukken
literatuur, 67-68, 89-93
afbeelding van persen, drukkerijen, zetterijen, 155-156, 97, 131, 175
uitvinding, Laurens Jansz Coster, 12; mechanisering van de pecia-methode, 109 (A); een experiment, 131 (A); een moeilijke techniek, 131 (A) en noot 2;

Donaten als voorbeeld van een primitieve fase? 131 (A); is de Nederlands-talige *Speculum*-uitgave primitief drukwerk? 132-133 (C)
eisen, waaraan typografie moet beantwoorden, 111-112; eigenschappen van typografisch materiaal, 112 (D); beperkingen voor de lettervorm. 117 (B); ontwikkeling van de toepassing van typografische middelen, 110-113 (C)-(G)
bibliofilie, gelegenheidsdruk, 63; oude genummerde uitgave, 164-167; moderne bibliofilie, 208, 209, 215
boekdrukpers, *zie* pers

C

Christoffel van Dyck, *zie* Dyck, Christoffel van
civilité, getuigt van het eigen karakter van de drukletter, 26-27, 118 (D)
Claude Garamond, *zie* Garamond, Claude
codex, *zie* incunabelen
colofon, verhouding tot titelblad, 110 (C); *zie* impressum
corps, invloed op de typografie, 112
correctie
omstandigheden, fouten onvermijdelijk, 145; verband met de techniek van het insluiten, 132 (B); invloed van de kopij, 97-98 (H); fouten door slechte (vuile) kopij, 145, 146, 204; correctie zonder kopij, 149-150; correctie in fasen, 148-149 (H), 150, 140, 141; correctie bemoeilijkt door vaste vorm, 132 (B); correctie beïnvloed door insluiten, 131-133 (B)-(C), 9; correctie voor het afdrukken bij Blaeu, 149 (H); doorsnijden van kopij voor de correctie, 206
wijze van corrigeren, op rasuur, 9; door expungeren, 9; met de pen, 148, 9?; op de pers, 149-150 (J), 41-42; Blaeu een uitzondering, 149 (H); op galei, 95 (D); correctietekens, 47, 48, 52, 115, 136, 138, 139, 141, 158, 176, 181, 183, 204, 208, 219; technische correcties, 115
wie corrigeert?, de corrector, 145-146 (B), (D)-(J); taak van de corrector, 146 (C)-(D); aanwijzing voor de corrector, 151, 140, 181; aanwijzingen van de corrector, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 158; de auteur nog niet, 102 (M), 147 (E); corrector en auteur, 99 (L), 146 (D), 115; de auteur, 148 (G), 143, 181; de zetter maakt de eindfase, 147 (F)
ontbreken van correctie, kenmerk van proefdrukken, 141
Coster, Laurens Jansz, uitvinding van de boekdrukkunst, 12
cursief, 14, 26-27, 112, 119; in letterproef, 159, 192; in kopij aangegeven, 107, 117, 121, 147, 149, 151, 168, 169, 206, 218
custos: woord of deel van een woord dat als laatste onderaan de gedrukte pagina apart gezet wordt en als eerste op de volgende pagina wordt gezet; 94; aangeven in kopij, 94 (B)
Cyrillisch, letter, 120, 160

D

De Roos, S.H., *zie* Roos, S.H. de
distribueren: ‘Een zetter zijn kas ledig hebbende, en deze vullende, noemt hij zulks distribueeren.’ (*Nieuwe corrector* p.58); eisen ten aanzien van de lettervorm, 117 (B); aksanten lastig, 102

distribueren: ‘Wanneer een drukker zijn drukballen in de inktstopt, moet hij die beiden tegen elkanderen

wrijven, ten einde op iedere bal een gelijke hoeveelheid en een effen inkt gebragt wordt.' (*Nieuwe corrector* p.58); *zie* inkten
Disteltype, letter van L. Pissarro, 208, 209
Donaten, geen primitieve fase van het drukken, 131 (A); *zie* prototypografie; *zie* register
doorslag: het doordringen van de inkt in het papier, ten gevolge waarvan de druk aan de andere kant doorschijnt; in definitieve druk, 8, 30, 56, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 102, 170, 200; in proeven, 34, 52, 115, 141, 176, 186
doorsnijden van kopij, 96 (E); voor zetters, 154; voor de correctie, 206
doorvouwen, kenmerk van kopij, 96 (E)
dresseren: 'Wanneer een zetter zijn pagina's in de vorm gezet en aangekooid heeft, neemt hij een vierkant plankje, legt dezelve op de letters en klopt met een houten hamer, om de letters alle op gelijke te brengen.' (*Nieuwe corrector* p.58-59); onvoldoende dresseren veroorzaakt moet, 141, 158, 186, 200
drukken
boekdrukpers, geschiedenis, 138-139; afbeeldingen, 155-156, 97, 131, 172, 175
techniek, literatuur, 138-139; grondvormen, 152, 154; afbeelding van timpaan, 97; gebruik van timpaan, 152; afbeelding van frisket, 97; gebruik van frisket, 152; afdekken, 152 (B), 20, 42, 46; drukken moet gelijkmatig geschieden, 152; gebruik van makulatuur als voering in de pers, 54; *zie* toestellen
wijze van drukken, op perkament, 154, 3, 7, 8, 9, 49; twee-kleuren-druk, 153-154, 10, 20, 46, 51, 53, 98, 99, 165, 214; per pagina, 17; colofon in rood, 20; randnoten in rood, 10; kopij in twee kleuren, 98; ontwerp in twee kleuren, 212-213; proefdruk voor twee-kleuren-druk in twee kleuren, 143 (1725, 1733), 49, 179; proefdruk voor twee-kleuren-druk in zwart, 143 (1740, 1741), 144 (1742, 1747); drukproef voor twee-kleuren-druk in zwart, 52, 208; drukproef voor twee-kleuren-druk in twee kleuren, 163, 215; in rood, 63; makulatuur, 46; stereotypie, 154, 162
pathologieën, 152-153; afbijtsel, 153, 4, 10; afdekken vergeten, 42, afdekking verschoven, 20; blinddruk, 5, 6, 23; doorslag, 8, 30, 56, 78, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 102, 170, 200; frisket verschoven, 152, 4; moet, 152, 63, 77, 78, 86, 92, 94, 159, 160, 180, 185, 199; spatie gerezen, 4, 5, 32, 34, 115, 157, 158; smet door timpaanvel, 141, 143 (1629), 152, 132; vegen, 152
oplage, 153
drukkersmerk, 155, 156, 20, 100, 214
drukpers, *zie* pers
drukkerijen, afbeeldingen, 155-156, 97, 131
drukproef, 47, 48, 52, 84, 105, 115, 136, 138, 139, 140, 141, 157, 158, 163, 176, 181, 182, 183, 186, 204, 208, 215, 217
opgave van drukproeven, 151
oudste drukproef, 47, 48
kenmerken, 145 noot 1; met technische correcties, 115; met correcties van de auteur, 115, 140, 141, 176, 182, 183, 186, 204, 219; blinddruk, 157; doorslag, 34, 52, 115, 141, 176, 186; moet, 115, 141, 156, 157, 158, 176, 186; register slecht, 52, 115, 158, 176, 183; smet, 47, 48, 52, 84, 105, 115, 157, 158, 181, 182, 183, 208; weerdruk ontbreekt, 47, 48; wit gerezen, 115, 157, 158
Griekse tekst, 158
twee-kleuren-druk, proef in één kleur, 52, 208; proef in kleuren, 163, 215; onderstreping voor rood, 52
makulatuur, voor drukproeven gebruikt, 157; *zie* randnoten

Dyck, Christoffel van, lettersteker, 119, 121, 124 (1681), 159

E

Enschedé, rijkdom aan letter, 119, 120, 121, 191, 192; *zie* Register op ontwerpers etc.
Erasmus, letter van S.H. de Roos, 210, 211, 212, 213, 214; *zie* Register op ontwerpers etc.
errata 129; kopij voor errata, 128
explicit, verhouding tot staarttitel, 110 (C)
expungeren, *zie* correctie

F

Fleischman, J.M., lettersteker, 119, 120, 121, 124 (1681), 126 (1730), 127 (1739, 1760); muziek, 190, 191; polis voor muziek, 189
Fraktur, *zie* gothisch
fleurons, vrije vormgeving, 117 (B), 123-130; toepassing, 45, 46, 84, 95, 129, 159, 176, 177, 191, 192, 209
formaatgoed: 'Hier mede wordt bedoeld, alle het houtwerk het welk een zetter nodig heeft, om een vorm optemaken, bestaande hoofdzakelijk in scheenen, kruis- en hoofdhouten.' (*Nieuwe corrector* p.59); smet door formaatgoed, 47, 48, 54, 156, 157
formaatmaken, ook wel in formaat brengen of overslaan genoemd: het zodanig plaatsen van het zetsel in één vorm, dat de pagina's na het afdrukken en vouwen de juiste volgorde hebben; schrijven op plano, 135 (H), 1, 2; voorbeelden van formaatmaken, 3, 44, 46, 49, 51; twee gelijke zetsels per vorm, 45, 181; makulatuur door verkeerd overslaan, 135 (J), 146 (C), 34, 44; *zie* ongevouwen vellen
formaatsignaturen, term, 103; bekendheid van de waarde ervan, 103; kenmerk voor kopij, 94-95, 11, 13, 55, 88, 91, 93, 98, 104, 107, 168, 169, 193; blinde notering, 74; voorzichtig aangebracht, 11, 15; voor parallelle kolommen, 95 noot 2; verplaatst, 97 (G), 15, 84, 117, 120-121; met namen van zetters, 154, 155; bij voorberekening of uittellen, 120, 121, 144; bij tweemaal gebruiken van kopij, 151; voor controle, 98 (H), 61
Françoys Guyot, *zie* Guyot, Françoys
frisket: het raam dat, bij het drukken op de handpers, op het te bedrukken vel werd gelegd, opdat het met inkt in aanraking gekomen omliggende formaatgoed of anderszins het papier niet zou smetten; afbeelding, 97; gebruik, 152, 154; gevolgen van verschuiven, 152, 4, 20; *zie* drukken

G

galei: 'Is een bord of een plankje, aan de drie zijden met een hoogen rand, ook wel met een schuif op den bodem, die in de randen sluit, deze wordt door een zetter gebruikt, om wanneer hij zijn zethaak vol heeft gezet, als dan die regelen

op deze galei te zetten, waarop hij als dan zijne bladzijde ter lengte formeert.’
(*Nieuwe corrector* p.60); zie correctie

Garamond, Claude, lettersteker, 26, 119
garamond, letter, 26, 38, 119 noot 6, 63
gelegenheidsdruk, *zie* boekdrukken
gildepenning, 155 (1631)
gothisch, letter, 118 (F), 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 19, 23, 25, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 63, 102, 103-106, 159, 162
gravure, eigen technische eisen, 114 (G); over tekst heengedrukt, 161; *zie* plaatdruk
Gerard Leeu, *zie* Leeu, Gerard
Grieks, letter, 120, 56, 136, 142, 158, 160, 170, 185; kopij, 55, 135; correctie, 158, 183
Grotius, letter van S.H. de Roos, 210, 211
Guillaume le Bé, *zie* Le Bé, Guillaume
Gutenberg, volmaakte insluittechniek, 132 (C); kleurendruk, 154
Guyot, Françoys, lettersteker, 119, 123 (1550)

H

handschrift, *zie* codex
Hebreeuws, letter, 120, 62, 95, 96, 160, 170; door Plantijn bij Le Bé besteld, 50
Hendrick Pietersz Lettersnider, *zie* Lettersnider
hoofdregel, sprekende: regel bovenaan elke pagina afzonderlijk gezet, meestal de titel van het boek en de titel van het hoofdstuk waarin de pagina voorkomt vermeldend; in kopij, 59, 98, 104, 144, 149, 154, 155, 193, 202; in proef, 115, 158, 162, 176, 182, 183, 204; in druk, 37, 60, 62, 98, 99, 103, 104, 108, 116, 119, 125, 145, 146, 148, 150, 161, 166, 170, 177, 184, 185, 190, 195, 200, 205
houtsnede
eigen plaats, 114 (G)
toepassing, als bloemletter, *zie* bloemletters; als illustratieve toevoeging aan een tekst, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 39, 46, 102, 148, 156, 157, 180; in de kopij aangegeven, 147; als illustratie met de hand gekleurd, 25, 26, 27, 30, 31; doorgezaagd, 26

I

illuminatie, in codex, 11, 13; in incunabel, 12, 14, 19
illustratie, literatuur, 91-92; illustratie in de loop der tijden, 16, 27-28, 39-42, 49-50, 57-58, 65, 66; ruimte voor illustratie opengelaten, *zie* incunabelen; verhouding tot de tekst in boekdruk (geen titelpagina's), 113 (G), 25, 26, 27, 28, 29, 39, 60, 102, 161, 175; functionele illustratie, 114 (G), 102; handgekleurde illustratie, 25, 26, 27, 30, 31, 82; procedés *zie* houtsnede, *zie* plaatdruk; *zie* bloemletters; *zie* fleurons; *zie* ontwerpen; *zie* titelblad; *zie* titelvignet

impressum, in colofon, 110 (C), 20, 37, 49; op titelblad, 111, 46, 51, 70, 71, 81, 100, 148, 164, 165, 179, 180, 197, 212, 213, 214; in proef, 179, 212, 213; in ontwerp, 147, 196; in koperplaat, 68
incipit, in codex, 13; in incunabelen, 14, 19, 32; verhouding tot titelblad, 110 (C), 23, 24, 31, 32; *zie* binnentitel
incunabelen
literatuur, 67, 89-90
etymologie, 14
verhouding tot codices, 14, 109 (A) - 110 (B), 11-12, 13-14; *zie* incipit
technische problemen, 131 (A) - 133 (C); mechanische pecia-methode, 109; van schrijven op plano tot formaatmaken, 131-133, 135 (H), 1, 2, 3; voltooiing in fasen, 110 (B); twee-kleuren-druk, 153, 10, 20; *zie* uitgang; *zie* rubricator; *zie* rubriceren; *zie* kadas
letterbezit, *zie* Leeu
illustratie, ruimte voor miniaturen, 113 (G); houtsneden, 15-16, 113 (G), 25, 26, 27, 28, 29, 34, 39; handgekleurde illustratie, 25, 26, 27, 30, 31
titelblad, ontwikkeling, 110 (C), 23, 24, 30, 32, 36, 46
onderscheid tot latere drukken, 25, 109 (B) - 114 (G)
initiaal, *zie* bloemletters
inkten, gelijkmatigheid vereist, 152; controle bij perkamentdruk, 49; kenmerk bij proefdrukken, 142; inktballen of tampons, 97, 131, 134, 172, 175
insluiten of opkooien: het vastzetten van het zetsel van een vorm in een raam, het losmaken heet loskooien; beslist in hoge mate over het technisch niveau, 131 (A) - 133 (C); onregelmatig regeleinde hangt ermee samen, 131 (B) - 133 (C), 3, 4, 7, 8, 9, 10, 19; gebruik van een vast raam? 132; vrijstaand zetsel, 133, 5; gebruik van kooiraam, 6; randzetsel als aanwijzing, 133, 5, 10; invloed op correctie, 131 (B) - 133 (C), 9; invloed op de lettervorm, 117 (B); verkeerd insluiten, *zie* formaatmaken; *zie* Gutenberg; *zie* Leeu
interpunctie, invloed van de zetter hierop, 101, 57-58
inwinnen: het verkorten van een regel zetsel door verminderen van spatie tussen de woorden; tot in de zeventiende eeuw wordt ook wel ingewonnen door de spelling van de woorden te wijzigen; de tegenovergestelde handeling heet uitdrijven; invloed op de typografische vormgeving, 112, 17-18, 125; spelling gewijzigd om in te winnen, 12, 14, 17-18, 60, 125

J

Jan van Krimpen, *zie* Krimpen, Jan van
Johan Enschedé, *zie* Enschedé

K

kaartdruk, 82; *zie* plaatdruk
kadassen, in codex, 12; in incunabel, 21
kader 98, 99, 163
kapitaal, aangeven in kopij, 147, 151, 168, 206, 218
kast, *zie* letterkast
koperplaat, gegraveerd, 68; *zie* plaatdruk

kooiraam: een raam waarin het zetsel van een vorm wordt ingesloten door tussen het zetsel en de binnenrand van het raam houten wiggen, zg. schenen, met kooien vast te drijven; gebruik van kooiraam, 6; gebruik van vast kooiraam, *zie* insluiten; smet door kooiraam, 52, 84, 105
Koptisch, letter, 120, 160
kopij
opgave van kopij, 104-108
kenmerken, formaatsignaturen, 94 (B) - 96 (D); vingerafdrukken van de zetter, 96 (E); afdruk van natte proef, 96 (E), 198; aanwijzingen voor de zetter, 96 (E)-(F), 105-107, 86, 89, 91, 126, 135-139, 151, 154, 155, 187, 194, 208, 218; doorsnijden, 96 (E), 154, 206; doorvouwen, 96 (E); aanwijzingen voor het ontwerp, 86, 89, 91, 151
chronologische indeling der afgebeelde kopij, 94; oudste kopij, 11, 13, 15

aard van de kopij bepaalt het zetten, 97 (H); kopij als autonoom handschrift, 98-99 (J); kopij op losse bladen, 99 (J)
aard van de kopij beïnvloedt de correctie, 97-98, 145-146, 149-150, 74-75, 204, 206
aard van de kopij, codex, 11, 13, 15; handschrift, 57, 74, 107, 120-121; calligrafische kopij, 104 (1583); gedrukte kopij, 84, 88, 89, 98, 104, 193, 200, 202; kopij voor twee-kleuren-druk, 98; typoscript, 218; kopij voor randnoten, 124; kopij voor errata, 128; moeilijke kopij, 135, 137, 168, 169, 218
slechte (vuile) kopij, 93, 123, 126, 128, 206, 218; gevolgen van slechte (vuile) kopij, 204
doorgesneden kopij, *zie* kopij (kenmerken)
kopijbehandeling, voorbereiding, 98 (H), 61; met voorberekening uittellen, 97 (G), 105 (1679), 106 (1681, 1682), 91, 144; gereedgemaakte kopij, 57, 86, 89, 91, 107, 193; onderstreping voor cursief, 91, 107, 117, 121, 147, 149, 151, 155, 168, 169, 174, 187, 206, 218; dubbele onderstreping voor kapitaal, *zie* kapitaal; aangeven van alinea, 149; aangeven van custos, *zie* custos; aanwijzingen voor de zetter, *zie* kopij (kenmerken); aantekeningen van de drukker, 105 (1679-81); voorzichtig gebruikte kopij, 94-95 (C), 104-105, 147 (E), 11, 15, 74; herschreven kopij, 91; kopij niet aanwezig bij de correctie, *zie* correctie; aanvullende kopij, 187; kopij tweemaal gebruikt, 97 (G), 151; niet gebruikte kopij, 97, 108 (1745), 180; *zie* spelling; *zie* zetten
autografen, P.C. Hooft, 74, 93; C. Huygens, 86, 91, 107; J. van den Vondel, 120, 121, 123, 124, 126, 128; A.C.W. Staring, 198
Krimpen, Jan van, letterontwerper, 120; literatuur, 122; Lutetia, 215; ontwerp Romanée, 216; Romanée, 217; Spectrum, 219

L

Laurens Jansz Coster, *zie* Coster, Laurens Jansz
Le Bé, Guillaume, Hebreeuwse letter door Plantijn besteld, 119 noot 7, 50
Leeu, Gerard
literatuur, 90
gevarieerd letterbezit, 118 (F); type één, 19; type twee, 20; type drie, 22; type vier, 21, 25, 26; type vijf, 21; type zes, 23; type zeven, 24; type acht, 22; type negen, 27, 28, 29; type elf, 32; type twaalf, 30, 31
drukkersmerk, 20
techniek van zetten en insluiten, 132 (C); regeleinde aanvankelijk onregelmatig, 19; regeleinde regelmatig, 20
letter
verhouding tot geschreven letter, 14-15, 110 (B); constantheid van vormonderscheiding, 112, 117 (A); ligaturen, 117 (C); civilité getuigt van het eigen karakter van de drukletter, 118 (D)
eigenschappen van typografisch materiaal, 112; beperkingen van de lettervormen, 117 (B); staartbreuken, 117 (B), 58, 119, 159; *zie* distributie
letter aangevuld, *zie* Blaeu
geschiedenis, literatuur, 120-122; in de incunabelperiode typerend voor de drukker-uitgever, 13, 118 (F); lettergieten ontwikkeld tot zelfstandig bedrijf, 25, 118-119; Hendrick Pietersz Lettersnider, 118-119 (G), 120; François Guyot,

26, 119, 123 (1550); Claude Garamond, 26, 119; de civilité, 26-27, 118 (D); de zeventiende eeuw, 38; Christoffel van Dyck, 119, 121 noot 8, 124 (1681); de achttiende eeuw, 47; J.M. Fleischman, 119, 120, 121, 124 (1681), 126 (1730), 127 (1739); de negentiende en twintigste eeuw, 55, 63-65; S.H. de Roos, 63-64, 120, 121-122, 210, 211; Jan van Krimpen, 64, 119, 121-122, 215, 216, 217, 219
rijkdom aan letter, Gerard Leeu, 118(F); Plantijn, 119; Blaeu, 119; Enschedé, 119, 120, 121, 191, 192; Lettergieterij 'Amsterdam', 120-121
typografisch materiaal, ontwerpen, 210, 211, 216; gothisch, 118-119 (G), 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 19, 20, 23, 25, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 63, 102, 103-106, 159, 162; romein, 14, 25-26; cursief, 14, 26-27, 112, 119, 159, 192; civilité, 26-27, 118 (D), 54; garamond, 26, 38, 119 noot 6, 63; swash- en gestaarte letter, 117 (B), 52, 53, 54, 56, 78, 79, 85, 108, 127, 159, 192; bloemletters, initialen, 117 (B), 21, 31, 49, 52, 53, 78, 127, 150, 156, 157, 175, *zie* 33, 215; matrijzen, 43; ligaturen, 117 (C), 85, 159, 216; fleurons, 117 (B), 123-130, 45, 46, 84, 95, 129, 159, 176, 177, 191, 192, 209; almanaktekens, 45; Franse kast (aksanten), 102, 94; Franse kast (vv voor w), 72, 108; aksanten, 102, 94, 212, 213; Angelsaksisch, 120, 160; Arabisch, 120, 62, 160; Cyrillisch, 120, 160; Grieks, 120, 56, 136, 142, 158, 160, 170, 185; Hebreeuws, 120, 62, 95, 96, 160, 170; Koptisch, 120, 160; Runen, 120, 160; Samaritaans, 120, 160; muziek, 120, 47, 159, 189, 190, 191; Disteltype, 208, 209; Erasmus, 210, 211, 212, 213, 214; Lutetia, 215; Grotius, 210, 211; Romanée, 119, 216, 217; Spectrum, 218, 219

lettercorps, invloed op de typografie, 112
lettergieterij, ontwikkeling als onafhankelijk bedrijf, *zie* letter
Lettergieterij 'Amsterdam', rijkdom aan letter, 120, 121
letterkast
afbeelding, 97, 131
tekort aan letter, 48, 127
Franse kast, aksanten, 102, 94; vv voor w, 72, 108; w bijgesneden, *zie* Blaeu

vuile kast veroorzaakt zetfouten, 129
letterproef, opgave van letterproeven, 123-130; afbeeldingen, 159, 160, 191, 192; literatuur, 120
Lettersnider, Hendrick Pietersz, 118-119 (G); matrijzen, 43
lettrijn, in codex, 11, 13; in druk, 12, 14
ligaturen, beperkt in verhouding tot geschreven letter, 117 (C), 85, 159, 216
lombarde, *zie* rubricering
Lutetia, letter van Jan van Krimpen, 215

M

makulatuur: bedrukt of beschreven papier of perkament dat door welke oorzaak dan ook niet meer voor het maken van de uitgave gebruikt kan worden; van codex, 1, 2; van druk, 135 (J), 146 (C), 3, 33-34, 44, 46, 49, 54, 132, 157; gebruik ervan bepaalt niveau van de drukkerij, 153; gebruik van makulatuur, 33-34; gebruik voor proefdrukken, 132; gebruik voor drukproeven, 157; gebruik in de pers (voering), 54; ontstaan, *zie* formaatmaken, *zie* drukken (pathologieën)
matrijzen, 43

misdruk, ontstaan, *zie* drukken (pathologieën)
moet: door de letter in het papier gedrukt relief; 6, 63, 77, 78, 86, 92, 94, 115, 141, 158, 159, 160, 176, 180, 186, 200; door onvoldoende dresseren, 141; door verkeerd toestellen, 152
muziekdruk, literatuur, 122; muziek met de hand te schrijven, 120, 47; typografisch, 120, 159, 190, 191; polis voor muziek, 189; *zie* Fleischman

O

ongevouwen vellen, van codex, 1, 2; opgave van ongevouwen vellen, 137; afbeeldingen, 3, 34, 44, 45, 46, 49, 51
ontwerpen
opgave van ontwerpen, 115-116
beperkende eisen, 111-112
overwegingen bij ontwerp, 33
verhouding tussen typografie en illustratie, 113-114 (G), 25, 102
ontwerp bepalend voor decoratie in incunabelen, 110 (B), 11-12, 13-14
vormen van ontwerpen, geschreven, 111 (D), 55, 91, 135, 137, 149, 151, 174, 198; getekend, 194; gedrukt, 79, 208, 212, 213
aanwijzingen, in kopij, 86, 89, 91, 151; in drukproef, 176, 182, 208
verhouding van de drukker tot de auteur, 83-92
soorten ontwerpen, ontwerp titelblad *zie* titelblad; voor illustratie, *zie* plaatdruk, 130, 131, 133, 134, 173; voor hoofdstuktitel, 79; voor tekstpagina (geschreven), 59, 91, 135, 137, 144, 149, 151, 154, 155, 198; voor tekstpagina (getekend), 194; voor tekstpagina (gedrukt), 79
oplage, 153
opmaken: ‘Dit bestaat in de pagina's zoodanige lengte te geven en ze zoodanig in orde te brengen, als dit behoort. Men plaatst eerst de hoofdregel, en daarop greepswijze het zetsel,’ (Van Cleef p.66); vergemakkelijken van het opmaken, 95-96 (D); beperkingen, 113 (F), 13, 22, 29
overslaan, *zie* formaatmaken

P

papier, literatuur, 140; afbeelding van een papiermaker' 130; zuinigheid van de drukker, 17
pastei: ‘men noemt pastij, als een geheele vorm, of pagina's of wel een uit de hand des zetters ontglipt, of wel op een andere wijze uit elkaar vallen, zoodanig dat alles door een gevonden en op nieuw gezet moet worden.’ (*Nieuwe corrector* p.66); 133, 146 (C), 34-35
pecia, drukken een gemechaniseerde pecia-methode, 109 (A); pecia-methode leidde tot twee zetters, 134 (G)
pencorrectie, *zie* correctie
perkament, drukken op perkament, 154, 3, 7, 8, 9, 49; proefdruk op perkament, 49; *zie* inkten

pers, geschiedenis, 138-139; afbeeldingen, 155-156; boekdrukpers, 97; plaatpers, 134; gebruik van makulatuur in de pers, 54
Pissarro, L., letterontwerper, Disteltype, 208, 209
plaatdrukken, eigen technische eisen, 114 (G); afbeelding van een plaatsnijder, 133; afbeelding van een plaatdrukker, 134; ontwerp voor plaatdruk, 64-67, 80, 109-113, 130, 131, 133, 134, 171, 173, 178, 196; aanwijzingen voor de graveur, 171, 178, 196; uitgewerkt ontwerp voor plaatdruk, 67, 80, 113, 130, 131, 133, 134, 196; koperplaat, 68; proef van plaatdruk, 59, 69; tweede staat van de plaat, 68, 71; definitieve afdrukken van plaatdruk, 60, 70, 71, 81, 82, 83, 97, 100, 114, 161, 172, 175, 179, 197; afdrukken van plaatdruk in een tekst van boekdruk, 161, 165, 175, 179; plaatdruk gedeeltelijk over een tekst van boekdruk heengedrukt, 161; handgekleurde plaatdruk (kaartdruk), 82; *zie* illustratie; *zie* titelblad
plaatpers, *zie* pers
plaatsnijder, afbeelding, 133
plano, schrijven op plano, *zie* incunabelen; technische problemen, *zie* pecia
Plantin-Moretus, literatuur, 120; rijkdom aan letter, 119; Plantijn bestelt Hebreeuwse letter bij Le Bé, 50
polis voor muziek, 189
postincunabelen, 25; ongevouwen vellen, 137
proefdruk, 3, 17, 34, 44, 46, 49, 54, 88, 89, 156, 200
opgave van proefdrukken, 143-144
betekenis, 141
kenmerken, 141; blinddruk, 141-142, 156; correctie ontbreekt, 141; doorslag, 34; inkten, 142; insluiten verkeerd, 34; register niet definitief, 141, 88, 89; rubricering ontbreekt bij incunabelen, 3, 17, 34; smet, 141, 44, 54, 132, 156; weerdruk ontbreekt, 141
oudste proefdrukken, 131 (A)
maken van een schone proef, 146 (D)
proefdruk van plaatdruk, 69; van stereotypie, 162; van twee-kleuren-druk, 143 (1725, 1733), 49, 179; van een titelblad, 179
veranderingen van de auteur, 90
willekeurig gebruik van aksanten, 212, 213
prototypografie, zijn de Donaten en de Nederlands-talige *Speculum*-uitgave goede voorbeelden? 131-133, 3, 4, 5, 6, 7, 8

R

raam, *zie* kooiraam
randnoten, kopij van randnoten, 124; kopij met randnoten, 187; kopij waarin de positie van de randnoten met nummers is aangeduid, 123; ontwerp waarin de positie van randnoten is aangegeven, 194; proef waarin randnoten, 52, 162, 163, 186; druk met randnoten, 10, 53, 88, 94, 103, 104, 105, 106, 108, 125, 170, 177, 195; randnoten in rood, 10; moeilijkheden bij het zetten, 88, 90
randzetsel, *zie* insluiten, *zie* correctie
rasuur, *zie* correctie
regeleinde, hangt samen met de techniek van het insluiten, 131-132; onregelmatig regeleinde, 3, 4, 7, 8, 9, 10; regeleinde opgevuld, 7, 8, 9
register: het op de juiste wijze tegenover en op elkaar staan van de drukregels op recto en verso van een blad (vel); een moeilijke techniek 152; uitstekend register van de zg. primitieve Donaten, 131 (A), 7, 8; geen definitief register bij

proefdrukken, 141; slecht register bij drukproeven, 52, 115, 158, 176, 183;
slecht register, 53, 63, 88, 89
representant, in codex, 13; in incunabel (gedrukt), 12, 14; in incunabel
(ontbreekt), 3, 6, 7, 19, 22, 25, 34, 35, 38

revisie, correctie in fasen, 148-149 (H), 115-116, 140-141-142
Romanée, letter van Jan van Krimpen, 119, 216, 217; *zie* 192
romein, letter, 15, 25-26
roodzwart-druk (twee-kleuren-druk), *zie* drukken; *zie* incunabelen (technische problemen); *zie* kopij
Roos, S.H. de, letterontwerper, literatuur, 68; ontwerp voor de Erasmus, 210, 211; toepassing van de Erasmus, 212, 213, 214; Grotius ontstaan uit de tekening van de vette Erasmus, 210, 211
Royen, J.F. van, typograaf, door hem gezette en ontworpen pagina, 208, 209
rubricator, taak in de incunabelperiode, 110 (B), 153, 3, 7, 9, 10, 12, 14, 19, 22, 25, 26; vult staartpagina aan, 113 (F); notitie van de rubricator, 37
rubricering
ontbrekend in codex 2; in proef, 3, 17, 34; in druk, 4, 5, 6, 8, 21, 23, 24, 33, 36, 39, 40, 41, 42
voorkomend in codex, 1, 2, 11, 13, 15, 57; in druk, 7, 9, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38
lombarden, getekend in codex, 1, 2, 13, 57; getekend in druk, 7, 14, 19, 22, 25, 35, 38; gedrukt, 44
onderstreping als rubricering, in codex, 13; in incunabelen, 14, 19, 24, 25, 26, 30, 31; *zie* representant
rubrieken, getekend in codex, 13; getekend in druk, 10, 12, 14, 19, 25, 26, 27, 29, 35, 37, 38; gedrukt, 22, 30, 31, 37, 38, 40
Runen, letter, 120, 160

S

Samaritaans, letter, 120, 160
schoondruk: de druk die op een blanco vel wordt aangebracht, op de keerzijde komt de zg. weerdruk; ontbreken van definitief register met weerdruk kenmerk van proefdruk, 141, 88, 89
signatuur: combinatie van getal(len) en letter(s) die samen de plaats van een stuk in de bibliotheek aangeven; het woord signatuur wordt ook gebruikt voor formaatsignatuur en binderssignatuur
smet, kenmerk van kopij, 96, 55, 57, 93, 98, 117, 120, 121, 124, 126, 144, 147, 149, 151, 154, 155, 193, 198; kenmerk van proefdrukken, 141, 44, 54, 132, 156, 162; kenmerk van drukproeven, 47, 48, 52, 84, 105, 115, 157, 158, 181, 182, 183, 208; komt ook wel in definitieve druk voor, 4, 5, 6, 36, 45; door timpaanvel, 141, 143 (1629), 152-153, 132; door formaatgoed, 47, 48, 54, 115, 156, 157; door kooiraam, 52, 84, 105; bij afleggen, 36; door natte proef, 198; door gerezen wit, 4, 5, 32, 34, 115, 157, 158
spatie, omgekeerde letter als spatie, 48; gerezen spatie, 4, 5, 32, 34, 115, 157, 158; *zie* wit, gerezen
Spectrum, letter van Jan van Krimpen, 219
Speculum, techniek van de Nederlands-talige *Speculum*-uitgave, 132-133, 4, 5, 6
spelling, de plicht van de zetter in vroeger tijd, 133 (D)-(E); verhouding tot kopij, 99 (K) - 102 (M), 12, 14, 27, 28, 34, 59, 73, 75, 84, 88, 93, 94, 115, 117-119, 120-129; invloed van de zetter op de interpunctie, 57-58; spelling gewijzigd om

in te winnen, 125; afbreken, in smalle kolommen willekeurig, 112-113 (E); voorkomen van afbreken, 16
sprekende hoofdregel, *zie* hoofdregel
staartbreuken bij letter, 117 (B), 58, 119, 159
staartpagina, beperking voor zetter, 113 (F), 144, 145, 146; rubricator vult staartpagina aan, 113
staarttitel, verhouding tot explicit, 110 (C)
stereotypie, 154, 162
swashletter, beperkingen, 117 (B), 52, 53, 54, 56, 78, 85, 108, 127, 159, 192

T

tekstindeling, invloed van de zetter, 99 (K), 109-110 (B)
Tetterode (Lettergieterij 'Amsterdam'), rijkdom aan letter, 120, 121
timpaan, afbeelding, 97; gebruik van timpaan, 152; smet door timpaanvel, 141, 143 (1629), 152, 132
titelblad, 27, 39, 23, 24, 30, 32, 46, 51, 70, 81, 83, 95, 100, 114, 148, 165, 179, 180, 197, 214; ontwikkeling, 110-111 (C), *zie* incipit, *zie* incunabelen; verband met uitgeversprospectus, 110-111; verhouding tot colofon, *zie* colofon; staarttitel, 110 (C), 36; binnentitel, 32; titel in boekdruk, 23, 24, 30, 32, 36, 46, 51, 95, 148, 180, 214; in plaatdruk, 70, 71, 81, 100, 114, 164, 197; boekdruk en plaatdruk, 165, 179; in twee-kleurendruk, 165, 179, 214; ontwerp voor titel in boekdruk, 147; ontwerp voor titel in boekdruk (gedrukt), 212-213; ontwerp voor titel in plaatdruk (geschreven), 64, 65, 66; ontwerp voor titel in plaatdruk (schets), 64, 65, 109, 110, 111, 112; ontwerp voor titel in plaatdruk (tekening), 67, 80, 113, 196; koperplaat voor titel in plaatdruk, 68; proef voor titel in plaatdruk, 69; tweede staat van titel in plaatdruk, 71; samenwerking met beeldende kunstenaars, 64-71; samenwerken met de auteur, 109-114; titelblad met impressum, *zie* impressum
titelprent, schets voor een titelprent in plaatdruk, 171; afdruk van een titelprent in plaatdruk, 172
titelvignet: illustratieve toevoeging; in boekdruk, 24, 30, 46, 148, 180, 214; in plaatdruk, 165, 179
toestellen: het regelen van de druk, opdat alle letters, ornamenten etc. een zuivere afdruk geven; moet door verkeerd toestellen, 152, 63, 77, 78, 86, 92, 94, 159, 160, 180, 185, 199
twee-kleuren-druk, *zie* drukken; *zie* incunabelen (technische problemen); *zie* kopij

U

uitdrijven, als technisch probleem, 131-132 (B), 3, 7, 8, 9, 10, 19, 125; invloed op de typografische vormgeving, 112-113, 150; *zie* inwinnen
uitgang, beperkingen, 113 (F); nog niet geldend in incunabelen, 22, 29
uitgeversprospectus, verband met het ontstaan van het titelblad, 110-111
uittellen van kopij, 97 (G), 105 (1679), 106 (1681, 1682), 91, 144
uitvinding van de boekdrukkunst, 12; mechanisering van de pecia-methode, 109 (A); als experiment, 131 (A); zijn de Donaten een voorbeeld van een

primitieve fase? 131 (A); is de Nederlands-talige *Speculum*-uitgave primitief drukwerk? 132-133 (C)

V

Van Dyck, *zie* Dyck, Christoffel van
Van Krimpen, *zie* Krimpen, Jan van

Van Royen, *zie* Royen, J.F. van
vel, ongevouwen, 137, 3, 34, 44, 45, 46, 49, 51
vingerafdrukken, kenmerk van kopij, 96 (E)
vignet, *zie* titelvignet
vorm, vaste, *zie* correctie
voorberekening, *zie* uittellen
voordruk, 103-104

W

weerdruk, ontbreken ervan kenmerk van proefdrukken, 141
Willem Jansz Blaeu, *zie* Blaeu, Willem Jansz
wit, met letter opgevuld, 6, 41-42; gerezen, 4, 5, 32, 34, 115, 157, 158

Z

zetfout, door vuile letterkast, 129; in tweede proef verbeterd, 140
zetten
plicht van de zetter in vroeger tijd, 99(K)-102(M), 133 (D)-(E), 12, 14; hoog peil, 14, 55-56; verandering van pagina-indeling, 11-12; nauwkeurig volgen, 149-150; slaafs volgen, 133 (E) - 134 (F); invloed op de spelling, *zie* spelling; invloed op de interpunctie, *zie* interpunctie; beperkingen, *zie* uitgang
invloed van het materiaal op de typografische vormgeving, *zie* letter, *zie* staartbreuken, *zie* letterkast
invloed van de techniek op de typografische vormgeving, *zie* inwinnen, *zie* randnoten, *zie* regeleinde, *zie* uitdrijven
werkwijze, afbeelding, 155-156, 97, 131; samenwerken van twee zetters, 95 (D)-(D), 96, 134 (F)-(G); kopijbehandeling, *zie* doorvouwen, *zie* doorsnijden, *zie* formaatsignaturen; *zie* aanwijzingen voor de zetter, 96-97 (F), 105, 106, 107, 86, 89, 91, 126, 135, 136, 137, 138, 139, 151, 154, 155, 183, 187, 208, 218; aanwijzingen van de zetter, 39; zetwijzen, *zie* afbreken, *zie* lettertekort, *zie* pastei, *zie* zetfout; interlinie in een incunabel, 22
correctie door de zetter, *zie* correctie

Register op ontwerpers, lettersnijders en -gieters, graveurs, drukkers

Verwijzingen naar p. 123-130 kunnen ook betrekking hebben op ter plaatse inspringende jaartallen.

A

Aa, Janssonius van der, Leiden, 164, 165, 166, 167
Aa, P. van der, Leiden, kopij, 107 (1701), (1703); letterproef, 126 (1731)
Adamsz, Wed. J., & A. Ente, Amsterdam, letterproef, 125 (1700)
Adriaen van Liesvelt, *zie* Liesvelt, Adriaen van
Alberts, R.C., Den Haag, letterproef, 126 (1728)
Alberts, R.C., & H. Uytwerf, Den Haag, 126 (1730), (1730), (1730)
Altheer, J., Utrecht, letterproef, 130 (1788); drukpersafbeelding, 156 (1788)
Amstel, Ploos van, *zie* Ploos van Amstel, Gebroeders
'Amsterdam', *zie* Lettergieterij 'Amsterdam', Amsterdam
anoniem, Alphen, letterproef, 128 (1754)
anoniem, Antwerpen, onopengesneden vel, 137(1530-40)
anoniem, Antwerpen, kopij, 105 (1669)
anoniem, Antwerpen, ongevouwen vel, 137 (1530-40)
anoniem, Den Haag, kopij, 107 (1740)
anoniem, Haarlem, letterproef, 130 (1789)
anoniem, Zuid-Nederland, proefdruk, 143 (1483)
anoniem, s.l., kopij 105 (1677); proefdruk, 143 (1677); drukproef, 151 (1677)
anoniem, s.l., letterproef, 123 (15??)
anoniem, s.l., letterproef, 123 (15??)
anoniem, s.l., letterproef, 123 (15?? of 17de eeuw)
anoniem, s.l., letterproef, 125 (17??)
anoniem, s.l., letterproef, 128 (1750)
anoniem, s.l., letterproef, 128 (1750)
anoniem, s.l., letterproef, 128 (1750)
anoniem, s.l., drukproef, 151 (1600), 84
anoniem, s.l., drukproef, 151 (1605)
anoniem, s.l., drukproef, 151 (1650)
Arents, P., Amsterdam, kopij, 105 (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), 106 (1680), 105 (1681), (1682), 107 (1684), (1684), (1684); ontwerp, 115 (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), (1679), (1680), (1681), (1681), (1682), 116 (1684), (1684), (1684); *zie* Rieuwerts, J., & P. Arents, Amsterdam
Assendelft, P. van, Haarlem, letterproef, 128 (1744)
Athias, J., Amsterdam, letterproef, 124 (1684), 159

B

Bac, Govaerd, Antwerpen, 41, 42; onopengesneden vel, 137 (1510)

Bakkamude, D., Amsterdam, 122, 125, 127, 129; kopij, 105 (1671), 120, 121, 123, 124, 126, 128
Balen, P.C. van, Leiden, onopengesneden vel, 137 (1540); proefdruk, 143 (1536), (1537), (1539); drukproef, 151 (1540), 47, 48
Bé, le, *zie* Le Bé
Bendorp, gravure, 196-97
Ben Israel, *zie* Menasseh ben Israel
Bent, Wed. J., Rotterdam, letterproef, 126 (1739)
Blaeu, Amsterdam, 132
Blaeu, J., Amsterdam, 82, 116, 118, 119; kopij, 105 (1650), (1654), 117; proefdruk, 143 (1646); drukproef, 151 (1646), 115
Blaeu, Erfgenamen J., Amsterdam, letterproef, 124 (1695)
Blaeu, W.J., Amsterdam, 72, 73, 75, 76, 82, 94, 100, 101; kopij, 104 (1615), (1626), 74, 93; *zie* Typografisch zaakregister
boekbinders- en boekdrukkersgilde, Amsterdam, drukpersafbeelding, 155 (1639)
Boeteman, P., Amsterdam, letterproef, 125 (1713)
Boeyesz, P., Hoorn, letterproef, 124 (1692)
Bohn, C.H., Haarlem, letterproef, 130 (1778)
Bomberg, D., Venetië, 50
Boom, D., Amsterdam, *zie* Someren, Wed. J. van, A. Wolfgangck, H. & D. Boom, Amsterdam
Boom, H., Amsterdam, *zie* Someren, Wed. J. van, A. Wolfgangck, H. & D. Boom, Amsterdam
Borne, Theod. de, Deventer, drukpersafbeelding, 155 (1518)
Bosch, J., Haarlem, *zie* Enschedé, J., & J. Bosch, Haarlem
Bosvelt, J. van, Utrecht, letterproef, 128 (1746)
Boubers, J.L. de, Brussel, letterproef, 129 (1776), 130 (1777), (1779), (1779), (1781)
Boutesteyn, Wed. C., Leiden, *zie* Muller, J. Jnz etc.
Bray, D. de, drukpersafbeelding, 155 (1660)
Breda, Jacob van, Deventer, 36, 38, 39, 40; drukpersafbeelding, 155 (1515)
Breda, *zie* Os van Breda, Peter van
Brouwer & Weyer, Amsterdam, letterproef, 126 (1754), (1754)
Bruyn, A. & H., Amsterdam, letterproef, 128 (1750), (1750)
Bruyn, H., Amsterdam, letterproef, 128 (1766), (1766)
Bure Jr, G.F. de, *zie* De Bure
Bus, J., Amsterdam, lettergieter, 159
Buytewech, W., tekening, 80

C

Cambier, J., Amsterdam (woonde te Vianen), letterproef, 124 (1753), (1755)
Casteleyn, A., Haarlem, letterproef, 126 (1737)
Changuion, F. & D.-J., Amsterdam, drukpersafbeelding, 156 (17??)
Christoffel van Ruremund, *zie* Ruremund, C. van
Clerck, P. de, Brugge, proefdruk, 143 (1568), 49
Clerk, Amsterdam, *zie* Voskens & Clerk, Amsterdam
Cleyburg, Wed., Amsterdam, 124 (1684)
Cloppenburgh, J.E., Amsterdam, 102
Cnobbaert, Wed. J., Antwerpen, drukpersafbeelding, 155 (1639)

Cnobbaert, Wed. J., & erfgenamen, Antwerpen, drukpersafbeelding, 155 (1643), (1646)
Cock, J., Antwerpen, onopengesneden vel, 137 (1540)
Coffrier, A., s.l., letterproef, 130 (17??)
Colckman, G., s.l., letterproef, 124 (1680)
Cornel, N., & H. Wyt, Rotterdam, letterproef, 130 (1788)
Coster, Laurens Jansz, 12
Cro-Y, P. de, Haarlem, drukpersafbeelding, 155 (1667)
Cupy, W., Amsterdam, letterproef, 125 (1700)

D

Daalen, N. van, e.a., Den Haag etc., 184, 185; proefdruk, 144 (1765); drukproef, 151 (1765), 182, 183

Dauu, J., & Comp., Rotterdam, *zie* Smid, J., firma J. Dauu & Comp., Rotterdam
De Borne, *zie* Borne, Theod. de
De Boubers, *zie* Boubers, J.L. de
De Bure Jr, G.F., Parijs, 184
De Bray, *zie* Bray, D. de
De Clerck, *zie* Clerck, P. de
De Cro-Y, *zie* Cro-Y, P. de
De Does, *zie* Does, H. de
De Groot, *zie* Groot, A. & S. de
De Groot, *zie* Groot, J. de
De Groot, *zie* Groot, J. de
De Groot, *zie* Groot, J.W. de
De Groot, *zie* Groot, W. de
De Keysere, *zie* Keysere, P. de
De Leempt, *zie* Ketelaer, Nicolaes, & Gerard de Leempt
De Roos, *zie* Roos, S.H. de
De Vries, *zie* Vries, P. de
De Wees, *zie* Wees, Wed. A. de
De Westfalia, *zie* Paderborn de Westfalia, Johannes de
De Winter, *zie* Winter, M. de
Decellier, Wed., Brussel, letterproef, 127 (1779)
Demelinne, J.D., Rotterdam, letterproef, 130 (1797)
Doen Pietersz, Amsterdam, proefdruk, 143 (1500), (1520)
Does, H. de, Leiden, letterproef, 126 (1728)
Doesborch, J. van, Antwerpen, proefdruk, 143 (1515), (1520)
Dommer, Wed., Amsterdam, 124 (1684)
Dorp, B., & A. Voorstad, Schiedam, letterproef, 129 (1765)
Du Mortier, Leiden, *zie* Herdingh & Du Mortier, Leiden
Dyck, C. van, Amsterdam, letterproef, 159; *zie* Typografisch zaakregister

E

Eckert van Homberch, H., Antwerpen, onopengesneden vel, 137 (1514)
Elsevier, Wed. D., Amsterdam, letterproef, 124 (1681)
Elsevier, *zie* Elzevier
Elzevier, Amsterdam, 142, 143; kopij, 105 (1678); drukproef, 151 (1678), 140, 141; briefwisseling, 140
Elzevier, A., Leiden, letterproef, 124 (1713); *zie* Elzevier, B. & A.
Elzevier, B. & A., Leiden, 108, 114; kopij, 105 (1641), 107; ontwerpen, 115, (1644), 109, 110, 111, 112, 113
Elzevier, J., Leiden, 124 (1658)
Enschedé, *zie* Typografisch zaakregister
Enschedé, I., Haarlem, gedrukte kopij, 180
Enschedé, I. & J., Haarlem, letterproef, 126 (1743), (1743), (1743), (1743), (1744), (1744), (1744), (1748), (1748), (1751), (1754), (1755), (1755), (1757), (1757), (1759), (1760)
Enschedé, J., Haarlem, 190; letterproef, 127 (1768), (1768), (1773), 191, 192; drukproef, 151 (1763), 181

Enschedé, J., & J. Bosch, Haarlem, 188; (aanvullende) kopij, 108 (1765), 187; proefdruk, 144 (1765); drukproef, 151 (1765), 186
Enschedé, J., & Zonen, Haarlem, drukproef, 215, 217
Ente, A., Amsterdam, *zie* Adamsz, Wed. J., & A. Ente, Amsterdam
Esch, J. van, Dordrecht, letterproef, 124 (1694)

F

Federatie & VNCI, Amsterdam, kopij, 218; proef, 219
Fleischman, J.M., Haarlem, polis, 189; *zie* Typografisch zaakregister
Fonteyn, T., Haarlem, drukpersafbeelding, 155 (16??)

G

Galle, Ph., etsen, 155 (1575); drukpersafbeelding, 155 (1575); koperplaat, 68
Garamond, C., 26, 119
Gerard de Leempt, *zie* Ketelaer, Nicolaes, & Gerard de Leempt
Gerard Leeu, *zie* Leeu, Gerard
Goeree, D., Amsterdam, *zie* Goeree, W. & D., A'dam
Goerée, W., Amsterdam, letterproef, 126 (1730)
Goeree, W. & D., Amsterdam, letterproef, 126 (1732)
Gosse, P., & J. Néaulme, Den Haag, proefdruk, 143 (1733); drukproef, 151 (1732), (1733)
Govaerd Bac, *zie* Bac, Govaerd
Gracht, J.C. van der, Amsterdam, kopij, 105 (1662)
Groot, A. & S. de, Den Haag, letterproef, 129 (1771)
Groot, J. de, Den Haag, letterproef, 130 (1781)
Groot, J. de, Mechelen, letterproef, 130 (1788)
Groot, J.W. de, Leiden, letterproef, 128 (1749)
Groot, S. de, Den Haag, *zie* Groot, A. & S. de, Den Haag
Groot, W. de, Amsterdam, letterproef, 129 (1766)
Gunter, L., Rotterdam, letterproef, 126 (1714)
Gutenberg, 132 (c), 154
Guyot, F., Antwerpen, letterproef, 123 (1550); 119

H

Haaring, F., Leiden, drukproef, 151 (1694), 158
Halma, Erven, Leeuwarden, letterproef, 126 (1728)
Hatart, G. van der, 's-Hertogenbosch, onopengesneden vel, 137 (1540)
Hein, 155
Hendrick Eckert van Homberch, *zie* Eckert van Homberch, H.
Hendrick Pietersz Lettersnider, *zie* Lettersnider, H. Pz
Herdingh & Du Mortier, Leiden, letterproef, 130 (1793)
Heyligert, C., Leiden, letterproef, 130 (1792); drukpersafbeelding, 156 (1792)
Hoeve, J. van den, Gouda, kopij, 107 (1687)

Homberch, H. Eckert van, Antwerpen, *zie* Eckert van Homberch, H., Antwerpen
Hoogenacker, A.C. van, Leiden, letterproef, 123 (1637)
Hoogeveen Jr, C. van, Leiden, letterproef, 130 (1777)
Hout, J. van, Leiden, letterproef, 123 (1593)
Husson, J.-M., Den Haag, kopij, 108 (1743)

I

Immerzeel Jr, J., Den Haag, 197, 199; kopij, 198; ontwerp, 196
Israel, Menasseh ben, *zie* Menasseh ben Israel

J

Jacob van Breda, *zie* Breda, Jacob van
Jacob van Liesvelt, *zie* Liesvelt, Jacob van
Jan, 154
Jan van Doesborch, *zie* Doesborch, J. van
Jan Seversz, *zie* Seversz, J.
Janssonius, J., Amsterdam 77, drukpersafbeelding, 155 (1659)

Janssonius II, J., Amsterdam, letterproef, 124 (1666)
Janssonius van der Aa, *zie* Aa, Janssonius van der
Jansz, Wed. Broer, Amsterdam, letterproef, 124 (1653)
Jansz, P., Leiden, onopengesneden vel, 137 (1530)
Johannes de Paderborn, *zie* Paderborn de Westfalia, Johannes de
Johannes Veldener, *zie* Veldener, Johannes

K

Kampen, P.N. van, Amsterdam, 203, 205; gedrukte kopij, 202; drukproef, 204
Kannewet, J., Amsterdam, letterproef, 126 (1715), (1771), (1781)
Kasteleyn, V., Middelburg, drukpersafbeelding, 155 (1608)
Keere, H. van den, Gent, letterproef, 123 (1575)
Kellenaer, J., Leiden, letterproef, 125 (16??)
Kessel, W. van, Haarlem, drukpersafbeelding, 155 (1660)
Ketelaer, Nicolaes, & Gerard de Leempt, Utrecht, 12, 14, 16; kopij, 104 (1473), (1473), 11, 13, 15
Keysere, P. de, Gent, drukkersmerk, 155 (1521)
Kis, N., Amsterdam, letterproef, 124 (1685)
Klouck, A., Leiden, 103, 104
Koelmann, Wed. D., Rotterdam, letterproef, 128 (1742)
Krimpen, J. van, Haarlem, 192; *zie* Typografisch zaakregister

L

Lamminga, F., & P. Warnaer, Amsterdam, kopij, 105 (1675), 135, 137; proefdruk, 143 (1675); drukproef, 151 (1675), 136, 138, 139
Lamprecht, J., Gent, drukpersafbeelding, 155 (1545)
Laurens Jansz Coster, 12
Le Bé, G., Parijs, 119 noot 7; 50
Leempt, Gerard de, Utrecht, *zie* Ketelaer, Nicolaes, & Gerard de Leempt, Utrecht
Leers, A. & R., Rotterdam, drukpersafbeelding, 156 (16??-17??)
Leeu, Gerard, Gouda, 19, 20
Leeu, Gerard, Antwerpen, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31; *zie* Typografisch zaakregister
Leeuwen, Erve M. van, Haarlem, letterproef, 129 (1772)
Le Maire, D., Den Haag, proefdruk, 143 (1638); drukproef, 151 (1638)
Lescailje, J., Amsterdam, kopij, 105 (1671)
Lettergieterij 'Amsterdam', Amsterdam 214; ontwerp, 212, 213
Lettersnider, H. Pz, Rotterdam, matrijzen, 43
Le Vier, Wed. C., Den Haag, kopij, 107-108 (1740), (1740); ontwerp, 116 (1738), (1740), (1740); proefdruk, 143 (1740)
Le Vier, Wed. C., & P. Paupie, Den Haag, 172, 175; kopij, 107 (1740), 174; ontwerp, 116 (1740), 171, 173; drukpersafbeelding, 156 (1740)

Lier, Erfgenamen B. van, Amsterdam, letterproef, 125 (1708)
Liesvelt, Adriaen van, Antwerpen, 32; onopengesneden vel, 137 (1500)
Liesvelt, J. van, Antwerpen, onopengesneden vel, 137 (1540)
Linden, Erven G. onder de, Amsterdam, *zie* Wor, A., & Erven G. onder de Linden
Lindenberg, J. van, Amsterdam, 161; drukpersafbeelding, 156 (1711)
Lisaert, P., Antwerpen, kopij, 104 (1612)
Lom, C. van, Den Haag, drukpersafbeelding, 156 (17??)
Loo, A. van, Den Haag, letterproef, 128 (1753)
Luchtmans, J., Leiden, proefdrukken, 144 (1791); drukproeven, 151 (1791)
Luchtmans, S., Leiden, *zie* Muller, J. Jzn, Wed. C. Boutesteyn & S. Luchtmans, Leiden
Luyken, J. & C., Amsterdam, tekeningen, 130, 131, 133, 134; drukpersafbeelding, 155-156 (1694)

M

Maire, le, *zie* Le Maire, D.
Mappa, A.G., Delft, letterproef, 125 (1785)
Mappa, A.G., Rotterdam, letterproef, 125 (1781)
Meer, A. van der, s.l., letterproef, 125 (1700)
Menasseh ben Israel, Amsterdam, 95, 96
Meuris, A., Den Haag, 83, 85, 87, 89, 90, 92; kopij 84, 86, 88, 89, 91; proefdruk? 89
Michel, J.P.G., Leuven, 195
Middelburch, H. Pz van, Antwerpen, onopengesneden vel, 137 (1531), 46
Mieris, F. van, gravure naar zijn tekening, 164, 165
Moetjens, A., Den Haag, 177, 178; kopij, 108 (1741), (1742), (1743); ontwerp, 116 (1742), (1743) 179; proefdruk, 143 (1741), (1742), 144 (1742), drukproef, 151 (1742), 176
Moretus, J., Antwerpen, ontwerpen, 64, 65, 66, 67
Moretus, Wed. & Zonen, *zie* Plantijn, Antwerpen
Mortier, du, *zie* Herdingh & Du Mortier
Muller, J. Jzn, Wed. C. Boutesteyn & S. Luchtmans, Leiden, proefdruk, 143 (1718), 162
Mijn, M. van der, Leiden, letterproef, 128 (1745)

N

Nauta, H., Leeuwarden, letterproef, 126 (1719)
Néaulme, J., Den Haag, kopij, 107 (1735), 108 (1747), (1747); ontwerp, 116 (1735), (1747), (1747); proefdruk, 143 (1725), 144 (1747); *zie* Gosse, P., & J. Néaulme, Den Haag
Nicolaes Ketelaer, *zie* Ketelaer, Nicolaes
Noorde, C. van, Haarlem, drukpersafbeelding, 156 (1755)
Noot, T. van der, Brussel, onopengesneden vel, 137 (1500)
Nozeman, C., & Comp., Haarlem, letterproef, 127 (1756), (1756), (1756), (1760)
Nuyl, W. te, Deventer, letterproef, 129 (1762)

Nijhoff, I.A., Arnhem, 201; kopij, 200
Nijhoff, M., Den Haag, 207; kopij, 206

O

Officina Elzeviriana, *zie* Elzevier
Officina Plantiniana, *zie* Plantijn
Onder de Linden, *zie* Linden, Erven G. onder de
Os van Breda, Peter van, Zwolle, 33, 35; onopengesneden vel, 137 (1487), 34; proefdruk, 143 (1487), 34

P

Paderborn de Westfalia, Johannes de, Leuven, 18; proefdruk, 143 (1475), 17
Paddenburch, A.J. van, Utrecht, drukpersafbeelding, 155 (1639)
Paets, J., Leiden, kopij, 104 (1605)
Pafroedt, Richard, Deventer, 37

Paupie, P., Den Haag, kopij, 107 (1738); ontwerp, 116 (1738); *zie* Le Vier, Wed. C., & P. Paupie, Den Haag
Peter van Os van Breda, *zie* Os van Breda, Peter van
Pfeiffer, J.L., Amsterdam, letterproef, 128 (1752)
Pieter de Keysere, *zie* Keysere, P. de
Pieter Jansz Tyebaut, *zie* Tyebaut, P.J.
Pietersz, Doen, *zie* Doen Pietersz
Pissarro, L., 208, 209
Plaat, C., Haarlem, letterproef, 130 (1800)
Plantijn, Antwerpen, 60, 70, 71, 78, 99, 195; kopij, 104 (1591), 104-105 (1630), 108 (1779), 59, 98, 193; ontwerp, 115 (1614), (1616), 116 (1779), 64, 65, 66, 67, 79, 194; koperplaat, 68; ongevouwen vel, 156; proef, 69; proefdrukken, 151 (1688), 156; drukproef, 151 (1688), (1696), (1728) 157, 163
Plantijn, C., Antwerpen, 53, 56; kopij, 104 (1583), (1584), (1584), (1590), 55; ontwerp, 115 (1584), (1584); letterproef, 123 (1567), (1575), (1580), (1585); onopengesneden vel, 51; proefdruk, 143 (1578), 45; drukproef, 151 (1572), 52
Plantin-Moretus, *zie* Typografisch zaakregister
Ploos van Amstel, Gebroeders, Amsterdam, letterproef, 129 (1765), (1767), (1767), (1767), (1767), (1768), (1775), (1784), (1792), (1795); drukpersafbeelding, 156 (1767)
Poolsum, J. van, Utrecht, letterproef, 128 (1753)
prototypografie, Nederlandse, Utrecht, 4, 5, 6, 7, 8, 9; ongevouwen vel, (s.d.) 137, 3; proefdruk, (s.d.) 143, 3; misdruk, 3
Putte, H. van der, Amsterdam, letterproef, 125 (1749), (1749), (1749)
Putte, Erve H. van der, Amsterdam, letterproef, 130 (1794); drukpersafbeelding, 156 (1794)
Putte, I. van der, Amsterdam, letterproef, 125 (1748), (1748), (1748)

R

Raphelengius, F., Leiden, 58; kopij, 104 (1586), (1588), (1591), (1591), 57; ontwerp, 115 (1591); letterproef, 123 (1595)
Raphelengius II, F., Leiden, 62; kopij in voorbereiding, 104 (1613), 61
Ravensteyn, P.A. van, Leiden, 63, 106; kopij, 105 (1637), 104; ontwerp, 115 (1637); drukproef, 151 (1637), 105
Richard Pafroedt, *zie* Pafroedt, Richard
Rieuwerts, J., Amsterdam, kopij, 106 (1680); ontwerp, 115 (1680)
Rieuwerts, J., & P. Arents, Amsterdam, 145, 146, 148, 150, 152, 153; kopij, 105 (1679), 106 (1680), (1681), (1681), (1681), (1681), (1682), (1682), (1682), (1682), (1682), (1682), 107 (1684), (1684), (1684), (1684), 144, 149, 151, 154, 155; ontwerp 115 (1679), (1680), (1681), (1681), (1681), (1681), (1681), 115-116 (1682), 116 (1682), (1682), (1682), (1684), (1684), (1684), 147
Rolu, J., Amsterdam, letterproef, 124 (1700)
Rolu, Wed. J., Amsterdam, letterproef, 124 (1711)
Roman, J., & Comp., Amsterdam, letterproef, 124 (1756), (1762), (1767)
Roman, Z., Middelburg, drukpersafbeelding, 155 (1631)
Rooman, A., Haarlem, kopij 104 (1628), proefdruk, 143 (1629), (1629); drukpersafbeelding, 155 (1628), (1628), 97

Rooman, G., Haarlem, drukpersafbeelding, 155 (1589)
Roos, S.H. de, Amsterdam, ontwerp letter, 210, 211; *zie* Typografisch zaakregister
Rosart, J.F., Brussel, letterproef, 127 (1761), (1764), (1768), (1777), (1777)
Rosart, J.F., Haarlem, letterproef, 127 (1740), (1742), (1750), (1752), (1752), (1753)
Rosart, J.F., Utrecht, letterproef, 130 (1779)
Rosart, M., Brussel, letterproef, 130 (1789)
Royen, J.-F. van, Den Haag, 209; drukproef, 208; gedrukt ontwerp, 208
Rubens, P.P., ontwerp, 67
Ruremund, C. van, Antwerpen, proefdruk, 143 (1525)

S

Saenredam, P., prent naar zijn tekening, 97
Scheurleer, M., Den Haag, letterproef, 129 (1760)
Schipper, Cornelia, 124 (1684)
Schipper, J., Amsterdam, drukpersafbeelding, 155 (1659)
Schipper, Wed. J.J., Amsterdam, 124 (1700)
Schley, J. van, gravures, 172, 175, 179
Schmid, J.A., Amsterdam, letterproef, 124 (1695)
Seversz, J., Leiden, onopengesneden vel, 137 (1500), (1520)
Seversz die Croepel, J., Amsterdam, onopengesneden vel, 137 (1500)
Smets, M., Amsterdam, letterproef, 128 (1748)
Smid, J., firma J. Dauu & Comp., Rotterdam, letterproef, 130 (1780)
Smith, W., Amsterdam, *zie* Wetstein, R. & J., & W. Smith, Amsterdam
Someren, Wed. J. van, A. Wolfgangck, H. & D. Boom, Amsterdam, kopij, 106 (1681)
Staden, H. van, Amsterdam, letterproef, 130 (1792)
Stichter, C., & F.J. van Tetroode, Amsterdam, letterproef, 130 (1793)
Strik, L., Franeker, kopij, 106-107 (1682)
Sweeres, H., Amsterdam, letterproef, 124 (16??)

T

Teeckelenburgh, H. van, Den Haag, letterproef, 130 (1796)
Te Nuyl, *zie* Nuyl, W. te
Tetroode, F.J. van, Amsterdam, *zie* Stichter, C., & F.J. van Tetroode, Amsterdam
Teylingen, C. van, Haarlem, drukpersafbeelding, 155 (1660)
Theod. de Borne, *zie* Borne, Theod. de
Thomas van der Noot, *zie* Noot, T. van der
Tyebaut, P.J., Amsterdam, onopengesneden vel, 137 (1530)

U

Uytwerf, H., Amsterdam, letterproef, 126 (1730), (1732); *zie* Alberts, R.C., & H. Uytwerf, Den Haag

V

Van der Aa, *zie* Aa, Janssonius van der
Van der Aa, *zie* Aa, P. van der
Van Amstel, *zie* Ploos van Amstel
Van Assendelft, *zie* Assendelft, P. van
Van Balen, *zie* Balen, P.C. van
Van Bosvelt, *zie* Bosvelt, J. van
Van Breda, *zie* Breda, Jacob van
Van Breda, *zie* Os van Breda, Peter van
Van Daalen, *zie* Daalen, N. van
Van Doesborch, *zie* Doesborch, J. van
Van Dyck, *zie* Dyck, C. van
Van Esch, *zie* Esch, J. van
Van der Gracht, *zie* Gracht, J.C. van der
Van der Hatart, *zie* Hatart, G. van der

Van den Hoeve, *zie* Hoeve, J. van den
Van Homberch, *zie* Eckert van Homberch, H.
Van Hoogenacker, *zie* Hoogenacker, A.C. van
Van Hoogeveen Jr, *zie* Hoogeveen Jr, C. van
Van Hout, *zie* Hout, J. van
Van Kampen, *zie* Kampen, P.N. van
Van den Keere, *zie* Keere, H. van den
Van Kessel, *zie* Kessel, W. van
Van Krimpen, *zie* Krimpen, J. van
Van Leeuwen, *zie* Leeuwen, Erve M. van
Van Lier, *zie* Lier, Erfgenamen B. van
Van Liesvelt, *zie* Liesvelt, Adriaen van
Van Liesvelt, *zie* Liesvelt, J. van
Van Lindenberg, *zie* Lindenberg, J. van
Van Lom, *zie* Lom, C. van
Van Loo, *zie* Loo, A. van
Van der Meer, *zie* Meer, A. van der
Van Middelburch, *zie* Middelburch, H. Pz. van
Van der Mijn, *zie* Mijn, M. van der
Van Noorde, *zie* Noorde, C. van
Van der Noot, *zie* Noot, T. van der
Van Os, *zie* Os van Breda, Peter van
van Paddenburch, *zie* Paddenburch, A.J. van
Van Poolsum, *zie* Poolsum, J. van
Van der Putte, *zie* Putte, H. van der
Van der Putte, *zie* Putte, Erve H. van der
Van der Putte, *zie* Putte, I. van der
Van Ravensteyn, *zie* Ravensteyn, P.A. van
Van Royen, *zie* Royen, J.-F. van
Van Ruremund, *zie* Ruremund, C. van
Van Schley, *zie* Schley, J. van
Van Someren, *zie* Someren, Wed. J. van
Van Staden, *zie* Staden, H. van
Van Teeckelenburgh, *zie* Teeckelenburgh, H. van
Van Tetroode, *zie* Stichter, C., & F.J. van Tetroode
Van Teylingen, *zie* Teylingen, C. van
Van de Velde, *zie* Velde, J. van de
Van de Velde, *zie* Velde, J. van de
Van de Venne, *zie* Venne, J.P. van de
Van Waesberge, *zie* Waesberge, P. van
Van Wolsschaten, *zie* Wolsschaten, van
Van Wolsschaten, *zie* Wolsschaten, B. van
Van Wolsschaten, *zie* Wolsschaten, J.B. van
Velde, J. van de, Amsterdam, letterproef, 124 (1699)
Velde, J. van de, gravure, 81, 97
Veldener, Johannes, Leuven, 10
Venne, J.P. van de, Middelburg, drukpersafbeelding, 155 (1625)
Verelst, C., Middelburg, drukpersafbeelding, 155 (1608)
Verhoeff, Wed. A., Leiden, letterproef, 124 (1673)
Verhulst, G., Antwerpen, drukpersafbeelding, 155 (16??)
Vermey, C., Leiden, letterproef, 126 (1724)

Versteegh, P., Utrecht, letterproef, 130 (1781)
Verwithaghen, J., Antwerpen, proefdruk, 143 (1583)
Vier, le, *zie* Le Vier, Wed. C.
Vinkeles, H., gravure, 156 (1767)
VNCI, *zie* Federatie & VNCI
Voorstad, A., Schiedam, *zie* Dorp, B., & A. Voorstad, Schiedam
Vorsterman, W., Antwerpen, onopengesneden vel, 137 (1500), (1515), (1520)
Vos, P., Den Haag, letterproef, 128 (1750), (1750)
Voskes, Amsterdam, *zie* Voskens, Amsterdam
Voskens, Wed. D., Amsterdam, letterproef, 125 (1700), (1700)
Voskens, Wed. D., & Zonen, letterproef, 125 (1700), (1700), (1700), (1700), 160
Voskens & Clerk, Amsterdam, letterproef, 125 (17??), (17??), (17??), (17??), (17??)
Voskuyl, D.P., Amsterdam, 63
Vries, P. de, Rotterdam, letterproef, 128 (1741)

W

Waesberge, P. van, Rotterdam, 81; ontwerp, 115 (1622), 80
Walschaert, J., Amsterdam, drukpersafbeelding, 155 (1615)
Warnaer, P., Amsterdam, *zie* Lamminga, J., & P. Warnaer, Amsterdam
Wees, Wed. A. de, Amsterdam, *zie* Bakkamude, D., Amsterdam
Westfalia, *zie* Paderborn de Westfalia, Johannes de
Wetstein, Amsterdam, kopij, 107 (1721)
Wetstein, G., Amsterdam, *zie* Wetstein, R. & G., Amsterdam
Wetstein, H., Amsterdam, kopij, 107 (1683); ontwerp, 116 (1683)
Wetstein, H.F., Amsterdam, *zie* Wetstein R. & H.F., Amsterdam
Wetstein, J., Amsterdam, *zie* Wetstein R. & J., & W. Smith, Amsterdam
Wetstein, R., Amsterdam, letterproef, 126 (1739)
Wetstein, Erve R., Amsterdam, letterproef, 126 (1743)
Wetstein, R. & G., Amsterdam, letterproef, 126 (1730)
Wetstein, R. & H.F., Amsterdam, letterproef, 126 (1740)
Wetstein, R. & J., & W. Smith, Amsterdam, 170; kopij, 107 (1731), 168, 169
Weyer, Amsterdam, *zie* Brouwer & Weyer, Amsterdam
Wiarda, J., Haarlem, letterproef, 126 (1737)
Wilcox, T., Londen, 184
Willem Vorsterman, *zie* Vorsterman, W.
Winter, M. de, Amsterdam, letterproef, 128 (1744)
Wolfgangck, A., Amsterdam, *zie* Someren, Wed. J. van, A. Wolfgangck, H. & D. Boom, Amsterdam
Wolsschaten, Van, Antwerpen, letterproef, 123 (16??), (16??)
Wolsschaten, B. van, Antwerpen, letterproef, 123 (16??)
Wolsschaten, J.B. van, Antwerpen, letterproef, 123 (16??), (16??), (16??)
Wor, A., & Erven G. onder de Linden, Amsterdam, letterproef, 128 (1750)
Wyt, H., Rotterdam, *zie* Cornel, N., & H. Wyt, Rotterdam

Woonplaatsen van ontwerpers, lettersnijders en -gieters etc.

De verwijzingen hebben betrekking op het Register op ontwerpers etc.

Plaats onbekend, *zie* anoniem *in* Register op ontwerpers etc.; Coffrier, A.; Colckman, G.; Meer, A. van der

A

Alphen, *zie* anoniem (1754)
Amsterdam, *zie* Adamsz, Wed. J., & A. Ente; Arents, P.: Athias, J.; Bakkamude, D.; Blaeu; Blaeu, J.; Blaeu, Erfgenamen J.; Blaeu, W.J.; Boekbinders- en boekdrukkersgilde; Boeteman, P.; Boom, D.; Boom, H.; Brouwer & Weyer; Bruyn, A. & H.; Bruyn, H.; Bus, J.; Cambier, J.; Changuion, F. & D.-J.; Clerk; Cleyburg, Wed.; Cloppenburgh, J.E.; Cupy, W.; Doen Pietersz; Domer, Wed.; Dyck, C. van; Elsevier, Wed. D.; Elzevier; Ente, A.; Goeree, D.; Goeree, W.; Goeree, W. & D.; Gracht, J.C. van der; Groot, W. de; Janssonius, J.; Janssonius II, J.; Jansz, Wed. Broer; Kampen, P.N. van; Kannewet, J.; Kis, N.; Lamminga, F., & P. Warnaer; Lescailje, J.; Lettergieterij 'Amsterdam'; Lier, Erfgenamen B. van; Linden, Erven G. onder de; Lindenburg, J. van; Luyken, J. & C.; Menasseh ben Israel; Pfeiffer, J.L.; Ploos van Amstel, Gebroeders; Putte, H. van der; Putte, Erve H. van der; Putte, I. van der; Rieuwerts, J.; Rieuwerts, J., & P. Arents; Rolu, J.; Rolu, Wed. J.; Roman, J., & Comp.; Roos, S.H. de; Schipper, J.; Schipper, Wed. J.J.; Schmid, J.A.; Seversz die Croepel, J.; Smets, M.; Smith, W.; Someren, Wed. J. van, A. Wolfgangck, H. & D. Boom; Staden, H. van; Stichter, C., & F.J. van Tetroode; Sweeres, H.; Tetroode, F.J. van; Tyebaut, P.J.; Uytwerf, H.; Velde, J. van de; Voskens, Wed. D.; Voskens & Clerk; Voskuyl, D.P.; Walschaert, J.; Warnaer, P.; Wees, Wed. A. de; Wetstein; Wetstein, G.; Wetstein, H.; Wetstein, H.F.; Wetstein, J.; Wetstein, R.; Wetstein, Erve R.; Wetstein, R. & G.; Wetstein, R. & H.F.; Wetstein, R. & J., & W. Smith; Weyer; Winter, M. de; Wolfgangck, A.; Wor, A., & Erven G. onder de Linden
Antwerpen, *zie* anoniem (1530-40); anoniem (1669); anoniem (1530-40); Bac, Govaerd; Cnobbaert, Wed. J.; Cnobbaert, Wed. J. & Erfgenamen; Cock, J.; Doesborch, J. van; Eckert van Homberch, H.; Guyot, F.; Leeu, Gerard; Liesvelt, Adriaen van; Liesvelt, J. van; Lisaert, P.; Middelburch, H. Pz van; Moretus, J.; Moretus, Wed., & Zonen; Plantijn; Plantijn, C.; Ruremund, C. van; Verhulst, G.; Verwithagen, J.; Vorsterman, W.; Wolsschaten, Van; Wolsschaten, B. van; Wolsschaten, J.B. van
Arnhem, *zie* Nijhoff, I.A.

B

Brugge, *zie* Clerck, D. de
Brussel, *zie* Boubers, J.L. de; Decellier, Wed.; Noot, T. van der; Rosart, J.F.; Rosart, M.

D

Delft, *zie* Mappa, A.G.
Deventer, *zie* Borne, Theod. de; Breda, Jacob van; Nuyl, W. te; Pafroedt, Richard
Dordrecht, *zie* Esch, J. van

F

Franeker, *zie* Strik, L.

G

Gent, *zie* Keere, H. van den; Keysere, P. de; Lamprecht, J.
Gouda, *zie* Hoeve, J. van den; Leeu, Gerard
's-Gravenhage, *zie* Alberts, R.C.; Alberts, R.C., & H. Uytwerf; anoniem (1740); Daalen, N. van, e.a.; Gosse, P., & J. Néaulme; Groot, A. & S. de; Groot, J. de; Groot, S. de; Husson, J.-M.; Immerzeel Jr, J.; Le Maire, D.; Le Vier, Wed. C.; Le Vier, Wed. C., & P. Paupie; Lom, C. van; Loo, A. van; Meuris, A.; Moetjens, A.; Néaulme, J.; Nijhoff, M.; Paupie, P.; Royen, J.-F. van; Scheurleer, M.; Teeckelenburgh, H. van; Vos, P.

H

Haarlem, *zie* anoniem (1789); Assendelft, P. van; Bohn, C.H.; Bosch, J.; Casteleyn, A.; Cro-Y, P. de; Enschedé, I.; Enschedé, I. & J.; Enschedé, J.; Enschedé, J., & J. Bosch; Enschedé, J., & Zonen; Fleischman, J.M.; Fonteyn, T.; Kessel, W. van; Krimpen, J. van; Leeuwen, Erve M. van; Noorde, C. van; Nozeman, C., & Comp.; Plaat, C.; Rooman, A.; Rooman, G.; Rosart, J.F.; Teylingen, C. van; Wiarda, J.
's-Hertogenbosch, *zie* Hatart, G. van der
Hoorn, *zie* Boeyesz, P.

L

Leeuwarden, *zie* Halma, Erven; Nauta, H.
Leiden, *zie* Aa, Janssonius van der; Aa, P. van der; Balen, P.C. van; Boutesteyn, Wed. C.; Does, H. de; Du Mortier; Elzevier, A.; Elzevier, B. & A.; Elzevier, J.; Groot, J.W. de; Haaring, F.; Herdingh & Du Mortier; Heyligert, C.; Hoogenacker, A.C. van; Hoogeveen Jr, C. van; Hout, J. van; Jansz, P.; Kellenaer, J.; Klouck, A.; Luchtmans, J.; Luchtmans, S.; Muller, J. Jz, Wed. C. Boutesteyn & S. Luchtmans; Mijn, M. van der; Paets, J.; Raphelengius, F.; Raphelengius II, F.; Ravensteyn, P.A. van; Seversz, J.; Verhoeff, Wed. A.; Vermey, C.

Leuven, *zie* Michel, J.P.G.; Paderborn de Westfalia, Johannes de; Veldener, Johannes
Londen, *zie* Wilcox, T.

M

Mechelen, *zie* Groot, J. de
Middelburg, *zie* Kasteleyn, V.; Roman, Z.; Venne, J.P. van de; Verelst, C.

P

Parijs, *zie* De Bure Jr, G.F.; Le Bé, G.

R

Rotterdam, *zie* Bent, Wed. J.; Cornel, N., & H. Wyt;

Dauu, J., & Comp.; Demelinne, J.D.; Gunter, L.; Koelman, Wed. D.; Leers, A. & R.; Lettersnider, H. Pz; Mappa, A.G.; Smid, J., firma J. Dauu & Comp.; Vries, P. de; Waesberge, P. van; Wyt, H.

S

Schiedam, *zie* Dorp, B., & A. Voorstad; Voorstad, A.

U

Utrecht, *zie* Altheer, J.; Bosvelt, J. van; Ketelaer, Nicolaes, & Gerard de Leempt; Leempt, Gerard de; Paddenburch, A.J. van; Prototypografie, Nederlandse; Rosart, J.F.; Versteegh, P.

V

Venetië, *zie* Bomberg, B.

Z

Zwolle, *zie* Os van Breda, Peter van
Zuid-Nederland, *zie* anoniem (1483)

Register op auteurs en anonieme uitgaven

Zie ook p. 225-233.

A

Abecedarium, 143 (1568), 49
à Burgundia, *zie* Burgundia, A. à
AElius Donatus, *Des viij parties doraison*, 131, 148, 9, *zie Donaat*
AEsopus Grecus, 36
à Kempis, *zie* Thomas à Kempis
Alewijn, A., *Vermeerderde zede- en harpgezangen*, 156 (1711)
Alexandrinus, Cyrillus, *zie* Cyrillus Alexandrinus
à Limborch, *zie* Limborch, P. à
Almanach pro anno 1525, 137 (1524), 45
Almanach pro anno 1538, 143 (1537)
Almanach voor den iaere 1540, 143 (1539)
Almanach voor het jaar 1537, 143 (1536)
Ampzing, S., *Beschrijvinge Haarlem*, 104 (1628), 155 (1628), 97
Aquino, Thomas de, *zie* Thomas de Aquino
Aristoteles, *De mundo Groece*, 104 (1591), 115 (1591)
Arouet, F.M., *zie* Voltaire
Atlas, zie 't Toonneel des aerdriicx
Aurelius, C., *Batavia*, 104 (1586), 57, 58

B

Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studiën en schetsen*, 206, 207
Bauhusius, B., *Epigrammata*, 115 (1616), 78, 79
Bebel, H., *De Romanorum magistratibus*, 155 (1521)
Bergeron, P., *Voyages*, 107 (1735), 116 (1735)
Bernardus Claraevallensis, *De consideratione*, 104 (1473), 11, 12
Béthune, *zie* De Béthune, M.
Biblia (Van Balen, Leiden), 137 (1540), 151 (1540), 47, 48
Biblia (Luchtmans, Leiden), 143 (1714), 162
Biblia (*Novum Testamentum*), 143 (1520)
Biblia (Statenvertaling), 105 (1637), 115 (1637), 151 (1637), 103, 104, 105, 106
Bionus Smyrnaeus, *Idyllia*, 104 (1584), 115 (1584)
Blondel, D., *Animadversiones*, 98, 105 (1675), 143 (1675), 151 (1675), 135, 136, 137, 138, 139
Boethius, *De consolatione*, 113
Bogaert, Ian Willemsen, zie Op 't eer-dicht van
Bogert van Wesel, Ian Willemsz, zie Vyt-vaert van
Bonaventura, *Soliloquium*, 32
Bosboom-Toussaint, A.L.G., *Eene kroon*, 202, 203

Bourignon, A., *L'antechrist découvert*, 106 (1681), 115 (1681), 144, 145, 146; *Den Anti-Christ ontdekt*, 106 (1680), 115 (1680); *L'appel de Dieu*, 106 (1682), 107 (1684), 115-6 (1682), 116 (1684); *L'aveuglement*, 105 (1679), 115 (1679); *Avis et instructions*, 107 (1684), 116 (1684); *Bijvoeghsel*, 105 (1679), 115 (1679); *Der entdeckte Widerkrist*, 107 (1684), 116 (1684), 154, 155; *Die Erneuerung des evangelischen Geistes*, 106 (1681), 115 (1681); *L'étoile du matin*, 107 (1684), 116 (1684); *Het getuigenis*, 106 (1680), 115 (1680); *Das Grab der falschen Theologie*, 106 (1682), 116 (1682); *Das heilige Perspectiv*, 107 (1684), 116 (1684); *De heilige verrekyker*, 106 (1681), 115 (1681); *Het licht des weerelds*, 105 (1679-81), 115 (1679-81); *Das Liecht in der Finsternüsz*, 105 (1679); *Das Liecht der Welt*, 106 (1681), 115 (1681); *La lumière*, 105 (1669); *Der neue Himmel*, 106 (1680), 115 (1680); *Les persécutions du Juste*, 107 (1684), 116 (1684); *La pierre de touche*, 105 (1679), 115 (1679); *Le renouvellement*, 105 (1679-81-82), 115 (1679-81-82), 147, 148, 149, 150; *La sainte visière*, 106 (1682), 116 (1682), 151, 152, 153; *Le témoignage de vérité*, 106 (1682), 116 (1682); *De vernieuwing*, 105 (1679), 106 (1681), 106 (1682), 115 (1679); *Wunderwehrtes Tractat*, 105 (1679), 115 (1679)
Bredero, G.A., *Alle de spelen*, 115 (1622), 80, 81; *Epitalamium*, 63
Breviarium Romanum, 111, 115 (1614), 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71
Breviarium Windeshemense, 23, 24
Brink, Bakhuizen van den, *zie* Bakhuizen van den Brink
Bruyn, G.W. van Oosten de, *De stad Haarlem*, 108 (1765), 144 (1765), 151 (1765), 187, 188
Burgundia, A. à, *Mundi lapis lydius*, 155 (1639); *Des wereldts proef-steen*, 155 (1643)
Burnet, G., *Geschiedenis van Engeland*, 143 (1725)
Bijbel (Evangelie van Mattheus), 143 (1500)
Byzantinus, Stephanus, *zie* Stephanus Byzantinus

C

Caesar, C.J., *Quoe exstant*, 100, 101
Callimachus Cyrenaeus, *Hymni*, 104 (1584), 115 (1584)
Canones, et decreta concilii Tridentini, 108 (1779), 116 (1779), 193, 194, 195
Casaubonius, I., *Epistoloe*, 143 (1638), 151 (1638)
Cats, J., *Houwelyck*, 155 (1625)
Claraevallensis, Bernardus, *zie* Bernardus Claraevallensis
Clericus, J., *Veteris Testamenti libri hagiographi*, 107 (1731), 168, 169, 170
Constantinus Porphyrogennetus, *De thematibus*, 104 (1588)
Court, *zie* De la Court, P.
Curenaeus, *zie* Callimachus Cyrenaeus
Cyrenaeus, Callimachus, *zie* Callimachus Cyrenaeus
Cyrillus Alexandrinus, *Adversus anthropomorphitas*, 104 (1605)

D

De Aquino, *zie* Thomas de Aquino
De Béthune, M., *Histoire de Henri le Grand*, 108 (1747), 116 (1747), 144 (1747)

De Brabantome, *OEuvres*, 107 (1740)
De la Court, P., *Interest van Hollandt*, 105 (1662)
De Groot, *zie* Groot, H. de
De Lapide, *zie* Johannes (Heynlein) de Lapide
De Ligniano, *zie* Johannes de Ligniano
De Muncq, *zie* Muncq, A. de
De novo mondo, 143 (1520)
De Quedlinburg, *zie* Johannes de Quedlinburg
De Saavedra Fajardo, *zie* Fajardo, D. de Saavedra
De Saxonia, *zie* Ludolphus de Saxonia
De Zambarellis, *zie* Franciscus de Zambarellis
Dissertations historiques, 116 (1738)
D'Oliveyra, F.X., *Mémoires*, 108 (1743), 116 (1743)
Donaat, 131, 7, 8
Donatus, AElius, *zie* AElius Donatus
Dou, I.P., *De ses eerste boucken Euclidis*, 72, 73

E

Eer-dicht, op 't, van Ian Willemsen Bogaert, 143 (1629)
Episcopius, S., *Opera theologica*, 105 (1650), 117, 118, 119
Epistelen ende Evangelien, 137 (1487), 143 (1487), 34, 35

Epistelen ende ewangelien, 19
Erasmus, D., *Opera omnia*, 107 (1703)
Erpenius, Th., verzorgt Arabische druk, 98
État politique de l'Europe, 143 (1742), 178, 179
Eyck, P.N. van, corrigeert met de pen, 148; *Inkeer*, 148

F

Fajardo, D. de Saavedra, *zie* Saavedra Fajardo, D. de
Falconia Proba, *Centones Virgilii*, 22
Fénélon, *Directions*, 108 (1747), 116 (1747)
Flaccus, Horatius, *zie* Horatius Flaccus
Franciscus de Zambarellis, *Repetitio*, 10

G

Gemmula vocabulorum, 21
Gheboden ende uyt-gheroepen Antwerpen 1688, 151 (1688), 156
Gheboden ende uyt-gheroepen Antwerpen 1696, 151 (1696), 157
Ghedinghe, van den, tusschen eenen coopman ende eenen lode, 143 (1515)
Glose opten psalm Miserere mei, Die, 30, 31
Gronovius, J., *zie Thesaurus Groecarum*
Groot, H. de, laat één druk door een ander corrigeren, 146; ontevreden over uitgave van *Poemata*, 148; eist dat de drukker pencorrectie aanbrengt, 148; *Adamus exul*, 146; *Nederlandtsche jaerboeken*, 106 (1681); *Poemata*, 148
Grotius, *zie* Groot, H. de

H

Haerlemse Courant nr 17, 151 (1763), 181
Heilichdomme ende reliquien van O.L.V. te Wavere, 112, 143 (1483)
Heinsius, N., vult op de proef de tekst aan (auteurscorrectie), 146; noteert op een proef dat die niet door hem gecorrigeerd is, 148; *zie* Velleius Paterculus
Heynlein de Lapide, *zie* Johannes de Lapide
Hemme Hayen, zie Levensloop van
Histoire de l'imprimerie, zie Marchand, P.
Histoire des révolutions, 107 (1738); 116 (1738)
Histoire universelle des systèmes de philosophie, 107 (1740), 116 (1740)
Hooft, P.C., 95; schrijft de tekst die later als kopij zal worden gebruikt op in elkaar gelegde diplomata, 98; 101; gaat in 1641 over van ae tot aa-spelling 102; voorbeeld van iemand die niet in de proef corrigeert, 147; heeft ook de druk van de *Granida* nooit gelezen, 147; zorg voor het eigen handschrift, 147; Hooft corrigeert niet zelf, 102; klacht over slechte uitgave, 102; *Baeto*, 98, 101,

104 (1626), 93, 94; *Bruyloftsang*, 151 (1605); *Gedichten*, 102; *Granida*, 95, 98, 104 (1615), 134, 147, 74, 75, 76, 77; *Hendrik de Gróte*, 101, 102; *Tacitus Jaerboeken*, 105 (1671); *Rampzaaligheden*, 95, 105 (1671); *Vervolgh der Neederlandsche historien*, 105 (1654); *Werken*, 95, 105 (1671)
Horatius Flaccus, Q., *Emblemata*, 104 (1612)
Hore Marie virginis, 143 (1525)
Hout, J. van, *Refereyn op Leiden*, 143 (1600)
Houwaert, J.-B., *Pegasides pleyn*, 104 (1583)
Hulkenroy, A. van, *Laurier-krans*, 155 (1660)
Huydecoper, B., 99
Huygens, C., in typografische kwesties geïnteresseerd auteur, 96; werkt met de meester-drukker samen, 96; schrijft terwille van de zetter kopij over, 97; schrijft op losse vellen, 98; corrigeert zelf mee, 102; ontwerpt zelf, 111; had als kind al aanmerkingen op de drukkers, 148; *Academioe Oxoniensi*, 151 (1600); *Epithalamium*, 105 (1677), 143 (1677), 151 (1677); *Gebruyck van 't orgel*, 105 (1641), 107, 108; *Momenta desultoria*, 115 (1644), 109, 110, 111, 112, 113, 114; *Otia*, 96, 97, 104 (1625), 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92
Hystorie van Meluzyne, Een, (prospectus), 111

I

Inhoudt vande privilegie, 143 (1578), 54

J

Jacob van Maerlant, *Strofische gedichten*, 135, 1, 2
Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, 20
Johannes de Ligniano, *Tractatus de pluralitate*, 143 (1475), 17, 18
Johannes (Heynlein) de Lapide, *Resultorium dubiorum*, 37
Jordanus de Quedlinburg, *Meditationes*, 27, 28, 29
Journal litéraire, 151 (1732)

K

Kalendarium, 51
Kempis, Thomas à, *zie* Thomas à Kempis
Kopij en druk, 218, 219
Kruitwagen OFM, B., *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers*, 212, 213, 214
Kuere van Zeeland, Die, 41, 42

L

Lapide, Johannes (Heynlein) de, *zie* Johannes (Heynlein) de Lapide

Leopold, J.H., *Oostersch*, 208, 209
Levensloop van Hemme Hayen, 108 (1745), 180
Ligniano, J. de, *zie* Johannes de Ligniano
Limborch, P.à, *De veritate religionis*, 107 (1687)
Lucretius Carus, T., *De rerum natura*, 164, 165, 166, 167
Ludolphus de Saxonia, *Tboeck vanden leven*, 25, 26
Luyken, J. & C., *Het menselyk bedryf*, 155 (1694), 130, 131, 133, 134

M

Macky, J., *Mémoires*, 143 (1733), 151 (1733)
Maerlant, Jacob van, *zie* Jacob van Maerlant
Marchand, P., geeft merkwaardige ontwerpaanwijzingen, 111; *Histoire de l'imprimerie*, 107 (1740), 116 (1740), 156 (1740), 171, 172, 173, 174, 175
Matanasius, *Matanasiana*, 108 (1740), 116 (1740), 143 (1740)
Meerman, G., *Origines typographicoe*, 144 (1765), 151 (1765), 182, 183, 184, 185
Meluzyne, zie Hystorie van Meluzyne
Meursius, J., *zie Thesaurus Groecarum*
Missale Romanum, 151 (1572), 151 (1728), 52, 53, 163
Moschus Syracusius, *Idyllia*, 104 (1584), 115 (1584), 55,56
Mozart, L., *Grondig onderwijs*, 190
Muncq, A. de, *Eenzaame bezigheden*, 156 (1711), 161

N

Naso, *zie* Ovidius Naso, P.
Nocturnus septimus psalmorum Dauiticorum, 155 (1515)
Noot, J. van der, *Epitalameon*, 103, 143 (1583)
Nordberg, J.A., *Histoire de Charles XII*, 108 (1743)

Novo, de, mondo, 143 (1520)
Novum Testamentum, 155 (1615)

O

Oera linda bôk, Thet, 95
Officium passionis Iesu Christi, 104 (1630), 98, 99
Oosten de Bruyn, G.W. van, *zie* Bruyn, G.W. van Oosten de
Op 't eer-dicht van Ian Willemsen Bogaert, 143 (1629)
Ordinancie des geldes, 33
Ordo divini officii, 137 (1531), 46
Ovidius Naso, P., *Metamorphoses*, 104 (1591), 59, 60

P

Passie ons liefs heren, Die, 137 (1500), 44
Paterculus, C. Velleius, *zie* Velleius Paterculus, C.
Pieter Werrecoren, *Der zyelen troeste*, 131
Poiret, P., *Kempis commun*, 107 (1683), 116 (1683); *Das Leben Antoinette Bourignon*, 107 (1684); *Posthuma*, 107 (1721)
Poirters, A., *Het masker afgetrocken*, 155 (1646)
Porphyrogennetus, Constantinus, *zie* Constantinus Porphyrogennetus
Porphyrogenneus, *zie* Porphyrogennetus, Constantinus
Potgieter, E.J., levert zeer slechte kopij, 146; *Het orgaan der kunst*, 204, 205
Privilegie van 't gilde der boeck-druckers, 155 (1608)
Proba, Falconia, *zie* Falconia Proba
Psalmi poenitentialis, 137 (s.d.), 3

Q

Quattuor novissima, zie Vliederhoven, G. van
Quedlinburg, Jordanus de, *zie* Jordanus de Quedlinburg

R

Raphelengius, F., *Lexicon Arabicum*, 98, 104 (1613), 61, 62
Reuchlin, J., *Sergius*, 155 (1518)
Rodenborgh, T., *Vrou Jacoba*, 133
Roemer, A., *Aen Hugo de Groot*, 106 (1681); *Carmen ad Hugonem Grotium*, 106 (1681)

Romeynsche Historien, De, 102

S

Saavedra Fajardo, D. de, *Idea principis*, 155 (1659)
Salmasius, C., houdt geen rekening met de zetter (slechte kopij), 98
Saxonia, Ludolphus de, *zie* Ludolphus de Saxonia
Scriverius, P., *Laure-kranz*, 104 (1628), 155 (1628)
Seder Tefiloth (Gebeden), 95, 96
Smyrnaeus, Bionus, *zie* Bionus Smyrnaeus
Speculum, 132, 133, 152, 4, 5, 6
Staring, A.C.W., *Gedichten*, 200, 201; *Nieuwe gedichten*, 96, 196, 197, 198, 199
Stephanus Byzantinus, *De urbibus*, 151 (1695), 158
Stevin, H., *Wiskonstich philosophisch bedryf*, 155 (1667)
Stradanus, J., *Nova reperta*, 155 (1575)
Syracusius, Moschus, *zie* Moschus Syracusius

T

Tefiloth, zie Seder Tefiloth
Theophilus, J., *Theologia Germanica*, 104 (1590)
Thesaurus Groecarum, 95, 107 (1701)
Theses, 144 (1791), 151 (1791)
Thomas de Aquino, *Tractatus*, 103, 104 (1473), 13, 14, 15, 16
Thomas à Kempis, *zie* Poiret, P., *Kempis commun*
Toonneel des aerdriicx, 82

V

Van den Brink, Bakhuizen, *zie* Bakhuizen van den Brink
Van Eyck, *zie* Eyck, P.N. van
Van den ghedinghe tusschen eenen coopman ende eenen lode, 143 (1515)
Van Hout, *zie* Hout, J. van
Van Hulkenroy, *zie* Hulkenroy, A. van
Van der Noot, *zie* Noot, J. van der
Van Oosten de Bruyn, *zie* Bruyn, G.W. van Oosten de
Van Vliederhoven, *zie* Vliederhoven, G. van
Van den Vondel, *zie* Vondel, J. van den
Van Wesel, zie Vyt-vaert
Van de Woestijne, *zie* Woestijne, Karel van de
Veelderhande liedekens, 155 (1589)
Velleius Paterculus, C., *Quoe supersunt* (ed. Heinsius), 105 (1678), 146, 151 (1678), 140, 141, 142, 143
Villon, F., *OEuvres*, 108 (1742), 116 (1742), 144 (1742), 151 (1742), 176, 177
Vliederhoven, G. van, *Quattuor novissima*, 134, 38, 39, 40

Voltaire, *Remarques*, 108 (1741), 143 (1741)
Vondel, J. van den, corrigeert zelf mee, 99, 102, 150; vult op de proef kopij aan (auteurscorrecties), 146; corrigeert op de drukkerij, 146; *Grafschrift*, 132; *Herscheppinge*, 99, 103, 105 (1671), 146, 149, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129; *Maria Stuart*, 143 (1646), 146, 148-9, 151 (1646), 115, 116; *Op de monsters dezer eeuw*, 151 (1650); *Poëzy*, 107 (1682)
Voragine, Jacobus de, *zie* Jacobus de Voragine
Vulcanius, B., 103
Vyt-vaert van Ian Willemsz Bogert van Wesel, 143 (1629)

W

Waghenaer, *Spieghel der zeevaerdt*, 146, 147
Werrecoren, Pieter, *zie* Pieter Werrecoren
Woestijne, Karel van de, *Het zatte hart*, 215

Z

Zambarellis, Franciscus de, *zie* Franciscus de Zambarellis
Zamparella, *zie* Franciscus de Zambarellis
Zeven boetpsalmen, 143 (s.d.)

Chronologisch register op de afbeeldingen

Kopij, proefdrukken en drukproeven zijn opgenomen onder het jaar van uitgave.

13??, 1, 2

1450?, 13
1465?, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
1473, 11, 12, 13, 14, 15, 16
1474, 10
1475, 17, 18
1477, 19
1478, 20
1486, 21
1487, 25, 26, 34, 35
1488, 23, 24, 27, 33
1489, 22
1490, 36
1491, 28, 29, 30, 31
1493, 37
1494, 32, 38, 39, 40
1497, 41, 42

1500, 43, 44
1524, 45
1531, 46
1540, 47, 48
1546, 50
1568, 49
1570, 51
1572, 52, 53
1578, 54
1584, 55, 56
1586, 57, 58
1591, 59, 60

1612, 63
1613, 61, 62
1614, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70
1615, 74, 75
1616, 72, 78, 79
1620, 76, 77
1622, 80, 81
1625, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92
1626, 73, 93, 94, 95, 96
1628, 71, 97
1630, 98, 99, 100, 101
1635, 82, 102
1637, 103, 104, 105, 106
1641, 107, 108
1644, 109, 110, 111, 112, 113, 114
1646, 115, 116

1650, 117, 118, 119
1671, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129
1673, 132
1675, 135, 136, 137, 138, 139
1678, 140, 141, 142, 143
1681, 144, 145, 146
1682, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153
1684, 154, 155, 159
1688, 156
1694, 130, 131, 133, 134, 158
1696, 157

1700, 160
1711, 161
1718, 162
1725, 164, 165, 166, 167
1728, 163
1731, 168, 169, 170
1740, 171, 172, 173, 174, 175
1742, 176, 177, 178, 179
1745, 180
1758, 189
1763, 181
1765, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188
1766, 190
1768, 191, 192
1779, 193, 194, 195

1827, 196, 197, 198, 199
1837, 200, 201
1861, 204, 205
1865, 202, 203
1870, 206, 207

1923, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214
1925, 215
1928, 216
1959, 217
1962, 218, 219